

Inštitut za zgodovino
delavskega gibanja
KNJIŽNICA

1991/A

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1973
1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XIII

LJUBLJANA 1973

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Izdaja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana

Uredniški odbor

Dr. Marijan Britovšek, dr. Tone Ferenc (odgovorni urednik), mag. Jasna Fischer, dr. Milica Kacin-Wohinz, Ivan Križnar, dr. Janko Pleterski, mag. Franc Rozman (urednik), dr. Miro Stiplovšek, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn (glavni urednik)

Tehnični urednik Jože Čertalič

Lektor za slovenščino Ferdo Fischer

Prevajalci in lektorji: za ruščino Jolanda Kos, angleščino Marija Godina, nemščino Darko Dolinar, francoščino Nada Kobal

Zamenjava (обмен, Exchanges, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
61000 Ljubljana, Trg revolucije 1, SFR Jugoslavija

1991

N 24. X. 1974

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije

Tiskala tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana 1973

NEKATERI NAČINI REŠEVANJA DELAVSKIH SOCIALNIH VPRAŠANJ NA SLOVENSKEM DO LETA 1922

France Kresal*

UDK 368.4(497.12)»1854/1922«

France KRESAL, scientific collaborator, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: SOME METHODS FOR THE SOLUTION OF THE LABOUR SOCIAL PROBLEMS IN SLOVENIA UP TO THE YEAR 1922.

The treatise discusses the definition of the labour social status and the methods applied to reform it, the social political measures of the state and its social service, as well as the chief repressive steps of the state directed towards the suppression of the external symptoms of the unsettled social problems.

V razpravi bom obravnaval nekatere načine reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem od začetkov industrializacije sredi 19. stoletja do leta 1922, ko je bila v stari Jugoslaviji sprejeta nova enotna jugoslovanska socialna zakonodaja. Ker je bilo skoraj celotno slovensko ozemlje do konca prve svetovne vojne v okviru avstro-ogrske monarhije, oziroma njene avstrijske polovice, sem najprej obravnaval socialnopolitični položaj delavstva po avstrijski socialni zakonodaji. Po nastanku stare Jugoslavije so nastopile nove socialnopolitične in gospodarske razmere. Razvila se je nova socialna zakonodaja, ki je bila deloma rezultat tradicij različno se razvijajočih dežel, ki so se združile v skupno državo, deloma rezultat centralistične in unitaristične politike nove države, deloma pa tudi posledica revolucionarnega vrenja ob koncu prve svetovne vojne in silno razgibanega delavskega gibanja. Vse to je imelo za posledico, da je bila nova jugoslovanska socialna zakonodaja sprejeta šele leta 1922. Dotlej je v Sloveniji veljala v splošnem še vsa avstrijska, ki so jo le deloma popravljale in dopolnjevale nove jugoslovanske uredbe in jo prilagajale novim razmeram.¹ Do razpada avstro-ogrske monarhije sem obravnaval vse slovensko ozemlje, po nastanku stare Jugoslavije pa le Slovenijo v mejah nove države.

Industrijska revolucija v začetku 19. stoletja in hitrejši razvoj industrije, ki ji je sledil, je povzročil naglo naraščanje prebivalstva in koncentracijo delavstva v mestih in industrijskih središčih, ne da bi bili hkrati urejeni primerni delovni in življenjski pogoji za te ljudi. S tem pa so se kopičila tudi nezdrava

* France Kresal, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Trg revolucije 1.

¹ Prim. France Kresal, Pregled razvoja delavske zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VIII—IX, Ljubljana 1969, str. 103—191.

socialna stanja in motnje, ki jih je povzročalo neomejeno izkoriščanje delavstva, njegov brezpravni položaj, zatiranje in revščina. Obstajanje in reševanje teh problemov, to je iskanje vzrokov socialnih motenj in sredstev ter načinov za njihovo odstranjevanje, ki jih je vodila družba, imenujemo socialno vprašanje delavstva. Vendar sam objektivni obstoj socialnih motenj še ni dobil pomena socialnega vprašanja; obstajati so morali še določeni subjektivni pogoji. Družba je morala na nek način pokazati odpor proti družbenim motnjam, morala je prek organov, ki so jo predstavljali, izraziti voljo te motnje odpraviti ali vsaj omiliti, ne pa samo s sredstvi represije vzdrževati socialni mir. Morala je biti dosežena določena stopnja razredne zavesti delavstva in njegove organiziranosti, moralo je biti vzpostavljeno določeno razmerje sil med obema družbenima razredoma samima in državo.

Dokler se delavstvo ni povzpelo do svoje razredne zavesti in določene stopnje organiziranosti, dokler je bil posamezen delavec v odnosu do delodajalca sam in brez zaščite, vprašanje njegovega izkoriščanja in izboljšanja njegovih delovnih in življenjskih razmer ni bilo obravnavano kot socialno vprašanje, ni bilo obravnavano kot vprašanje, ki zadeva družbo kot celoto in državo. Vprašanje omejitve izkoriščanja delavcev v delovnem procesu in vprašanje izboljšanja njegovih delovnih in življenjskih razmer sta bili stvar individualnega pogajanja med posameznimi delavci in delodajalci, pri katerem pa je moral delavec kot ekonomsko šibkejša stran enostavno sprejeti pogoje, ki mu jih je delodajalec diktiral.

Delavsko vprašanje je dobilo pomen socialnega vprašanja šele v drugi polovici 19. stoletja, ko si je delavstvo ustanovilo svoje razrednobojne organizacije, to je delavske sindikate in delavske stranke in ko je s pomočjo teh organizacij v svojih sporih z delodajalci in njihovimi organizacijami in z državnimi organi začelo nastopati kot organizirana celota. S tem je bilo spremenjeno razmerje družbenih sil. Svoje temeljne naloge, da s svojim aparatom vzdržuje določeno ravnotežje med nasprotujočima razredoma — tako imenovani socialni mir, država ni mogla več izvajati z enostranskim uporabljanjem nasilnih ukrepov. Nastopila je doba pogajanj in dajanja koncesij delavskemu razredu v obliki socialne zakonodaje in drugih socialnopolitičnih ukrepov.

Socialna vprašanja, še bolj pa njihove posledice, so reševali tudi na druge načine. Iz svoje materialne ogroženosti si je delavstvo pomagalo s pomočjo individualne in kolektivne samopomoči (varčevanje, delavska podporna društva, prostovoljne bolnišnice in pokojninske blagajne, delavske potrošniške in produktivne zadruge, razni fondri pri sindikalnih organizacijah). Tudi dobrodelnost je oblika reševanja socialnih vprašanj. To je zasebna in prostovoljna skrb za ljudi, ki so v stiski iz katere si ne morejo sami pomagati. V dobi, ko država še ni vodila nikakršne sistematične socialne politike, je bila dobrodelnost poleg oblik individualne in kolektivne samopomoči edina oblika ublaževanja bede in stisk v katere so ljudje zapadli bodisi zaradi nezdravih socialnih razmer, bodisi zaradi vzrokov individualnega ali elementarnega značaja. Dobrodelnost ne temelji na zavesti družbene odgovornosti za stiske in težave družbenih skupin in posameznikov, marveč na čisto osebnih nagibih: naravno sočutje s trpečim sočlovekom, verski nagibi, filozofska humanitarna nazoranja, politični računi in podobno. Dobrodelnost, ki ima pogosto obliko da-

janja miloščine, izvršujejo posamezniki, razna dobrodelna društva in ustanove (cerkev, samostani, organizacije rdečega križa). Dobrodelnost ne rešuje socialnih vprašanj sistematično in trajno. Negativen je pogosto tudi političen učinek dobrodelnosti. Predvsem pa izvrševalci dobrodelnosti ne iščejo temeljnih vzrokov stisk in težav in tudi ne rešitev, s kakšnimi splošnimi ukrepi bi bilo mogoče preprečiti nastajanje raznih oblik socialnega zla. Njihova pozornost je bila posvečena izključno posamezniku, ki je prišel v stisko ali težavo. S tem so se vzpostavljali osebni kontakti med darovalci in podpiranci. Tako so se pri praktičnem delu izvrševalcev dobrodelnosti razvile metode individualnega socialnega dela, individualnega obravnavanja posameznih primerov z upoštevanjem posebnosti stiske, njenih vzrokov in posebnosti varovanca, ki so jih prevzele vse moderne socialne službe. To pa je dobra stran reševanja socialnih vprašanj s pomočjo dobrodelnosti.²

Posledice nerešenih socialnih vprašanj, to je izraze nezadovoljstva, postavljanje zahtev za ublažitev izkoriščanja, za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer, dogovarjanje in združevanje zaradi uspešnejšega vodenja razrednega boja, je država skušala odpravljati z represivnimi merami, s prepovedjo, preganjanjem in zadušitvijo. Tudi posledice socialnega zla, ki so nastajale ob izkoriščanju in bedi (beračenje, potepuštvo, kriminal, prostitucija in podobno), je država skušala odpravljati samo z represivnimi merami, vendar brez uspeha. Metode državne represije socialnih vprašanj ne rešujejo, niti ne odpravljajo njenih posledic. Socialnih vprašanj ni mogoče reševati s prisilnimi ukrepi proti posledicam ali zunanjim znakom socialnih nezdravih stanj, temveč le z odpravo vzrokov ali vsaj ublažitvijo nezdravih stanj, iz katerih nastajajo socialna vprašanja.

Zato je najbolj temeljita rešitev socialnih vprašanj delavstva taka preobrazba družbe, ki jo za vselej reši temeljnega zla, to je izkoriščanja človeka po človeku. Z likvidacijo sistema razrednega izkoriščanja, se pravi z revolucijo, se odpira pot za rešitev tudi drugih socialnih vprašanj, ki se pojavljajo v zvezi z izkoriščanjem in bedo.

Vse te oblike reševanja socialnih vprašanj delavstva lahko delujejo hkrati in zelo pogosto tudi so delovale; v posameznih obdobjih pa je prevladovala ena ali druga oblika, in sicer v začetnem razdobju bolj dobrodelnost in represija, v poznejšem pa socialna politika in kolektivna samopomoč. Še tako razvite socialnopolitične metode pa nikakor niso povsem izrinile metod državne represije za odstranjevanje posledic nerešenih socialnih vprašanj in njihovih najbolj neprijetnih zunanjih znakov.

V razpravi bom obdelal nekaj primerov od teh načinov reševanja socialnih vprašanj delavstva na Slovenskem. Ker so socialnopolitični ukrepi najučinkovitejša metoda pri reševanju socialnih vprašanj delavstva, bom obdelal najprej to metodo, nato pa še metode individualne in kolektivne samopomoči, represije in dobrodelnosti.

² Prim. Anton Kržišnik, Socialna politika (skripta) I. del, Zgodovina socialne politike in socialnih služb v predsocialističnih družbenih formacijah. Izdala Višja šola za socialne delavce v Ljubljani, Ljubljana 1967.

Socialna politika

Socialna politika je skup prizadevanj in ukrepov države in družbenih organizacij, ki jim je namen v okviru obstoječe družbene ureditve izboljšati življenjske in delovne razmere izkoriščanih, ogroženih in drugače zapostavljenih družbenih skupin in posameznikov. Je politika, ki se ukvarja z reševanjem socialnih vprašanj. Socialna politika proučuje dejavnost države in družbenih organizacij pri reševanju socialnih vprašanj. V zvezi s tem proučuje socialne probleme ter metode in sredstva za njihovo reševanje. Pri tem se tesno povezuje s pravom. Kar je bilo prvotno socialni problem in je kot tako bilo predmet socialne politike, je pozneje postalo sestavni del prava. Iz socialnih vprašanj so nastale pravne norme. V času, ko je bila socialna politika omejena na reševanje delavskega vprašanja, je bilo delovno pravo panoga prava, ki je bila najbolj povezana s socialno politiko. Predmet proučevanja socialne politike so prizadevanja in ukrepi, s pomočjo katerih so družbene organizacije in država vplivale in še danes vplivajo na družbene odnose, procese in oblike. Pri tem v praksi izvajajo teoretične dosežke sociologije in zgodovine. Obseg delovanja socialne politike pa predstavlja omejenost materialnih sredstev, ki jih je gospodarstvo na določeni stopnji razvoja sposobno dati. Kakor vse družbene institucije in dejavnosti je tudi socialna politika odvisna od stopnje razvoja proizvodjalnih sil, od velikine proizvodnje in proizvodnosti dela. Zato se socialna politika opira tudi na gradivo in znanstvena dognanja politične ekonomije in ekonomike. Samo na podlagi znanstvenega gradiva, ki ga dajeta politična ekonomija in ekonomika določene države v določenem času, lahko socialna politika oceni smotrnost in učinkovitost določenih socialnopolitičnih ukrepov na področju gospodarstva.³

Ko je delavsko vprašanje dobilo pomen osrednjega socialnega vprašanja kapitalistične družbe, je bila država prisiljena na pot nenehnega popuščanja delavskim zahtevam v obliki ukrepov, ki so postavljali določene meje izkoriščanju delavcev v delovnem razmerju in ki so izboljševali njihov materialni in družbeni položaj. Vsebina in obseg socialne politike sta se postopoma večali in širili.

Prvotno so s to besedo razumeli le poseganje države v delovna razmerja zaradi varstva industrijskih delavcev. Socialnopolitični ukrepi so bili omejeni na varstvo delavcev v delovnem procesu glede delovnega časa, mezd, glede posebnega varstva otrok, mladoletnikov in žensk, delovnega reda v podjetjih, varnosti pri delu, evidence zaposlitve, odpovedi in podobno. Pozneje se je delovanje državne socialne politike razširilo na preskrbo delavstva za primer, ko izpadejo iz delovnega razmerja in na preskrbo delavskih družin, ki zgubijo hranilca; uvedeno je bilo socialno zavarovanje delavcev za primer bolezni, nesreče pri delu, invalidnosti, materinstva, onemoglosti in smrti, zavarovanje za primer brezposelnosti itd. Postopoma je bil razširjen tudi krog ljudi, ki je bil deležen varstva socialne politike. Varstvo delavstva v delovnem razmerju, ki je bilo kot že rečeno, najprej omejeno na industrijsko delavstvo, je bilo postopoma razširjeno na vse kategorije delavstva, ne glede na vrsto podjetja. Pozneje je bilo to varstvo razširjeno tudi na nameščence. Socialna politika je

³ Prav tam; Stojan Bajič, Delovno pravo. Ljubljana 1936, str. 9—29.

zajela vse, ki so bili zaradi svoje gospodarske šibkosti prisiljeni sklepati delovne pogodbe in stopati v razmerje, v katerem so imeli podrejen, neenakopraven položaj in bili zaradi tega izpostavljeni nevarnosti izkoriščanja.

Delavske strokovne organizacije oziroma delavski sindikati so s svojimi akcijami (mezdna gibanja, stavke, pogajanja, protesti, agitacije ipd.) izboljševali delovne pogoje s pomočjo kolektivnih pogodb, ki so jih sklepali s posameznimi podjetniki in njihovimi organizacijami. Delavske politične organizacije oziroma stranke pa so bile močno sredstvo vplivanja na državno politiko v smeri razširjanja socialne zakonodaje in organiziranja socialnih služb v korist delavstva, bodisi da so predstavniki delavskih strank sodelovali v vladah, ali pa bili v opoziciji. Vedno je delavski razred s svojo organizirano silo, ki so jo predstavljali sindikati in delavska stranka, potiskal politiko v smer vse večjega popuščanja delavskim zahtevam in večje izgradnje socialne zakonodaje in socialnih služb.

Socialnopolitična dejavnost države se je izražala v raznih oblikah. Najbolj pomembna dejavnost države kot nosilca socialne politike je bila v *izdajanju splošnih ukrepov* (zakonov, uredb, pravilnikov ipd.), ki so prinašali določeno izboljšanje delovnih in življenjskih razmer družbenih skupin in kategorij ljudi, ki so bili predmet socialne politike. Druga oblika dejavnosti države kot nosilca socialne politike je bilo organiziranje raznih socialnih služb za konkretno *izvajanje* izdanih socialnopolitičnih ukrepov, kot so bile na primer ustanove socialnega zavarovanja delavcev in uslužbencev, ustanove posredovanja dela in podpiranja brezposelnih, ustanove inšpekcije dela in druge. Tretja oblika dejavnosti države kot nosilca socialne politike so bile ustanove za zadovoljevanje določenih potreb delavstva in drugih socialno ogroženih kategorij prebivalstva; take ustanove so bila na primer delavska zatočišča (azili) za brezposelne, delavske menze, delavske ambulante, domovi za onemogle (hiralnice), ljudske kuhinje, ljudska kopališča in podobno.

Izdajanje splošnih ukrepov. Skoraj celotno slovensko ozemlje je bilo do konca prve svetovne vojne v okviru avstro-ogrske monarhije, oziroma v avstrijski polovici monarhije. Za ta del je torej veljala avstrijska zakonodaja; za Prekmurje pa je veljala do konca prve svetovne vojne ogrska zakonodaja. Zato homo najprej obravnavali socialnopolitični položaj delavstva po avstrijski socialni zakonodaji, le deloma tudi po ogrski, ker je ta zadevala manjši del slovenskega delavstva. Po nastanku stare Jugoslavije so nastopile nove socialnopolitične in gospodarske razmere. Razvila se je nova socialna zakonodaja, ki je bila deloma rezultat tradicij različno se razvijajočih dežel, ki so se združile v skupno državo, deloma rezultat centralistične in unitaristične politike nove države, deloma pa tudi posledic revolucionarnega vrenja ob koncu prve svetovne vojne in silno razgibanega delavskega gibanja in ne nazadnje tudi pod močnim vplivom zahodnoevropskih držav, zlasti Francije. Po nastanku stare Jugoslavije se je v Sloveniji zaradi hitrejšega industrijskega razvoja število delavstva močno povečalo. Delavska socialna zakonodaja je zadevala vedno večji del slovenskega prebivalstva in je zato postajala vse pomembnejše, če že ne osrednje vprašanje.

Naredimo najprej kratek pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje v Avstriji do prve svetovne vojne. Do sredine osemdesetih let 19. stoletja je vladala skoraj popolna obrtna svoboda, odnos delodajalca do delojemalca je

slonel na osnovi svobodnega individualnega odločanja. Država še ni jemala za potrebno, da delavca kot ekonomsko šibkejšo stran sistematično zaščiti pred prekomernim izkoriščanjem. Posamezni socialnopolitični ukrepi so ščitili delavce v zelo omejeni meri, predvsem so imeli značaj represivnih mer proti posledicam neomejenega izkoriščanja in naraščajočega socialnega vprašanja delavstva.

Splošni kazenski zakonik iz leta 1803 je prepovedoval vsako združevanje delavstva.⁴ Splošni državljanski zakonik iz leta 1811 je dajal osnovo za sklepanje delovnih pogodb na individualni osnovi.⁵ Dekret pravnega ministrstva z dne 18. aprila 1828 je urejal spore med delodajalci in delojemalci. Ta uredba je bila že rezultat širjenja socialnih sporov in je bila naperjena proti delavstvu. Če je med delodajalcem in delojemalcem izbruhnil spor med delovnim razmerjem, je sodil v pristojnost političnih oblasti, če pa je spor nastal pozneje, je bilo pristojno sodišče. Ponovno je urejal mezdne spore dvorni dekret z dne 21. novembra 1846. V razmerah liberalizma se je po obratih, zlasti pa v razvijajoči se industriji, močno razširilo delo otrok. Njihovo prekomerno izkoriščanje je omejil dvorni dekret z dne 11. junija 1842; podrobneje je urejal pogoje, pod katerimi so smeli biti otroci v starosti do 14 let zaposleni, predvsem pa je omejil dolžino njihovega delovnega časa na 12 ur dnevno in v načelu prepovedal njihovo nočno delo. To je bil prvi delavskozaščitni ukrep v Avstriji.⁶

Splošni obrtni red, ki je bil izdan z razglasnim patentom 20. decembra 1859 in stopil v veljavo 1. maja 1860,⁷ je vpeljal skoraj popolno obrtno svobodo. V.VI. poglavju je bilo obravnavano obrtno pomožno osebje in tovarniški delavci. Delovne pogoje je urejeval na individualno pravni osnovi. Določbe o delavcih, o vajencih in pomočnikih je obravnaval na osnovi obrtne svobode.

Določbe o obrtnem pomožnem osebju je vsebovalo 34 členov od § 72 do § 105; delavskozaščitne elemente pa je imelo samo 16 členov. Kakšen socialnopolitičen položaj delavca je odrejal ta splošni obrtni red iz leta 1859? »Medsebojni odnosi med delavci in delodajalci se urejajo na osnovi splošnega državljankega zakonika, če ni z zakonom drugače določeno,« se je začel šesti oddelek, ki je govoril o obrtnem pomožnem osebju. Za obrtno pomožno osebje so šteli pomočnike, uslužbence in tovarniške delavce. Višjih in vodilnih uslužbencev (obratovodje, mehaniki, računovodje, knjigovodje, blagajniki, kemiki) niso šteli med obrtno pomožno osebje, prav tako ne dninarjev, osebja služnostnih obrti, hišne služničadi in drugih. Vsak pomožen delavec je moral imeti delavsko knjižico, trgovinski uslužbenci pa uradno vidirana spričevala prejšnjih gospodarjev.

Pomožno osebje je bilo dolžno izkazovati svojemu delodajalcu zvestobo, hvaležnost in pozornost, čuvati zaupano mu orodje in naprave.

Prepovedano je bilo samovoljno zamujati delo (»samovoljno delati praznike in tako imenovane plave ponedeljke«), brez dovoljenja delodajalca delati za svoj račun ali za kakega drugega delodajalca. Prepovedano je bilo med

⁴ Allgemeines Strafgesetzbuch, 1803, II., § 229.

⁵ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, 1811, XXVI., §§ 1151—1174.

⁶ Dr. Alois Brusatti. Osterreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat. Wien 1965 str. 154—157. Avtor je na straneh 141 do 161 objavil pregled avstrijskih zakonov o gospodarski politiki do leta 1938; na straneh 154 do 157 je navedel zakone o socialni politiki in pomembnejše socialnopolitične ukrepe.

⁷ Reichsgesetzblatt Nr. 227 Wien 1859 (dalje navajam RGBI).

seboj sklepati dogovore za skupno odpovedovanje dela, ali z drugimi sredstvi izsiljevati pogoje od svojih gospodarjev (tudi poznejši koalicijski zakon z dne 7. aprila 1870 je v § 2 določal: »Brez veljave so dogovori delavcev ali delodajalcev, da bi s prenehanjem dela, z odpusti ali prenehanjem obratovanja izsilili spremembe plač ali delovne pogoje nasploh.«)

Za tovarniško delavstvo so veljale še posebne določbe. Za tovarniške obrate so šteli večja podjetja, v katerih je delalo v skupnih prostorih navadno več kot 20 delavcev, ne glede na spol in starost. Taki obrati so morali voditi seznam vseh delavcev s podatki o vrsti dela, ki ga je delavec opravljal, delavčevo ime in priimek, starost, domovinsko občino in njegove prejšnje zaposlitve.

V delovnih prostorih je moral biti izobešen delovni red, ki je vseboval: kako so bili delavci razvrščeni na delu in njihove zadolžitve, zlasti kakšna je bila zaposlitev žensk in otrok z ozirom na njihove fizične moči; predpisan je moral biti šolski urnik za otroke; trajanje dela; čas izplačevanja mezd in mezdni sistem; pravice nadzornega osebja; ravnanje v primeru nezgode ali obolenja; uredbe o odtegljajih od plač in o kaznih za kršitev delovnega reda; o odpovednih rokih in o primerih, v katerih je bilo možno delovno razmerje takoj razveljaviti.

Podporne blagajne. Če je bila glede na veliko število delavcev ali zaradi narave dela potrebna posebna skrb za podpiranje delavcev v primeru nezgode ali obolenja, je bil podjetnik dolžan ustanoviti podporno blagajno v svojem podjetju. Materialna sredstva za podporno blagajno je moral zagotoviti sam ali pa s prispevki delavcev. Lahko je pristopil tudi h kakšni drugi že obstoječi podporni blagajni.

Otroško delo. Otroci pod 10 let starosti niso smeli biti zaposleni; otroci v starosti 10 do 12 let so bili lahko zaposleni samo s privolitvijo očeta ali skrbnika, vendar le za takšna dela, ki zdravju ne bi bila škodljiva in ki ne bi zavirala telesnega razvoja. Zaradi zaposlitve ne bi smeli prenehati obiskovati rednega šolskega pouka, ali pa bi moral biti šolski pouk organiziran v tovarni.

Delovni čas za otroke pod 14 let starosti je smel trajati največ 10 ur dnevno, za mladoletne delavce od 14. do 16. leta starosti pa 12 ur dnevno, z zadostnimi odmori. Koliko je moralo biti odmorov in kako dolgi bi morali biti, pa obrtni red ni določal. Nočno delo (od 9. ure zvečer do 5. ure zjutraj) je bilo za otroke pod 16 let starosti prepovedano. Če bi obrat zaradi nujnosti neprekinjenega obratovanja zaradi te omejitve trpel, je smela oblast dovoliti nočno delo otrok, toda le teh v starosti od 14 do 16 let. Prav tako je lahko oblast dovolila podaljšanje dela za 2 uri na dan za mladoletne delavce, vendar samo v primeru izrednih potreb, vendar največ za dobo 4 tednov.⁸

Drugih omejitev delovnega časa ni bilo.

Razen splošnega obrtnega reda iz leta 1859 so urejali delovne pogoje delavcev za nekatere posamezne gospodarske veje še drugi zakoni. Tako je splošni gozdni zakon z dne 3. decembra 1852 urejal delovne pogoje gozdarskega osebja

⁸ Prim. Die Gewerbeordnung vom 20. Dezember 1859. Mit allen nachträglichen Verordnungen bis Ende September 1875 und mit alphabetischen Register. Wien 1875; Die Gewerbeordnung nebst einschlägigen Gesetzen und Verordnungen. Erläutert aus den Materialien und der Rechtsprechung von dr. Leo Geller. Wien 1884; Der gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kirht. Brünn 1896.

v državnih gozdovih,⁹ splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 pa je urejal med drugim tudi odnose lastnikov rudnikov do delavcev in uradnikov (IX. poglavje §§ 200—209) in bratovske skladišnice (X. poglavje §§ 210—214).¹⁰ Splošni trgovski zakon z dne 17. decembra 1862 je med drugim tudi obravnaval položaj trgovskih pomočnikov, urejal je delovne pogoje in delovni čas trgovskega osebja (VI. poglavje §§ 57—65).¹¹

V drugi polovici 19. stoletja je število delavstva hitro naraščalo. Dobilo je tudi nekaj političnih pravic. Po zakonu z dne 15. novembra 1867,¹² ko je bila zagotovljena združevalna in zborovalna svoboda, so ustanavljali delavsko-izobraževalna društva, po koalicijskem zakonu z dne 7. aprila 1870¹³ pa tudi politične organizacije.

Zakon o noveli k obrtnemu redu z dne 15. marca 1883¹⁴ še ni prinesel nobene delavske zaščite; šesto poglavje, ki je obravnavalo obrtno pomožno osebje, je ostalo še nespremenjeno. Z zakonom z dne 17. junija 1883¹⁵ pa so bili osnovani obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialno-higienskem pogledu.

Šesto poglavje splošnega obrtnega reda je spremenil in dopolnil šele zakon o noveli obrtnega reda z dne 8. marca 1885;¹⁶ to je bila prva kodifikacija delavske zaščite v avstrijski socialni zakonodaji. Med drugim je bil uzakonjen 11-urni delovni čas za tovarniške delavce, prepovedan je bil truck sistem in zagotovljeno plačevanje medv. v gotovini, prepovedano je bilo zaposlovanje otrok pred 14. letom starosti in omejeno zaposlovanje mladoletnih delavcev od 14. do 16. leta starosti ter žensk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu.¹⁷

Kaj je bilo bistveno novega v šestem poglavju splošnega obrtnega zakona po noveli iz leta 1885? Definicija tovarniškega podjetja je bila preciznejša. Za tovarniška podjetja so šteli taka podjetja, kjer je v zaprtih delavnicah s stroji delalo več kot 20 delavcev in se podjetnik dela v tovarni osebno ni udeleževal; firma je morala biti vknjižena. Med pomožno obrtno osebje so uvrščali vajence, pomočnike, tovarniške delavce in pomožne nižje uslužbence.

Vsak lastnik obrti ali podjetja je bil dolžan vzdrževati delovne prostore, stroje, orodje in naprave tako, da niso bile nevarne življenju in zdravju delavcev. Dolžan je bil zavarovati stroje in skrbeti, da so bili delovni prostori čisti, svetli, nezaprtašeni, prezračeni in dovolj veliki glede na število zaposlenih delavcev. Lastniki obratov niso smeli dajati delavcem za stanovanja takih prostorov, ki bi bili zdravju škodljivi. Končno so bili dolžni skrbeti za nramnost v svojih obratnih in stanovanjskih prostorih, če so zaposlovali delavce mlajše od 18 let ali ženske. Izvajanje teh obveznosti so nadzirali obrtni inšpektorati.¹⁸

⁹ RGBl. 250/1852.

¹⁰ RGBl. 146/1854.

¹¹ RGBl. 1/1863.

¹² RGBl. 134/1867.

¹³ RGBl. 43/1870.

¹⁴ RGBl. 39/1883.

¹⁵ RGBl. 117/1883.

¹⁶ RGBl. 22/1885.

¹⁷ Prav tam, VI., §§ 72—105; prim. Der Gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kircht, Brünn 1898; Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, izdala knjižnica Slovenske krščansko-socialne zveze (dalje navajam Kralj, Obrtni red), str. 129—133; Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat. Wien 1965, izdal Institut für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, str. 49—55.

¹⁸ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 74, 82.

Delovni čas v tovarniških podjetjih je smel trajati najdalj 11 ur na dan; za obrtna podjetja pa delovni čas ni bil omejen. Trgovinski minister je lahko delovni čas v nekaterih tovarniških obratih podaljšal.¹⁹ Tako je ministrska naredba z dne 27. maja 1885 določala, da se sme delovni čas podaljšati za eno uro na dan v predilnicah za svilo, tkalnicah za svilo in trakove, v bombažnih predilnicah in tkalnicah; v predilnicah ovčje volne, lanu in konoplje; v tovarnah za vrvi in motvoze; v barvarnah, tiskarnah tkanin, belilnicah in v mlinih.²⁰ V podjetjih, kjer je moralo teči neprekinjeno obratovanje, je bilo dovoljeno 12-urno delo; to so bili plavži, apnenice, cementarne, opekarne, pivovarne itd. Vsako tovarniško podjetje je smelo 3 dni v mesecu podaljšati delovni čas za največ 3 ure na dan. V posebnih primerih (nujno povečanje dela, posledice elementarnih nesreč) je smela obrtna oblast prve stopnje podaljšati delovni čas za 2 uri na dan, če je bil v tovarni enajsturni delavnik, in le 1 uro na dan, če je bil v podjetju določen dvanajsturni delavnik. To podaljšanje delovnega časa je smelo trajati največ tri tedne; deželna politična oblast pa je smela to podaljšanje delovnega časa dovoliti za eno leto.²¹ Podaljšanje delovnega časa je bilo torej stalno (posebne vrste obratov) in občasno (posebne razmere).

Med delom je moralo biti najmanj eno uro in pol počitka.²² Počitek ob nedeljah in praznikih, ki je moral trajati najmanj 24 ur, je zagotavljal zakon o noveli splošnega obrtnega reda z dne 16. januarja 1895. Nedeljski počitek se je moral začeti najpozneje v nedeljo ob 6. uri zjutraj in hkrati za vse delavce.²³ Izjeme so veljale samo za nujna vzdrževalna dela in za vse vrste obratov, kjer je proizvodni proces zahteval neprekinjeno obratovanje (plavži, apnenice in cementarne, opekarne; usnjearstvo, belilnice, barvarne in tiskarne tkanin; izdelovanje papirja in lepenke; mlini, elektrarne, razsvetljava, plinarne itd.).²⁴

Mezde so morali obračunavati in izplačevati vsak teden. Mezda je morala biti izplačana v gotovini. V mezdo so smeli vračunati le stanovanje, hrano, kurjavo, uporabo zemljišča (vrt), zdravila in zdravniško pomoč, če sta se delodajalec in delojemalec poprej tako dogovorila in če cena teh dobrin ni presegala nabavnih stroškov.²⁵ Podjetniki so ta določila izigrali in še naprej uporabljali truck sistem, to je izplačevanje mezd v posebnih konsumnih znamkah. Zato je moral ministrski ukaz z dne 6. junija 1895 še posebej prepovedati izdajanje konsumnih znamk namesto denarja pri izplačilu mezde.²⁶

Vsi pomožni delavci so morali imeti delavske knjižice, vanje so vpisovali delovna in učna razmerja ter spričevala o sposobnosti in vedenju. Prepovedano pa je bilo vanje vpisovati kakršnekoli opombe ali oznake, ki bi bile za delavce neugodne in bi mu škodile.²⁷ Delavske knjižice so veljale tudi kot legitimacija in potni list na potovanju, ko je delavec iskal zaposlitev.²⁸

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Uredba trgovinskega ministra z dne 27. maja 1885 (RGI. 85/1885 in z dne 8. februarja 1886, RGI. 27/1886).

²¹ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 74-82.

²² Prav tam, § 74 a. Uredba trgovinskega ministra z dne 27. maja 1885 (RGI. 22/1885) je za določene obrti in tovarne dopuščala izjeme glede časa odmora.

²³ Zakon o noveli splošnega obrtnega reda z dne 16. januarja 1895 (RGI. 21/1895).

²⁴ Te izjeme so navajale uredbe trgovinskega ministra z dne 24. aprila 1895 (RGI. 58/1895), 11. avgusta 1895 (RGI. 125/1895), 10. aprila 1897 (RGI. 97/1897) in 4. maja 1898 (RGI. 76/1898).

²⁵ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 74 in 75.

²⁶ Ministrski ukaz z dne 6. junija 1895, št. 8794, RGI. 1395.

²⁷ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 79 in 80.

²⁸ Uredbe trgovinskega ministra z dne 14. marca 1860 (RGI. 66/1860), 12. maja 1885 št. 22439 (RGI. 1885), 23. maja 1885, št. 15651 (RGI. 1885) in ukaz fin. min. z dne 4. novembra 1885, št. 31675 (RGI. 1885).

Odpovedni rok je bil 14 dni. Delodajalec pa je lahko pomožnega delavca odpustil brez odpovednega roka, če je delavec ponaredil delavsko knjižico, prevaral gospodarja, se vdal pijančevanju, kradel, izdajal poslovno tajnost; če je neupravičeno zapustil delo, ali skušal druge delavce zapeljati k neposlušnosti, uporju proti delodajalcu; če je žalil, telesno poškodoval ali pretil gospodarju ali drugim delavcem; če je bil več kot 14 dni zaprt.²⁹ V vseh drugih primerih podjetnik delavca ni smel takoj odpustiti brez odpovednega roka in delavec se tej pravici ni mogel odreči v delovni pogodbi.³⁰

Po drugi strani pa je imel tudi delavec v določenih primerih pravico takoj zapustiti delo brez 14-dnevnega odpovednega roka. To je lahko naredil, če bi nadaljnje delo škodovalo njegovemu zdravju; če bi gospodar z njim ali njegovimi svojci nasilno ravnal, ali surovo razžalil njihovo čast; če bi gospodar neupravičeno zadrževal izplačilo pogojene mezde, ali bistveno kršil pogodbo ali če delavčevega zaslužka sploh ne bi bil zmožen izplačati.

Delavec razen v teh primerih ni smel prekiniti delovnega razmerja brez odpovednega roka in se je predčasna zapustitev dela štela za kazniv prekršek. Gospodar je imel pravico delavca s pomočjo oblasti prisiliti k vrnitvi na delo za še preostali čas, ali zahtevati povračilo škode, ki bi jo delavec s tem povzročil. Takega delavca ni smel sprejeti na delo noben drug delodajalec; če bi to kljub temu storil vede, bi prav tako zakrivil prestopok obrtnega reda in bi prejšnjemu delodajalcu z delavcem vred odgovarjal za škodo. Te določbe so bile zlasti pomembne v primerih delavskih stavk.³¹

Delavske stavke in podjetniške izpore (lockoute) je obravnaval koalicijski zakon z dne 7. aprila 1870.³² Stavke so bile po tem zakonu sicer dopustne, pravno neveljavne pa bi bile vse pogodbe in dogovori med delodajalci in delojemalci, ki bi bile sklenjene pod pritiskom stavke ali izprtja. Prav tako je bilo nedopustno in kaznivo vsako oviranje dela in nasilno razširjanje dogovorov. Organizacija in razširjanje stavke je bilo torej kaznivo.

Vsako tovarniško podjetje je moralo voditi vpisno knjigo svojih delavcev, v katero so vpisovali podatke o imenu in priimku delavca, starosti, domovinski občini, kdaj je nastopil delo v podjetju, kje je bil prej zaposlen, kakšno delo ima v podjetju, kateri bolniški blagajni pripada in o izstopu iz podjetja. Delovni red podjetja pa je moral vsebovati kategorizacijo delavcev; kakšno delo imajo ženske in mladoletni pomožni delavci; kako mladoletni pomožni delavci obiskujejo obvezni šolski pouk; kakšen je delovni dan, začetek in konec delovnega časa in počitka med delom; kdaj se obračunavajo in izplačujejo mezde; pravice in dolžnosti nadzornega osebja; ravnanje v primeru nezgode in obolenja; denarne globe za prestopke delovnega reda in kako se ta denar uporablja; odpovedne roke in primere, v katerih se sme takoj prekiniti delovno razmerje. Obrtne oblasti, ki so bile pristojne za potrjevanje delovnih redov, so morale paziti, da ne bi vsebovali protizakonitih določb ali neprimerno visokih denarnih kazni; to delo so opravljali obrtni inšpektorati.³³

²⁹ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 77 in 82.

³⁰ Take primere je še posebej urejal ukaz trgovskega ministra z dne 13. septembra 1889 št. 26074 (RGBl. 1889) in odpuste brez odpovednega roka izrecno prepovedal.

³¹ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 82 a 85 in 86.

³² RGBl. 43/1870.

³³ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 88 in 68 a in uredba trgovskega ministra z dne 24. decembra 1893 (RGBl. 7/1894).

Zaposlovanje otrok pred 14. letom starosti je bilo v tovarniških obratih prepovedano, v obrtnih obratih pa mlajših od 12 let. Zaposlovanje otrok od 12. do 14. leta starosti je bilo torej v tovarniških obratih splošno prepovedano, dovoljeno pa je bilo v obrti, toda le pod pogojem, če to ni škodovalo njihovemu zdravju in telesnemu razvoju in če jih ni oviralo pri izpolnjevanju šolskih obveznosti; delovni čas je smel trajati največ 8 ur na dan. Mladoletni pomožni delavci v starosti od 14 do 16 let pa so smeli biti zaposleni tudi v tovarniških obratih, če so opravljali lažja dela, ki ne bi škodovala njihovemu zdravju in ovirala njihovega telesnega razvoja. Otroci, mladoletni delavci in ženske v tovarnah ponoči na splošno ne bi smeli delati. Izjemoma pa je nočno delo teh kategorij tovarniških delavcev dovoljeval trgovinski minister na predlog obrtnih in trgovinskih zbornic in v soglasju z notranjim ministrom, toda le za mladoletne delavce, ki so že dopolnili 14. leto starosti in za ženske, če je bilo to nujno potrebno.³⁴ Ministrska naredba z dne 27. maja 1885 je določala, da je nočno delo žensk in mladoletnih delavcev potrebno v kovinski industriji, steklarnah, tekstilnih tovarnah, papirnicah, sladkornih tovarnah in v tovarnah za izdelovanje konzerv.³⁵

Zakon o noveli k splošnemu obrtnemu redu iz leta 1885 je torej skupaj z uvedbo obrtnih inšpektoratov po letu 1883 pomenil precejšnjo omejitvev izkoriščanja delavstva. Seveda pa je bila ta delavska socialna zakonodaja šele na začetku. Z razvojem delavskega gibanja pa se je zboljševala tudi ta.

Nezgodno zavarovanje delavcev je vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887³⁶ sledil mu je zakon z dne 30. marca 1888,³⁷ ki je uvajal bolniško zavarovanje tovarniških delavcev. O socialnem zavarovanju bomo govorili še pozneje.

Nekateri zakoni so urejali delovne pogoje samo posameznim skupinam delavcev. Tako je zakon o gradbenih delavcih z dne 22. julija 1902 urejal delavsko zaščito za gradbene delavce,³⁸ zakon z dne 26. decembra 1906 je uvedel pokojninsko zavarovanje za privatne nameščence,³⁹ zakon z dne 14. januarja 1910 je urejal delovni čas nameščencev,⁴⁰ zakon o trgovskih pomočnikih z dne 16. januarja 1910 je urejal delovne pogoje trgovskih pomočnikov že v smislu uredbe o kolektivnih pogodbah.⁴¹

Za vse delavstvo je bil izredno pomemben zakon o noveli splošnega obrtnega reda z dne 5. februarja 1907,⁴² ki je dal pravno osnovo za sklepanje kolektivnih pogodb. Sklepanje delovnih razmerij in delovne pogoje so vedno pogosteje urejale kolektivne pogodbe, kar je pomenilo, da so odslej pravice in ugodnosti, ki jih je v njih priznal podjetnik, avtomatično veljale za vse delavstvo v podjetju oziroma obratu, za katerega je bila kolektivna pogodba sklenjena. Podjetnik ni mogel več sklepati delovnih pogodb z vsakim delavcem posebej, niti posamezen delavec s podjetnikom, pač pa vse delavstvo kolektivno; predstavljali so ga izvoljeni delavski predstavniki ali pa delavske strokovne (sindikalne) organizacije. Mezdna in delovna pogodba ni bila več stvar posameznega delavca in podjetnika.

³⁴ Prav tam, § 90.

³⁵ Uredba trgovinskega ministra z dne 27. maja 1885 (RGBl. 86/1885).

³⁶ RGBl. 1/1888.

³⁷ RGBl. 33/1888.

³⁸ RGBl. 155/1902.

³⁹ RGBl. 1/1907.

⁴⁰ RGBl. 19/1910.

⁴¹ RGBl. 20/1910.

⁴² RGBl. 26/1907.

Delavsko sindikalno gibanje se je v začetku razvoja omejevalo na posredovanje v posameznih obratih ter posegalo v urejanje delovnega razmerja le ob mezdni gibanjih in stavkah. Z uvajanjem kolektivnih pogodb pa se je odprlo strokovnemu gibanju novo delovno področje. Do leta 1906 je bilo v vsej Avstriji sklenjenih le 20 kolektivnih delovnih in mezdni pogodb. V letu 1906 pa je bilo sklenjenih 448 kolektivnih pogodb (od tega na Kranjskem 3, na Koroškem 5 in na Štajerskem 21). Te pogodbe so veljale za 12.647 obratov s 181.633 zaposlenimi delavci. Sklepanje kolektivnih pogodb pa ni bilo lahko. Podjetniki so se branili ustreči kolektivnim zahtevam delavstva in od 448 sklenjenih pogodb, jih je bilo samo 192 sklenjenih na miren način, 237 šele po večkratnih stavkah in 19 po delnih stavkah.

Največ kolektivnih pogodb so sklenili kovinarji in strojni delavci, nato pa živilski, oblačilni, gradbeni, tekstilni, lesni in usnjarski delavci. Kolektivne pogodbe so določale dolžino delovnega časa in so ga za 90 % delavcev skrajšale na 9 do 10 ur, delavske mezde so povečali za okrog 10 %; mnogi podjetniki so priznali delavske obratne zaupnike in strokovne organizacije kot zastopnike delavskih interesov.⁴³

To je bil kratek pregled pomembnejše socialne zakonodaje v Avstriji do njenega razpada. Omenili smo le splošne socialnopolitične ukrepe, ki so v večji meri sistematično urejali in izboljševali delovne in življenjske razmere delavcev; iz let prve svetovne vojne jih nismo omenjali, ker za delavstvo na Slovenskem niso imeli trajnejšega pomena, pa tudi sicer so v glavnem reševali le konkretne probleme in specifične težave delavstva, ki so jih povzročale vojne razmere.

Preglejmo sedaj še pomembnejše ustanove socialnih služb za izvajanje socialne zakonodaje do leta 1918. Druga oblika dejavnosti države kot nosilca socialne politike je bila organiziranje raznih socialnih služb za konkretno izvajanje izdanih socialnopolitičnih ukrepov, kot so bile na primer ustanove socialnega zavarovanja delavcev in uslužbencev, ustanove za posredovanje dela in podpiranje brezposelnih, ustanove inšpekcije dela in druge.

Inšpekcija dela, oziroma obrtni inšpektorat, je bila organ, ki naj bi skrbel, da bi se socialna zakonodaja tudi v resnici izvajala in pravilno uporabljala. Najprej je bila ta institucija ustanovljena v Angliji, in sicer leta 1833, v Prusiji je bil sprejet zakon o obrtnih inšpektoratih 21. junija 1869, na Danskem 13. maja 1873, v Franciji 2. junija 1874, v ZDA je bila zvezna država Massachusetts prva, ki je leta 1876 sprejela podoben zakon, Švica 23. marca 1877, Avstrija 17. junija 1883, Ogrska pa šele 1893 in še to samo za večja industrijska podjetja.⁴⁴

Obrtni inšpektorati v Avstriji, ki so bili uvedeni z zakonom z dne 17. junija 1883, so imeli nalogo čuvati, da obrtni redi ne bi vsebovali protizakonitih določb in neprimerno visokih denarnih kazni za njihovo kršitev, predvsem pa da bi se socialna zakonodaja res izvajala. Obrtni nadzorniki so imeli pravico vsak čas pregledati tovarniške prostore, delavnice in delavska stanovanja, ki so jih svojim delavcem dajali podjetniki, zaslišati delavce in njihove delodajalce ter posredovati v vseh sporih med delavci in delodajalci. Za slovensko ozemlje

⁴³ Die Gewerkschaft. Organ der Gewerkschaftskommission Österreichs. Wien Dezember 1906.

⁴⁴ Rudi Kyovsky, 70 let inšpekcije dela na slovenskem ozemlju. Socialistična misel, leto II. Ljubljana 1953, str. 695-702.

sta bila sedéža obrtnih inšpektoratov v Gradcu in Trstu; 7. maja 1911 pa sta bila ustanovljena še v Ljubljani in v Celovcu.⁴⁵

Ustanove socialnega zavarovanja delavcev. Delavsko socialno zavarovanje se je razvilo iz potrebe, da delavcu zagotovi življenjsko eksistenco v primeru bolezni, nezgode, onemoglosti in starosti, v kasnejši dobi tudi v primeru brezposelnosti, v primeru njegove smrti pa zagotovitev eksistence članom njegove družine, ki jih je ta delavec moral preživljati. Ko je to zavarovanje prešlo iz okvirov dobrodelnosti in kolektivne samopomoči ter je postalo zakonita pravica, lahko govorimo o socialnem zavarovanju delavcev; moralo je postati tudi obvezno. Prvotno je bilo socialno zavarovanje delavcev le zakonita ureditev materialne preskrbe socialno šibkejših slojev, šele pozneje je postalo to zavarovanje splošno obvezno, ki je izhajalo iz delovnega razmerja. Tudi enakó, z enakimi pravicami za vse vrste delavcev, je postalo šele pozneje. Vse vrste zavarovanja se niso razvile in uveljavljale hkrati. Najprej je bilo uvedeno nezgodno in bolniško zavarovanje, starostno precej pozneje; še pozneje in v manjšem obsegu se je razvilo zavarovanje za primer brezposelnosti. Nekatere kategorije delavcev so si posamezna zavarovanja priborile prej, druge pozneje.

Prva je bila Nemčija, ki je uvedla obvezno socialno zavarovanje delavcev; leta 1883 je uvedla bolniško zavarovanje, ki je najprej obsegalo le delavce v industriji. Naslednje leto je uvedla nezgodno zavarovanje, leta 1889 invalidsko in starostno, leta 1911 pa še zavarovanje za primer smrti.⁴⁶ V Avstriji je bilo po nemškem zgledu uvedeno nezgodno zavarovanje leta 1887, naslednje leto pa še bolniško. Pokojninsko zavarovanje pa so imele le posamezne kategorije delavcev (npr. rudarji, železničarji, nameščenci). Ogrska je uvedla bolniško in nezgodno zavarovanje leta 1891. Tudi Italija je sledila nemškemu vzoru nezgodnega in bolniškega zavarovanja, in ga je uvedla leta 1889.⁴⁷ V Angliji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1897, leta 1908 je bil izdan zakon o državnih podporah za primer starosti, leta 1911 pa zakon o obveznem zavarovanju za primer bolezni, materinstva, invalidnosti in brezposelnosti.⁴⁸ V Franciji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1898. Bolniško, invalidsko in starostno zavarovanje je bilo uvedeno leta 1911; namenjeno pa je bilo le materialno šibkejšim socialnim slojem, ker je bilo obvezno le za delavce in nameščence z nižjimi zasluški. Delavci in nameščenci, katerih zaslužek je presegal določeno mejo, so imeli sicer možnost zavarovati se prostovoljno, morali pa so v tem primeru prispevke za socialno zavarovanje plačevati sami v celoti. V Rusiji in v Romuniji je bilo uvedeno obvezno bolniško zavarovanje leta 1912, na Norveškem in Švedskem pa leta 1913.⁴⁹ Na Švedskem je bilo vpeljano splošno zavarovanje, ki ni zajemalo samo oseb v delovnem razmerju, ampak vse državljane; vsak državljan je po tem zakonu pridobil pravico do pokojnine s 66 leti starosti neodvisno od njegove zmožnosti za delo in preživljanje.⁵⁰

⁴⁵ RGBl. 119/1911.

⁴⁶ Dr. Nemo, Trgovskogospodarski leksikon, Ljubljana 1938, II. del, str. 547; dr. Anton Kržišnik, Socialna politika (skripta). Izdala Višja šola za socialne delavce v Ljubljani, Ljubljana 1967 I. del, str. 184—187.

⁴⁷ Prav tam; dr. Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik Wien 1965, str. 154—157.

⁴⁸ Prav tam; Radnička zaštita, II., št. 5—7, Zagreb, 15. julija 1920 str. 109—110.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam; Wilim Jansson, Socijalno osiguranje u Švedskoj, Radnička zaštita, III., št. 1—2, Zagreb, 28. februarja 1921, str. 94—96.

Rudarsko zavarovanje je bilo pri nas najstarejše delavsko zavarovanje. Iz bratovščin za vzajemno pomoč ponesrečenim, obolelim in onemoglim rudarjem, njihovim vdovam in sirotam so se razvile bratovske skladnice kot ustanove za socialno zavarovanje rudarjev. V Avstriji je to zavarovanje uzakonil že splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854⁵¹ in je postalo obvezno. Bratovske skladnice so bile organizirane pri posameznih rudarskih in montanističnih podjetjih. Pri pokrivanju stroškov za to zavarovanje so morali sodelovati tudi lastniki rudarskih in montanističnih podjetij.⁵² Po treh desetletjih poslovanja bratovskih skladnic se je pojavila potreba po reorganizaciji tega zavarovanja. Predvsem so ločili bolniško zavarovanje od nezgodnega in pokojninskega, poslovanje pa oprli na matematično-tehniške metode o zavarovanju. Naraščajoči stroški bolniškega zavarovanja so namreč bremenili skupne sklade in tako tudi denar za redno in zadostno izplačevanje pokojninskih in invalidskih rent; pa tudi skupni dohodki, ki so se stekali od delavskih in podjetniških obveznih prispevkov, niso bili usklajeni z izdatki. Reorganizacija bratovskih skladnic je bila izvedena leta 1889.⁵³

Socialno zavarovanje industrijskega delavstva je bilo v vsej Avstriji uvedeno leta 1888. Najprej je izšel zakon o nezgodnem zavarovanju delavcev (28. decembra 1887),⁵⁴ nato pa še zakon o bolniškem zavarovanju delavcev (30. marca 1888).⁵⁵ Obe vrsti zavarovanja sta bili popolnoma ločeni in tudi vsaka posebej organizirani.

Nezgodno zavarovanje je bilo organizirano po posameznih industrijskih panogah. Tovarniški delavci so bili zavarovani proti nezgodam pri delavskih nezgodnih zavarovalnicah; za Kranjsko in Primorsko je bil sedež v Trstu, za Koroško in Štajersko pa v Gradcu. Vse stroške nezgodnega zavarovanja so morali pokrivati podjetniki.⁵⁶

Bolniško zavarovanje so izvajale bolniške blagajne, ki jih je bilo več vrst. Bile so okrajne, obratne, združne in društvene bolniške blagajne. Podjetnik, ki je zaposloval več kot 100 delavcev, je že lahko ustanovil obratno bolniško blagajno. Denarna sredstva, s katerimi so bolniške blagajne pokrivala svoje stroške, so morali prispevati skupno delavci in podjetniki. Dve tretjini zneskov so morali prispevati delavci, eno tretjino pa delodajalci; vendar prispevki delavcev niso smeli presegati 3 % njihovih mezd.⁵⁷

Bolniške blagajne so začeli ustanavljati takoj po izidu zakona in do konca leta 1889 je bilo na Kranjskem in na Spodnjem Štajerskem ustanovljenih že 65 okrajnih bolniških blagajn s 14.921 zavarovanci, 23 obratnih bolniških blagajn s 5.400 zavarovanci, 11 združnih bolniških blagajn s 1.290 zavarovanci in 1 društvena bolniška blagajna z 282 zavarovanci. Število zavarovancev je hitro naraščalo; samo na Kranjskem je od 13.125 zavarovancev leta 1889 narastlo na 32.140 leta 1913. Bolniške blagajne so bile v svojem poslovanju skoraj popolnoma samostojne. Bile so sicer včlanjene v zvezah bolniških blagajn, ven-

⁵¹ RGBl. 146/1854.

⁵² Splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 je v X. poglavju §§ 210—214 obravnaval bratovske skladnice in določal obveznosti in pravice delodajalcev in delojemalcev ter organizacijo bratovskih skladnic.

⁵³ RGBl. 127/1889.

⁵⁴ RGBl. 1/1888.

⁵⁵ RGBl. 33/1888.

⁵⁶ Poročilo delavske zbornice za Slovenijo, Ljubljana 1928, str. 70—75.

⁵⁷ Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, Ljubljana 1938 str. 22—23.

dar so bile pristojnosti teh zvez zelo majhne. Teritorialno so se zveze bolniških blagajn pokrivalo s teritoriji delavskih zavarovalnic zoper nezgode.⁵⁸

Za Prekmurje je veljala ogrska zakonodaja. Ta je uvedla obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje šele leta 1891, ki pa se ni bistveno razlikovalo od avstrijskega.⁵⁹

Socialno zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt ni bilo splošno uvedeno ne v Avstriji, ne v Ogrski. Pokojninsko zavarovanje so imeli le rudarji v okviru bratovskih skladnic od leta 1854, železničarji od leta 1844 ter nameščenci od leta 1906.⁶⁰

Bolniške blagajne so dajale delavcem v primeru bolezni denarne podpore v višini 60 % zavarovane mezde; ta podpora pa je lahko trajala največ 20 tednov. Ti prejemki so se imenovali bolezhina. Porodnice so prejemale 4 tedne po porodu hranarino v višini 60 % zavarovane mezde. Zavarovanci so imeli pravico do zdravniške oskrbe, porodniške pomoči, zdravil in po potrebi tudi pravico do zdravljenja v bolnici na stroške bolniške blagajne. Vendar je bilo zdravljenje v bolnici na stroške blagajne časovno omejeno do največ 4 tedne, razen tega stroški bolnišničnega zdravljenja niso smeli presegati vsote, ki bi jo zavarovanec prejel za boleznino, če bi se zdravil doma. Ob smrti zavarovanca je znašala pogrebina 20-dnevno povprečno mezdo.

Osnova za izračunavanje bolniških podpor in delavskih prispevkov za socialno zavarovanje je bila tako imenovana zavarovana mezda. To je bila mezda, za katero je bil delavec zavarovan pri bolniški blagajni in je bila odvisna od njegove uvrstitve v posamezni mezdni razred, ne pa od njegovega dejanskega zaslužka. Dnevni ali tedenski zaslužek pa je bila plača za mezдно delo ob upoštevanju vseh dodatkov za nadurno delo, premije, osebnih in družinskih dodatkov, dodatkov za akordno delo in ob upoštevanju vseh odtegljajev za socialno zavarovanje, denarne globe za kršitev tovarniškega delovnega reda, za povzročeno škodo in za druge odbitke, ki jih je dovoljeval obrtni red. Bolniške blagajne so imele 5 mezdnih razredov (mladoletne pomožne delavke, mladoletni pomožni delavci, delavke, delavci, predelavci) in so v prvem desetletju poslovanja (devetdeseta leta 19. stoletja) ustrezali povprečnim delavskim zaslužkom na določenem območju, potem pa so začeli za dejanskimi zaslužki močno zaostajati. Pri tem so bile prizadete zlasti ženske in mladoletni delavci, katerih zavarovane mezde so bile za polovico manjše od njihovih dejanskih zaslužkov, medtem ko so zavarovane mezde moških delavcev zaostajale samo za eno četrtino za njihovimi dejanskimi zaslužki in predelavcev samo za eno petino. Delavci so bili zaradi tega oškodovani v primeru bolezni ali nezgode, ker so dobili izredno nizko bolniško podporo ali nezgodno rento, bolniške blagajne pa zaradi manjših dohodkov. Dohodki nezgodnih zavarovalnic pa so bili določeni pavšalno glede na nevarnostno stopnjo posameznih obratov; nevarnostne stopnje so določali obrtni inšpektorati. Delavske prispevke za bolniško blagajno so obračunavali tedensko in so jih odtrgovali od delavskih zaslužkov, bolniškim blagajnam pa so jih nakazovala podjetja; znašali so 3 % zavarovanih mezd.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Nikola Tinčič, *Socijalno osiguranje*. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1968, zv. 7, str. 419.

⁶⁰ Prav tam.

Delavske sindikalne organizacije kot nosilci socialne politike in kolektivne samopomoči. Prvotno je bila država edini nosilec socialne politike in je bil pojem socialne politike istoveten s pojmom državne socialne politike. Ko pa so se z razvojem delavskega gibanja uveljavile delavske sindikalne organizacije, so tudi te postale nosilke socialne politike. Ko so si delavske strokovne (sindikalne) organizacije priborile priznanje oblasti (in podjetnikov) in pravico svobodnega delovanja, so te s svojimi akcijami (organiziranje, zborovanje, agitacija, protesti, intervencije, vodenje pogajanj, mezdna gibanja, stavke, kolektivne pogodbe, ipd.) prisilile delodajalce in njihove organizacije, da so z njimi sklepali kolektivne pogodbe o ureditvi delovnih pogojev. S tem so delavski sindikati postali poleg države samostojni nosilci socialne politike na področju urejanja delovnih razmerij.

Najprej moramo spoznati nove nosilce socialne politike. Katere in kolikšne so bile delavske strokovne (sindikalne) organizacije na Slovenskem, ki so bile nosilke socialne politike in kolektivne samopomoči na Slovenskem do konca Avstrije?

Najmočnejša in najpomembnejša sindikalna organizacija je bila socialnodemokratska Strokovna komisija. Socialnodemokratske strokovne (sindikalne) organizacije so se v Sloveniji razvijale kot del avstrijskega sindikalnega gibanja; delavstvo je bilo sindikalno organizirano v strokovnih komisijah po deželah in povezano v centralne strokovne zveze, ki so imele svoje sedeže na Dunaju.

Centralna avstrijska strokovna komisija je imela v Avstriji največje število članov. Članstvo je tudi zelo hitro naraščalo. Leta 1892 jih je bilo 46.606, čez 10 let 154.665, leta 1907 je doseglo največje število in jih je bilo 501.094, naslednje leto se je število zmanjšalo na 415.256 zaradi izstopa čeških sindikalno organiziranih delavcev, ki so leta 1908 osnovali svoje centralno strokovno tajništvo s sedežem v Pragi; potem je število članov avstrijske strokovne komisije stagniralo do prve svetovne vojne; v letih prve svetovne vojne je zaradi mobilizacije delavstva sindikalno članstvo zelo upadlo in jih je bilo leta 1916 samo še 166.937, leta 1917 pa je že narastlo na 311.068.⁶¹

Slovenski sindikalno organizirani delavci so predstavljali od 3 do 5% vsega članstva avstrijske strokovne komisije. Slovenska delavska strokovna (sindikalna) društva so imela 15. novembra 1903 zborovanje v Trstu. Ta društva so imela takrat 6.985 članov. Na zborovanju so sklenili, da se društva vključijo v posamezne strokovne zveze v okviru centralne strokovne komisije na Dunaju, kakor je bil sklenil zbor vseh avstrijskih strokovnih društev. Centralna strokovna komisija pa bi morala v Trstu osnovati in vzdrževati jugoslovansko strokovno tajništvo z nalogo organizirati slovenski proletariat v Trstu, Istri, na Goriškem, Kranjskem in na Spodnjem Štajerskem.⁶² Jugoslovansko strokovno tajništvo v Trstu je bilo osnovano šele 1. decembra 1905 in naj bi združevalo strokovne organizacije na vsem območju, ki ga je organizacijsko zajemala Jugoslovanska socialnodemokratska stranka.⁶³ Leta 1908 je strokovna komisija ustanovila še deželno strokovno tajništvo za Kranjsko s sedežem v

⁶¹ Die Gewerkschaft Wien 1899—1918 (Die Stärke und Leistungsfähigkeit der Gewerkschaften Österreichs, Tabelle VI. Anzahl der Zentralvereine; Lokalvereine, Ortsgruppen, Filialen und Mitglieder nach Kronländern geordnet.

⁶² Naši zapiski, leto I, Ljubljana 903, stran 92.

⁶³ Naši zapiski, leto V, Ljubljana 1907, stran 27.

Ljubljani; prvi strokovni tajnik je bil Anton Kristan.⁶⁴ Ljubljansko strokovno tajništvo si je prizadevalo, da bi razširilo svoje delovno območje na strokovne organizacije vsega slovenskega ozemlja. Uspeh teh prizadevanj je bila ustanovitev Zveze delavskih organizacij za Kranjsko, Štajersko, Koroško in Primorsko 9. januarja 1910.⁶⁵ Vloga te zveze pa je bila zelo majhna in je postala pomembna šele ob nastanku stare Jugoslavije.

Članstvo je v strokovni komisiji na Slovenskem zelo hitro naraščalo do leta 1908, ko jih je bilo okrog 15.000, potem pa je začelo nazadovati in jih je bilo v letih prve svetovne vojne okrog 3.000, ob koncu vojne pa že zopet okrog 7.000. Enak razvoj je bil tudi glede stopnje sindikalne organiziranosti glede na število vseh zaposlenih. Na Kranjskem je bilo na primer leta 1904 samo 3 % delavcev organiziranih v strokovni komisiji, nato je odstotek stalno naraščal in je bilo leta 1908 že 12 % delavcev organiziranih v strokovni komisiji, potem je začela stopnja organiziranosti zopet padati in je bilo leta 1913 samo še 8 % sindikalno organiziranih delavcev v strokovni komisiji.⁶⁶

Krščanski socialisti so prvotno ustanavljali katoliška delavska društva. Leta 1894 so ga ustanovili v Pristavi pri Trziču in v Ljubljani. Prvotno izrazito politično krščanskosocialistično delavsko gibanje je začelo dobivati strokovni (sindikalni) značaj in po letu 1900 so začeli delavstvo organizirati po strokah (najprej tobačno in papirniško delavstvo, potem kovinarje, tekstilce in druge stroke).⁶⁷ Leta 1907 je bilo že 25 podružnic z 2.140 člani, leta 1908 26 podružnic z 2.840 člani,⁶⁸ leta 1913 pa 61 podružnic s 4.772 člani.⁶⁹

Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ) kot sindikalna centrala vseh krščanskosocialističnih delavskih strokovnih (sindikalnih) organizacij na jugoslovanskem ozemlju avstrijske polovice monarhije, je bila ustanovljena šele 28. septembra 1909 v Ljubljani, čeprav je bil tak sklep sprejet že na drugem vseslovenskem delavskem shodu 1. julija 1906 v Preski. Pričakovali so namreč, da bodo sindikalno organizacijo izvedli dunajski krščanski socialisti tako, kot so jo izvajali socialni demokrati. Vendar se centralizem krščanskosocialističnih sindikalnih organizacij ni izvedel. Posamezne strokovne zveze so ostale avtonomne.⁷⁰ Leta 1910 je bilo v vsej Avstriji 28 krščanskosocialističnih sindikalnih zvez, ki so imele 82.432 članov⁷¹ in so bile po številu članstva petkrat šibkejše od socialnodemokratske strokovne komisije. Na slovenskem ozemlju je bil krščanski socializem dosti močnejši in je bilo razmerje krščanskosocialističnega od socialnodemokratskega sindikalnega članstva 1 : 3. V krščanskosocialističnem taboru je bila večina tekstilnega delavstva, tobačnega in papirniškega in

⁶⁴ Naši zapiski, leto VII, Ljubljana 1909, stran 90; Kristan, Strokovni pregled.

⁶⁵ Naši zapiski, leto VIII, Ljubljana 1910, Strokovni pregled (Anton Kristan); prav tam leto X, Ljubljana 1912, stran 154, Kristan, Strokovni pregled.

⁶⁶ Lastni izračuni na osnovi podatkov o številu (zavarovanih) delavcev na Kranjskem dr. Joža Bohinjec, Pol stoletja delavskega zavarovanja, Spominski zbornik OUZD, Ljubljana 1938, str. 22–23; in o številu članov strokovne komisije na Kranjskem (Die Gewerkschaft, Organ der Gewerkschaftskommission Österreichs, Bd. I–XX — nova vrsta, Wien 1899–1918).

⁶⁷ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, stran 103; Arhiv Slovenije v Ljubljani, prezidialni arhiv, fasc. 1894 štev. 2110, 2465 in 3080.

⁶⁸ Protokoll über die Verhandlungen des I. Kongress der christlichen Gewerkschaften Österreichs, Wien 1909 (31. januar do 2. februar) (dalje navajam Protokoll christlichen Gewerkschaften).

⁶⁹ Prav tam; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, stran 262.

⁷⁰ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 249–250.

⁷¹ Protokoll christlichen Gewerkschaften 1910.

jeseniško delavstvo. V socialnodemokratskem taboru pa so bili železničarji, rudarji v premogovnih revirjih in delavci živósrebrnega rudnika v Idriji.

Narodnosocialistične delavske strokovne organizacije, ki jih je organizirala slovenska liberalna buržoazija, so bile v glavnem omejene na Primorsko. Prvo delavsko strokovno organizacijo so ustanovili v Trstu leta 1907 z imenom Narodna delavska organizacija; po letu 1910 so jih ustanovili še v Ljubljani, Kranju, na Jesenicah in v Mariboru pod imenom Narodna socialna zveza.⁷² Leta 1912 so imele te delavske organizacije okrog 2.100 članov.⁷³

To so bili novi nosilci socialne politike. Kakšna pa je bila vsebina socialne politike, katere nosilci so bile delavske sindikalne organizacije? Vsebinske sindikalne socialne politike se je odražala predvsem v kolektivnih pogodbah, to je v pisemenih sporazumih med delavsko sindikalno organizacijo in podjetnikom (ali skupino podjetnikov) o ureditvi pogojev dela, pravic in dolžnosti iz delovnega razmerja.

Prekomerno in nekontrolirano izkoriščanje delavcev s strani delodajalcev, ki jih obči državljanski zakonik ob zgolj razglašeni in formalni svobodi in enakosti ni mogel dovolj zaščititi, je omejila država s svojo prvo intervencijo v delovno razmerje, ki je bilo dotlej obravnavano kot svobodna in enakopravna pogodba med delodajalcem in delojemalcem, kar pa dejansko ni bila. Država je s svojo prvo intervencijo v pogodbo o delovnem razmerju omejila prekomerno izkoriščanje delavcev. Sodila je za potrebno zaščititi delojemalca, to je šibkejšega partnerja ob sklepanju pogodbe o delovnem razmerju z močnejšim delodajalcem. Iz tega so nastali temelji delavske zaščite, delavske socialne zakonodaje (omejitev delavnika, prepoved zaposlovanja otrok, prepoved truck sistema, zahteva po najnujnejših higienskih in varnostnih ukrepih v tovarnah, zaščita ob nezgodi, boleznih in smrti, zaščita ob onemoglosti, starosti in brezposelnosti, uvedba organov za izvajanje te delavskosocialne zakonodaje in zaščitnih ukrepov).

Medtem je gospodarska in politična moč delavskega razreda vedno bolj rastla. Delavstvo je iskalo svojo pomoč izven obratov v delavskih strokovnih (sindikálnih) organizacijah in političnih (strankah), ki so bile močnejše kot posamezen podjetnik. Delavstvo se je organiziralo za obrambo in samopomoč v svojih sindikatih. Tako si je moglo samo priboriti boljše delovne pogoje, kot mu jih je dotlej omogočala država s svojimi intervencijami v delovna razmerja. Uspeh kolektivnega nastopa delavcev proti podjetniku za izboljšanje delovnih pogojev je bila sklenitev kolektivne pogodbe. V določbah kolektivne delovne pogodbe se je izražala moč teh nastopov; čim močnejši so bili, tem ugodnejše delovne pogoje je vsebovala. Kolektivne delovne pogodbe so tako postale pomemben vir delovnega prava. Z njimi so urejali pravice in dolžnosti delavcev, mezдне tarife in druge delovne pogoje za cele stroke in gospodarske panoge. S svojimi določbami, ki so bile navadno naprednejše in ugodnejše od zakonskih, so kolektivne pogodbe imele pozitiven vpliv na razvoj delovne in socialne zakonodaje.

⁷² F. Gestrin—Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, stran 288.

⁷³ Djuro Salaj, Izveštaj centralnog odbora Jedinstvenih sindikata Jugoslavije. Izveštaj na prvom kongresu JSJ 24.—29. oktobra 1948 god., Beograd 1948.

To sredstvo razrednega boja pa se je moglo razviti šele potem, ko si je delavski razred priboril pravico združevanja v delavskih strokovnih (sindikálnih) in političnih organizacijah (strankah), zakaj kolektivne pogodbe so sklepali največkrat pod pritiskom kolektivnih akcij sindikalno organiziranih delavcev. Delavci niso bili več prepuščeni vsak sam sebi, čutili so moč kolektivnega nastopa, ker so postajali močnejši od posameznih delodajalcev, od katerih so mogli izsiliti boljše delovne pogoje. Vse uspešne delavske akcije kot so bila mezdna gibanja, akcije za izboljšanje delovnih pogojev, za zaščito delavcev pred odpusti, stavke in podobno, so se navadno končale s sklenitvijo kolektivne pogodbe med delavci in podjetnikom. Na delavski strani je kolektivne pogodbe sklepale organizator delavskih akcij, to so bile navadno delavske sindikalne organizacije, ali pa za ta namen sestavljen akcijski odbor, ali predstavniki delavcev. Ti so pri pogajanjih s podjetnikom in ob sklepanju kolektivne pogodbe zahtevali uvedbo boljših in enakih delovnih pogojev za vse delavstvo obrata, podjetja ali stroke, v kakršnem obsegu je delavska akcija pač bila, ne pa samo za svoje organizirane člane, posamezne delavce, ali skupino delavcev. V tem je ravno bistvo vrednosti kolektivne pogodbe. Delavstvo je s kolektivnimi pogodbami dobilo možnost, da je določene uspehe tako rekoč uzakonilo, s tem pa so bile pridobitve veljavne za vse delavce v okviru vsega obrata ali podjetja za ves čas veljavnosti kolektivne pogodbe. Noben delavec ni smel uživati slabših in manj ugodnih delovnih pogojev, kot jih je določala kolektivna pogodba.

Vsebina kolektivne pogodbe je bila odvisna od vrste delavske akcije, ali je šlo za sklenitev okvirne kolektivne pogodbe, ki naj bi šele uredila vse delovne odnose med delavci in delodajalci, ali za izboljšanje že sklenjene kolektivne pogodbe, za ureditev ali izboljšanje mezd, za izboljšanje drugih delovnih pogojev itd. Vsaka kolektivna pogodba je imela dva dela: normativni in obligacijski del. Normativni del je obsegal splošne delovne pogoje: določbe o dolžini delovnega časa, o nadurnem delu, o praznikih, o mezdnih sistemih, o načinu izplačevanja zaslužkov in odtegljajih, o naravnih dajatvah (stanovanje, hrana, konsum), o višini mezd in mezdni tarifi, o nadomestilu zaslužka zaradi bolezni in drugih zadržkov od dela, o dopustih, o družinskih in drugih dokladah, o zdravstveni zaščiti, higieni in varnostni ureditvi obratnih prostorov, o položaju vajencev, o sprejemanju na delo in odpuščanju delavcev ob pomanjkanju dela, o delavskih zaupnikih in rabsodišču ob delovnih sporih in drugo. Zelo pogosto so bile v kolektivnih pogodbah tudi določbe, da podjetje priznava delavsko strokovno (sindikálno) organizacijo in da delavcev zaradi članstva v tej organizaciji ne bo preganjalo.

Kolektivne pogodbe in njih določbe pa niso bile nekaj statičnega za ves čas veljavnosti. Medsebojne obveznosti je navadno prekršila ob vsakem ugodnem trenutku stran, ki se je čutila močnejšo, ali je bila v to prisiljena. Dokler kolektivne pogodbe niso bile pravno sredstvo, ampak sredstvo delavskega razrednega boja in dokler so delavske strokovne organizacije imele svobodo delavskih akcij, so bile zaradi naraščanja moči in pomena delavskega razreda instrument, ki je ravno zaradi svojega nenehnega razvoja ugodno vplival na napredek delavske socialne zakonodaje. Prav zaradi svojega nenehnega razvoja

so za delavstvo imele kolektivne pogodbe prednost pred prisilnimi normami o delovnih pogojih, ki so jih predpisovale državne oblasti.⁷⁴

Kolektivne pogodbe so bile torej bistveni del vsebine socialne politike, katere nosilci so bili delavski sindikati. Razen tega so delavske sindikalne organizacije v večji ali manjši meri, kakršne so bile pač njihove materialne možnosti, materialno podpirale svoje člane z denarnimi podporami, če je bilo potrebno. Sindikalni člani, ki so redno plačevali članarino, so imeli pravico do potovalnih podpor, če so v drugem kraju iskali zaposlitev, do brezposelnih podpor, bolniških podpor, svojci umrlega člana pa do posmrtna podpore. Pri Strojarski komisiji je v letih 1899—1913 sindikalni član pridobil pravico do potovalne podpore po 26 tednih plačevanja članarine; potovalna podpora je znašala 2 vinarja za kilometer poti, toda največ do 20 K na leto. Pravico do brezposelne podpore je pridobil član po 52 tednih plačevanja članarine; brezposelna podpora je znašala 6 do 12 K na teden, izplačevala pa se je lahko največ 6 tednov v enem letu. Bolniška podpora je znašala 10 K na teden, posmrtna podpora pa od 25 do 100 K glede na trajanje članstva in razred. Članstvo je bilo razvrščeno v 5 razredov glede na višino članarine, ki je znašala od 32 do 62 vinarjev na teden (povprečna plača tekstilnega delavca je znašala 10 K na teden).⁷⁵

Delavske sindikalne organizacije so bile tudi nosilec kolektivne samopomoči v obliki delavskega združništva in delavskih podpornih društev. Te oblike kolektivne samopomoči za reševanje delavskih socialnih vprašanj so zavzele zelo velike razsežnosti in dosegle velik razmah in uspeh.

Delavsko združništvo se je uveljavljalo in širilo nekoliko pozneje kot kmetijsko, tudi njegove oblike so bile drugačne, čeprav je bil namen isti: po načelu kolektivne samopomoči pomagati članom v materialni stiski in jih zaščititi pred izkoriščanjem trgovcev in oderuhov. Medtem ko so pri liberalnem in klerikalnem kmetijskem združništvu prevladovale kreditne zadruge (posojilnice) Schulze-Delitzschevega in Raiffeisnovega tipa, se je delavsko združništvo razvijalo skoraj izključno v smeri konsumnih (potrošniških) zadrug rochdalskega

⁷⁴ Problem kolektivnih pogodb so obravnavala splošnejša dela, kot na primer: France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto VIII—IX. Ljubljana, 1969, str. 159—177; dr. Stojan Bajić, Delavno pravo. Ljubljana 1936, str. 157—158; Nikola Tinčič, Osnovi radnog prava. Zagreb 1955, str. 119—120; Aleksander Baltić, Osnovi radnog prava Jugoslavije. Beograd 1961, stran 91. Posebej pa so problematiko kolektivnih pogodb obravnavala tale dela: Nikola Tinčič, Razvoj kolektivnog ugovora u Jugoslaviji. Zagreb 1951 (v doktorski disertaciji je obdelan razvoj in pravni aspekt kolektivnih pogodb pri nas od začetkov razvoja do leta 1950); Stojan Bajić, Uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, poravnavanju in razsodništvu. Slovenski pravnik, leto LI, št. 3—4, Ljubljana 1937; isti, Kršitev kolektivne pogodbe. Radnička zaštita. Zagreb 1932, stran 555; Kolektivni ugovor po novom zakonu o radnjama. Pravosudje, Beograd 1932, stran 296; isti, Minimalne mezde in kolektivne pogodbe. Misel in delo, Ljubljana 1936 stran 270; isti, Razrešitev kolektivne pogodbe. Slovenski pravnik leto LII Ljubljana 1938, stran 185; Dragoljub Janković, Živko Topalović, Joža Bohinjec, Kolektivne pogodbe. Spomenica III. kongresa pravnikov, Zagreb 1927 str. 117—140; Dragoljub Janković, O kolektivnim ugovorima. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1921, stran 399; isti, Pravna priroda sindikalnog najamnog ugovora. Problemi gradjanskog prava, Beograd 1926; B. Adžija, Kolektivni radni ugovor. Radnička zaštita, Zagreb 1928, str. 393—398; dr. B. Blagojević, Odnos kolektivnih ugovora i pojedinačnih ugovora o radu Branić, Beograd 1934 knj. XXII, stran 501; Dj. Grčević, Kolektivni ugovor sa stanovišta Zakona o radnjama. Radnička zaštita, Zagreb 1932, stran 312; M. Konstantinović, O kolektivnim ugovorima. Naša stvarnost, Beograd 1936, št. 12; B. Krekić, Kolektivni radni ugovor. Socijalni arhiv Beograd 1937, stran 6372; I. Kun, Kolektivni ugovor u teoriji i praksi. Zagreb 1940; B. D. Petrović, Pojam o dejstvu kolektivnog ugovora u jugoslovanskom civilnom pravu. Pravosudje, Beograd 1934, stran 531; I. Politeo, Radno pravo. Zagreb 1934; E. Sladović, Radno pravo i kolektivni ugovor kao njegovo vrelo. Radnička zaštita, Zagreb 1931 str. 296.

⁷⁵ Gewerkschaft Nr. 25, Wien 1913 stran 246.

tipa. Bilo je sicer nekaj stavbinskih, produktivnih in kreditnih zadrug, vendar te niso bile pomembne in niso imele večjega števila članstva.⁷⁶

Prva delavska zadruga na Slovenskem je bila iz leta 1871. Ustanovili so jo uslužbenci Južne železnice v Mariboru, vendar je bilo to le posojilno društvo. Člani so bili delavci mariborskih železniških delavnic. Druga delavska zadruga je bila ustanovljena 15. junija 1890, tudi v Mariboru. Bila je konsumno in hranilno društvo. Ustanovili so jo mariborski delavci pod vodstvom Johana Krainerja. Borila se je z velikimi težavami in napakami, leta 1911 je prenehala samostojno poslovati in je postala poslovalnica graškega Splošnega konsumnega in hranilnega društva. Johan Krainer je leta 1896 ustanovil v Mariboru še stavbno zadrugo. Imela je 58 članov in je že leta 1896 zgradila prvo hišo. Leta 1918 je bila likvidirana, takrat je imela le še 36 članov.⁷⁷

Delavsko združništvo rochdalske smeri se je začelo razvijati in uveljavljati pozneje, največ v prvem desetletju dvajsetega stoletja.

Začetek razvoja delavskih konsumnih društev je sovpadel v zelo neugodno razdobje, ko je divjala »protikonsumarska«⁷⁸ gonja, ki so jo vodili liberalci proti nabavno prodajnim zadrugam in pri tem veliko izrabljali nekatere neuspehe in nepravilnosti klerikalnih konsumnih organizacij. »Protikonsumarsko«⁷⁹ gonjo so vodili predvsem trgovci, ki so se čutili ogrožene, liberalna stranka pa jo je uporabila tudi kot sredstvo v političnem boju s klerikalci. Socialnodemokratsko delavstvo je v tej polemiki podlegalo vplivu pisanja liberalnega Slovenskega naroda in je bilo spričo tega precej apatično do ustanavljanja konsumnih društev, čeprav se je Rdeči prapor, organ socialnodemokratske stranke, včasih zavzel za konsumna društva proti trgovski gonji.

Delavske konsumne zadruge so ustanavljali tako krščanski socialisti kot socialni demokrati. Kakor so prvotno (v devetdesetih letih) krščanski socialisti prevladovali v Ljubljani (tobačna tovarna, predilnica), v Vevčah in Medvodah (papirnica), v Trziču (predilnica, domača obrt) in na Jesenicah (železarna), socialni demokrati pa med železničarji na vseh progah in med rudarji (premogovni revirji, Idrija), tako so ustanavljali tudi prve delavske konsumne zadruge.

Krščanski socialisti so v Ljubljani leta 1895 ustanovili Prvo ljubljansko delavsko konsumno društvo, r. z. z o. z.⁷⁸ Ob ustanovitvi je imelo 197 članov, leta 1905 541 članov, leta 1915 1.311 članov, leta 1921 pa že 11.606 članov. Poslovati je začelo z eno prodajalno, leta 1915 je odprlo še drugo, leta 1921 je imelo že 31 prodajaln.⁷⁹ Na Jesenicah so leta 1896 ustanovili Delavsko konsumno društvo. V Ljubljani pa so leta 1898 ustanovili Slovensko delavsko stavbinsko društvo. Prvi predsednik je bil prof. Janežič, za njim pa J. E. Krek. Že do poletja 1899 je to društvo zgradilo 21 delavskih hišic, v naslednjih letih pa še več, skupaj 103. Delavske hišice je društvo gradilo v Novem Vodmatu, Rožni

⁷⁶ Totomianz, Predhodniki in pionirji zadrúžnega gibanja. Prevedel C. Kristan. Zadrúžna knjižnica, zv. VII, Ljubljana 1925; Dolfe Schauer, Miha Vošnjak. Zadrúžni zbornik, izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka, očeta slovenskega zadrúžništva. Izdala in založila Zveza slovenskih zadrug Ljubljana 1937; Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat, Wien 1965, str. 63—74; France Kresal, Delavsko zadrúžništvo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto X, št. 1—2, Ljubljana 1970, str. 67—79.

⁷⁷ Historicus (Anton Kristan), Delavsko zadrúžno gibanje v Sloveniji (Doneski k zgodovini zadrúžnega gibanja med slovenskim delavstvom). Zadrúžna knjižnica, zv. II, Ljubljana 1924, str. 15—16, dalje navajam Kristan, Delavsko zadrúžno gibanje v Sloveniji.

⁷⁸ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, stran 249.

⁷⁹ Prav tam; Kristan Delavsko zadrúžno gibanje v Sloveniji, str. 3, 22—23.

dolini, Štepanji vasi, Šiški in Trnovem. Društvo je zašlo v dolgove in zadnja leta pred vojno prenehalo zidati.⁸⁰

Socialni demokrati so prvi delavski konsumni zadrugi ustanovili leta 1897 in sicer Občo konsumno društvo v Zagorju in Občo konsumno društvo v Idriji.

Trboveljska premogokopna družba je deloma že pred letom 1890, deloma po tem letu ustanovila v Zagorju, Trbovljah, Hrastniku in Kočevju svoja rudniška blagovna oddajališča, iz katerih so rudarji in rudarski uslužbenci dobivali živila in druge življenjske potrebščine. V Zagorju in Hrastniku jih je organizirala celo kot zadruge, katerih vodstvo pa je bilo seveda v rudniških rokah. V Zagorju je bil leta 1891 ustanovljen Arbeiter Consum-Verein der Gewerkschaft Sagor, prej pa je to nalogo opravljal rudniški »magacin«. Vendar delavci tudi s tem konsumom niso bili zadovoljni, ker je bil še vedno v rokah rudnika. Zato so leta 1897 socialistični rudarji in steklarji ustanovili svoj konsum pod imenom Občo konsumno društvo v Zagorju ob Savi, r. z. z o. z. Dne 12. aprila 1897 je bil ustanovni občni zbor delavske konsumne zadruge, navzočih je bilo 126 članov — rudarjev n steklarjev. V prvo načelstvo so bili voljeni Melhijor Čobal, Franc Rinaldo in Martin Repovš. Zadruga je bila registrirana 7. junija 1897 pri okrožnem trgovskem sodišču v Ljubljani. Prvo prodajalno so odprli 1. septembra 1897, 1. maja 1898 še v Lokah. Leta 1908 so v Zagorju ustanovili svojo zadrugo še krščanski socialisti. Imenovala se je Ljudska gospodarska zadruga v Zagorju. Ustanovila jo je Zadružna zveza iz Ljubljane in je bila njena članica.⁸¹

Občo konsumno društvo v Idriji je bilo ustanovljeno 25. julija 1897. Ustanovili so ga socialni demokrati. V prvem načelstvu so bili trije delavci-rudarji: Simon Kavčič, Urban Štrempfelj in Anton Kogej. Dne 12. junija 1898 je bil nameščen za zadružnega uradnika Franc Rinaldo, ki je prišel iz Zagorja; 19. februarja 1899 je bil izvoljen za ravnatelja zadruge. Dne 11. oktobra 1903 ga je zamenjal Anton Kristan, ki je vodil konsumno društvo v Idriji do leta 1910, čeprav je že leta 1908 odšel v Ljubljano. Potem je konsumno društvo vodil Ivan Štravs, ki je kot prvi socialist postal župan v Idriji. Občo konsumno društvo v Idriji se je po začetnih težavah dobro razvijalo. Kupilo je posestvo Podroteja z valjčnim mlinom in hišo v Spodnji Idriji. Zaradi tega je zašlo v finančne težave. Konsumno društvo je v Idriji podpiralo tudi delavsko politično, strokovno in kulturno gibanje. Sofinanciralo je Delavski koledar, ki so ga začeli leta 1900 izdajati socialni demokrati v Idriji. Prav tako je podpiralo štirinajstdnevnik Naprej, ki je do leta 1908 izhajal v Idriji, začela se je tudi socialistična knjižnica časopisa Naprej. V okviru Občnega konsumnega društva v Idriji je bilo leta 1900 ustanovljeno prvo žensko socialistično društvo Veda. Tu je delovala Prva idrijska čipkarska zadruga, ki jo je leta 1905 ustanovil Anton Kristan in je združevala okrog 1500 čipkarič iz Idrije in okolice. Vendar ta zadruga ni dolgo poslovala, že leta 1908 je bila likvidirana. Krščanski socialisti so tudi v Idriji ustanovili svojo zadrugo, imenovala se je Krščansko gospodarsko društvo v Idriji.⁸²

V Mariboru je bila 31. decembra 1899 ustanovljena Prva mariborska delavska pekarna. Ustanovili so jo mariborski peki Alojzij Čeh, Josip Fleischer,

⁸⁰ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, stran 107 op.

⁸¹ Kristan, Delavsko zadružno gibanje v Sloveniji, str. 4—6.

⁸² Prav tam, str. 6—7.

Anton Oprovš, Karel Čeh, Anton Kramberger, Vitus Merlin, Jože Šušnik in Alojzij Križnik. To je bila ena redkih delavskih produktivnih zadrug na Slovenskem. Včlanjena je bila v socialnodemokratski Osrednji zvezi avstrijskih konsumnih društev na Dunaju. Glede števila članstva ta zadruga ni bila pomembna in je do srede dvajsetih let ostalo pri 8 članih zadruge. Zadruga je imela lastno pekarno in je zaposlovala 18 delavcev.⁸³

V Trbovljah in Hrastniku je uspelo socialistom organizirati svoje konsumne zadruge šele nekaj let po ustanovitvi prvega socialističnega konsumnega društva v Zagorju. V Trbovljah je imela Trboveljska premogokopna družba svoj »magacin«, kjer so delavci dobivali življenjske potrebščine na kredit, ob plačilnem dnevu pa so jim odtegnili od plače, kar so med tednom »zafasali«, kakor so se delavci takrat izražali. Prvotno so poskušali organizirati v Trbovljah podružnico konsumnega društva iz Zagorja, toda brez uspeha. Šele leta 1904 so ustanovili v Trbovljah Splošno konsumno društvo, ki pa je takoj v začetku zašlo v velike finančne težave, iz katerih se je rešilo s pomočjo Osrednje zveze avstrijskih konsumnih društev na Dunaju in ob sodelovanju energičnih združnikov. Leta 1908 so ustanovili Stavbno in gostilničarsko zadrugo Delavski dom, ki je leta 1909 zgradila stavbo za konsum s prodajalno in uradom. V stavbi je dobila svoje prostore tudi delavska strokovna organizacija in seveda združna gostilna. Leta 1912 je zadruga zgradila svojo drugo stavbo, leta 1919 pa še dvorano za kulturne prireditve. Zadruga je imela okrog 400 članov.⁸⁴

Tudi v Hrastniku je Trboveljska premogokopna družba ustanovila za rudarje v Hrastniku, na Ojstrem in na Dolu svoj konsum. Ustanovila ga je leta 1890 in je organizacijsko imel obliko zadruge. Leta 1905 pa so delavci s pomočjo socialnodemokratskih organizatorjev prevzeli vodstvo te zadruge v svoje roke. Potem so za nekaj časa prepustili vse vodstvo konsumnega društva v roke bivšemu trgovcu Koželju in društvo je skoraj propadlo, šele ko so ga delavci ponovno prevzeli v svoje roke in preuredili poslovanje, je zopet zaživelo. Konsumno društvo rudarjev za Hrastnik, Dol in Ojstro je imelo eno prodajalno v lastnem domu v Hrastniku zraven rudnika, drugo pa pri železniški postaji. Članov je imelo okrog 100.⁸⁵

Na Primorskem so se slovenski delavci v Trstu oklenili Tržaških delavskih zadrug, ki so jih leta 1903 ustanovili slovenski, italijanski in nemški socialisti. Med ustanovitelji je bil tudi poznejši generalni ravnatelj teh zadrug Valentin Pittoni. Tržaške delavske zadruge so se zelo razvile. Do prve svetovne vojne so združno delo razširile po vsej Primorski. Izdajale so mesečnik Zadruga in Vestnik Delavskih zadrug za Trst, Istro in Furlanijo. Svoje podružnice so odpirale v Gorici, Tržiču (Monfalcone), v vseh važnejših okrajih Trsta in okolice, v Puli, Poreču in med rudarji v Labinu, kjer pa so se v letih 1903—1905 pojavljali že tudi samostojni začetki delavskega konsumnega društva, ki jih je vodil rudar Pavle Bučić. Na Goriškem so leta 1903 osnovali v Podgori slovenski in italijanski delavci konsumno društvo, ki pa ni pokazalo večjega uspeha. V Nabrežini so kamnarski delavci ustanovili leta 1904 zadrugo Nabrežinske delavske zadruge po tržaškem zgledu; odprli so tudi svojo pekarno. Med veliko stavko nabrežinskih klesarjev in kamnarjev leta 1901 se je veliko govo-

⁸³ Prav tam, stran 15.

⁸⁴ Prav tam, str. 7—8.

⁸⁵ Prav tam, str. 9—10.

rilo in pisalo o ustanovitvi združnega kamnoseškega in klesarskega podjetja, vendar ni bilo uspehov; to gibanje je takrat vodil Josip Kopač. Pač pa so delavci v Mirnu pri Gorici leta 1906 osnovali majhno zadrugo, ki pa je kmalu prenehala. V Gorici je dr. Henrik Tuma leta 1908 ustanovil Delavsko hranilnico in posojilnico v Gorici, ki jo je vodil nekaj časa Petejan. Hranilnica ni uspela in je kmalu prenehala poslovati. Tik pred prvo svetovno vojno so čevljarji ustanovili svojo zadrugo v Mirnu na Goriškem. Med vojno je ta zadruga delala v Mozirju na Štajerskem; vodil jo je Viktor Vuk. V Trstu so poskušali ustanoviti svojo zadrugo tudi narodni socialisti. Proti socialističnim Tržaškim delavskim zadrugam so ustanovili Konsumno zadrugo Narodne delavske organizacije; ta zadruga je kmalu propadla. Ustanovili so tudi Konsumno društvo Narodne delavske organizacije v Šturjah pri Ajdovščini, pa je prav tako hitro propadla. V okolici Trsta so narodni socialisti ustanovili kakih 12 samostojnih narodnih konsumnih društev, ki pa so bila večji del le zadrugne gostilne.⁸⁶

Na Jesenicah so že leta 1896 krščanski socialisti ustanovili Prvo delavsko konsumno društvo, ki je združilo skoraj vse delavstvo pod svoje okrilje. Leta 1900 pa je začela na Jesenicah prodirati tudi socialna demokracija, najprej so začeli s strokovno in politično organizacijo in šele leta 1909 so ustanovili Konsumno društvo za Jesenice in okolico. Društvo je odprlo svojo združno prodajalno na Savi v Mencingerjevi hiši. Prvega maja 1911 se je jeseniško konsumno društvo združilo z ljubljanskim konsumnim društvom in 10. maja 1911 odprlo prodajalno na Jesenicah, 5. avgusta 1912 pa še na Koroški Beli.⁸⁷

V Ljubljani je uspelo socialnim demokratom ustanoviti svoje konsumno društvo šele leta 1908, torej 11 let po ustanovitvi prvih socialističnih konsumnih društev v Zagorju in Idriji in 13 let po ustanovitvi krščanskosocialističnega Prvega ljubljanskega delavskega konsumnega društva v Ljubljani. Prvi poskus je naredila skupina socialističnih delavcev v Ljubljani pod vodstvom Jožeta Breskvarja, ki je leta 1903. ustanovila Splošno konsumno društvo v Ljubljani s prodajalno na današnji Trubarjevi cesti. Vendar je to društvo že po dveh letih prenehalo poslovati in je prišlo celo v konkurz. Ta ponesrečeni poskus je imel zelo slabe posledice. Delavstvo je imelo z njim slabe izkušnje in dalj časa ni hotelo slišati o ustanavljanju drugega konsumnega društva. Svoje je naredila tudi »protikonsumska« gonja, ki so jo vodili liberalci proti klerikalnemu združništvu in je takrat dosegla svoj višek. Socialnodemokratsko delavstvo je bilo sicer v glavnem pasivno v tem boju obeh slovenskih meščanskih strank, vendar je bolj podlegalo vplivu liberalnega časopisja in zato se ni preveč navduševalo tudi za ustanavljanje svojih konsumnih zadrug. Šele leta 1908, ko je prišel v Ljubljano Anton Kristan, ki je prevzel strokovno tajništvo v Ljubljani, je bila akcija za ustanovitev konsumnega društva v Ljubljani uspešna.

Vendar tudi takrat v mestu ni šlo. Pač pa je bil 12. julija 1908 na Glincah v občini Vič sestanek delavcev, ki se je šele po daljši razpravi in Kristanovem prigovarjanju razglasil za ustanovni občni zbor Konsumnega društva za Ljubljano in okolico. Prvo združno prodajalno so odprli na Glincah 24. oktobra 1908, točno čez leto dni na Vodmatu, v Šiški pa že 26. junija 1909. V mestu so prvo prodajalno odprli šele aprila 1910, bila je v Sodni ulici; maja 1910

⁸⁶ Prav tam, str. 10–11.

⁸⁷ Prav tam, stran 13.

so odprli socialistično združeno prodajalno v Trnovem, februarja 1911 v Tržiču na Gorenjskem. Meseca maja 1911, pa je prevzelo Konsumno društvo za Jesenice in okolico.⁸⁸

Taka ekspanzija Konsumnega društva za Ljubljano in okolico je zahtevala preureditev. Tudi naslov društva ni več ustrežal in se je preimenoval v Konsumno društvo za Slovenijo r. z. z o. z. s sedežem v Ljubljani.

Konsumno društvo za Slovenijo je nadaljevalo z odpiranjem novih združnih prodajaln. Maja 1911 jo je odprla v Savi na Gorenjskem, aprila 1912 v Šiški na Celovski cesti, junija 1912 na Koroški Beli in marca 1914 v Rožni dolini. V stari Jugoslaviji je društvo nadaljevalo z odpiranjem novih združnih prodajaln.⁸⁹

V Ljubljani se je na pobudo Antona Kristana leta 1908 ustanovila tudi Delavska tiskovna družba na združni osnovi, ki je prevzela izdajanje socialistične literature in lista Naprej, ki je prej izhajal v Idriji.⁹⁰

Po velikem štrajku mizarских pomočnikov v Ljubljani so ti pod vodstvom Ivana Tokana 6. marca 1908 ustanovili Produktivno zadrugo ljubljanskih mizarjev. Na Glincah pri Ljubljani je ta zadruga zgradila svojo tovarno pohištva. Zadruga je štela okrog 30 članov.⁹¹

Eno najstarejših konsumnih društev na Koroškem je bilo Boroveljsko konsumno društvo v Borovljah, ki ga je do leta 1910 imela v rokah nemška Südmarka. Tega leta pa so ga prevzeli socialni demokrati pod vodstvom Stummra in je bilo odslej član Osrednje zveze avstrijskih konsumnih društev na Dunaju ter delovalo v precej ozkih stikih z Ljubljano. V Celovcu je bilo ustanovljeno konsumno društvo Einigkeit s podružnicama v Črni in Pliberku.⁹²

V Ljubljani je leta 1910 nekaj socialistov s pomočjo dr. Tomšiča in dr. Periča ustanovilo Delavsko hranilnico in posojilnico, ki pa je že po dveh letih poslovanju prešla v likvidacijo. Pač pa so socialni demokrati pod vodstvom Antona Kristana in dr. Tomšiča leta 1912 prevzeli Splošno kreditno društvo v Ljubljani, ki je bilo ustanovljeno že leta 1899. Odslej je bilo Splošno kreditno društvo povsem v rokah delavskih organizacij.

Med vojno (leta 1917) je Anton Kristan osnoval Vojno zvezo za konsumna društva in zavode, ki je vodila aprovizacijo vseh organiziranih konsumentov na Kranjskem. Med vojno je bila osnovana tudi Nakupovalna in prodajna zadruga Sloğa, ki je bila namenjena malim kmetom, vendar ni zaživela in sploh ni delovala, čeprav je obstajala še nekaj časa v stari Jugoslaviji.

Leta 1917 so tako imenovani mladini (Prepeluh, Lončar) ustanovili tiskovno zadrugo Socialna matica, ki je izdajala revijo Demokracija in pozneje Naše zapiske.⁹³

Delavske zadruge, ki so bile v rokah socialnih demokratov, so bile v vsej Avstriji včlanjene pri Osrednji zvezi avstrijskih konsumnih društev na Dunaju. Ta zveza je opravljala revizijo vseh zadrug in pospeševala delavsko združništvo. Včasih je reševala tudi finančne težave posameznih konsumnih društev.

⁸⁸ Prav tam, str. 18—20.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Prav tam, stran 31.

⁹¹ Prav tam.

⁹² Prav tam, str. 16—18.

⁹³ Prav tam, str. 21—22.

Krščanskosocialistična konsumna društva na Slovenskem so bila včlanjena v klerikalni Zadružni zvezi.

Liberalci na Slovenskem zadrug za delavstvo niso ustanavljali. Izjema je bila na Primorskem, kjer so narodni socialisti ustanovili nekaj zadrug za delavstvo kot protitež socialnodemokratičnim delavskim zadrugam. Večjih uspehov niso dosegli. Njihovih zadrug ni združevala nobena zadrugna centrala.

Čeprav so krščanski socialisti vsaj v začetku pri ustanavljanju delavskih konsumnih društev dosegli večje uspehe in jih je pri tem delu podpirala tudi klerikalna stranka, se je delavsko zadružništvo razmahnilo le pod okriljem in vodstvom socialnodemokratične stranke. Njenih zadrug je bilo mnogo več in z večjim številom članstva. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo v krščanskosocialističnih konsumnih zadrugah vključenih okrog 10.000 članov, v socialnodemokratičnih pa okrog 20.000. Prevladovale so konsumne zadruge rohdalske smeri. Delavskih produktivnih zadrug je bilo malo in so imele le po nekaj deset ali celo manj članov in niso bile pomembne. Bili sta dve pomembnejši stanovanjski zadrugi. Delavske hranilnice in posojilnice se niso razvile, kolikor je bilo poskusov, se večinoma niso obnesli.

Socialni demokrati so se okrog leta 1910 zelo aktivno angažirali pri ustanavljanju in vodenju konsumnih društev, tudi z velikim uspehom. Deloma je šlo to ponekod tudi na škodo političnega delovanja. Osmi zbor Jugoslovanske socialnodemokratične stranke, ki je bil od 26. do 29. maja 1912 v Ljubljani je ugotavljal, da je razvoj stranke zahteval, da so se organizacije specializirale v politične, strokovne (sindikalne), konsumne in kulturne. Ugotavljal je, da se je poleg političnih in strokovnih organizacij zadnji čas razmahnilo na Slovenskem živahno konsumno gibanje, ki ga je z veseljem pozdravljati. Vendar je opozarjal, da zaradi konsumnega gibanja ne bi smele trpeti druge razredno bojne organizacije. Opozarjal je, da »nekateri le — konsumarji trde in praktično delajo, kakor da bi bila konsumna društva edini smoter organizacije, za drugo se ne brigajo«. ⁹⁴

Socialnodemokratiški voditelji in večina socialističnega delavstva so vložili veliko dela in naporov v razvoj delavskega zadružništva, ki ga v tej dobi moramo pozitivno oceniti in ovrednotiti. Delavsko zadružništvo je v tej dobi poleg materialnih koristi za delavstvo budilo pri njem tudi razredno zavest. Socialna demokracija pa je kot delavska stranka prek njih razširjala tudi svoje članstvo. Takoimenovano konsumarstvo v slabem smislu besede se je začelo pozneje, ko so začeli posamezni socialnodemokratični voditelji zanemarjati politično delo, ko so se samozadovoljno umikali na položaje načelnikov konsumnih društev, te položaje ljubosumno čuvali zase in jih izkoriščali za svoje koristi.

Delavska podporna društva. Druga oblika delavske kolektivne samopomoči so bila delavska podporna društva. Dokler delavstvo v primeru bolezni, nezgode in smrti ni varovalo socialno zavarovanje, po uvedbi tega zavarovanja pa ga je varovalo preslabo, so si delavci morali pomagati s kolektivno samopomočjo. Ustanavljali so svoja bolniška in podporna društva; pri tem so sodelovali tudi podjetniki. To so bili tudi prvi začetki delavskega zavarovanja.

⁹⁴ Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920. Beograd 1951, stran 246.

O bolniških in podpornih društvih na Slovenskem ni veliko podatkov. Navedli jih bomo samo nekaj, čeprav jih je bilo verjetno mnogo več. Leta 1835 je bilo v Ljubljani ustanovljeno Trgovsko bolniško in podporno društvo. Njegov namen je bil oskrbovati in podpirati bolne člane, preskrbeti umrlim članom pogreb na stroške društva in podpirati revne člane. Društvo je imelo bolniško zavarovalni oddelek in podporni oddelek. Ob bolezni so imeli člani pravico do povračila stroškov za zdravniško pomoč in zdravlila. Če zaradi bolezni niso imeli zaslužka, so imeli pravico do boleznine, če pri delodajalcu niso imeli popolne oskrbe. Na svojo zahtevo so se lahko zdravili tudi v društveni bolnišnici, oziroma v II. razredu deželne bolnišnice; v tem primeru niso dobili boleznine. To društvo je obstajalo do nastanka stare Jugoslavije in je konec leta 1918 imelo 497 rednih članov, 20 podpornih in 5 častnih.⁹⁵

Sladkorna rafinerija na Poljanah je leta 1853 ustanovila podporno blagajno za podpiranje bolnih in za delo nezmožnih tovarniških delavcev ter njihovih vdov in sirot. Začetno glavnico podporne blagajne je v znesku 2.000 goldinarjev prispevalo podjetje, pozneje pa so prispevki delavcev predstavljali izključno vse dohodke podporne blagajne. S podporno blagajno je bila združena tudi nabava živil. Iz podpornega sklada so delavcem izplačevali podpore v primeru bolezni ali nezgode. Leta 1856 je imela podporna blagajna 181 članov. Ko je bilo leta 1860 sklenjeno, da rafinerija ne bo več obratovala, je bil podporni sklad izplačan med delavce, ki so takrat še delali v tovarni. Premoženje sklada se je v sedmih letih obstoja povečalo za štirikratno začetno glavnico, ker so dohodki (prispevki od delavskih plač) vedno presegali izdatke za podpore.⁹⁶

Ljubljanska predilnica in tkalnica je leta 1860 ustanovila svoj bolniški sklad za vzajemno pomoč med delavci v primeru bolezni. V ta sklad so morali delavci plačevati prispevke po višini svojih tedenskih zaslužkov; podjetje ni bilo dolžno nič prispevati. Sklad je bil last delavcev, upravljalo pa ga je tovarniško ravnateljstvo. Delavci so izvolili 12 svojih zastopnikov, ki pa so imeli v tem skladu le nekakšne nadzorstvene in posvetovalne pravice. Naloga bolniškega fonda je bila skrb za delavce med boleznijo in pa skrb za pogrebne stroške v primeru smrti. V breme sklada je podjetje plačevalo zdravnika, ki je zdravil tovarniške delavce.⁹⁷ Leta 1860 je omenjena bolniška blagajna tudi v bombažni predilnici in tkalnici v Preboldu.⁹⁸

V tekstilni tovarni v Tržiču je bilo 2. junija 1897 ustanovljeno Podporno društvo za podpiranje bolnih članov, za primer nezgod ter ob onemoglosti in starosti. V tem času je bilo v Avstriji bolniško in neugodno zavarovanje za tovarniške delavce sicer že uvedeno in obvezno in je bila tudi v tržiški tovarni obratna bolniška blagajna ustanovljena takoj po začetku obratovanja tovarne. Vendar takratna bolniška blagajna zavarovanim delavcem ob bolezni in nezgodi ni dajala zadostne preskrbe, za onemoglost, starost in smrt pa sploh niso bili zavarovani. Zato je delavstvo in vodstvo podjetja sodilo za potrebno ustanoviti še podporno društvo. Članstvo je bilo prostovoljno, vendar so bili v društvu včlanjeni skoraj vsi delavci. Predsednik društva je bil Leo Gassner, vodja podjetja. To podporno društvo je delovalo ves čas neprekinjeno do leta

⁹⁵ Jugoslavenski kompas, Zagreb 1920, zv. I, stran 257.

⁹⁶ Vlado Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani. Ljubljana 1957, stran 45.

⁹⁷ Prav tam, stran 55.

⁹⁸ Katica Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, stran 30.

1941. Podporno društvo je imelo dva oddelka: podpornega in starostno blagajno za onemogle delavce. Sredstva za izplačevanje podpor so se zbirala od delavskih prispevkov. Članarino so pobirali posebej za podporni sklad in posebej za starostni in invalidski sklad. Iz podpornega sklada so člani prejeli podpore ob boleznih in v izjemnih primerih; iz starostnega in invalidskega sklada pa starostno podporo (rento), ki so jo izplačevali redno vsak mesec, in pogrebne stroške (v obsegu trimesečne rente). Starostno podporo so pridobili delavci po 10-letnem članstvu. Različne podpore je prejemale 30 % članstva. Denar, ki se je nabral v starostnem skladu, so ob razpustu podpornega društva razdelili med člane.⁹⁹

Takih in podobnih podpornih društev in blagajn je bilo na Slovenskem veliko in so, čeprav v sicer skromni meri, kolikor so pač dopuščala njihova denarna sredstva, opravljala naloge socialnega zavarovanja, še preden je bilo to z zakonom uvedeno, pozneje pa dopolnjevala njegove največje pomanjkljivosti.

Stara Jugoslavija. Ob svojem nastanku je bila stara Jugoslavija neenotna tako glede delavske socialne zakonodaje, kot glede njenega izvajanja, trajanja in razširjenja v zavesti delavstva. Medtem ko sta bila v zahodnem delu države, ki je bil prej v okviru habsburške monarhije, delavsko zavarovanje in delavska zaščita uvedena že v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja in v prvem desetletju dvajsetega in so si delavci pridobili že določene pravice iz tega zavarovanja, predvsem pa izkušnje za uveljavljanje pravic iz te zakonodaje, in so bile ustanove delavskega zavarovanja in delavske zaščite že organizirane, uvedene in razširjene med delavstvom in so se tudi podjetniki že nekoliko sprijaznili z dejstvom, da je treba te ustanove in zakonodajo upoštevati, na področju bivše kraljevine Srbije in Črne gore vsega tega ni bilo.

Največ tradicije je imelo delavstvo v Sloveniji in Dalmaciji. Tu je veljala avstrijska zakonodaja; inšpekcija dela je bila uvedena že leta 1883, obvezno bolniško zavarovanje 1888, nezgodno 1887. Na Hrvaškem in v Slavoniji ter v Vojvodini je veljala ogrska zakonodaja; nezgodno in bolniško zavarovanje je bilo uvedeno 1891, inšpekcija dela pa 1893. V Bosni in Hercegovini je bila inšpekcija dela uvedena leta 1907, bolniško zavarovanje leta 1909 in nezgodno leta 1911; zakonodaja in organizacija teh ustanov je bila avstrijska. V Srbiji je zakon o radnjama iz leta 1910 vseboval določbe o ustanovah obrtnih inšpektorjev z zelo širokim delokrogom in velikimi pravicami. Vendar so balkanske vojne in prva svetovna vojna prekinile ta razvoj še preden je prišlo do izvajanja te delavsko zaščitne zakonodaje. Zakonodaje o delavskem zavarovanju industrijskega delavstva pa še ni bilo. V Črni gori in Makedoniji se ta razvoj do nastanka stare Jugoslavije še niti ni začel.

Neenotnost v pogledu delavske socialne zakonodaje je tudi v stari Jugoslaviji trajala še vse do leta 1922, glede njenega izvajanja pa še dalj. Na ozemlju na novo nastale Kraljevine SHS je ostala v veljavi vsa stara obstoječa delavsko zaščitna zakonodaja, torej avstrijska, ogrska in srbska, dokler je ni zamenjala enotna jugoslovanska zakonodaja. In še ta je v nekaterih ozirih upoštevala obstoječe stanje še več let. Novi okvirni zakoni o delavski zaščiti

⁹⁹ Ivan Mohorič, Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču, Tržič 1960, str. 202–207; arhiv predilnice in tkalnice v Trziču, zapisniki podpornega društva od 26. novembra 1926 do 30. decembra 1940.

so bili sprejeti v letih 1921 in 1922, in sicer: zakon o inšpekciji dela 30. decembra 1921, zakon o zaščiti delavcev 28. februarja 1922 in zakon o zavarovanju delavcev 14. maja 1922.¹⁰⁰

Inšpekcija dela. Prvo leto stare Jugoslavije so v njej poslovale samo tri inšpekcije dela, in sicer v Ljubljani, Sarajevu in Splitu.

Meseca maja 1919 je bila v Zagrebu konferenca, ki jo je sklicalo ministrstvo za socialno politiko, da bi proučili predloge najvažnejše socialne zakonodaje, tako o osemurnem delavniku, delavskih zbornicah, ustanovah za posredovanje dela in podpiranje brezposelnih in o obrtnem nadzorništvu. Na konferenci so sodelovali zastopniki podjetnikov, delavcev in pokrajinskih vlad. Že na tej konferenci je bilo sklenjeno, naj se vse ustanove obrtnega nadzorništva iz vse države združijo pod eno upravo. Ministrstvo za socialno politiko je državo razdelilo na 18 nadzorniških okrožij z osrednjo inšpekcijo v Beogradu, vendar je bilo do leta 1921 vzpostavljenih le 12 inšpekcij dela, ki so poslovale na osnovi starih pokrajinskih predpisov.¹⁰¹

Uredba o inšpekciji dela z dne 21. maja 1921¹⁰² je postavila enotno osnovo za poslovanje te službe. Osrednja inšpekcija dela je postala poseben oddelek ministrstva za socialno politiko. Ta uredba je bila na seji zakonodajnega odbora jugoslovanske vlade z dne 6. decembra 1921 spremenjena in je 30. decembra 1921 izšla kot zakon o inšpekciji dela.¹⁰³

Zakon o inšpekciji dela je določal, da se pri ministrstvu za socialno politiko ustanavlja inšpekcija dela za neposredno nadzorstvo o izvrševanju zakonov, uredb in pravilnikov, ki se tičejo delavske socialne in življenjske zaščite v industrijskih, obrtnih, trgovskih in prometnih obratih in podjetjih. Nadzorstvo državnih železniških podjetij ni sodilo v območje inšpekcije dela, prav tako ne nadzorstvo v rudarskih in montanističnih podjetjih. Država je bila razdeljena na 10 pokrajinskih inšpekcij dela.

Inšpekcije dela so imele velike pravice in dolžnosti, in sicer: nadzirati vse naprave potrebne za zaščito delavčevega življenja in zdravja; nadzirati pravilno zaposlenost delavcev; nadzirati delovni čas, dovoljevati podaljšano delo; kontrolirati delavska pravila in potrjevati nova; nadzirati pravilno vodenje plačilnih knjig; nadzirati pravilno zaposlovanje vajencev in mladoletnih delavcev; proučevati položaj delavcev v delavnicah in podjetjih, njihove mezde in način njihovega življenja nasploh; preiskovati vzroke mezdnih sporov med delavci in delodajalci in posredovati pri teh sporih, če bi to zahtevala ena od prizadetih strank; voditi točno statistiko o stavkah, mezdnih sporih in o kolektivnih odpovedih dela (izprtje); proučevati vzroke nezgod in voditi statistiko o nezgodah; kontrolirati delo delavskih zaupnikov ter ščititi njihove pridobljene pravice. Inšpektorji dela bi morali vsaj dvakrat na leto pregledati vse

¹⁰⁰ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 je v čl. 211 določal, da se sme izvajanje tega zakona v posameznih delih države odložiti z odločbo ministrskega sveta do 1. julija 1925. To je bilo dejansko izvedeno na področju bivše kraljevine Srbije in Črne gore. Pokojniško zavarovanje nameščenecv je bilo obvezno samo na področju Slovenije in Dalmacije, kjer je bilo uvedeno že od leta 1906 v drugih pokrajinah pa je bilo samo neobvezno, obvezno je postalo šele od 1. septembra 1937. Uredba o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1919 je urejala ustanavljanje in delovanje delavskih zbornic samo v pokrajinah izven bivše kraljevine Srbije. Za področje bivše kraljevine Srbije so glede delavskih zbornic ostale še naprej v veljavi določbe srbskega obrtnega zakona z dne 29. junija 1910, ki jih pa niso izvajali.

¹⁰¹ Izveštaj inšpekcije rada Kraljevine SHS. Beograd 1921, stran 9.

¹⁰² Sl. N., 24. januarja 1921.

¹⁰³ Sl. N., 26. marca 1922; Ur. l. št. 39/1922, str. 249—251.

obrate na svojem območju. Prav tu pa se je vse pozitivno delo inšpekcij dela začelo in končevalo. Inšpektorjev dela je bilo namreč premalo, njihove službe pa so imele tudi premalo sredstev, da bi mogle svoje dolžnosti in obveznosti tudi v redu opravljati. Razen tega so inšpekcije dela obremenjevali še z raznim drugim postranskim in pisarniškim delom.¹⁰⁴

Iz letnih poročil inšpekcije dela zelo lepo odseva materialni in socialni položaj delavstva. Tako je letno poročilo obrtnega nadzorništva v Ljubljani za leto 1919 ugotavljalo, da je bilo izračunavanje mezd zelo zapleteno z različnimi dokladami (vojne, draginjske, družinske doklade, nabavni prispevki, nadurno delo), zapleteno je bilo tudi izračunavanje akordnih zaslužkov. Neprimerne akordne postavke in deloma tudi neprimerno kaznovanje za povzročeno škodo ali kršitev delovnega reda so bili pogosti povodi za spore med delavci in delodajalci, v katerih je moralo posredovati obrtno nadzorništvo.

Vedno rastoča draginja vseh življenjskih potrebščin je zahtevala stalno zviševanje mezd. To zviševanje je bilo zelo različno in se je ravnilo po intenzivnosti poslovanja posameznih industrij (konjunktura ali stagnacija) in po življenjskih razmerah posameznih krajev. Najvišji so bili zaslužki steklarskih, usnjarskih in grafičnih delavcev, najnižji pa oblačilnih in gradbenih delavcev. Oblike povišanja zaslužkov so bile zelo raznovrstne. Prvotno so skušali obdržati nespremenjene temeljne plače in zviševati doklade; tak sistem je ostal v veljavi pri nekaterih večjih industrijskih obratih. Na splošno pa so odpravili vse doklade in povišali osnovne mezde. V mnogih podjetjih so pričeli izplačevati četrto in polletne nabavne prispevke, ko so na splošno uvideli, da si delavec iz mezdnih prejemkov ni mogel nabavljati obleke in obutve. Ta sistem se je vedno bolj uveljavljal in prehajal v navado v skoraj vseh večjih podjetjih.

Vendar se kljub zviševanju delavskih zaslužkov gmotni položaj delavstva ni izboljšal zaradi rastoče draginje. Večinoma je obrtno nadzorništvo ugotavljalo, da zviševanje mezd ni moglo ohraniti ravnovesja z rastočo draginjo. Na splošno je obrtno nadzorništvo ugotavljalo, da delavstvo in njihove družine niso bile še nikdar tako slabo prehranjene in oblečene, kakor v tej poslovni dobi (leta 1919).

Zaradi tega je bilo mezдно gibanje vse leto nenavadno živahno. Komaj je bilo urejeno eno gibanje, že dosežene mezde niso več ustrezale zvišanim cenam življenjskih potrebščin in mezдно gibanje se je znova pričelo. Leta 1919 je obrtno nadzorništvo v Ljubljani posredovalo v 38 mezdnih gibanjih v 23 podjetjih s 7.430 delavci; večina mezdnih gibanj je bila uspešna, le 5 se jih je končalo brez uspeha. Stavk je bilo 11; stavkalo je 2.028 delavcev, 3 stavke so bile zaključene s popolnim uspehom, 8 pa le z delnim. Razen zvišanja mezd so delavci postavljali tudi druge zahteve kot na primer: dosledno izvajanje osemurnega delavnika, odprava akordnega sistema, izboljšanje arovizacije, ureditev delavskih stanovanj, redno izplačevanje mezd vsak teden, ureditev odpovednega roka, priznanje plačanega prostega 1. maja — delavskega praznika, priznanje delavskih zaupnikov, priznanje delavskih strokovnih organizacij.

¹⁰⁴ Sl. N., št. 274 z dne 28. novembra 1923.

Brezposelnost nekvalificiranega delavstva je bila občutna. Delavstvo je v velikem številu odhajalo na delo v premogovnike v Srbijo in Bosno; veliko jih je ostajalo brezposelnih tudi doma ob skromni brezposelni podpori.

Delavstvo je zelo ugodno in z zanimanjem sprejelo ustanovo delavskih zaupnikov, čeprav še ni bil točno določen obseg njihovega delovanja. Čeprav izvršilna naredba še ni izšla, je delavstvo iz lastne pobude, deloma pa na pobudo obrtnega nadzorništva v vseh večjih obratih izvolilo delavske zaupnike, zlasti v večjih tovarniških podjetjih. Delavski zaupniki so v veliki meri ublažili mnoga mezdna in delavska gibanja. Obrtno nadzorništvo je ugotavljalo, da je bila le s pomočjo delavskih zaupnikov večina mezdnih gibanj rešena z mirnim sporazumom.

Obrtno nadzorništvo je instruiralo delavske zaupnike in jim določalo, oziroma omejevalo pristojnosti. Navodila za njihovo delovanje so vsebovala: 1. V vseh mezdnih zadevah naj delavski zaupniki kot prvi posredovalec išče sporazum z delodajalcem, in sicer vedno le z vidika, da pretirane mezdne zahteve tirajo industrijo v propad in ogrožajo z njo delavske interese. Vse pretirane zahteve delavstva se morajo že od strani zaupnikov ublažiti in šele, če sami ne dosežejo sporazuma, naj se obrnejo na posredovalca izven delavstva podjetja (delavski sindikati), oziroma na oblast (obrtno nadzorništvo). 2. Delavski zaupniki naj nadzorujejo, da podjetnik redno spolnjuje mezdne in druge pogodbe sklenjene z delavstvom. 3. Nadzorujejo naj, da podjetnik redno izplačuje mezdne in akordne zasluzke. 4. Delavski zaupniki naj strogo nadzorujejo, da delavci opravljajo predpisane posle in skrbe za delavsko disciplino. 5. Nadzorujejo naj, da se obojestransko spolnjuje veljavni delovni red. 6. Nadzorujejo ureditev varnostnih naprav in obratne higijene. 7. Redno naj poročajo obrtnemu nadzorništvu, če bi se katera stran pregrešila proti tem predpisom.

Obrtno nadzorništvo je bilo mnenja, da bi bilo v interesu vse naše industrije, da bi čimprej izšle še druge uredbe o delavskih zaupnikih, ki so že brezhibno poslovali. To poročilo je napisal višji obrtni nadzornik ing. Štebi,¹⁰⁵

Inšpekcija dela v Ljubljani je za leto 1921 ugotavljala, da je bil v tovarnah in večjih obratih na splošno vpeljan osemurni delavnik; opekarne in žage ga niso upoštevale. V mali obrti osemurni delavnik ni bil vpeljan; v večini obratov so delali po 10 do 12 ur in tudi po 14 ur dnevno. Med 938 pregledanimi obrati so ugotovili 423 primerov kršitev osemurnika. Inšpekcija dela je dala 131 dovoljenj za podaljšanje delovnega časa. Obrati, ki so kršili določila o osemurnem delavniku in podaljšanja dela niso plačali s 50 % poviškom, so bili kaznovani z globo 100 din, večji obrati pa z 200 din globe.

Mezde so bile skoraj v vseh večjih obratih določene s kolektivnimi pogodbami. Za brivce, restavracijsko in kavarniško osebje, krojače, čevljarje, kleparje, mizarje in peke v Ljubljani so bili sklenjeni kolektivni dogovori med delavstvom in zadevnimi zadrugami obrtnikov. Za usnarje in pivovarniško delavstvo so bile sklenjene kolektivne pogodbe med delavstvom in večjim številom podjetij. Za delavstvo stavbinske in grafične industrije pa so obstajale mezdne tarife, ki so veljale za vso Slovenijo. Zadnjo tarifo za delavstvo gradbene stroke je določila Zveza industrijcev oziroma njen gradbeni odsek sam in jo je jeseni leta 1921 zvišal za 19 do 37 %.

¹⁰⁵ Letno poročilo obrtnega nadzorništva v Ljubljani o poslovanju v letu 1919: Ljubljana 1920.

Materialni položaj delavstva je bil še vedno slab; razmeroma najboljši je bil položaj grafične industrije, najslabši pa delavstva tekstilne industrije, papirniške in kovinske, ki je bila v krizi in ženskega delavstva nasploh; njihovi zasluži so dosegali po večini le 30 K na dan. Delavske zaslužke so izplačevali največ ob sobotah; pri akordnem delu so dajali tedenska predplačila. Zelo neugoden gmotni položaj delavstva je bil v mali obrti. Plačilni sistem v vseh starejših obratih je bil urejen na osnovi predvojnih temeljnih plač; glavni del zaslužka pa je izhajal iz draginskih, družinskih in stanarinskih doklad, h katerim si je priborilo delavstvo. V posameznih podjetjih še nabavni prispevek zase in za člane svoje družine. V večjem delu podjetij je bil vpeljan akordni sistem; delavstvo se je na splošno upiralo takemu plačilnemu sistemu in zahtevalo urni oziroma dnevni zaslužek.

Večja gradbena podjetja so za svoje delavce uredila lastne delavske kuhinje; zajtrk, kosilo in večerja je stalo 17 K oziroma 27 K, če so bili obroki z mesom. Delavske kuhinje so imele tudi nekatere tovarne; v tobačni tovarni so delavci dobili zjutraj in popoldne črno kavo ali prežganko za 0,40 K ali pa belo kavo (brez sladkorja) za 1,10 K, za kosilo pa brezmesno jed za 2 K. V posameznih tovarnah so bili tudi bifeji, s katerimi pa delavci niso bili zadovoljni, ker so jih izkoriščali. Borili so se za odpravo vseh bifejev v tovarnah. Nekatera večja podjetja so dajala svojim delavcem na uporabo tudi nekaj zemljišča za vrtove.

Izredno občutna je bila tudi stanovanjska beda. Nekatera večja podjetja so zgradila primitivne lesene barake za skupne delavske spalnice. Da bi deloma olajšala stanovanjsko bedo in omogočila dotok delavstva v industrijska središča, je pokrajinska vlada za Slovenijo zasegla prek 400 stanovanj oziroma posameznih stanovanjskih prostorov in 42 sob v gradu, v katere je nastanila delavce in njihove družine.

Neugodni ekonomski položaj delavstva je po eni strani pogojevala neznosna draginja življenjskih potrebščin, po drugi strani pa slaba produkcija, ki je delavcem onemogočala doseči večji zaslužek. Iz bednega stanja so si skušali pomagati s pomočjo konsumnih zadrug. Jeseniška železarna in tekstilna tovarna v Trziču sta še med vojno uvedli tovarniške konsume, ki so dobavljali svojim delavcem živila po lastni ceni ali celo po znižani ceni (subvencija podjetja). Delavsko konsumno društvo za Slovenijo je vzdrževalo 21 podružnic. Društvo je ob letnem zaključku imelo 17.697 članov, ter je dosegalo za 60 milijonov K prometa. Društveni član je lahko postal vsak, ki je plačal 10 K pristopnine, član deležnik pa, če je plačal 200 K. Člani društva so dobivali v društvenih prodajalnah živila, obleko in druge življenjske potrebščine.

Mezdno gibanje je bilo zaradi rastoče draginje zelo živahno. Od 25 gibanj jih je bilo 21 uspešno končanih; v njih je sodelovalo 5.345 delavcev. Bilo je 9 stavk s 3.482 stavkajočimi delavci. Delavski zaupniki so bili vpeljeni v 30 obratih. Iz fonda za nezaposlene delavce je oddelek za socialno politiko pokrajinske uprave v Ljubljani izplačal 355.561 K raznih podpor. Večje podpore so bile izplačane brezposelnim kovinarjem, rudarjem, lesnim delavcem, viničarjem in poljedelskim delavcem. Poleg tega je fond izplačal 57.328 K zadrugi žebjarjev v Kropi, da bi preprečil njen propad in 60.000 K za ustanovitev čipkarskih tečajev, da bi ženske usposobili za pridobivanje lastnega zaslužka, s čimer so

skušali preprečevati brezposelnost žensk. Podporne fondе so ustanavljale tudi tovarne: papirnica, strojne tovarne in livarne, predilnica Tržič.

Domovi za stare in onemogle (hiralnice) so bili v Ljubljani trije za 110 oseb. Mladinskih in otroških domov je bilo 5. Za sirote do 16. leta starosti je bil državni dečji dom v Ljubljani za 60 do 70 gojencev; državna deška poboljševalnica s čevljarско in krojaško delavnico je lahko sprejela 40 do 50 gojencev; salezijanci so imeli na Rudniku zasebni dečji dom s petrazredno ljudsko šolo in obrtniškimi delavnicami, na Kodeljevem so imeli zasebni Mladinski dom; društvo za varstvo vajencev v Ljubljani je imelo vajeniški dom, kjer je bilo 40 gojencev v popolni oskrbi.¹⁰⁶

Poročilo obrtnega nadzorništva Celje se je nanašalo na 9 velikih podjetij (1 do 1.000 delavcev, 8 do 500 delavcev) in 572 manjših obratov. Osemurni delovni čas so spoštovala le večja podjetja, manjša pa delala po več kot 10 ur na dan brez dodatka za nadurno delo. Nasploh je bilo delavstvo večjih podjetij, ki je bilo večinoma tudi organizirano, bolje plačano, oziroma so se njihove mezde hitreje prilagajale gibanju cen življenjskih stroškov. Večina podjetij je opustila delavske konsume, ki so se v letih vojne lepo razvili.

Na celjskem področju je bilo 7 stavk, inšpekcija dela je posredovala v 5 stavkah uspešno, v eni stavki pa popolnoma brez uspeha. V stavkah je sodelovalo 700 delavcev; najkrajša stavka je trajala 3 dni, najdaljša pa 3 tedne. Razen tega je bilo še 24 mezdnih gibanj; inšpekcija dela je uspešno posredovala v 4 primerih, oddelek za socialno politiko iz Ljubljane v 9 primerih. Posredovale so tudi delavske strokovne organizacije. Vsa mezdna gibanja so bila uspešna.

Brezposelnost se je zmanjševala zaradi lepo napredujočega razvoja industrije. V Celju je bil ustanovljen invalidski dom s popolno oskrbo za 66 invalidov. Večji del teh invalidov je bil zaposlen v obrti.¹⁰⁷

Poročilo obrtnega nadzorništva za Maribor se je nanašalo na 33 podjetij. Glede delovnih in življenjskih razmer v teh podjetjih je ugotavljalo, da tudi večja podjetja niso imela urejenih umivalnic, zelo zanemarjena stranišča ali pa sploh nobenih, delavnice so bile brez ventilacije in nevarne za zdravje delavcev. Večja podjetja so spoštovala osemurni delavnik, obrtna pa so delala po 10 do 12 ur dnevno.

Na mariborskem področju so bile 4 stavke z 958 stavkajočimi delavci; stavka 700 gradbenih delavcev, ki je trajala 25 dni, se je končala brez uspeha, 2 drugi sta se končali z delnim uspehom, 1 pa s poravnavo. Mezdnih gibanj je bilo 38 s 4.390 prizadetimi delavci; 4 mezdna gibanja so se končala uspešno, 29 z delnim uspehom, 5 pa brez uspeha.

V Mariboru je bila občinska hiralnica za 74 oskrbovancev — 23 moških in 51 žensk, med oskrbovanci so prevladovali onemogli delavci. Oskrbovanci so dobivali v domu stanovanje, hrano in obleko, nekateri pa še mesečno podporo po 10 do 90 K. Tovarniških bolnic, domov ali zavodov v Mariboru ni bilo nobenih.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Godišnjak o radu ministarstva socijalne politike u god. 1918—1921, III. deo, Izveštaj inšpekcije rada za god. 1921, str. 332—413. Poročilo inšpekcije dela za XIII. nadzorniško okrožje v Ljubljani.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 414—433. Poročilo inšpekcije dela za XIV. nadzorniško okrožje v Celju.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 434—461. Poročilo inšpekcije dela za XV. nadzorniško okrožje v Mariboru.

Podpiranje brezposelnih in posredovanje dela. Kot posledica končane prve svetovne vojne, ko so se nekdanji delavci vračali s front in ujetništva in zaradi neurejene proizvodnje, ki je v veliki meri zastala, se je javljala velika in pereča brezposelnost. Zato so pri poverjeništvu za socialno skrbstvo narodne vlade SHS v Ljubljani osnovali oddelek za brezposelnost, pri okrajnih glavarstvih in mestnih magistratih pa po sklepu narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 5. decembra 1918 ustanovili evidenčne urade za brezposelne delavce in nameščence. Dne 20. decembra 1918 je bila ustanovljena državna posredovalnica za delo v Ljubljani. Do septembra 1919 so bile ustanovljene še 4 podružnice.¹⁰⁹

Življenjsko eksistenco brezposelnih delavcev, ki so bili brez sredstev za preživljanje, so skušali reševati s podporami. Ta problem je urejala naredba narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 23. decembra 1918 glede podpore brezposelnim. Pravico do podpore so imeli brezposelni delavci in nameščenci, ki so že bili zaposleni pa so zaposlitev izgubili zaradi vojne, ali bili vpoklicani in so se sedaj vrnili iz vojske. Podpora je bila zagotovljena do 30. aprila 1920. Znašala je 1,20 K na dan za mladoletne delavce do 18 let starosti, 2 K za ženske in 2,50 K za moške in za vsakega nepreskrbljenega družinskega člana po 1 K na dan; 24. marca 1919 so zvišali brezposelne podpore na 5 K na dan za vse delavce ne glede na spol in starost; 1. julija 1919 so zvišali podpore na 8 K na dan. Brezposelne podpore so delavci uveljavljali pri županstvu, magistratu ali javni posredovalnici za delo v kraju stalnega prebivališča. Podpore je določalo okrajno glavarstvo oziroma magistrat, izplačevali pa so jih davčni uradi občin stalnega prebivališča brezposelnih delavcev.¹¹⁰

Sredstva za podpiranje brezposelnih in stroške vzdrževanja ustanov za posredovanje dela je prva leta po vojni zagotavljala država. Ko pa so po zakonu o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922 podpiranje brezposelnih in posredovanje dela prevzele javne borze dela kot državni organi pri ministrstvu za socialno politiko, so vzdrževanje teh ustanov prevzeli na delavce in delodajalce. Javne borze dela so se morale vzdrževati predvsem iz rednih prispevkov od delavskih mezd, ki so jih začeli zbirati od 1. januarja 1923. Prispevki za javne borze dela so znašali 0,3 % zavarovanih delavskih mezd in so jih morali plačevati polovico delavci polovico pa delodajalci. Pobirali so jih skupaj in na enak način kot prispevke za bolniško zavarovanje. Podpiranje brezposelnih in posredovanje dela je bilo postavljeno na načelo samovzdrževanja, subvencije iz državnega proračuna so bile minimalne in so se vsako leto manjšale.¹¹¹

Delavske zbornice. Kot interesna predstavništva delavcev in nameščencev so bile po uredbi o delavskih zbornicah, ki je bila na predlog ministra za socialno politiko dr. Vekoslava Kukovca sprejeta 21. maja 1921, ustanovljene

¹⁰⁹ Ur. l. št. 20/1918 stran 41; Ur. l. št. 217/1918, stran 61.

¹¹⁰ Ur. l. št. 218/1918, stran 62; Ur. l. št. 242/1918, stran 27; Ur. l. št. 416/1919, stran 215; Ur. l. št. 536/1919, stran 378; Ur. l. št. 67/1920, stran 63; Ur. l. št. 178/1920, str. 219.

¹¹¹ Sredstva, ki so bila zagotovljena v državnem proračunu za pomoč brezposelnim delavcem, so znašala od leta 1920 do 1926 po 400.000 do 550.000 din letno, od leta 1926 do 1933 po 150.000 din letno, potem pa po 100.000 din letno. V letih največje gospodarske krize, ko je bila največja brezposelnost, je vlada odobrila še kredit v znesku 10 milijonov din za pomoč brezposelnim delavcem. Do leta 1935 so vsa sredstva, ki jih je dala država za pomoč brezposelnim delavcem, znašala 144.435.000 din. Nasprotno pa so redni prispevki za borze dela, ki so jih od delavskih mezd plačevali pol delavci, pol delodajalci, znesli v razdobju 1923 do 1934 znesek 147.439.178 din (Socialni arhiv, Beograd 1931, str 53).

delavske zbornice v vseh pokrajinah države SHS izven prejšnje kraljevine Srbije, in sicer v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu, Splitu in Novem Sadu.¹¹²

V področje delavskih zbornic je sodila zaščita vseh ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov delavcev in nameščencev. Delavske zbornice so imele pravico in dolžnost dajati zakonodajalcem in vladi predloge, poročila in mnenja o ureditvi delovnega razmerja, delovnega trga, o reševanju stanovanjskih problemov, o skrbi za narodno zdravje, prehrano in prosveto in o vseh drugih zadevah, ki bi se tikale delavcev. Delavske zbornice so morale na zahtevo prizadetih strank ali državnih oblasti sodelovati pri posredovanju za sklepanje kolektivnih pogodb in pri sporih, ki so nastajali iz delovnega razmerja med delavci in delodajalci. Zbirale so podatke in vodile statistiko o delavskih zadevah (gibanje mezd in eksistenčnega minimuma, mezna gibanja, stavke); zbirati in hraniti so morale kolektivne delovne pogodbe, ki so bile sklenjene na njihovem območju.

Delavske zbornice so bile organizirane po načelu samostojnih samoupravnih ustanov s svojim statutom, njihovo delovanje pa je nadziralo ministrstvo za socialno politiko. Denarna sredstva za njihovo delovanje so bili redni prispevki delavcev, ki so jih morali plačevati od svojih mezd in državne subvencije. Delavski prispevki so znašali 0,3 % zavarovanih mezd in so jih morali v celoti plačevati delavci sami. Pobirali so jih na enak način in skupaj s prispevkom za bolniško zavarovanje.

Do sprejetja statuta in izvolitve organov delavskih zbornic so delavske zbornice delovale kotčasne. Prvi člani časne delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani so bili imenovani na predlog delavskih strokovnih organizacij dne 5. decembra 1921. Delavska zbornica v Ljubljani je delovala kotčasna vse do leta 1927, ko so bile izvedene volitve za člane delavske zbornice.¹¹³

Zakon o zaščiti delavcev je uzakonil delavske zbornice kot razredna predstavništva delavcev in nameščencev na ozemlju Kraljevine SHS. Delavske zbornice niso bile več samo interesna predstavništva delavcev v pokrajinah izven meja prejšnje kraljevine Srbije. Organizacija delavskih zbornic je bila enotna za vso državo, in sicer za Slovenijo v Ljubljani, za Hrvatsko in Slavonijo v Zagrebu, za Dalmacijo v Splitu, za Bosno in Hercegovino v Sarajevu, za Črno goro v Podgorici, za Srbijo v Beogradu, za Makedonijo v Skopju in za Vojvodino v Novem Sadu. Glede nalog delavskih zbornic zakon o zaščiti delavcev ni spreminjal uredbe o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1921.¹¹⁴

Delavski zaupniki. V razmerah revolucionarnega razdobja ob koncu prve svetovne vojne in po njej je nastala nova organizacijska oblika delavskega gibanja, to so bili tovarniški sveti, prek katerih so delavci hoteli soodločati z upravo podjetja pri reševanju nekaterih gospodarskih in socialnih problemov delavstva. Taki sveti z istim ali drugačnim imenom so bili ustanovljeni v mnogih podjetjih v skoraj vseh evropskih državah po prvi svetovni vojni.¹¹⁵

¹¹² Ur. l. št. 99/1921, str. 491—492; Sl. N. št. 157 z dne 18. julija 1921.

¹¹³ Poročilo Časne delavske zbornice za Slovenijo za leta 1922 do 1925, Ljubljana 1925.

¹¹⁴ Pooblastilo ministra za socialno politiko v čl. 146 finančnega zakona za leto 1924/1925, Ur. l. št. 43/1924, stran 265; Sl. N. št. 75/1924 z dne 1. aprila 1924; Filip Uratnik, Delavska in nameščenska zbornica. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 163—164.

¹¹⁵ Prim. Stojan Baijić, Zaščita delavskih in nameščenskih zaupnikov, Ljubljana 1933; Anton Kržišnik, Socialna politika, I. del (skripta), Ljubljana 1967, str. 149—150; France Kresal, Delavski zaupniki v Sloveniji med obema vojnama. Kronika, leto XVII, št. 3, Ljubljana 1969, str. 180—183; Vaneč Šiftar, Delavsko soodločanje in upravljanje v industrijskih podjetjih (od ideje do leta 1950), Maribor 1950 (disertacija).

Tudi v stari Jugoslaviji je delavski razred s svojim pritiskom po prvi svetovni vojni dosegel uvedbo delavskih predstavnikov v podjetjih. V prvih letih je bila institucija delavskih zaupnikov precej tesno povezana z institucijo obrtnega nadzorništva in bi do neke mere njeno vlogo lahko razumeli tudi kot kontrolo in nadziranje proizvodnje. Poznejše uredbe in zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922, ki je uvedel delavske zaupnike v vsa podjetja po vsej državi, pa so skrčili njihovo funkcijo na izrecno posredniško-pomirjevalno, bili so brez možnosti vpliva na upravljanje podjetij. Imeli so samo pravico ščititi gospodarske, socialne in kulturne interese delavcev. Sodelovali so pri sklepanju kolektivnih delovnih pogodb, posredovali v sporih med delavci in delodajalci, pazili so, da so se spolnjevali predpisi glede delovnega časa, zdravja in življenja delavcev ter predpisi o socialnem zavarovanju. Dalje razvoj institucije delavskih zaupnikov ni šel.

V Sloveniji je bila institucija delavskih zaupnikov uvedena že 18. decembra 1918 z uredbo celotne narodne vlade SHS v Ljubljani glede obrtnega nadzorništva. Ta uredba je območje obrtnega nadzorništva za Kranjsko razširila na vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani in pri vseh obratih iz tega nadzorništva se je morala uvesti institucija delavskih zaupnikov. Z delavskimi zaupniki je moralo biti obrtno nadzorništvo v najožjem stiku.¹¹⁶

V moči te uredbe in ob podpori revolucionarnega razpoloženja delavstva so bili v mnogih podjetjih izvoljeni ali postavljeni delavski zaupniki. Njihovo delovanje, pristojnosti, pravice in dolžnosti in način izvolitve pa z zakonom še dolgo časa niso bile določene. Zakon o zaščiti delavcev je v § 108 sicer določal, da imajo delavci pravico izvoliti svoje delavske zaupnike v vseh podjetjih, za katere je ta zakon veljal,¹¹⁷ ni pa hkrati napisal navodil za izvolitev delavskih zaupnikov, niti poslovnika, po katerem naj bi poslovali. Ta dva dokumenta sta izšla šele leta 1927.¹¹⁸ Ves ta čas so v mnogih podjetjih delavski zaupniki sicer obstajali in delovali, podjetniki pa so imeli možnost ovirati njihovo delo, odrekati legalnost njihovega poslovanja, jih preganjati, ovirati volitve in jim odrekati vlogo legalnih predstavnikov delavstva. V mnogih podjetjih delavskih zaupnikov sploh niso smeli voliti.

Delodajalci ne bi smeli odpustiti niti preganjati delavskih zaupnikov zaradi njihovega pravičnega izvrševanja svojih dolžnosti, ki jih je predpisoval zakon o zaščiti delavcev. Uživali so zaupniško imuniteto.

¹¹⁶ Ur. l. št. 216/1918, stran 61.

¹¹⁷ V rudarskih in topilniških podjetjih, ki so sodila pod nadzorstvo ministrstva za gozdove in rudnike, pa niso volili delavskih zaupnikov po čl. 108 in sl. zakona o zaščiti delavcev iz leta 1922, marveč člane krajevnega delavskega odbora po avstrijskem zakonu o rudarskih zadrugah z dne 14. avgusta 1896. Zaščito delavskih funkcionarjev rudarskih zadrug je ugotavljal statut za drug, ki je zahteval, da morajo izvoljeni delegati rudarskih zadrug, člani krajevnih odborov, zaupniki, predsedniki poravnalnega urada in razsodišča opravljati svoje delo vestno in po najboljši volji, da morajo podjetniki zagotoviti članom druge skupine (delavske) rudarskih zadrug polno svobodo in neodvisnost pri izvrševanju svojih dolžnosti v obsegu njihovega zakonitega področja, tako da izpolnjevanje teh dolžnosti ne bi moglo biti povod za njihov odpust ali za ukrepe, ki bi bili v nasprotju z zakonom o rudarskih zadrugah.

Za druga področja pa, kjer ni veljal avstrijski zakon o rudarskih zadrugah, je minister za gozdove in rudnike s svojo odločbo z dne 9. marca 1931 (Sl. N. št. 62/XVIII; Sl. l. št. 503/1931) posebej dovolil, da se v vseh rudarskih in topilniških podjetjih volijo delavski zaupniki po splošnih navodilih o volitvah delavskih zaupnikov z dne 23. decembra 1927.

O delavskih zaupnikih monopolskih delavcev je določal pravila šele čl. 31 pravilnika o monopolnih delavcih z dne 19. julija 1935 (Sl. N. št. 261/1936); o delavskih zaupnikih delavcev državnih prometnih ustanov je določal čl. 116 pravilnika o delavcih državnih prometnih ustanov z dne 24. junija 1939 (Sl. N. št. 154/1939); prim. Stojan Bajič, Delovno pravni zbornik, Ljubljana 1940, stran 391.

¹¹⁸ Sl. N. št. 396/1927; Sl. l. št. 3/1928.

Vloge in pomena institucije delavskih zaupnikov so se zavedali tako delavci kot delodajalci. Čeprav je bila vloga delavskih zaupnikov izključno in izrecno posredniško-pomirjevalnega značaja, so jim delavci pripisovali velik pomen. Z dobro organizacijo dela so mogli storiti mnogo dobrega in koristnega za materialni položaj delavcev, pa tudi za razvoj in napredek delavskega gibanja nasploh. Delavske strokovne organizacije vseh smeri so jim dajale vedno večji pomen in v veliki meri opirale svoje delovanje prav nanje. Delavci so v njih videli neposredne in konkretne zastopnike pri urejanju odnosov z delodajalci. Zlasti če ni bilo v podjetju močnih delavskih sindikalnih organizacij, so bili delavski zaupniki edini zaščitniki delavcev in varovalci njihovih pravic.

Delovni čas in osemurni delavnik. Prvič je bil delovni čas določen in omejen leta 1885, in sicer samo za tovarniška podjetja; delovni čas je trajal 11 ur na dan.¹¹⁹ Ta delovni čas je ostal v veljavi vse do konca prve svetovne vojne, ki je prinesel splošno uvedbo osemurnega delavnika, to staro zahtevo delavstva.

Naredba celotne narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 30. decembra 1918 je uvedla osemurni delavnik v tovarniških podjetjih.¹²⁰ Izvršilna naredba poverjenišтва za socialno skrbstvo o osemurnem delavniku z dne 11. januarja 1919 je med podjetja tovarniškega značaja prištela tudi rudnike in zahtevala spoštovanje osemurnega delovnega časa. Naredba je stopila v veljavo 15. januarja 1919 in ta dan lahko jemljemo za uvedbo osemurnega delavnika v Sloveniji.¹²¹ Dne 12. septembra 1919 pa je izšla uredba o delovnem času v industrijskih, rudarskih, trgovinskih in prometnih podjetjih, ki je veljala za vso državo. S tem je bil osemurni delavnik na splošno uveden.¹²²

Glede delovnega časa v obrtnih podjetjih pa je 8. aprila 1921 izšla nova uredba, ki je določala, da se sme v manjših obrtnih obratih delovni čas podaljšati do 10 ur na dan oziroma 60 ur na teden. Za manjši obrat so šteli samostojno podjetje, ki je delalo z ročno pogonsko silo in ni zaposlovalo več kot 5 delavcev.¹²³

Industrijska in rudarska podjetja so lahko podaljšala delovni čas do največ 10 ur na dan, če so delavci privolili v podaljšanje prostovoljno in če se je za to izreklo štiri petine zaposlenih delavcev s tajnim glasovanjem.¹²⁴

Zakon o zaščiti delavcev. Zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922 pravzaprav ni bil enoten zakon, pač pa so ga sestavljale uredbe o zaščiti delavcev, določila o organizaciji delavskih zbornic, javnih borz dela in določbe o delavskih zaupnikih. Vsi ti sestavni deli so bili vsak zase samostojna enota in so bili več ali manj že prej formulirani in izdani kot samostojne uredbe. Zakonodajni odbor narodne skupščine Kraljevine SHS je na svoji devetindvajseti seji, ki jo je imel 14. decembra 1921 v Beogradu, sklenil, da spremeni uredbu o delovnem času z dne 12. septembra 1919 in uredbu o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1921 in še nekatere druge uredbe in da razglasi zakon o zaščiti delavcev. Kralj je zakon podpisal 28. februarja 1922, izšel pa je šele 14. junija 1922, torej pol leta potem, ko ga je zakonodajni odbor sprele.¹²⁵

¹¹⁹ Ur. l. št. 266/1919, stran 88.

¹²⁰ Ur. l. št. 248/1919, stran 75.

¹²¹ Ur. l. št. 266/1919, stran 88.

¹²² Ur. l. št. 674/1919, stran 564.

¹²³ Ur. l. št. 111/1921, stran 227.

¹²⁴ Ur. l. št. 98/1924 str. 616—617; prim. Stojan Baijić, O prekočasnem delu. Slovenski pravnik, št. 5—6 in 10—12, Ljubljana 1934.

¹²⁵ Sl. N. št. 128/1922 z dne 14. junija 1922; Ur. l. št. 74 z dne 13. julija 1922, str. 485—492.

Zakon je v svojem prvem delu vseboval obsežne določbe za zaščito delavcev pred čezmernim izkoriščanjem pri delu. Uzakonil je osemurni delavnik v industriji, higiensko-zdravstveno zaščito pri delu, zaščito žensk in otrok pri delu, odmor in nedeljski počitek in druge določbe. Vendar je zaradi izrednih razmer dopuščal izjeme, nekatere probleme pa samo načelno reševal z določbami, izvrševanje teh določb pa prepustil organom in pravilnikom, ki naj bi bili sprejeti šele v bodoče.

Socialno zavarovanje, zakon o zavarovanju delavcev. Po nastanku stare Jugoslavije je bilo najprej urejeno bolniško zavarovanje delavcev samo na bivšem avstrijskem ozemlju Kraljevine SHS; to je uredila začasna uredba z dne 11. oktobra 1920.¹²⁶ Za vso državo pa je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje enotno urejeno z uredbo o ureditvi zavarovanja delavcev zoper bolezni in nezgode z dne 17. junija 1921.¹²⁷ To uredbo je zakonodajni odbor narodne skupščine na svoji seji dne 3. decembra 1921 dopolnil z določbami o zavarovanju delavcev za onemoglost, starost in smrt in jo izdal kot zakon o zavarovanju delavcev. Zakon je bil podpisan šele 14. maja 1922, veljati pa je začel 1. julija 1922, toda ne v celoti.¹²⁸

Ta zakon je bil splošen, urejal je vse vrste zavarovanja za vse delavce v vsej Jugoslaviji, razen zavarovanja ob brezposelnosti. Za to zavarovanje je bila napovedana drugačna rešitev, ki pa z uredbami o podpiranju brezposelnih delavcev in borzah dela ni bilo zadovoljivo rešeno. Glede izvajanja socialnega zavarovanja pa zakon ni bil splošen. Izvajanje zavarovanja za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko zavarovanje) je bilo odloženo do 1. julija 1925, potem pa ga je vlada odlagala vse do 1. septembra 1937.¹²⁹ Glede izvajanja v teritorialnem obsegu zakon ni bil enoten. V pokrajinah, kjer se je socialno zavarovanje prvič uvajalo (Srbija, Makedonija, Črna gora), so izvedbo bolniškega in nezgodnega zavarovanja odložili do 1. julija 1925. Zakon je bil enoten samo v tem oziru, da je določal minimalne pogoje zavarovanja vseh delavcev, dopuščal pa je nadaljevanje vsakršnega specialnega zavarovanja, ki je dajalo svojim zavarovancem boljše, ali vsaj enake pogoje socialnega zavarovanja.

Vse socialno zavarovanje delavcev, ki se je izvajalo v smislu tega zakona je izvajal Osrednji urad za zavarovanje delavcev (SUZOR) s sedežem v Zagrebu. Ta urad je bil edini nosilec za vse vrste zavarovanja na ozemlju celotne Jugoslavije. Članstvo v zavarovanju je bilo obvezno in enotno. Pri osrednjem uradu za zavarovanje delavcev so bili zavarovani vsi delavci in nameščenci razen tistih, ki so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah (rudarji), pri državnem pokojninskem skladu (državne službe) in pri humanitarnih fondih državnih železnic (železničarji), ker so te ustanove dajale svojim zavarovancem boljše pogoje zavarovanja. Drugih nosilcev zavarovanja zakon o zavarovanju delavcev ni poznal. Ukinjene so bile vse okrajne bolniške blagajne, obratne in društvene in posebne nezgodne zavarovalnice.¹³⁰ Izvajanje vseh vrst zavarovanja je bilo združeno v enem uradu (SUZOR), kar je pomenilo unifikacijo zava-

¹²⁶ Ur. l. št. 127 z dne 3. novembra 1920, str. 593—594.

¹²⁷ Ur. l. št. 138 z dne 17. novembra 1921 str. 709—722; Sl. N. št. 134 z dne 20. avgusta 1921.

¹²⁸ Ur. l. št. 62 z dne 13. junija 1922, str. 401—416; Sl. N. št. 117 z dne 30. maja 1922.

¹²⁹ Ur. l. št. 28 z dne 7. aprila 1937, str. 237—238; Sl. N. št. 122 z dne 12. marca 1937.

¹³⁰ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, čl. 119 Ustroj zavarovanja; Joža Bohinjec, Pravice delavcev iz naslova zakona o zavarovanju delavcev, Ljubljana 1938, str. 22.

rovanja. In ker je bil SUZOR edini nosilec zavarovanja v državi, lahko govorimo o centralizaciji zavarovanja. Bile pa so izjeme.

Poleg že omenjenih kategorij delavcev, ki so imeli svoje zavarovanje, so v posameznih pokrajinah poslovale še posebne ustanove, pri katerih so bili vključeni izključno umski delavci in trgovski nameščenci. Te ustanove so bile: Trgovsko bolniško in podporno društvo s sedežem v Ljubljani za območje Slovenije, Trgovsko društvo Merkur v Zagrebu za območje celotne države, društvo Trgovalka omladina s sedežem v Beogradu za območje bivše kraljevine Srbije. Pokojninski zavodi za nameščence pa so izvajali samo pokojninsko zavarovanje umskih delavcev, medtem ko je njihovo bolniško zavarovanje ostalo pri SUZOR. Do leta 1938 je obstajal tak zavod samo v Ljubljani za območje Slovenije in Dalmacije.¹³¹ Pri nameščencih torej ni bila izvedena unifikacija zavarovanja in tudi ne centralizacija.

V Sloveniji je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje tovarniških delavcev uvedeno že v Avstriji, zato je bilo treba po njenem razpadu in nastanku stare Jugoslavije to zavarovanje na novo organizirati. Že 1. januarja 1919 je bila ustanovljena Zveza bolniških blagajn za slovensko ozemlje. Do 31. maja 1919 so bile ukinjene vse takratne okrajne in obratne bolniške blagajne, ustanovljena pa je bila enotna Okrajna bolniška blagajna v Ljubljani za vso Slovenijo.¹³² Po uveljavitvi Zakona o zavarovanju delavcev je 1. julija 1922 postal Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani (UOZD), ki je bil krajevni organ Osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR).¹³³

Za izvajanje bolniškega zavarovanja je imel Okrožni urad v Ljubljani svoje ambulante v Ljubljani, Mariboru, Celju, Ptujju in Kranju. Za delavstvo tobačne tovarne v Ljubljani, sladkogorske papirnice in tekstilne tovarne v Litiji so ordinirali zavodovi zdravnikov v ordinacijskih prostorih, ki so jih dale na voljo te tovarne. V Jurkloštru, Kropi, Kamni gorici, Kokri, Goričanah, v Loškem potoku in v Borovnici so zavodovi zdravnikov ordinirali po enkrat na teden. Nezgodne postaje je imel zavod v Ljubljani, Mariboru in Kranju. V zdravstvenem domu v Trziču in Ljubljani je bila organizirana posvetovalnica za matere in otroke. K zavodovim zdravstvenim ustanovam so sodila tudi kopališča in fizikalna zdravilišča v Ljubljani, Kranju in Mariboru. Za zdravljenje svojih zavarovancev se je posluževal tudi drugih zdravstvenih ustanov in je imel tam svoje zdravnike in sicer kopališče Radio-Therma v Laškem, okrevališče Jadran na Rabu, zdravilišče za pljučno tuberkulozo na Golniku, v Klenovniku, Brestovcu in Vurbergu ter zdravilišče za kostno tuberkulozo v Kraljevici. Posluževal se je tudi javnih bolnišnic v Sloveniji in vseučiliške klinike v Zagrebu. Na 600 zavarovancev je prišel po en zdravnik.¹³⁴

Nezgodno zavarovanje je bilo centralizirano in ga je izvajal SUZOR v Zagrebu neposredno.

Število zavarovancev je hitro rastlo, leta 1919 jih je bilo okrog 25.000, leta 1922 pa že 62.349. To so bili predvsem tovarniški delavci. Železničarji, rudarji in nameščenci so imeli svoje zavarovanje.¹³⁵

¹³¹ Dr. Nemo, Trgovsko-gospodarski leksikon Ljubljana 1935, zv. I, stran 132.

¹³² Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, Ljubljana 1938, str. 31-32.

¹³³ Prav tam, stran 32.

¹³⁴ Prav tam; Letno poročilo o poslovanju OUZD v letu 1938, Ljubljana 1938 (cikl.), stran 40.

¹³⁵ Prav tam.

Železničarji so imeli svoje socialno zavarovanje še pred prvo svetovno vojno. Imeli so bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje; pokojninsko zavarovanje na državnih železnicah je bilo uvedeno leta 1844, bolniško 1. novembra 1858 in nezgodno 5. marca 1869. Enako zavarovanje so imeli tudi železničarji južnih železnic od 13. januarja 1876. Za izvajanje tega zavarovanja so ustanovili pokojninski zavod na Dunaju, bolniške podporne blagajne pri železniških direkcijah in nezgodno železničarsko zavarovalnico na Dunaju.¹³⁶ Po nastanku stare Jugoslavije so si železničarji ohranili svoje posebno socialno zavarovanje. Ustanove za socialno zavarovanje železničarjev v Jugoslaviji so bili humanitarni in bolniški fondi državnega prometnega osebja pri prometnih podjetjih in direkcijah državnih železnic. Te ustanove so same izvajale vse zavarovanje, zbirale so obvezne prispevke, izplačevale bolniške podpore, rente, v svojih zdravstvenih ustanovah dajale svojim zavarovancem vso zdravstveno zaščito in pomoč.¹³⁷

Lastnih bolnišnic in zdravilišč bolniški fond državnega prometnega osebja v Ljubljani ni imel in se je posluževal javnih bolnišnic in zdravstvenih ustanov. Pač pa je imel razvejano mrežo lastnih ambulant in svojih pogodbenih zdravnikov. Standard zdravstvenih uslug za železničarje je bil mnogo višji kot so ga uživali člani okrožnega urada. Tudi zdravnikov je bilo več; na 200 zavarovancev je prišel po en zdravnik. V vsej Sloveniji je bilo okrog 12.000 železničarskih delavcev.¹³⁸

Rudarsko zavarovanje je bilo pri nas najstarejše delavsko zavarovanje in je bilo uvedeno leta 1854.¹³⁹ Po nastanku stare Jugoslavije je v Sloveniji še naprej veljal avstrijski zakon o organizaciji bratovskih skladnic, dokler niso bila 1. decembra 1924 izdana nova enotna pravila o organizaciji bratovskih skladnic v vsej Jugoslaviji.¹⁴⁰

Bratovske skladnice so imele organizirano bolniško, nezgodno, pokojninsko in brezposelno (od leta 1933) zavarovanje in so ga same tudi izvajale. Organizirane so bile pri rudarskih in montanističnih podjetjih kot krajevne bratovske skladnice in na sedežih rudarskih oblasti v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Sarajevu in Splitu kot glavne bratovske skladnice. Glavna bratovska skladnica v Ljubljani je obsegala vso Slovenijo v mejah stare Jugoslavije. Njej podrejene krajevne bratovske skladnice so bile v Trbovljah, Hrastniku, Zagorju, Kočevju, Laškem, Velenju, Krmelju, Rajhenburgu, na Jesenicah, v Celju, Štorkrah, Mežici, Prevaljah in v Ravnah.¹⁴¹

Zdravniško oskrbo svojih članov so bratovske skladnice izvajale v lastnih ambulantah pri krajevnih bratovskih skladnicah; izvajale so tudi bolnišnično zdravljenje svojih članov. Svoje lastne bolnišnice so imele v Trbovljah, na Jesenicah in v Črni; v Krmelju, Hrastniku in Zagorju so imele še majhne za-

¹³⁶ Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1968, zv. 7, stran 419 (Socialno osiguranje, Nikola Tintić).

¹³⁷ Zakon o državnem prometnem osebju z dne 28. oktobra 1923, Ur. l. št. 107 z dne 24. novembra 1923, str. 669–680; Sl. N. št. 251 z dne 1. novembra 1923.

¹³⁸ Bolniški fond državnega prometnega osebja, Oblastna uprava Ljubljana. Letno poročilo o poslovanju v letu 1939, predloženo oblastni skupščini bolniškega fonda v februarju 1940, str. 14–15, 58–71.

¹³⁹ RGBI. 146/1854.

¹⁴⁰ Ur. l. št. 23 z dne 4. marca 1925, str. 109–118.

¹⁴¹ Dr. Nemo, Trgovsko-gospodarski leksikon, Ljubljana 1935, zv. 1, str. 145–146.

časne bolnišnice. Glavna bratovska skladnica v Ljubljani je leta 1919 štela 12.526 članov, leta 1922 pa 13.081.¹⁴²

Bolniško zavarovanje trgovskih, bančnih in industrijskih uradnikov in nameščencev v Sloveniji je izvajalo Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani. Zavarovanci so imeli pri tem društvu večje ugodnosti kakor jih je predpisoval zakon o zavarovanju delavcev. Predvsem je bilo na voljo več zdravnikov, zdravili so se lahko v lastnem sanatoriju Šlajmerjev dom ali v višjem razredu javnih bolnišnic. Društvo je imelo konec leta 1918 okrog 500 članov, leta 1922 pa 3.031.¹⁴³ Enako zavarovanje je izvajala tudi bolniška blagajna Merkur iz Zagreba. S področja Slovenije je zajemala kakih 1.000 zavarovancev.¹⁴⁴

Pokojninsko zavarovanje nameščencev je izvajal Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani. Po nastanku stare Jugoslavije je ostalo pokojninsko zavarovanje nameščencev iz leta 1906 še naprej v veljavi. Izvedena je bila le teritorialna preureditev. Prej je bilo slovensko ozemlje razdeljeno med graško in tržaško podružnico splošnega pokojninskega zavoda na Dunaju, 13. januarja 1919 pa je bil za vso Slovenijo v mejah stare Jugoslavije ustanovljen začasni obči pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani;¹⁴⁵ 3. septembra 1919 je bilo razširjeno področje tega zavoda tudi na Dalmacijo,¹⁴⁶ 27. junija 1920 pa še na Prekmurje.¹⁴⁷ Prej začasni zavod se je preimenoval v Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani.¹⁴⁸ Na novo ustanovljeni zavod je moral prevzeti vsa pokojninska zavarovanja nameščencev v Sloveniji in Dalmaciji in izplačevati rente. Leta 1920 je imel 3.077 zavarovancev, leta 1922 pa 7.400. Število zavarovancev je rastle neprimerno hitreje kot pa število rentnikov, kar je omogočalo hitro in močno povečevanje premijskih rezerv sklada Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani. Postal je eden najpomembnejših denarnih zavodov v Ljubljani in vsej Sloveniji. Akumulirana denarna sredstva je nalagal v nepremičnine, investicijska posojila in vrednostne papirje. Ukvarjal se je z veliko gradbeno dejavnostjo (nebotičnik v Ljubljani), leta 1922 je začel graditi stanovanjske hiše pod Rožnikom in na Brinju v Ježici ter lastno uradno poslopje poleg Ljubljanske kreditne banke.¹⁴⁹

¹⁴² Godišnjak rudarstva i topioničarstva, Beograd 1937; Pravilnik bratovske skladnice za zavarovanje delavcev in nameščencev rudarskih podjetij v Kraljevini SHS, Ljubljana 1925; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 491—499.

¹⁴³ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, stran 556.

¹⁴⁴ Privatno društvena bolesnička blagajna Merkur u Zagrebu. Godišnje izvešće o poslovanju, zaključnim računima i bilanci Zagreb 1937, 1938, 1939.

¹⁴⁵ Ur. l. št. 269/1919.

¹⁴⁶ Ur. l. št. 632/1919.

¹⁴⁷ Ur. l. št. 244/1921; Sl. N. št. 160/1921. V čl. 5 je izdana uredba predpisovala, da mora zavod v Ljubljani, ki je dobil s to uredbo naslov Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani, s 1. januarjem 1919 prevzeti v Sloveniji in Dalmaciji vse dolžnosti in pravice pokojninskih zavodov, ki so imeli svoje sedeže v inozemstvu.

¹⁴⁸ Zakonodajni odbor narodne skupščine Kraljevine SHS je 28. decembra 1921 popravil in dopolnil uredbo o začasni ureditvi pokojninskega zavarovanja nameščencev na bivšem avstrijskem ozemlju Kraljevine SHS in jo izdal kot zakon o pokojninskem zavarovanju nameščencev za Slovenijo in Dalmacijo. V bistvu je bil zakon le prirejen novemu teritorialnemu okviru. Zakon je bil izdan 12. maja 1922 (Ur. l. 66/190 — 1922, str. 449; Sl. N. št. 125/1922).

¹⁴⁹ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1919—1924, Ljubljana 1924. Z gradbeno dejavnostjo je začel Pokojninski zavod že leta 1922, ko je nakupil večje število stavbnih zemljišč v Ljubljani in začel graditi stanovanjske hiše pod Rožnikom in na Brinju ter poslovno stavbo poleg Ljubljanske kreditne banke v Ljubljani. Do leta 1941 je zgradil v Ljubljani okrog 20 večjih poslovnih in stanovanjskih zgradb (med njimi leta 1932 zgrajeni Nebotičnik, Šlajmerjev dom), v Kranju 5 večjih poslovnostanovanjskih stavb, v Mariboru in Celju po 4, v Splitu 2, na Jesenicah in v Dubrovniku pa po eno ter nad 40 eno do tridružinskih hišic. Tako je nalagal akumulirane premijske rezerve v nepremičnine, investicijska posojila in deloma tudi v vrednostne papirje; do konca leta 1940 je Pokojninski zavod investiral v nepremič-

Delavske sindikalne organizacije kot nosilci socialne politike in delavske kolektivne samopomoči. Ob nastanku stare Jugoslavije na tem ozemlju ni bilo enotnega nosilca sindikalne socialne politike in delavske kolektivne samopomoči; ta se je v organizacijskem smislu šele oblikoval. Zelo razgibano delavsko gibanje ob koncu prve svetovne vojne ni imelo enotnega vodstva. Razredno delavsko gibanje kot najmočnejše, je bilo razcepljeno med komuniste in socialne demokrate. Ta razcep se je iz političnega vodstva razširil tudi v sindikalno gibanje, ki je bilo razen tega še močno angažirano z organizacijskimi problemi. Nove državne meje so v stari Jugoslaviji združile dokaj heterogeno sindikalno gibanje: homogeno sindikalno organizacijo v Srbiji združeno v nacionalni sindikalni centrali Glavnem fadničkem savezu in heterogene, vendar številčno močne in razrednobojno zelo razvite sindikalne organizacije na ozemlju bivše avstro-ogrske monarhije, ki so bile dotlej vse sestavni del silno centralistično urejenih sindikalnih central izven svojega nacionalnega ozemlja. Po nastanku stare Jugoslavije te sindikalne organizacije niso imele svojih sindikalnih central v Jugoslaviji. Ker je vsa organizacijska struktura vodila v sindikalne centrale na Dunaju in v Pešti, po razpadu avstro-ogrske monarhije in nastanku stare Jugoslavije te sindikalne organizacije niso imele primerne organizacijske strukture za enakopravno združitev v enotno jugoslovansko sindikalno centralo. Zato so lahko posamezni socialnodemokratski sindikalni funkcionarji pri tem združevanju ribarili v kalnem ne glede na želje in interese številnega sindikalnega članstva. Neurejena organizacijska vprašanja pri združevanju razrednega sindikalnega gibanja v novo sindikalno centralo so izkoriščali v boju za ohranitev socialne demokracije in svojih položajev ter s tem povzročali cepitev razrednega delavskega gibanja, ki je bilo revolucionarno usmerjeno in se je na kongresu sindikalnega združevanja, ki je bil od 22. do 23. aprila 1919 v Beogradu, združilo v komunistični Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije (CRSVJ). Ta kongres je bil neposredno po partijskem kongresu, na katerem je bila ustanovljena Socialistična delavska stranka Jugoslavije (komunistov) in vsi delegati partijskega kongresa so bili obenem tudi delegati sindikalnega kongresa.

V Centralni delavski sindikalni svet (Centralno radniško sindikalno veće Jugoslavije — CRSVJ) so se vključili sindikati iz Srbije, Črne gore in Makedonije v celoti; vse socialistične sindikalne organizacije iz Vojvodine, Bosne in Hercegovine in Dalmacije; večina sindikalnih organizacij Hrvatske in Slavonije, ki so se leta 1919 odcepile od Opšte radniškega saveza in osnovale Kartel strokovnih zvez; in železnicarjev iz Slovenije.¹⁵⁰ Izven združenega sindikalnega gibanja so ostale organizacije Strokovne komisije iz Slovenije, del organizacij Opšte radniškega saveza in Hrvatskem in seveda nerazredne krščanskosocialistične in narodnosocialistične sindikalne organizacije, ki so predstavljale delavska krila meščanskih strank (JSZ, NSZ, HRS).

nine 131,711.170 din, v posojila 191,197.698 din in 121,666.015 din v vrednostne papirje; dejanska vrednost nepremičnin in vrednostnih papirjev pa je bila še mnogo višja od nominalne. Vsa ta ogromna akumulirana finančna sredstva premijskih rezerv, so bila dejansko kapitalno kritje za bodoče pokojnine in rente nameščencev. Leta 1941 bi poteklo namreč 37 let od uredbe pokojninskega zavarovanja nameščencev (1906) in prva generacija zavarovancev bi pridobila pravico do polnih pokojnin. Premijske rezerve bi se potem zmanjšale na normalno višino. Vendar je vojna ta razvoj prekinila.

¹⁵⁰ Djuro Salaj, Izveštaj centralnog odbora Jedinestvenih sindikata Jugoslavije. Izveštaj na prvom kongresu JSJ 24.—29. oktobra 1948, godine. Sindikalna biblioteka, zv. 27, Beograd 1948, stran 6 (dalje navajam Salaj, Izveštaj).

Natančnejše število vseh sindikalno organiziranih delavcev je zaradi pomanjkanja podatkov zelo težko ugotoviti. Ob združitvi v Centralni delavski sindikalni odbor Jugoslavije (CRSVJ) so srbske sindikalne organizacije združene v Glavnem radniškem savezu (GRS) šteje okrog 6.000 članov; hrvatski Opšte radnički savez (ORS) je štel prav tako okrog 6.000 članov; v Sloveniji je bila najštevilčnejša socialistična Strokovna komisija, ki je štela okrog 17.000 članov; krščanskosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza je štela okrog 3.000 članov, narodnosocialistične strokovne organizacije (NSZ) pa precej manj. Na Hrvaškem je bil poleg socialističnega Opšte radniškega saveza številčno močan še Hrvatski radnički savez (HRS), vendar zanj ni točnih podatkov, prav tako ne o številu sindikalnega članstva v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, medtem ko so v Črni gori in Makedoniji šele začeli ustanavljati sindikalne organizacije. Upošteevajoč razpoložljive podatke in po cenzitvi so ob ustanovitvi Centralnega delavskega sindikalnega sveta (CRSVJ) sindikalne organizacije v vsej Jugoslaviji šteje okrog 35.000 članov, če k temu prištejemo še razne profesionalne in nerazredne strokovne organizacije, dobimo okrog 50.000 strokovno organiziranih delavcev. Število je pri vseh sindikalnih organizacijah zelo nihalo. V letih revolucionarnega vrenja in poleta delavskega gibanja je bilo tudi veliko kampanjskega včlanjevanja, le tako moremo razumeti poročila o 250.000 do 300.000 članih Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije. Rednih in stalno sindikalno organiziranih delavcev je bilo prav gotovo manj. Tako velik osip članstva Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije po obznani lahko razumemo samo ob upoštevanju tega dejstva.

Združevalnega sindikalnega kongresa 22.—23. aprila 1919 v Beogradu se slovenski socialnodemokratski voditelji niso hoteli udeležiti, ker so menili, da ni bil dovolj pripravljen, tudi centralnega sindikalnega organa za Slovenijo še ni bilo. Strokovna komisija kot taka, je bila ustanovljena šele na kongresu slovenskih socialnodemokratskih sindikalnih organizacij, ki je bil v Ljubljani od 8. do 9. junija 1919. Udeležilo se ga je 87 delegatov, ki so zastopali 17.657 članov, to število se je leta 1920 povečalo na 19.242. Na kongresu so tudi poudarili željo, da bi se združili z drugimi sindikati v Jugoslaviji in da bi se poravnal spor in razdor v samih socialističnih strankah. Strokovna komisija je odklanjala centralistično sindikalno združevanje in dosledno zastopala načelo federalizma v delavskem sindikalnem gibanju. Šele 28. marca 1920 so na plenarni seji Strokovne komisije sprejeli sklep, da se Strokovna komisija v celoti z vsemi svojimi organizacijami vključi v CRSVJ. Ta združitev pa je bila izvedena šele pozneje in niti ne za dolgo.

Takoj po vukovarskem kongresu KPJ (20.—24. junija 1920) bi moral zasedati tudi Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije (CRSVJ), vendar je mogel zaradi nasprotovanja oblasti zasedati šele od 26. do 28. junija 1920 v Beogradu. Te sindikalne konference so se udeležili tudi 4 delegati iz Slovenije. Na plenumu 29. junija 1920 je Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije sprejel v svoj sestav celotno razredno sindikalno gibanje v Sloveniji, ki je bilo združeno v Strokovni komisiji.

Kljub temu da so na tej konferenci soglasno sprejeli solucijo o združitvi vseh strokovnih organizacij, so se sindikalni voditelji temu združevanju upi-

rali in so bili združevalni kongresi posameznih strokovnih zvez končani šele decembra 1920. Rudarji so se bili združili že 21. maja 1920 na svojem kongresu v Slavonskem Brodu. Kovinarji, gradbinci, lesni delavci, tekstilci in usnjarji so se združili v posamezne strokovne zveze do oktobra 1920, živilski delavci novembra in grafični delavci 6. decembra 1920. Večina združenih strokovnih zvez se je takoj priključila rdeči sindikalni internacionali (Profinterna), nobena pa se ni izjavila za amsterdamsko sindikalno internacionalo.¹⁵¹

Z obznano (29. decembra 1920) je bilo med zasedanjem ustavodajne skupščine prepovedano vsakršno delovanje KPJ in vseh njenih političnih in strokovnih organizacij. Ker je bil Centralni delavski sindikalni svet v neposredni povezavi s KPJ, je oblast zaprla in zapečatila prostore številnih delavskih sindikalnih organizacij. To je bil hud udarec za delavsko gibanje.

Številnim intervencijam in protestom v parlamentu in izven njega je morala oblast popustiti in 24. maja 1921 dovoliti delovanje delavskih strokovnih organizacij, toda le tistih, ki niso bile povezane s partijo in neodvisne od KPJ, kar so morale dokazovati s spremenjenimi društvenimi pravili in statuti. Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije je poskušal čimprej obnoviti svoje delo, pri čemer pa ga je oblast ovirala. Po velikem prizadevanju takrat že ilegalne KPJ in 12 sindikalnih zvez, ki so ostale na platformi revolucionarnega razrednega boja, je bila 14. septembra 1921 v Beogradu konferenca, kjer so izvolili Medstrokovni sindikalni odbor Jugoslavije (MSOJ) kot novo začasno sindikalno centralo; 27. oktobra 1921 so sprejeli nova pravila, po katerih sindikati niso bili povezani z nobeno stranko, torej neodvisni. Nato so začeli na terenu organizirati neodvisne strokovne organizacije. V Sloveniji je bila 10. novembra 1922 ustanovljena Zveza neodvisnih strokovnih organizacij za Slovenijo. Na kongresu 7. decembra 1922 se je zbralo 62 delegatov neodvisnih strokovnih zvez železničarjev, rudarjev, kovinarjev, stavbincev, lesnih delavcev in brivcev. Glavni poudarek delovanja je bil usmerjen v ustvarjanje enotne fronte proletariata.¹⁵² Od 27. do 29. januarja 1923 je bila v Beogradu konferenca neodvisnih sindikatov, na kateri se je Medstrokovni sindikalni odbor kot začasna sindikalna centrala preimenoval v Centralni delavski sindikalni odbor Jugoslavije (CRSOJ). Na tej konferenci so bili zastopani tudi Slovenci. Tako so nastali neodvisni sindikati, ki jih je vodila KPJ.¹⁵³

Medtem so socialisti nemoteno obnovili svoje sindikalne organizacije in prevzemali delavske domove, arhive in premoženje zaprtih delavskih strokovnih organizacij. Od 4. do 5. septembra 1921 je bila v Zagrebu konferenca predstavnikov Glavnega radniškega saveza (GRS) iz Beograda in Sarajeva, Opšte radniškega saveza (ORS) iz Zagreba in Strokovne komisije (SK) iz Ljubljane ter Zveze privatnih nameščencev Jugoslavije, kjer so sprejeli sklep, da priznavajo amsterdamsko sindikalno centralo. Na konferenci 7. in 8. januarja 1922 so ustanovili Glavni radniški savez Jugoslavije (GRSJ) kot svojo sindikalno centralo v Jugoslaviji; GRS v Beogradu in Sarajevu, SK v Ljubljani in ORS v Zagrebu so postali njegovi pokrajinski organi.

Tako sta odslej obstajali dve razredni sindikalni centrali: komunistični Centralni delavski sindikalni odbor Jugoslavije (CRSOJ) in socialistični Glavni

¹⁵¹ Salaj, Izvještaj, stran 7.

¹⁵² Strokovna borba z dne 17. decembra 1922.

¹⁵³ Salaj, Izvještaj, stran 10.

radnički savez Jugoslavije (CRSJ). Obstoj dveh sindikalnih central in nezaupanje med obema smerema razrednih delavskih sindikatov je slabilo delavsko strokovno gibanje. Članstvo je upadalo pri obeh. Medtem ko je Strokovna komisija leta 1920 štela 19.242 članov, jih je konec leta 1921 le še 10.608, leta 1922 8.722 in leta 1932 7.885.¹⁵⁴ Tudi število neodvisnih strokovnih organizacij je upadalo in jih je bilo konec leta 1923 le še 3.700 do 4.000. Neodvisni sindikati v vsej Jugoslaviji so leta 1922 šteli 26.481 članov, konec leta 1923 pa 23.430. Medtem pa je število zaposlenih delavcev hitro naraščalo; vedno večje število delavcev je ostajalo sindikalno neorganiziranih.

Krščanskosocialistične delavske strokovne organizacije združene v Jugoslovanski strokovni zvezi (JSZ) so po nastanku stare Jugoslavije nemoteno nadaljevale svoje delo, tudi po obznani in zakonu o zaščiti države, prav tako narodnosocialistične v okviru Narodne socialne zveze (NSZ).

Delavske strokovne organizacije kot nosilke socialne politike so v tem razdobju razvile zelo veliko dejavnost. Sklenile so več sto kolektivnih pogodb, v katerih so delavstvu priborili nove pravice, zboljšanje delovnih in življenjskih razmer in se borile za izvajanje celotne socialne zakonodaje kot na primer: za popolno izvedbo osemurnega delavnika, zboljšanje akordnega sistema, zboljšanje aprovizacije, redno izplačevanje mezd, ureditev in spoštovanje odpovednega roka, ureditev delavskih stanovanj, priznanje 1. maja za delavski praznik, priznanje delavskih zaupnikov, priznanje delavskih strokovnih organizacij. Vendar sklepanje kolektivnih pogodb ni bilo lahko in enostavno. Delavske strokovne organizacije so morale poprej voditi številna mezdna gibanja in stavke. Leta 1919 so vodile 38 mezdnih gibanj in 11 stavk, v katerih je sodelovalo okrog 10.000 delavcev; uspešno končanih in s kolektivno pogodbo zaključenih mezdnih gibanj je bilo 33 in 3 stavke, 9 stavk pa se je končalo le z delnim uspehom. Leta 1920 se je število mezdnih gibanj in stavk povečalo, v njih je sodelovalo že prek 20.000 delavcev. Leta 1921 je bilo že 87 mandatnih gibanj in 20 stavk, v njih je sodelovalo okrog 19.000 delavcev. Tudi v vsej Jugoslaviji je število mezdnih gibanj in stavk rastlo. Leta 1921 so bila mezdna gibanja v 747 podjetjih z 29.091 delavci, leta 1922 v 942 podjetjih s 47.914 delavci in leta 1923 že v 1.080 podjetjih z 52.645. Še bolj je naraščalo število stavk. Leta 1921 so bile v 74 podjetjih s 17.947 stavkajočimi delavci, leta 1922 v 220 podjetjih s 40.477 stavkajočimi in leta 1923 v 726 podjetjih z 18.193 stavkajočimi delavci. V naslednjih letih je bilo manj mezdnih gibanj in stavk, tudi število sodelujočih delavcev se je zmanjšalo.¹⁵⁵

Znatna je bila tudi dejavnost strokovnih organizacij na področju delavske kolektivne samopomoči.

Po nastanku stare Jugoslavije se je med delavstvom še nekaj časa nadaljevalo živahno združeno gibanje. Socialistično konsumno društvo za Slovenijo je ustanavljalo svoje podružnice in prodajalne v vsej Sloveniji. Od leta 1919 do 1922 je odprlo 34 novih združnih prodajal in imelo 17.070 članov. Konsumne zadruge iz Zagorja, Trbovelj in Hrastnika so se spomladi 1922 združile v Splošno konsumno društvo Posavje. Vendar sta že naslednje leto Trbovlje in Hrast-

¹⁵⁴ Ujedinjeni sindikati, 15. januarja 1926.

¹⁵⁵ Godišnjak o radu ministarstva socijalne politike u god. 1918—1921, III. deo, Izveštaj inspekcije rada, Beograd 1922, str. 332—461. Navedeni podatki se nanašajo samo na obrate, ki so bili pod pristojnostjo inspekcije deža — torej v glavnem samo na industrijske (tovarniške) delavce, ne pa tudi na železničarje, rudarje in topilničarje, monopolske delavce in državne uslužbence.

nik izstopila in je v konsumnem društvu Posavje ostalo le še Zagorje z 878 člani, Loka s 180 člani in Velenje s 162 člani. V Trbovljah je bila ustanovljena Stavbena, gostilničarska in konsumna zadruga Delavski dom v Trbovljah, ki pa je imela le 418 članov. Konsumno društvo rudarjev v Hrastniku pa je imelo 178 članov.

Ustanovljenih je bilo tudi nekaj novih produktivnih zadrug. V Ptujju so delavci s pomočjo Konsumnega društva za Slovenijo novembra 1920 ustanovili Zadrugo za izdelovanje perila Delta, ki je imela 12 članov, v Celju pa leta 1921 Produktivno zadrugo krojačev s 4 člani. V Ljubljani je bila na iniciativo Antona Kristana 31. decembra 1921 ustanovljena Prva delavska pekarna v Ljubljani, ki je imela 66 članov. Ljubljanski kleparji so osnovali meseca marca 1922 Produktivno zadrugo kleparjev, inštalaterjev, kotlarjev in krovcev v Ljubljani, imela je 61 članov. Leta 1923 se je preimenovala v Jugometalijo r. z. z o. z.¹⁵⁶

Do leta 1923 so socialisti ustanovili 6 tako imenovanih stavbinskih zadrug, ki so imele namen gradnjo, prevzem ali nakup delavskih domov in gostiln in vodenje njihovega poslovanja. Stanovanjske zadruge, ki so se včasih tudi imenovala stavbinske, so ustanavljali pozneje. Železničarji pa so na pobudo Josipa Petriča že pred vojno osnovali v Ljubljani podružnico dunajske zadruge za zidanje enodružinskih hiš in gradili predvsem v Zeleni jami. Po vojni je prišla zadruga pod sekvester. Konsumna zadruga železničarjev v Ljubljani je nato ustanovila stanovanjsko zadrugo Bajtár.¹⁵⁷ Leta 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena stavbna in kreditna zadruga Stan in dom z 200 člani.¹⁵⁸

Kreditnih zadrug in posojilnic socialisti niso ustanavljali. Pač pa je bila 28. decembra 1920 ustanovljena Zadruga banka, ki je bila delniška družba pod predsedstvom Antona Kristana z osnovno delniško glavnico 5 milijonov K, leta 1923 pa se je zvišala na 12 milijonov K (3 milijone dinarjev). Banko so ustanovile socialistične delavske konsumne in produktivne zadruge in Splošno kreditno društvo v Ljubljani.

Delavske zadruge, ki so bile v rokah socialnih demokratov in so bile prej večlanjene pri Osrednji zvezi avstrijskih konsumnih društev na Dunaju, so po nastanku Stare Jugoslavije ustanovile Zvezo gospodarskih zadrug za Jugoslavijo. Zveza gospodarskih zadrug je imela leta 1923 28 raznih zadrug z 22.112 člani leta 1924 20 zadrug z 22.937 člani.¹⁵⁹

Komunisti niso ustanavljali konsumnih zadrug in nasploh delavskega združništva niso podpirali in razvijali. Znane in pomembne pa so zadruge za izgradnjo delavskih domov iz leta 1920 in produktivna zadruga kranjskih tekstilcev iz leta 1936. Leta 1920 so komunisti v Trbovljah ustanovili zadrugo Rudarski dom r. z. z o. z. Ta zadruga je zgradila v Trbovljah lep rudarski dom, ki so ga orjunaši leta 1924 zažgali. V Ljubljani so komunisti ustanovili zadrugo Železničarski delavski dom, ki je kupila hišo na Turjaškem trgu, kjer je ljubljanski proletariat dobil svoj delavski dom.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Kristan, Delavsko združništvo v Sloveniji, str. 16, 22, 26—29.

¹⁵⁷ Letno poročilo upravnega in nadzornega odbora Nabavljalne zadruge uslužbencev državnih železnic v Ljubljani. Zadrugar, (posebna izdaja), Ljubljana 9. aprila 1932.

¹⁵⁸ E. Podkrajšek, Namen »Stan in doma«, Zadruga knjižnica, zv. XII, Ljubljana 1926; Stan in dom. Zadruga knjižnica, zv. VI, Ljubljana 1924.

¹⁵⁹ Kristan, Delavsko združništvo v Sloveniji stran 24; Vlado Valenčič, Pregled našega združnega gibanja in stanja. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, stran 461.

¹⁶⁰ Kristan, Delavsko združništvo v Sloveniji, str. 9, 22.

Krščanski socialisti so po prvi svetovni vojni nadaljevali z ustanavljanjem delavskih konsumnih društev in odpiranjem novih prodajaln. Ustanovili so Konsumno društvo za Ljubljano in okolico, ki je imelo leta 1923 40 prodajaln, v tridesetih letih pa le še okrog 30. Prvo ljubljansko delavsko konsumno društvo pa je leta 1921 odprlo svojo združeno prodajalno tudi v Trbovljah. Ustanovili so tudi Osrednjo čipkarsko zadrugo za razprodajo izdelkov čipkarij iz Horjula, vrhniške okolice, Poljanske doline in Žirov. Zelo se je povečalo tudi število stavbnih zadrug, vendar večina teh zadrug ni imela namena reševati stanovanjskih problemov delavstva, pač pa so v okviru klerikalnega združništva služile kot formalno pravna podlaga za pridobivanje sredstev za financiranje zgradb Prosvetne zveze, katoliških domov in drugih zgradb klerikalnega združništva.¹⁶¹

Narodnosocialistična Splošna gospodarska zadruga za Slovenijo s poslovnicami v Sevnici, na Bledu in v Žireh, Jugoslovanski kreditni zavod, ki ga je leta 1923 prevzela Jadranska banka, in Savez nabavljajških zadruga so bile nepomembne združne organizacije narodnosocialističnega uradništva.¹⁶²

Delavsko združništvo se v času med obema vojnama ni razvijalo več s takim poletom kot pred prvo svetovno vojno. Njegovo napredno in pozitivno stremljenje je zbledelo in se utapljalo v koristolovstvu in političnih nasprotjih. Krščanskosocialistično delavsko združništvo, ki je bilo v okviru klerikalne Zdržne zveze, se je v njej utapljalo in v tem okviru ni moglo dobiti večjega pomena. Socialistično delavsko združništvo pa je po prvi svetovni vojni zelo trpelo zaradi razcepljenosti delavskega razreda. Socialna demokracija, ki je razumljivo imela v rokah vso organizacijo delavskega združništva in vodilne položaje v konsumnih društvih, se je v boju z naprednim krilom delavskega gibanja opirala ravno na delavska konsumna društva in jih uporabljala za svojo materialno oporo. Izkoriščala jih je tudi za svoje politične akcije. V letih 1920—1922 je socialistično delavsko združništvo štelo okrog 22.000 članov, kar ni moglo biti čisto brez pomena za politično usmerjenost delavstva. Ne konsumne zadruge, pač pa njeni voditelji, ki so vztrajali na politiki socialne demokracije, so bili negativen pojav v delavskem gibanju dvajsetih let.

Državna represija. Že ob svojem nastanku je stara Jugoslavija podedovala velika nerešena socialna vprašanja delavstva, ki so se z leti še kopičila in zaostrovala, ker jih nova država ni ustrezno in v zadostni meri reševala. Take razmere so povzročale nezadovoljstvo delavstva, ki se je kazalo v odporu, stavkovnem gibanju, političnem nezadovoljstvu, organiziranju in revolucionarni usmerjenosti. Te zunanje znake nerešenih socialnih vprašanj je stara Jugoslavija skušala reševati oziroma zatirati z represivnimi merami. Obznana z dne 29. decembra 1920 in zakon o zaščiti države z dne 2. avgusta 1921 sta bila dva najboljše ukrepa v tej smeri. Kakšne posledice je imela za delavski razred obznana na socialnopolitičnem področju, zelo dobro razkrivajo poročila inšpekcije dela.

Osrednji inšpektor dela ing. Alojzij Štebi je v uvodu letnega poročila Osrednje inšpekcije dela za leto 1921 med drugim ugotavljal: »Po poročilih

¹⁶¹ Prav tam; Ivan Mohorič, Pozicije klerikalne stranke v slovenskem gospodarstvu med dvema svetovnima vojnama. Tipkopis 172 stran v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

¹⁶² Kristan, Delavsko združništvo v Sloveniji, stran 23.

vseh inšpekcij dela je bilo to leto za velik del delavstva prav katastrofalno, ker je obznana razgnala večji del sindikalnih organizacij. V interesu delavstva in same industrije bi bilo, da se to izjemno stanje čimprej ukine in se z zakonom regulirajo pravice delavcev do združevanja in pravice svobodnega gibanja. Vse inšpekcije dela trdijo, da zapiranje sindikalnih in kulturnih organizacij ni niti malo koristilo, pač pa nasprotno, prizadejalo veliko škodo vsemu delavstvu, a tudi samemu razvoju industrije.

Že prejšnje leto smo poročali, da se delavstvo vse bolj intenzivno izkorišča in da se njegovo delo vse bolj specializira, da zakonodaja ni šla vzporedno z razvojem delavskega vprašanja, ker naši zakoni v večini primerov poznajo samo pravo delavcev kot posameznikov, ne pa tudi njihovih organizacij in njihovih članov. O kolektivnem delovnem pravu, o pravicah, ki jih delavec pridobi s tem, ko pripada delavskim organizacijam, ne govori noben zakon. A prav organizirani delavec je oblika, v kateri se danes delavec javlja.

Neobhodno je potrebno, da se z zakonom zaščitijo kolektivne pogodbe sklenjene med delavskimi organizacijami in podjetniki. Po vsem tem je jasno, da se v tem letu ne more navesti nič zadovoljivega glede pravic delavca na delovnem mestu in da se je v primerjavi s prejšnjim letom položaj delavstva v tem pogledu znatno poslabšal.¹⁶³

Zaradi tega je delavstvo z velikim pričakovanjem sprejelo uredbo o delavskih zbornicah, od katerih je pričakovalo, da bo prek njih lahko sodelovalo v javnem življenju, kar ni moglo oziroma smelo prek svojih strokovnih organizacij. Toda tudi tu je bilo delavstvo razočarano. Namesto svojih delavskih zbornic so dobiličasne delavske zbornice z imenovano upravo; oblast je imenovala upravo in določila denarna sredstva za njihovo delovanje.

O neposrednih posledicah obznane na poslabšanje delovnih in življenjskih razmer delavcev v podjetjih je ugotavljal ing. Štebi v omenjenem poročilu tole: »Naravno da je bilo v tem delu v primerjavi s preteklim letom mnogo več primerov, da so bili delavci odpuščeni iz političnih razlogov, kot na primer zaradi njihovega političnega udejstvovanja izven delovnega mesta. Intervencije inšpekcije dela so v vseh teh primerih ostale brez vsakega rezultata; podjetnik bi odkrito rekel, da je delavca odpustil zato, ker je komunist. Pred obznano je podjetnik navajal za vzroke takih političnih odpustov popolnoma drugačne razloge, ki jih ni bilo mogoče kontrolirati. Po obznani pa je odkrito navajal politično pripadnost delavca kot razlog odpusta.«¹⁶⁴

Položaj delavskih zaupnikov z zakonom še ni bil enotno urejen; v Sloveniji, Bosni in Hercegovini so ostale v veljavi uredbe pokrajinskih vlad o delavskih zaupnikih, v drugih pokrajinah pa ta delavska ustanova sploh še ni bila vpeljana. Inšpekcije dela v Bosni so poročale, da je delovanje delavskih zaupnikov ugodno vplivalo na zboljšanje delavskega položaja. Po obznani je inšpekcija dela v Sarajevu poročala, da so nastale težave tudi v tem pogledu, ker se je nasploh menilo, da so z ukinitvijo delavskih strokovnih organizacij ukinjeni tudi delavski zaupniki. Celo delavci sami se v mnogih primerih niso pustili več voliti za delavske zaupnike, ker so se bali, da bi se s tem preveč izpostavili, kar bi jim pa škodilo.

¹⁶³ Godišnjak o radu ministarstva socijalne politike u god. 1918—1921, III. deo, Izveštaj inšpekcije rada, Beograd 1922, stran 124.

¹⁶⁴ Prav tam, stran 119.

O ugodnih rezultatih glede delavskih zaupnikov je poročala inšpekcija dela v Ljubljani, ki je navajala, da je obstajalo veliko številu podjetnikov, ki so na osnovi dolgoletnih izkušenj spoznali, da so delavski zaupniki v podjetju potrebni. V nekaj primerih se je ta delavska ustanova razširila na ta način, da so ob sodelovanju podjetnikov ustanovili stalne paritetne komisije za reševanje sporov med podjetniki in delavci.¹⁶⁵

Osrednji inšpektor ing. Štebi je glede vpliva obznane ugotavljal še tole: »Vpliv obznane se je čutil tudi na področju delavskih podpornih ustanov in strokovno-kulturnega udejstvovanja delavcev. Delavstvo, ki je izgubilo pravico združevanja, bilo depremirano zaradi razpuščanja organizacij in v spoznanju, da je izgubilo razredno moč, ki jo je imelo pred obznano, se sploh ni poskušalo boriti s podjetnikom glede drugih zahtev; omejevalo se je edino na borbo za mezidni delovni čas v okviru zakonskih predpisov. Tudi če bi delavstvo zahtevalo samo ustanove za svoje blagostanje, bi bilo v nevarnosti, da se tudi tem zahtevam pritakne komunistični karakter in prevratne ideje, ki naj bi ogrozile obstoj podjetij. Ta pobitost se je razširila tudi na delavske struje, ki niso imele nobenih zvez z ekstremnimi in političnimi organizacijami, pa celo tudi na one, ki so bile na kulturno višji stopnji in od katerih se je pričakovalo, da bodo za vzor kulturno zaostalejšim delavskim slojem.«¹⁶⁶

Glede delavskih kulturnih ustanov so vse inšpekcije dela ugotovljale, da se v primerjavi s prejšnjim letom ni nič spremenilo, da se je celo poslabšalo, kar da je treba pripisati že večkrat omenjeni obznani. Dokler so obstajale delavske strokovne organizacije, je bila v vsakem večjem delavskem centru osnovana kakšna delavska dramska skupina ali kakšno delavsko pevsko društvo; bila so predavanja, konference itd. Z obznano je vse to prenehalo. Posamezne organizacije so imele tudi svoje knjižnice, ki so včasih vsebovale samo politično literaturo, najpogosteje pa tudi strokovno literaturo in beletristiko. Z obznano so bile zaprte tudi te knjižnice.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Prav tam.

¹⁶⁶ Prav tam stran 126.

¹⁶⁷ Prav tam.

EINIGE ARTEN VON LÖSUNGEN SOZIALER ARBEITERFRAGEN IN SLOWENIEN BIS 1922

Zusammenfassung

Im Aufsatz werden einige wichtigere Arten von Lösungen sozialer Arbeiterfragen in Slowenien von den Anfängen der Industrialisierung in der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1922 behandelt, als im alten Jugoslawien neue einheitliche soziale Gesetzgebung an Stelle der vorherigen österreichischen in Kraft trat.

Im einleitenden Teil wird die Definition der sozialen Arbeiterfrage wie auch einzelner Methoden zur Lösung derselben behandelt, und danach werden allgemeine sozialpolitische Massnahmen von Seiten des Staats als Träger der Sozialpolitik und von Seiten seiner Institutionen der Sozialdienste für konkrete Ausführung verabschiedeter sozialpolitischer Massnahmen besprochen. Solche Dienste waren Arbeitsinspektionen, öffentliche Arbeitsbörsen, Arbeiterkammern, Arbeiter-Vertrauensleute, Institutionen der Sozialversicherung. Weiter werden Gewerkschaftsorganisationen als Trägerinnen der Sozialpolitik und der kollektiven Arbeiter-Selbsthilfe (kollektive Verträge, Arbeiter-Unterstützungsvereine, Arbeiter-Konsumgenossenschaften) behandelt. Zuletzt werden auch auffallendste staatliche repressive Massnahmen zur Unterdrückung von äusseren Zeichen ungelöster sozialer Fragen dargestellt.

SOCIALISTIČNO GIBANJE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM
DO LETA 1889*

Franc Rozman**

UDK 329.14(497.12—17) »1868/1889«

Franc ROZMAN, assistant the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

THE SOCIALIST MOVEMENT IN THE SLOVENE REGION OF STYRIA UP TO THE YEAR 1889.

The treatise discusses the political history of the labour movement with socialist orientation in the Slovene region of Styria. The development and activities of the labour movement are described chronologically and with regard to locality. A summary draft of the economic development of the Slovene region of Styria is added.

I

Kratek socialni in gospodarski oris slovenske Štajerske

Če na kratko podamo pregled prebivalstva, vidimo, da je od Czörnigove statistike skozi vse razdobje do razpada monarhije slovenski delež prebivalstva, ne sicer skokovito, vendar pa konstantno relativno padal. Tako je bilo leta 1880 vseh Slovencev 379.992, Nemcev pa 41.378, leta 1890 390.512 Slovencev, Nemcev pa 47.855, leta 1900 Slovencev 398.201 in 52.716 Nemcev ter končno leta 1910 400.005 Slovencev in 67.825 Nemcev.¹ Še mnogo bolj viden je bil upad Slovencev, pač pod vplivom germanizacije v štajerskih mestih, ki nam pokažejo takole stanje: leta 1880 je nemškega prebivalstva 67‰, slovenskega pa 32,74‰, deset let kasneje je razmerje 67,83 : 32,04, leta 1900 že 68,71 : 31,18, ter končno leta 1910 70,50 : 29,37. Temu je vzrok predvsem v tem, da je zaradi razvoja industrije in rudarstva izseljevanje s slovenskega ozemlja močnejše kot z nemškega, industrijsko prometna središča pa postajajo centri germanizacije. Velik del doseljencev je zlasti v mestih podlegel nemškemu gospodarskemu in političnemu vplivu, ter propagandi in se tudi tajno vedno bolj opredeljeval za Nemce, kar je deloma vzrok v štajerskem regionalizmu, še bolj pa v vplivu

* Razprava je za tisk prirejena magistrska naloga, ki jo je avtor zagovarjal 30. okt. 1972 na Oddelku za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani.

** Mag. Franc Rozman, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Trg revolucije 1.

¹ Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost VI., 1938, stran 494.

nemško liberalne in socialnodemokratske stranke.² Zelo ilustrativen je podatek, ki ga navaja Zwitter po G. Wernerju, da je na slovenskem Štajerskem 1880 od sedmih mest imelo kar šest nemško večino, od 34 trgov pa je bilo le šest pretežno nemških.³ V tridesetih letih od 1880 do 1910 se je iz slovenske Štajerske izselilo okrog 73.000 ljudi, večinoma sproletariziranih kmetov. Mnogo jih je absorbirala zgornještajerska industrija, kjer je leta 1890 kar ena četrtnina priseljencev bila pristojnih v slovenske kraje, deset let kasneje pa že ena tretjina. Leta 1890 je bilo na levem bregu Drave do Maribora 37 popolnoma slovenskih občin, leta 1900 pa le še 27, v katerih je bilo več kot 90 % Slovencev. V istem razdobju so Slovenci pridobili eno občino, zgubili pa večino v petih.⁴ Zelo poučna je tudi statistika, ki nam pokaže, da je bilo leta 1900 v Ptujju 63,12 % prebivalstva slovenskega rodu, v Celju 69,63 % in v Mariboru 71,03 %. K slovenskemu občevalnemu jeziku pa se je priglasilo v Ptujju le 15,59 odstotka (1890 — 19,09 %, 1880 — 24,72 %), v Celju 22,64 % (1890 — 26,11 %, 1880 — 36,03 %) ter v Mariboru 17,34 % (1890 — 13,97 %, 1880 — 15,11 %, toda že 1910 samo še 13,64 %).⁵ Kot je iz teh nekaj številk razvidno, se je slovenski živelj, ki se je priseljeval v mesta in postajal industrijski proletarijat, konstantno germaniziral in v tem procesu zadene socialno demokracijo dobršen del krivde.

V gospodarskem pogledu je bila Štajerska med avstrijskimi deželami sorazmerno dokaj razvita, medtem ko tega ne moremo trditi za slovensko Štajersko, ki je bila pretežno agrarna dežela in večjih industrijskih obratov ni imela mnogo. Južno mejo razvitih dežel Avstrije je pač predstavljal Maribor, kjer je južna železnica imela svoje velike delavnice. V obravnavanem razdobju se je Maribor pospešeno razvijal iz obrtnega mesta v industrijsko in trgovsko metropolo slovenske Štajerske. Prebivalstvo je naraslo od 12.314 v letu 1862 na 17.628 leta 1880; leta 1890 je štel že 19.898 in deset let kasneje 24.601 prebivalca, torej je bil enak Celovcu.⁶ Vendar je mesto obdržalo nemško obeležje in tudi novo nastala naselja izven starega mestnega jedra Studenci, Radvanje, Pobrežje, ki so bila stanovanjska področja delavcev, so postajala nemška, deloma zaradi Schulvereinovih nemških šol, deloma zaradi politično strankarske pripadnosti, ki je bila večinoma pronemško usmerjena.

V industrijskem razvoju so se obrtne delavnice modernizirale in prehajale v prve industrijske obrate, predvsem na področju kovinskih delavnic, livarn in lončarn. Povečala ali na novo se je razvila proizvodnja žganja, likerja, piva, kisa, kavnih nadomestkov, sodarstvo.⁷ Tako je bila leta 1843 ustanovljena Gerdsova tovarna kavinih nadomestkov, leta 1833 rafinerija vinskega kamna. Nov razvoj predstavlja dograditev južne železnice, ki se ji je leta 1863 pridružila železniška povezava Maribora s Celovcem, ter leta 1864 še podaljšek do Beljaka. S tem je bil zadan odločilni udarec splavarstvu po Dravi, pohorskim steklarnam in železarstvu, ki ni moglo več konkurirati cenenemu uvozu iz

² F. Zwitter, Prva štajerska narodnostna statistika, ČZN, 1937, št. 32, stran 193; Janko Mačkovešek, Statistika Slovencev v L. Niederle: Slovanski svet, Lj., stran 265.

³ Glej opombo 1. stran 491.

⁴ Mačkovešek, navedeno delo, str. 253—254.

⁵ Mačkovešek, navedeno delo, stran 257.

⁶ Franjo Baš, Maribor v avstrijski ustavni dobi, ČZN, nova vrsta, 3-XXXVIII, 1967, stran 216. (nadalje Baš, Maribor v avstrijski ustavni dobi)

⁷ E. Kržičnik, Gospodarski razvoj Maribora, Maribor 1956, stran 28; tudi Maribor, ilustrirani vodnik po mestu in okolici, Maribor 1955, str. 82, 99.

drugih avstrijskih dežel, predvsem čeških. Južna železnica je v letih 1863 do 1865 zgradila svoje delavnice v Mariboru, ki so vseskozi predstavljale največjo aglomeracijo delavstva v Mariboru in so stalno zaposlovale čez 1.000 ljudi. Južna železnica je že leta 1863 imela okrog 1.890 km prog, mariborske delavnice pa so vzdrževale in opremljale vozni park od Lienza, Semmeringa, Trsta do Pule, Reke, Siska in Beograda.⁸ Delavnice so imele tudi razne obrtne delavnice kot npr. mizarsko, kotlarsko, sedlarsko, tapetniško, kovaško, ključavničarsko, kurilnico, lakirnico, skladišča. Ker je bila potreba po delavcih velika ter so prihajali iz oddaljenih krajev Štajerske in drugod, je uprava delavnic zgradila na desnem bregu Drave cela stanovanjska naselja.⁹

Med obrati, ki so bili večji, velja omeniti še Tappeinerjevo pivovarno, ki sega še v 18. stoletje, še večja je bila Götzova, ki je proizvajala do 70.000 hl piva letno ter Tschelligijeva pivovarna. Leta 1872 je bil odprt Scherbaumov parni mlin, ki je leta 1883 kot prvi v Avstriji dobil Wieghorstove peči, podružnice pa je imel tudi v Framu in Slovenski Bistrici. Leta 1886 je bila osnovana tovarna brusov, že leta 1850 pa Bühlova zvonarna, ki je kmalu postala pomembna livarna. Bavarec Graff je leta 1868 osnoval mestno plinarno, tiskarna pa je delovala že od leta 1795. Ob vsem tem je obstajala še cela vrsta manjših obrtnih in rokodelskih delavnic najrazličnejših panog, ki so zaposlovale po nekaj vajencev in pomočnikov. Tako je Maribor le imel dokaj delavstva in če lahko verjamemo poročilom delavcev, jih je bilo v začetku 80. let, skupaj z družinskimi člani okrog 7.000 do 8.000.¹⁰ Dejansko stanje števila delavstva je po ohranjenih podatkih težko oceniti, ker vsa poročila govore samo v povprečjih za posamezno leto, za celotno Štajersko, za določeno skupino obrti spet za vso Štajersko in podobno.

Od mest je poleg Maribora samo še Celje imelo nekaj večjih industrijskih obratov, vsi drugi so bili posamično razmetani po manjših trgih. Celje je imelo med drugim, da naštejemo le večje obrate, cinkarno, Rakuschevo tiskarno, Nefov parni mlin, pivovarno, tovarno furnirja, vinskega kamna in octa, ki jo je vodil Georg Jäkke, tovarno haloksilina bratov Fehleisen ter tovarno usnja Antona Lassnigga, mestno plinarno ter večje število obrtnih delavnic,¹¹ ki se jim kasneje pridruži Westnova tovarna. V istem času je imel Hrastnik poleg rudnika manjšo kemično tovarno, s kakimi 80 delavci, ki je začela obratovati leta 1860, in steklarno, prenovljeno leta 1860, s 680 zaposlenimi v letu 1870.¹² Ptuj in Brežice sta bila brez večjega industrijskega obrata, pač pa je bila v Slovenski Bistrici tovarna usnja Baumann in Nasko ter talilnica bakra s 60 zaposlenimi.¹³ V Slovenjem Gradcu je bila manjša tovarna stolov in usnjarna z okrog 20 delavci.¹⁴

V letu 1868 je bilo v vseh spodnještajerskih rudnikih, premogovnikih, železovih, svinčevih in cinkovih zaposlenih 2.356 delavcev, od tega 2.055 moških, 279 žensk ter 22 otrok, največ seveda odpade na premogovnike v zasavskih

⁸ Prav tam, stran 22.

⁹ Prav tam, stran 77.

¹⁰ Prav tam, stran 77.

¹¹ J. A. Janisch, Topographisch — statistisches Lexicon von Steiermark, 1. zv. Graz 1878, stran 81.

¹² Prav tam, str. 612-613. — Glej tudi Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, str. 529 in 531. Orožen meni, da je steklarina šele do 1914 zaposlovala okrog 300 delavcev.

¹³ Prav tam, stran 1106.

¹⁴ Prav tam, stran 1351.

revirjih, kjer je bilo zaposlenih 1.534 delavcev. V železarni v Štorah in v drugih rudniških objektih okrajnega glavarstva Celje pa je bilo zaposlenih 374 moških, 36 žensk in 1 otrok. Vsi drugi obrati so bili mnogo manjši. Pomembnejši med njimi so bili poleg naštetih še steklarna v Libojah, Vošnjakova usnjarna v Šoštanj, rudnik v Velenju, keramična tovarna v Laškem, Laurichova tovarna usnja v Slovenskih Konjicah in kopitarna v Sevnici (lastnik Winckle), ki je leta 1876 zaposlovala 25 delavcev, kasneje pa več sto in je bila največji tovrstni obrat v vsej Avstriji, in edina tekstilna tovarna na slovenskem Štajerskem v Preboldu s kakimi 300 delavci.¹⁵ Precej je bilo tudi opekarn, in sicer 141 s 483 zaposlenimi.¹⁶ Poleg opekarn so bile pomembne tudi apnenice in pohorske steklarne, ki jih je bilo sredi 19. stoletja na slovenskem Štajerskem 11, od tega na Pohorju šest in so zaposlovale kakih 500 delavcev, vendar ni bilo za vse obravnavano obdobje najti materialnih podatkov o delavskem gibanju.¹⁷

Kot sem že dejal, so največ delavcev zaposlovale delavnice južne železnice v Mariboru, kjer je bilo leta 1866 zaposlenih 1.839 ljudi, leta 1867 že 2.053 ter leta 1868 2.054 ljudi. Ta številka v naslednjih letih občutno pade na manj kot tisoč, in sicer se je v letih 1871 do 1874 število zaposlenih gibalo takole 915 : 937 : 968 : 938.¹⁸ Zaposleni so bili v letu 1868 takole razdeljeni: 35 je bilo uradnikov, 1.711 delavcev v delavnicah, 28 mojstrov in nadzornikov, 42 ogljarjev, 138 sekačev lesa, 85 dninarjev ter 15 dninark.¹⁹ Delali pa so 300 dni v letu po 10 ur, pol ure več kot v Gradcu.²⁰

Zelo močna obrata sta bila steklarna in premogovnik Franca Maurerja in dedičev v Trbovljah, kjer je bilo leta 1867 zaposlenih 780, leta 1868 pa 887 delavcev,²¹ v cementarni v Zidanem mostu, last Franza Sartorija, pa leta 1867 30 in leta 1869 91 zaposlenih delavcev.²² V tej tovarni so mojstri zaslužili dnevno 1,60 do 1,80 fl., delavci 0,70 do 0,90 fl., dninarji pa 0,60 do 0,70 fl.²³

V letu 1870 je primanjkovalo delavcev v rudarstvu. Vzrok temu je bila prusko-francoska vojna, ko je bilo mobiliziranih mnogo nemških rudarjev. Da bi Nemci pokrivali izgubo, so najemali delavce v Avstriji, ki so se zaradi višjih mezd radi odzivali. Kot posledico odhajanja so tudi v Avstriji dvignili mezde in ta konjunktura je trajala do borznega poloma leta 1873.²⁴ Zaslužki v rudarstvu so bili tedaj za kopače okrog 75 kr., tesarje 85 kr., za ženske 35 kr. in so bili vsaj za kakšno četrtno manjši od zaslužkov v gornještajerskih rudnikih. Zelo jasno kaže to razliko med zgornje in spodnještajerskimi rudniki razpredelnica. Pripomniti je treba, da je to sorazmerje veljalo ne le za omejeno leto, ampak z malenkostnimi popravami za vse razdobje.

¹⁵ I. Geršak, Slovenski Štajer, Narodno gospodarstvo. Ljubljana 1870, str. 70–71. — J. Orožen, Kratka zgodovina rudarstva in industrije v Spodnji savinjski dolini. Savinjski zbornik I. Celje 1959, str. 214, 225; Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana 1939, str. 679, 692.

¹⁶ Prav tam, str. 84–85.

¹⁷ F. Mlinafik, Pohorske steklarne. Maribor 1966, stran 25.

¹⁸ Bericht der Grazer Handels- und Gewerbekammer an das hohe k. k. Handelsministerium über den Handel, die Industrie und die Verhältnisse des Kammerbezirkes in den Jahren 1871 do 1874, 3 zv. (nadalje Bericht) stran 62.

¹⁹ Bericht za leto 1869, stran 143.

²⁰ Glej opombo 18.

²¹ Bericht za leto 1869, stran 85.

²² Bericht za leto 1869, stran 19.

²³ Prav tam.

²⁴ Der Bergwerks-Betrieb im Kaiserthume Österreich für das Verwaltungs Jahr 1870, stran XIII.

Zelezarstvo	kopači	Višina mezde	
		dvigalci	ženske
Zgornja Štajerska	1 fl.	0,84 fl.	0,50 fl.
Srednja Štajerska	1 fl.	0,90 fl.	0,43 fl.
Spodnja Štajerska	0,67 fl.	0,45 fl.	0,45 fl.

Drugo rudarstvo	kopači	Višina mezde	
		dvigalci	ženske
Zgornja Štajerska	1,08 fl.	0,80 fl.	0,48 fl.
Srednja Štajerska	1,21 fl.	0,90 fl.	0,49 fl.
Spodnja Štajerska	0,85 fl.	0,65 fl.	0,55 fl.

Rjavi premog	kopači	Višina mezde	
		dvigalci	ženske
Zgornja Štajerska	1,26 fl.	1,03 fl.	0,58 fl.
Srednja Štajerska	1,15 fl.	0,95 fl.	0,53 fl.
Spodnja Štajerska	0,89 fl.	0,75 fl.	0,44 fl.

Črni premog	kopači	Višina mezde	
		dvigalci	ženske
Zgornja Štajerska	1,20 fl.	1 fl.	—
Spodnja Štajerska	0,77 fl.	0,60 fl.	0,36 fl. ²⁵

Zelo težko si je ustvariti sliko o stanju obrti, ker so številke navedene vedno za celotno okrajno glavarstvo. Tako je bilo npr. leta 1874 v Celju 1.057 mojstrov, pomočnikov in vajencev, v Kozjem 442, na Vranskem 215, v Konjicah 548, Lenartu 350, Sevnici 245, Ljutomeru 369, Marenbergu 399, Mariboru 1.644, Šoštanju 283, Šmarju pri Jelšah 266, Gornjem gradu 492, na Ptujju 927, v Brežicah 513, Laškem 389, Gornji Radgoni 260, Slovenski Bistrici 352 in Slovenjem Gradcu 393.²⁶ Mezde so bile različne, podatki so ponekod za tedensko plačo s hrano, ponekod pa brez hrane. Splošen vtis je, da so bile mezde na podeželju tudi za 50 % nižje kot v mestih. To stanje prikazuje za nekatere obrtne panoge spodnja razpredelnica, iz katere se jasno vidi, kako je v višini mezd agrarno podeželje zaostajalo za mesti, ker so bili na podeželju precej nižji življenjski stroški.

Okrajno glavarstvo	peki	Višina tedenskih mezd		
		trg. pomoč.	krojčaji	čevljarji
Celje	2,20—4 fl.	10—30 fl.*	1,80—3 fl.	1,80—3 fl.
Maribor	2,50—4 fl.	20—30 fl.	1,50—4 fl.	1,80—4 fl.
Ptuj	1,40—3 fl.	do 25 fl.	1,50—3 fl.	1,50—4 fl.
Brežice	—	do 20 fl.	do 1,80 fl.	1,80—2 fl.
Konjice	2,50—3 fl.	do 25 fl.	1,50—2 fl.	1,80—2 fl.
Sevnica	do 3 fl.	10—30 fl.	do 3 fl.	1,50—2 fl.
Šoštanj	2,50—4 fl.	do 20 fl.	1,80—2 fl.	do 2 fl.
Šmarje	2—3 fl.	do 25 fl.	do 2 fl.	do 2 fl.
Slovenj Gradec	1,50—3 fl.	do 15 fl.	do 1,80 fl.	do 2 fl.
Gornja Radgona	2—4 fl.	do 20 fl.	1,50—2,50 fl.	1,50—2,50 fl. ²⁷

* za trgovske pomočnike mesečne mezde

²⁵ Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr 1875, četrta serija: Der Bergwerks-Betrieb Österreichs im Jahre 1875, II. Lieferung, Berichtlicher Teil, str. 84 in 69.

²⁶ Bericht za leta 1871—1874, stran 36.

²⁷ Prav tam, str. 256—257.

Mezde so v glavnem ostale leta in leta nespremenjene ali pa so nihale za nekaj krajcarjev. Tako piše v zborniškem poročilu za leta 1886 do 1890, da so mezdne razmere že dolga leta nespremenjene in da so se gibale v rudarstvu še vedno od 75 kr. do 1,20 fl. za moške in 45 do 60 kr. za ženske, malenkost več kot leta 1869. Precej boljše so bile v mariborskih delavnicah.²⁸ Leta 1895 je bilo na Štajerskem zaposlenih 8.120 delavcev, od tega 7.310 moških, 689 žensk in 121 otrok v rudarstvu, v steklarstvu pa 1.175 zaposlenih, od tega 837 moških, 117 žensk in 321 otrok, v primerjavi z letom 1890, ko jih je bilo 407 manj. Po istem poročilu je bilo leta 1890 na vsem Štajerskem v metalni industriji zaposlenih v 32 velikih obratih 5.197 delavcev in v 17 srednjih 179 delavcev, leta 1895 pa v 36 velikih obratih 5.384 delavcev in v 14 srednjih obratih 122 delavcev.²⁹

S tem sem v najbolj skopih obrisih prikazal osnovne konture industrijskega položaja na slovenskem Štajerskem, v okviru katerega se je razvijalo delavsko gibanje.

II

Začetki delavskega gibanja v Mariboru in prva stavka

Delavsko gibanje se je na slovenskem Štajerskem razvilo najprej v Mariboru, kjer je bilo že leta 1868 čez 2.000 zaposlenih v delavnicah južne železnice,³⁰ ustanovljenih leta 1863. To je bila tedaj in tudi vseskozi naprej največja aglomeracija delavstva v Mariboru. Društvom različnih političnih usmeritev so se po sprejetju zakona o društvih novembra 1867 kmalu pridružila tudi prva delavska društva.³¹ Že v začetku avgusta, 2. avgusta 1868, so se zbrali predstavniki delavcev, 18 po številu, na vrtu gostilne Adolfa Fritza, da bi ustanovili svoje izobraževalno društvo. Udeležil se ga je tudi Gustav Markwart iz Gradca.³² Na tem sestanku so osnovali odbor z nalogo, da pripravi pravila društva in za 23. avgust je bil sklican splošni delavski shod. Predsednik osnovalnega odbora je postal krojaški mojster Keim.³³ Neposredno pred ustanovnim občnim zborom društva je v mariborskem listu Marburger Zeitung, ki je tedaj izhajal trikrat tedensko, izšel uvodnik Bildungsvereine der Arbeiter (Delavska izobraževalna društva) izpod peresa Franza Wiesthalerja, ki je odslej naprej za dobrih pet let tako rekoč duša mariborskega delavskega izobraževalnega društva.³⁴ V uvodniku je rečeno, da edino vzgoja duha in značaja osvobaja, da so se tega zavedli tudi delavci in sklenili v Mariboru ustanoviti svoje društvo. Ker jim pa šola tega ne omogoča v zadostni meri, se bodo izobraževali sami, brali bodo strokovne in politične liste, učili se bodo risanja, knjigovodstva, pisanja člankov, razen tega se bodo pogovarjali o vsakodnevnih vprašanih religije, gospodarstva, nacionalnosti in politike, kajti delavci si morajo biti v svesti svojih

²⁸ Bericht za leta 1886—1890, Graz 1896, stran 50.

²⁹ Prav tam, stran 36.

³⁰ Bericht der Grazer Handels- und Gewerbekammer an das hohe k. k. Handelsministerium über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes in den Jahren 1866, 1867 und 1868, Graz 1870, stran 143.

³¹ H. Steiner, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889. Dunaj 1964 (nadalje Steiner, Die Arbeiterbewegung), stran 3.

³² Marburger Zeitung (nadalje MZ), 5. avgusta 1868.

³³ Prav tam.

³⁴ MZ, 23. avgusta 1868.

pravic, ki jih kot svobodni ljudje, kot delavci in državljani lahko zahtevajo. Ne bodo več prepevali otročjih in omejenih pesmi iz let pred letom 1848, ampak pesmi o ljubezni do domovine, svobodi, lepoti narave. Članek zaključuje s stavkom *Bildung macht frei — geistig, politisch, wirtschaftlich* (Vzgoja osvobaja — duhovno, politično, gospodarsko).³⁵ Istega dne kot je izšel navedeni uvodnik, je bilo društvo ustanovljeno na zborovanju v Kartinovi pivnici. Navzočih je bilo nad 100 delavcev. Za predsednika je bil izvoljen Franz Wiesthaler, ki je prebral in obrazložil pravila društva, ki so jih navzoči sprejeli v celoti. Tudi tega ustanovnega občnega shoda se je udeležil Gustav Markwart iz Gradca, ki je delavce v imenu graških pozdravil, jim zaželel obilo uspehov, obenem pa jim je tudi izročil deset vstopnic za praznovanje obletnice graškega delavsko izobraževalnega društva 30. avgusta v Puntingamerjevi pivnici v Gradcu, katere čisti dobiček naj bi bil namenjen ustanovitvi invalidske blagajne. Živahni stiki in vsekakor plodno sodelovanje z delavci v Gradcu se je torej začelo že od vsega začetka in trajalo tudi v prihodnje. Graško državno namestništvo je 20. septembra 1868 tudi formalno dovolilo delovanje društva.³⁶ Dejansko je namestništvo potrdilo pravila društva že 11. septembra 1868, potem ko so jih 3. septembra 1868 vložili F. Wiesthaler, Josef Schellinger in Michael Kappauf.³⁷ Društvena pravila so bila sestavljena seveda v mejah društvenega zakona. Član društva je postal vsak »unbescholterier« delavec, delodajalec ali prijatelj delavskega stanu (§ 2), ki bo ob vpisu vplačal članarino v znesku 20 kr. ter dajal mesečni prispevek spet 20 kr. (§ 3). Društvo vodi 12-članski odbor: predsednik, tajnik, blagajnik, knjižničar z namestniki in 4 odborniki (§ 6).³⁸ Pravila so bila sestavljena in predložena le enojezično, v nemščini. Temu je sledilo prvo vpisovanje članov društva, ki je bilo 11. oktobra spet v Kartinovi pivnici in že prvega dne je število članov društva narastlo na 52.³⁹ Društveni shod 18. oktobra je že začel prvi akciji: to sta bili ustanovitev konzumnega društva (*Verbrauchsverein*), ki naj bi delavcem omogočal cenen nakup kvalitetnih živil, osnovali pa so tudi krožke risanja, lepopisja in petja. Število članov društva se je povzpelo na 72.⁴⁰ Konzumno društvo je sprejelo svoja pravila 1. novembra 1868, po katerih je lahko postal član vsak delavec, delodajalec in prijatelj delavskega stanu v skladu s § 2 pravil delavsko izobraževalnega društva in je ob vstopu moral plačati 50 krajcarjev pristopnine. Vsak član je bil tudi dolžan, da je po svojih zmožnostih povečeval osnovni kapital 5 gld. in ko je bil ta kapital vplačan, je lahko začel črpati živila. Kolikor je vplačal več, je bil kapital 5 % obrestovan. Društvo se ustanovi, ko pristopi 100 članov. Upravni svet (*Verwaltungsrat*) konzumnega društva sestavljajo načelnik, tajnik, blagajnik, njihovi namestniki in 6 odbornikov za dobo enega leta. Odbor izvoli občni zbor. Društvo je sklepčno, če je navzoča vsaj desetina v Mariboru stanujočih delavcev, torej so imeli aspiracije nad širšim teritorijem.⁴¹

Na svojem shodu 26. januarja 1869 je društvo izvedlo verjetno svojo prvo politično akcijo (za prej vsaj ni podatkov), v kateri so podprli zahtevo devetega

³⁵ Prav tam. Glej tudi: Baš, Maribor v avstrijski ustavni dobi, stran 210.

³⁶ MZ, 20. septembra 1868.

³⁷ Steiermärkisches Landesarchiv Graz (nadalje St LAG), Vereine und Genossenschaften, fasc. 13, št. 11222/868.

³⁸ St LAG, Statt. Präsid. 5-371/869, dopis mariborskega župana, št. 8, 25. novembra 1870.

³⁹ MZ, 14. oktobra 1868.

⁴⁰ MZ, 21. oktobra 1868.

⁴¹ MZ, 4. novembra 1868.

dunajskega dne, torej zborovanje dunajskih delavcev,⁴² in zahtevali odpravo prisilnih delavnic ter svobodo združevanja. V nabito polni dvorani je govoril Wiesthaler.⁴³ Društvo je razvilo zelo živahno dejavnost v prirejanju predavanj. V društvenih prostorih so imeli poseben nabiralnik, v katerega so dajali listke z vprašanji, na katera so potem na sejah društva najbolj izobraženi delavci odgovarjali, ponavadi je bil to kar Wiesthaler sam. V ilustracijo naj navedem samo nekatera predavanja: 7. januarja 1869 je govoril Wiesthaler o tem, kako je Napoleon III. izbral splošno volilno pravico in postal francoski cesar.⁴⁴ Dne 7. marca 1869 je isti govornik predaval o socialnem vprašanju, 21. marca 1869 o odpravi stalne armade in ustanovitvi ljudske vojske, 2. aprila 1869 o pravici do dela, 1. maja istega leta o reformi cerkve, predsednik graškega delavsko izobraževalnega društva Gustav Warnke pa je 14. marca 1869 predaval o kapitalu in delu.⁴⁵ Večji shod je bil spet 16. maja 1869, ki se ga je udeležilo tudi 22 članov graškega delavsko izobraževalnega društva Vorwärts in na katerem je Wiesthaler poročal o položaju delavskega vprašanja v parlamentu. Ignac Lorsch iz Gradca se je zavzemal za svobodo združevanja ter proti delu otrok. Tillner iz Gradca pa je s primeri razlagal problem kako večina producira, manjšina pa uživa. V nadaljnji razpravi se je Wiesthaler zavzel za splošno šolsko obveznost in zaradi nje bi morali otroke povsem izločiti iz dela v tovarnah, kjer naj bi tudi nastavili tovarniške inšpektorje. Shod je sprejel resolucijo, ki jo je naslovil na parlament in v njej zahteval, da se mora dovoliti neomejena pravica združevanja, z zakonom naj se fiksira delovni dan, odpravi naj se delo žensk in otrok v tovarnah, ukinejo naj se prisilne delavnice. Shodu delavcev v Zeltwegu so poslali pozdravni brzojav z željo, da »naj trdno vztrajajo pod zastavo socialne demokracije in zmaga bo naša«.⁴⁶ Vsa ta vprašanja so bila takrat na dnevnem redu ne le mariborskega, ampak večine avstrijskih delavskih izobraževalnih društev. Ta so bila pod močnim vplivom lassallovstva, ki je imelo številne stične točke z nemškimi buržoaznimi smermi pod močnim vplivom tradicij revolucije leta 1848. Na istem shodu je bila zanimiva razprava o narodnem vprašanju, prav gotovo ena prvih v delavskih krogih na Slovenskem. Maribor je tedaj kot izrazito jezikovno mešano področje dajal plodna tla za različne kombinacije. Nerazčiščeni pojmi socialne demokracije o narodnem vprašanju, za katero je bil internacionalizem na prvem mestu, nacionalizem pa samo preostanek meščanske družbe, ki bo z zmago socializma sam od sebe odpadel, so zadevali tudi ne tako majhen del slovenskega delavstva.

Zanimivo obravnavo si zatorej velja ogledati nekoliko natančneje: Macher iz Gradca je bil mnenja, da se delavci zaradi različnosti jezikov že zaradi svojega stanu ne smejo pustiti razdvojiti, podobno kot se tudi ljubezen med moškim in žensko ne ozira na narodnost. Opozoril je na klerikalni poskus, da bi v Gradcu osnovali slovensko delavsko društvo na katoliški podlagi,⁴⁷ ki pa je na srečo propadel. Moser iz Gradca je dokazoval, da je delavski položaj v vseh

⁴² L. Brügel, *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie*, I. zv., stran 156 (nadalje Brügel, *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie*); Steiner, stran 12; Baš, stran 210.

⁴³ MZ, 27. januarja 1869.

⁴⁴ MZ, 7. januarja 1869; Baš, stran 210.

⁴⁵ MZ, 7. januarja 1869, 7. marca 1869, 14. marca 1869.

⁴⁶ MZ, 19. maja 1869.

⁴⁷ Brügel, I., str. 186, 276–278; J. Brunzel, *Die Anfänge der modernen Arbeiterbewegung in der Steiermark*. Leipzig 1913, stran 8; M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba pariske komune*, v *Zborniku Pariska komuna 1871–1971*, II. zv., Bgd. 1971, stran 974; M. Gros, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*. *Historijski zbornik VIII.*, 1955, stran 11.

deželah enak in da se zatorej morajo delavci solidarizirati z načelom internacionalnosti, češ da je socialno vprašanje mednarodno, ne pa narodno. Istega mnenja je bil Lorsch iz Gradca, ki je opozoril, da si morajo biti delavci v Mariboru tega še bolj v svesti, ker je na mešanem ozemlju nacionalistična propaganda še močnejša in hočejo zlasti klerikalci ribariti v kalnem. Nasprotno pa je zelo zanimivo ugotovil Wiesthaler, da zgodovinski razvoj dokazuje, da se da izgubljena politična svoboda spet pridobiti, medtem ko se izgubljena narodnost ne da. »Nam pa gre za politično in narodno svobodo in ju ne razdvajamo. Če pa nas razmere v to prisilijo, se postavi vprašanje, kaj je najprej ogroženo in kaj je najprej treba braniti. Na področju polne politične svobode mora tudi narodnost dobiti svoje pravice. Delavci, čeprav različnih narodnosti morajo stremeti za politično enakopravnostjo enakopravno s stremljenjem po izboljšanju socialnega položaja in samo s takšno enotnostjo bodo zmagali.« Kot primer je navedel švicarsko zvezo. Drugi razpravljavci so se temu problemu izognili in navajali le, da reakcija pospešuje nacionalne boje in jih je tudi povzročila. Opozorili so, da nadaljnje poudarjanje nacionalnosti lahko privede Avstrijo na rob propada.

Slovenec Roman Jug iz Gradca je govoril slovensko in pozival delavce slovenske narodnosti, naj se zaradi različne narodnosti ne pustijo hujskati proti nemškim delavcem, ampak naj vse sile posvetijo borbi za politično in socialno svobodo, zakaj ko bo ta cilj dosežen, bo zagotovljena tudi narodnostna enakopravnost. S tem je bil shod ob prepevanju nemških in slovenskih pesmi zaključen.⁴⁸ Značilno je, da Tagespost v svojem poročilu o tem shodu ni omenila prav Wiesthalerjeve obravnave.⁴⁹

Na shodu 27. junija 1869 so sprejeli resolucijo, v kateri so se zavzemali za splošno volilno pravico. Utemeljil jo je Wiesthaler z besedami, da je splošna volilna pravica najvišja politična pravica, prav tako kakor je splošna vojaška obveznost najvišja politična dolžnost. Ravno tako kot je vojaška obveznost obvezna z 20. letom, bi moral vsakdo z 20. letom imeti volilno pravico in to aktivno in pasivno. Po daljši debati in podrobnejšem utemeljevanju je bila resolucija sprejeta. V tem boju za splošno volilno pravico so bili delavci solidarni z liberalci. Rittweger se je v zagovoru resolucije celo skliceval na pisanje dunajske Neue Freie Presse in jo utemeljeval z istimi razlogi. Nazadnje so še poslali pozdravni telegram delavsko izobraževalnemu društvu v Linz ob ustanovnem praznovanju.⁵⁰

Kmalu po osnovanem konzumnem društvu 29. maja 1869 je bila osnovana tudi splošna bolniška in invalidska blagajna (Allgemeine Kranken- und Invalidenkasse), in sicer na ustanovnem občnem zboru 22. avgusta 1869 v Gambriusovi pivnici. Po statutu je bil namen blagajne podpirati moške in ženske člane v primeru bolezni. Vstopna članarina je bila 70 kr., tedenski prispevek pa 10. kr., za člane starejše od 50 let 20 kr. in za ženske 5 kr. Osem tednov po pristopu v društvo je član že lahko dobil prvo podporo v primeru bolezni, in sicer za prvih 26 tednov bolezni po 5 fl. tedensko, za nadaljnjih 26 pa polovico. O podpori ob bolezni daljši od enega leta je odločal odbor društva. Inva-

⁴⁸ MZ, 21. maja 1869.

⁴⁹ Tagespost, 22. maja 1869; MZ, 2. junija 1869.

⁵⁰ MZ, 30. junija 1869; St LAG, Statt. Präs. 5-371/869 poročilo mariborskega župana št. 1198 namestništvu 29. junija 1869.

lidsko podporo je lahko dobil član, ki je plačeval prispevek vsaj 5 let in je dobil tedensko po 3 fl. Ob smrti so izplačali enotno vsoto 20 fl. Podporni člani so letno plačevali vsaj 5 fl.⁵¹ Od 4. avgusta 1869 Wiesthaler ni bil več odgovorni urednik Marburger Zeitung, kar je bil od 1. novembra 1865. Tega dne se je z datumom 31. julija poslovil od bralcev, kjer pravi, da se je boril za pravice ljudske stranke (Volkspartei) in upa, da bo list tudi v prihodnje zastopal iste cilje, za katere se je boril on sam.⁵² Kaj več o ozadju tega odstopa ne vemo, verjetno je resnična verzija, ki jo prinaša Tagespost, da je bil Wiesthaler obtožen kaljenja javnega reda in žalitve stanu (duhovščine), pa je lavantinski škof vložil tožbo zaradi nekega članka v Marburger Zeitung.⁵³ Na obravnavi 1. septembra je bil Wiesthaler oproščen.⁵⁴

Wiesthaler je za 22. november sklical ljudski shod, na katerem naj bi sprejeli resolucijo o socialni demokraciji, vendar je občinska oblast shod prepovedala. Prepovedan je bil »z ozirom na državi nevaren značaj socialnodemokratskih stremeljenj po §6 zakona o društvih z dne 15. nov. 1867«. Wiesthaler se je pritožil na namestništvo kot tudi na notranje ministrstvo, obljubil pa je, da se bo potrudil gnati pravdo tudi v parlament. Tagespost potem resignirano komentira: »V sedanjih razmerah ti koraki ne bi mogli roditi uspeha, kolikor pa bodo storjeni, se bo to zgodilo v sistemu pravnega zoperstavljanja.«⁵⁵ V Götzovi pivnici so 21. septembra 1869 slavili prvo obletnico obstoja društva, ki je potekala v znamenju sodelovanja obeh narodnosti in pokazala, da ima društvo dokaj številne in zveste privrženice. Nad lokalom je vihrala rdeča zastava, kot je dejal Wiesthaler, v znamenje veselja, ob vhodu pa sta skupaj viseli nemška (pač avstrijska) in slovenska (morda kranjska trobojnica) zastava, kot znamenje bratstva obeh narodov v društvu. Dvorana je bila okrašena z zastavicami in grbi vseh avstrijskih kronovin, na osrednjem mestu pa je visela slika Lassalla. Poleg godbe južnoželezniških delavnic je pel društveni pevski zbor, ki je med drugim zapel edino slovensko pesem Riharjevo Bleško jezero, ter pevski krožek južnih železnic. Po poročilu je bila dvorana nabito polna in so se poleg delavcev udeležili prošlave tudi številni meščani in uradniki. Slavnostni govor je imel predsednik društva Franz Wiesthaler, ki je govoril o potrebnosti vzgoje delavstva, ki bo le z njo postalo svobodna osebnost. Opozoril je, da delavstvo še nima vseh pravic, predvsem mora doseči splošno volilno pravico. Pozival je k enotnosti in bratstvu, zakaj le s tem bodo postali močni. Končal je z besedami, da »kdor bo zdržal do konca, bo zveličan. Zveličanje pa za delavca pomeni enakopravnost«. V govoru se je za udeležbo zahvalil gostom iz Gradca, članom društva Vorwärts, ter delavsko izobraževalnega društva iz Slovenske Bistrice, pozdravne brzojavke pa so v Maribor poslala delavska društva iz Zeltwega, Judenburga, Gradca in Neuenkirchna. Telegram društva Vorwärts iz Gradca še posebej vzklikal socialdemokraciji in Lassallu. V imenu graških odposlancev društva Vorwärts je spregovoril Grall ter ožigosal prizadevanja klerikalnih krogov, ki so v Gradcu skušali osnovati katoliško delavsko društvo po vzorcu društev rokodelskih pomočnikov in v nasprotju z Lassallom ter Schulze-Delitschem. Tudi on je nazdravljjal socialni demokraciji,

⁵¹ MZ, 22. avgusta 1869.

⁵² MZ, 4. avgusta 1869.

⁵³ Tagespost, 5. avgusta 1869.

⁵⁴ Tagespost, 2. septembra 1869.

⁵⁵ Tagespost, 24. februarja 1869.

obenem pa poudarjal internacionalnost. V imenu mariborskih gostov iz meščanskih vrst se je zahvalil profesor Rieck, ki je govoril samo o potrebnosti izobrazbe delavstva in hvalil društvo, ker je v tej smeri že napravilo tako lepe uspehe.⁵⁶ Delavstvo in meščanstvo še nista bila tako polarizirana kot sta postala čez nekaj časa in je tu še vidno skupno taktiziranje in nastopanje predvsem proti klerikalcem. Predstavniki meščanstva se vnamajo zlasti za vzgojo delavstva, medtem ko tudi delavci zahtevajo predvsem splošno volilno pravico, za kar so bili tudi liberalci in demokratična buržoazija. Dovolj značilno je, da se poudarja načelo internacionalnosti, ker graškim Nemcem že skromni znaki tolerance slovenskim delavcem niso mogli biti po godu. Čeprav je bilo graško delavstvo in tudi mariborsko v stikih s prvo internacionalo,⁵⁷ je bil vpliv Lasalla močno opazen.

Na shodu 9. januarja 1870 so parlamentu spet poslali dve resoluciji, od katerih je ena (predlagatelj Simon Zenz) zahtevala odpravo prisilnih delavnic, druga (predlagatelj Wiesthaler) pa je obravnavala Herbstov osnutek zakona o združevanju. Po Wiesthalerjevem mnenju osnutek ne more zadovoljiti delavstva, ker utesnjuje njegove pravice, delavci zahtevajo neomejeno pravico združevanja, obenem pa konkretno predlagajo, da se spremeni pojmovanje osnutka o političnih društvih. Odpasti mora določilo, da so nekatera društva državi nevarna, resolucija se zavzema, da društva lahko ustanavljajo svoje podružnice in se združujejo z drugimi podobnimi društvi, bodisi da so z njimi v pisemnih stikih, bodisi da so v stikih s poslanci.⁵⁸

Ko je bil sprejet zakon o obdavčenju mezd in premoženja, je mariborsko delavsko izobraževalno društvo spet takoj podalo svoje mnenje. Skupaj z delegati iz Gradca, ki jih je vodil Kappauf, so 6. marca 1870 sprejeli resolucijo, ki pravi, da je delavski stan preobremenjen in ni ustrezno zakonito obdavčen. Parlament je po njihovem mnenju spet dokazal, da ni pravo ljudsko predstavništvo in da ni sposoben sprejeti zakonodaje v korist ljudstva, ampak da zastopa premožne sloje. Na tem shodu so obravnavali tudi vlogo in pomen delavsko izobraževalnih društev. Oba govornika Kappauf in Zenz sta poudarila, da društva stremijo delavce duhovno in politično izobraziti, da združujejo delavce različnih poklicev in onemogočajo njihovo razdrobljenost, ki je predvsem kriva, da so družbena nasprotja tako globoka. Namen društev je tudi, da onemogočijo verske in narodnostne boje in da na njihovo mesto stopi skupen boj za politično in socialno enakopravnost. V istem času so tudi ustanovili podružnico graške bolniške in invalidske blagajne na čelu s tričlanskim pripravljalnim odborom, v katerega so bili izvoljeni Karl Rittweger, Franz Wiesthaler in Edvard Schindler. Končno so agitirali, da bi čim več delavcev naročilo uradno socialnodemokratsko glasilo dunajsko Volkswille, ki je v Mariboru že imela 25 naročnikov.⁵⁹ Graška podružnica bolniške in invalidske blagajne je bila formalno ustanovljena na shodu 20. marca 1870, ko so sprejeli njena pravila, sestanka se je udeležil tudi predsednik graške blagajne Franc Beill, mariborski začasni odbor pa so sestavljali: Wiesthaler kot predsednik, Julius Seifritz

⁵⁶ MZ, 22. septembra 1869.

⁵⁷ Steiner, stran 36.

⁵⁸ MZ, 12. januarja 1870; Volkswille, št. 1, 30. januarja 1870; St LAG, Statt. Präs. 5-1972/869, poročilo mariborskega župana št. 67, 11. januarja 1870.

⁵⁹ MZ, 11. marca 1870; Tagespost, 9. marca 1870; Volkswille, št. 8, 19. marca 1870; St LAG, Satt. Präs. 5-1972/869, poročilo št. 1870, 8. marca 1870.

blagajnik, Georg Widemschek tajnik, Karl Rittweger knjigovodja ter odborniki Karl Schindler, Simon Zenz, Jakob Zollenstein, Adalbert Braschil, Josef Witmann in Alois Schlachter.⁶⁰ Tej bolniški blagajni so se priključili tudi delavci iz delavnic južne železnice, ki so predstavljali največjo aglomeracijo delavcev v Mariboru in na slovenskem Štajerskem sploh. Direkcija železnic je takoj zaslutila, da se za to blagajno, ki je sicer imela na videz zgolj human in nedolžen namen, lahko skriva širše politično delovanje, ki bi vplivalo na splošno zadržanje njenih delavcev in bi jih agilno mariborsko delavsko izobraževalno društvo lahko napolnilo v boj za svoje pravice. Zato so sklenili, da direkcija osnuje svojo bolniško blagajno, v katero bi se obvezno morali vključiti njeni delavci. Delavci so se temu uprli in na shodu 18. aprila 1870 enoglasno sprejeli resolucijo, v kateri zahtevajo, da se priključijo graški splošni delavski in bolniški blagajni oziroma njeni mariborski podružnici. Obenem so zahtevali, da direkcija zniža najemnino v delavskih stanovanjih na Pobrežju in v Studencih, in sicer za stanovanja prvega razreda od 7 fl. 9 kr. na 5 fl. in stanovanj drugega razreda od 5 fl. 50 kr. na 4 fl. Obenem so tudi sklenili, da bodo sestavili spomenico o razmerah in še posebej o plačah v delavnicah južne železnice ter jo poslali centralni direkciji na Dunaj.⁶¹ Uprava delavnic južne železnice je hitro ukrepala in takoj odpustila 3 delavce Kralla, Falla in Simona Zenza, ki je bil zelo aktiven v mariborskem delavskem izobraževalnem društvu. To je razvidno iz notice v Marburger Zeitung, ko Zenz sprašuje vodjo delavnic višjega inženirja Buchelta, koliko delavcev bo še odpuščenih in koliko družin ogroženih.⁶² Razmere se delavcem niso izboljšale, tudi jim ni uspelo, da bi se jim znižala stanovanjska najemnina. Po nekem poročilu Volkswille je bilo v delavnicah takrat zaposlenih kakih 900 delavcev. Strojni ključavničar je zaslužil 1 fl. — 1,32 fl; predelavec nekaj več. Kovaški pomočniki in dninarji so dobili 64—92 krajcarjev, delavci na akord pa največ 50 % nad dnino. Tudi stanovanjske najemnine so se še malenkostno povečale, tako boljša stanovanja na 7,16 fl. mesečno, slabša pa na 5,55 fl. Dopisnik, ki se je podpisal kot »delavec«, se tudi pritožuje nad ovaduhi in nad pasivnostjo delavcev, ki so precej apatični. »Delavci, pomislite vendar, da ste velika sila. Vsi stroji stojijo, če to hoče vaša močna roka. Vsi, ki ste malodušni in obremenjeni, pridite v delavsko izobraževalno društvo, ki vas bo poživilo. Ojunačite se in vstopite v veliko armado proletariata, katerega uniforma je revščina, čigar svinec je Volkswille in bojni klic Kruh in znanje.«⁶³ Dunajska generalna direkcija je 26. aprila 1870 poslala v Maribor upravnika svoje dunajske bolniške blagajne, da bi delavce prepričal in zvedel za njihovo mnenje. Mariborska uprava železnic je takoj odpustila tudi vse delavce, ki so govorili na shodu 19. aprila ali pa so bili sicer znani kot dejavni člani mariborskega delavskega izobraževalnega društva. Poleg tega je pred dunajskim zastopnikom uprizorila pravo burko s tem, da so se delavci z javnim glasovanjem morali izreči za dunajsko ali graško bolniško blagajno. Odpusti delavcev in zabeleženi odgovori javnega glasovanja so opravili svoje. Število glasovalcev je bilo 802, pri čemer je bilo 248

⁶⁰ MZ, 23. marca 1870; Volkswille, št. 9, 26. marca 1870; St. LAG, Statt. Präs. 5-371/869, dopis magistrata, št. 582, 23. marca 1870.

⁶¹ MZ, 20. aprila 1870; Baš, stran 212.

⁶² MZ, 24. aprila 1870; Volkswille, št. 14, 30. aprila 1871. Po teh podatkih sta bila odpuščena Zenz in Rittweger ter še nekaj članov delavskega izobraževalnega društva. Primerjaj tudi St. LAG, Statt. Präs. 5-371/869, mariborski župan namestništvu št. 769, 19. aprila 1870.

⁶³ MZ, 4. maja 1870.

delavcev vendarle toliko pogumnih, da so se javno izrekli proti mnenju delodajalcev. Simon Zenz, Raimund Haimann, Michael Kappauf in tovariši so 9. maja 1870 sicer sklicali posebno protestno zborovanje, vendar je vse ostalo pri starem, delavci odpuščeni in železniška blagajna za delavce južnih železnic obvezna.⁶⁴

Čez dva meseca se je mariborska podružnica graške bolniške blagajne vendarle konstituirala, potem ko je državno namestništvo potrdilo njena pravila. Po statutu je lahko postal njen član vsak član mariborskega delavskega izobraževalnega društva, sicer pa vsak delavec, ki še ni prekoračil 55 let. Članice so lahko postale tudi ženske in dekleta. Pristopnina je znašala 1 fl. in ker je bila precej visoka, jo je bilo mogoče plačati v štirih obrokih v dveh mesecih. Člani so bili razdeljeni na tri razrede: v prvem so plačevali 15 kr., v drugem 10 in v tretjem 8 kr. Prvo podporo so člani lahko dobili po osmih tednih vplačevanja, in sicer 1. razred 7,5 fl., 2. razred 5 fl. in 3. razred 4 fl. Če je bolezen trajala dlje kot pol leta, je za drugo polovico znašala podpora le še polovico. Za pogrebne stroške so prvemu razredu dali 25 fl., drugemu pa 20 fl. Moški člani so od 17. leta starosti postali tudi člani invalidske blagajne, vplačevati pa so morali po 5 kr. tedensko za tedensko podporo 3 fl.⁶⁵

Na shodu 6. junija 1870 je mariborsko delavsko izobraževalno društvo sprejelo eno svojih najbolj radikalnih resolucij, in sicer svoje stališče do papeške nezmotljivosti in o odnosu do cerkve sploh. Zahteve so bolj tipično liberalne kot pa socialistične, sicer pa zahtevajo: prekinitev diplomatskih odnosov med Rimom in Dunajem, nepriznanje dogme o papeški nezmotljivosti, meščanski zakon, odpravo celibata, sekularizacijo cerkvenih posestev, nekonzesionalne šole, odpravo »Zeitungsstempla« in kavcije. Sprejeli so tudi sklep, da se kongresa svobodomislecev v Ženevi udeleži Wiesthaler, kot so graški delavci predlagali urednika Freiheit L. R. Zimmermanna.⁶⁶

Zadnji večji shod pred nekoliko nepričakovanim razpustom društva je bil 18. julija 1870, na katerem so govorili o preureditvi monarhije. Jakob Zollenstein je bil mnenja, da bo država pravilno urejena šele s splošno volilno pravico. Julius Seifritz je zagovarjal stališče, da bi moral imeti volilno pravico vsak državljan, ki zna brati in pisati. Georg Widemscheg je dejal, da imajo klerikalci na podeželju zato takšen vpliv, ker liberalci ne prosvetčujejo ljudstva in ga v ekonomskih vprašanjih ne zadovoljijo. Negospodarska stranka pa ne bo mogla doseči pravične ureditve. Franz Wiesthaler se je zavzel za splošno volilno pravico in z njeno pomočjo naj ljudsko predstavništvo uredi Avstro-Ogrsko na federativni podlagi po švicarskem vzorcu. Na koncu so sprejeli resolucijo, v kateri zahtevajo, da se izvoli resnično ljudsko predstavništvo na osnovi splošne volilne pravice direktno in tajno. Volilna pravica naj bi ustrezala vojaški obveznosti, torej naj bi jo imel vsak 20-letni neoporečni državljan. Ljudsko predstavništvo naj bi državo spremenilo v federalistično, za kar je lep primer švicarska zveza, ki tudi kaže, kako je treba urejati razmere med posameznimi deželami. Državna pomoč (kredit ali garancija) za združeno delo (genossenschaftliche Arbeit) ne more predstavljati ovir. Zvezna država naj bi tudi skrbe-

⁶⁴ MZ, 11. junija 1870.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Volkswille, št. 20, 11. junija 1870; St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, dopis mariborskega župana namestništvu, št. 1171. 8. junija 1870.

la za dvig splošne blaginje, in če bi posamezna dežela ekonomsko ne bila dovolj močna, da bi dala pomoč, ki bi bila potrebna, naj bi priskočila na pomoč zvezna blagajna.⁶⁷

Ob veleizdajalniškem procesu na Dunaju so razpustili po vsej Avstriji večino društev, med katerimi je bilo tudi mariborsko. Dne 11. avgusta 1870 je mestni urad kot politična oblast popoldne sporočil društvu, da je razpuščeno in narejen je bil inventarni popis biblioteke in društvene ročne blagajne.⁶⁸ Tudi Tagespost se je precej na široko razpisala o tej razpustitvi in v obširnem članku navajala utemeljevanje namestništva, zakaj je društvo razpustilo. Ob očitkih, da je Wiesthaler prirejal shode in zborovanja ter s tem kršil zakon o društvih, se list sprašuje, če v avstrijski ustavni državi državljani, ki je član ali predsednik delavsko izobraževalnega društva, izgubi pravico v svojem imenu prirejati shode ali se jih udeleževati, zakaj Wiesthaler je to počel ne kot predsednik društva, ampak privatno.⁶⁹

Ob tem dogodku je bil dopis v Volkswille, ki pravi, da so v Mariboru že dolgo pričakovali, da bo prišlo do razpusta društva, ker je to v teh časih pač »k. k. Mode der Auflösung«, niso pa pričakovali takšne utemeljitve. »Radost naših socialnih nasprotnikov si lahko mislite. Razgrajali in popivali so do srede noči, pravo turško rajanje. Ministrstvo je lahko prepričano, da se je s tem, da je potrdilo to razpustitev, zelo priljubilo našim lagodnim krščanskim »liberalcem«.⁷⁰ Da je bilo društvo razpuščeno bolj v psihozi vsesplošnega razpuščanja delavskih društev, smatrajoč jih za nevarne, ki je nastala po veleizdajalniškem procesu, priča tudi dejstvo, da v vseh 15 mesecih svojega delovanja društvu ni bilo nikoli prepovedano kakšno zborovanje, na nobenem shodu predstavnik oblasti ni prekinil kakšnega govornika, pa tudi shod 29. maja 1869, ki je po sklepu namestništva veljal za političen shod in je bil to eden razlogov, da je bilo društvo razpuščeno, je odobrilo isto namestništvo, potem ko se je Wiesthaler zagovarjal na policiji in dokazoval, da shod ni v nasprotju z zakonom.⁷¹ Vendar ta podatek ne ustreza povsem resnici, ker je isti list prinesel decembra 1869 kratko poročilo, da je oblast prepovedala shod, sklican za 21. december 1869, na katerem naj bi govorili o načelih socialne demokracije.⁷² Naslednjega dne, to je 12. avgusta, je Marburger Zeitung objavila tudi vsebino akta o razpustu, ki med drugim pravi, »da je društvo, kot se vidi iz uradnih poročil, od nastanka do danes razvijalo politično dejavnost. V začetku je društvo to počenjalo na direkten način, ko je na društvenih shodih obravnavalo politične in javne zadeve, kasneje pa je organiziralo o teh vprašanjih tudi ljudske shode širšega značaja. Predsednik društva Wiesthaler je kršil koalicijski zakon, ker je na javnih shodih obravnaval politične programe«. Pregrešili naj bi se tudi proti § 6 zakona o društvih, ker so bili ljudski shodi le društvena zborovanja pod drugim imenom in s sodelovanjem vodstev. Ker pa mariborsko društvo ni bilo politično, je prekršilo zakon in sama društvena pravila ter je bilo zato razpuščeno. Društvo je takoj vložilo pritožbo pri notranjem ministru in državnem namestništvu in potem, ko namestništvo na pritožbo sploh ni

⁶⁷ MZ, 24. julija 1870; Volkswille, št. 28, 6. avgusta 1870; St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, poročilo mariborskega okrajnega glavarja namestništvu, št. 1624, 22. julija 1870.

⁶⁸ MZ, 12. avgusta 1870.

⁶⁹ Tagespost, 13. avgusta 1870; Baš, stran 214.

⁷⁰ Volkswille, št. 31, 27. avgusta 1870.

⁷¹ Volkswille, št. 38, 15. oktobra 1870.

⁷² Volkswille, št. 17, 15. decembra 1869.

odgovorilo, notranje ministrstvo pa jo je zavrnilo, se je pritožilo tudi na državnem sodišču. Dne 27. januarja 1871 je pred državnim sodiščem na Dunaju prišlo do javne obravnave. V imenu mariborskega delavsko izobraževalnega društva je društvo branil predsednik Wiesthaler sam. V zagovoru je Wiesthaler apeliral na sodnike, naj razveljavijo sodbo prvostopenjskega sodišča, ki po njegovem mnenju ni postopalo po zakonu, ampak v duhu meščanskega ministrstva, ki se mu zdi socialna demokracija državi nevarna (v razpustitvenem aktu je kot vzrok navedeno tudi to, da je Wiesthaler eksponiran demokrat in ker je društvo poslalo v Judenburg telegram, v katerem je bil tudi stavek Hoch der Sozialdemokratie). V državno sodišče delavstvo še zaupa in v njem vidi žarek upanja, da bo lahko v javnosti reklo: Še so sodniki v Avstriji. Tožbo je zagovarjal poznejši minister Schmerling, ki je utemeljeval rzsodbo z veleizdajniškim procesom na Dunaju in primerjal dejavnost društva z eisenaskim programom. Državnemu sodišču je predsedoval dvorni svetnik baron Apfaltern.⁷³ Sodišče je zavrnilo pritožbo društva, da ni prekoračilo statuta, v druga razpravljanja se pa ne spušča, ker je že to dovolj velik razlog za razpustitev.⁷⁴

Ob proslavi mariborskega društva 12. junija 1870 so iz Judenburga poslali tale brzojav, ki je bil tudi povod za razpustitev mariborskega društva: »Trikrat živio rdeči zastavi socialne demokracije, znamenju trpeče sedanjosti, zmagovite bodočnosti. Visoko jo bomo dvignili in jo v železni pesti hlabro nosili po vsem svetu.«⁷⁵

Ob razpustitvi društva je policija že naslednjega dne evidentirala društveno premoženje, pregledala računské knjige in lokal zapečatila, ključ pa dala v hrambo mestni oblasti. V svojem poročilu je tudi navedla, kakšno literaturo je društvo imelo, kar je vsekakor zanimivo, saj za drugod takšnih podatkov nimamo. Policijski uradnik Jacob Sinkovitz je v prisotnosti Wiesthalerja, blagajnika Seifritza in knjižničarja Wilhelma Streitza v popisu navedel tale dela: Schusselkovo Reform, ilustrirane nemške Monatshefte, Brockhausov konverzacijski leksikon, Wunder der Urwelt, globus, različne zemljevide, od časnikove pa dunajske Vorstadtzeitung, ki je do Volkswille veljala za napol delavski list, ker je prinašala mnogo podatkov o delavskem položaju in gibanju sploh, Volkswille, Zimmermanovo Freiheit, Allgemeine Arbeiterzeitung, Marburger Zeitung, L'Express in L'Operaio. Društvo ni imelo gotovine, pač pa deficit 8 fl., poleg tega so našli še društveno in slovensko zastavo.⁷⁶

V čas pred razpustitvijo mariborskega delavskega izobraževalnega društva spadata tudi dve mezdni gibanji, v katerih so delavci uspeli in od katerih se je krojaško končalo s štrajkom, peki pa so se že prej sporazumeli. To je eno prvih takšnih gibanj na Slovenskem, poteka pa z dejavnostjo mariborskega delavsko izobraževalnega društva. Spričo Wiesthalerjevega vpliva v Marburger Zeitung je imelo tudi široko publiciteto, obenem pa podpora v mariborskem delavsko izobraževalnem društvu.

Pekovski pomočniki so se 6. aprila 1870 zbrali na shodu, ki so ga priredili v Götzovi pivnici; udeležilo se ga je kakšnih 50 pomočnikov. Da je bilo gibanje povezano tudi z delavskim društvom, se vidi v tem, da je imel glavno besedo

⁷³ MZ, 29. januarja 1871.

⁷⁴ MZ, 1. februarja 1871.

⁷⁵ St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, poročilo mariborskega župana, št. 8, 15. novembra 1870.

⁷⁶ St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, poročilo mariborskega okrajnega glavarja namestništvu, št. 1870, 12. avgusta 1870.

spet Wiesthaler. Zastopani so bili tudi graški delavci, ki jih je predstavljal v Mariboru že dobro znani Wilhelm Moser. S to akcijo so se mariborski pekovski pomočniki pridružili splošni avstrijski akciji pekovskih pomočnikov, ki so na shodu na Dunaju sprejeli svoje zahteve.⁷⁷ Udeleženci mariborskega shoda so v svoji resoluciji zahtevali: 1. odpravo nagovora ti., 2. zvišanje tedenskih plač za 50 %, dodatek za zajtrk v višini 12 kr. ter dodatek za nočno malico 25 kr., 3. čiste delavnice, zdrave, kurjene spalnice, za vsakega delavca svojo posteljo in menjavo posteljnine vsakih 14 dni, 4. prepoved najemanja vajencev preden dopolnijo 16. leto.⁷⁸ Pomočniki so v večini primerov stanovali pri mojstrih, ki so jim dajali poleg stanovanja tudi hrano. Na ta način je bila seveda tedenska plača manjša in se je dobiček mojstrov še povečal. Hrana ni bila najboljša, še slabše pa je bilo s spalnicami, ki so bile v glavnem zasilno prirejeni pomožni prostori, higiensko neustrezne in navadno prepolne. Že iz zahtev lahko povzamemo, da položaj pomočnikov ni bil rožnat, ni pa podatkov, da bi bili mariborski pomočniki kaj na slabšem od položaja drugod. Omenjene zahteve so poslali mojstrom, ki naj bi po 14 dneh nanje pozitivno odgovorili, sicer bi pomočniki začeli stavkati. Na prihodnje zborovanje so povabili tudi mojstre. Čez teden dni so tem zahtevam dodali še nove: za vsako kosilo 16 lotov mesa, v spalnicah ne sme biti pogradov, stalno svežo pitno vodo in 14-dnevni medsebojni odpovedni rok.⁷⁹

Do ponovnega dogovarjanja je prišlo na shodu 20. aprila, ki je bil spet v Götzovi pivnici in so se ga udeležili tudi štirje predstavniki pekovskih in mlinarskih pomočnikov ter krojač Moser iz Gradca. Shodu je poslalo pozdravni brzojav tudi 19 ptujskih pekovskih pomočnikov; v njem izražajo solidarnost in pozivajo k enotnosti. Za predsednika shoda je bil izvoljen Wiesthaler, za zapisnikarja pa Gradčan Krištof Felber. Tričlanskemu odboru pekovskih pomočnikov je 12 mojstrov poslalo odgovor na njihove zahteve, v katerem sprejemajo zahteve, da se odpravi tituliranje s ti, 14-dnevni odpovedni rok ter ureditev spalnic. O drugih zahtevah naj bi razpravljali individualno, vsak mojster s svojimi pomočniki. Ker mojstri niso zaprli vrat za pogajanja, je bil na shodu imenovan petčlanski odbor, ki naj razpravlja s petčlanskim odborom mojstrov in šele, če bi se ta pogajanja razbila, bi šli v štrajk. Obenem so naslovili zahtevo mestnemu svetu, da policija odslej naprej pregleduje, če so spalnice res v redu. V petčlanski odbor so izvolili: Josefa Raaba, Raimunda Haimanna, Wilhelma Moserja iz Gradca, iz Maribora pa Wiesthalerja in Zenza.⁸⁰ O nadaljnjem razpletu ni več podatkov, vsekakor do štrajka ni prišlo in ker je bil hkrati štrajk krojačev, o katerem bo govor spodaj, so pekovski mojstri najbrž popustili. Dne 5. in 7. maja sta bili še dve zborovanji pekovskih pomočnikov, ki se jih Wiesthaler ni udeležil, pač pa so poleg 48 pomočnikov sodelovali 3 Gradčani: Moser, Julius Raab in Wenzel Dobrovolsky. Raab je v imenu petčlanskega odbora sporočil, da so mojstri privolili v točke 1—5 delavskih zahtev, na druge tri pa ne. Shod je za nadaljnje dogovarjanje izvolil nov petčlanski odbor, ki so ga sestavljali pekovski pomočniki: Kobič, Biščanin, Piškur, Ott in

⁷⁷ St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, mariborski župan namestništvu, št. 691, 7. aprila 1870.

⁷⁸ MZ, 8. aprila 1870.

⁷⁹ MZ, 13. aprila 1870; Volkswille, št. 12, 16. aprila 1870, ki piše, da so zahteve poslali 21 mojstrom; Baš, stran 213.

⁸⁰ MZ, 26. aprila 1870; St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, dopis mariborskega župana namestništvu, št. 801, 24. aprila 1870.

Čadež. Nove instrukcije odbora so bile: slabše plačanim pomočnikom naj se povečajo plače za 50 kr., bolje plačanim pa za 20 kr., nove tarife naj mojstri sklenejo z odborom, ne pa s pomočniki samimi, lista tarif naj bo obešena v delavnici, da tega dogovora v prihodnje ne bo mogoče zlorabljeni.⁸¹ Skoraj v istem času se je začelo tudi mezдно gibanje krojačev, ki je prešlo v stavko. Tudi to gibanje je podprlo mariborsko delavsko izobraževalno društvo, saj so bili številni krojači, podobno kot peki njegovi člani. V Gambriusovi pivnici so imeli 18. aprila shod, na katerem je bil za predsednika izvoljen Wiesthaler, za njegovega namestnika sklicatelj Georg Widemscheg in za zapisnikarja Franc Hniliczka. Tudi tu so bili navzoči zastopniki iz Gradca Moser, Kappauf, Haimann. Shod je zahteve izrazil v osmih točkah: 1. dosedanje mezde naj se dvignejo za 50 %, za delo ob nedeljah in praznikih pa še za 20 %, 2. vsak pomočnik naj spi izven hiše svojega delodajalca, 3. mojstri smejo delati samo doma, 4. delavnice morajo biti čiste in dovolj prostrorne ter naj ustrezajo higienskimi predpisi, 5. zaslužek naj se izplačuje vsako soboto zvečer, 6. krojači, ki niso mojstri, ne smejo imeti pomočnikov ali pa morajo plačevati davek, 7. vajenci naj se uporabljajo samo za strokovno delo, ne pa kot služinčad, 8. občinski odbor naj ustanovi obrtno nadaljevalno šolo, ki pa naj bo brez verskega pouka. Te zahteve naj bi petčlanski odbor posredoval mojstrom, pri čemer je odbor dobil polno in edino pooblastilo, da zastopa pomočnike, ne bi se pa smeli pomočniki sami dogovarjati z mojstri. Če bi dogovori propadli, bi pomočniki začeli stavkati. Na zborovanju so tudi sprejeli sklep, da se korporativno vključijo v mariborsko delavsko izobraževalno društvo. Ob tem je Kappauf poudaril, da društvo ne skrbi le za vzgojo, ampak se tudi bori proti nacionalnemu in verskemu sovražstvu ter razvija stanovski duh.⁸² Na te zahteve sta dva mojstra Dereani in Gebauer odgovorila pozitivno, sprejela sta vse zahteve krojaških pomočnikov in se tudi udeležila shoda 25. aprila. Predlagala sta le to spremembo, da se mezde povišajo pri malem delu za 50 % in pri velikem za 25 %, kar so pomočniki sprejeli. Drugi mojstri so poslali svoj protipredlog v šestih točkah: 1. o plači naj se sklene svobodni dogovor med mojstri in pomočniki, 2. privolili so v stanovanje delavcev izven doma ali delavnic mojstrov, 3. vsak mojster lahko dela doma ali na tujem, 4. strinjali so se o ureditvi prostorov, toda zahtevali, da za red in čistočo skrbijo delavci sami, 5. privolili so v izplačevanje zaslužkov v sobotah zvečer, 6. strinjali so se z zahtevo, da vajenci le strokovno delajo, vendar jih tudi pomočniki ne smejo uporabljati kot služinčad. Torej so sprejeli le najmanj radikalne zahteve, s katerimi bi pomočniki le malenkostno pridobili. Pomočniki so ta predlog zavrnil in sklenili, da z naslednjim dnem, to je 26. aprila 1870 začnejo stavkati. O svojih zahtevah in odločitvah so brzojavno obvestili krojaške pomočnike v Zagrebu, Brucku na Muri, Celju, Gradcu, Judenburgu, Celovcu, Ljubljani, Leobnu, Ptuj, Bratislavi, Varaždinu, Wiener Neustadtu in na Dunaju.⁸³ Tako je prišlo do prve organizirane stavke v Mariboru. Že prvi dan se je položaj zaostрил, ko je nek pomočnik stavkokazu razrezal obleko in ga je policija zaprla. Delali so le pomočniki, ki so morali izgotoviti obleke, za katere so že dobili plačilo, sicer pa so bili v stavki zelo soli-

⁸¹ St LAG, *Statt. Präs.* 5-371/869, poročilo mariborskega župana namestništvu, 9. maja 1870.

⁸² MZ, 22. aprila 1870; Baš, stran 213; St LAG, *Statt. Präs.* 5-371/869, dopis mariborskega župana namestništvu, št. 774, 20. aprila 1870.

⁸³ MZ, 27. aprila 1870; Baš, stran 213; St LAG, *Statt. Präs.* 5-371/869, dopis mariborskega župana namestništvu, št. 885, 5. maja 1870.

darni. Štrajka so se mojstri ustrašili in že čez dva dni, do 29. aprila, v glavnem ugodili zahtevam pomočnikov. Tega dne so štrajkajoči spet imeli svoj shod, na katerem so navzočim pojasnili, da so posamezni mojstri popustili v obojestransko korist. Popustili so tudi pomočniki, tako je mojster Folger zvišal plače za 35 do 40 %, Leeb 7 do 10 % in dal spalnice, Trethan malo delo 30 %, veliko 50 %, spalnice izven mojstrove hiše ali delavnice, prav tako Rieger. Štirinajst krojaških pomočnikov pa se ni pogodilo niti ni dobilo drugje službe in so zato zapustili Maribor. Da so se mojstri bali, da ne bi zgubili svojih strank in so zato še prej popustili, je vidno tudi na straneh Marburger Zeitung, ko se strankam opravičujejo in pojasnjujejo.⁸⁴ Stavka je bila 6. junija definitivno končana. Omeniti je, da je v istem času izbruhnila stavka tudi v Leobnu. Vsekakor so se pokazali krojaški pomočniki v drugih mestih in pa mariborsko delavsko izobraževalno društvo zelo solidarni s štrajkajočimi, ki so dobili kar znatno denarno pomoč, in sicer od delavsko izobraževalnega društva Salzburg 5 gld. od tamkajšnjih krojaških pomočnikov 10, od linskih 12, leobenskih 7 in od dunajskega strokovnega društva 20. Po izplačilu podpor in pomoči leobenskim štrajkajočim stanovskim tovarišem v znesku 10 gld., je mariborskim ostalo 14 gld. 3 kr., s katerimi so ustanovili svojo podporno blagajno.⁸⁵

Hkrati je bilo končano tudi mezdno gibanje pekovskih pomočnikov, ki so dobili boljše plače, boljšo oskrbo in sploh lepše »ravnanje z njimi«. »Policija ni mogla ustreči skromnim zahtevam, da naj bi izprla in odgnala delavce, in zdaj naj bi mestni urad vsaj svetoval. Pri grožnjah in zmerjanju je marsikateri delodajalec šel dlje, kakor smo pričakovali mi sami, in vendar smo bili pripravljeni na hude napade. Novo pa je bilo, da so celo tisti, ki niso bili neposredno prizadeti, kričali na vsa usta. Vendar pa so naši nasprotniki izlili polno mero svoje jeze na voditelja gibanja. Najbolj pogosta in obenem najbolj neumna zahteva je bila »Zapustiti mora mesto!«, ker takšne zahteve mu kot rojenemu Mariborčanu niso postavljale niti odredbe iz časov najbolj surove reakcije. Izjave kot: Potolči, obesiti, vreči v Dravo, kažejo, da buržoazija celo presega najbolj fevdalne aristokrate, kadar gre za njene lastne goldinarje. Leto 1848 je plemstvu odvzelo mnogo več »zapisanih pravic« kot pa so prikrajšale vse delavske stavke delodajalce in vladajoči razred v mestih, toda takšne surovosti, kot jo kažejo naši nasprotniki, si tedaj niso privoščili niti največji aristokrati. Kljub vsemu se naša stranka krepi tudi tukaj in delavsko izobraževalno društvo je kot posledico mezdnega gibanja pridobilo številne in zelo vnete pristaše.«⁸⁶

V začetku julija so tudi mariborski zidarji in tesarji dosegli neke vrste tarifno pogodbo. Sporazum je bil sklenjen sorazmerno mirno, očitno so bili pod vplivom krojaške stavke mojstri pripravljeni na kompromis, pa tudi zahteve teh delavcev niso bile posebno velike. Na shodu 16. julija so sprejeli te delavske zahteve: 1. delovnik traja od 6.—18. ure, 2. mezde se ne zmanjšujejo, 3. nadure bodo plačane à 15 kr. na uro, 4. sporazum stopi v veljavo 25. julija 1870.⁸⁷

⁸⁴ MZ, 1. maja in 6. maja 1870; Tagespost, 30. aprila 1870; Baš, stran 213.

⁸⁵ MZ, 3. junija 1870; St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, dopis mariborskega župana namestništvu, št. 1138, 4. junija 1870.

⁸⁶ Volkswille, št. 19, 4. junija 1870.

⁸⁷ St LAG, Statt. Präs. 5-371/869, poročilo mariborskega okrajnega glavarja namestništvu, št. 1541, 16. julija 1870.

Čez leto dni je prišlo do ponovne stavke mariborskih krojaških pomočnikov, za katero pa v Marburger Zeitung ni nobenih podatkov. Stavkovnemu odboru je predsedoval Franc Pelko, do stavke pa je prišlo, ker so mojstri odstopili od pogodbe iz prejšnjega leta in znižali mezde. Po prvih pogajanjih je le mojster Kahn privolil v višje mezde, drugi pa so odklonili. Stavka je izbruhnila 15. oktobra. Pelko je v Volkswille prosil za denarno pomoč sodruge v drugih mestih, obenem pa jih je rotil, naj ne bodo stavkokazi.⁸⁸ Stavka je trajala skoraj mesec dni in je deloma uspela. Mojstri Folger, Trethan, Leeb in Kalm so privolili v delavske zahteve, medtem ko so v delavnicah mojstrov De-reanija, Gebauerja in Müllerja zaposlili nove pomočnike, ki so prišli od drugod in se torej Pelkov poziv o solidarnosti ni povsem izpolnil. Pelko v svojem poročilu tudi z žalostjo ugotavlja, »če bi ti pomočniki imeli toliko delavske zavesti, da bi zahtevali novo tarifo, potem bi tudi ostali trije mojstri morali ugoditi delavskim zahtevam. Tako pa so mnogi pomočniki morali zapustiti Maribor, nekateri pa so se zaposlili pri mojstrih, ki so sprejeli nove tarife.« Stavkajoči so dobili tudi precejšnjo denarno pomoč: 93,33 fl., iz Leobna 11,40 fl., Gradca 20 fl., Ljubljane 9 fl., Varaždina 8 fl., Judenburga 6 fl., Salzburga 6 fl., Celovca 10 fl., Wiener Neustadta 5 fl., Maribora 17,13 sl.⁸⁹

III

Franz Wiesthaler kot prvi voditelj delavskega gibanja v Mariboru

V začetnem razdobju mariborskega delavsko izobraževalnega društva stoji kot središčna oseba Franz Wiesthaler, ki zaradi svojih idej in neumornega dela v društvu zasluži nekaj več podrobnosti in daljši prikaz. Vse do leta 1875 je bil Wiesthaler gonilna sila društva, vse akcije so potekale prek njega, večinoma jih je sam sprožil, sicer pa je bil vsaj v središču njihovih dogajanj. Bil je neumoren organizator, predvsem pa predavatelj in govornik. Tako rekoč ni shoda, na katerem ne bi bil imel glavne besede, na katerem ne bi bil vsaj član delovnega predsedstva, če že ne predsednik sam. Pri tem je bil tudi vnet in vztrajen dopisnik v delavske liste, predvsem pa v Marburger Zeitung, ki ji je žrtvoval drugo polovico svojega življenja. Njegovo delovanje in pomen v mariborskem delavsko izobraževalnem društvu je omenjeno ob zgodovini društva, ker je tako neločljivo povezano z društvom samim. Zato naj bo tu omenjen samo kratek oris njegovega življenja.

Po podatkih Liber calculorum mariborske klasične gimnazije je bil rojen 25. decembra 1825 kot sin posestnika in notarja Franza in Auguste Wiesthaler. Klasično gimnazijo je obiskoval v Mariboru 1839—1842 in končal četrti gramatikalni razred. Potem je dve leti obiskoval predavanja filozofije v Gradcu, odkoder se je prepisal na teologijo na Dunaju. Leta 1847 je eksterniral. V revolucijskem letu 1848 se je priključil akademski legiji in jeseni istega leta začel študirati pravo v Gradcu, kjer je bil med ustanovitelji enega prvih graških burševskih društev Freya. Društvo je bilo ustanovljeno 25. januarja 1849; Wiesthaler je postal njegov senior, štel pa je 32 članov. Burši so nosili najprej

⁸⁸ Volkswille, št. 42, 21. oktobra 1871.

⁸⁹ Volkswille, št. 46, 18. novembra 1871.

bele, nato rdeče kape, njihova zastava je bila belo-rdeča-zlata. Freya je bila med društvi poleg Styrie najbolj progresistična v smislu idej revolucije leta 1848, ki jim je Wiesthaler ostal zvest pravzaprav še naprej. Wiesthaler se je tega leta seznanil s katoliškim reformatorjem Oberaufom, ki je nanj močno vplival in je bil z njim v stikih še po svojem izgonu v Švico. Freya je 13. marca 1849 ob obletnici žrtev marca 1848 na Dunaju priredila komemorativno svečanost. Na prostoru pri graškem kolodvoru se je zbralo do 800 študentov nemške, italijanske in slovenske narodnosti ter 200—300 drugih udeležencev. Med drugimi je govoril tudi Wiesthaler. Zaradi radikalnosti govorov je bilo društvo razpuščeno že 18. marca 1849. Glavni burši iz Freye pa so morali zapustiti Gradec, med njimi tudi Wiesthaler. Najprej je odšel v München, kjer se je spet srečal z Oberaufom, potem pa, ko so študentje (med njimi tudi on) knezu Windischgrätzu pripravili »Katzenmusik«, je moral zbežati v Švico in je živel v okolici Ženeve. Wiesthaler je bil v Švici v stikih z delavskimi društvi in drugimi političnimi begunci. Po nekaterih podatkih naj bi tudi napravil doktorat, vendar se nikoli ni podpisoval kot doktor. Gotovo je posebnost, da je njegova karikatura v barvah prva tovrstna upodobitev kakšnega graškega študenta. Leta 1862 se je vrnil v Maribor, potem ko mu je mati brez njegove vednosti izposlovala pomilostitev in že leta 1865 postal soizdajatelj Marburger Zeitung in do avgusta 1869 njen odgovorni urednik. Do 1887 je bil vnet sotrudnik in pisec uvodnikov ter zadnjih pet let 1882—87 spet odgovorni urednik. Umril je 22. oktobra 1890 v Mariboru v precejšnji bedi in osamljenosti.⁹⁰ »Marburgerica«, list, ki mu je Wiesthaler posvetil skoraj četrt stoletja svojega življenja, je ob smrti v dveh noticah spregovorila nekaj toplih besed, kjer je posredno povedano, da je bil v marsičem in tudi v bedi, v kateri je živel zadnja leta, žrtev lastnega idealizma. Pogreba se je udeležilo mnogo ljudi, med njimi župan Nagy, podžupan dr. Schmiderer, deželni poslanec Pfrimer idr.⁹¹ Doblinger v svoji knjigi omenja, da je ostal zvest idejam revolucije leta 1848 in nemški stvari,⁹² povsem pa zamolči njegovo delovanje v delavskem društvu. Brez dvoma je bil Wiesthaler zanimiva in samosvoja figura. V njegovem publicističnem in političnem delovanju je zaslediti več vplivov. V letu 1848 so največji vtis nanj napravile ideje nemškega liberalno demokratičnega meščanstva, po drugi strani je bil zelo dovzeten za Oberaufovo kritiko razmer v katoliški cerkvi. O tem priča ohranjena brošura, ki jo je Wiesthaler izdal v Gradcu januarja 1849, rokopis pa ima datum 18 des Christmonds 1848 z naslovom Warum schloss ich mich der freien christlichen Gemeinden? Auf Viehhauser's Frage: Warum bleibe ich römischer Katholik? entgegnet von Franz Wiesthaler gewesenem Theologen zu St. Stefan in Wien. V njej silovito kritizira obstoječi sistem rimske kurije, papeštvo, jezuite, vpliv cerkve na državo, na šolstvo, zavzema se za civilni zakon in celibat.⁹³ Drugi močan vpliv na njegovo pojmovanje sveta predstavlja delovanje v Švici in seznanjanje s švicarsko

⁹⁰ Liber calculorum gymnasii marburgensis vom Jahre 1830—50 v Pokrajinskem arhivu Maribor; St LAG, Statt. Präs. 5-371/66 dopis mariborskega okrajnega glavarja namestništvu, št. 976, z dne 31. maja 1869, prav tam tudi dopis št. 271, z dne 3. februarja 1871; M. Doblinger, Studententum, Burschenschaft und deutsche Einheitsbewegung in Graz bis 1880, Graz—Wien—Leipzig 1921 (nadalje Doblinger), stran 73; glej tudi MZ, št. 83, 23. oktobra 1890. Tu naj še omenim, da v nobeni matriki vseh treh mariborskih župnij, ki so v Arhivu Slovenije v Ljubljani, ni podatkov, kdaj naj bi bil Wiesthaler krščen.

⁹¹ MZ, oktobra 1890.

⁹² Doblinger, stran 73.

⁹³ St LAG, Statt. Präs. 18/369, št. 1440.

državno ureditvijo. Prepričanje, da je vzorec švicarske konfederacije tudi za Avstrijo najboljša možna rešitev v čedalje težjem notranjem položaju, ne pa dualizem, je ohranil tudi po prihodu iz Švice in je opaziti tudi v njegovih predavanjih v mariborskem društvu in resolucijah, ki jih je društvo sprejelo. Podobno stališče je imel tudi do preustroja vojske v ljudsko vojsko, podrobneje je to obrazložil v brošuri *Stehendes Heer oder Volksheer?*, ki je leta 1870 izšla v Mariboru. V Ženevi se je seznanil z mnogimi nemškimi političnimi begunci različnih političnih usmeritev, med njimi tudi s socialnimi demokrati, in pod njihovim vplivom je tudi Wiesthaler sam postal socialni demokrat. Mariborsko delavsko izobraževalno društvo se je okrog leta 1870 povežalo z nemško sekcijo prve internacionale, naročeno je bilo na njen list *Vorbote in Wiesthaler* je temu listu aprila 1869 poslal celo 30 fr. za stavgajoče stavbeniške delavce v Ženevi z besedami: »Bratom v Ženevi, ki so prekinili delo. Majhen dar naj bo znamenje, da se zavedamo svoje dolžnosti.«⁹⁴ To notico je *Vorbote* seveda priobčil, kar je povzročilo takojšnje reagiranje ministrstva za deželno brambo in javno varnost, ki je vprašalo graško namestništvo naj preveri, če je to res.⁹⁵ Mariborski okrajni glavar je 5. junija 1869 odgovoril, da o tem ni ničesar znanega, niti da bi bili mariborski delavci v stikih z Ženevo, niti ni Wiesthaler ali kdo od delavcev pobiral kakšnih denarnih prispevkov. Okrajno glavarstvo se tudi čudi, da bi Wiesthaler zmožel sam poslati tako velik znesek, ko ima ob ženi in otroku ter brez lastnega premoženja le 300 fl. letnih dohodkov. Pač pa je znano, da je od graških delavcev že nekajkrat dobil denarno pomoč 3 do 5 gld.⁹⁶ Poročila mariborskega okrajnega glavarja namestništvu o delavskem gibanju v Mariboru so vsa ta leta, posebej še do leta 1872 polna govora o tem, da je mariborsko delavsko izobraževalno društvo poleg graškega najbolj agilno in državi nevarno, ter najbolj lassalovsko na vsem Štajerskem in to predvsem po zaslugi Wiesthalerja, ki je njegov spiritus agens. Wiesthalerjeva vizija preobrazbe se je nekako ujemala v zmesi demokratičnih tradicij leta 1848 in s socialistično preobrazbo družbe in države z državno pomočjo, v tem smislu, da bi država s splošno volilno pravico dala delavstvu možnost sodelovanja v parlamentu pri sprejemanju zakonov v prid »četrtemu stanu«, država naj bi se demokratizirala in federalizirala po malonemškem načelu, pri čemer bi mali narodi ostali v obstoječih kronovinah in ne bi sestavljali novih. Vsekakor je nasprotnik dualizma, bori se proti nacionalnemu boju, ki državo razkrajja, in zaupa v demokratične reforme. Zato tudi ni za germanizacijo slovenskega življenja, kot je izpovedal v debati, navedeni zgoraj. Nikjer ni podatkov, če je znal slovensko, vendar je vsaj v začetku bil do Slovencev strpen. Od leta 1875 pa Wiesthaler ni več v odboru delavskega izobraževalnega društva. Zaenkrat še ni dokumentov, kako je do tega prišlo, odslej se namreč pojavlja le še kot publicist v »Marburgerici« in ob večanju slovenske narodne zavesti nastopa v korist nemške nacionalne stranke. Protislovenski je predvsem zato, ker je slovensko narodno gibanje s klerikalnim predznakom.

V uvodniku maja 1879 je pod naslovom *Ein Königreich Slovenien* pojasnil svoje stališče do ideje o združitvi južne Štajerske s Kranjsko. »Državnemu

⁹⁴ Navajam po Z. Šolle: *Internacionála a Rakousko*, stran 163, opomba 11.

⁹⁵ St LAG, *Statt. Präs.* 5-371, dopis namestništvu mariborskega okrajnega glavarstva, št. 147, 29. maja 1869.

⁹⁶ St LAG, *Statt. Präs.* 5-371/869, št. 1001, 5. junija 1869.

zboru je v splošnem lahko vseeno, če se južna Štajerska združi s Kranjsko, da le spada nova kronovina k Avstriji. Le nam Nemcem v ogroženem delu dežele in Slovencem, ki hočejo živeti in se razvijati z nemškimi Štajerci, prekine ta delitev večstoletne razmere, ki so se nam priljubile, in sicer za ceno, ki je ta žrtev ne more odtehtati. Nasprotni klerikalni reakcionarni večini v lastnem deželnem zboru nam ostane le ena prihodnost — državni zbor in če se tudi poslanska zbornica prepiše nasprotni stranki, bi mi lahko izostali, dokler bi ta večina še vladala v deželi in državi. Z vsem orožjem ustave in zakona se bomo borili s to stranko. Razbitje naše dežele bo močna spodbuda, da se ne odpovemo nobenemu sredstvu. Po porazu nasprotnikov se bo porušilo tudi njihovo delo in ponovna združitve z deželo našega hrepenenja, naših pesmi, se bo izvršila v kratkem času. Zato zvesto vztrajamo na svojih mestih, zato trdno držimo in visoko dvigamo zeleno belo zastavo in tako kot nekoč visoko zgoraj v Severni marki Holstein, kličemo tudi mi globoko spodaj na jugu: Za zmeraj nerazdeljeni!⁹⁷

Kljub temu, da se je Wiesthaler odvrnil od delavskega gibanja, je ob sprejetju zakona proti socialistom v uvodniku januarja 1884 pod naslovom Ein Sozialistengesetz für Österreich obsodil to dejanje in se zavzel za izboljšanje gospodarskih in socialnih razmer ter proti policijski državi.⁹⁸ Značilno je, da sicer priznava socialnodemokracijo kot stranko, vendar je proti zakonu o socialistih iz liberalnodemokratskih nazorov in ni več sledu o nekdanjem borcu za delavsko stvar.

IV

Mariborsko delavsko izobraževalno društvo do Neudörfla

Z avgustovsko prepovedjo mariborskega delavskega izobraževalnega društva delavske gibanje ni zamrlo niti ni ostalo brez svojega društva kot je to menil Baš.⁹⁹ Še v času, ko je bila v obravnavi pritožba prvega društva na notranje ministrstvo in državno sodišče, je staro članstvo v skoraj isti obliki osnovalo novo društvo. Društvena pravila za na novo ustanovljeno društvo so poslali Georg Widemscheg, Stefan Pauler, Jakob Zollenstein, Johann Hübner ter Franz Wiesthaler že 17. oktobra 1870.¹⁰⁰ Ustanovni občni zbor so namerali sklicati 20. novembra, vendar je graško namestništvo 6. novembra odklonilo pravila, češ da § 13 ne zadošča zakonu o društvih, ker ne govori o možnosti razpustitve društva.¹⁰¹ Pripravljalni odbor je popravljena pravila ponovno poslal namestništvu 18. novembra in 8. decembra je bilo društvo dovoljeno.¹⁰² Člen 13 je bil dobesedno prepisan iz pravil prejšnjega, avgusta 1870 prepovedanega društva, ki ga je isto namestništvo dve leti prej dovolilo. Zdajšnja prepoved je bila pač očiten znak zavlačevanja in nagajanja s strani namestništva. Delavci so se upravičeno spraševali, čemu namestništvo v svojih odločitvah nima enotnega mnenja v pravnih presoajah.¹⁰³ V obdobju tega kratkotraj-

⁹⁷ MZ, 28. maja 1879.

⁹⁸ MZ, 30. januarja 1884.

⁹⁹ Baš, Maribor v avstrijski ustavni dobi, stran 241.

¹⁰⁰ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 14259/487.

¹⁰¹ Prav tam; glej tudi Volkswille, št. 43, 19. novembra 1870.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Volkswille, št. 45, 3. decembra 1870.

nega medvladja je bilo na Dunaju osnovano novo delavsko izobraževalno društvo, namesto tistega, ki je bilo ob veleizdajniškem procesu prepovedano. Podpredsednik novega društva je postal urednik Volkswille Scheu. Ustanovnemu občnemu zboru tega društva je 13. novembra Wiesthaler poslal brzojavko, v kateri pravi: »Srečo v novih prizadevanjih k visokemu, lepemu, staremu cilju.«¹⁰⁴ Zaradi nagajanja namestništva se je mariborsko delavsko društvo lahko osnovalo šele čez dva meseca. Ustanovni občni zbor je bil 18. decembra 1870 v Gambrinusovi pivnici in je izvolil tale odbor: predsednik je postal Franz Wiesthaler, njegov namestnik Georg Widemscheg, tajnik Stefañ Pauler, njegov namestnik Karl Bremich, blagajnik Alois Hermann, ki je imel za namestnika Jakoba Zollensteina, knjižničarja sta bila Josef Sidar in Marcus Meizen, drugi odborniki pa Heinrich Hinrich, Franz Jelen, Ferdinand Diettinger in Vinzenz Aueri.¹⁰⁵

Avstrijska socialna demokracija je bila tedaj pod močnim vtisom veleizdajniškega procesa, številna društva širom po monarhiji so bila prepovedana, velik odmev pa sta povzročili tudi prusko-francoska vojna in pariška komuna. Spomladi 1871 je prišlo do prvega večjega razcepa med avstrijskimi socialisti. Na eni strani je bil del delavstva okrog Oberwinderja mnenja, da naj bo delavska stranka del liberalno meščanskega gibanja, drugi del okrog Scheuja, Kaler Reinhala in Wankeja pa je zagovarjal mnenje, da mora biti delavska stranka zbirališče vseh delavcev, obrtnikov in sploh potlačenih slojev, vključno kmečki proletariat.¹⁰⁶ Oberwinderjeva smer ali zmerni, so kmalu ostali v manjšini, njihov program pa je bil, da naj se razmere zboljšajo po poti reform; mnogo bolj kot radikali so se spogledovali z meščanskimi strankami. Bistvo radikalnega programa je v nekem policijskem poročilu označeno, češ da so »... polni sovraštva proti posedujočim, kapital hočejo ukloniti delu in si zgraditi lastno eksistenco«.¹⁰⁷ V bistvu so vztrajali na znanem Hartungovem programu, ki je bil sprejet že 22. avgusta 1868 na devetem dunajskem delavskem dnevu.¹⁰⁸ Tudi mariborsko delavsko izobraževalno društvo je bilo na strani radikalov, prav tako kot graško, ki je bilo vseskozi nekakšna zvezda vodnica za Mariborčane. V podporo radikalnim stališčem so v Mariboru konec februarja 1871 sprejeli resolucijo, s katero so pozdravili zborovanje dunajskih delavcev 27. februarja 1871. V njej pravijo: »Priatelji, strankini prvoborci! Zahvaljujemo se vam, da tako pogumno razvijate naš prapor. Samo sodelovanje v zakonodaji nam bo prineslo rešitev iz socialne stiske. Naša prva zahteva je splošna volilna pravica, da pa bomo to zahtevo opravili z uspehom, predlagamo: volilno pravico z 20. letom, tajno glasovanje, volitve ob dela prostih dnevih, poslanske diete, svoboden in poceni tisk, neomejeno pravico združevanja in pravico zborovanja.«¹⁰⁹ To je natanko isto, kot je zahteval Hartungov program. Podobno problematiko so obravnavali na shodu 6. aprila 1871, na katerem je Wiesthaler orisal načrt, kako naj bi se avstrijska socialna demokracija organizirala ter čimbolj uspešno delovala. Žal ta skica ni ohranjena.

¹⁰⁴ Volkswille, št. 43, 19. novembra 1870.

¹⁰⁵ MZ, 25. decembra 1870.

¹⁰⁶ Steiner, Die Arbeiterbewegung, str. 60—61.

¹⁰⁷ Prav tam, stran 64.

¹⁰⁸ Prav tam, stran 12; Klaus Berchtold, Österreichische Parteiprogramme 1868—1966, Dunaj 1967 (nadalje Berchtold, Österreichische Parteiprogramme), stran 111.

¹⁰⁹ MZ, 3. marca 1871.

da bi jo mogli podrobneje analizirati. Na shodu je govoril tudi Johann Most, ki je bil takrat na agitacijskem potovanju po južnih deželah monarhije. Preden je prišel v Maribor, je imel uspešen shod v Beljaku.¹¹⁰ Iz Maribora se je napotil še v Ljubljano, kjer so mu prepovedali zborovanje. V svojem govoru v Mariboru je bil mnenja, da je rešitev Avstrije iz takratnih zmed le v tem, da vlada podpre socialnodemokratska stremjenja. Kot je zapisala Volkswille se po njegovem govoru aplavz ni hotel poleči.¹¹¹

Za volitve septembra 1871 se je mariborsko delavsko izobraževalno društvo povežalo z liberalci in nastopilo skupaj z njimi proti nemškim in slovenskim konservativcem. V Mariboru se je politično življenje že polariziralo na dva izrazito si nasprotna tabora: na liberalni nemško usmerjeni tabor, ki so se mu priključili tudi delavci, ter na slovenski tabor, ki je bil sestavljen iz konservativcev in liberalcev.¹¹² S tem, da se nobeni slovenski politični struji ni posrečilo pridobiti na svojo stran slovenskega delavstva, je nemški vpliv v socialni demokraciji prevladal. Sama socialna demokracija takrat še ni nasprotovala politični zaroki z liberalci, čeprav je ni ravno pospeševala, povsem drugače kot leta 1873, ko je radikalna smer odkrito nastopila proti liberalni volilni reformi Hohenwartove vlade, medtem ko je Oberwinderjeva smer osnutek volilnega zakona odkrito pozdravila.¹¹³ Predvolilno zborovanje v Mariboru je bilo v Götzovi pivnici, udeležila sta se ga tudi mariborska poslanca Friedrich Brandstetter, ki je po besedah Volkswille predstavljal »skrajno levico razpuščenega državnega zbora«¹¹⁴ ter poslanec v štajerskem deželnem zboru Karel Reuter. Na shodu so obravnavali tudi stališče delavcev do drugih strank. Wiesthaler je v svojem govoru dejal, da se delavsko gibanje že od svojih začetkov zavzema za to, da bi sprejelo stališče do drugih strank, zdaj pa je končno napočil čas, da se o tem izreče. Opozoril je, da je najbolj potrebno, da se zlomi reakcija višjih fevdalcev in ultramontancev, torej Hohenwartova vlada. Govoriti je treba o skupnem boju liberalcev in socialnih demokratov proti klerikalnem. Delavci v Gradcu in na Dunaju so se že sporazumeli, da bodo na skorajšnjih volitvah skupaj nastopili in v svoji resoluciji 27. februarja so se odločili, da ne bodo podprli Hohenwarta. Po njegovem mnenju formalna zveza nemških liberalcev in delavcev ne nasprotuje programu slednjih, ker tudi v zahtevi po splošni volilni pravici, ki ob popolni svobodi tiska in združevanja samo pospešuje svoboden razvoj v tako zaostali deželi kot je Avstrija, liberalna stranka podpira delavce. Nemški liberalci se v svojem programu zavzemajo tudi za ustanovitev delavskih zbornic. Delavska stranka nasprotuje federalizmu, ki ga hoče izvesti fevdalna klerikalna reakcija, ki ovira svoboden razvoj in interese meščanske družbe ter je samo v korist državne in cerkvene reakcije, ki hoče z njim obdržati preostanke srednjega veka. Resolucija se konča: »Delavska stranka, ki si je kot prvo nalogo zadala čim popolnejšo uveljavitev pravice do zborovanja in združevanja ter na srečo ni stranka, ki bi po vzoru navideznega liberalizma hotela zavesti po instinktu pravične in zdrave sodbe množic, je zato vedno stremela, da bi postala zbirališče

¹¹⁰ Volkswille, št. 13, 1. aprila 1871.

¹¹¹ MZ, 7. aprila 1871; Volkswille, št. 15, 15. aprila 1871; St LAG, Statt. Präs. 5-2426/869, poročilo magistrata namestništvu, št. 3200, 6. aprila 1871.

¹¹² Baš, Maribor v avstrijski ustavni dobi, stran 215.

¹¹³ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 66.

¹¹⁴ Volkswille, št. 34, 26. avgusta 1871.

vseh svobodomiselnih elementov in ponovno poziva vse svobodomisleče, da se združijo z njo. Ona sama hoče resnično enakopravnost za vse in njeni interesi se ujemajo s kulturnimi interesi skupnosti. Delavska stranka noče, kot doslej vladajoči politiki, ozdraviti zunanjih pojavov bolezni države, ampak zahteva, da jih ozdravi država sama s spremembo današnjih proizvodnih razmer. Ne bori se samo za industrijski proletariat, ampak za tistih 90 % prebivalstva, ki po statističnih podatkih vseh dežel živi v bedi. Bori se za industrijske delavce, za kmečke dninarje, za tlačene male obrtnike in uradnike, za stradajoče učitelje in umetnike, za poštene pisatelje, za vse, ki ne živijo človeku primerno. Kot avantgarda vseh ubogih in revežev se bori najprej zaboljšanje položaja industrijskih delavcev. Ko bo dosežen ta cilj, se bo po naravni nujnosti zboljšal tudi položaj kmečkih in umskih delavcev. Z ozirom na zunanjepolitični položaj delavska stranka v Avstriji z veseljem pozdravlja padec posvetne oblasti papeža in vidi v dovršitvi nemške enotnosti pomemben napredek za veliko mednarodno socialno gibanje.«¹¹⁵

To vsekakor zelo zanimivo in jasno resolucijo so enoglasno sprejeli. V debati je Jakob Zollenstein govoril o zgodovini delavskega gibanja v Avstriji in dejal, da se morata delavska in liberalna stranka boriti proti skupnemu sovražniku, ko pa bo le-ta poražen, bosta šli vsaka svojo pot: liberalna na desno, delavci pa na levo. V imenu liberalcev je najprej govoril Ferdinand Diettinger, ki je dejal, da delavcem niso zavrnil nobene njihove zahteve, vendar imajo liberalci tudi svoje zahteve, ki jih morajo delavci podpreti. Te pa so: odprava posrednih davkov in uvedba novega enotnega davka na dohodke, obrtni zakon, ki bo urejal odnose med delavci in delodajalci, uvedba delavskih zbornic, uvedba posebne sekcije za delavska vprašanja pri trgovinskem ministrstvu. Brandstetter je v svojem govoru izrazil veselje, da so tudi delavci spoznali, kako potreben je skupen nastop in boj proti reakciji. Dejal je, da se je skupaj s Konradom Seidlom v parlamentu zavzemal za ureditev vojaške službe, ki delavce zelo prizadene. Ožigosal je dejavnost ministrov Giskre in Schöffleja o delavskem vprašanju ter obljubil, da se bo zavzemal za delavske zbornice, ki naj bodo prehodna oblika k splošni volilni pravici. O delavskih zbornicah je govoril tudi Wiesthaler. Po njegovem mnenju naj bi vsaka dežela imela vsaj eno zbornico, večje pa tudi več in vsaka zbornica naj bi v deželni zbor izvolila vsaj tri poslance. Govoril je tudi o preureditvi monarhije, kjer je še vedno zagovarjal stališče, da mora to biti zveza dežel, v kateri bo vladala svoboda, blagostanje, red znotraj države in neodvisnost na zunaj. Vendar je pa proti federalizmu, ki hoče pod aristokratsko ultramontansko zastavo vrniti državo v srednji vek.¹¹⁶ Ta shod je z neprikritim zadovoljstvom zabeležila tudi Tagespost, ki pravi, da so delavci enoglasno sprejeli resolucijo o »odkritosrčni in trajni priključitvi k nemški liberalni stranki«.¹¹⁷ Ob koncu tega največjega predvolilnega shoda, na katerem je bila sklenjena prva politična volilna zaroka med delavci in liberalci, so za družine zaprtih na dunajskem veleizdajniškem procesu zbrali 5 fl.¹¹⁸ Na volitvah za deželni zbor je potem septembra v mestni kuriji v Mariboru zmagal Reuter, v kmečki kuriji za sodne

¹¹⁵ MZ, 23. avgusta 1871; Volkswille, št. 34, 26. avgusta 1871, št. 18, prav tam, glej tudi Baš, Maribor v avstrijski ustavni dobi, stran 214.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Tagespost, 21. avgusta 1871.

¹¹⁸ Glej opombo 17.

okraje Maribor, Slovenska Bistrica in Lenart (brez Maribora in Slovenske Bistrice) pa Brandstetter in Seidl proti Slovencema Radeju in Šumanu. Na oktobrskih volitvah za državni zbor so bili izvoljeni isti trije poslanci.¹¹⁹ S to zmago na volitvah so največ pridobili liberalci, delavci so oddali samo svoje glavo, liberalci so se sicer potegnili za nekatere njihove zahteve, predvsem delavske zbornice, vendar je te načrte zmllel mehanizem parlamentarnega birokratizma. Ob naslednjih volitvah 1873 je delavska stranka na podlagi teh izkušanj že odkrito pozivala, naj se ne pridružijo liberalcem, njihov boj mora veljati splošni volilni pravici.

V prvi polovici leta 1871 je Hippolyt Tauschinsky začel z ognjevitvo agitacijo za svoje društvo Poslanstvo svobode, vere in ljubezni (Botschaft der Wahrheit, der Freiheit und der Liebe). To društvo je bilo čudna zmes socialnega programa z religioznimi idejami. Tauschinsky je bil v delavskem gibanju pomembna osebnost že leta 1868 na Dunaju in eden voditeljev dunajskega delavsko izobraževalnega društva, ki je sprejelo Hartungov program. Tauschinsky sam je bil zelo protislovna osebnost, zelo izobražen mož, ki je bil na dunajski visoki šoli za upodablajoče umetnosti docent za zgodovino. Svoje Poslanstvo svobode, vere in ljubezni je osnoval že leta 1868, ko je izdal pod istim naslovom posebno brošuro, v kateri je objavil svoj program. Izhajajoč iz liberalno meščanskih krogov, je govoril o neodtujljivih pravicah človeka v državnem in kulturnem življenju, na socialnem področju je zastopal lassallovске ideje, zavzemal se je za socialno zakonodajo, ki bo omogočila slehernemu državljanu, da bo užival sadove svojega dela. Že takrat je ustanovil nekaj društev v smislu svojega programa, vendar preveč uspeha ni požel. Ko pa je bilo odkrito, da je od notranjega ministra Taaffeja dobil podkupnino v znesku 800 gld., je bil prisiljen izstopiti iz društva in se je za nekaj let sploh umaknil iz delavskega gibanja.¹²⁰ Šele v letu 1873 se je spet začel približevati delavskemu gibanju, vendar ga je hipoteka preteklosti močno bremenila in si je le težko pridobil zaupanje delavskih voditeljev. Kljub temu da je bil odličen govornik, zelo inteligenčen in sploh občudovanja vredna osebnost, je motila njegova nestrpnost do nasprotnih mnenj in ugovorov ter delavskemu razredu tuja religioznost, ki sicer ni bila katoliška, vsekakor pa religioznost. Delavci so mu očitali, da kljub temu, da ne priznava osebnega boga, ampak le idealno naravo, vendarle ustvarja novo vero. Delavski funkcionarji so si bili v glavnem edini, da bi brez te svoje verske primesi imel med delavstvom mnogo več vpliva. Vsekakor je na neudörflskem kongresu igral glavno vlogo in je bil tudi izvoljen za predsednika kongresa. Na procesu proti njemu in soobtoženim, je sam dejal, da ne za to, ker bi bil med delegati najbolj priljubljen, pač pa zato, ker so vedeli, da je sposoben spraviti na skupen imenovalec vse različne sprte smeri v delavskem gibanju in pa ker kot predsednik ni mogel sodelovati v debatah.¹²¹ Na procesu Tauschinskemu niso mogli dokazati veleizdajstva, toda zaradi kršitve javnega reda in miru je bil obsojen na tri mesece zapor. Potem se je povsem umaknil iz delavskega gibanja in je umrl leta 1905.¹²²

¹¹⁹ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem. Ljubljana 1965, strani 226, 383, 384, 390.

¹²⁰ Steiner, Die Arbeiterbewegung, str. 14—15.

¹²¹ Prav tam, str. 90—91.

¹²² Prav tam, stran 120.

Doslej je bilo iz nekega Kersnikovega pisma znano, da je imel Tauschinsky od 5. januarja 1874 dalje v Gradcu slovenska predavanja v okrilju »popolnem brezverskega poselstva, svobode in ljubezni«. ¹²³ Drugih podatkov ni, pač pa je očitno, da je somišljenike iskal že tri leta prej. Dve skromni kratki poročili o tem je prinesel njegov list *Volksbote*, ki z optimizmom piše maja 1871, da se njegovo gibanje v Gradcu in okolici lepo širi ter da se je Tauschinsky začel pripravljati, da svojo brošuro o Poslanstvu prevede v slovenščino. V istem času so se njegove ideje širile tudi v Istri in je Lodovico Vuličević pod naslovom *Il mondo prevedel prvi dve poglavji Poslanstva v listu Il Pensiero, Gionale del Popolo Istriano, organo ufficioso per gli atti della Società Operaia di Pola* v njegovi drugi številki z dne 14. aprila 1871. ¹²⁴ Čez nekaj mesecev, v avgustu 1871, je že napovedano, da bo Tauschinsky v Mariboru začel s septembrom brezplačno predavati serijo predavanj o svojem nauku. ¹²⁵ Septembra je prenehal izhajati njegov list *Volksbote*; pa ni najti podatkov niti v drugih virih, če je svojo zamisel realiziral. Po skopem poročilu mariborskega okrajnega glavarja je v naslednjih letih Tauschinsky imel velik vpliv na mariborske delavce in poročilo pravi, da je bil mnogokrat v Mariboru, kjer je vedno imel stike samo z delavci ali vodstvom delavsko izobraževalnega društva, ni pa več propagiral svoje verske sekte. Seveda je to že v drugi politični konstelaciji, ko je Tauschinsky spet postal vidnejša figura v delavskem gibanju, posebno v Gradcu in gredo ti njegovi obiski v Mariboru na račun njegovega prizadevanja, da se delavstvo združi v sklopu priprav za neudörflski kongres. Pod njegovim neposrednim vodstvom je bilo takrat tudi ustanovljeno društvo lesnih delavcev ter društvo krojačev. ¹²⁶

Za društveno leto 1872 je bil za predsednika na občnem zboru 7. januarja 1872 ponovno izvoljen Wiesthaler, njegov namestnik je postal Julius Seifritz, tajnik in njegov namestnik sta postala Florian Seikota in Titus Kokolj, blagajnik in namestnik Markus Goldberger in Jakob Zollenstein, knjižničar ter namestnik Thomas Neid in Franz Pelko, drugi odborniki pa Stefan Hofer, Franz Wisnecky, Franz Kliemann in Andreas Wernik. Društvo je štelo 89 članov. ¹²⁷ Na novo izvoljeni odbor je že v januarju začel s politično akcijo, ki jo je skušal izvesti skupaj z liberalci in jih pri tem spomnil na volilne obljube, s katerimi so s pomočjo delavcev zmagali. Šlo je za ustanovitev delavskih zbornic. Na shodu 14. januarja so v gostilni Straschill sprejeli resolucijo in jo poslali parlamentu. Resolucija je zahtevala, da se ustanovijo delavske zbornice, ki bi bile enakopravne s trgovsko obrtnimi zbornicami, pri čemer bi pa za delavsko zbornico lahko imel volilno pravico vsak delavec zaposlen v tovarni ali v delavnici. Stroške zbornice naj bi krila država. V obravnavi je Zollenstein opozoril, da je že zgoraj opisano delavsko zborovanje avgusta preteklega leta zahtevalo delavske zbornice in na tem shodu so tudi liberalci obljubili, da se bodo v štajerskem deželnem zboru ter v dunajskem parlamentu borili za to zahtevo. ¹²⁸ Brandstetter je menil, da mora resolucijo podpisati čim več delavskih zborovanj, ker bo s tem imela v parlamentu večjo težo. Po njegovem mnenju naj bi

¹²³ Ivan Prijatelj, Janko Kersnik in njegova doba I. Ljubljana 1910, stran 238.

¹²⁴ *Volksbote*, št. 9, 1. maja 1871.

¹²⁵ *Volksbote*, št. 12, 1. avgusta 1871.

¹²⁶ St. LAG, *Statt. Präs.* 5-2426/869, mariborski okrajni glavar namestništvu 3. januarja 1874.

¹²⁷ MZ, 10. januarja 1872; *Volkswille*, št. 5, 3. februarja 1872.

¹²⁸ MZ, 19. januarja 1872.

delavci na podlagi delavskih zbornic v deželnih zborih imeli 59 zastopnikov, v dunajskem parlamentu pa najmanj 9.¹²⁹ Sprejeto peticijo je v začetku februarja Brandstetter res predal parlamentu, ki jo je prepustil v nadaljnjo obravnavo odboru za peticije, Brandstetter pa je dobil nalogo, da je v odboru njen poročevalec.¹³⁰ To peticijo je 19. marca parlament res obravnaval in jo prepustil skupnemu ministrstvu »v nadaljnje obravnavanje«,¹³¹ kjer pa ni prišlo do realizacije.

Skoraj v istem času, 24. marca, je bilo osnovano strokovno društvo krojaških pomočnikov, katerega namen je bil prirejanje predavanj, pisanje prošenj in pritožb za člane, medsebojna pomoč, izobraževanje in podobno.¹³² V zvezi z mariborsko akcijo o ustanovitvi delavskih zbornic, ki jo je, kot že rečeno, obravnaval parlament skupaj z warndorfsko resolucijo o »času primerni ureditvi delavskih zadev«, je mariborsko delavsko izobraževalno društvo postavilo še eno zanimivo resolucijo, in sicer na shodu 14. aprila v Götzovi pivnici, kjer je Zollenstein najprej orisal zgodovino mariborske resolucije o delavskih zbornicah od njenega nastanka do obravnave v parlamentu 19. marca, Wiesthaler pa je obrazložil novo resolucijo, v kateri se zavzema za ustanovitev posebnega telesa, nekakšnega delavskega odbora, ki bi ga sestavljali delegati delavsko izobraževalnih in strokovnih društev, zasedal bi na Dunaju, plačevala pa bi ga država. Namen je utemeljeval s tem, da skupno ministrstvo ne more »ustrezno in dovolj kvalificirano nadrobno oceniti resolucije«, ker v njem ni delavskih zastopnikov, meščanski politiki pa ne poznajo dovolj dobro delavskih razmer. Zato naj bi ta odbor ves material strokovno pripravil v ustreznih parlamentarnih oblikah, tako da ne bi vse delavske zahteve in peticije romale v koš na podlagi raznih parlamentarnih zvijač. Ta odbor bi bil pristojen, da bi najbolj zanesljivo in najhitreje oskrbel potrebno gradivo, da bi se lahko rešila večina delavskih zahtev.¹³³ Ta resolucija, ki je zanimiv poskus, kako bi delavci le na nek način prišli v parlament, oziroma vsaj posredno vplivali na njegovo delo, je bila enoglasno sprejeta. V nadaljnjem poteku shoda so Fuchs, Zollenstein in Seikota obravnavali tudi predlog, da bi strankino glasilo Volkswille izhajalo kot dnevnik. V načrtu so imeli, da bi finančno bazo zagotovilo 200.000 predplačnikov, ki bi prispevali vsak po 20 kr. Akcija je imela vsedržavni značaj in je bilo dotlej zbranih že 50.000 predplačnikov, vendar je poskus propadel in delavska stranka je dobila svoj dnevnik šele čez dvajset let.¹³⁴

Dne 9. junija je društvo v Götzovi pivnici praznovalo svojo ustanovitveno obletnico, ki je vsaj v zunanji dekoraciji bila videti nekoliko drugačna kot pred tremi leti. Nikjer ni bilo namreč kakšnega vsaj malenkostnega izraza slovenske prisotnosti. Pred orkestrom je bila društvena zastava, ki so jo ravno vrnili z dunajske delavske razstave, gledališki orkester je zaigral Arbeitermarsch, ki ga je kapelnik Franz Bartett skomponiral prav za to priložnost.¹³⁵ Praznična dvorana je bila okrašena le s sliko Lassalla in njegovimi citati. Pevske in godbeniške točke so bile vse nemške, med njimi je bila tudi Wagnerjeva

¹²⁹ Volkswille, št. 5, 3. februarja 1872.

¹³⁰ MZ, 11. februarja 1872.

¹³¹ MZ, 23. marca 1872.

¹³² MZ, 27. marca 1872 in 10. aprila 1872.

¹³³ MZ, 17. aprila 1872.

¹³⁴ Prav tam; tudi Volkswille, št. 17, 27. aprila 1872.

¹³⁵ Volkswille, št. 27, 6. julija 1872.

Praznična uvertura. Pozdravne brzozavke so poslala društva iz Leobna, Übelbacha, Celovca in Ljubljane, osebno pa so se proslave udeležili graški delavci. Ker je bila v veljavi še vedno na volitvah sklenjena zaroka z liberalci, so se slavnosti udeležili tudi predstavniki mesta. Slavnostni govor je imel predsednik Wiesthaler, ki je govoril bolj s stališča splošnega človeškega humanizma in etike, ne pa toliko kot voditelj delavskega društva. Dejal je, da delavci stremijo za najvišjimi cilji človeškega duha. Na slabe in temne strani v teh letih je treba pozabiti, zakaj ta dan je praznik delavskih prijateljev. Delavska skupina je sicer majhna, vendar trdna in zvesta svojim načelom, krepki jo misel, da ni sama, ampak da je še precej drugih, ki čutijo podobno kot delavci, čeprav niso v njihovih vrstah in le čakajo, da bodo osvobojeni zunanjih pritiskov, nato pa se bodo priključili delavcem. Ob koncu se je za obisk zahvalil vsem sodrugom iz Gradca, s katerimi Mariborčane veže zvesto sosedstvo in neutrudna skrb za uresničevanje smisla društva, ta smisel pa je: vzgoja duha in vzgoja značaja, ki bo pripeljala do zavesti o delavskih pravicah in dolžnostih. Zato naj živi polna, čista in prava človečnost, ki nam omogoča uživati pravico in izpolnjevati naše dolžnosti, je končal Wiesthaler.¹³⁶

Januarja 1873 je bil izvoljen nov odbor društva za društveno leto 1873. Sestavljali so ga Wiesthaler kot predsednik, Zollenstein namestnik, Franz Dworschak tajnik, Georg Widemscheg namestnik, Goldberger blagajnik, Seikota namestnik, Gotthard Kamann knjižničar, Michael Bostian namestnik ter odborniki Josef Zügner, Eduard Lustig, Ludwig Kovatsch, Koloman Antal, ki je bil tudi predsednik bolniške blagajne. Društvo je štel 143 članov.¹³⁷ Novi odbor je že kmalu zavzel svoje stališče do volilne reforme Hohenwartove vlade, ki jo je prav tedaj pripravljala. O tem so razpravljali na shodu 2. marca 1873 v Straschillovi gostilni. Govorniki (Zollenstein, Wiesthaler, Seikota, Diettinger, ki je govoril v imenu liberalcev o prizadevanjih svoje stranke za delavske zbornice), so se zavzemali za sprejetje resolucije dunajskih delavcev o volilni reformi,¹³⁸ vendar so to vprašanje povezali z ustanovitvijo delavskih zbornic, ki se ni in ni premaknila z mrtve točke. V tem smislu so sprejeli resolucijo, ki pravi: »V prepričanju, da delavska stranka v Avstriji stoji na tleh državnosti in hoče doseči svoje cilje s sodelovanjem pri zakonodaji, v nadaljnjem prepričanju, da samo parlament, izvoljen na splošnih in direktnih volitvah, ki bi odstranil vse stanovske grupacije in privilegije, lahko ustreza delavskim željam in v prepričanju, da hoče delavska stranka do zadnjih konsekvenc izvesti moralno (sittliche) idejo o državi, se ji zdi, da je od uvedbe splošne in direktne volilne pravice vsaj potrebno, da se v današnjih socialnih razmerah osnujejo delavske zbornice. In v tem prepričanju delavska stranka sicer vidi v uvedbi direktnih volitev napredek in zaščito v odnosu do državi sovražnih stremljenj fevdalno klerikalne reakcije, vendar pa ugotavlja, da vlada doslej ni storila nikakršnih korakov, da bi delavski razred pripustila k sodelovanju pri zakonodaji in da še zlasti ni upoštevala peticije o uvedbi delavske zbornice. Zato bo delavska stranka naslovila na parlament skupaj z osnutkom volilne reforme tudi zahtevo, da naj računa

¹³⁶ MZ, 12. junija 1872.

¹³⁷ MZ, 24. januarja 1873.

¹³⁸ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 66.

tudi z delavci.¹³⁹ Nekaj dni kasneje je isto resolucijo sprejelo tudi graško delavstvo.¹⁴⁰ Tako je delavstvo zavrnilo sodelovanje pri volitvah, kar pa ni motilo Wiesthalerja, da ne bi aktivno sodeloval na predvolilnih zborovanjih liberalne stranke.¹⁴¹

V letu 1873 je vse bolj pojema vpliv Oberwinderjeve struje in vedno močnejše so se pojavljale težnje, da se strankarski spor uredi in da postane gibanje spet enotno. Različna delavska društva so vodila široko zasnovano akcijo, da bi se sestal kongres stranke. Posebno aktivni so bili graški in češki delavci, ki so novembra 1873 sprejeli resolucijo, v kateri so pozivali k enotnosti, miru in redu v lastni stranki ter zahtevali sklic kongresa vseh avstrijskih delavskih društev.¹⁴² Tudi v Mariboru so se že v avgustu 1873 zavzeli za enotnost v gibanju. Na shodu v Götzovi pivnici 3. avgusta 1873 je Wiesthaler zahteval, da se skliče poseben kongres, ki naj bi sprejel program, kakršnega je zastopala Scheujeva Volkswille, to je radikalni. Za ta program sta se zavzela tudi Gregor Kautschitsch in Jakob Schäffer. Potem so govorili o posledicah borznega poloma in sprejeli resolucijo, ki jo je pred njimi že sprejelo delavstvo v Wiener Neustadtu. Ta med drugim pravi, da delavci jemljejo krizo za naravno posledico lahkomišelnega liberalnega gospodarjenja, ki je združena s sistematičnim ustvarjenjem viška vrednosti na škodo delavcev, obenem pa sodijo, da vladni ukrepi ob krizi niso bili ustrezni in sami zahtevajo: 1. parlament, izvoljen s splošno, enako in neposredno volilno pravico, ki bi izglasoval zakone, s katerimi kapitalisti ne bi več mogli izkoriščati delavcev, 2. ustanovitev narodne banke, 3. skrajšanje delovnega časa na največ 10 ur. To resolucijo je v celoti priobčila tudi Tagespost.¹⁴³ Ponovno je mariborsko delavsko izobraževalno društvo zahtevalo splošno volilno pravico na shodu 1. novembra 1873, spet v Götzovi pivnici, kjer je govoril takrat eden najagilnejših delavskih agitatorjev Tauschinsky.¹⁴⁴ O samem poteku shoda časopisje ne poroča, prinaša le enoglasno sprejeto resolucijo, v kateri delavstvo zahteva volilno pravico kot svojo upravičeno in brezpogojno zahtevo, za katero se bo borilo z vsemi zakonitimi sredstvi, obenem pa zahteva, da parlament zastopa resnične interese avstrijskega ljudstva.¹⁴⁵

Tudi za naslednje društveno enoletno mandatno obdobje je bil za predsednika, to pot tretjič, izvoljen Wiesthaler,¹⁴⁶ drugi člani odbora pa so bili izvoljeni šele čez približno pol meseca po izvolitvi predsednika.¹⁴⁷ Odbor je bil sestavljen takole: predsednikov namestnik je postal Andreas Petrič, za tajnika in namestnika sta bila izvoljena Ferdinand Hafner in Jakob Černko, za blagajnika in namestnika Josef Gleissl in Karl Pressler, za knjižničarja in namestnika Simon Jereb in Franz Pelko, za odbornike pa Karel Jäger, Sebastian Prax in Mathias Jauschek. S temi volitvami se končuje serija poročil o delovanju mariborskega delavsko izobraževalnega društva, ki jih je prina-

¹³⁹ MZ, 7. marca 1873.

¹⁴⁰ MZ, 12. marca 1873; Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 66; Volkswille, št. 23, 19. marca 1873, ki piše Vorwärts mit Mut und Kraft, hoch die Arbeit, die alles schafft!

¹⁴¹ Slovenski gospodar, št. 39, 25. septembra 1873, ki piše, da je bil na shodu ustavoverne stranke 24. septembra za zapisničarja shoda izvoljen Wiesthaier.

¹⁴² Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 83.

¹⁴³ MZ, 6. avgusta 1873; Tagespost 7. avgusta 1873.

¹⁴⁴ MZ, 31. oktobra 1873.

¹⁴⁵ MZ, 5. novembra 1873.

¹⁴⁶ MZ, 6. februarja 1874.

¹⁴⁷ MZ, 18. februarja 1874.

šala Marburger Zeitung. Odslej naprej so le v nekaj vrstah označeni shodi in predavanja društva, potem pa presahne tudi to. List postane glasilo nemške nacionalne stranke. V njene vode je vedno bolj uhajal tudi Wiesthaler, ki je z januarjem 1878¹⁴⁸ začel pisati vsakodnevne uvodnike lista, po smrti odgovornega urednika Eduarda Janschitza pa je s 25. junijem 1882 postal odgovorni urednik,¹⁴⁹ kar je ostal do 1. decembra 1887.¹⁵⁰

Za delovanje v letu 1874 je zelo malo podatkov. Gotovo najpomembnejše je, da je društvo vseskozi podpiralo sklicanje delavskega kongresa, ki se je končno kljub policijskim šikanam 5. aprila 1874 v Neudörflu le začel, ob navzočnosti 74 delegatov, ki so zastopali nad 25.000 organiziranih delavcev.¹⁵¹ Mariborsko društvo je na svojem shodu 15. marca, in ne 19. marca kot meni Steiner,¹⁵² določilo, da gre v Neudörfl, oziroma kot so takrat še mislili v Baden, Franz Wiesthaler, kot namestnika delegata pa je izvolilo Gregorja Kautschitscha in Josefa Gleissla.¹⁵³ Na kongres bi moral iti Kautschitsch, ker je bil Wiesthaler službeno zadržan, vendar se kongresa ni udeležil niti eden niti drugi. Zaenkrat ni podatkov kakšni razlogi so delegata zadržali, najverjetneje je bila vmes policija. Kongres je sprejel znani zelo radikalni program, ki med drugim zahteva tudi pravico narodov do samoodločbe¹⁵⁴ in ki je v mnogočem bolj radikalen od hainfeldskega. V skladu z določbami kongresa je bil na Štajerskem osnovan deželni komite 18 zaupnih mož vseh delavskih in strokovnih društev, ki je tedensko zasedal od 7. maja do 2. julija, ko je na sejo vdrla policija in ugotovila »da je to društvo najtesnejše povezano z vsemi delavskimi društvi na Štajerskem in da vodi delavsko gibanje vse dežele.«¹⁵⁵ Udeleženci konference so bili aretirani, med njimi je bil tudi Gregor Kautschitsch. V dneh od 14. do 24. oktobra 1874 je bil proti njim, glavno obtoženi je bil Tauschinsky, v Gradcu veleizdajniški proces. Z neudörflskim kongresom je delavsko gibanje v Avstriji doseglo enega vrhov v vijugasti zgodovini svojega razvoja. Na njem je bila prvič dana trdna osnova, na kateri bi se lahko osnovala nova močna politična stranka. To je zaslutila tudi vlada in je zato tako vneto in dosledno preganjala delavsko gibanje ter razpuščala shode, na katerih so govorili o neudörflskem programu, kmalu pa je začela razpuščati tudi društva. Poslej je delavsko gibanje rabilo dolgih petnajst let, da je po težkih notranjih pretresih spet doseglo takšno stopnjo politične zrelosti, da je lahko prišlo do združitvenega kongresa v Hainfeldu ob novem letu 1889.

V

Delavsko gibanje v Ptujju, Celju in Slovenski Bistrici

Po času nastanka drugo delavsko izobraževalno društvo na slovenskem Štajerskem je bilo ustanovljeno v Slovenski Bistrici, kjer sicer ni bilo nobe-

¹⁴⁸ MZ, 2. januarja 1878.

¹⁴⁹ MZ, 25. junija 1882.

¹⁵⁰ MZ, 1. decembra 1887.

¹⁵¹ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 96.

¹⁵² Prav tam, stran 88.

¹⁵³ MZ, 18. marca 1874; St LAG, Staät. Präs. 5-51/874, mariborski okrajni glavar namestništvu, št. 718, 27. marca 1874.

¹⁵⁴ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 100; Berchtold, Österreichische Parteiprogramme, str. 115-116.

¹⁵⁵ Prav tam, str. 105-106.

nega večjega obrata, pač pa nekaj obrtnikov, ki so zaposlovali vsak po nekaj pomočnikov različnih obrtnih dejavnosti. Značaj tega društva je bolj obrtniški, nastalo je iz osebnega nagnjenja njegovega predsednika urarja Preindla. Mariborskemu okrajnemu glavarstvu so trije delavci (imen ni navedenih) 30. julija 1869 sporočili, da bodo 1. avgusta imeli v kavarni Neuhold pripravljalni sestanek za ustanovitev delavsko izobraževalnega društva in okrajni glavar je odredil, da se tega posvetovanja udeleži tudi slovenjebistriški župan.¹⁵⁶ Na vlogi odbora za ustanovitev društva, ki so jo poslali graškemu namestništvu 1. avgusta 1869, so podpisani: urar Josef Preindl, čevljar Franz Schnutz, hišni posestnik Franz Duflak, usnjar Magor Jeran, pek Blaž Trdina, klobučar Martin Štefančič, pek Johann Gondnišeg, pek Johann Hockl, čevljar Franz Golob, Franz Agrač, krojač Josef Juzli in Johann Schaml. Ta vloga je bila 15. avgusta zavrnjena, češ da pravila ne ustrezajo. Na novi vlogi 8. septembra 1869 so fungirali kot predsednik pripravljalnega odbora Franz Sernetz (morda je bil obsojen na anarhističnem procesu v Zagrebu maja 1884),¹⁵⁷ kot člani pa Josef Preindl, Johann Schaml in Josef Treslag. Ta vloga je bila 22. septembra 1869 ugodno rešena in društvo ustanovljeno.¹⁵⁸

Vendar pa do pravega konstituiranja društva sploh ni prišlo, zakaj ko je bil 17. oktobra 1869 sklican ustanovni občni zbor dovoljenega društva, se je zbora udeležilo zgolj 20 delavcev, pa še ti so ušli, potem ko so nekaj časa poslušali izvajanja urarja Preindla o prevzgoji delavcev. Po tem neuspehu Preindl, ki je bil glavni pobudnik društva, ni sklical nobenega zborovanja več; spomladi pa se je preselil v Konjice.¹⁵⁹ Pripravljalni odbor na čelu s predsednikom Sernetzom se je očitno še sestajal in naročil celo nekaj časopisov, kot je razvidno iz poročila mariborskega okrajnega glavarja 1. novembra 1870, ko sporoča, da se je tudi ta odbor zaradi pomanjkanja in nezainteresiranosti članov razšel, društveno imovino »ohne allgemeinen Werth«, pa je zaseglo okrajno glavarstvo.¹⁶⁰ Najbrž edina politična akcija, ki jo je ta krog delavskih somišljenikov izvedel, je udeležba na prvi obletnici mariborskega delavsko izobraževalnega društva, ki jo je le-to imelo 21. septembra 1869. Tja so se pripeljali tudi nekateri delavci iz Slovenske Bistrice.¹⁶¹

Poleg teh dveh društev je bilo na slovenskem Štajerskem v tem prvem obdobju osnovano samo še delavsko izobraževalno društvo v Ptujju. Ptuj je tedaj imel pretežno nemški videz, industrije ni bilo tako rekoč nobene, le nekaj manj pomembnih obrtnih delavnic. Delavsko društvo se je od vsega začetka skušalo nasloniti na mariborsko in graško, vendar je v svojem delovanju čedalje bolj slabelo in končno po enem letu ugasnilo. Prvo ljudsko zborovanje so v Ptujju imeli 1. maja 1870, ko ga je sklical predsednik ustanovnega odbora in nato dovoljenega društva Franz Mahalka, ki se pa zaradi bolezni shoda ni mogel udeležiti. Po poročilu je bil shod dobro obiskan, in poleg delavskega stanu je bilo tudi precej meščanov. Kot delegata delavskega izobra-

¹⁵⁶ St LAG, *Statt. Präs.* 5/869 ver., mariborski glavar namestništvu, dopis št. 1387, 30. julija 1869.

¹⁵⁷ Anton Kristan, *O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve JSDS (1848—1895)*. Ljubljana 1927, stran 60.

¹⁵⁸ St LAG, *Vereine und Genossenschaften*, fasc. 13, št. 9768.

¹⁵⁹ St LAG, *Statt. Präs.* 5/869, mariborski okrajni glavar namestništvu, št. 1936, 26. avgusta 1870.

¹⁶⁰ St LAG, *Statt. Präs.* 5/869, mariborski okrajni glavar namestništvu 1. novembra 1870, št. 2506.

¹⁶¹ MZ, 22. septembra 1869.

ževalnega društva Vorwärts iz Gradca sta se shoda udeležila Kappauf in Heimann, iz Maribora pa sta prišla Wiesthaler in Zenz. Shod je otvoril Mahalkin namestnik Karl Hochreiter, za njim pa so govorili Kappauf o pravici združevanja nasploh in v Avstriji posebej, Heimann o pomenu in namenu delavskih društev, ob koncu je govoril tudi Wiesthaler, o tem, če lahko zaupamo državni upravi. Na shodu so sprejeli tole resolucijo: »Današnje ljudsko zborovanje razglaša, da se delavci samo z duhovno izobrazbo lahko zavedo sami sebe in da se ta izobrazba lahko izvrši samo v delavskih društvih, da se nadalje delavska izobraževalna društva stalno prizadevajo tudi za zahteve delavskega materialnega blagostanja, zaradi česar se današnje ljudsko zborovanje priključi delavsko izobraževalnemu društvu.« Razen tega so izvolili tudi 10-članski odbor, ki naj bi pripravil pravila in priključitev k Splošni štajerski delavski invalidni in bolniški blagajni v Gradcu. Ko pa je Kappauf obrazložil program socialne demokracije, shod ni mogel sklepati, da ga sprejme, ker je posređoval predstavnik oblasti in to prepovedal zaradi državi nevarnih tendenc.¹⁶² List je na koncu sicer optimistično zapisal, da »so se udeleženci shoda razšli z za-vestjo, da so postavili temelje za bolj sveže strankarsko življenje«,¹⁶³ vendar se to ni izpolnilo. Graško namestništvo je ptujsko društvo dovolilo šele čez dva meseca, 28. junija 1870. Predsednik društva je bil Richard Mahalka, njegov namestnik pa Gustav Salleg.¹⁶⁴ Ptujsko delavsko izobraževalno društvo je bilo najbrž eno redkih, ali pa edino v Avstriji, ki je v svojih pravilih imelo člen, v katerem je v ciljih delovanja društva omenjeno sodelovanje in povezovanje z drugimi društvi, kar je bilo v nasprotju z zakonom o društvih. Graško namestništvo je ta člen prezrlo in društvo dovolilo. Takratni notranji minister Taaffe je graškemu namestniku von Kübecku poslal vlogo 29. julija 1870, v kateri zahteva, da se pravila spremene. Vendar do tega ni prišlo, ker je namestnik sodil, da je društvo že dovoljeno in bi ukrep s povratnim učinkom pač vrgel senco na poslovanje namestništva.¹⁶⁵ Po tem začetnem zagonu, če te prve akcije lahko tako imenujemo, je bilo društvo 19. julija konstituirano z imenom Arbeiterbildungsverein Vorwärts in je v začetku štelo 38 članov. Čez pol leta je društvo štelo le še 15 članov, ptujski okrajni glavar pa je poročal, da je društvo po ustanovnem občnem zboru imelo le še eno samo zborovanje in da je »dieser Verein der Auflösung nahe«.¹⁶⁶ Aktov o formalnem razpustu društva ni najti, čeprav je do njega gotovo prišlo, ker je bilo 1876 osnovano novo društvo.

Drugo najpomembnejše mesto na slovenskem Štajerskem za Mariborom je bilo Celje, ki je leta 1867 postalo avtonomno mesto in je po podatkih mestnega fizikata konec 1869 štelo 4203 prebivalce.¹⁶⁷ Po Janischevih podatkih približno iz istega časa je Celje imelo nekaj industrije, oktobra 1875 je začela delati močna državna cinkarna, poleg nje je bila veletrgovina z železino Johanna Rakuscha, Näffov parni mlin, manjša kemična tovarna, pivovarna, tovarna furnirja ter nekaj manjših obratov, drugo pa obrtniki.¹⁶⁸ Pomembnejša industrijska obrata v bližini Celja, ki sta združevala sorazmerno precej delavcev

¹⁶² Volkswille, št. 15, 7. maja 1870.

¹⁶³ Prav tam.

¹⁶⁴ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 4762.

¹⁶⁵ Prav tam.

¹⁶⁶ St LAG, Statt. Prä. 5-764/871, ptujski okrajni glavar namestništvu 14. januarja 1871.

¹⁶⁷ TZ, 27. maja 1869.

¹⁶⁸ J. A. Janisch, Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark. Graz 1878, stran 81.

in torej omogočala pogoje za razvoj delavskega gibanja, sta bila še železarna v Štorah, ki je bila v sedemdesetih letih modernizirana in preurejena, ter preboldska tekstilna tovarna, ki je po požaru 1866 ostala le še predilnica. Celje je imelo pretežno nemško obeležje in še leta 1880 se je 77,3 % prebivalstva izjavilo za Nemce. Tudi nekatere sosednje občine so šele v osemdesetih letih postale slovenske. Upravni, sodni in šolski aparat, lastniki industrijskih obratov in uslužbenci južne železnice so nemštvo podpirali. Ta položaj je ostal do osemdesetih let, ko se je pomembnost slovenskega prebivalstva začela večati. Vendar pa se delavsko gibanje v Celju ali njegovi okolici ni tako hitro organiziralo kakor v Mariboru.

V literaturi (npr. Gestrin, Melik — Slovenska zgodovina, stran 178) so doslej navajali, pač pod vplivom Brüglja,¹⁶⁹ da je v Celju obstajalo delavsko izobraževalno društvo že v letu 1869. Vendar doslej nisem našel vira, ki bi to mnenje potrjevalo. V šestdesetih letih je znan le primer, ko so delodajalci in rudarski uradniki skušali osnovati Berg-und Hüttenmännischen Verein für Südsteiermark s sedežem v Celju. Občni zbor tega nameravanega društva se je sestal 13. junija 1868 in je izvolil odbor, v katerem ni bilo niti enega delavca, pač pa rudarski direktor v Štorah August Frey, ki je bil pomembna figura v zgodovini štajerskega železarstva, po rodu porenski Nemec, ki je že leta 1853 prišel v Štore, kjer je ustanovil prvo nemško ljudsko šolo. Leta 1869 je postal direktor Hüttenberške železarske družbe, kasneje pa še močne Alpine Montan Gesellschaft,¹⁷⁰ ko je bil izvoljen za predsednika. Ostali odborniki so bili rudarski glavar Franz Weineck, direktor rudnika v Št. Janžu Hermann Winterhuber, upravnik hrastniškega rudnika Hermann Kalliwoda, rudarski komisar iz Celja Fr. Kammerlander, lastnik rudnika v Vitanju Ed. Mulley in rudarski zapriseženec v Celju Johann Tustianyuk. Ta odbor je 23. junija poslal pravila na namestništvo, ki pa jih je 30. junija 1868 zavrnilo. Kasnejše vloge tega pripravljalnega odbora ni več in se je torej očitno razšel.¹⁷¹ Namestništvo je to akcijo presojalo tudi politično, saj je takšno društvo obstajalo za Koroško v Celovcu in za celotno Štajersko v Gradcu, torej ni bilo politično primerno, da bi se ustanovilo posebno še za južno Štajersko. Tu očitno ni šlo za akcijo za ustanovitev delavsko izobraževalnega društva, ampak za društvo podjetnikov in višjih rudarskih uradnikov. Tudi poročila graškega namestništva nortranjemu ministrstvu iz teh let ne govore o celjskem društvu. Iz tega sklepamo, da ga ni bilo, zakaj tudi tujsko in slovenjgraško izobraževalno društvo sta bili primeroma malo aktivni, vendar sta mariborskemu delavsko izobraževalnemu društvu poslali vsaj kakšen brzojav, od tega pa ni zaznati nikakršne dejavnosti. Ob krojaški stavki v Mariboru maja 1870 so svoje zahteve mariborski krojaški pomočniki sicer poslali svojim stanovskim kolegom v Celju, vendar ni nikjer dokaza, da bi ti imeli svoje društvo. Društvo je bilo ustanovljeno šele v drugi polovici leta 1873 in zanj velja Orožnova ocena, »da ni moglo prav zaživeti«.¹⁷² Že čez dve leti je bilo namreč razpuščeno. Graško namestništvo je na novo ustanovljenemu društvu odobrilo statute 18. oktobra 1873.¹⁷³ Pravila

¹⁶⁹ Brügel, Geschichte der Osterreichischen Sozialdemokratie, stran 294.

¹⁷⁰ Vereins Mitteilungen, Beilage für Österreich, 46 Jgh., Dunaj 1898, stran 31.

¹⁷¹ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 13, št. 8044/869.

¹⁷² J. Orožen, Politični razvoj Celja in v celjski pokrajini od 1848 do 1918, ČZN nova vrsta 7 (XLII) 1971., 2. zv. (nadalje Orožen, Politični razvoj v Celju), str. 221—222.

¹⁷³ St LAG, Stat. Präs. 5-874, dopis celjskega okrajnega glavarja namestništvu, št. 1711, 15. junija 1875.

društva niso ohranjena, verjetno se niso mnogo razlikovala od pravil drugih delavsko izobraževalnih društev. Ustanovni občni zbor društva je bil 16. novembra 1873 v gostilni pri Belem volu. O tem shodu je prinesel zanimivo poročilo Slovenski gospodar: »Predsednik je razlagal v *nemškem* jeziku večji del *slovenskim* delalcem namen in potrebo društva. Delalcem naj se dajo *volilne pravice*; naj se čas za delo skrajša, otroci v fabrikah k delu ne puščajo; naj se loči cerkev od države (seveda: potem bo več zaslužka, bo naenkrat meso, vino, pivo, tobak — vse, vse bo potem naenkrat boljši kup; tudi zime več ne bo in poslanci se bodo potem odrekli 10 gld. dneine, delalci pa politikovanju — uredn.); naj se vsi neposredni davki odpravijo, katerih delalci itak ne plačujejo. Nato govori *slovenski* neki delalec od Ljubljanskega delalskega društva in pravi med drugim tole oslarijo: pred letom 1848 so delalci morali *delati* ino *moliti* (kdo jih je le k molitvi silil) zdaj pa je treba delati in pa misliti; le tako bode naš stan na višjo stopnjo omike in izobraženosti se povzdignil. Slednjič se je ustanovil odbor 6 možev. Društvo šteje 37 udov, čez mesec dni bode zopet zbor pri Senici.«¹⁷⁴ Ta dopis je zelo značilen za odnos klerikalnega tabora, ki mu je predvsem za katoliško vero, delavcem sicer priznava upravičenost njihovih socialnih zahtev, toda tega njihovega težkega položaja je kriv le liberalizem. Rešitev pa je le v krščanskem duhu, v vzgoji, posojilnicah. Dopisnik je v tem stilu tudi končal: »Tudi mi želimo delalcem političnih pravic, posebno pa izobraženja v krščanskem duhu. Če pa društvo s tem začenja, da nad molitvijo burke brije, je za delalce največja nevarnost, da v *takem* društvu delo izgube, človek brez vere je pa divja pošast, najsi ravno mnogo na teden zasluži.«¹⁷⁵ Kasneje Slovenski gospodar ni več priobčeval poročil o delavskih shodih.

O delovanju tega društva imamo razmeroma malo podatkov. Zanj velja, da je bilo bolj društvo obrtnih pomočnikov, kot pa pravih delavcev. Da društvo ni razvilo večje dejavnosti, vključilo večjega števila delavcev in sploh delovalo dlje kot samo dve leti, je v dobršni meri pripisati gospodarski in predvsem finančni krizi, ki je nastopila po znanem borznem polomu na Dunaju maja 1873. Med letom 1873 so namreč vsa glavna podjetja v širši celjski okolici močno zmanjšala svojo delovno silo, železarna Štore, ki je bila vseskozi v slabem položaju in tik pred polomom zadolžena že za 410.000 fl., pa je sploh ustavila delo in prišla v likvidacijo. Po poročilih okrajnega glavarstva so leta 1873 obrati takole zmanjšali število delavcev: železarna v Štorah od 300 na 200 zaposlenih, Sonnenbergova rudarska družba pri Sv. Neži od 80 na 60, zabukovski premogovnik, ki je spadal pod preboldsko predilnico od 40 na 30, Žužov premogovnik prav tako v Zabukovici od 180 na 120 zaposlenih, Wokaunove steklarne v Rakovici pa so odpustile kar 200 steklarjev in lesnih delavcev.¹⁷⁶ Čez pol leta pa sta železarna v Štorah in rudnik v Pečovju sploh ustavila delo in je v Štorah ostal sploh samo 1 uradnik in pa čuvaj obratnih sredstev.¹⁷⁷ Oba obrata sta 10. maja prenehala z delom, odpuščenih pa je bilo v Štorah 180 delavcev in 40 rudarjev. Delavci so dobili odpravnino od bratov-

¹⁷⁴ Slovenski gospodar, št. 47, 20. novembra 1873, stran 395.

¹⁷⁵ Prav tam.

¹⁷⁶ St LAG, Statt. Präs. 5-58/874, celjski okrajni glavar namestništvu, št. 130, 13. januarja 1874; Jože Sorn, Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1968/69, str. 62—63.

¹⁷⁷ St LAG, Statt. Präs. 5-58/874, celjski okrajni glavar namestništvu, št. 1916, 1. julija 1874.

ske skladnice in društva, nekateri so se zaposlili v kmetijstvu, tisti, ki so imeli to možnost in so se že prej poleg redne zaposlitve ukvarjali z njim, drugi pa so si poiskali kruha drugod. Poročilo omenja, da so delavci te ukrepe sprejeli »klagelos« in se po odpustu mirno razšli.¹⁷⁸

Ob sklicanju kongresa v Neudörflu je bilo tudi celjsko delavsko izobraževalno društvo tako kot vsa delavska društva na Štajerskem trdno na stališču sklicanja tega kongresa. Delegata v Neudörfl društvo sicer ni poslalo, pač pa solidarnostno brzojavko kongresu samemu.¹⁷⁹ Kmalu po kongresu je društvo imelo svoj shod, 14. maja 1874, kjer je predsednik društva Augemüller poročal o delovanju kongresa in prebral program.¹⁸⁰ Shod, ki ga je imelo društvo 17. maja 1874 v gostilni pri Belem volu in sta ga sklicala krojaški pomočnik Matija Hörman in čevljarski pomočnik Michael Sustainscheg, je imel namen, da se neudörflski program pojasni širšemu krogu. Udeležilo se ga je okrog 60 ljudi, večinoma delavcev. Na shodu so obravnavali in sprejeli načela iz resolucije neudörflskega programa 5. aprila 1874, torej zahteve po splošni volilni pravici, popolni tiskovni svobodi in svobodi združevanja, ločitvi cerkve od države, obveznem obiskovanju šole, ustanovitvi ljudske vojske, zakonitvi normalnega delovnega dne in podobno. Vsekakor pa je zanimivo, da se v poročilu ne omenja, da bi govorili kaj o načelu pravice do samoodločbe, ki jo je tudi sprejel neudörflski kongres in kar bi na tako mešanem ozemlju, kot je bilo le-to, pričakovali. Glavni govornik na shodu je bil mizar iz Podgorja pri Sevnici F. Janšek, ki je tudi tolmačil resolucijo neudörflskega programa. Okrajnemu glavarju se v poročilu zdi, da je Janšek priden obiskovalec delavskih shodov in zborovanj, vsekakor pa »mu trenutna gesla socialistične smeri niso dobro poznana«. Potem ko so sprejeli resolucijo neudörflskega kongresa so obravnavali še delovanje in namen delavskih društev. Spet je govoril Janšek in dejal, da je sicer res primarna naloga delavsko izobraževalnih društev vzgoja članov, da pa bi moralo tudi skrbeti za dvig zavesti mas (Massenbewusstsein). Zanimivo je, da se je tega shoda udeležil tudi poslanec deželnega zbora za Celje Forreger, ki pa je shod kmalu zapustil, potem ko je videl v kakšno smer gre potek shoda. Ob koncu zborovanja je Janšek opozoril še na dejstvo, da se delavci zaman pritožujejo nad nepopolno svobodo zborovanja, saj je današnji shod izpričal, da niti obstoječih določil zakona o zborovanjih delavci ne izrabijo v dovolj veliki meri in se shodov le slabo udeležujejo.¹⁸¹ Konec leta, 22. novembra 1874, je celjsko društvo imelo svoj letni občni zbor, ki se ga je udeležilo le 20 udeležencev. Iz poročila je razvidno, da je društvo imelo dve sekciji: literarno in sekcijo za vprašanje gospodarstva. Izvoljen je bil novi odbor za društveno leto 1875, ki so ga sestavljali Jakob Eyer, kot predsednik, Paikhard kot njegov namestnik, drugih funkcij zaradi slabe udeležbe niso volili in zaradi istega razloga so sprejeli sklep, da bo odbor namesto 18 imel le še 12 odbornikov. Odborniki so postali: Korošec, Kržan, Lastanšek, Krenner, Kopal, Relivnik, Veničnig, Wračko, Pintošek, Mastnak, Jerše, Zupančič in Oblasse, ki si bodo posamezne odboro ve funkcije razdelili na seji odbora. Sklenjeno je bilo tudi, da bo društvo priredilo ob božiču praz-

¹⁷⁸ Prav tam, 15. julija 1874.

¹⁷⁹ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 96.

¹⁸⁰ Prav tam, stran 105.

¹⁸¹ St LAG, Statt. Präs. 5-51/874 celjski okrajni glavar namestništvu, dopis, št. 1282 z dne 17. maja 1874.

novanje obletnice, vendar ni podatkov, če se je ta ideja uresničila.¹⁸² Verjetno v prvi polovici leta 1874 je zanimiv detajl, ki poroča, da je vendarle telo neko gibanje. To je poročilo celjskega okrajnega glavarstva namestništvu, ki pravi, da je prepovedalo shod čevljarjem, vendar je poročilo brez datuma. Shod je bil prepovedan zategadelj, ker se čevljarji hočejo priključiti delavski stranki in kažejo socialnodemokratske tendence. Voditelj in glavna agitatorja sta Mosshardt in Pravdica iz Gradca, ki sta za neudörflski kongres.¹⁸³

Sredi naslednjega leta, 13. junija 1875, se je delavsko izobraževalno društvo za Celje in okolico na svojem zadnjem shodu z dvetretjinsko večino odločilo, da se zaradi slabega obiska društvenih shodov razpusti.¹⁸⁴ Društvena dejavnost delavcev na celjskem področju je bila s tem že po dveh letih končana. Naslednje delavsko društvo je bilo osnovano šele čez 15 let, točneje novembra 1890.

VI

Delavsko gibanje od Neudörflskega do Hainfeldskega kongresa

V avstrijskem delavskem gibanju je razdobje od procesa proti Tauschinskemu in tovarišem oktobra 1874 v Gradcu pa vse do združevalnega kongresa in ustanovitve stranke v Hainfeldu čas, ko je delavsko gibanje v Avstriji in s tem tudi na Štajerskem bilo v težki notranji krizi. Frakcijski boji med zmernimi in radikali, ki so bili pod močnim vplivom anarhistične ideologije, so dosegli svoj višek. Delovanje delavskih društev je bilo v glavnem zavrto, posebno še izven večjih delavskih središč. Schacherl, ki spada v drugo generacijo delavskih voditeljev na Štajerskem, drastično opisuje položaj, ki je bil na Štajerskem, in pravi med drugim, da so bila še v začetku leta 1889 na vsem Štajerskem le tri delavsko izobraževalna društva: v Leobnu, Brucku na Muri in Mariboru, ki so vsa tri skupaj štela komaj 150 članov.¹⁸⁵ Tu ima Schacherl najbrž v mislih kakšno strokovno društvo v Mariboru, zakaj delavsko izobraževalno se je 3. maja 1886 prostovoljno razpustilo. Socialnodemokratska stranka v tem razdobju ni imela zvez z velikimi industrijskimi centri. Za ves čas je značilen poostren pritisk oblasti, številna društva so bila razpuščena, drugim pa delovanje zelo oteženo ali domala onemogočeno. Ta pritisk se je še okrepil po znanih anarhističnih atentatih, ko je bil sprejet zakon o socialistih. Delavsko gibanje je ostalo domala brez agitatorjev, brez svojih listov, brez denarja. Veliko število delavcev je bilo obtoženih in obsojenih na anarhističnih procesih v Gradcu, Zagrebu, Ljubljani in drugod. Tudi položaj delavskega gibanja na Štajerskem ni bil nič boljši kot drugod po državi. Na slovenskem Štajerskem je poleg mariborskega delavsko izobraževalnega društva vegetiralo le še ptujsko. Poudariti je treba, da je prav za to obdobje gradivo najbolj skopo in si je težko ustvariti sliko o dogajanju ter izluščiti kaj več, kot le tisto, kar velja za avstrijsko socialno demokracijo na splošno.

¹⁸² Prav tam, št. 3452, 24. novembra 1874.

¹⁸³ St LAG, Statt. Präs. 5/875, brez datuma.

¹⁸⁴ St LAG, Statt. Präs. 5/875, celjski okrajni glavar namestništvu, št. 1711, 15. junija 1875.

¹⁸⁵ M. Schacherl, 30 Jahre steierischer Arbeiterbewegung, Graz, 1922, (nadalje Schacherl,

V Mariboru je bilo januarja 1875 ustanovljeno Splošno delavsko izobraževalno društvo (Allgemeiner Arbeiterbildungsverein), ki ga je namestništvo v Gradcu dovolilo 25. januarja 1875. Kot predsednik ustanovnega odbora je bil na vlogi oblastem podpisán Josef Gleissl, strojnik v Janschitzevi tiskarni.¹⁸⁶ Morda je to društvo odraz Oberwinderjeve frakcije, ki je 1. oktobra 1874 ustanovil svoje društvo Allgemeiner österreichischer Arbeiterverein s posebnim programom,¹⁸⁷ morda pa so s tem društvo hoteli društveno povezati in bolj organizirati obrtniške pomočnike; društvo naj bi bilo torej odprto za delavske sloje. Zaradi skopih poročil o njegovem delovanju je težko opredeliti to društvo, težko je tudi z gotovostjo reči ali je zagovarjalo zmerno ali radikalno smer. Po odhodu Wiesthalerja in po procesu proti Tauschinskemu (ni oprijemljivih dokazov, da bi bila tu kakšna koincidenca, čeprav je verjetna, saj je bil Wiesthaler izvoljen za delegata za Neudörfel), je mariborsko delavsko izobraževalno društvo precej omejilo svojo dejavnost. Zdi se, da sta obe društvi kar precej sodelovali in prirejali skupne shode, na katerih, vsaj po podatkih, ki so nam na voljo, ni prišlo do kakšnih načelnih debat o obeh smereh v avstrijskem socialnodemokratskem gibanju, o zmernih in radikalih. Na shodu 9. maja 1875 so v Götzovi pivnici govorili o »današnjem načinu proizvodnje«, namenu delavskih društev ter o tisku, odpravi kavcije in zloglasnega pečata, torej o zadevah, o katerih slišimo že od vseh začetkov društvenega življenja delavcev. Konkretnih podatkov o samem poteku shoda in takratnih stališčih delavcev pa ni. Shod je sklical Anton Steinbauer, litograf v Janschitzevi tiskarni, predsedoval mu je Johann Toppler, kolar v delavnicah južne železnice, zapisnikar je bil Sebastian Prax, pomočnik v Pichlerjevi sodarski delavnici. Shoda se je udeležilo okrog 60 oseb, v glavnem delavcev. O prvih točkah dnevnega reda sta govorila Toppler in Gleissl, do tretje pa sploh ni prišlo, ker ni bilo gostov iz Gradca, ki so obljubili, da bodo predavali.¹⁸⁸ Da je vendar prišlo do nekakšnega razcepa v delavsko izobraževalnem društvu priča podatek, da sta Prax in Gleissl še leto dni prej bila odbornika v starem društvu, Gleissl pa je bil tudi izvoljen za drugega nadomestnega delegata za Neudörfel.

Medtem je začel v avstrijskem delavskem gibanju pridobivati na pomenu Kaler Reinthal, ki je postal ena vodilnih osebnosti v delavskem gibanju. V času svojega bivanja v Nemčiji se je dodobra seznanil z marksizmom, seznanil se je s Kautskim in bil poleg njega pravzaprav edini teoretik v gibanju. Februarja 1876 je postal urednik strankinega glasila Gleichheit. Skušal je spet vzpostaviti enotnost v delavskem gibanju in je postal tvorec programa v Wiener Neustadtu avgusta 1876, na katerega niso povabili čeških predstavnikov.¹⁸⁹ V enem od svojih številnih agitacijskih potovanj je prišel tudi v Maribor, kjer je govoril na zborovanju 2. oktobra 1876. Shoda se je udeležilo 62 ljudi, v glavnem so bili delavci, čevljarji iz Kleinschusterjeve tovarne čevljev. V glavnem je govoril Kaler Reinthal o volilni pravici delavcev, odpravi dela zapornikov, ki je oviralo malo obrt, in o pomenu tiska. Po poročilu policijskega uradnika je že med samim shodom ušlo skoraj pol navzočih. Med udeleženci je bil tudi Ferdinand Tuma, ki je bil član strokovnega društva čevljarjev in je

¹⁸⁶ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 921

¹⁸⁷ Berchtold, Österreichische Parteiprogramme, str. 16 in 116 ss.

¹⁸⁸ St LAG, Statt. Präs. 5-51/874, poročilo mestnemu svetu, št. 1291, 9. maja 1875.

¹⁸⁹ Berchtold, Österreichische Parteiprogramme, stran 17; Dictionaire biographique du mouvement ouvrier international, Paris, 1971, str. 135-136.

pozneje imel dovolj vidno vlogo v Ljubljani in bil tudi obtožen na procesu proti ljubljanskim »krvavcem« v Celovcu decembra 1884.¹⁹⁰

Obe društvi sta 12. decembra 1877 priredili skupen shod, ki je bil v kavarni Stadt Wien, ob sorazmerno zelo visoki udeležbi, saj poročilo govori o skoraj dvesto navzočih. Delovno predsedstvo so sestavljali Johann Maritschnig, predsednik mariborskega delavsko izobraževalnega društva, Josef Lescher in Theodor Lončar, zastopnika splošnega delavskega društva, vsi trije krojači. Iz Gradca sta prišla na shod in na njem aktivno sodelovala Losch in Pauler, včasih člana mariborskega delavsko izobraževalnega društva. Spet so govorili o odpravi dela v prisilnih delavnicah, o splošni in neposredni volilni pravici je govoril Josef Gleissl, ki je v smislu znanega Oberwinderjevega programa iz leta 1876 predlagal, da vladi pošljejo peticijo, v kateri zahtevajo, da jim omogoči volilno udeležbo. Vladi so poslali tudi konkretne pripombe k osnutku novega obrtnega reda, kjer so predlagali, da se ukinejo prisilne delavnice, ustanovitev bolniškega fonda, ki bi bil za vse delavce obvezen, pravico odpravnine ob telesnih poškodbah, ki bi jo bil dolžan dati delodajalec, svobodo združevanja in delovanja gospodarskih in podpornih društev, normalni deseturni delavnik za odrasle moške delavce, za ženske in mladoletnike med 14. in 18. letom osemurni delavnik ter prepoved otroškega dela pred dopolnjenim 14. letom, zakonsko določitev učne dobe, popolno svobodo združevanja v slehernem podjetju. Te svoje zahteve so v obliki resolucije poslali vladi.¹⁹¹

Vlada je dopuščala takšne shode, ki so v okviru obstoječih predpisov skušali izboljšati delavski položaj, budno pa je pazila, da se ne bi širila radikalnejša propaganda, predvsem ne določbe neudörflskega kongresa. Oberwinderjevo smer je mnogo bolj trpela kot radikalno. Tako je bil prepovedan shod Andreasa Streckerja, ki je bil po policijskih podatkih privrženec radikalne smeri in je nameraval 22. aprila 1878 imeti v Mariboru shod, na katerem bi govoril o splošni, enaki in neposredni volilni pravici, novem obrtnem redu ter o stališču delavcev do obrtnikov. Strecker je bil klobučarski pomočnik iz Prevoj pri Sevnici in je že tri leta deloval v Mariboru. Mariborski magistrat je ta shod, ki je imel seveda popolnoma isti dnevni red kot zgoraj opisani, prepovedal z utemeljitvijo, da naj bi shod služil z bistvenim delom razpravljanju v neudörflskem socialnodemokratskem programu.¹⁹² Strecker se je sicer pritožil na notranje ministrstvo 29. junija, ki pa je 31. julija 1878 prepoved potrdilo.¹⁹³

To je tudi vse, kar je najti podatkov o tem mariborskem splošnem delavsko izobraževalnem društvu. Društvo je najbrž imelo znatno več internih shodov, za katere ni bilo potrebno, da so potekali ob navzočnosti oblastnega predstavnika. V letu 1881 je splošno delavsko izobraževalno društvo štelo le še 22 članov. Letnega občnega zbora se je udeležilo 15 članov, torej nekaj več kot dve tretjini, kar je zadoščalo, da so izglasovali razpust društva. Ker pač ni bilo nikakršnih bistvenih ideoloških razlik med njim in mariborskim delavsko izobraževalnim društvom, so se mu na tem zadnjem shodu priključili.¹⁹⁴ Razpuščeno društvo je imelo svoj občni zbor, in sicer še 18. decembra, na katerem

¹⁹⁰ St LAG, Statt. Präs. 5-51/874, poročilo namestništva notranjemu ministrstvu, št. 3211, 6. oktobra 1876.

¹⁹¹ St LAG, Statt. Präs. 5-2759/874, poročilo mariborskemu magistratu, 14. decembra 1877.

¹⁹² St LAG, Statt. Präs. 5-3759/877, dopis namestništvu, št. 1334, 27. aprila 1878.

¹⁹³ Prav tam, št. 2450.

¹⁹⁴ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 19768.

naj bi izvolili nov odbor, ker se celotno članstvo le ni strinjalo s priključitvijo, in je bil izvoljen za novega predsednika vrvar Anton Löscher, čemur se je pa uprl dotedanji predsednik Ferdinand Sieber, ki je v poročilih omenjen kot »k škandalom in alkoholu nagnjen človek«. Spor se je umiril šele, ko je zastopnik oblasti dr. Winkler predlagal, da se shod razpusti. Sieber se najbrž ni mogel pomiriti z dejstvom, da se je društvo razpustilo in je za 25. december sklical ponoven občni zbor, na katerem bi izvolili novega predsednika in nov odbor, vendar do tega ni prišlo.¹⁹⁵ Po nekem drugem poročilu je razvidno, da je društvo v letu 1881 imelo 27,70 fl. dohodkov in 19,80 fl. izdatkov, prebitka torej 7,90 fl. Najbolj dejavna je bila društvena pevska sekcija, ki je stalno imela svoje vaje. Društvo se je potem z dvetretjinsko večino odločilo, da se prostovoljno razpusti. Kot predsednik je podpisan Matthias Wolleg, tajnik pa Alois Čeh.¹⁹⁶ Po poročilih policije tudi mariborsko delavsko izobraževalno društvo od leta 1880 ni pokazalo nobenega znaka delovanja.¹⁹⁷ Čeprav je prvotna društvena usmeritev bila videti bolj Oberwinderjeve smeri, je ob koncu delovanja društvo po vsem videzu zabredlo v radikalne vode in je tudi poročilo o razpustu društva prineslo prav glasilo radikalno anarhistične smeri Zukunft.

Nekaj mesecev poprej, 30. oktobra, je mariborsko splošno delavsko izobraževalno društvo slavilo sedemletnico ustanovitve, ki so jo organizirali v Gambrinusovi pivnici. Na slovesnosti je kot običajno igral orkester delavnice južne železnice, prvič pa se je predstavil tudi društveni pevski zbor. Predsednik Sieber je imel slavnostni govor. Pozdravne brzojavke so poslala društva iz Aussiga, Florisdorfa, Linza, Leobna, Hainfelda, Kindberga, Grottau, Šumperka, Dunaja, Welsa, Beljaka, Celovca, Römerstadta, Prostejova, Hüttenberga, Ternitza, Graupena, Mürzzuschlaga, Innsbrucka in Ljubljane.¹⁹⁸ Mariborsko delavsko izobraževalno društvo pa je bilo bližje radikalnejši smeri in ga je precej let krmaril Johann Maritschnig. Društvo je 3. julija 1882 imelo svoj polletni občni zbor, ki ga je vodil predsednik društva, zapisnikar pa je bil društveni tajnik F. Serdinko. Društvo je v pol leta imelo 48,16 fl. dohodkov in 40,34 fl. izdatkov, torej je v društvu blagajni ostalo še 7,82 fl. V pol leta so si društveniki izposodili vsega 13 brošur in 7 knjig, naročeno pa je bilo društvo na štiri delavske liste: Volksfreund, Zukunft, Wahrheit in Arbeiterfreund. V društvu sta delovali dve sekciji, gospodarska in splošno izobraževalna. Radikalno usmeritev društva je predsednik Maritschnig izpovedal v obravnavi o pomenu društva, ko je dejal, da bodo delavci samo z enotnostjo lahko kaj dosegli, delavsko gibanje pa morajo delavci sami vzeti v roke, kajti ne morejo računati in upati, da bi se za njihove zahteve boril kdo drug, kakšna druga stranka. Njegove besede sta dopolnila tudi Rigler in Pongraz, ki je kasneje deloval v Gradcu. Na nadomestnih volitvah je bil v odbor izvoljen Moser, za revizorja pa Huber in Čeh, ki je bil prejšnje leto tajnik splošnega delavsko izobraževalnega društva.¹⁹⁹

Močno obiskano je bilo zborovanje 27. avgusta 1882 v Gambrinusovi pivnici, ki se ga je udeležilo 260 oseb. Na dnevnem redu so bile tele točke: obravnavanje osnutka novega obrtnega reda, regulacija dela v prisilnih delavnicah

¹⁹⁵ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 775.

¹⁹⁶ Zukunft, 12. januar 1882.

¹⁹⁷ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 775.

¹⁹⁸ Zukunft, 8. decembra 1881.

¹⁹⁹ Zukunft, 27. julija 1882.

in splošni položaj delavstva ter njegove zahteve. Shod je sklical Franz Rigler, v delovnem predsedstvu pa so bili Maritschnig kot predsednik, Čeh kot njegov namestnik in Schuster za zapisnikarja. Društvo je sprejelo tole resolucijo, ki sta jo obrazložila Maritschnig in Gabriel iz Gradca: »Glede na to, da v osnutku novega obrtnega zakona niso na noben način upoštevane zahteve, ki so jih delavci doslej postavili, to je normalni delovni dan, omejitev dela žensk in otrok, ureditev vprašanja vajencev, odgovornost obrtnih delodajalcev, namestitev tovarniških inšpektorjev itd., glede na to, da so v osnutku prisilne delavnice, ki so jih delavci že davno spoznali za škodljive in se bore za njihovo ukinitvev že od leta 1868, se izreka ta ljudski shod v Mariboru dne 27. avgusta 1882 kar najodločneje zoper ta reakcionarni osnutek obrtnega zakona in sodi, da lahko pričakuje temeljito zboljšanje socialnega položaja delavskega stanu samo v spremembi zdaj obstoječega privatno kapitalističnega produkcijskega načina.« Govorniki Maritschnig, Gabriel, Hatler iz Gradca in Sieber so nastopili zelo ostro proti delu v prisilnih delavnicah, ki konkurira malim obrtnikom, ker so jih hoteli pridobiti na svojo stran. Maritschnig je govoril tudi na splošno o zelo slabem položaju delavcev in nastopil proti splošni in enaki volilni pravici, ker je bil mnenja, da delavci z njo ne bodo ničesar pridobili in pomeni le podaljševanje njihovega trpljenja. To nasprotovanje splošni volilni pravici je bilo eno od gesel radikalov, ki so se ga odrekli po velikih debatah šele v Hainfeldu. Maritschniga je podprl tudi Gabriel, ki je načel tudi zanimivo debato o narodnem vprašanju, po nekaj letih prvo na mariborskih tleh (drugih podatkov vsaj ni). Dejal je, da niso samo Nemci upravičeni, da sodelujejo v kulturnem razvoju naroda, ampak tudi druge narodnosti, ter podčrtal, da mora biti vsaka narodnost enakopravna, ne glede na to kakšnega jezika je, če se le bori za korist delovnega ljudstva ter kritiziral nemške nacionalce, ki poudarjajo samo nemško narodnost.²⁰⁰ Ta debata je odraz povečanega zanimanja stranke za narodno vprašanje, do katerega je prišlo predvsem po zaslugi češkega delavskega gibanja, ki je bilo sorazmerno močno in dobro organizirano ter je svojo narodnostno komponento dokaj uspešno uveljavilo. V narodnostno mešanem Mariboru, kjer je slovensko zaledje dajalo manj razgledane in narodnostno osveščene delavce, katerim je bilo mnogo več do zboljšanja svojega socialnega stanja, je bil položaj svojevrsten. Društvo samo je bilo tesno povezano z graškim že od vsega začetka od konca šestdesetih let, v glavnem oporišču delavstva v delavnicah južne železnice pa je bil proces germanizacije primeroma močan, pospeševala ga je uprava, vodilni kader, močna je bila tudi fluktuacija neslovenske delovne sile. Slovenski delavci tako niso imeli nobenega narodnostnega oporišča, saj so bile slovenske meščanske stranke na drugem bregu družbenega in političnega boja, Ljubljana pa je bila predaleč. Tako je socialna demokracija skoraj nehote objektivno vodila slovenske delavce v nacionalno mlačnost ali celo v germanizacijo.

Občni zbor ob tretjem četrtletju je mariborsko izobraževalno društvo imelo 23. oktobra, na katerem je predsednik Maritschnig podal poročilo in navedel, da je v zadnjem četrtletju k društvu pristopilo 9 novih članov, med njimi nekaj malih obrtnikov, odšli pa so trije. Društvo je imelo 36,90 fl. dohodkov in 26,07 fl. izdatkov. Biblioteka je izposodila 16 knjig. Društvo je v tem času priredilo 4

²⁰⁰ Zukunft, 28. septembra 1882.

društvene zabavne večere, ne poročajo pa koliko je bilo društvenih shodov. Od listov so bili naročeni na Zukunft, Volksfreund, Arbeiterfreund, Wahrheit in Schuhmacher Fachblatt. Na delnih nadomestnih volitvah je bil za drugega predsednika izvoljen Mathär, za drugega tajnika Ziegler, za bibliotekarja Skorz, za odbornike pa Schürz, Hajek in Srdinko. Predsednik Maritschnig ter člana Rigler in Mathär so potem govorili o položaju delavcev in omenili, da se njihovo stanje od 1876 stalno slabša, mezde da so se znižale za 20—45 %, tako da je propadlo že veliko delavskih družin. Temu so krivi tudi delavci sami, ker niso enotni in jih tako vlada zelo enostavno lahko drži v šahu. Govorniki so pozvali predvsem obrtnike, da se čimprej strokovno združijo. Zelo visoko so ocenili število delavcev v Mariboru, kar na sedem do osem tisoč, ker so najbrž mednje šteli tudi njihove družinske člane, kot je to delala tudi avstrijska poklicna statistika.²⁰¹

Mariborsko delavsko izobraževalno društvo je bilo kot tako tako rekoč stalna podružnica graškega delavsko izobraževalnega društva in tudi po svoji idejni usmerjenosti skoraj identično z njim. V začetku osemdesetih let, v obdobju boja med zmernimi in radikali, je bil Gradec poleg Dunaja drugi glavni center radikalov²⁰² in pod tem vplivom je bilo radikalno tudi Maritschnigovo društvo. Tako je konec leta 1882 pod graškim vplivom nastopilo proti okrnjenemu kongresu v Brnu, ki je 15. in 16. oktobra sprejel tako imenovani Kautskyjev program, ki pomeni zmago zmerne struje. Ta program je v glavnem sestavil Kautsky in je zmes eisenškega ter programa, ki ga je za francoske socialiste 1880 sestavil Marx. Kautskyjev program je v bistvenih določilih čez šest let sprejel tudi kongres v Hainfeldu. Kongresa se je iz Gradca udeležil predstavnik zmernih Gans.²⁰³ Na tem kongresu so med drugim sklenili, da glasilo radikalnih Zukunft ne bo več osrednje glasilo stranke. Zmago zmerne struje pa je zmanjšalo dejstvo, da se radikali sploh niso udeležili kongresa. Kmalu po kongresu je mariborsko delavsko izobraževalno društvo na svojem shodu ta program v celoti odklonilo. Za svoj centralni organ so še vedno imeli Zukunft. Resolucijo so zaključili: »Izreči moramo tudi naše globoko obžalovanje, da imajo na delavskem zborovanju prisotni sodrugi iz province tako malo vpogleda v gibanje in da glasujejo za sklepe, ki so tako polni fraz. Kratko rečeno, povsem svobodno in odprto se iz pričanja izrekamo za odločno fronto proti zmerni frakciji. Enake preobrate smo tako in tako že doživeli in se ne pustimo več slepiti. Za konec kličemo delavcem, ki so se priključili radikalizmu, grmeč živio!«²⁰⁴

Ob povečanem anarhističnem delovanju, ko so se anarhisti začeli zatekati tudi k atentatom, je vlada začela še bolj preganjati delavsko gibanje. Vso Avstrijo je zajela prava mrzlica anarhističnih procesov, med katerimi je bil spomladi 1884 tudi graški. Na njem je bil na dve leti in pol obsojen med drugimi tudi Johann Krainer, ki je kasneje vodil mariborsko konzumno društvo in se je v mariborskem delavskem gibanju sploh močno uveljavil.²⁰⁵ Leta 1885 je

²⁰¹ Zukunft, 9. novembra 1882.

²⁰² Brügel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie III, stran 277; Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 208.

²⁰³ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 208—209; Brügel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie III, stran 277—290; Berchtold, Österreichische Parteiprogramme, str. 129—130.

²⁰⁴ Zukunft, 9. november 1882.

²⁰⁵ Schacherl, 30 Jahre, stran 13.

v Mariboru izšlo tudi sedem številka anarhističnega lista Arbeit, ki se je kasneje preselil v Gradec in Beljak²⁰⁶ Prva številka je izšla pod uredništvom Johanna Rissmanna 15. julija 1885, toda že decembra 1886 je zaradi zakona proti socialistom, prenehal izhajati.²⁰⁷ Parlament je 20. januarja 1885 sprejel in potrdil osnutek zakona proti socialistom, ki je sicer zelo prizadel delavsko gibanje, vendar ga ni mogel povsem uničiti.²⁰⁸ Velika večina delavskih listov je prenehala izhajati, razpuščena pa so bila tudi številna delavska društva širom po Avstriji. Med njimi je bilo tudi mariborsko delavsko izobraževalno društvo, ki se je prostovoljno razpustilo 3. maja 1886. Tega dne je namreč društvo sklicalo svoj izredni občni zbor, na katerem so najprej ugotovili, da ima društvo 38,79 fl. primanjkljaja, potem pa je Karl Offenbacher predlagal, da se društvo prostovoljno razpusti z utemeljitvijo, da je zaradi omejitev zakona o društvih in razglasitve zakona o socialistih praktično onemogočeno delovanje društva. Več članov društva je bilo proti tej odločitvi, vendar sta Offenbacher, še posebej pa predsednik Maritschnig prepričala vse navzoče, da so sklep o prostovoljni razpustitvi enoglasno sprejeli. Imenovan je bil tudi še tričlanski odbor Jakobič, Offenbacher in Sieber; ta naj društveno premoženje preda podružnici Splošne delavske invalidske in bolniške blagajne v Mariboru, ki naj tudi poravnava društvene dolgove.²⁰⁹ Društveno življenje v delavskih krogih Maribora je s tem zamrlo za nekaj let in se je z novo podvojeno močjo okrepilo po hainfeldskem kongresu, ko je kmalu po njem stranka postala tako organizacijsko močna kot tudi idejno enotna ter začela dobivati vedno pomembnejšo vlogo v parlamentarnem političnem življenju države. Še naprej so obstajala nekatera strokovna društva, kot npr. krojačev, čevljarjev, lesnih delavcev, splošna bolniška in invalidska blagajna, ki pa niso razvijala politične dejavnosti, ampak skrbela za izboljšanje materialnega položaja delavcev. O tej dejavnosti, o številu in višini podpor in podobno pa v virih nisem našel podatkov in o tej plati ne morem govoriti.

V vsem tem razdobju ni na slovenskem Štajerskem nobenega delavsko izobraževalnega društva. Znano je le, da je bil januarja 1876 osnoven pripravljalni odbor za ustanovitev delavsko izobraževalnega društva v Ptujju, ki so ga sestavljali Ferdinand Lindner kot predsednik ter člani Josef Jamnik, Florian Svetina, Josef Gunčer, Johann Pachmann ter Johann Čeferin. Ta odbor je poslal graškemu namestništvu 23. januarja v potrditev pravila za novo društvo in že 25. januarja 1876 je bilo društvo dovoljeno. Že takoj na začetku je naročilo namestništvu okrajnemu glavarju v Ptujju, naj društvo strogo nadzoruje ter namestništvu o vsem poroča.²¹⁰ To pa je tudi edini podatek, ki mi ga je doslej uspelo najti, tako v virih kot v literaturi. Niti ni jasno ali je društvo zaživelo, kako je delovalo, ali je bilo razpuščeno ali je samo od sebe ugasnilo in kdaj.

²⁰⁶ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 245.

²⁰⁷ K. Miersch, Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie, Dunaj 1969, stran 168.

²⁰⁸ Steiner, Die Arbeiterbewegung, stran 244.

²⁰⁹ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 9784.

²¹⁰ St LAG, Vereine und Genossenschaften, fasc. 53, št. 1197.

SKLEP

Če na podlagi doslej prikazanega delovanja delavskih društev na slovenskem Štajerskem, predvsem pa v Mariboru, kjer je bilo delavsko gibanje najbolj razgibano in dejavno, skušamo na kratko oceniti mesto delavskega gibanja v tem delu slovenskega narodnostnega prostora, bi dejali tole:

Mariborsko delavsko izobraževalno društvo je že od vsega svojega začetka tesno povezano z graško delavsko izobraževalnim društvom in je v svojem političnem delovanju v bistvu zastopalo mnenje in stališča graškega. Društvo v Mariboru je bilo osnovano že potem, ko je radikalna struja v Gradcu okrog Strasserja, Subariča in drugih osnovala svoje društvo, ki je postalo v nekaj mesecih osrednje društvo za vso Štajersko. Vanj se je vključilo tudi prvo delavsko izobraževalno društvo v Gradcu; zastopalo je Hartungov program, se povezovalo z nemško sekcijo prve internacionale in širilo lassallovške ideje. Prav takšno je bilo tudi mariborsko in po svojem delovanju s strani oblasti označeno poleg graškega kot državi najbolj nevarno na vsem Štajerskem. Za volitve 1871 so se Mariborčani povezali z liberalci ravno tako kot njihovi sodruzi v Gradcu, skupaj so zagovarjali resolucije o osnovanju delavskih zbornic in prav tako so skupaj nastopali proti zmerni Oberwinderjevi skupini. Gradec je postal eno od središč, v katerih se je pojavila ideja, da je treba sklicati kongres v Neudörflu in konstituirati stranko, Maribor je kot njegov odmev to idejo dosledno zagovarjal in propagiral. Druga društva, v Celju, Ptuj in Slovenski Bistrici, so bila ustanovljena ob pomoči mariborskega in graškega ter so stala na skupni platformi. Ta razvoj se je potem nadaljeval v vsem razdobju monarhije. Izjemo predstavlja le celjsko okrožje, ki je 1896 prišlo v delokrog JSDS, torej pod vpliv Ljubljane, ki vse do takrat ni imela na vsem slovenskem Štajerskem praktično nobenega političnega vpliva. Za vse razdobje bi lahko celo rekli, da je bila struja zmernih zelo slabo zastopana, skoraj jo lahko zanemarimo, pač pa je, spet pod vplivom Gradca, vedno prevladovala radikalna smer, ki se je pred 1889 prelevila tudi v izrazito anarhistično, seveda pod vplivom Rissmanna v Gradcu. S stališča zgodovinarja delavskega gibanja bi torej lahko govoril samo pozitivno, razvoj da je pač šel zlagoma naprej, vseskozi z levo tendenco. Vendar pa moramo kot objektivni zgodovinarji prikazati tudi drugo plat, tisto namreč, kakšen delež je delavsko gibanje dalo v zakladnico slovenske narodne samobitnosti, saj je pod tem vidikom slovenska Štajerska kot razmeroma močno dvojezično območje zanimiva pokrajina. Opozoriti je namreč treba, da avstro-ogrška monarhija ni razpadla zaradi socialne krize, ampak zaradi nerazrešenega spleta okrog narodnega vprašanja, ter da je kasnejši historični razvoj pokazal, da sprememba družbenega reda v socialistični smeri ne more sama po sebi rešiti tudi narodnega vprašanja, drugače torej, kot je sodila socialna demokracija ne le v Avstriji, da bo sprememba družbenega sistema prinesla svobodo zatiranim narodom. Če upoštevamo ti dve komponenti, potem nam razvoj socialne demokracije na slovenskem Štajerskem pokaže tudi nekatere negativne rezultate, seveda s stališča, da tako rečem narodnega zgodovinopisja, ki pa seveda mora proučevati predvsem fenomene, ki so narodni razvoj in narodovo težnjo po osamosvojitvi in samoodločbi pospeševali ali zavirali. Da pa to ni zgolj

akademska debata, ampak odraz dejanskih razmer, je treba upoštevati še tole: v vsej drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja so bili prav Maribor in Podravje ter v širšem smislu vsa slovenska Štajerska področje nemškega imperialističnega pritiska na vzhod, ki je težil predvsem k ponemčevanju in pridobitvi slovenske zemlje, o čemer dovolj zgovorno pričata ustanovi kot Schulverein in Südmarka. Slovensko zemljo, ki jo je zapuščal sproletarizirani kmet, slovenski jezik, skrb za slovenske šole, vse to pa sta skušali obdržati v svojih rokah obe meščanski stranki. Delavska stranka je s svojim izrazitim poudarjanjem internacionalnosti ter ob zagovarjanju zgolj razrednega stališča objektivno vodila slovenske delavce v nemštvo, zakaj če so se organizirali v delavsko stranko, so bili navezani izključno na nemški delavski tisk (vsaj v tem obdobju), na nemško strankarsko organizacijo, vodilni funkcionarji so bili Nemci, stranka sama jim je pa neprestano dopovedovala, da je važen zgolj njihov boj za socialne in razredne zahteve. Na ta način se je moglo zgoditi, da je v mariborskih delavskih naseljih Studenci, Radvanje, Pobrežje prevzel šole nemški Schulverein in začel raznarodovati otroke delavstva. V vseh strankinih poročilih je omenjena Štajerska kot celota in se nikoli ne omenja slovenska Štajerska kot kakšna posebnost, niti da bi bila organizacija tam kaj težja zaradi slovenskega elementa, ali da bi se pojavila kakšna nasprotstva. S tem seveda ne gre podcenjevati pozitivnih teženj, prizadevanj in uspehov, ki jih je delavsko gibanje v sklopu avstrijske socialnodemokratske stranke doseglo v boju za zboljšanje družbenega in socialnega stanja, opozoriti pa je treba tudi na to drugo plat, ki za razvoj slovenskega naroda ni nevažna.

Viri in literatura

Socialistično gibanje na Štajerskem, na njegovem slovenskem delu pa posebej, je bilo doslej v nemški in slovenski historični literaturi razmeroma malo obravnavano. Začetno razdobje tja do začetka sedemdesetih let preteklega stoletja je bilo predmet nekaterih študij, to pa je v glavnem tudi vse in je kasnejši čas v bistvu obravnavan le v sklopu celotnega avstrijskega delavskega gibanja, ne pa posebej samo za Štajersko. To še v večji meri velja za slovensko zgodovinpisje, ki se je doslej ukvarjalo z delavskim gibanjem na Štajerskem le obrobno in fragmentarno. Ob vsem tem je seveda razumljivo, da je bilo za pričujočo obravnavo potrebno pritegniti v glavnem arhivsko in časopisno gradivo, medtem ko je bila literatura primeroma skromna tako po obsegu, kot z redkimi izjemami, tudi po rezultatih. Tako tu navajam različne avtorje, ki so obravnavali to razdobje z različnih svetovno-nazorskih in historiografskih vidikov in je vrednost njihovih del od dela do dela zelo različna; isto pa velja tudi za vrednost podatkov. Spričo vsega tega celotno obdobje ni enako osvetljeno, ampak so določeni krajši časovni izseki obravnavani bolj podrobno, drugi pa spet bolj sumarno, zakaj tudi arhivski in časopisni viri so ohranjeni zelo različno in se ponekod da pokazati le zelo splošna in nepopolna slika dogajanja.

Kar se arhivskega gradiva tiče, pridejo v poštev arhivi v Gradcu, na Dunaju, v Mariboru, Ptujju, Celju in Brežicah. Najbolj bogat in tudi najbolj ohranjen in dostopen je **Štajerski deželni arhiv v Gradcu**, in sicer fond **Državnega namestništva, predsedstveni spisi** (Staathalterei Präsidial), ki obsega poročila o političnih zborovanjih, shodih, štrajkih, mezdnih sporih, volilni agitaciji, širjenju socialdemokratskih idej nasploh, o preganjanju socialistov in podobno. Za nastanek in življenje društev

pride v poštev tudi fond **Vereine und Genossenschaften**, vendar tu bolj za statutarne zadeve in pa za delovanje društev kot takšnih. Verjetno ohranjeni, toda še nedostopni so fondi avtonomne deželne uprave, deželnega odbora, ohranjeni pa žal niso fondi okrajnih glavarstev, ali pa samo v nepomembnih drobcih. Primeroma malo podatkov je dobiti v fondu **mariborske mestne občine**, v **Pokrajinskem arhivu v Mariboru**, in sicer nekaj o sejah občinskega sveta in nekaj več v prezidialni registraturi, ki pa se začne šele z letom 1886. Podobno je s fondom **celjske mestne občine v Zgodovinskem arhivu Celje**, kjer je dobiti nekaj podatkov v splošnih spisih, zlasti o praznovanjih 1. maja, toda šele od leta 1893, ker so bili zgodnejši spisi izločeni, medtem ko so bili predsedstveni spisi ob povodnji leta 1954 večinoma uničeni, preostali pa še niso ponovno urejeni. Drobci so ohranjeni tudi v fondu **ptujске mestne občine** od leta 1880 v **Zgodovinskem arhivu Ptuja**, ter v fondu **okrajnega glavarstva Brežice**, prav tako od leta 1880, v **Posavskem muzeju v Brežicah**. Ob pomanjkanju arhivov občin in okrajnih glavarstev pridejo v poštev fondi različnih ministrstev na Dunaju, ki jih hrani predvsem **Splošni upravni arhiv** (Allgemeines Verwaltungsarchiv) na Dunaju. Omeniti je vsekakor, da so bili zelo pomembni fondi **notranjega in justičnega ministrstva** močno prizadeti ob znanem požaru v stavbi justičnega ministrstva leta 1927. Posameznih fondov tu ne bi našteval in, so navedeni pod opombami. Od drugih ministrstev pridejo v poštev tudi fondi **trgovskega ministrstva**, **ministrstva za poljedelstvo in rudarstvo**, **ministrstva za javna dela** ter drobci ohranjenih fondov **ministrstva za deželno obrambo in javno varnost**. Pri vseh teh fondih je opaziti, da je mnogo arhivalij, ki so označene v delovodnikih, izločenih, zgubljenih ali kako drugače nedostopnih. Za zadeve, kjer je morala nastopiti vojska, torej ob večjih kršitvah javnega reda in miru, štrajkih in podobno je gradivo v **dunajškem Vojnem arhivu** (Kriegsarchiv) v prezidialnih aktih fonda **vojnega ministrstva**. Tega gradiva je razmeroma malo.

V **arhivu dunajske policijske direkcije** (Archiv der Polizeidirektion Wien) je nekaj splošnih poročil, znatno večjega pomena pa so vsakoletna tiskana poročila o stanju socialnodemokratskega gibanja, ki jih je samo za interno uporabo izdajalo notranje ministrstvo na podlagi poročil deželnih glavarjev in državnih namestnikov in so izhajala pod naslovom **Skizzirte Darstellung der sozialdemokratischen Bewegung in Österreich und Ungarn von... bis...** V njih je za vsako leto prikazano stanje o delavskem gibanju po posameznih deželah, število organiziranih delavcev, društev, stanje časopisja, sindikalno in stavkovno gibanje, konference, kongresi in podobno.

Pri časnikih je treba deliti na delavske in meščanske liste. Meščanski listi so precej objektivno pisali o delavskem gibanju v prvih letih, to je koncem šestdesetih in začetkom sedemdesetih let, ko so skušali delavce spraviti v svoj tabor in so tudi delavci sami še nihali. To velja le za liberalne ali druge neklerikalne liste, medtem ko so klerikalci že od vsega začetka vedeli, da z delavci ne bo nikakršnega sporazumevanja. Pri tem je moč slovenske liste tako rekoč zanemariti, saj o obravnavani problematiki skoraj ne prinašajo podatkov, zabeležbe so le ob kakem večjem stavkovnem gibanju in podobno. Za to razdobje je glavni vir liberalna **Marburger Zeitung**, predvsem v letih do sredine 70. let, ko je bil njen odgovorni urednik in glavni pisec člankov Franz Wiesthaller, ki je bil takrat hkrati tudi predsednik mariborskega delavsko izobraževalnega društva. Upoštevati je tudi vodilni graški list **Tagespost**, ki pa z redkimi izjemami svoja poročila in članke povzema po **Marburger Zeitung**. Od srede 70. let se pa oba lista postavita na delavcem izrazito odklonilno stališče in je gradiva o delavskem gibanju vse manj in manj. Delavskih listov zaradi preobilice ne nameravam posamično naštevati, ampak je to razvidno iz opomb. Omenim naj le, da sem izbral glavne liste, povečini tiste, ki so bili glasilo stranke oziroma centra avstrijskega dela delavskega gibanja. Potem ko začne izhajati leta 1890 **Arbeiterwille** kot socialnodemokratski organ alpskih dežel, je prav tu ohranjena večina gradiva, mnogo več kot npr. v oficialnem glasilu stranke **Arbeiter Zeitung**.

Statistične vire sem uporabljal le toliko, kolikor sem vsaj v grobem skušal prikazati stanje industrije in obrti na slovenskem Štajerskem ter vsaj približno oceniti število delavcev. To se je žal pokazalo za mnogo težje izvedljivo, kot je bilo misliti v začetku, predvsem zaradi značaja uradnih statistik, ki obravnavajo kronovine kot celote, še posebej pa ne delajo razlik med nemškimi in nemškimi prebivalstvom.

V ta namen sem uporabil dva zvezka poklicne statistike iz uradne publikacije **Österreichische Statistik** zv. 33 in 66, snopiča za Štajersko. O problemih o uporabi teh virov govorim v zadevnem poglavju. Med tiskanimi publikacijami, ki bi jih zaradi gradiva lažje šteli med viro kot pa med literaturo, bi predvsem omenil **Bericht der Grazer Handels und Gewerbekammer an das hohe k. k. Handelsministerium über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes in den Jahren ...**, ki so ohranjeni za vse obdobje od 1867 ter vsebujejo zelo uporabne podatke o številu obratov, bodisi industrijskih, manufakturnih ali obrtnih, število delavcev, vajencev, mojstrov, o produkciji, mezdah in podobno. Še posebej za montanisticum je serija objav z naslovom **Der Bergwerks-Betrieb im Kaiserthume Österreich für das Verwaltungs-Jahr ...** od leta 1869 dalje, **Statistischer Jahrbuch des k. k. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr ...** od leta 1871 dalje ter **Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen für das Jahr ...** od leta 1852 dalje, ki sicer vsebujejo podatke o produkciji in rudarstvu, širjenju rudnikov in podobno, vendar poleg teh splošno gospodarskih stvari navajajo tudi podatke o številu in fluktuaciji delavcev, mezdah in štrajkih.

Med literaturo naj najprej omenim tisto v slovenskem jeziku. Splošne slovenske zgodovine (Gestrin, Melik, Lončar, Kristan, Prijatelj) omenjajo delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem le sumarno v kontekstu z delavskim gibanjem na celotnem slovenskem etničnem teritoriju in se vsem tem delom pozna, da ni na uporabo nobene fundamentalne študije o tem delu slovenske zemlje. Najboljša razprava, ki pa je žal brez kritičnega aparata, je posthumno delo **Franja Baša: Maribor v avstrijski ustavni dobi** (CZN, nova vrsta 3-XXX VIII, 1967, str. 184—239), ki v posebnem poglavju govori tudi o delavskem gibanju v Mariboru in o gospodarskem položaju in razvoju tega štajerskega mesta. Delo je pisano, kot je jasno razvidno, na časopisnem gradivu, ne upošteva pa arhivskega zunaj meja Jugoslavije. S to problematiko se je ukvarjal Baš že trideset let prej, ko je pod psevdonimom **Fabius** objavil v *Koledarju Cankarjeve družbe* 1927, str. 50—62 članek **Delavske razmere v Mariboru začetkom ustavne dobe**. V kasnejši razpravi je ta dognanja strnil v krajši obliki. **Dušana Kermaunerja Začetki slovenske socialne demokracije**, Ljubljana 1963 govorijo o Štajerski le toliko, kolikor se nanašajo na Zasavje, ne pa o drugih delih spodnje Štajerske; v tem oziru je pomanjkljiva, vsaj kar se naslova tiče. Več manjših člankov in prispevkov je objavljenih v različnih letnikih Celjskega zbornika, zlasti izpod peresa Janka Orožna. Podrobno in dokumentirano je osvetljeno premogovništvo v razpravi **Jožeta Šorna Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918** (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII/IX, 1968/69, str. 3—103), kjer pa je mnogo bolj obdelan gospodarski razvoj, položaj in število delavstva pa manj in le sumarno, vendar pa absolutno na virih. Pomemben je razdelek o bratovskih skladnicah, pač pa se ne spušča v politično delovanje in strokovna gibanja ter združevanja. Že samo ta kratek pregled bibliografskih enot nam pokaže, kako malo so se slovenski zgodovinarji doslej ukvarjali s to problematiko, saj sem s tem domala izčrpal vse članke, ne le najpomembnejše. V drugih prispevkih se le tu in tam najde kakšen drobec, ki po svoje osvetli dogajanje, kaj več pa že ne. Spomini štajerskih politikov (Vošnjak, Serbec) so za obravnavano problematiko tako rekoč nevažni in lahko osvetlijo le takratno dobo, ne dajo pa novih podatkov. Isto velja za **Franca Kovačiča Slovenska Štajerska — Prekmurje**, Ljubljana 1926.

Ob tem je poudariti, da tudi literatura v nemščini, kljub mnogo večji tradiciji in bolj sistematičnem raziskovanju ne daje rezultatov, kot bi se na prvi pogled zdelo. Še vedno je neprežeeno standardno delo **Ludwiga Brüglja Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie**, Dunaj 1923—25, ki daje izredno dragoceno arhivsko gradivo, od katerega marsikaj ni več ohranjenega. Bistvena dopolnitev s pritegnitvijo novih virov in obilice časopisja je delo **Herberta Steinera Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889**, Dunaj 1964. Leto prej je izšlo fundamentalno delo, ki se ukvarja z vprašanjem odnosa socialne demokracije do narodnega vprašanja, ki ga je oskrbel **Hans Mommsen** pod naslovom **Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat**. V vseh teh delih je govor tudi o delavskem gibanju na Štajerskem, ne pa seveda specialno za slovenske predele. Zelo koristna je objavljena disertacija **Klausa Jürgena Mierscha Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie**. Dunaj

1969, ki se ukvarja z zgodovino nastanka, razvoja in usmeritvijo delavskih listov v nemškem jeziku. Celoten prikaz štajerskega delavskega gibanja je delo aktivnega udeleženca **Michaela Schacherla 30 Jahre steirischer Arbeiterbewegung 1890—1920**, Graz 1922, ki sega tudi v začetke. Delo je pisano v glavnem po osebnih spominih ter po listu *Arbeiterwille*, ni pritegnjeno arhivsko in drugo historično gradivo. Vsekakor ni pisano z znanstvenimi pretenzijami, je pa vendar nek pregled. Zelo dobro in pedantno napisano delo je že staro, toda še vedno fundamentalno **Juliusa Bunzela Die Anfänge der modernen Arbeiterbewegung in der Steiermark, Leipzig 1913**. Avtor je črpal obširno arhivsko in časopisno gradivo, tudi spise z raznih procesov proti prvim socialnim demokratom, ki so zdaj že izločeni. Žal pa sega le do leta 1871. Zelo sumarno obravnavajo delavsko gibanje splošne zgodovine Štajerske, kjer naj navedem le **Hansa Pircheggerja Geschichte der Steiermark, Graz, Wien, Leipzig 1931—36** z izrazito protislovensko tendenco. Pripomniti je treba, da vsa ta dela obravnavajo Štajersko kot celoto in je delež slovenske Štajerske manjši, poudarek je predvsem na Gradcu. **Herbert Steiner**, ki se sistematično ukvarja z avstrijskim delavskim gibanjem, je prispeval poleg številnih razprav tudi **Die internationale Arbeiterassoziation und die österreichische Arbeiterbewegung**, ki je izšla 1964 v *Archiv für Sozialgeschichte IV*, str. 447—515, nekoliko predelano pa tudi v beograjskih Prilozih za istoriju socializma 2, 1965 pod naslovom **Medjunarodno združenje radnika i avstrijski radnički pokret**, str. 281—301. Delo bazira zlasti na arhivskem gradivu I. internacionale, ki ga hranijo v Moskvi, prinaša pa številna nova spoznanja in osvetljuje predvsem zveze avstrijskega in tudi štajerskega delavskega gibanja z marksistično prvo internacionalo oziroma njenim nemškim komitejem. Z začetki delavskega gibanja na Štajerskem se ukvarja tudi **Hans Winterberg** v razpravi: **Die Internationale und die Anfänge der modernen Arbeiterbewegung in der Steiermark** v *Beiträge für Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung VII/6*, 1965, str. 1111—1125, ki je poleg moskovskih virov I. internacionale črpal tudi arhivalije državnega namestništva v Gradcu. Sega pa le do začetka leta 1871. Krajši izvleček iz svoje doktorske disertacije je objavila **Annelies Pferschy** pod naslovom **Aus den Anfängen der österreichischen Arbeiterbewegung**, **Hippolyt Tauschinsky, Historiker und Arbeiterführer** v *Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives*, 2, Siedlung, Wirtschaft und Kultur im Ostalpenraum, Festschrift zum 70. Geburtstag von Fritz Popelka. Graz 1960, na straneh 129—138. Nekaj podatkov je dobili tudi v odličnih čeških delih o socialni demokraciji, ki se zelo natančno in studiozno ukvarjajo s temi vprašanji in se mimogrede tudi dotikajo delavskega gibanja na Štajerskem. Tu bi predvsem omenil **Zdeneka Šolleja Internacionala a Rakousko**. Praha 1966, **Über die ersten Anhänger der Internationalen Arbeiterassoziation in Böhmen**. *Historica VII.*, Praha 1963, str. 145—184, **První internacionála a vznik socialne demokraticke strany na neudörfliškem sjezdu 1874** (*ČsČh*, XII., 1964, č. 5, str. 668—682) in **Ein bedeutungsvoller Beitrag zur Geschichte der sozialdemokratischen Arbeiterbewegung in der Experimentierkammer der Weltgeschichte**. *Historica XII*, Praha 1966.

Druge razprave so manjše ali pa se dotikajo štajerskega delavskega gibanja le mimogrede ali posredno in sem jih navajal v opombah.

Od literature za gospodarsko in socialno zgodovino bi predvsem omenil **Ermina Kržičnika Gospodarski razvoj Maribora**, Maribor 1952, **Boga Teplyja Maribor**. Maribor 1955, **Žožeta Geršaka Slovenski štajler. Narodno gospodarstvo**. SM Ljubljana 1870, **J. A. Janischa Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark, Graz 1878—1885**. **Gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev, Zgodovina agrarnih panog**. SAZU, Ljubljana 1970, ki našteva tudi drugo literaturo, ki sem jo uporabljal in je za obravnavano razdobje in tematiko prišla v poštev, predvsem za prebivalstvo.

SOZIALISTISCHE BEWEGUNG IN SLOWENISCHER STEIERMARK BIS 1889

Zusammenfassung

Der Aufsatz behandelt die politische Geschichte der Arbeiterbewegung sozialistischer Richtung in slowenischer Steiermark (= Untersteiermark) von ihren Anfängen bis zum Gründungsparteitag der österreichischen sozialdemokratischen Partei in Hainfeld 1888/89. Die Abhandlung schliesst weder die Arbeiterbewegung im Rahmen bürgerlicher Parteien noch die gewerkschaftliche Tätigkeit der Arbeitervereine, sondern nur ihre politische Tätigkeit ein. Dem Überblick über Quellen und Literatur folgt eine kurze und sehr zusammenfassende Skizze der wirtschaftlichen Entwicklung slowenischer Steiermark innerhalb des in der Abhandlung abgesteckten Zeitraums. Die Entstehung, die Entwicklung und die Tätigkeit der Arbeiterbewegung wird chronologisch seit den Anfängen im Jahr 1869 und lokal mit Betonung auf Maribor (Marburg) dargestellt, wo die Bewegung ihre höchste Entwicklungsstufe erreichte. Die Kohlenreviere an der Save werden in der Abhandlung nicht berücksichtigt, weil sie teilweise unter Krain gehörten. Der Verfasser arbeitet Stellungnahmen der Arbeiterbewegung zu politischen Vorgängen, zur nationalen und zur sozialen Frage heraus. Er zeigt, dass die Bewegung in slowenischer Steiermark, besonders in Maribor, schon vom Anfang an mit Grazer Bewegung eng verbunden war. Sie setzte sich in erster Periode für das Hartung-Programm ein, und sie verband sich mit deutscher Sektion der Ersten Internationale. Die Bewegung in Maribor war, von der Grazer Bewegung abgesehen, die radikalste in ganz Steiermark. Ein besonderes Kapitel bespricht den Mariborer Arbeiterführer F. Wiesthaler, der zur zentralen Figur der Arbeiterbewegung in slowenischer Steiermark am Ende sechziger und am Anfang siebziger Jahre wurde. Die steirische Arbeiterbewegung rang auch um die Einberufung des Neudörfler Kongresses, der 1874 sein radikales Programm angenommen hat. Als in den 80. Jahren die anarchistische Richtung Oberhand gewann, vor allem in Graz, befand sich auch die Arbeiterbewegung in slowenischer Steiermark unter ihrem starkem Einfluss bis zum Hainfelder Parteitag, der mit dieser Richtung gründlich Schluss gemacht hat. Der Verfasser macht auch auf die Tatsache aufmerksam, dass in slowenischer Steiermark als sprachlich und national gemischtem Gebiet ein sehr starker Drang zur Germanisierung stattfand. Der proletarisierte slowenische Bauer kam in Industrieorten in Berührung mit der Arbeiterpartei, die vor allem unter deutschen Vorzeichen stand (Presse, Funktionäre) und die, bei Unterstreichung sozialer und Klassenforderungen, die Nationalität vernachlässigte und objektiv wenigstens zur nationalen Lauheit führte.

»VZAJEMNOST« IN »SVOBODA« TER GIBANJE
ZA ŽENSKO ENAKOPRAVNOST

(Poglavje iz monografije Vzajemnost in Svoboda 1909—1914)

Janko Liška*

UDK 396(497.12) »1909—1914«

Janko Liška, senior professional collaborator, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

THE UNIONS »VZAJEMNOST« (SOLIDARITY) AND »SVOBODA« (FREEDOM), AND THE MOVEMENT FOR THE EQUAL RIGHTS OF WOMEN.

The treatise describes the activities of the women's branch of the General Labour Union »Vzajemnost« and its successor »Svoboda«, and the echo reflected in the socialist press.

Ženske v času pred prvo svetovno vojno niso bile prikrajšane le za politične pravice; huje so proletarke občutile slabše možnosti zaposlovanja, zaposlene pa nižjo mezdo za enako delo kot moški. In ker se je vrednost žensk v meščanski družbi merila po doti, ugled poročenih pa je rasel s premoženjem oziroma z višino mesečne plače njihovih mož, so bile tovarniške delavke, žene delavcev, služkinje, dekle in dninarice družbeno seveda najmanj cenjena bitja.

Delavske žene so bile na slabšem od meščank tudi v družini. Na primer glede udeležbe na zabavah in kulturnih prireditvah. Udeležba poročenih meščank, malomeščank in njihovih za možitev godnih hčera je sodila k ugledu mož; udeležbo delavskih žen in hčera, če so jo sredstva sploh dopuščala, pa je oviralo tudi med delavci še zakoreninjeno patriarhalno gledanje na »babe«. In o potrošnji zaslužka je odločal neredko le mož.

Kako ponižujoče je gledalo na proletarke meščanstvo, pripoveduje Janez Kocmur v spominih, objavljenih v »Sloveniji«,¹ kjer beremo, da so malomeščanke — npr. »gospa mesarica« ali »milostliva gospa kontrolorka« — ožigosale delavko, ki se je uspela obleči malo boljše, brž za »flenčo«, ki »lovi« moške.

Janez Kocmur, uslužbenec ljubljanske tobačne tovarne, ki je dobro poznal življenje delavk, se je kot predsednik Vzajemnosti lotil med drugim tudi vzgoje mož v duhu socialističnih pojmovanj o odnosih med spoloma: odbor Vzajemnosti je namreč od prve društvene prireditve dalje javno vabil k udeležbi vse

* Janko Liška, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Trg revolucije 1.
¹ Janez Kocmur, K Tumovim spominom. Slovenija, 13. maja 1938.

odrasle družinske člane. Tako na primer v Rdečem praporu 9. novembra 1909 s pozivom sodrugom, da pripeljejo na koncertno akademijo v čast delegatom jugoslovanske socialistične konference 22. novembra »tudi svoje žene, sestre itd.«.

Enakopravno uveljavljanje žensk je bilo eden od ciljev Vzajemnosti; zato »sodružice« niso pomagale le pri veselicah, ampak jih najdemo npr. tudi v tamburaškem zboru mošćanske podružnice in med obiskovalci »dramatične šole«, ki jo je vodil pozimi 1909/10 v Ljubljani Etbin Kristan.²

Gibanje za žensko enakopravnost je v tem času zajelo tudi del meščank, ki so se v odporu zoper patriarhalnost mož ogrevale za žensko emancipacijo, pa se povečini niso zavedale, da je bistvo ženskega vprašanja zapostavljenost in prisilna družbena manjvrednost proletark. Frazerstvo emancipirank, njihova razredna omejenost in nenaravno enačenje nekaterih med njimi z moškimi je odbijalo tudi zagovornike enakopravnosti žensk. Tako npr. Albina Prepeluha, ideologa slovenske reformistične socialne demokracije, ki je sicer opozarjal na izkoriščanje proletark in pravilno pojmoval žensko emancipacijo kot del »obče človeške emancipacije«, delavsko in žensko vprašanje pa kot »vzajemni«.³ Seveda ne tako borbena kakor Lenin oziroma resolucija ustanovnega kongresa kominterne leta 1919 v Moskvi, ki je poudarila, da komunistična internacionala lahko doseže svoje namene le s skupnim bojem vsega delavskega razreda, da se diktatura proletariata ne da izpeljati brez živega sodelovanja žensk.⁴

Slovenski malomeščani so dopuščali, celo hvalili žensko družbeno dejavnost v določenih mejah: kolikor je bila narodna, narodnoobrambna (v Družbi sv. Cirila in Metoda) in dobrodelna. Toda vsaka kršitev njihovih konservativnih nazorov o ženski je zadela na enodušen odpor narodnih (liberalnih) in katoliških krogov. Tako npr. Zofka Kvedrova s knjigo Misterij žene (1900), ker je razkrinkala »skrivnost ženske« v zapostavljanju in izkoriščanju po moških. Zato seve ni čudno, da so jo enodušno napadli sicer med sabo grdo sprti klerikalci in liberalci, pozdravili in podprli pa socialisti Ivan Cankar, Etbin Kristan in Karel Linhart.⁵

Do ženske podružnice Vzajemnosti za Kranjsko (ustanovljene leta 1911) so spodbujala in gojila žensko gibanje na Slovenskem zlasti tale društva: ženska podružnica narodnoobrambne Družbe sv. Cirila in Metoda v Trstu (od 1887); Katoliško društvo za delavke, predvsem ljubljanske tobačne tovarne (od 1894);⁶ Društvo slovenskih učiteljic (od 1898), ki je terjalo za enako delo enako plačo kot moškimi, od leta 1902 pa tudi splošno volilno pravico neglede na spol; socialistično žensko društvo Veda v Idriji (od 1900) ter spočetka femini-

² V tem času so nekateri katoliški vaški prosvetarji na Kranjskem še dajali prednost »enospolnim« gledališkim igram iz bojazni, da po vajah ne bi prihajalo do »greha«. To čudstvo sta pomagala preraščati v katoliških vrstah Anton Medved in Fran Sal. Finžgar. Finžgar z ljudskimi, mnogo igranimi dramami Divji lovec (1902), Naša kri (1912), Veriga (1914) in Razvalina življenja (1921), Medved pa s pogosto uprizorjeno ljudsko tragedijo iz časov kmečkih puntov Za pravdo in srce (uprizorjeno prvič leta 1899, izdano v predelani obliki leta 1907), s kmečko dramo Stari in mladi (izdano leta 1921) in še z drugimi dramskimi deli.

³ Abditus (= Aibin Prepeluh), Socialni problemi, Ljubljana 1912, str. 198–206. — Problematiko družbenega položaja žensk in gibanja za žensko enakopravnost obravnava Prepeluh v tej knjigi obširneje v štirih sestavkih poglavja Prepri o ženskah na straneh 198–216.

⁴ Klara, Zetkin, Die kommunistische Frauenbewegung. Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands, str. 225–226.

⁵ Erna Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1967 (nadalje Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk), stran 192.

⁶ Predsednik Katoliškega društva za delavke je bil duhovnik.

stično, toda z leti vse bolj socialno Splošno slovensko žensko društvo v Ljubljani (od 1901 do 1941).⁷

Z ženskim gibanjem so seznanjali javnost mimo omenjenih društev tržaška Slovenka (1897—1903), prvo »glasilo slovenskega ženstva«, socialistični tisk ter gibanju naklonjeni in nasprotni predavatelji. Tako je npr. Delavec-Rdeči prapor objavil 20. januarja 1900 idejno neizčiščen članek Kaj je bistvo ženskega vprašanja, Karel Linhart 15. novembra 1901 v dunajskih socialističnih Dokumente der Frauen oznako dotedanjega slovenskega ženskega gibanja, v spisu Prvi majnik 1903 pa članek Prvi majnik in ženska.⁸

Predavanja o »ženskem vprašanju« so očitno vlekla, vsaj po zanimanju v Nabrežini sodeč, kjer je priredila leta 1905 ustanovljena javna knjižnica od 1906 do 1911 kar štiri na to temo; med predavatelji srečamo Ivana Regenta in dr. Antona Dermoto.⁹

Za predavanja o ženski emancipaciji, zlasti v Ljubljani in v Trstu, je skrbelo že omenjeno Splošno slovensko žensko društvo. Med predavatelji najdemo pisateljico Zofko Kveder, socialiste: publicista Karla Linharta, učiteljico Lojzko Štebi in odvetniškega koncipienta dr. Antona Dermoto — pa tudi pisatelja dr. Ivana Tavčarja, konservativnega voditelja slovenskih liberalcev, ki je leta 1905 v dunajskem parlamentu glasoval proti predlogu socialističnih poslancev za splošno, enako in tajno volilno pravico obeh spolov.¹⁰

Razen naprednih posameznikov (npr. T. G. Masaryka) je terjala žensko enakopravnost v Avstriji le socialdemokratska stranka (ustanovljena 1889). Seve tudi Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (ustanovljena 1896) kot njen sestavni del. Terjala je odpravo konservativnega zakona o društvi in shodih iz leta 1867; uvedbo splošne, enake, direktne in tajne volilne pravice za oba spola od 20. leta starosti dalje; osemurni delovni čas, popoln počitek od sobote zvečer do ponedeljka zjutraj; prepoved nočnega dela, razen če tehnični razlogi ne dopuščajo presledka, ter prepoved zaposlovanja otrok, mlajših od 14 let, in žensk v delavnicah, ki »so ženskemu organizmu posebno škodljive«. Boj za te zahteve seveda ni bil koj kronan z uspehi. Zato je npr. VIII. zbor Avstrijske socialnodemokratske stranke leta 1901 na Dunaju znova poudaril med drugimi neizpolnjenimi zahtevami tudi zahtevo, da se »brezizjemno« prepove »nočno delo za ženske in mladostne delavce« in se ženske ne zaposlujejo v obratih, »ki škodujejo ženskemu ustroju«.¹¹

Uvedba splošne in enake volilne pravice leta 1907 je bila za avstrijske socialne demokrate le delen uspeh, saj je ostala omejena zavoljo kompromisa z meščanskimi strankami le na moške.¹²

Za razmah in uspehe ženskega gibanja so bile potrebne nove pobude: občutno ga je vzvalovila posebna resolucija kongresa II. internacionale leta 1907 v Stuttgartu, ki je pozvala večlanjene socialnodemokratske stranke v boj za splošno in enako volilno pravico neglede na stan in spol; ustanovitev med-

⁷ Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk, str. 191—211.

⁸ Podpisani je spremenil naslov Prvi majnik in žena v Prvi majnik in ženska. Novinarji so namreč ta leta besedo žena (soproga) skoraj praviloma napak uporabljali tudi v pomenu ženska; namesto ženske pa so pisali ženstvo.

⁹ Naši zapiski 1911, stran 129.

¹⁰ Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk, stran 194.

¹¹ Programski sklepi hainfeldskega zbora z dopolnitvami III. zbora leta 1892. Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije. Tom V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920. Beograd 1951, str. 6—10, in VIII. zbor Avstrijske socialdemokratske stranke. Tom V, stran 82.

¹² Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk, stran 195.

narodnega ženskega socialističnega sekretariata na I. mednarodni konferenci socialistk v istem času je žensko gibanje mednarodno povežala; a še bolj ga je razgibal in organiziral sklep II. mednarodne konference socialistk leta 1910 v Köbenhavnu, da se prireja poslej vsako leto »mednarodni ženski dan«¹³ — z javnimi nastopi za žensko volilno pravico, zoper kapitalistično izkoriščanje in zapostavljanje žensk ter proti vojnim hujskačem, militarizmu, imperializmu itd.¹⁴

Odmevi gornjih pobud so se kmalu vse češče javljali tudi v Sloveniji. Tako je Rdeči prapor opozoril na vlogo socialdemokratskega poslanca Pernerstorferja v ustavnem odseku avstrijskega parlamenta, da se črtajo iz zakona o društvih konservativne določbe (§ 29—35). Tako tudi določba, da politična društva ne morejo sprejemati žensk.¹⁵

Dne 19. novembra 1910 je Rdeči prapor v članku Draginja in ženska volilna pravica poudaril, da proletarke te pravice ne terjajo iz »častihlepja«, da bi po zgledu dam »igrale v javnem življenju kako vlogo«, ampak iz nuje, da pomnože vrste proletarcev-borcev za reševanje delavskih življenjskih vprašanj in pravic. Pozval je delavska društva, da na shodih pripravijo s pogovori o ženski enakopravnosti manifestacije za žensko volilno pravico, ki bodo potrebne še mimo prvomajskih nastopov, misleč očitno na köbenhavnski sklep o prirejanju »mednarodnega ženskega dne«.

Močna spodbuda za razmah ženskega gibanja je bil uspeh socialnih demokratov, ko je v parlamentu 10. marca 1911 prodrl reformirani društveni zakon v redakciji ustavnega odseka. Med najpomembnejše novosti spremenjenega zakona sodi določba, da se poslej lahko včlanijo v politična društva tudi ženske od dopolnjenega 21. leta starosti dalje.¹⁶

Leta 1911 so socialni demokrati dosegli tudi prepoved ženskega nočnega dela z veljavnostjo od 1. avgusta dalje — razen v tovarnah za surovi sladkor, kjer naj bi zakon stopil v veljavo šele s 1. januarjem 1915.¹⁷

Razpoloženje borcev za žensko enakopravnost ob sprejetih novostih zakona o društvih slikovito izraža uvodnik Rdečega prapora 15. marca 1911 Politične pravice za ženske: s posmehom srednjeveškim preprirom, ali ima ženska dušo ali ne, buržoaznim frazam o »krasnem« oziroma »slabem« spolu, s prezirom klerikalni hinavščini o ženski kot »izviru greha« in z zavestjo, da ženska, ki v cerkvi nima besede (taceat mulier in ecclesia), postaja vse bolj zavestna sobojevnica moških v bojih za socialno osvoboditev proletariata.

Tri oziroma štiri dni po objavi tega uvodnika so bile tudi v Sloveniji: v Idriji, Ljubljani in Trstu, prve manifestacije v duhu köbenhavske pobude za prirejanje »ženskega dne«. S temi nastopi žensk se je začel v avstrijskih deželah drugi boj za žensko volilno pravico, ki štiri leta poprej ni prodrla — ostala pa je kljub vsem demonstracijam proletarskih množic neizpolnjena zahteva tudi zadnjih sedem let obstoja habsburškega cesarstva.

¹³ Mednarodni ženski dan se praznuje zdaj 8. marca kot dan mednarodne solidarnosti delovnih žensk vseh dežel v boju za mir, demokracijo in enakopravnost, tudi v kapitalističnih in kolonialnih državah; pobudo zanj je dala Klara Zetkin na omenjeni konferenci v Köbenhavnu; prvič so ga praznovali leta 1911 v Nemčiji, Avstro-Ogrski, Švici in na Danskem.

¹⁴ Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovencev, str. 194—195.

¹⁵ Ženska in politika. Rdeči prapor, 28. maja 1910.

¹⁶ Društveni zakon v parlamentu. Rdeči prapor, 11. marca 1911, stran 3. — Reformirani zakon je bil sprejet z glasovi vseh navzočih poslancev, toda ob abstinenci nemških nacionalistov in nekaterih krščanskih socialistov.

¹⁷ Zakon o prepovedi ženskega nočnega dela. Rdeči prapor, 15. aprila 1911.

Idrijska Veda je priredila kar tri prireditve o »ženskem vprašanju«: 18. marca zvečer predavanje Antona Kristana v društvenih prostorih, 19. dopoldne shod pri Črnem orlu, popoldne pa v Spodnji Idriji. Tudi na obeh shodih je govoril Kristan.¹⁸

Na »ljudski manifestaciji« v Trstu na trgu Donadoni so nastopili govorniki in govornice v italijanskem, slovenskem in nemškem jeziku. Slovenski je govoril Ivan Regent, nemški pa dr. Karl Renner, eden od prvakov Avstrijske socialnodemokratske stranke, ki se je mudil »slučajno v Trstu«.¹⁹

O javnem ženskem shodu v areni Narodnega doma, kamor je Rdeči prapor 18. marca pozval ljubljanske delavce ter njihove žene in hčerke, poudarjajoč, da se pripravljajo manifestacije tudi v Švici, na Nemškem in Danskem, ne le v Avstriji, ni poročil.

Dne 23. septembra 1911 — v letu prvega »mednarodnega ženskega dne« — se je v Ljubljani ustanovila po idrijski Vedi prva ženska socialistična organizacija na Slovenskem — ženska podružnica Vzajemnosti. Med približno 200 udeleženci občnega zbora v areni Narodnega doma je bilo tri četrtine žensk. Potrebo po ustanovitvi ženske podružnice Vzajemnosti, njena pravila, njeno področje dela in pomen so razložili predsednik Vzajemnosti dr. Tomšič, poročevalec Josip Petrič, zastopnik nemške podružnice Forstner in Janez Kocmur. Pravila so bila sprejeta brez pripomb, šestčlanski upravni odbor s Kati Kregarjevo kot predsednico in Cecilijo Michlerjevo kot njeno namestnico ter nadzorni odbor pa sta bila izvoljena »z vzklicem«. Za sklep je pevski zbor Vzajemnosti zapel Pesem o delu.²⁰

Ženska podružnica ljubljanske Vzajemnosti je prirejala članske sestanke in shode. Tako npr. shod v Zeleni jami 19. oktobra 1911 in naslednji dan v Spodnji Šiški.²¹ Njeni najbolj razgledani aktivistki Lojzka Štebi in Ada Kristan pa sta nastopali tudi zunaj Ljubljane: obe 14. aprila 1912 na pripravljalnem sestanku za ustanovitev ženske podružnice v Postojni,²² Štebijeva sama s predavanjem na ženskem shodu 13. junija v Trbovljah,²³ Kristanova pa 30. novembra v Delavskem domu v Pulju.²⁴

Najpomembnejši dogodek v proletarskem ženskem gibanju leta 1912 na Slovenskem je bil ženski dan 12. maja v Ljubljani, Trstu in Idriji.

Zarja je pripravljala javnost na »ženski dan« z vrsto načelnih in agitacijskih prispevkov. Dne 30. aprila je objavila članek Majska slavnost in ženska volilna pravica, ki poudarja, naj postanejo prvomajske manifestacije za žensko volilno pravico enako pomembne kakor pred leti za uzakonitev splošne in enake volilne pravice moških. Med članke o socialnem in političnem položaju žensk sodi posredno tudi 3. maja objavljeni članek Naši otroci, povzetek vsebine študije Otona Rühleja o bedi proletarskih otrok v Nemčiji. Dne 6. maja objavljeni članek Marije Rakovec Klic ženam! protestira zoper rožljanje z orožjem, zadrževanje zakona o starostnem zavarovanju in obsoja pisanje škofa Jegliča, naj žene boguvdano rode »kar največ otrok«, ne da bi jim hkrati razo-

¹⁸ Idrija. Rdeči prapor, 22. marca 1911, stran 2.

¹⁹ Trst. Manifestacija za ženske pravice. Rdeči prapor, 22. marca 1911.

²⁰ Zapisnik ustanovnega občnega zbora »ženske podružnice« 23. septembra 1911. Hrani arhiv CK ZK Slovenije (nadalje ACK), Kocmurjev arhiv. — Zarja, 25. septembra 1911, stran 3.

²¹ Zarja, 18. oktobra 1911.

²² Zarja, 15. aprila 1912.

²³ Zarja, 15. junija 1912.

²⁴ Zarja, 3. decembra 1912.

del, kako naj jih vzdržujejo. Geslo »ženskega dne« 1912 utemeljuje uvodnik Ženska volilna pravica, objavljen 8. maja s poudarkom, da bodo 12. ženske demonstrirale zanjo po vsej Avstriji, da je boj za volilno pravico »tudi izvrstno sredstvo politične vzgoje in izobrazbe«. Uvodnik naslednjega dne Proletarske žene! poziva ljubljanske delavke, da se udeleže shoda 12. maja, zakaj boj za žensko volilno pravico ne bo izbojevan, dokler je tudi ženske same ne bodo terjale množično in povsod. Tretji zaporedni uvodnik (10. maja) Ženska volilna pravica in razredni boj utemeljuje to pravico iz dela žensk in iz potrebe po okrepitvi proletarskih vrst v boju za preobrazbo krivične kapitalistične družbe v pravičnejšo socialistično. Dne 11. maja objavljeni poziv, na »ženski shod« Za žensko enakopravnost pa terja, odklanjajoč meščanske, razredno omejene emancipacijske težnje, enake socialne, politične in kulturne pravice brez razlike za oba spola, ker ženska »ni blago« ali »živina«, da bi o njej odločali brez nje in ji nalagali le dolžnosti brez pravic.

Shod 12. maja je začel strojevodja Josip Petrič, ki je bil odprl že ustanovni zbor JSDS leta 1896. Za predsednico je shod izvolil podpredsednico ženskega odseka Vzajemnosti Cecilijo Michlerjevo, za podpredsednika pa ustanovitelja Vzajemnosti Janeza Kocmurja. Govorili so Alojzija Štebi, Ada Kristan, Janez Kocmur in Etbin Kristan. Štebijeva je razložila namen in pomen boja za žensko volilno pravico ter obsodila politično in gospodarsko zatiranje, Ada Kristan in Janez Kocmur pa sta pozvala ženske, da pristopijo k »ženski podružnici« Vzajemnosti kot žarišču proletarske vzgoje žensk in deklet. Kocmur se je obregnil še ob škofa Jegliča oziroma ob klerikalni predsodek, da ženske ne sodijo v politiko, ter ob neučinkovitost in moralno manjvrednost meščanske »javne milodarnosti«, ker se bodo morala socialna vprašanja reševati z organizirano družbeno skrbjo na podlagi ustrezne socialne zakonodaje. Etbin Kristan je prikazal boj za žensko volilno pravico oziroma za žensko enakopravnost sploh kot del boja za prevzem »delovnih sredstev« (»proizvajalnih« — op. J. L.) v delavske roke in za ukinitvev meznega dela. K temu boju, ki ne bo ne lahek ne kratkotrajen, bodo nemalo prispevale tudi proletarske matere-vzgojiteljice otrok, prihodnjih borcev v proletarskem duhu.

Štebijeva je predlagala tole resolucijo: »V imenu socialnodemokratskih žensk zahtevamo, da dobe ženske enake socialne, pravne in politične pravice kakor moški. Socialnodemokratsko ženstvo, zbrano 12. maja na ženskem dnevu, zahteva zato, da dobe vse odrasle ženske državljanke predvsem pasivno volilno pravico za obrtna sodišča, aktivno in pasivno volilno pravico za državni zbor in deželne zборе, občinske zastope in da smejo pristopati k političnim društvom.

Te politične pravice zahtevamo, da dosežemo: zadostno varstvo za življenje in zdravje delavk ter varstvo mater in dojenčev; da dosežemo tako mezdo, s katero bomo lahko dostojno preživljale sebe in otroke; da dosežemo znižanje cen živilom in cenena stanovanja, da nastopamo proti militarizmu, previsokim davkom in previsoki carini na živila; da dosežemo dobre šole za svoje otroke, izdatno zdravniško pomoč za svoje bolnike, zadostno podporo vdovam in sirotam, brezskrbno življenje pri delu onemoglim.

Kakor delamo ramo ob rami z moškimi v tovarnah, delavnicah, pri stavbah in v rudnikih, v trgovini in pisarnah, v svojih in tujih domovih, tako se ho-

čemo z njimi tudi ramo ob rami boriti za osvobojenje delavskega razreda iz gospodarskega izkoriščanja in političnega zatiranja. Država nam nalaga enake davke kakor moškim, sodi nas po enakem kazenskem zakonu kakor moške, zato je očitno, da moramo dobiti iste pravice in se nam mora dati prilika, da zastopamo svoje interese.«

Resolucija je bila sprejeta z dolgotrajnim, viharnim odobravanjem in plaskanjem soglasno.

Pred sklepom shoda sta bili na predlog Janeza Kocmurja izbrani kot zastopnici Ljubljane na skorajšnjem VII. zboru JSDS Ada Kristanova in Cecilija Michlerjeva; za Spodnjo Šiško so izbrali Kovačevo, za Moste, Zeleno jamo in Vodmat Hauptmanovo, za Vič, Glince in Rožno dolino pa so sklenili izvoliti zastopnico kasneje.²⁵

»Slovenski narod« je skušal naslednji dan zmanjšati vtis ženskega shoda s poniglavo izmišljotino, češ da sta Štebijeve in Etbin Kristan izjavila, da ženski shod »ni nikaka manifestacija za ženske pravice«. ²⁶ Zarja pa je 15. maja odgovorila razen z ironičnim opozorilom na »raco« »narodno naprednega« dnevnika posredno še s člankom Manifestacija ženstva, ki opisuje slikovit nastop tisočev dunajskih delavk 12. maja na ulicah glavnega mesta, kjer je »marsikatera elegantna dama« presenečena zrla »neznani svet« delavskih žena in deklet ter njihovih bojnih gesel.

Isti dan (12. V.) je idrijsko žensko društvo Veda imelo svoj redni občni zbor,²⁷ v Trstu pa so na ženskem zboru v Delavskem domu ustanovili ob lepi udeležbi, tudi moških, ženski odsek Ljudskega odra z M. Gornikovo kot predsednico. Odsek je začel brez odlašanja uspešno širiti v primorske kraje žensko organizacijo in socialistične nazore sploh.²⁸

V Zarji 22. in 23. maja 1912 napovedani občni zbor ženske podružnice Vzajemnosti za Kranjsko²⁹ je skoraj gotovo izvolil za načelnico Cecilijo Michler, za tajnico Alojzijo Štebi, za blagajničarko Ado Kristan in še druge »sodružice«, ki jih je bilo sklenilo kandidirati načelstvo Vzajemnosti.³⁰

Leta 1912 je seglo slovensko socialistično žensko gibanje tudi na slovensko Štajersko. Dne 16. junija je Lojzka Štebijeve predavala na »ženskem shodu« v Hrastniku o »ženski v socialni demokraciji«, tri dni poprej pa v natrpano polni »zborovalni sobi« trboveljskega Delavskega doma o »ženski v kapitalizmu«. Shoda v Trbovljah sta se udeležila tudi tamkajšnja socialistična sindikalna aktivista Tokan in Sitter. Prvi je poročal o bednem položaju penzionistk Trboveljske premogokopne družbe, ki so prejemale od 3 do 8 kron pokojnine mesečno, drugi pa je navzoče pozval k ustanovitvi ženske podružnice Vzajemnosti.³¹

²⁵ Ženski shod. Zarja, 13. maja 1912, str. 1–2.

²⁶ Ženski shod in Slovenski narod. Zarja, 15. maja 1912.

²⁷ Idrija. Zarja, 17. maja 1912, stran 2.

²⁸ Trst. Zarja, 14. maja 1912, stran 3. Navzoče je razgibal »z lepim govorom« Rudolf Golouh. Kot govorniki so nastopili še Novak, Vencajz, Franja Regentova (Ivanova sestra, pozneje Golouhova žena) in M. Gornikova. Zbor je sprejel resolucijo za žensko volilno pravico, v odbor pa je izvolil razen predsednice še: M. Vrabčevo, A. Ferrijevo, P. Novakovo, A. Masovo, M. Plečkovo, Fr. Regentovo, Malko Regentovo (Regentovo ženo) ter A. Ukmarjevo.

²⁹ Obakrat na 3. strani.

³⁰ Zapisnik izredne seje načelstva zveze 9. maja 1912. ACK, Kocmurjeva zbirka. — Poročila o občnem zboru ženske podružnice v Zarji in tudi zapisnika o njem ni. Iz obvestila v Zarji 15. junija 1912, da sprejema prijave za tečaj nemškega jezika Štebijeve, se vidi, da je takrat že opravljala tajniške dolžnosti podružnice, ki je tečaj prirejela.

³¹ Zarja, 15. in 17. junija 1912.

Najbolj množično je bilo žensko gibanje v Trstu. Tu je bilo več delavk, delavstva sploh, manj pa klerikalnih in malomeščanskih predsodkov kakor zlasti v Ljubljani.³²

Ženskemu gibanju v Trstu sta največ pomagala Ivan Regent in Rudolf Golouh, podobno kakor v Ljubljani Etbín Kristan in Janez Kocmur. Na dnevni red tržaške deželne konference je bilo dano »žensko vprašanje« prvič decembra 1912. Poročala je M. Gornikova, ki je ob splošnih socialističnih stališčih o ženski enakopravnosti poudarila, da »gibanje jokavih, sentimentalnih in filantropičnih meščanskih dam ne more imeti nič skupnega z gibanjem delavskih žensk, ki zasleduje vse drugačne smotre in je postavljeno na strogo razredno podlago«. Poročala je, da šteje v okviru Ljudskega odra ustanovljena organizacija »že čedno število članic«, ki se izobražujejo, da bodo lahko poučene začele »boj za izboljšanje njih plačilnih in delovnih razmer v tovarnah«. In naposled je predlagala, naj se doseže »združitev vseh obstoječih društev na Slovenskem v enotno organizacijo«, ki bi se sčasom prelevila »v politično žensko organizacijo JSDS«.³³

»Pogumna sodružica« M. Gornikova, ki je širila na Tržaškem socialistične misli o ženski enakopravnosti, je žela pred polnimi dvoranami na »ženskih shodih« burna soglasja. Tako npr. skupaj z Ivanom Regentom pri Sv. Križu in v Nabrežini, sama v Trstu,³⁴ 23. februarja 1913 tudi na Savi, kamor so jo povabili »poročat« na shod, ki je o njem zapisal dopisnik Zarje z Jesenic, da je bil »znamenit«, saj se je zbralo toliko poslušalcev, moških in žensk, kakor še nikoli dotlej.³⁵

Kljub avstrijski trdovratni patriarhalnosti napredne sile niso ostale brez uspehov. Po 23 predlogih, vloženih v avstrijski poslanski zbornici od 1874 dalje za spremembo zakona o društvih iz leta 1867, je bil končno le sprejet sodobnejši zakon, čeprav delno še kompromisen. V veljavo je stopil 1. maja 1913. Naposled so smele biti članice političnih društev tudi ženske, kot v Nemčiji že od 1908 dalje. Tako je tudi žensko gibanje v Avstriji, izbojevalo eno od temeljnih zahtev mednarodne konference socialistk leta 1907 v Stuttgartu. — Novi zakon je omilil nadzorstvo nad društvi, poslej niso bila dolžna redno javljati oblastem svojih članov; politična društva so smela ustanavljati podružnice in zveze, dovoljeni so bili društveni znaki; ni pa bil sprejet predlog, da smejo postati člani političnih društev 18-letniki, ampak šele z dopolnjenim 21. letom starosti.³⁶

Odpor zoper žensko volilno pravico se v Avstriji ni dal zlomiti.³⁷ Bila je preveč navzkriž s patriarhalnim bistvom avstrijske zakonodaje. Potrebno je bilo poprej spremeniti »meščanski« zakon, saj je življenje samo že »omililo« njegove »ostrine in nazadnjaške določbe«. Kako pristranski in krivični so bili avstrijski zakoni ženskam, pričata tako kazenski kakor civilni zakon. Prvi je določal npr. za dojljo, če vede zamočli »nalezljivo ali ostudno bolezen«, tri, za zakonolomko celo do šest mesecev zapora — nič pa za moškega, ki okuži

³² Po ustni izjavi Rudolfa Golouha.

³³ Tržaška deželna konferenca, Zarja, 21. decembra 1912.

³⁴ Zarja, 18. in 28. decembra 1912 ter 11. januarja 1913.

³⁵ Z Jesenic, Zarja, 3. marca 1913.

³⁶ Reforma društvenega zakona, Zarja, 2. januarja 1913.

³⁷ Članek Na poti do ženske enakopravnosti (Zarja, 13. januarja 1913) omenja, da je bila izvoljena v češki deželni zbor prva ženska-pisateljica Božena Kunetická, vendar se ne ve, ali bo smela izvrševati mandat.

svojo ženo ali drugo žensko oziroma krši po mili volji zakonsko zvestobo. Civilni zakon je določal moža za »poglavarja družine«, pri ločitvi je pripadlo skupaj pridobljeno premoženje možu, čl. 591 pa je prepovedoval ženskam pričati pri oporokah oziroma notarskih pogodbah sploh — enako kot redovnikom, mladeničem pod 18. let starosti, bebcem, mutcem in gluščem; vdova ni smela biti sama varuh svojih otrok. Šele načrt novega meščanskega zakona, ki je prišel v razpravo malo pred prvo svetovno vojno, je to dopuščal.³⁸ Vendar je Avstrija prej razpadla, preden je bil novi zakon sprejet.

S člankom Sodrugi in sodružice! je »ženski odbor« (Vzajemnosti) pozval v Zarji že 6. februarja 1913 delavke in delavce, da 9. marca demonstrirajo za ženske pravice v večjem obsegu kot prejšnje leto. Zgled je dala Zarja, ki ni opozarjala na mednarodni ženski dan le z nizom obvestil, ampak tudi s tehtnimi članki: 18. februarja z uvodnikom Ženstvo in politika, 1. marca s člankom Ženskam pravice, 4. marca z izreki Jeana Finota pod naslovom Ženske, 6. marca z 10 razlogi Avgusta Bebla Zakaj zahtevajo ženske volilno pravico, 8. pa s člankom Adelheide Popp, voditeljice avstrijskih socialistk, Če bi imele ženske volilno pravico. Vsi ti članki postavljajo in zagovarjajo zahteve ženskega socialističnega gibanja, zlasti Finotev in Beblav jih tudi sociološko in etično utemeljujeta. Finotevi izreki sledijo iz misli, da zdrav in krepak napredek temelji le na popolnoma pravičnem upoštevanju vrednosti enakih sil obeh spolov, Bebel poudarja, da je neenakopravnost žensk ob njihovem proizvodnem delu in materinstvu etično nevzdržna, Poppova pa nakazuje, kaj vse bi socialistične ženske, zastopane v skupščinah in odborih, zahtevale razen skrajšanega delovnega časa: npr. kazni za podjetnike, ki zaposlujejo otroke kljub prepovedi,³⁹ zdravnika v vsaki občini, namesto oboroževanja pa otroške vrtnice in sploh socialnovarstvene ustanove.

Na »ženskem shodu« v Ljubljani 8. marca 1913 (ne, kakor je bilo spočetka javljeno 9.) v areni Narodnega doma sta »poročala« Ada in Etbin Kristan. O tematiki, ki se je ta dan obravnavala na Slovenskem, pred vojno nihče ni spregovoril globlje in spodbudneje od Ade Kristanove. S posmehom je zavrnila malomeščanske predsodke in »moške« razloge zoper politične pravice žensk, češ da bodo ženske z javnim delom zgubile svoje čare, da sicer lahko volijo, ne gre pa, da bi jih volili. Opozorila je na pomen ženske za počlovečenje politike, saj je »kakor ustvarjena za globoko čustvo človekoljubja in pravičnosti; politika brez pravičnosti in človekoljubja pa je... paša za brezvestne sebičneže! zločin nad delavskimi sloji! zločin nad človeštvom!« — trditev, ki so jo tako kruto potrdile vse vojne, od takratne balkanske in svetovne vojne dalje.

Ada Kristanova je opozorila tudi na porajajoče se spoznanje o svetu kot »eni sami veliki hiši«, kjer »prebivajo ljudje tesno drug poleg drugega in imajo celo skupnega gospodarja« — kapitalizem; zato vsako večje gospodársko ali politično dogajanje kjerkoli odmeva po vsem svetu, oziroma ga pretresa. Obstoječe države so orodje kapitalističnega družbenega reda, ki kroti stavkajoče delavce s streli v množice in ščiti celo špekulantsko uničevanje živil z oboroženo silo. Nobena »kulturna« država ne premore zakona, ki bi špekulan-

³⁸ Stališče žene v avstrijskih zakonih (vsebinski članek bi ustrezal naslov Položaj ženske v avstrijskih zakonih — op. J. L.). Zarja, 3. januarja 1913.

³⁹ Otrok pod 14. letom starosti je bilo zaposlenih takrat v Avstriji okrog 200.000 (Ženstvo in politika. Zarja, 18. februarja 1913).

tom prepovedal uničevanje živil, čeprav nad polovico človeštva strada in nihče ne zdravi bednih bolnikov. Ta red stradanja, bede, uničevanja živil in streljanja delavcev ni od boga, kakor se rado razglaša, in »le temeljit prevrat« bo zmožgel ustvariti »družbeni red«, vreden tega imena. Na boj za novi red se mora pripraviti vsak proletarec, zakaj »gospodarska kriza, vojna nevarnost in morebitne vojne bodo potegnile tudi ženske z elementarno silo v svetovne dogodke«. Zoper nečloveška početja kapitalističnega sistema bo uspešen le boj vseh, tudi žensk, ki morajo »ojačati bojne vrste sodrugov«.

Bremena vojne, ki se pripravlja, bo prenašal oziroma jih že prenaša proletarijat — od vžigalic, dražjih za 2 vinarja, do človeških žrtev — in ne gospoda, ki »se brani davka na divjačino, na delikatese, na šampanjec in na svoje ogromne dohodke«. Zoper ves ta kruti in krivični red, je dejala Kristanova, »protestirajo danes in jutri milijoni žensk v šestih državah«; udeležba na takih shodih je stvar njihovih koristi, pa tudi »častna zadeva«.

Eno od sredstev za uveljavljanje ženskih in sploh socialističnih zahtev je ženska volilna pravica. Boj zanjo je hkrati »boj za ljudske pravice« sploh. V nekaj deželah je že bolj ali manj izbojevana: tako v nekaterih od Združenih držav Severne Amerike, na Finskem, Danskem, Švedskem, Norveškem in v Angliji. Izvoljene ženske nikjer ne podpirajo reakcije. Po sodbah razumnih, pravičnih mož vnašajo pri odločanju o družbenih zadevah pomemben napredek glede ljudem zares koristne vsebine sprejetih sklepov in odločitev.⁴⁰

Ada Kristanova je zasnovala to »poročilo« o boju za žensko enakopravnost organsko povezano z razrednim bojem in z bojem za mir v mednarodnem obsegu. Tako ga je tudi sklenila z jasnim daljnosežnim pogledom naprej: »Osvojiti si hočemo svet in ker imamo resnico in pravico na svoji strani, smo lahko najmočnejši od vseh. Zato tudi zaupamo sebi in svoji dobri stvari.« S tolikšno zavestjo, da pripada svet proletarcem, in tako hrabro je takrat na Slovenskem nastopalo le nekaj ljudi — npr. Ivan Cankar mesec dni kasneje s prevratnim odnosom do Avstrije v predavanju Slovenci in Jugoslovani. Duh Adinega govora se bistveno razlikuje od duha, ki je dobro leto kasneje zlomil z oportunistom socialnodemokratskih strank do imperialistične vojne II. internacionalo.⁴¹

Resolucija — prebrala jo je predsednica shoda Lojzka Štebijeja — je bila sprejeta soglasno. Terjala je v imenu »slovenskega socialističnega ženstva« kot vse resolucije, sprejete ta dan po Avstriji, za vse državljanke aktivno in pasivno volilno pravico za državni zbor, za deželne zборе in »občinske zastope«, pasivno pa za obrtna sodišča, ker je naravna pravica žensk, da se borijo »za varstvo življenja in zdravja otrok, za materinsko varstvo in varstvo otrok... zoper brezvestno igro s človeškim življenjem, zoper brezvestno lahkomišelnost vznemirjanje ljudstva z vojnimi grožnjami...«; in ker je volilna pravica sredstvo, da se dosežejo tudi za delavske otroke dobre šole, zadostna oskrba za bolnike ter preskrba za vdove, sirote, onemogle in starce. In končno poudarja resolucija odločitev žensk, da se bojujejo skupaj z moškimi za osvoboditev

⁴⁰ Za žensko politično enakopravnost. (Poročilo sodr. Ade Kristanove na ženskem shodu 8. t. m. v Ljubljani.) Zarja, 11. in 12. marca 1913.

⁴¹ Udeleženci ženskega shoda so prav tako burno kakor Adi pritrdjevali tudi sarkastičnemu, duhovitemu govoru Etbina Kristana, ki je ženo dopolnil s poudarkom, da si morajo ženske izbojevati volilno pravico same (vendar očitno ni mislil osamljene), ker bodo šele s tem pokazale, »da jo zaslužijo«. (Ženski dan. Zarja, 10. marca 1913, stran 2.)

delavskega razreda »iz okov gospodarskega izkoriščanja in političnega zapostavljanja«. In ker država nalaga obojim enaka bremena, terjajo tudi enake pravice, »enakopravnost za uveljavljanje svojih interesov«.42 Podobno resolucijo je sprejelo tudi zborovanje Tržačank — Italijank, Slovenk in Nemk — v veliki dvorani Delavskega doma, ki mu je predsedoval Rudolf Golouh, v slovenščini in nemščini pa je na njem »poročala« M. Gornikova.43

M. Gornikovo je zaradi predavanja na »ženskem shodu« na Savi pri Jesenicah (gl. besedilo k opombi 35) razglasila krščanskosocialna Naša moč (št. 16 z dne 21. marca) v slogu takratnih časnikarskih manir za »tržaško babnico«. Vsebino njenega predavanja pa izkrivila, da bi javnost, zlasti delavske žene ogorčila in naščuvala zoper može socialiste, zoper socialistične shode in socialistični tisk.44

Dne 19. aprila 1913 je bila Vzajemnost za Kranjsko razpuščena. Seve tudi njena ženska podružnica, ki je opravila, čeprav je delovala le poldrugo leto, pionirsko delo. Do ustanovitve Svobode za Kranjsko 21. septembra 1913 namesto razpuščene Vzajemnosti je žensko podružnico nadomestil Ženski list, »glasilo slovenskega socialističnega ženstva«, ki se je razširil tudi v Trst, na Primorsko sploh in tudi na Štajersko.45 Izhajal je v skromnem obsegu verjetno do konca 1913,46 ko je moral zaradi pomanjkanja sredstev prenehati.

Z ustanovitvijo Svobode namesto Vzajemnosti se je ženska podružnica obnovila; oktobrska številka Ženskega lista (5.) je pozvala delavke, naj postanejo njene članice. Novembrska pa je pozvala vse strankine organizacije k razrednemu prebujanju žensk, saj so nezavedne težka cokla, zavedne velika opora razrednemu boju, ki bo uspešen, kakor beremo v članku Vsem, ki so dobre volje, le takrat, kadar »bo združena z moškim delavstvom korakala tudi razredno zavedna ženska.«47 Toda ta poziv je bil naslovljen predvsem sodrugom, saj beremo v istem članku, da so se izhajanju lista čudili dotlej bolj od nasprotnikov organizirani delavci.48

Ženski list49 je spodbujal delavke k delu v delavskih društvih, zlasti v konzumnih, in jih v preprosti obliki seznanjal s cilji in nalogami ženskega in

42 Ženski dan, Zarja, 10. marca 1913, stran 3.

43 Trst. Zarja, 10. marca 1913, stran 2. — Na tržaškem »ženskem shodu« sta italijanski govorila Pachorjeva in Todeschini, pozdrave in solidarnostno izjavo krmlinskih žensk pa je sporočila Krosnikova.

44 Hana, Z Jesenic. Zarja 28. marca 1913. — Ali je bil za 20. april napovedani »ženski shod« jeseniške Vzajemnosti na Savi, kjer naj bi nastopila Lojzka Štebijeja s predavanjem »Delavska ženska in organizacija«, ni znano (Javen ženski shod. Zarja, 16. aprila 1913).

45 Ob razpustu Vzajemnosti zavoljo Cankarjevega »državi nevarnega in nepatriotičnega« predavanja Slovenci in Jugoslovani je Ženski list v 1. številki zapisal, da je v Avstriji težko biti »patriotičen«, zlasti delavcem, saj vlada že dolgo zavlačuje zakon o starostnem zavarovanju, zakon o prepovedi nočnega dela žensk itd.

46 Šlebingerjev bibliografski pregled od 1797—1936 Slovenski časniki in časopisi, Ljubljana 1937, in Mundova Bibliografija, delavskega in socialističnega tjska na Slovenskem od 1868 do 11. aprila 1920 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, priloga) navajata prvih pet številk Ženskega lista — po primerku, ki ga hrani NUK. ACK hrani tudi 6. številko z dne 1. novembra 1913. Janez Kocmur pa se spominja, da je izšlo leta 1913 »celo 10 številk« (Malo popravka, Slovenija, 6. julija 1935, stran 1), čeprav jih je izšlo od 1. maja dalje lahko le 8 oziroma 7, ker je že do 1. novembra ena izostala. Za izid 7. številke govori oglas v Zarji, ki se javlja po večkrat mesečno od 13. julija 1913 do 19. januarja 1914 vselej z istim besedilom, vmes tudi s stavkom: izhaja v Ljubljani po enkrat na mesec.

47 Vsem, ki so dobre volje. Ženski list 1913, št. 6.

48 To trditev Ženskega lista potrjuje ob istem času Ada Kristanova v razpravi O ženskem gibanju (Naši zapiski 1913, stran 162), kjer z obžalovanjem ugotavlja, da vlada naziranje, naj se žena ne briga za »visoke reči«, ampak služi le možu oziroma družini, »tudi še med organiziranim delavstvom, da, tukaj še trdovratneje, ker živi delavstvo v tako tesnih razmerah, da je žena — če nima izredne energije — kakor v kleščah, iz katerih ni rešitve«, zlasti če ni zaposlena.

49 Od 15. januarja 1912 do izida 10. številke 1913 je izhajala mesečno tudi Slovenska žena, glasilo meščanskega ženskega gibanja. Prenehala je zaradi nerednega plačevanja naročnine.

socialističnega gibanja sploh. Prinašal je članke o bojih in uspehih organiziranih žensk, tako npr. o prvi stavki dunajskih delavk, o uspehu Norvežank, ki so dosegle že »neomejeno« volilno pravico, in podobno. Avgustu Beblu, piscu mnogo brane knjige *Ženska in socializem*, je posvetil spominski članek ob njegove smrti (v 5. številki) in objavil nekaj misli iz te knjige. Prinašal je dopise o socialnih razmerah in delavskem ženskem gibanju v Ljubljani, Trstu in Idriji oziroma o potrebi in namerah, da se organizira v Trbovljah, Hrastniku, Libojah, Tržiču in na Jesenicah. V listu se najdejo tudi vzgojni in higienski napotki: proti pretepanju otrok, da je treba vsak dan pometati stanovanja, naj ženske olepšajo skromne in puste delavske sobe s kako lončnico itd. In naposled je objavil nekaj pesmi; Prešernovo *Nezakonsko mater*, Aškerčevo *Zimsko romanco*, Župančičevo *Kanglico* itd.

Čeprav se pogledi pglavitnih aktivistk — Gornikove, Kristanove in Štebijeve — o poti boja ženskega gibanja niso docela ujemali, to ni motilo, ker se niso razlikovale v ciljih in so se vse vneto prizadevale za takratne skupne naloge avstrijskega socialističnega gibanja. Večje so bile razlike med slovenskimi socialisti v dejanskem odnosu do ženskega vprašanja. Oziroma vsi se niso zavzemali zanj enako prepričano in vneto kakor Janez Kocmur in Etbini Kristan v Ljubljani ter Ivan Regent in Rudolf Golouh v Trstu. Nazori Gornikove so se strinjali z nazori Ivana Regenta, ki je bil že zmlada zvest revolucionarni perspektivi delavskega gibanja. Podobno velja za Ado Kristanovo, ne pa v letih pred oktobrsko revolucijo za Lojzko Štebijevo. Štebijeve je pred prvo svetovno vojno še verjela, da se bo dalo socialno in z njim vred tudi žensko vprašanje reševati po mirni poti. Zato je tudi odklanjala bojevitost angleških sufražetk: zdela se ji je »skrajno neestetična«. ⁵⁰ Prostodušno si je predstavljala, da postanejo »tovarne in rudniki, polja in gozdovi, železnice in ladje« last delavcev, ko bodo socialni demokrati dobili »večino v vseh zastopih, kjer sklepajo postave«, ki bodo tedaj odpravili zasebno lastnino in uredili lastninske pravice »brez težav«. ⁵¹

Ada Kristanova je nasprotno dopuščala revolucijo, če ne gre po mirni poti. Odobraval je nasilno ravnanje sufražetk, saj v Angliji 50 let mirne agitacije in 7 let trdega boja z vlado ni prineslo nobenih uspehov. Menila je tudi drugače kot Štebijeve, da socialistkam ne more biti vseeno, kako napreduje meščansko žensko gibanje, da se lahko le veselijo pogumnega boja »radikalnejših meščanskih žensk, ki stoje — hote ali nehote — z eno nogo v socializmu in je marsikatera dosledno misleča od njih že našla pot v socialistični tabor«. ⁵²

Slovensko socialistično žensko gibanje se je razvijalo skladno predvsem z gibanjem v Cislitvaniji, od I. mednarodne konference socialistk v Stuttgartu leta 1907 pa tudi pod vplivom uspehov žensk v drugih državah. Številčno se — tudi sorazmerno — ni moglo meriti z gibanjem v industrijsko razvitejših nemških in čeških deželah, v idejnem pogledu pa ni zaostajalo. ⁵³

⁵⁰ *Zenstvo in politika*. Naši zapiski 1911, str. 222—232.

⁵¹ Kaj hoče socialna demokracija. *Ženski list* 1. maja 1913, stran 3.

⁵² O ženskem gibanju. Naši zapiski 1913, str. 101—109. — Preveč poenostavljeno, tako rekoč po vojaško, pa razpravlja Ada Kristanova v tem članku (stran 108) »o državni oskrbi in vzgoji naraščaja«, o strogi kontroli države nad njim itd.

⁵³ Leta 1892 je bilo v Cislitvaniji le 2116 strokovno organiziranih žensk, leta 1912 že 50.416, od teh le na Dunaju 20.302, toda nobene v Dalmaciji. Na Kranjskem jih je bilo 175, v Istri (s Trstom) 406 (*Ženski list*, št. 4).

Temelji širšega ((ne le na Idrijo omejenega) ženskega gibanja na Slovenskem so bili postavljeni 23. septembra 1911 z ustanovitvijo ženske podružnice Vzajemnosti za Kranjsko, 12. maja 1912 z ustanovitvijo ženskega odseka Ljudskega odra v Trstu, s prirejanjem »mednarodnega ženskega dne« od 1. 1911 dalje, z Ženskim listom (1913)⁵⁴ in z ustanovitvijo ženske podružnice Svobode za kranjsko jeseni 1. 1913, ki je nadaljevala delo ženske podružnice pol leta poprej razpuščene Vzajemnosti.

Vojna leta so potrdila predvidevanja Ade Kristanove leta 1913, da bo tok dogodkov sam razvnel zahteve žensk po enakopravnosti ter po odpravi militarizma in socialne bede. Tako je revolucionarno vrenje po oktobrski revoluciji zajelo Lojzko Štebijevo, ki je dotlej verjela, da bo prišel delavski razred na oblast po parlamentarni poti. Kot urednica Demokracije, glasila mladinov v socialnodemokratski stranki, je namreč prva usmerila to revijo v zadnji številki II. letnika (1919) z uvodnikom in z gloslo Pro domo komunistično.

РОЛЬ ОБЩЕСТВ »VZAJEMNOST« И »SVOBODA« В ДВИЖЕНИИ ЗА РАВНОПРАВIE ЖЕНЩИН

Резюме

Перед тем как была основана женская секция Vzajemnosti (Взаимности) Крайны, побудителями женского движения в Словении являлись следующие общества: 1. женская секция Общества св. Кирилла и Мефодия в Триесте (с 1887 г.); 2. Католическое общество работниц в Любляне (с 1894 г.); 3. Общество словенских учительниц (с 1899 г.), которое требовало для женщин-работниц школы одинаковой оплаты за одинаковый труд, а с 1902 г. также начало выдвигать требования в отношении прав женщин на участие в выборах; 4. социалистическое женское общество Veda (Наука) в г. Идриа (с 1901 г.); 5. буржуазное Общесловенское женское общество в Любляне (с 1901 г.).

Деятельность женского Всеобщего рабочего союза Vzajemnost Крайны, являющегося инициатором движения среди женщин-пролетарок в Словении, не распространялась только на г. Идрию. Эта секция существовала со дня основания т. е. с 23 сентября 1911 г. до роспуска Vzajemnosti 19 апреля 1913 г. Одновременно с этим, в последние годы перед первой мировой войной, в Триесте и Приморье усиливалось движение женщин-работниц в рамках общеобразовательного общества Ljudski oder (Народная сцена). Идеи равноправия женщин в духе Августа Бебеля распространялись особенно руководителем Югославской социал-демократической партии Этбином Кристаном, являвшимся в то время председателем общества Vzajemnost Крайны, Янезом Коцмуром, журналисткой Алойзией Штеби, Адей Кристан — женой Этбина Кристана и Антоном Кристаном из Любляны, Иваном Регентом, Антонией Горниковой, Рудолфом Голоухом из Триеста и доктором Антоном Дермотой из г. Горича. Эти идеи пропагандировались статьями и глоссами, публиковавшимися в печати, а также лекциями, которые вышеуказанные деятели читали в Любляне, Триесте, Набрешине, Есеницах, Идрии, Постойне, Загорье об Сави и других словенских городах и поселках. Эти идеи открыто высказывались также в речах и резолюциях по поводу „международного дня женщин“ в Любляне, Триесте и Идрии (12 мая 1912 г. и 8—9 марта 1913 г.) проведенных в духе решения II Международной конференции социалистов

⁵⁴ Leta, 1911 je izhajalo v Avstriji že 81 ženskih listov (Zarja, 21. februarja 1913).

в Копенгагене (1910 г.) о праздновании этого дня, а также в соответствии с ежегодным руководством к действию австрийской социал-демократии.

После роспуска Vzajemnosti Крайны, пропагандную работу ее женской секции (под редакцией Алойзии Штеби) продолжила газета Ženski list (Газета для женщин) выходившая с Первого мая 1913 г. до конца того года, а организационную часть работы приняла на себя Svoboda Крайны, основанная вместо Vzajemnosti 21 сентября 1913 г. В руководстве этой организации, в качестве заместителя председателя участвовала также ранее указанная журналистка Штеби.

Благодаря патриархальным воззрениям, преобладающим в то время даже среди части социал-демократов, словенское пролетарское женское движение не могло похвалиться численностью, но в отношении идейности, оно не оставалось позади. Это видно из ряда содержательных статей, опубликованных в социалистической печати, как: Naši zapiski (Наши записки), Rdeči prapor (Красное знамя) и Zarja (Заря). Уже в 1912 г., Ада Кристан не выступала только за парламентарные, но и более действенные методы борьбы за права женщин, указывая одновременно на то, что в борьбе возможными союзниками могут оказаться прогрессивно настроенные женщины из буржуазной среды. Алойзия Штеби только под влиянием Октябрьской революции отказалась от своего, несколько наивного понимания классовой борьбы и тем самым борьбы за равноправие женщин, опубликовав передовую статью и глоссу Pro domo в последнем номере журнала Demokracija (Демократия) в 1919 г., втором году издания этого журнала.

POLITIČNI PROFIL
LA YUGOSLAVIE, REVIEJE JUGOSLOVANSKE FEDERALISTIČNE
EMIGRACIJE V ŠVICI 1917—1918

Andrej Vovko*

UDK 325.254.4:342.24(497.1)05»1917/1918«

Andrej VOVKO, Assistant, the Institute for National Questions, 61000 Ljubljana, Yu

THE POLITICAL PROFILE OF THE JOURNAL »LA YUGOSLAVIE«. The treatise describes the origin and political standpoints of the Yugoslav federalist immigration in Switzerland between 1917-18, edited by D. Gustinčič and N. Smodlaka.

Prva številka revije La Yougoslavie je izšla v Ženevi 31. julija 1917. Revija se je predstavila kot organ Neodvisne jugoslovanske demokracije; pisali so jo v francoščini, razen nekaj posameznih člankov in zadnje številke 17—18, 15. novembra 1918, ki so bili pisani v srbohrvaščini in to v cirilici, ter obvestil bralcem na ovitku, ki so bila prav tako v srbohrvaščini, toda v latinici. Prvo leto je izšlo osem števil, od tega dve dvojni: 3—4 in 6—7, drugo leto pa 18, od tega so bile vse dvojne razen prve, 14—15—16 pa je bila celo trojna. Lastnika revije sta bila Nikola Smodlaka in ing. Dragotin Gustinčič, toda ton ji je dajal drugi, ki je bil tudi urednik. Sedež revije je bil v Ženevi, 23 Boulevard de la Cluse.

Dragotin Gustinčič je imel ob začetku prve svetovne vojne v Trstu lastno pisarno. Januarja 1915 je pobegnil v Italijo, od tam pa je odšel v Solun in v Srbijo. Srbska vlada ga je prosila, naj jo informira o stanju v Sloveniji. V Nišu je sodeloval na zborovanju 6. maja 1915; napisal je publikacijo Trst i ostali talijanski zahtevi na našem krajnjem zapadu. Niš 1915. Spominja se, da je dala pobudo zanjo srbska vlada, ki pa nanj ni pritiskala v smislu velikosrbstva.

Prek Albanije je odšel v Italijo in od tam v Švico. Delal je v časnikarskem informativnem biroju, ki ga je organizirala srbska vlada v Ženevi, prišel navzkriž z njenim centralizmom in izstopil iz biroja. Odšel je v Zürich, kjer je 1917 srečal Nikolo Smodlako.

Nikola Smodlaka se je štel za Srba, njegov oče se je iz Dalmacije preselil v Srbijo. Nikola je bil lekarnar, že v študentskih letih na Dunaju jugoslovansko

* Andrej Vovko, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Cankarjeva 5

usmerjen. Prek nekaj Slovencev iz Ženeve je prišel v stik z Gustinčičem in dal pobudo za ustanovitev samostojne revije. Smodlaka je hotel pritegniti k reviji tudi Vladislava Fabjančiča, vendar je bil Gustinčič proti, ker je Fabjančič podpiral politiko srbske vlade.

Revijo je finansiral Smodlaka, ki je kot lekarnar v Srbiji dobro zaslužil. Naklada je bila 100 do 200 izvodov, revijo pa so pošiljali v mnoge države. Sodelavcev ni bilo dosti, ker je srbska vlada pritiskala nanje. Brata Kostić, ki sta bila odvisna od štipendije srbske vlade, sta morala prenehati s sodelovanjem. Kasneje sta celo klevetala Gustinčiča, da je avstrijski agent. Prišlo je do tožbe in poravnave. Pri reviji je sodelovalo tudi nekaj Črnogorcev, zlasti študentov. Ko je Gustinčič ob začetku izdajanja revije zgubil srbsko denarno podporo, so mu ti izposlovali črnogorsko.¹

Veliko večino člankov v reviji je napisal Gustinčič, mnogo pod različnimi psevdonimi: Linko Vremskogorski, Ignotus. Smodlaka ni dosti pisal. Objavljala sta tudi različne članke iz Demokracije, prav tako pa v članku Reorganizacija slovenskih političnih strank glavne misli Cankarjevega predavanja Očiščenje in pomlajenje. France Dobrovoljc meni, da je Gustinčiču poslal kopijo dr. Ferfolja²

Revija La Yougoslavie piše o sebi kot o organu Neodvisne jugoslovanske demokracije, katere program naj bi izviral iz zborovanja zastopnikov jugoslovanskih študentov z univerz Srbije, Avstro-Ogrske in Nemčije na Vidov dan 1914 na Dunaju. Revija piše, da nihče ni predložil pravilnejšega programa rešitve jugoslovanskega vprašanja.

Žal Gustinčič ne ve podrobnosti o tem zborovanju. Očitno je, da jih je poznal Smodlaka, ki se ga je verjetno udeležil in prinesel njegove ideje v Švico. V reviji beremo, da so mladi, ki so izdelali svoj program na omenjenem zborovanju, po letu 1914 še razširili svoje vrste in so svojo zvezo izobražencev iz Srbije, Črne gore, Slovenije, Bosne, Dalmacije, Vojvodine imenovali Neodvisna jugoslovanska demokracija.³

Kot pove Gustinčič, sta vsaj v Švici Neodvisno jugoslovansko demokracijo predstavljala sama s Smodlako, ki je bil njen sekretar. Iz revije same ni moč razbrati, da je skupina tako številčno šibka. Veliko prostora je posvečeno programu Neodvisne jugoslovanske demokracije, ob katerem Gustinčič izrazi politična, ekonomska in socialna stališča.

Program obsega devet točk. Govora je o bodoči federativni jugoslovanski državi in o nasprotovanju centralizmu, ki bi prizadel razvoj posameznih delov te bodoče države. Pri združevanju poudarja podobnost socioloških in ekonomskih elementov. Bodoča jugoslovanska država naj zaščiti vse vere, pa tudi nejugoslovanske narodnostne manjšine. V federativni državi se bodo nerazviti deli bodoče Jugoslavije dvignili na raven razvitejših. Nova država naj ne priznava privilegijev razredov in kast, vsi državljani naj bi imeli splošno, tajno in enako volilno pravico. Nujen je boj proti hegemoniji posameznih pokrajin in ver in proti vsakemu pokrajinskemu separatizmu.⁴

Ena najbolj značilnih potez revije je njen federalistični koncept bodoče jugoslovanske države. To stališče je urednikom povzročalo nemalo težav in

¹ Intervju z ing. Gustinčičem 8. in 13. decembra 1971, 20. marca 1972.

² France Dobrovoljc, Cankarjevo »očiščenje in pomlajenje« v francoščini. Slavistična revija 1949, str. 322, 323.

³ La Yougoslavie, št. 1, 31. julija 1917. Ob priliki programa, stran 9.

⁴ La Yougoslavie, št. 1, 31. julija 1917. Predgovor, stran 1-4.

ostro nasprotovanje centralistov. Revija ne zagovarja federalistične ureditve s stališča združevanja več sorodnih narodov, ker poudarja jugoslovanski unitarizem. Vzrok za tako ureditev vidi v različnih socialnih razmerah posameznih jugoslovanskih pokrajin in različnih stopnjah ekonomske in intelektualne razvitosti. Centralistična država bi nujno utesnjevala in krnila v razvoju posamezne dele. Vsaka provinca naj se razvija naprej na osnovi že obstoječih ekonomskih in intelektualnih ustanov. Centralizem bi pokrajinam zadušil vse izraze njihovega samostojnega življenja.

Bodoče pokrajine naj bodo take, da bodo zagotovile notranji mir in nemoteno ekonomsko življenje. Ne bi jih smeli oblikovati po sedanjem ali zgodovinskem stanju. Nasilno izenačevanje pokrajin bi prizadelo intelektualno višje razvite dele bodoče države, prav tako poenotenje notranje administracije.

Revija najprej poskuša približno začrtati meje bodočih pokrajin, slovenskim pokrajinam priključi Istro, Hrvatsko pa razbije v duhu svoje bojzani pred krepitevijo provincializma. Kasneje niti približno ne določa mej, ker meni, da imajo pristojnost notranje ureditve samo ljudstva, ki sestavljajo Jugoslavijo. To je zadeva samoodločbe, ki naj bo baza za osnovanje bodoče države. Če bi revija načrtovala meje, bi bila podobna tistim, ki so sprejeli krfski pakt, odločala bi o bodoči državi, ne da bi pri tem spoznala in izražala voljo ljudstva.

Revija zahteva, naj bo bodoča država ustanovljena tako, da bo zagotovila popoln notranji mir, socialno pravičnost, da bo trdna in obstojna in da bo uničila regionalizem, ne kot dela krfski pakt, ki ga skuša okrepiti.

Pokrajinske uprave naj bi bile odgovorne za vprašanja normativne in finančne zakonodaje, ekonomske življenje, šolstvo, sodstvo, verska vprašanja, država pa za mednarodna vprašanja, obrambo, železnice, pošto, mednarodno trgovino in finance.

Največja nevarnost centralizma grozi s strani privrženecv Velike Srbije. Povečana Srbija, kot si jo zamišljajo, bi dajala Slovincem in Hrvatom manj pravic, kot jih imajo v Avstro-Ogrski in bi bila zanje neprivlačna. Moglo bi se zgoditi, da bi se odločili za reformirano Avstrijo namesto centralistične Jugoslavije s slabo prikritimi velikosrbskimi težnjami. Velikosrbska politika srbske vlade in njeno dogovarjanje mimo Slovincem in Hrvatov o bodoči jugoslovansko-italijanski meji z Italijani je voda na avstrijski mlin. Revija objavlja te misli v članku Dve odkriti besedi v 3—4 številki septembra 1917, podkrepi pa jih s pisanjem Österreichische Rundschau-a 15. septembra 1917. Ta časopis meni, da je zdaj za Avstro-Ogrsko zadnji trenutek, da obdrži južne Slovence in da gre Avstriji na roko srbska in italijanska politika.

La Yougoslavie opozarja, da je moč kulturne, ekonomske in socialne razlike bodoče države rešiti samo s federativno ureditvijo, prav tako pa bo le taka ureditev dala bodoči jugoslovanski državi trdne notranje razmere, demokratično ureditev in stabilen politični režim. Jugoslavija bo po vojni še dolgo odvisna od pomoči Evrope, ta pa bo imela interes dajati posojila le stabilni Jugoslaviji.

Revija postavlja za zgled federacije Švico z njenimi samoupravnimi kantoni. Je proti enotnim davkom, ki bi bili pri državi iz tako različnih delov za mnoge neupravičeni. V centralistični državi bi bila nevarnost, da bi ekonomsko in kulturno šibkejšje provincce živele na račun naprednejših.

Z vprašanjem federalizma bodoče države je povezano vprašanje Črne gore. Revija se poteguje za pravice Črnogorcev, prav tako pa tudi Vojvodincev

in Makedoncev, čeprav posveča tem manj prostora. Obsoja poskuse srbske vlade, da bi Črni gori preprečili soodločanje o bodoči jugoslovanski državi. To je eden od vzrokov, zakaj revija zavrača krfski pakt. Zapostavljanje Črne gore zameri revija tudi Jugoslovanskemu odboru, pa tudi odposlancem Narodnega Vijeća, ko ti pridejo ob koncu vojne v Švico.

Revijo so dolžili, da je služkinja, celo plačanka kralja Nikite. Res je, da je Gustinčič dobival črnogorsko denarno podporo, vendar pa se iz vsebine in duha revije jasno vidi, da ji ni šlo za črnogorskega kralja. Zanj je bil obstoj samostojne črnogorske države le še en močan argument v prid njenemu federalizmu. Reviji je Črna gora zlasti velika ovira za centralistično jugoslovansko državo. Sicer pa sta ji Črna gora in Srbija enakopravni pokrajini in Črna gora v novi Jugoslaviji ne bi smela imeti manj pravic in svobode kot Srbija in druge pokrajine.⁵

Gustinčič piše po vojni v Ujedinjenju o tem problemu in pravi, da je za Črno goro in Makedonijo zahteval prav tako samoodločbo, kot za vse druge pokrajine. Ne ve, kako so njegove in Smodlakine ideje ugajale Nikiti, ve pa, da so ugajale črnogorski mladini in mlajšim politikom. Krogi okrog kralja Nikite pa so mu bili sovražni in mu delali težave, kar more dokazati.

Nadalje piše Gustinčič, da je morala črnogorska mladina braniti kralja, ker je bil edini preostali znak črnogorske samostojnosti, da je bila pripravljena žrtvovati kralja in samostojnost za pošteno pokrajinsko avtonomijo na podlagi svobodnega združevanja z drugimi Jugoslovani.⁶

Revija je hotela s podporo črnogorski kraljevini dati še večjo težo ideji federativne jugoslovanske države, ob postopku srbske vlade in drugih dejavnikov proti Črni gori, zlasti ob ignoriranju le-te kot samostojnega elementa pa opozarja na znake centralizma. Revija vidi rešitev v vključitvi Črne gore kot enakopravne pokrajine v federativno jugoslovansko državo, s tem pa kralj Nikita avtomatično odpade.

La Yougoslavie je odločno zagovarjala federativno obliko nove jugoslovanske države, hkrati pa je poudarjala jugoslovanski nacionalni unitarizem, kar se nam vsaj danes zdi nekoliko nelogično.

Reviji je vsako poudarjanje narodnosti, slovenske, hrvatske ali srbske negativno, odklanja ga kot separatistično in partikularistično. Poudarja, da nje-no delovanje ni v prid Srbom, Hrvatom, Slovence, da dela za Jugoslovane, za novi narod. Poudarjanje slovenstva, hrvatstva, srbstva je stvar preteklosti. »Nič skupnega nimamo z vami Srbi, Hrvati, Slovenci, razen očetove krvi!« Za revijo je jugoslovanstvo nova mentaliteta, drugačna od mentalitete prednikov, drugačno pa je tudi čustvovanje, morala, zavest, ekonomija, kultura.⁷

Revija kljub unitarizmu zahteva veliko avtonomijo v notranji upravi pokrajin. Tisti pa, ki hočejo skoncentrirati Slovence, Hrvate, Srbe v posebne državne enote, so regionalisti, ki zahtevajo državo Slovencev, Hrvatov in Srbov.

La Yougoslavie poudarja unitarizem kot centralisti, vendar pa njen unitarizem ni tako negativen kot oni centralistov, saj ji pomeni v prvi vrsti močan argument za narodno združitev Jugoslovanov. Gotovo ima večjo težo v tedanjih

⁵ La Yougoslavie, št. 1, Ob priliki programa.

⁶ Ing. Dragotin Gustinčič, Centralizem ali federalizem, Ujedinjenje, 2. marec 1920.

⁷ La Yougoslavie, št. 8—9, junij 1918. Nekaj definicij, str. 162—166.

okoliščinah zahtevati združitev enega naroda, ki živi razbit v treh državah, kot pa združitev treh, štirih, petih narodov, čeprav sorodnih.

Dragotin Gustinčič pojasnjuje svoj takratni unitarizem, ko leta 1927 odgovarja v Enotnosti nasprotnikom, ki mu ga očitajo. Meni, da bi tisti, ki bi se postavil na stališče, da Slovenci, Hrvatje in Srbi niso en narod, podprl politiko avstrijsko-nemških imperialistov, ki so zavračali težnje Slovencev po samoodločbi s trditvami, da le-ti sploh niso narod. Gustinčič meni, da bi zanikanje enotnosti jugoslovanskega naroda revijo, ki se je zaradi svojega federalizma zamerila centralistom in ki je skušala vplivati na srbsko in črnogorsko dijaštvo v Svici, popolnoma onemogočilo. Mnogim mladim ljudem je bil federalizem v Jugoslaviji simpatičen samo kot etapa, na poti k ustanovitvi močnega jugoslovanskega naroda.

Gustinčič poudarja, da takrat v slovenski socialni demokraciji, ki ji je pripadal, ni bilo jasnega naziranja o narodnem vprašanju in da tudi sam ni mogel gledati problemov tako, kot jih je pozneje, po vojni, ko je ločil posamezne jugoslovanske narode.⁸

Poudarjanje unitarizma je bilo reviji argument za narodno združitev, pa tudi taktika za pridobivanje privržencev. Svoje so prispevali tudi tedanji neizdelani pogledi na narodno vprašanje. Unitarizem pa je bil reviji bolj stranski problem, njeno glavno prizadevanje je bilo usmerjeno k federalizmu. V okviru bodoče federativne države bi se narodno vprašanje gotovo pravičnejše rešilo, kot v centralistični, katere upravičenost pa so prav tako dokazovali z unitarizmom.

Reviji je vprašanje narodne združitve popolnoma socialno vprašanje. Hkrati z združitvijo zahteva »socialno reformo, socialno revolucijo... Brez take revolucije združitev našega ljudstva ne bi imela smisla«. Za revijo je »narodno zedinjenje ideal samo toliko, ker od njega pričakujemo višjo kulturo... kot smo jo imeli doslej. Ko ne bo več te možnosti, bo ves naš interes za državno združenje izginil.«⁹

Reviji je cilj socialna revolucija, preobrazba jugoslovanske družbe. Poudarjanje dinastije in meja bodoče države ji niso vzroki za združitev. Z združitvijo naj bi bila neločljivo povezana osvoboditev kmetov, delavcev in izobražencev. Je proti »vsaki kasti, socialnim privilegijem. Samo popolno uničenje fevdalizma in vseh institucij, ki ga spremljajo, nam more zagotoviti dokončen notranji mir.« Govori o osvoboditvi delavca iz krempljev bankrotizma.

Postavlja tudi vprašanje glede bodočnosti Jugoslovanov in se sprašuje, »ali bomo ostali Slovani in iskali smisel in blaginjo našega življenja v vzhodnoslovanskem idealizmu, ali pa si bomo izposodili pot brutalnega materializma in zahodnega kapitalizma.«¹⁰

Postopno postajajo revijina stališča radikalnejša. Nasprotuje združitvi, ki bi kot nemška ali italijanska okrepila fevdalizem in kapitalizem, vodila v revščino in naraščanje proletariata. Od nejasnih pojmov kast in bankokratizma preide na definicijo kapitalizma, »kjer sadovi dela... niso v dobro vseh, ki delajo, ampak le nekaterih gospodov«. Revija trdi, da je boj »za Jugosla-

⁸ Ing. Dragotin Gustinčič, Kaj je Gustinčič pisal v Svici in kaj bi še imel preklicati. Enotnost, 28. avgusta 1927.

⁹ La Yougoslavie, št. 2-3, marec 1918. Idealizem kulture stran 87.

¹⁰ La Yougoslavie, št. 3-4, september 1917. Ob priliki programa, stran 60.

vijo ... borba za socializacijo jugoslovanskega življenja, borba za Državo Srbov, Hrvatov in Slovencev pa ... za buržoazijo in bogatenje posameznikov, torej za kapitalizem.«¹¹

Revija ne nastopa za vsako ceno z radikalnimi načeli, včasih skuša stvari omiliti z »bankokratizmi, kastami«, ker se boji, da bi ji preveč jasno izražena socialistična načela odvrnila precej privrženecv. Njena stališča pa so že na prvi pogled kvalitetno različna od stališč meščanskih strank, saj načenja probleme, za katere le-te nimajo posluha. Zlasti značilno je povezovanje jugoslovanske združitve s »socialno revolucijo«. Kot pri vsakem mladem gibanju z novimi idejami pa tudi opazimo določeno neizdelanost stališč, pa tudi romantično poudarjanje »vzhodno-slovanskega idealizma.«

Skupina okrog revije La Yougoslavie, ki se je označevala za Neodvisno jugoslovansko demokracijo, se je hotela udeležiti kongresa zatiranih ljudstev Avstro-Ogrske, ki je bil 8. in 9. aprila 1918 v Rimu. Predstavnik Dragotin Gustinčič, ki so ga predhodno telegrafsko najavili, je prišel 8. aprila popoldne v Rim. Pripravljalni odbor mu je povedal, da mora za sodelovanje na kongresu dobiti dovoljenje Trumbića. Ta Gustinčiču ni dovolil sodelovati. Gustinčič je protestiral pri predsedstvu kongresa. Povedali so mu, da je italijanska stran naklonjena njegovemu sodelovanju, da pa mora upoštevati kategorično zavračanje Trumbića, ki je šef jugoslovanske delegacije. Gustinčič je ob tem poslal protest v italijanske časopise, ki pa ga je objavil samo eden.

Revija sicer glede kongresa meni, da je več ali manj »bučna in prazna manifestacija«, da pa bi ga morali izrabiti predvsem za izglajevanje nasprotij med jugoslovanskim in italijanskim narodom, ki zahtevata le »jasno in odkrito besedo«. Tak sporazum je nujno doseči, o mejah pa se še ni moč pogajati, ker Jugoslovani še niso svobodni in jih še ne zastopajo njegovi pravi predstavniki.

Revija ponavlja svojo tezo, da je ruska revolucija pokopala tajno diplomacijo. To naj bi bilo pred pol leta pri podpisu krfskega pakta tudi Trumbićevo mnenje, zdaj pa ga je očitno spremenil, ker je bil rimski kongres pripravljen po vseh predpisih tajne diplomacije. Zato Gustinčiču niso dovolili sodelovati, ker je hotel »poudariti na kongresu vsa pogubna in usodna dejstva za italijansko-jugoslovanske odnose in terjati zadostna zdravila«. Ni mogel sodelovati, ker bi »naša odkritja ... bila mogoče neprijetna veliko gospodom«. Da so mu zaprli vrata, je logično nadaljevanje politike onemogočiti revijo. Sodelavce revije so razglašali za avstrijske agente, plačance Nikite, italijanske najemnike in končno za boljševike. Vse pa, kot meni revija, da bi preprečili nadzorstvo nad izvajanjem politike, ki jo po svoje krojijo »politiki s patentom« — člani srbske vlade in Jugoslovanskega odbora.

Po mnenju revije ni več mogoče pustiti narodne politike brez nadzorstva, ker taka politika vodi v krfski pakt in rimski kongres. Za učinkovito nadzorstvo pa morajo najprej zlomiti okove, v katere sta jih ujela srbska vlada in Jugoslovanski odbor, ki sta jih hotela očrnuti pri antantnih vladah in pri vseh poštenih študentih in izobražencih v emigraciji.

Revija meni, da bi za učinkovitejše širjenje svojih idej potrebovali več in bolje organiziranih privrženecv, povezavo z demokratičnimi krogi antante,

¹¹ La Yougoslavie, št. 8-9, junij 1918. Nekaj definicij, stran 167.

pri čemer pa ni računati na Italijo, posebej pa upa na podporo v ZDA. Tam naj bi širili svoje ideje s pomočjo tamkajšnjih demokratov.

Za tako akcijo pa bi bili potrebni privrženci, ki ne bi bili odvisni od srbske vlade. Revija se zaveda pritiska, ki ga je vlada mogla izvajati s svojimi podporami zlasti med študenti. Organizacija tako ne bi mogla biti posebno številna, vendar pa meni, da bi bila številnejša od Jugoslovanskega odbora. Poziva privržence, naj se organizirajo v podružnice, prav tako pa vabi vse, ki so za federalizem in proti krfskemu paktu, naj vzpostavijo stik z njo. Misli zlasti ameriške delavce jugoslovanskega porekla, ki naj bi pretrgali stike z buržoaznimi strankami.

Ustanoviti bi morali demokratski komite, ki bi nadzoroval politiko starih buržoaznih strank, »ker smo že danes bodoči državljani Jugoslavije odgovorni za jugoslovansko politiko.« Treba se je upreti politiki, ki vodi do rimskega kongresa. Revija opozarja na kongres zatiranih narodov Avstro-Ogrske, ki naj bi bil junija v Švici.¹²

Dogodki okrog rimskega kongresa so pokazali, da je revija imela določen vpliv, saj se je srbski vladi in Jugoslovanskemu odboru zdelo potrebno, da Gustinčiču onemogočita sodelovanje na kongresu. Gustinčič pa meni, da ga je Trumbić takrat moral zavrniti, ker je bil prisiljen delati v soglasju s srbsko vlado, da pa mu osebno Gustinčičeva akcija ni bila neprijetna. Iz revije same tega ni moč razbrati, saj je le-ta ostro nastopala proti Jugoslovanskemu odboru, ki jo je torej imel za kaj odklanjati.

Poziv privržencem je najobširnejša akcija revije v tem smislu. Kot bazo za širše sodelovanje postavlja federalizem. Gotovo ji ni primanjkovalo drznosti, saj je načrtovala nekakšno protiutež Jugoslovanskemu odboru in srbski vladi, ki naj bi ju ta demokratski odbor nadzoroval. Že iz nadaljnjega pisanja revije ni moč ugotoviti kakšnega učinka poziva. Ni več govor o kaki večji akciji, krog privržencev in sodelavcev revije se ni povečal, tudi ni znaka sodelovanja s kako politično sorodno skupino. Poskus v tej smeri je videti le v zadnji številki La Yougoslavie 15. novembra 1918, ko podpiše resolucijo Jugoslovanskih federalistov v Švici poleg Neodvisne jugoslovanske demokracije tudi nekaj drugih skupin.¹³ Ni pa moč ugotoviti, ali je to sodelovanje posledica poziva po rimskem kongresu. Tudi kongres zatiranih narodov Avstro-Ogrske je ostal le ideja, zamišljen kot protiutež rimskemu. Kot pravi Gustinčič, je bilo takrat premalo časa, da bi se do konca vojne moglo kaj večjega organizirati. Svoje je gotovo prispevala tudi številčna šibkost skupine okrog revije.

Revija je posvetila precej pozornosti knjigi Maranellija in Salveminija Jadransko vprašanje¹⁴ in kritično obravnava njene teze. Ob tem pokaže svoja stališča do nekaterih problemov v odnosih med Italijo in bodočo Jugoslavijo, zlasti meje.

Odločno zavrne tezo avtorjev, da bi jadransko vprašanje mogli rešiti vladi Italije in kraljevine Srbije, ter mogoče še vlada Črne gore. Srbija, ki je med južnimi Slovani z zmagami v balkanskih vojnah zbudila zaupanje, ga je med vojno zgubila celo pri svojih lastnih državljanih, celo pri lastni vojski, boljše

¹² La Yougoslavie, št. 4–5, aprila 1918. Kongres zatiranih narodnosti.

¹³ La Yougoslavie, št. 17–18, 15. novembra 1918. Resolucija jugoslovanskih federalistov, str. 313–315.

¹⁴ Maranelli, Salvemini, La questione dell'Adriatico. Libreria della Voce, Firenze 1918.

njenih ostankih.¹⁵ Za Italijane bi bilo seveda ugodneje skleniti sporazum z Veliko Srbijo, ki bi vklenila vase Slovence in Hrvate tako, da ne bi mogli izražati svojih želja. Po mnenju revije bo edini sporazum, ki bo sprejemljiv za jugoslovansko ljudstvo tisti, ki ga bo sprejela izvoljena konstituenta. Vsak drug sporazum pa morejo temu ljudstvu le vsiliti.

Avtorja ne zaupata katoliškim južnim Slovanom, menita, da so avstrofili, da jim je sedanja vojna križarska, da je za Italijo edini sosed, ki ji bo zagotavljal varnost, država s pravoslavno večino.

Revija obtoži avtorja, da se nista potrudila do pravih informacij. Trdi, da so južni Slovani v Avstro-Ogrski storili za združitev več kot kraljevina Srbija, ki je ponujala le velikosrbstvo. Najmočnejša želja po združitvi je v kulturno, ekonomsko, moralno, demokratično naprednejših deželah, tam je tudi nacionalno gibanje bolj razvito. Taka dežela pa v jugoslovanskem merilu gotovo ni Srbija. Tudi pravoslavna vera ne daje nobene garancije Italiji, saj so na strani centralnih sil tudi države s pravoslavnimi vladarji. Zameri avtorjema, da sta pod vplivom boja proti vaticanizmu, da sta take tendence vtaknila v svoje delo, da bi zbudila zanimanje pri italijanski publiki. Avstrija se res poslužuje vere v svoji politiki, njeno orodje pa so klerikalni profesorji in advokati, »škofje in duhovniki pa so bili vedno goreči jugoslovanski nacionalisti, zlasti ob jezikovnih mejah našega ljudstva«.¹⁶

Revija se čudi italijanskim socialistom, ki podpirajo »nedemokratske teze jugoslovanske oligarhije«, da ne vidijo, da noben sporazum vlad brez podpore ljudstev ne bo zagotovil miru na obeh straneh Jadrana. Miru ni moč najti v tej ali drugi veri, »ampak v demokratiški organizaciji Jugoslavije in Italije in v socializaciji življenja njih ljudstev«.¹⁷

Avtorjema sta važna zlasti dva problema: vprašanje italijanske manjšine v Avstro-Ogrski in italijanske varnosti. Za Italijo zahtevata področje ob Gorici, na Krasu in v Istri, s katerim bi Italiji pripadlo 400.000 Jugoslovanov. Ti bi bili enakopravni z Italijani z nekaj avtonomije. Za Italijane, ki bi ne pripadli Italiji, pa zahtevata samostojno reško in zadarsko republiko. Da bi ju dosegla, bi bila Italija po njenem upravičena intervenirati z vojsko. Za zaščito Jadrana zahtevata otoke, ki naj bi jih Italija dobila kot plačilo za svoje vojne žrtve, kar po njenem zatrjevanju Srbija razume in sprejema.

Revija se zaveda, da je problem meje in manjšin boleč, da so narodnostne manjšine pogosto vzroki za napetosti in vojne. Zamisli si načrt preselitve manjšine na ozemlje matičnega naroda, pri čemer bi nadomestili vso izgubljeno zemljo ter jasno potegnili nove meje. Ta narodnostna rekolonizacija bi bila izvedljiva pri Italijanih v Avstro-Ogrski, katerih osvoboditev je Italija razglasila za enega svojih vojnih ciljev. Prav tako bi mogli s tem postopkom rešiti zamotan narodnostni problem v južni Ogrski, kjer so narodnosti preveč pomešane, bodisi za delitev na podlagi obstoječega stanja ali pravično upravno avtonomijo.

Če bi si Italija hotela zagotoviti vse ozemlje, kjer živi 360.000 Italijanov, bi morala priključiti milijon Jugoslovanov, upoštevati pa je treba še žrtve vojakov. Rekolonizacija seveda ne bi potekala brez težav, saj bi se temu

¹⁵ La Yougoslavie, št. 14—16, 9—10 1918. Jadransko vprašanje, stran 268.

¹⁶ La Yougoslavie, Jadransko vprašanje, stran 273.

¹⁷ Prav tam, stran 275.

upirale »sentimentalne fraze: domovina, običaji, narodni spomeniki, očetni grobovi, nostalgija, svetost zemlje«. To pa bi bilo manjše zlo kot vojne in siromašenje. Rekolonizacijo bi ovirale veleposesti, zahteve po strateških mejah, proti bi bili nacionalistični krogi. Toda že v drugi generaciji bi zginili problemi osebne narave, z mejo države, enako etnični črti, pa bi si zagotovili »trden mir in mednarodno prijateljstvo«. Tudi reviji sami pa se zdi ta ideja »malo ameriška« in se k rekolonizaciji ne vrača več.¹⁸

Revija pokaže, da avtorja zahtevata za Italijane na Reki svobodno republiko in zaščito Italije s pravico intervencije, za neprimerno večje število Jugoslovanov v Italiji pa le nekoliko večjo avtonomijo, s čemer zanikata sicer izraženo enakopravnost obojih. Argument avtorjev, da ima Reka sposobnejši vodilni razred, revija zavrne, češ da to pomeni, da ima razred izkoriščevalcev, ki naj bi v miru z italijanskimi bajoneti stiskali jugoslovanske delavce.

Revija na tem mestu zelo radikalno izraža svoja socialistična stališča, ki jih sicer ponavadi taktično nekoliko zakriva.

La Yougoslavie predlaga še eno rešitev problema italijansko-jugoslovanske meje. Od 386.000 Italijanov, ki živijo na spornem ozemlju, jih je 90.000 na italijanskem področju Furlanije, ki je Jugoslovani niso nikoli zahtevali zase. Nadaljnjih 150.000 živi v Trstu, »ki ga ne bi zanikali Italijanom v primeru pametnega kompromisa«. ¹⁹ Za preostalih 150.000 Italijanov v Istri in 200.000 Slovencev na Goriškem pa naj bi ustanovili dve svobodni republiki, ki bi bili v konfederaciji z večinsko državo. V okviru Jugoslavije bi moglo biti še več italijanskih republik, kjer bi bilo dovolj Italijanov, ki bi jih zahtevali. To pa naj bi bile ljudske republike, ne »republike kapitalistične buržoazije, kot si to zamišljata Salvemini in Maranelli.«.

Revija meni, da avtorja veliko preveč govorita o italijanski varnosti, ne postavljata pa si vprašanja jugoslovanske. Kako naj 11 ali 12 milijonov Jugoslovanov brez vojne mornarice ogroža 36 milijonov Italijanov z močno floto. Tu ne gre za varnost Italije, ampak za hegemonijo nad Jadranom. Italijani morejo skleniti s srbsko vlado ali Jugoslovanskim odborom kolikor pogodb hočejo in »končno moremo tudi mi najti skupni jezik z Italijo in sprejeti njene pogoje«, toda vsako vsiljevanje pogojev, ki bi Jugoslovane ekonomsko in politično zaslužnjevali, bi pomenilo vzrok za novo vojno.

Revija povsem pravilno oceni italijanske težnje po gospostvu nad Jadranom, prav tako ji je dobro znan problem jugoslovansko-italijanske meje, kar je gotovo zato, ker je Gustinčič pred vojno živel v Trstu. Očitno je pri ideji o narodnostni rekolonizaciji igrala vlogo tudi Gustinčičeva geometrska izobrazba. Zanimivo je stališče, da bi Trst prepustili Italiji. V zvezi s tem se ing. Gustinčič spominja, da je bilo pred vstopom Italije v vojno razpoloženje inteligence v Trstu, tudi slovenske precej naklonjeno Italiji, ki so jo imeli za demokratičnejšo od Avstro-Ogrske. Revijina predloga za rešitev problema manjšin pa sta videti bolj akademska kot praktično uporabna, posebno predlog rekolonizacije, česar se zaveda tudi revija sama, saj ga opusti.

Revija ob podpisu krfskega pakta meni, da se je politika srbske vlade spremenila. Vlada naj bi opustila politiko Velike Srbije in se tako približala

¹⁸ La Yougoslavie, št. 8-9, junij 1918. Predelava razpršenih narodnih parcel.

¹⁹ La Yougoslavie, Jadransko vprašanje, stran 284.

konceptu enakopravnega združenja jugoslovanskih pokrajin, kot ga je zagovarjala La Yougoslavie. Kmalu pa revija označi to navidezno približevanje kot taktiko, s katero skuša Pašić pokriti krizo v svoji vladi, ki je nastala po solunskem procesu in odstopu ministrov-samostalcev. Revijino razočaranje se še veča, ko Pašić paktira s Sonninom ter odstopa dele slovenskega in hrvaškega ozemlja Italijanom. S tem izpodkopuje zaupanje Slovencev in Hrvatov v srbsko vlado in zapravlja ugled, ki si ga je ta pridobila med balkanskimi vojnami.

Revija opaza, da se v gonji srbske vlade proti neodvisni Črni gori skrivajo centralistične težnje, kar niso dobri obeti za bodočo jugoslovansko državo. Politika srbske vlade je stara politika tajnih sporazumov, njeni tvorci pa se ne trudijo, da bi zvedeli, kaj ljudstvo v resnici hoče. Po ruski februarški revoluciji naj bi tajni diplomaciji odklenkalo, diplomati bi morali delovati odkrito in pošteno. Srbsko vlado obsoja zaradi njenih stikov s carskim režimom.

Revija obsoja solunski proces, ki ji pomeni obračun med posameznimi srbskimi skupinami za oblast. »S to aziatsko afero so Pašić in prijatelji onečastili pogumno ljudstvo Srbije.«²⁰ Revija poudari, da ni na strani črne roke in »tendenc vojne oligarhije«, boji pa se ogorčenja javnega mnenja po svetu, ki bi moglo škodovati jugoslovanski stvari.

Revija očita srbski vladi, da so po njeni krivdi izkrvaveli srbski vojaki, pa tudi, da je »srbska oligarhija našla pot jugoslovanstva šele potem, ko je popolnoma uničila ubogega srbskega kmeta.«²¹ Novačenje v Jugoslovansko legijo v Ameriki, ki ga je vršil Jugoslovanski odbor, vidi kot kupčijo srbske vlade, ki si pripravlja policijo, da bi si zagotovila ob povratku varnost v Srbiji in dušila upore podjarmljenih Črnogorcev in Makedoncev.

La Yougoslavie opozarja na žalostno usodo jugoslovanskih legionarjev v Rusiji, na dejstvo, da so morali priseči kralju Petru, se boriti za Veliko Srbijo, poroča o njihovih hudih izgubah. Vse to izkoristiti kot svarilo tistim, ki bi hoteli vstopiti v Jugoslovansko legijo. Poziva jih, da »jugoslovanska proletarska armada ne sme ojačiti jugoslovanske buržoazije, ki se pripravlja osnovati nedemokratsko jugoslovansko državo.«²² Legija naj ne bo pod srbskim poveljstvom, oficirski kader naj bo zavezniški. Namesto v legijo, naj raje vstopajo v vojske zavezniških držav, vsi Jugoslovani, zlasti tisti v Ameriki, pa naj ne podpirajo več, posebno finančno, srbske vlade in Jugoslovanskega odbora.

Revija obtožuje srbsko vlado, da preganja vse emigrante, katerih usmeritev ji ni všeč. Gustinčič piše po vojni, da so njegovo revijo plenili na švicarski meji na željo srbske vlade.²³ Na študente in druge so pritiskali z odtegotvanjem materialne podpore, tudi tiste, ki so jo pošiljale angleške dobrodelne organizacije. Vladi ni bilo mar, da »bo v nekaj letih več študentov v bolnišnicah in sanatorijih kot v višjih šolah.«²⁴ Razmere so bile izredno slabe, vse to pa bi se moglo po mnenju revije popraviti, če bi denar, ki je šel za tajno policijo v Švici, srbska vlada namenila emigrantom, namesto da jih je nadzorovala. Dobro pa je šlo tistim, ki so podpirali politiko srbske vlade.

²⁰ La Yougoslavie, št. 2—3, marec 1918. Politika Srbije, stran 22.

²¹ La Yougoslavie, št. 1, februar 1918. Jugoslovanska armada, stran 12.

²² La Yougoslavie, št. 10—11, julij 1918. Mobilizacija jugoslovanskih delavcev v Ameriki.

²³ Kaj je Gustinčič pisal v Švici? Enotnost, 28. avgusta 1927.

²⁴ La Yougoslavie, št. 5, oktober 1917. Prva osvoboditev, stran 77.

Ob koncu vojne postane reviji srbska vlada ovira na poti k resničnemu združevanju Jugoslovanov, Pašičeve vlade ne šteje več za predstavnika Srbov kraljevine Srbije, ima jo za začasno, kot tudi vse vlade do končnega zedinjenja. Do združenja Jugoslovanov pa bo prišlo tudi proti volji srbske vlade in dinastije.²⁵

Revija neprizanesljivo obsoja postopke srbske vlade, nekoliko manj ostra je le v prvih komentarjih krfskega pakta. S to vlado se nikakor noče zblížati, niti približno ni do nje tako naklonjena kot do jugoslovanskega gibanja v Avstro-Ogrski. Ne izrecno, toda dovolj opazno postavlja po pomenu majsko deklaracijo pred krfsko. Ob koncu vojne nekoliko naivno upa, da bo srbsko ljudstvo vrglo Pašića in ga zamenjalo z vlado, ki bi izražala težnje ljudstva. Taka vlada bi privolila v združenje Jugoslovanov na enakopravni osnovi. Pri tej novi vladi pa revija nima v mislih srbskih samostalecev.

Revijó so tudi mladi radikali-samostalci razočarali, posebno takrat, ko naj bi imeli možnost prekiniti Pašičeve postopke in začeti s pravilnejšimi političnimi akcijami. To možnost so zapravili, ker so nesposobni in ker so se prodali Pašiću in sklenili kompromis za ceno materialnih koristi. Tudi njim se revija ne skuša približati.

Samostalci naj bi zamudili svojo priložnost februarja 1918, ko je bila na zahtevo opozicije sklicana srbska skupščina. Pašičeva vlada je bila v krizi, »Pašić je kompromitiral Srbijo pri Jugoslovanih v Avstro-Ogrski in pri zaveznikih«. Opozicija je najprej zahtevala sestavo vlade brez Pašića, revizijo solunskega procesa in spremembo notranje politike, imela je močne argumente za zmago nad Pašićem in za njegovo dokončno odstranitev, toda »čast in blagostanje ljudstva Srbije sta le utvari v primeri z osebnimi potrebami nekaj mladoradikalnih profesorjev in advokatov«.²⁶ Kriza je trajala tako dolgo le zato, ker se niso mogli pogoditi za velikost sklede leče.

Revija meni, da se je takrat jasno pokazalo, da gre obema glavnima srbskima strankama le za osebne interese, da za uspešno akcijo ni dovolj samo denar in čas, ampak je treba tudi trdnih načel, zato mladoradikalna opozicija ni uspela. Mladi radikali so se ločili od starih le zato, ker so jim ti zapirali pot k vodilnim položajem, ne pa iz ideoloških vzrokov. S tako politiko so zgubili najboljše člane stranke. Namesto, da bi jo obnovili, so se zatekli k paktiranju z vojaško kliko po balkanskih vojnah, vendar je bilo na srečo srbskega ljudstva te zveze kmalu konec.

Revija opozarja, da je skupina njenih sodelavcev zahtevala od vlade Srbije v času, ko so bili v njej tudi mladi radikali, naj spremeni svojo politiko, »da bi zagotovili zaveznikom, da bo Jugoslavija, za katero jih prosimo pomoči, v resnici utelešenje njihovih principov«.²⁷ Mladi radikali so jim, kot piše, odgovorili z žalitvami.

La Yougoslavie opaža, da so bili mladi radikali, ki objokujejo sodbo srbskim oficirjem na solunskem procesu, v tistem času v vladi. Izstopili so šele, ko se jim ni posrečilo doseči obnove procesa. Revija sprašuje, če so mladi ra-

²⁵ La Yougoslavie, št. 17—18, 15. novembra 1918. Pašić in jugoslovansko samoopredelenje.

²⁶ La Yougoslavie, Politika Srbije, stran 23.

²⁷ La Yougoslavie, št. 14—16, septembra 1918. Dve besedi o akciji, stran 262.

dikali storili vse, da bi preprečili ostre obsodbe in njih izvršitev. Po lastnih izjavah so v pol leta skušali doseči le revizijo procesa.

Stranka mladih radikalov tudi takrat, ko je v opoziciji proti Pašičevi vladi, skupini okrog La Yougoslavie ni primeren politični zaveznik. Iz revije ni moč razbrati nikakršnih medsebojnih stikov, videti je le obojestransko nasprotovanje.

Revija pozdravlja krfski pakt kot »prvi korak k zvezi vseh Jugoslovanov«, vendar pa jasno poudarja, da v celoti ni zadovoljna z njim. Opozarja, da gre za kompromis med stranema, ki sta ga podpisali, to pa je šlo na račun jasnosti besedila.

Po mnenju revije je v dokumentu čutiti stare diplomatske metode, ko so še delali države »po zaslugi intrig carja Viljema«.²⁸ Revija se sprašuje, zakaj med »pooblaščenimi predstavniki Srbov, Hrvatov in Slovencev« ni predstavnika Črne gore. Dokler se ne pojasni, zakaj ga ni bilo, šteje revija pakt za nepopoln. Ime nove države naj bo Jugoslavija, ne Država Srbov, Hrvatov in Slovencev, kot je označeno v krfskem paktu. Reviji že ime države pomeni način združenja. Jugoslavija po njenem simbolizira željo po federativni ureditvi bodoče države, po enakopravnem združenju, Država Srbov, Hrvatov in Slovencev pa naj bi simbolizirala težnjo po centralizmu in hegemoniji. Zameri Jugoslovanskemu odboru, da je izdal svoje ime in popustil separatističnim težnjam druge strani.

Revija ugotavlja, da bi se z doslednim izvajanjem devetega člena krfskega pakta, ki govori o priključitvi k novi kraljevini vsega ozemlja, kjer so Jugoslovani naseljeni v kompaktnih masah, morali odreči predelov z relativno jugoslovansko večino, predvsem »najbolj naprednega dela našega naroda, zibelke vse srbske kulture — Vojvodine«.²⁹ Morda sta ta problem sprožila brata Kostića iz Vojvodine, ki sta bila nekaj časa sodelavca revije, vendar se tega Gustinčič več ne spominja.

S tem, da sta že vnaprej predpisala obliko bodoče države kot kraljevine, sta srbska vlada in Jugoslovanski odbor po mnenju revije že vnaprej bistveno okrnila pravice bodoče jugoslovanske konstituante.

La Yougoslavie v nadaljnjem pisanju pakt vedno odločneje napada in odklanja. Buržoaznim skupinam je uspelo priti le do medlega načrta bodoče države.³⁰ Sprašuje se, s kakšno kompetenco zastopa Jugoslovanski odbor Slovence, Hrvate in Srbe Avstro-Ogrske, ugotavlja, da ni od nikogar izvoljen, da v njem ni Črnogorcev, ne vojvodinskih Srbov, ne Makedoncev.³¹ Zaveda pa se, da Avstrija prav tako trdi, da odbor ni pooblaščen zastopati avstrijskih južnih Slovanov. Odbor trdi, da zastopa le južne Slované iz Avstro-Ogrske, tako da v njem ne more biti predstavnikov Črne gore ali Makedonije.

Reviji je krfski pakt obliž, ki ga je potrebovala Pašičeva vlada po solunskem procesu in izstopu samostalcev. Je sredstvo za dinastično in strankarsko propagando. Predstavniki jugoslovanskega odbora naj bi izdali federalizem. Revija pravi, da sicer ne ve, v čem je moral odbor popustiti Pašiču, trdi pa da je žrtvoval jugoslovanske legionarje, ki naj bi postali ob vrnitvi v Jugoslavijo orodje srbske vlade.

²⁸ La Yougoslavie, št. 2, 20. avgusta 1917. Ob priliki krfskega pakta, stran 17.

²⁹ La Yougoslavie, Ob priliki, stran 22.

³⁰ La Yougoslavie, št. 3—4, september 1917. Dve odkriti besedi, stran 48.

³¹ La Yougoslavie, št. 1, 31. julija 1917. Ob priliki programa, stran 8.

Jugoslovansko ljudstvo ni izbralo in pooblastilo Jugoslovanskega odbora, da karkoli podpisuje v njegovem imenu, zato ga ta pakt ne veže, more ga sprejeti ali odkloniti. Revija se ne ustavlja posebej pri vprašanju monarhije, zaradi katere so pakt odklanjali zlasti ameriški Slovenci. Po njenem ima o tem odločiti le narod sam po svojih predstavnikih v konstituenti, ki ji nobena vlada ali dinastija ne sme postavljati pogojev. »Vse vlade bodo do končnega zedinjenja le provizorne in krone bodo ostale narodu na voljo. Narod pa bo odločil, ali jih bo vrnil na njihova mesta, ali pa jih bo delno ali vse odnesel v svoj muzej.«³²

Revija izrazito ne izraža republikanskih stališč, vendar pa je iz vse njene vsebine razvidno, da so ji bliže kot kraljevina. Zavrača krfski pakt kot nekaj, kar bi morali Jugoslovani brez pomisleka sprejeti.

La Yougoslavie piše o jugoslovanskem gibanju v Avstro-Ogrski z veliko naklonjenostjo. V tem gibanju je videla potem, ko se je razočarala nad centralizmom srbske vlade, edino upanje, da bodo njene federalistične ideje uresničene. O majniški deklaraciji posebej ne piše, omenja jo kot »slavno deklaracijo, ki zahteva združitev vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v nacionalno državo.«³³ Na nobenem mestu je ne odklanja, moč je razbrati, da jo po pomenu postavlja pred krfsko. Z zanosom poroča o gibanju slovenskih žensk za zbiranje podpisov.

V nekrologu ob smrti Janeza Evangelista Kreka³⁴ poudarja njegov občutek za socialne in ekonomske elemente, ki jih je revija tudi sama razglašala. Zanj je bil po socialni in ekonomski koncepciji organizacije socialist »par excellence«. Poudarja tudi njegovo prizadevanje za združitev Jugoslovanov.

Revija zavrača trditve avtorjev jadranskega vprašanja, da nižja duhovščina vodi Slovence in Hrvate, »jezuitski ljudstvi«, v križarsko vojno proti srbskim in ruskim nevernikom. Tega avtorja ne moreta na noben resen način dokazati. Spomni ju na veliko število katoliških duhovnikov, ki so jih zaprli v Avstriji ob začetku vojne zaradi propagande za jugoslovansko zedinjenje, ponovno pa tudi opozarja na Krekova prizadevanja.³⁵

Gotovo ne gre jemati vseh pohval in navdušenja revije ob ustanovitvi Narodnega vijeća v Zagrebu dobesedno, očitno pa je, da La Yougoslavie iskreno pozdravlja vijeće kot prvo narodno vlado in pomembno protiutež centralističnim tendencam. Revija označi dr. Korošca kot pravega Krekovega naslednika, pozdravi dejstvo, da je izvoljen za predsednika vijeća. Z izborom Slovencev naj bi Hrvati in Srbi pokazali, da stojijo na stališču hegemonije in centralizma, da so versko strpni. Jamčili naj bi tudi moralno pomoč vseh Jugoslovanov Slovincem, ki so trenutno najbolj ogroženi in ki naj sami uredijo svoje odnose s sosedi. Revija pozna italijanske aspiracije in ve, da se niso odrekli londonskega pakta.

Revija nekoliko pretirano optimistično ugotavlja, da je z ustanovitvijo Narodnega vijeća krfski pakt zgubil svojo veljavo. Narodno vijeće se ji zdi zametek konstituante, zato naj njegov sedež prenesejo v Beograd, tudi če bosta Pašić in vladar proti, za dovoljenje naj vprašajo le srbski narod.

³² La Yougoslavie, št. 17—18, 15. novembra 1918. Pašić in jugoslovansko samoopredeljenje.

³³ La Yougoslavie, št. 1, februar 1918. Slovenska žena, stran 14.

³⁴ La Yougoslavie, št. 6—7, novembra 1917. Frano Supilo in Janez Ev. Krek.

³⁵ Jugoslovansko vprašanje, št. 14—16, septembra 1918, stran 270.

Revija z navdušenjem, ki ni značilno za njen odnos do meščanskih politikov, piše, da je dr. Korošec demokratični program narodne združitve, ker je daleč od hegemonizma. »Vsak pravi Jugoslovan more Koroščevo izvolitev najiskrenejše pozdraviti.«³⁶

Gustičić, ki je takrat to pisal, je bil kasneje v stari Jugoslaviji ogorčen Koroščev nasprotnik. Reviji pač ni šlo toliko za priznanje določeni osebi, ampak bolj za poudarek pozitivnega dejanja: ustanovitev Narodnega vijeća. Tega vijeća pa ni nekritično podpirala. Predstavnikom vijeća zameri, da k pogovoru s srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom v Ženevi niso pritegnili črnogorskih predstavnikov. Gustinčić pravi, da se je ob tej priložnosti srečal s Koroščem in ga informiral o položaju. V reviji sami tega ni moč zaslediti, ker je prav v tem kritičnem trenutku jugoslovanske zgodovine prenehala izhajati.

Revija ima versko vprašanje za zelo važen sestavni del jugoslovanskega življenja. Po njenem mnenju Jugoslovani zavrnejo vsako politiko, ki se ne ozira na njihov odnos do vere, zato morajo tudi socialisti zagotoviti v svojem programu zaščito le-te.

Na vero gleda revija kot na pojav, ki je koristen za osnovo moralne trdnosti ljudstva, zato bi se bilo neumno boriti proti njej. Vprašanje je, če bi s takim bojem pri Jugoslovanih sploh kaj dosegli. S tako politiko bi se samo odtujili ljudskim množicam. Če bi že uspelo zmanjšati vlogo vere, pa ne bi našli zanjo pravega nadomestila, bi to vodilo ljudstvo v moralni propad. Zato je najbolje pustiti vero pri miru, treba je enako ščititi vse veroizpovedi, nobene ne priznati za državno, z nobeno skleniti konkordata. Preprečiti pa je treba mešanje vere v politiko in kot se kaže v zahtevi po ukinitvi verouka v šolah, nekoliko zmanjšati njen vpliv.³⁷

Revija meni, da bi resnično demokratska Jugoslavija ne smela težiti k jezikovni asimilaciji nejugoslovanskih manjšin. Te manjšine so po mnenju revije veliko bolj zmaterializirane in z njihovim stapljanjem bi padla kvaliteta jugoslovanske rase. Vsako manjšino naj država ščiti z zakoni, omogoči naj se ji obstoj in razvoj njenega jezika in se ji da avtonomijo. »Država... mora z zakoni ščititi naše neizobraženo ljudstvo pred moralnim in ekonomskim propadom imenovanih ras.«³⁸

Gustinčić pravi, da je takrat pod pojmom »jugoslovanska rasa« mislil jugoslovansko skupnost. Morda se zdi čudno, da naj bi bil glavni razlog za zaščito manjšin zavarovanje Jugoslovancev pred njihovimi slabimi vplivi, če bi se le-te asimilirale. Gotovo je to eden problemov, o katerih si takrat revija, pa tudi mnogo drugih ni bilo na jasnem.

Revija ni hotela izražati izrazito socialističnih stališč, čeprav je bil Gustinčić, ki ji je dajal ton, socialist že pred vojno in je to v reviji sami jasno zapisal.³⁹ Reviji gre zato, da s preveč radikalnimi stališči ne bi zožila že tako ne preveč številnega kroga svojih privržencev. To prizadevanje se ne kaže toliko v načinu pisanja, ki je drugačen od pisanja meščanskih glasil, ampak v tem, da o nekih problemih in dogodkih ne poroča.

³⁶ La Yougoslavie, št. 17–18, novembra 1918. Dr. Anthon Korošec, stran 301

³⁷ Jadransko vprašanje.

³⁸ La Yougoslavie, št. 5, 1. oktober 1917. Ob priliki programa, str. 86.

³⁹ Jadransko vprašanje, stran 273.

Od socialnodemokratskih strank omeni le srbsko, ko obsodi odstopanje od njenega prejšnjega stališča združitve vseh balkanskih ljudstev v federativno republiko na stockholmski konferenci. O konferenci sami ne poroča.⁴⁰

Večkrat piše o ruski revoluciji kot mejniku, s katerim se je končala stara tajna diplomacija, toda ker piše o tem že pred novembrom 1917, je jasno, da misli na februarско revolucijo. O oktobrski revoluciji ne poroča. Zanimivo pa je, da so politični nasprotniki označevali sodelavce revije, zlasti Gustinčiča, za boljševike.

Revija pošilja pozive ameriškim Slovencem, naj prenehajo podpirati Jugoslovanski odbor in upa, da jih bo pridobila za sodelovanje. Gustinčič pove, da je imel v tem obdobju stike z ameriški Slovenci, z Etbinom Kristanom pa ne, ker je stal Kristan na stališču avstromarksizma in mu Gustinčič ni zaupal tudi potem, ko je Kristan spremenil mnenje. Gustinčič je vedel za chickaško deklaracijo, ni pa je objavil, ker ni imel njenega besedila.

THE POLITICAL PROFILE OF THE REVIEW «LA YUGOSLAVIE», THE REVIEW OF THE YUGOSLAV FEDERALIST IMMIGRATION IN SWITZERLAND IN THE YEARS 1917—1918.

Summary

The review „La Yougoslavie” was published in Geneva, Switzerland by Dragotin Gustinčič and Nikola Smodlaka. It appeared from July 31, 1917 to November 15, 1918, and was called the organ of the Independent Yugoslav Democracy. The circle of its collaborators was not large. The review advocated federative formation of the future Yugoslav state, opposing the centralist tendencies of the Serbian government. The future provinces should be granted economic and intellectual development without interference. It stood up for the rights of Montenegrins and Macedonians. Although it spoke in favour of federalism it advocated national unitarianism, the Yugoslav nation. To stress the Serbian, Croatian, and Slovene nations was regarded as separatism. The review expressed the opinion that, together with the union, the social revolution should be carried out, too, for without such a revolution the union was futile. When the representative of the Independent Yugoslav Democracy was denied participation in the Congress of the Oppressed Nations of Austria-Hungary in Rome, the review appealed to the democratic forces to examine the acts of the Serbian government and the Yugoslav Committee, refusing them the right to represent the Yugoslavs. It regarded the National Assembly in Zagreb as the true representative of the Yugoslavs. To settle the problem of the Yugoslav-Italian frontier the review suggested „national recolonization” — the minorities should migrate to the native country and the frontier be fixed anew. This proposition was later abandoned and independent republics of the minorities within the majority state were suggested. The May Declaration was regarded as more important than the Corfu Pact, the latter being rejected as something that had not been signed in the name of the Yugoslav people. The review regarded religion as beneficial to the morals of the people; to fight against it, within the Yugoslav frame, would be absurd and harmful. It was also against the assimilation of the non-Yugoslav minorities. For tactical reasons it did not report on certain events, for example the October revolution, although it did not hide its socialist orientation.

⁴⁰ La Yougoslavie, št. 6—7, november 1917. Vloga socialne demokracije Srbije, stran 119.

SLOVENSKI KRŠČANSKI SOCIALISTI MED ŠESTOJANUARSKO DIKTATURO 1929—1934*

Janko Prunk**

UDK 329.3:282:329.14(497.12)»1929/1934«

Janko PRUNK, Assistant, The Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu

THE SLOVENE CHRISTIAN SOCIALISTS IN THE PERIOD OF THE JANUARY 6 DICTATORSHIP, 1929—1934.

The treatise discusses the activities of the Christian socialists, their ideological orientation and clarification of views regard to the political and social events, especially their attitude towards the clerical party during the period of the January 6 dictatorship, 1929—1934.

Uvod

Ko začnemo govoriti o krščanskih socialistih na Slovenskem med obema vojnama, moramo najprej sploh razčistiti pojem krščanski socializem. Krščanski socializem v evropskem družbenoidejnem razvoju ni nek izdelan sistem kot npr. marksizem, nima nekih vsestranskih teoretičnih programskih del, iz katerih bi bilo mogoče povzeti njegov nauk, niti ni imel do nedavnega, v evropskem zgodovinskem razvoju pomembnejšega mesta in vpliva, da bi ga lahko označili po njegovi družbenopolitični praksi. Ker tudi historografsko skoraj ni obdelan, ga je mogoče opredeliti le v najbolj splošnih črtah. Če se pri tej opredelitvi izognemo ocen, kakršne izvirajo iz njemu nasprotnih idejnih in družbenih nazorov in sistemov, in ga poskušamo opredeliti po tem, kaj je sam govoril o sebi in kaj je objektivno po svoji praksi pomenil v sklopu zgodovinskega razvoja, lahko rečemo, da je »kršč. socializem idejni nazor, ki skuša socializem opravičiti z religioznih temeljev. Po njegovem kapitalistični gospodarski sistem ni združljiv z nauki krščanstva. Z ozirom na človekov položaj v meščanski družbi vidi kršč. socializem, točno kot Marx in eksistencialisti 19. stol. v avtomatiziranem procesu družbene produkcije in konsuma nevarnost človekove alienacije. Kršč. socializem je gibanje, ne pa politična stranka, njegovi nosilci so lahko posamezniki, lahko tudi skupine; lahko se izraža v političnih, ekonomskih, cerkvenih, kulturnih in pedagoških krogih...«¹

* Razprava je za tisk prirejena magistrska naloga, ki jo je avtor 30. oktobra 1972 zagovarjal na oddelku za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani.

** Mag. Janko Prunk, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Trg revolucije 1

¹ Handbuch der Sozialwissenschaften. Neunter Band. Göttingen 1956, str. 507.

Prve začetke za pokristjanjenje socializma oziroma socialističnega revolucionarnega delavskega gibanja, ki je bilo protireligiozno usmerjeno,² najdemo že ob pričetku našega stoletja v Švici, na Nizozemskem in v Nemčiji in sicer med protestanti (Ragaz, Kutter, Blumhardt), katoliški duhovnik Hoff je izjema. Tedaj se je gibanje imenovalo religiozno socialistično. Verjetno je ta pojav vsaj delno vplival na mnogo poznejše istosmerno gibanje med nemškimi katoličani, čeprav se je slednje razvilo iz krščanskosocialnega gibanja.³

Krščanskosocialno gibanje, ki se je, razvilo ob koncu 19. stoletja, tako v katoliških kot v protestantskih deželah, je najbolj jasno formulirano v encikliki papeža Leona XIII. *Rerum novarum* leta 1891.⁴ To krščansko socialno gibanje ni nikak socializem, čeprav ga nekateri njegovi privrženci, med njimi tudi Janez Ev. Krek, imenujejo krščanski socializem: Le-to poudarja samo potrebo, da se mora cerkev aktivno zanimati za socialno vprašanje, ne nasprotuje kapitalizmu zaradi njegovega bistva, odklanja razredni boj in je za solidarnost vseh družbenih stanov na osnovi krščanskega etosa, v takem redu, da se bo zboljšal tudi delavski položaj.⁵ Socialistično ime je dobilo bolj po modi časa, v katerem je nastalo, kajti tedaj se je vsaki socialni akciji rado pritikalo ime socializem, kot se je izrazil Zola v svojem romanu *Rim*: »Danes že vse koketira s socializmom.« Takšno ugotovitev potrjuje dejstvo, da je papež Pij XI. v svoji socialni okrožnici *Quadragesimo anno* izrecno prepovedal ime krščanski socializem.⁶ Krščansko socialno gibanje se je pred prvo svetovno vojno razvilo najbolj v Franciji, v avstrijskem delu Avstro-Ogrske, v Belgiji, Nemčiji in Švici ter nekaj v Angliji. Njegovi nosilci so bili krščanski sindikati in krščansko demokratske stranke, ki so se po prvi svetovni vojni uveljavljale v Italiji, Nemčiji, Belgiji, Nizozemski ter v republiki Avstriji.⁷

Sredi dvajsetih let tega stoletja je prišlo v pogledih krščanskih socialcev ponekod do razvoja k socialističnim konceptom. Postavili so se že na stališče kolektivne lastnine nad produkcijskimi sredstvi, torej za socializem, ki naj se doseže z razrednim bojem. Seveda je bil ta razredni boj mišljen s strukturalnimi reformami; nenasilno, nerevolucionarno, ker bi to ne bilo v skladu z njihovo krščansko etiko. Ti koncepti so zelo podobni reformističnim socialno-demokratskim.⁸ Ta krščanski socializem ni nikoli užival cerkvene podpore, z njim so se ukvarjali posamezni duhovniki le kot s svojo privatno stvarjo.⁹ Do takšne koncepcije so prišli redki posamezniki in skupine, med njimi Zveza religioznih socialistov v Nemčiji okoli revije *Zeitschrift für Religion und So-*

² Mala politička enciklopedija 1532 strani. Beograd 1966. Hriščanski socializam (nadalje Mala politička enciklopedija), str. 357–358.

³ Dr. Ivan Ahčin, *Krščanski socializem*. Revija katoliške akcije 1. Ljubljana 1941 (nadalje Ahčin, *Krščanski socializem*), str. 1–10. Ahčin podaja jasno podobo krščanskega socializma in njegovih konceptov, proti katerim na koncu polemizira z neprepričljivimi argumenti katoliške družbene doktrine.

⁴ Roger Aubert, *Le christianisme social*. XIII. congres international des sciences historiques, 22 strani, Moscou 1970, str. 9–12.

⁵ Mala politička enciklopedija, stran 358.

⁶ Okrožnica papeža Pija XI. o obnovitvi socialnega reda po evangelijskih načelih *Quadragesimo anno* v zborniku *Katoliška socialna doktrina*. Ljubljana 1969, str. 164–165.

⁷ M. M. Šeinman, *Hristjanskii socializm*. 315 strani, Moskva 1969 (nadalje Šeinman), str. 73–125 in 195–210 in Mala politička enciklopedija, str. 356–358.

⁸ Šeinman, str. 204–210; Mala politička enciklopedija, str. 357–358; Ahčin, *Krščanski socializem*, str. 1–2.

⁹ Mala politička enciklopedija, stran 358.

zialismus¹⁰ in nekatere manjše skupine v krščanskih sindikatih v Belgiji, Nizozemski, Franciji¹¹ in v Nemčiji, kjer se je del najbolj levo usmerjenega krščanskega delavstva pod vodstvom Vitusa Hellerja 1926 odcepil od oportunističnega Centrumovega krščanskega delavskega sindikata in se politično osamosvojil. Ta Hellerjeva krščanskosocialistična stranka je zagovarjala tesno sodelovanje s komunisti.¹²

Na Slovenskem je začel uveljavljati krščanskosocialno gibanje duhovnik Janez Ev. Krek, ki je ob koncu 19. stoletja začel organizirati male kmete in krščansko delavstvo, izhajajoč iz njihovih teženj zboljšati svoj gospodarski in politični položaj ter iz zavestnih tendenc katoliške cerkve, da bi zadržala svoj vpliv nad proletariatom. Krek svoje krščanskosocialne delavske organizacije, ki se je od 1909 imenovala Jugoslovanska strokovna zveza, politično ni osamosvojil, pač pa jo je zadržal v okviru klerikalne SLS. Edvard Kardelj-Sperans imenuje Krekovo socialno akcijo demokratično gibanje ter ga postavlja v isto vrsto s socialno demokracijo, kajti obe gibanji sta po njegovem izražali odpor do buržoazije in njene politike ter hoteli z njo prelomiti. S tem pa, da je Krek svoje gibanje zadržal v okvirih klerikalne SLS, ga je politično utesnil, in klerikalna stranka ga je izkoristila zase, za svojo pomladitev in okrepitev. Je pa v klerikalni stranki imelo svojo vlogo, sililo jo je zavzemati se za nekatere demokratične zahteve, zato bi bilo napačno v njem videti samo vlogo katoliške cerkve, ne pa tudi gibanja množic.¹³

Po prvi svetovni vojni je glavni ideolog krščanskosocialnega gibanja, (ki se pa poudarjeno imenuje krščanskosocialistično) v gospodarskih in političnih vprašanjih dr. Andrej Gosar, ki je še čvrsto na tradicionalnih pozicijah krščanskega solidarizma in odklanja razredni boj.¹⁴ V takšnih krščanskosocialističnih družbenih konceptih na Slovenskem pride do radikalizacije konec dvajsetih let. Nekateri krščanski socialisti, predvsem mladina, začno ostro napadati vsakršen kapitalizem, tudi katoliški, in poudarjajo upravičenost Marxovih socialnoekonomskih konceptov in svoje strinjanje z njimi. Vodilni slovenski komunisti so ob ustanavljanju ljudske fronte v drugi polovici leta 1935 v poročilu centralnemu komiteju KPJ v Moskvo takole karakterizirali leve krščanske socialiste na Slovenskem: »...Njihovo glasilo je Beseda. Program te skupine je 1) slovenska samostojnost; 2) razlastitev industrije etc., ter zadružništvo na kmetih; 3) svoboda verskega prepričanja (zelo sorodni skupini okrog Slovenske zemlje!). V vprašanjih organizacije in taktike so oportunisti. Veliko vlogo igra pri tem... pomanjkanje tako imenovanih tradicij pri nas. Zanimivo je, da so voditelji te skupine prepričani, da more biti slovensko vprašanje rešeno samo z revolucijo. Samo o tej revoluciji nimajo nobene predstave, mislijo, da njena priprava obstoji v poučevanju in razmišljanju...«¹⁵ Slovenski komunisti so

¹⁰ Revijo so izdajali religiozni socialisti-protestanti v letih 1929—1933; v začetku leta 1931 so se jim pridružili tudi katoliški socialisti, ki so v letih 1929—1930 izdajali svojo mesečno revijo *Das rote Blatt der Kathol. Sozialisten*.

¹¹ M. Darbon, *Le conflit entre la droite et la gauche dans le catholicisme français 1830—1953*. 292 strani. Toulouse 1953, str. 246—249.

¹² Helga Grebing, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. München 1966, stran 204.

¹³ Edvard Kardelj-Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (druga predelana izdaja). Ljubljana 1957, str. 283—288 in 293—295.

¹⁴ Janko Prunk, *Zveza delovnega ljudstva* (Savez radnog naroda) za opštinske izbore u Ljubljani decembra 1922 godine. Prilozi za istoriju socializma 8, Beograd 1971, str. 175—212.

¹⁵ Arhiv CK ZKS, Zbirka fotokop. dok. KPJ 1935 iz arhiva Kominterne, Poročilo Antona, Slovenija s konca oktobra 1935 — CK KPJ v Moskvo.

izrazili prepričanje, da pojde ta skupina z njimi precejšen del poti, kar je pomembno, ker ima dostop do množic.¹⁶ Seveda takšni socialistični in revolucionarni pogledi niso prevladali v vsem krščanskosocialističnem taboru, so pa bili vedno bolj prisotni in privedli ob kritičnem času za slovenski narod do akcijske in potem popolne politične enotnosti krščanskih socialistov s komunisti. S tem so napravili slovenski krščanski socialisti takšen idejni in politični razvoj, ki nima enačice v sodobnem evropskem krščanskem socializmu in mirne duše lahko rečemo, da so začeli kvalitetno novo zgodovinsko etapo.

Še eno stvar moramo razčistiti na začetku študije, namreč koga razumemo na Slovenskem pod imenom krščanski socialisti. Ves čas med obema vojnama niso bili organizirani v neki samostojni politični stranki.¹⁷ Krščanski socialisti je bilo zbirno ime za vse kristjane, ki so hoteli izvesti radikalno prestrukturiranje svoje duhovnosti in zunanjega družbenega življenja.

Večkrat se zanje pojavlja skupna oznaka napredni kristjani, zakaj nekateri med njimi se sami niso imenovali krščanske socialiste, oziroma so imeli do socializma svoj modificiran odnos.¹⁸ Ker je za sociološko zgodovino pisje predvsem pomembna družbena dejavnost posameznikov, družbenih skupin in razredov, ter razvoj njihovih idej, ki se ukvarjajo z družbenim življenjem, mu ime napredni kristjani, ki označuje prvenstveno pozicijo v duhovni sferi, ni najbolj primeren. Zato ostajamo pri izrazu krščanski socialisti, če hočemo kakorkoli opredeliti družbenoidejno pozicijo vseh teh skupin naprednih kristjanov. Izhajajoč iz te osnovne premise, tudi posvečamo krščanskosocialističnim skupinam, ki so se ukvarjale predvsem z družbenimi problemi in njihovim reševanjem, osnovno pozornost. Bile so tudi organizacijsko čvrsteje povezane, npr. v delavski krščanskosocialistični sindikat oziroma v njegovo mladinsko organizacijo in so imele nek vpliv v ljudskih množicah. Druge intelektualne skupine, ki so se posvečale predvsem duhovni sferi in etičnim vprašanjem ter izdajale svoje revije, niso bile povezane v neko čvrsto organizacijo; posameznike je družila bolj osebna vez, organizacijsko in družbenopolitično pa so se naslanjali na krščansko-socialistični sindikat. Zato jih bomo obravnavali v tesni povezanosti s sindikatom, na čigar idejni razvoj so velikokrat vplivale.

Pričujoča študija obravnava razvoj krščanskega socializma v jugoslovanskem delu Slovenije. Kljub temu pa je za to dobo to skoraj ves slovenski krščanski socializem, zakaj v zamejskih delih Slovenije, pod Avstrijo na Koroškem in pod Italijo na Primorskem, v tem času česa podobnega kot v matični deželi ni bilo. Temu je v prvi vrsti vzrok družbenopolitični razvoj v obeh državah, ki je bil drugačen kot v Jugoslaviji. Slovenci kot nacionalna manjšina na Koroškem in Primorskem so morali reševati tudi prvenstveno popolnoma druge naloge kot v Jugoslaviji, predvsem narodno obrambne, za katere so se morali povezovati katoličani in liberalci. V Italiji je fašistični režim že leta 1926 prepovedal politične stranke in s tem svobodno politično življenje tudi za slovensko manjšino. Najbolj izpostavljeni slovenski politični voditelji so emigrirali v Jugoslavijo po letu 1928, med njimi tudi levičarsko usmerjeni vodja krščanskosocialne stranke dr. Engelbert Besednjak. Drugi voditelji kr-

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji. I. del. Ljubljana 1960, str. 104–105.

¹⁸ Npr. križarji in še nekatere intelektualne skupine, ki so se ukvarjale predvsem s duhovno sfero človeškega življenja, so se šteli prvenstveno za pripadnike občestva doživetelega krščanstva.

ščanskih socialcev, ki so ostali na Primorskem, so se ločili v Ščekovo levo radikalno in Kraljevo oportunistično skupino, ki je izražala lojalnost fašistični oblasti.¹⁹ Podobno je bilo na Koroškem, kjer je slovensko narodno gibanje vodila konservativna duhovščina, po letu 1930 pa radikalna klerikalna struja, šolana v duhu katoliške akcije, ki je bila daleč od krščanskega socializma.²⁰

Obdobje šestojanuarske diktature v letih 1929 do 1934, ki ga obsega pričujoča študija, predstavlja v razvoju krščanskega socializma na Slovenskem posebno kvalitetno etapo, katero moramo brez pomislekov zajeti v zaokroženo monografsko celoto. Posebna etapa v razvoju krščanskega socializma je to obdobje zaradi tehle značilnosti:

1. Zaradi družbenopolitične situacije, v kateri so se znašli krščanski socialisti, ki je drugačna kakor je bila pred in potem. To je v pretežni meri obdobje nedemokratske kraljeve vlade, ko so razpuščene vse klasične politične stranke, tudi Slovenska ljudska stranka, v katero so bili do tega časa politično vključeni krščanski socialisti. Celotno obdobje bi lahko razdelili na dva dela, s tem, da so se od leta 1931 začeli tudi v Jugoslaviji kazati občutni znaki gospodarske krize; vzpostavljen je bil oktroiran ustavno parlamentarni sistem z eno vsedrjavno stranko. Bivša SLS, ki je do tega časa podpirala diktaturo, je zaradi pritiska svojih množic leta 1931 šla v popolno opozicijo režimu, njeno vodstvo pa se je usmerilo desno klerofašistično.

2. V tem obdobju so napravili slovenski krščanski socialisti velik idejni in politični razvoj. Idejno so se postavili na delavsko razredno stališče in so za realizacijo delavskih zahtev sprejeli razredni boj;²¹ politično pa so se dokončno razšli s klerikalno stranko.

3. V obdobju diktature še ni bilo nobenega sodelovanja med slovenskimi krščanskimi socialisti in komunisti. Pri komunistih je opaziti novo gledanje na krščanske socialiste šele v letu 1935, kar je izviralo iz njihove nove idejne širine, do katere so se do tega časa razvili, večjega upoštevanja lastne slovenske narodnostne in družbene problematike ter spremenjene mednarodne situacije spričo porasta nemškega fašizma.

I

Slovenski krščanski socialisti v zadnjih dveh letih pred šestojanuarsko diktaturo

Če hočemo pravilno razumeti razvoj krščanskih socialistov na Slovenskem v omenjenem času, moramo pogledati družbeno strukturo slovenskega naroda, iz katere so rasle takšne ali drugačne ideje.

Proti koncu dvajsetih let je slovenska družba še vedno bila pretežno agrarna. Po štetju prebivalstva leta 1931 je imela jugoslovanska Slovenija 1,144.000 prebivalcev: od tega jih je 689.000 živelo od kmetijstva in gozdarstva

¹⁹ Milica Kacin-Wohinz, Ob trideseti obletnici drugega tržaškega procesa. Borec 1971/12. stran 726.

²⁰ Janko Pleterski, Progresivne težnje med Slovenci na Koroškem. Progresivna Slovenija, Trst in Koroška, 335 strani, Ljubljana 1964, stran 109.

²¹ To izpričujejo njihova glasila: Delavska pravica, Ogenj ter njihova znanstveno teoretična revija Beseda o sodobnih vprašanjih, ki je izhajala od 1932—1935.

ali 60,3 %; od industrije in obrti 253.000 ali 22,1 %; od trgovine, bančništva in prometa 78.000 ali 7 %; od javnih služb, prostih poklicev in vojske 53.000 ali 4,6 % in ostali brez navedbe poklica 69.000 ali 6 %.²²

Zgornji podatki kažejo predvsem razdelitev družbe po posameznih gospodarskih panogah. Za nas pa je pomembna in zanimiva razdelitev prebivalstva po socialnem položaju. Takšne analize za kmetijstvo in gozdarstvo nimamo; razen da je bilo leta 1931 133.000 samostojnih kmečkih gospodarstev.²³ Ne vemo pa, koliko je bilo agrarnega proletariata. Znani so podatki o vseh panogah delavstva, ki so bili kakorkoli zavarovani; sem spadajo tudi obrtni pomočniki. Število vseh zaposlenih delavcev izven kmetijstva je bilo v letih 1929 do 1934 takole: leta 1929 130.000; leta 1930 132.000; leta 1931 124.000; leta 1932 108.000 leta 1933 105.000; leta 1934 108.000. V tem številu so zajeti delavci vseh industrijskih panog, iz trgovine in gostinstva ter zavarovane gospodinjske pomočnice (vse te kategorije so bile zavarovane pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani in s tem vključene v njegovo statistiko), dalje so v to število všteti še rudarji in metalurgi ter železničarji jugoslovanskih železnic, ki pa so imeli svoje zavarovalne zavode.²⁴ H gornjim številkam bi bilo potrebno prišteti še državne uslužbence, učitelje in profesorje, uslužbence v zdravstvu in sodstvu, žandarmerijo, policijo in financarje, katerih število je bilo dokaj nespremenljivo, ga je pa težko določiti.

Iz takšne družbene strukture so rasla idejna in družbenopolitična gibanja in njihove organizacije, s katerimi bomo imeli opravka. Za nas je, kakor bomo videli iz nadaljnega razpravljanja, pomembno predvsem delavstvo in njegove organizacije. Delavstvo in iz njega ali ob njem se razvijajoča inteligenca, je bilo glavni nosilec krščanskega socializma. Lahko celo rečemo, da se je le-ta razvil šele z razvito delavsko zavestjo. Slovensko delavstvo je bilo že od konca 19. stoletja razcepljeno na dve politični organizaciji: marksistično socialno demokracijo in katoliško Slovensko ljudsko stranko. Vsaka od njiju je svoje delavstvo organizirala tudi sindikalno, socialisti v Strokovni komisiji, klerikalci v Jugoslovanski strokovni zvezi. Po prvi svetovni vojni, v novi jugoslovanski državi, se je marksistični proletariat politično razcepil med socialisti in komunisti, in v protirevolucionarnem režimu dvajsetih let, ki ga obravnavamo kot izhodišče, je sindikalno organizacijo marksističnega delavstva uspelo obdržati samo socialistom. Slovenska ljudska stranka je v tem času kot en svoj sestavni del združevala katoliško delavstvo organizirano na podlagi krščanskega socializma v sindikatu JSZ. Tema dvema sindikatoma se je pridružilo še delavstvo organizirano tik pred prvo svetovno vojno v okviru liberalne stranke v Narodni strokovni zvezi. Vsi trije sindikati, ki so v dvajsetih letih zastopali interese svojih političnih strank, so organizacijsko obsegali le del vsega delavstva. Njihova številčna moč in razmerja so se najbolj pokazala ob volitvah za Delavsko zbornico ali za delavske zaupnike. Tako so na prvih volitvah za slovensko Delavsko zbornico (ki je bila ustanovljena z zakonom o zaščiti delavstva leta 1922), v začetku leta 1926 od 75.106 volilnih upravičencev in 56.681 volilnih udeležencev tri slovenske sindikalne zveze dobile tole število

²² Drago Potočnik, Statistični dodatek. Spominski zbornik Sloveñije, Ljubljana 1939, stran 544.

²³ Isti, stran 544.

²⁴ France Kresal, Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1-2, Ljubljana 1970, str. 81-99.

glasov: Strokovna komisija 29.344 in 27 mandatov, Jugoslovanska strokovna zveza 15.100 in 14 mandatov, Narodno strokovna zveza 8.359 in 7 mandatov, skupina socialističnih disidentov 2.400 in 2 mandata, drugi 1.350 in nič mandatov. V istem času pa so v nameščenski skupini Delavske zbornice, ki je volila posebej in imela nesorazmerno veliko število mandatov glede na članstvo, dobili: Strokovna komisija in Jugoslovanska strokovna zveza po 2 mandata, Narodna strokovna zveza pa 6 mandatov.²⁵ Te volitve so bile izpeljane razmeroma demokratično, kajti režim ni nobene sindikalne centrale posebej privilegiral, ter tako podajajo res dejansko sliko moči vpliva vseh treh sindikalnih zvez. Seveda pa sindikalne zveze niso organizacijsko vključevale toliko števila delavstva, kot so dobile na volitvah; to število je bilo v vseh treh zvezah približno za dve tretjini manjše od zgornjega števila, ki je le pokazovalec vpliva sindikalnih zvez ob volitvah. Tako je po statistiki 1. januarja 1926 imela JSZ 5.655 članov.²⁶ Iz gornjih podatkov dobro vidimo razmerje vseh treh zvez, ki je bilo v bistvu precej stalno, to je socialisti 4, krščanski socialisti 2 in narodni socialisti 1.

V takšnih okoliščinah in razmerjih je torej delovala Jugoslovanska strokovna zveza, najpomembnejša organizacija slovenskih krščanskih socialistov, na katero so bile navezane druge manjše in slabše organizirane skupine krščanskih socialistov. V svojem programu je imela zapisano, da je njen »namen praktično uveljavljati načela krščanskega socializma ter tako izboljšati kulturne in gospodarske razmere delovnega ljudstva«. Sredstva, ki jih je pri tem uporabljala, so našeta v njenem programu: »1. Propaganda idej krščanskega socializma (predavanja, nepolitični shodi, raziskovanje delavskih razmer, izdajanje letakov, nepolitičnih listov, brošur in knjig, ustanavljanje knjižnic, prirejanje družabnih sestankov ter zabavnih in gledaliških predstav); 2. Strokovna organizacija delavstva; 3. Zbiranje fondov; 4. Peticije na urade, stanovske in zakonodajne zbornice; 5. Mednarodni stiki s tujimi krščanskimi strokovnimi organizacijami.²⁷

JSZ je bila po prvi svetovni vojni kot Delavska zveza vključena v Slovensko ljudsko stranko kot ena njenih stanovsko političnih organizacij in je izražala do sredi leta 1923 precejšen radikalizem,²⁸ potem nekaj let manj. Vodili so jo Jože Gostinčar (soustanovitelj krščanskosocialistične delavske organizacije na Slovenskem), dr. Andrej Gosar (upravno politični referent, poverjenik pokrajinske vlade in publicist), France Kremžar (urednik Slovenca), Miha Moškerc (umrl že leta 1924) in France Terseglav. SLS je ves čas v glavnem uspevalo brzdati JSZ, da ne bi le-ta izražala kakšnih preveč samostojnih delavskih socialnopolitičnih zahtev, pri čemer so ji šli na roko nekateri nebojevitni delavski voditelji, ki niso bili delavci, predvsem dr. Gosar in France Kremžar.²⁹ Od srede dvajsetih let dalje so dobili v vodstvu JSZ vse več besede pravi delavci, ki so bili pripravljeni bolj odločno zagovarjati delavske pravice: zboljš-

²⁵ Tiskana Spomenica vsem prijateljem delavskih in nameščenskih samoupravnih in državljanskih pravic, 4 strani, izdana od Jugoslovanske strokovne zveze, Strokovne komisije in Narodno strokovne zveze v Ljubljani 14. aprila 1939.

²⁶ Pravica, št. 32, 11. avgusta 1927.

²⁷ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. 4, M. 1. Pravila JSZ sprejeta na občnem zboru JSZ 16. junija 1926 § 2. in 3. Ta dva paragrafa sta enaka obstajala tudi v prejšnjih in poznejših pravilih.

²⁸ Janko Prunk, Zveza delovnega ljudstva (Savez radnog naroda) za opštinske izbore u Ljubljani decembra 1922 godine. Prilozi za istoriju socializma 8, Beograd 1971, str. 175—212.

²⁹ Srečko Zumer, spomini v rokopisu, stran 5, hrani jih S. Zumer.

šanje materialnega položaja, večjo socialno zaščito in primernejšo, to se pravi večjo vlogo v političnem življenju.

Leta 1925 je postal podpredsednik in leta 1927 predsednik JSZ Srečko Žumer.³⁰ Okoli sebe je zbral prave delavske borce Jožeta Rutarja,³¹ Antona Marinčka,³² Vilka Pitaka,³³ ki so ostali potem zvesti JSZ do konca. Z njimi so najtesneje sodelovali še prekaljeni krščansko socialni delavski borec Jože Gostinčar in ideologa krščanskega socializma France Terseglav³⁴ in frančiškan pater dr. Angelik Tominec-Atom.³⁵ Ti ljudje so zelo poživili delo krščansko-socialistične Jugoslovanske strokovne zveze, ki je do tega časa bolj životarila. Usmerili so ga tudi na nove lastne delavske interese ter leta 1927 izvedli preureditev sindikata. Do tega časa je bila po društvenih pravilih »Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ) zveza strokovnih organizacij in društev krščanskega delavstva v državi SHS. Strokovne organizacije nekrščanskega delavstva v državi SHS postanejo lahko članice JSZ, ako izjavijo, da stoje na pozitivno verskem stališču. Društvo ima svoj sedež v Ljubljani.«³⁶ V organizacijskem pogledu po društvenih pravilih ni bilo natančno določeno, kako so posamezne organizacije in skupine krščanskega delavstva vključene v JSZ. Obstajale so neke vmesne oblike strokovne zveze, katerih obseg in področje nista bila natančno določena. To sicer ni motilo ob dotedanjem priličnem mrtvilu. Novo vodstvo z Žumrom pa je hotelo iz JSZ napraviti moderno organiziran sindikat, ki bo sposoben opravljati svojo nalogo. Ustvariti je hotelo večjo koncentracijo, ki bi omogočala boljše zbiranje finančnih sredstev in centrali večji pregled nad dejavnostjo posameznih organizacij in možnost boljšega usmerjanja in hitrejšega dajanja pomoči.³⁷

³⁰ Srečko Žumer je bil strojni stavec v Jugoslovanski tiskarni. Že pred prvo svetovno vojno se je seznanil s Krekom, za JSZ ga je navdušil leta 1921 Janez Gostinčar, sin Jožeta Gostinčarja. — (S. Žumer, spomini v rokopisu, stran 2–3). Bil je duša krščansko-socialistične JSZ, užival med krščansko-socialističnimi delavci zaupanje in popularnost, ostal je ves čas neomahljiv borec za krščansko-socialistične ideale (ustni podatki M. Jeršiča avtorju, februarja 1972).

³¹ Jože Rutar, po rodu Korošec iz Roža, v službi v ekspeditu Jugoslovanske tiskarne, je bil zaradi poštenosti, odkritosti in pripravljenosti vedno braniti krščansko-socialistične poglede, med krščanskimi socialisti zelo priljubljen. Umrl je že leta 1936, mlajši kot šestdeset let. (S. Žumer, spomini v rokopisu.)

³² Anton Marinček, nekaj časa je študiral teologijo, potem pravo, ki ga ni dokončal, zaposlen je bil kot pravni referent Delavske zbornice, kjer je odgovarjal za podpore brezposelnim in slabo plačanim delavcem. Prijatelj so ga v šoli imenovali beraški referent. Bil je prepričan socialist, klerikalci so ga ves čas imeli za prikritega komunista, obenem pa je bil globoko veren kristjan. Sam se je vedno imel za delavca. (Ustni podatki V. Pitaka 30. marca 1972 in M. Jeršiča februarja 1972 avtorju.)

³³ Vilko Pitako, sin delavke, tedaj študent prava, se je v mladosti seznanil z delavskim bojem. Bil je z materjo na Zaloški cesti. V krščansko-socialistično gibanje ga je pripeljal France Kordin, ključavničar v železniških delavnicah v Ljubljani in predsednik Krekove mladine. Pitako je bil nekaj let načelstveni tajnik JSZ, nato pa urednik revije Beseda za sodobna vprašanja. (Ustni podatki V. Pitaka avtorju, 30. marca 1972).

³⁴ France Terseglav je bil urednik Sovenca, kar ga je ves čas oviralo, da bi lahko brez-kompromisno pokazal svoje nazore. V mladosti je nekaj časa študiral teologijo, potem pa je izstopil, bil je markantne zunanosti. Med prvo svetovno vojno je bil v ruskem ujetništvu, kjer je doživel oktobrsko revolucijo in državljansko vojno, kar je vplivalo nanj, da je spoznal pomen delavskega boja in socializma, katerega pa si ni mogel zamisliti brez krščanskega etosa. (Pismeni podatki njegovega sina prof. Franceta Terseglava avtorju, novembra 1968). Terseglav je bil izredno inteligenčen in izobražen, spoznal se je na vsa področja družbenih znanosti od ekonomije do etike, kar dokazujejo njegovi številni članki v vseh slovenskih katoliških revijah.

³⁵ Angelik Tominec, frančiškanski pater, otrok velike ljubljanske delavske družine, je študiral pred vojno teologijo v Freiburgu v Nemčiji, kjer je promoviral za doktorja. Sredi dvajsetih let se je začel družiti z delavci JSZ in znanstveno proučevati delavsko vprašanje. Napisal je veliko razprav in člankov, iz katerih veje prepričan o nujnosti socialistične preobrazbe kapitalistične družbe, te razprave so bile idejno orožje JSZ v boju s katoliškimi kapitalističnimi ideologi. (Delavska pravica, 29. aprila 1931.)

³⁶ Pravila JSZ, sprejeta na občnem zboru JSZ 16. julija 1926, arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. 4, M. 1.

³⁷ Pravica, 20. oktobra 1927.

Tako so v novih društvenih pravilih, ki so jih sprejeli na občnem zboru 16. oktobra 1927, Strokovnim zvezam, ki so združevale strokovne organizacije in skupine ene stroke, natančno začrtali področje in pristojnosti. Strokovna zveza je morala o vseh važnejših sklepih, zlasti glede stavk takoj obvestiti načelstvo JSZ, ki je te sklepe odobrilo ali jih predložilo vodstvu JSZ. Enako je bilo tudi z Zvezo delavskih društev, ki je združevala društva, ki so jih sestavljali »v posameznih krajih taki delavci in nameščenci enega ali raznih poklicev, ki se za zdaj ne morejo organizirati v čisto strokovne organizacije«. ³⁸ S temi novimi pravili je bila ustanovljena še nova instances, to je ekspozitura JSZ, »ki jo ustanovi načelstvo JSZ v večjih delavskih centrih, kjer obstoji za to potreba in ji določi področje. Ona vodi delo vseh strokovnih organizacij in društev s svojega teritorija. Načeljuje ji ekspoziturni odbor in strokovni tajnik, ki ga pošlje načelstvo JSZ.« ³⁹

Jugoslovanska strokovna zveza je imela tedaj svoje prostore na Starem trgu, namreč dve sobi v hiši, ki je bila pred vojno last JSZ, po vojni so jo pa zaradi finančne stiske prodali. V teh dveh sobah je bilo tudi uredništvo Pravice. Te težke razmere s prostorom so se zboljšale leta 1929, ko se je JSZ preselila v prostore nove zgradbe Delavske zbornice na Miklošičevi cesti. ⁴⁰ V letu 1927 je bila JSZ zelo dejavna. Priredila je po vseh krajih, kjer so bile njene organizacije, za proslavo 1. maja zborovanja. ⁴¹ Močno se je angažirala v mezdnem boju. Njen najpomembnejši uspeh v letu 1927 je bila zboljšana kolektivna pogodba v papirnici Vevče in preprečitev odpusta delavcev.

Največja zunanja manifestacija JSZ pa je bil velik tabor, ki ga je priredila skupaj s Krekovo mladino 22. maja na Št. Joštu nad Kranjem. Zborovanja se je udeležilo precejšnje število krščanskosocialističnega delavstva iz Ljubljane, Tržiča, Jesenic in od drugod. Igrala je jeseniška delavska godba. Na zborovanju, ki mu je predsedoval A. Marinček, so med drugimi govorili F. Terseglav, A. Gasser in J. Rozman z Jesenic, Jože Gostinčar, v imenu krščanskosocialističnega kluba Borba pa študent A. Oven in v imenu SLS dr. Ivan Stanovnik. ⁴²

Tako dejavna JSZ in njena mladinska organizacija Krekova mladina, ki je bila ustanovljena leta 1922, sta začeli pridobivati vpliv in privrčence med različnimi družbenimi skupinami, precej med študentsko katoliško mladino. Najpomembnejša takšna skupina se je izoblikovala v mariborskem bogoslovju; pripadali so ji bogoslovci Jože Lampret, France Šmon, Edi Kocbek, Tone Krošl, Anton Terstenjak in Stanko Cajnkar, takrat že prefekt, ki so se pod vplivom krščanske socialistične revije Socialna misel ⁴³ začeli intenzivno zanimati za ekonomska in socialna vprašanja. ⁴⁴ Inspirator in glava te grupe, katere pripadniki so vsi zelo veliko pomenili pozneje v krščanskem socialističnem gibanju na Slovenskem, je bil verjetno Jože Lampret, ki je v letu 1925/26 na ljubljanski univerzi študiral pravo in obiskoval debate študentskega marksističnega

³⁸ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. 4, M. 1. Društvena pravila JSZ, sprejeta na občnem zboru JSZ 16. oktobra 1927.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Ustni podatki V. Pitaka avtorju 30. marca 1972.

⁴¹ Pravica, 5. maja 1927.

⁴² Pravica, 26. maja 1927.

⁴³ Izhajala v Ljubljani kot mesečnik od 1922 do 1927 pod uredništvom Franceta Terseglava, dr. A. Gosarja in dr. Engelberta Besednjaka.

⁴⁴ Ustni podatek E. Kocbeka avtorju 7. aprila 1972.

kluba.⁴⁵ Ti bogoslovci so v dogovoru z JSZ in Krekovo mladino organizirali julija 1927 mladinsko posvetovanje v Veliki Nedelji o socialnem vprašanju. Prisotni so bili glede tega konkretni: udrihali so po krščanskih industrialcih, gospodarstvenikih, ki izrabljajo tudi krščanstvo v svoje kapitalistične namene. Dodali so še kritiko klerikalne stranke in njenega šefa dr. Antona Korošca.⁴⁶ Katoliško časopisje je o tem posvetovanju in njegovi vsebini kar molčalo, spregovorila pa je škodoželjno socialistična Delavska politika, ki je to imenovala revolucijo v klerikalnih vrstah.⁴⁷

H Krekovi mladini in JSZ je prišlo tudi nekaj mladih intelektualcev iz križarskega gibanja, ki samo ni bilo socialno usmerjeno, pač pa pretežno duhovno,⁴⁸ toda nekateri posamezniki iz tega kroga, med njimi Miro Jeršič, Aleš Stanovnik in Tomaž Furlan, so se ukvarjali z družbenimi in političnimi vprašanji. Tako je Miro Jeršič v Križu na gori v članku *Nov človek — novo gospodarstvo* pisal med drugim: »Če težimo iz 'starega' gospodarstva v novo, potem nam ne sme obledeti prepričanje, da je treba ozdravitve pri koreninah v bistvenih podlagah sedanjega kapitalističnega gospodarstva. Vedeti moramo, da je vse drugo samo olepševanje in popravljanje stare hiše, ki se mora porušiti prej ali slej. Ne smejo nam biti v slepilo, da ne bi videli še dalje, gesla: rože v sobo proletarca, športna igrišča za tovarnami, hišica z vrtom; ker vse je malo, dokler se ne spremeni v bistvu razmerje med delavcem in njegovim gospodarjem; dokler bo delavec le del stroja in ne njega gospodar...«⁴⁹ Za temi besedami se skriva že nov pogled mladih slovenskih kristjanov na družbo. »Z vstopom mladih inteligentnih moči v vrste JSZ je krščanski socializem na Slovenskem vstopil v novo fazo svojega razvoja.« Tako je označil v članku v *Pravici* konec leta 1927 položaj France Terseglav.⁵⁰

Poglejmo, kaj so torej te mlade inteligentne moči prinesle v slovenski krščanski socializem. Kot vsako mladinsko gibanje je bila tudi Krekova mladina zelo radikalna, to je radikalna v svojih ideoloških, socialnih in političnih konceptih. In še nekaj je imela Krekova mladina, kar običajno ni značilno za mlade, smisel za organiziranost. Njen odsek Borci, ki so se ustanovili 1928, so prav izredno razvili svojo organizacijo. Krekova mladina, organizirana po vsej Sloveniji v krajevnih organizacijah imenovanih družine, katerih vrhovni organ je bila centrala Krekovih družin, je bila zelo aktivna. Prirejala je različne socialno politične tečaje, na katerih so poslušali predavanja o socializmu, o delavskem boju, o mednarodni delavski organizaciji, o razmerju krščanstva in socializma, o delovni teoriji vrednosti itd. Organizirali so kulturno-prosvetno dejavnost, saj je Krekova mladina poudarjala, da je matica krščanskosocialne delavske prosvete.⁵¹ Najvidnejši znak delovanja Krekove mladine pa so bili veliki tabori, ki jih je prirejala na prostem, ponavadi na priljubljenih delavskih nedeljskih izletiščih (Št. Jošt nad Kranjem, Sv. Planina nad Trbovljami itd.). Na teh taborih ali zborovanjih so govorili najvidnejši voditelji slovenskega

⁴⁵ Podatek Dušana Kermavnerja avtorju 12. aprila 1972.

⁴⁶ Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje 1919—1941*. Ljubljana 1972, stran 111 (nadalje Kremenšek).

⁴⁷ *Delavska politika*, 10. avgusta 1927.

⁴⁸ O križarstvu bo govor obširneje malo pozneje.

⁴⁹ *Križ na gori*, II. letnik 1925/26, številka 5—6.

⁵⁰ *Pravica*, 15. decembra 1927.

⁵¹ *Poslanstvo in pota Krekove mladine*, Ljubljana 1929 (žepni format) 56 strani; poročila v *Pravici*, *Delavski pravici* in *Ognju*.

krščanskega socializma, razlagali njegovo bistvo in namen ter poudarjali pomen samostojne krščanskosocialistične delavske organizacije. Zborovanje je po navadi popestrila delavska godba ali pevski zbor.

Krekova mladina je bila ves čas najtesneje povezana z JSZ in na vseh taborih sta nastopali skupaj, tako da delo ene in druge ni mogoče ločiti. Najbolj aktivni člani Krekove mladine so bili tudi v vodstvu JSZ. O téj povezanosti je pisal v začetku leta 1928 Anton Marinček: »Kdor bi menil, da služi v polnem obsegu Krekovi ideji, če je član Krekove mladine, če se udeje v društvu, pa magari še tako pridno, pri tem pa bi zanemarjal našo glavno delavsko organizacijo — Jugoslovansko strokovno zvezo, ta bi bil v veliki zmoti. Glavni naš cilj mora biti močna Jugoslovanska strokovna zveza. Ona mora biti za nas armada, ki naj vodi delavski boj s kapitalizmom in s sedanjo družbo, v boju za boljše delovne pogoje, za boljšo existenco in za boljšo novo družbo. Če bo Jugoslovanska strokovna zveza močna, bo krepka tudi Krekova mladina. Kajti obe organizaciji morata ena drugo dopolnjevati. Krekova mladina zajema in izoblikava delavsko mladino, napeljava njeno borbenost v pravo in koristno smer, to mladino tako rekoč oboroži, potem pa odpre vrata na stežaj, da se pridružijo ti mladi starejšim že utrjenim kadrom.«⁵²

Januarja 1928 je začela Krekova mladina izdajati svoje glasilo revijo Ogenj,⁵³ ki je pisala izredno radikalno za socializem, za razredni boj, obsojala SLS kot kapitalistično in njeno politiko sodelovanja v reakcionarni vladi kot izdajo slovenskih narodnih interesov.

Posebno radikalen je bil urednik prvega letnika revije Tone Krošl.⁵⁴ V članku Socialno vprašanje je pisal med drugim: »Delavskega vprašanja ne rešimo s socialnimi reformami nikdar; nikdar z zakoni o zaščiti delavca, ki v nadaljnjem izvajanju postanejo nesmiselni in s pomočjo katerih odrežejo delavcu polovico zaslužka! Tudi fraza o solastništvu se v praksi izkaže kot fraza ... samo ena je praktična možna rešitev: Dati delavcem v posest njihova produkcijska sredstva, njihove rudnike, tovarne itd., ravno tako, kot imajo kmetje v posesti svojo zemljo, ki jo obdelujejo s svojimi lastnimi močmi. Nove poti moramo mi hoditi, poti, ki kažejo in gredo danes daleč naprej preko Kettelerja in Leona XIII. in Kreka, kajti razvoj ne stoji nikdar mirno in Ketteler in Krek bi bila danes že čisto drugačna, mnogobolj radikalna v govoru in delu, kot svojčas.«⁵⁵ Ali pa članek Dva krščanska socializma, ki jasno govori, da je krščanski socializem na Slovenskem prišel v kvalitetno novo etapo: »Obstojata dva krščanska socializma. Prvi, solidarizem hoče v duhu religije prenoviti svet. Delavsko gibanje pozna samo kot gospodarsko gibanje, štrajk samo kot gospodarski štrajk, a ga smatra kot potrebno zlo. Je brezrazreden, ne govori o proletariatu in ne o buržoaziji, vso družbo smatra kot eno družino, v kateri pa ni pravega reda, ker ni pravega razumevanja in vzajemnosti v duhu religije. Drugi, krščanski socializem pa stoji na stališču razrednega boja: zahteva, da se ves proletariat organizira v obrambo pred kapitalizmom. Prizna-

⁵² Pravca, 19. januarja 1928, uvodnik v strokovno organizacijo.

⁵³ Ogenj, glasilo krščanskosocialistične mladine, izhajal mesečno od januarja 1928 do konca leta 1931.

⁵⁴ Tone Krošl je v jeseni 1927 prišel iz mariborskega bogoslovja v Ljubljano študirat zgodovino. Bil je izredno inteligenčen, temperamenten in sugestiv. V začetku je vneto sodeloval pri Krekovi mladini, po letu 1930 pa se je popolnoma odmaknil od nje, se posvetil poklicu in se poburžoazil, Ustni podatki E. Kocbeka avtorju marca 1972.

⁵⁵ Ogenj, I. letnik, 1928, stran 3—5.

va poleg gospodarskega tudi politični štrajk. Kapitalizem smatra kot novo poganstvo, kot potvorbo Kristukovega nauka. Zato hoče ravno med proletariatom dvigniti in obnoviti religiozno zavest. Zato se socializem ne omejuje samo na delavstvo, temveč na ves delovni razred: na delavca, kmeta in intelektualca. Zahteva obratne svete, po katerih soodločuje ali pa odločuje proletarijat. Zahteva drugačen upravni in družbeni red.⁵⁶

Takšne ideje so zelo razburile reakcionarne vrhove klerikalne SLS. Podnačelnik SLS Marko Natlačen je rekel škofu Jegliču, da se Krekova mladina pod Marinčkovim vodstvom razvija v boljševisko smer.⁵⁷

Krščanskosocialistično delavstvo je bilo zelo nezadovoljno s politiko SLS, ki se je leta 1927 povezala z najbolj reakcionarnimi buržoaznimi velikosrbskimi krogi in šla z njimi v vlado. Dr. Andrej Gosar je postal celo minister za socialno politiko. Gosar je kot minister sicer napravil pomembno stvar, odredil je budžet za gradnjo Delavske zbornice v Ljubljani, toda delavskega socialnega položaja ni mogel v ničemer bistveno izboljšati. Prepovedana je bila proslava 1. maja, kar je delavce JSZ razburilo. Na občnem zboru JSZ 20. maja 1928 je prišlo tudi že do spopada med radikalno Marinčkovim socialistično strujo z oportunističnim ministrom Gosarjem. Marinček, ki so ga podpirali delavski delegati, je ostro kritiziral delo SLS in ministra Gosarja in obrazložil, da odstopa kot občinski svetnik in kot funkcionar JSZ.⁵⁸ Gosar se je v daljšem govoru branil Marinčkovih napadov in pojasnjeval svoje delo.⁵⁹ Ta spopad je tudi povzročil, da je načelstvo JSZ sklenilo, da vzame izdajanje časopisa *Pravica* iz dr. Gosarjevih v svoje roke. Sklenili so spremeniti tudi njegovo ime v *Delavsko pravico*, da bi bolj poudarili svojo delavsko usmeritev, utrdili med svojim članstvom zaupanje in odvrnili vsak sum o kakršnikoli odvisnosti od SLS.⁶⁰ Odnosi med vodstvom SLS in krščanskimi socialisti v JSZ so postajali vse bolj napeti. V prvih dneh septembra se je delegacija JSZ Gostinčar, Žumer in Pitako pogovarjala z dr. Korošcem o položaju in dan nato še z dr. Natlačnom.⁶¹ Korošec je apeliral na krščanske socialiste, naj se pomirijo z vodstvom SLS.⁶² Dne 16. septembra 1928 je prišlo do skupne seje izvršilnega odbora SLS in načelstva JSZ. Ker je S. Žumer očital, da se skozi vse delo SLS vleče kot rdeča nit nasprotovanje delavstvu JSZ, je tajnik SLS dr. Kulovec zapretil, da bo SLS, če JSZ ne bo spremenila svoje smeri, le-to materialno in organizacijsko uničila.⁶³ Na tej seji je JSZ podala pismeno izjavo, da še pripada Slovenski ljudski stranki, da pa krščanski socialisti mislijo, da mora biti politika SLS v smislu Krekovega programa naslonjena na neodvisne in svobodne stanovske organizacije kmetijskega, delavskega in obrtniškega delovnega ljudstva, ki se kot enakopravne enote družijo v SLS. Tako si JSZ lasti popolno pravico, da k vsem sodobnim in nujnim vprašanjem zavzema svoje stališče. Krščanski socialisti se bodo še naprej borili proti obstoječemu nemoralnemu kapitalizmu in da »zanje ne more biti merodajna krivična buržoazna zakonodaja, marveč le

⁵⁶ Ogenj, I. letnik, 1928, stran 11.

⁵⁷ Zapis v dnevniku škofa Jegliča, 19. januarja 1928 — prepis dnevnika v arhivu CK ZKS v Ljubljani.

⁵⁸ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 1. Zapisnik rednega občnega zbora JSZ, 20. maja 1928 v Ljubljani.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Arhiv IZG, fond JSZ, fasc. I, M. 2. Zapisnik 2. redne seje načelstva JSZ, 30. maja 1928.

⁶¹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 2. Zapisnik 14. seje načelstva JSZ, 5. septembra 1928.

⁶² Srečko Žumer, spomini v rokopisu, stran 6.

⁶³ Prav tam.

okrožnica Leona XIII. *Rerum novarum*, v vseh njenih logičnih posledicah, ki je v celoti nasprotna kapitalistični zakonodaji in celotnemu kapitalističnemu družbenemu sistemu. Za primere, ki se dajo rešiti le s političnim delovanjem, je za delavstvo nujno potrebna stanovska politična organizacija Delavska zveza, ker je delavstvo v najvišji meri zainteresirano, da je zastopano v javnih korporacijah. Krščanski socialisti bodo skrbeli, da se sčasoma vse delavstvo združi v enotni fronti proti združeni kapitalistični buržoaziji. Da pa si krščansko delavstvo zagotovi za doseg svojih ciljev izrazit delavski naraščaj, je nujno potrebna samostojna, samo v verskem in moralnem oziru od cerkve odvisna, delavska kulturna organizacija, *Krekova mladina*.« Izjava se zaključuje s parolo *Delu slava, čast, oblast*.⁶⁴

V tej izjavi so krščanski socialisti še zadnjič potrdili svojo pripadnost k SLS, s katero so se kmalu potem dokončno razšli. Drugače pa je izjava zelo radikalna po svojem duhu in kaže, da se JSZ ni dala ustrahovati in obrzdati reakcionarnemu buržoaznemu vodstvu SLS.

Pred nastopom šestojanuarske diktature je bil položaj v krščanskosocialističnem taboru približno tak, kot ga je označil v svojem dnevniškem zapisu škof Jeglič: »Križarji so bolj mirni in se drže SLS, ter skušajo biti vsestransko korektni. Toda Krekovci, dijaštvo in Strokovna zveza so še v nevarnosti, da bi zabredli. V nedavni številki *Ognja* je nekdo grdil samostanske šole, povzdigoval pa boljševiske. Pri naših seniorjih se opaža, da ostro nastopajo proti *Krekovcem*.«⁶⁵

Komunistična partija je bila v tem času do krščanskih socialistov še nadalje skeptična in ni uvidela, da so se ti precej osamosvojili in premaknili v levo. Tako je komunistična *Enakost* pisala, da je drugačno pisanje *Delavske pravice* od *Slovenca* »samo klerikalna hinavščina, ker je treba delavcem nametati peska v oči, da bodo mislili, da je krščanski socializem nekaj samostojnega, ne pa privesek SLS, katera krščanskosocialistične ideologe in sociologe bogato nagrajuje za dobro plačanimi službami... Zato bo proletarijat zastonj pričakoval radikalnih sprememb razmer, dokler bo dajal zaupanje elementom, kot so Gosar, Kristan (ta je bil socialdemokrat — opomba J. P.) in Terseglav, ki se dobro počutijo v milosti buržoazije in bi bilo čudno, če bi se borili za socialistični družbeni red...«⁶⁶

II

Jugoslovanska strokovna zveza v boju za socialno zaščito delavstva v prvem letu diktature

Na šestojanuarsko diktaturo so krščanski socialisti v Jugoslovanski strokovni zvezi reagirali razmeroma hitro. Dne 27. januarja 1929 so sklicali sejo vodstva JSZ, ki so se je udeležili predstavniki vsega v njej vključenega delavstva, 42 po številu. Najprej je Jože Gostinčar orisal gospodarski in socialni položaj delavstva vseh strok v Sloveniji in po vsej državi, potem pa je Vilko

⁶⁴ Izjava, tipkopis v arhivu IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 1.

⁶⁵ Dnevnik škofa Jegliča, 20. novembra 1928.

⁶⁶ *Enotnost*, glasilo PK KPJ za Slovenijo, izhajala od 20. avgusta 1926 do 8. marca 1929; 19. oktobra 1928. Članek *Delavci in kmetje spregledajte!*

Pitako prebral osnutek Spomenice Nj. Veličanstvu Aleksandru I., kralju Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so jo zborovalci soglasno sprejeli.⁶⁷

V spomenici so ugotavljali, da je delavstvo slej ko prej med najvažnejšimi nosilci in dejavniki gospodarstva, zato je mogoče napredujoče in uspešno gospodarsko življenje le, če se država ozira tudi na telesne in duševne potrebe delavstva in dviga njegovo življenjsko raven. Od strani gospodarskih krogov pa se v naši državi pojavljajo v zadnjem času predlogi in zahteve, ki ogrožajo življenjske razmere predvsem industrijskega delavstva pa tudi vseh delovnih množic. Socialno zavarovanje, zakonito določen maksimalni delovni čas, zakonska zaščita delojemalcev so neobhodno potrebne za človeka dostojno življenje širokih plasti naroda. Država kot skupnost mora stati nad vsemi socialnimi razredi in njeno delovanje mora biti usmerjeno v dobro celote vseh državljanov. Zato mora uravnavati gospodarsko življenje, da ni v kvar kakemu delu državljanov. Njen interes bo moral biti, da štiti ekonomsko slabše sloje državljanov, kateri predstavljajo ogromno večino v državi, pred izkoriščanjem ekonomsko močnejših. Zato se delavstvo obrača na svojo državo in nje poglavarja, pričakuje od njiju polne zaščite in pomoči pri napornem delu v korist splošnosti države ter želi predvsem:

1. Da ostanejo vsi delavski zaščitni in socialni zakoni, zakon o zaščiti delavcev, zakon o zavarovanju delavcev, zakon o inšpekciji dela in druge uredbe in pravilniki v sedanji obliki neokrnjeni;
2. da se ti zakoni točno in dosledno izvajajo in še izpopolnijo in da se zboljša tudi delovanje vseh institucij in zavodov, ustanovljenih na osnovi teh zakonov;
3. da se sanira zavarovanje rudarskega in plavžarskega delavstva;
4. da se po zgledu modernih kulturnih držav zlasti uvede starostno zavarovanje in zavarovanje za brezposelnost;
5. da se izvede socialno zavarovanje v polnem obsegu tudi za kmetijske delavce;
6. da se raztegne pokojninsko zavarovanje zasebnih nameščenec, ki je izvedeno v Sloveniji in Dalmaciji, na vso državo.⁶⁸

Za vodstvo Jugoslovanske strokovne zveze sta podpisana načelnik Srečko Žumer in tajnik Vilko Pitako. Spomenico so poslali še ministrskemu predsedniku P. Živkoviću in ministru za socialno politiko M. Drinkoviću.⁶⁹

Te precej radikalno postavljene zahteve so bile znak, da JSZ ve, kaj pomenja diktatura, da ta ne bo reševala delavskega socialnega položaja.

Februarja 1929 je bila odprta nova stavba Delavske zbornice za Slovenijo na Miklošičevi cesti, kamor se je preselilo tudi vodstvo JSZ. Na skupščini Delavske zbornice 18. februarja, ko so govorili o novem proračunu in delu, so zastopniki krščanskih socialistov zavzeli stališče konstruktivnega sodelovanja s socialdemokratsko večino zbornice, češ da se zavedajo, da v tem težkem položaju zbornica predstavlja nasproti javnosti in državi zastopstvo delavstva.⁷⁰ V tem času, spomladi 1929, so krščanski socialisti predlagali ustvaritev sindikalne enotne fronte v Sloveniji. V tem smislu je najodločneje pisal Ogenj, glasilo krščanske socialistične delavske mladine, ki je dejal, da med krščanskim socialističnim delavstvom odmeva klic po enotni delavski fronti. V nasprotnih vrstah ravno tako, sicer redkejši kot pri krščanskih socialistih, pa je vendarle.

⁶⁷ Delavska pravica, 31. januarja 1929.

⁶⁸ Delavska pravica, 31. januarja 1929.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Delavska pravica, 21. februarja 1929.

Toda odločilnih korakov kljub temu ni. Vzrok je v tem, da je kapitalizem razbil delavski razred na različne politične načine. Te stranke, ki so zelo različne po svojem idejnem temelju, je zelo težko združiti; mogoče pa bi bilo združiti vse delavstvo na strokovnem polju. »Zato bi bilo potrebno, da osnujejo vse strokovne delavske organizacije v Sloveniji čimprej strokovni svet (podčrtano v originalu — opomba J. P.). Člani tega sveta bi bili zastopniki posameznih strokovnih central — sorazmerno številu delavstva, organiziranega v zadevni organizaciji. Strokovni svet bi razpravljajal na svojih sejah o vseh vprašanih, ki so skupna delavstvu... Sklepi strokovnega sveta bi morali biti obvezni za vse organizacije brezpogojno in sicer le, ako bi bili sprejeti soglasno... Na ta način bi se onemogočila vsaka majorizacija...«⁷¹ S strokovnim svetom bi bilo po zamisli predlagateljev onemogočeno izrabljanje delavstva s strani političnih strank in demagogov. Strokovni svet bi se med delavstvom utrjeval in ga vodil do enotne strokovne organizacije, ki bi postavila na čelo le najboljše.⁷² »Zavedati se moramo, da je socializem skupna zadeva vsega delavstva, zaradi česar ga ne bo mogla uveljaviti le ena organizacija, ampak le delavstvo kot celota« (podčrtano v originalu — opomba J. P.) — je zaključil Ogenj.⁷³

Priznati moramo, da je bil predlog krščanskih socialistov zelo dober, tehten in upravičen, kajti delavstvu so se obetali hudi časi v njegovem vsakdanjem življenjskem boju. Predlog o sindikalni enotni fronti je bil v tedanjih razmerah politične in ideološke razcepljenosti delavstva edina stvarna alternativa. Toda kljub temu ni naletel pri največji slovenski sindikalni centrali, socialnodemokratski Strokovni komisiji, na nikakršno razumevanje. Socialni demokrati so vztrajali pri svojih togih in sektaških pogledih, da so edini zastopniki proletariata. V svojih listih, Delavcu in Delavski politiki, so ponujeni predlog krščanskih socialistov enostavno zavrnil. Tako je pisala Delavska politika, »da o postulatih krščanskih socialcev torej ni mogoč resen razgovor, dokler ne opuste svojega gledišča glede vere in narodnosti ter glede političnega solidarizma z meščanskimi političnimi strankami... dokler stoje krščanski socialci na načelih, ki s strokovnimi organizacijami nimajo nič skupnega, toliko časa o dejanskem zblizevanju med strokovnimi organizacijami ne more biti govora, ker bi vsakršno zblizevanje na takih principih ustvarjalo v strokovnih organizacijah nevarno anarhijo in borbo za stvari, ki ne spadajo tja...«⁷⁴ Delavec pa je še pristavil, »da klic po enotni fronti ni nov. Uporabljali so ga že komunisti, ker so bili mnenja, da je najlaže v kalnem ribariti. Prihajate s predlogom skupnih strokovnih svetov. Ali mar mislite, da bi ti strokovni sveti mogli odpraviti in zbrisati zgodovino?...«⁷⁵

Socialnodemokratski voditelji so do krščanskih socialistov kazali veliko nestrpnost in jih skušali napadati in izriniti kot delavski sindikat. Tako sta na zborovanju v tovarni verig v Lescah, kjer se je JSZ borila za zmanjšanje akorda, socialnodemokratska voditelja Urankar in Jeram zahtevala, da se JSZ v Lescah razpusti.⁷⁶

⁷¹ Ogenj, II. letnik, 1929, stran 66.

⁷² Ogenj, II. letnik, 1929, stran 66.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Delavska politika, 13. marca 1929.

⁷⁵ Delavec, 10. aprila 1929.

⁷⁶ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 2. Zapisnik 37. seje načelstva JSZ, 30. aprila 1929.

Dne 23. aprila so nastopili krščanski socialisti na seji ljubljanskega občinskega sveta, med katero so nekateri reakcionarni politiki bivše JDS in tudi SLS napadali delavce, da so leni in manj sposobni od delavcev v inozemstvu. Krščanskosocialistični odbornik Jože Rutar je proti takemu govorjenju protestiral in izjavil: »... Občinska politika bi morala biti vzeta iz okov ozkega strankarstva in imeti pred očmi le blaginjo občanov. Konstatirati pa moram, da se je morala skvarjene politike prenesla tudi v to dvorano. Iz debate o proračunu smo mi delavci obogateli za nekaj neizpodbitnih dejstev, namreč da je meščanstvo popolnoma nesposobno, da bi ustvarilo za družbo kaj odrešilnega. V tej svoji nesposobnosti so napadali pripadniki meščanstva občinsko politiko bivše Zveze delovnega ljudstva, dasi je bila njena politika edini svetel žarek na ljubljanskem magistratu po vojni... Ta politika je bila tako dobra, da jo je bivša Slovenska ljudska stranka razglasila za svojo. V tej proračunski debati pa smo doživeli tudi to, da so bivši funkcionarji bivše SLS odobrvali in podpirali napade na to politiko. Tako ravnanje odločno obsojamo...«⁷⁷

Na občnem zboru JSZ 26. maja, na katerem je bilo prisotnih 31 delegatov, ki so zastopali prek 2.700 članov, je strokovni tajnik Jože Slak, imenoval preteklo enoletno obdobje JSZ kot obdobje konsolidacije. Povedal je, da je bilo 30. aprila 1929 v JSZ vključenih 38 živih skupin: Zveza viničarjev jih ima 17, Prometna zveza 3, druge zveze nimajo skupin. Najmočnejši so papirničarji, kovinarji, usnjarji, kamnoseki, tekstilci itd. Pokazal je, da je bilo delo JSZ živo, da je načelstvo imelo 39 sej, skupine in zveze pa nad 150 shodov, sestankov in občnih zborov, katerih so se udeležili zastopniki načelstva. Celotni promet v načelstveni pisarni je znašal okoli 3.700 sprejetih in oddanih dopisov.⁷⁸

Na seji načelstva JSZ 22. julija 1929 so sklenili na osnovi dopisa Strokovne zveze viničarjev,⁷⁹ ki je poročal o nastopanju duhovščine proti krščanskemu socialističnemu gibanju, poslati mariborskemu škofu »stvarno in ostro spomenico«. V njej so ga opozorili na dejstva in ga pozvali, naj napravi med svojo duhovščino red, drugače da so pripravljeni začeti boj tudi v javnosti.⁸⁰

V začetku septembra 1929 se je JSZ lotila zelo pomembne akcije za sestavo spomenice glede razvoja socialnega zavarovanja. Svoj predlog je poslala Strokovni komisiji in Narodno strokovni zvezi, ki naj bi ga proučili in potem na skupnem sestanku v okviru Delavske zbornice redigirali končno besedilo spomenice, ki bi jo poslali centrali delavskih zbornic v Beograd in ministru za socialno politiko. Dne 11. septembra 1929 so se sestale vse tri strokovne centrale Delavske zbornice in delegat Okrožnega urada za zavarovanje delavcev. Večina je bila mnenja, da je treba ostrine omiliti in posamezne predloge zaradi taktičnih ozirov prinesiti v drugi obliki.⁸¹ Delegati JSZ so bili mnenja, da bi bil to »odstop od demonstracije vrhovnih principov, zato do enotne spomenice skoraj ne bo moglo priti. Strokovno komisijo kot ne neodvisno organizacijsko instanco vežejo sklepi in direktive centrale v Beogradu, ki pa niso v skladu z

⁷⁷ Delavska pravica, 2. maja 1929; o tej Rutarjevi izjavi je poročalo tudi liberalno Jutro 25. aprila 1929 in jo imenovalo senzacionalno.

⁷⁸ Delavska pravica, 29. maja 1929.

⁷⁹ Strokovna zveza viničarjev je bila ob koncu dvajsetih let številčno najmočnejša strokovna zveza v JSZ. Vključevala je agrarni proletariat in polproletariat iz vinogradniških predelov Slovenskih goric in Halož. Njen glavni voditelj in mobilizator je bil Peter Rozman.

⁸⁰ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 3. Zapisnik seje načelstva JSZ, 22. julija 1929.

⁸¹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 3. Zapisnik seje načelstva JSZ, 11. septembra 1929.

zahtevami, ki bi se morale postaviti v interesu delavcev in nameščencev Slovenije in slovenskega socialnega zavarovanja, motreč vprašanje z našega stališča, da se morajo prispevki pobrani od zavarovancev v Sloveniji, po institucijah zavarovanja, zopet v celoti vračati, ne pa da se z denarjem delavstva Slovenije zida in vzdržuje luksuzne palače v drugih delih države...⁸²

Načelstvo JSZ je na podlagi tega sklenilo objaviti svoj predlog v celoti v Delavski pravici.⁸³ Predlog JSZ objavljen 12. septembra 1929 je vseboval izredno tehtne in konkretne zahteve: Govoril je, da je vzrok vsem pomanjkljivostim delavskega zavarovanja v zakonu o delavskem zavarovanju z dne 12. maja 1922. Po tem zakonu namreč okrožnim zavarovalnim uradom, ki slabo poslušajo, pokrivajo vsakoletni primanjkljaj okrožni uradi, ki izkazujejo pozitivni saldo. To navaja nekatere urade k neracionalnemu gospodarjenju z delavskim denarjem. Manipulativno poslovanje se deli med okrožne urade in centralo Središnjega urada v Zagrebu, kar povzroča dvojne stroške.⁸⁴ JSZ je odklonila vse predloge, ki bi hoteli reformirati in sanirati delavsko zavarovanje: »1. z znižanjem dajatev, 2. s povišanjem prispevkov in 3. z redukcijo plač nameščencev, ker nobeden teh faktorjev ni zakrivil krize in je torej vsaka taka rešitev krize krivična«. Predlagala je, da se namesto dotedanjih številnih okrožnih uradov za zavarovanje delavcev, rudarskih bratovskih skladnic, železniških humanitarnih fondov in najrazličnejših drugih fondov »ustanovi sedem popolnoma avtonomnih delavskih zavarovalnic, katerih področja imajo koincidirati s področjem delavskih zbornic in katere bodo izvajale celotno delavsko zavarovanje na svoj način in riziko. Organizacija in poslovanje delavskih zavarovalnic mora biti tako enostavno, da jih bodo mogli delavci in podjetniki brez težav kontrolirati. V ta namen zahteva JSZ vsestransko in do skrajnosti izvedeno unifikacijo zavarovanja v tehničnem in organizatoričnem pogledu. Namesto bolniškega, nezgodnega, pokojninskega in brezposelnega zavarovanja naj se uvede enotno socialno zavarovanje z enotnim prispevkom za vse vrste zavarovanj, to je za bolezni, za nezgode, za onemoglost in smrt in za brezposelnost. Vsi delavci, tudi rudarji, železničarji, privatni nameščenci itd. morajo biti brezpogojno zavarovani pri delavski zavarovalnici... V gospodarskem pogledu se mora delavskim zavarovalnicam dati in zagwarantirati možnost, da z delavskim denarjem tako racionalno gospodarijo, kakor vsako privatno podjetje. V ta namen morajo imeti delavske zavarovalnice nekak gospodarsko-političen odsek, ki ima dolžnost skrbeti za to, da se celotno premoženje delavske zavarovalnice investira in obreštuje...⁸⁶ JSZ je v svojem načrtu še predlagala, da se Središnji ured v takšni vlogi kot jo je imel, ukine in se namesto tega ustanovi nova institucija, ki bo izvrševala samo posebno kvalificirana dela, takšna ki bi jih ne mogle delavske zavarovalnice, to je izdajanje navodil delavskim zavarovalnicam, reševanje sporov, nadzorstvo delavskih zavarovalnic, centralno statistično obdelavo itd.⁸⁷ Na tak zelo konkreten in pretehtano argumentiran način se je JSZ skušala boriti za zboljšanje delavskega socialnega položaja. Predlogi, ki jih je stavila, so bili rezultat velikega poznavanja

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ Delavska pravica, 12. septembra 1929.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Prav tam.

delavskega zavarovanja in so praktično zahtevali njegovo novo kvaliteto. Vsi ti res radikalni predlogi so v tedanjem sistemu reakcionarne buržoazne diktature imeli kaj malo upov na uspeh. Bili so bolj demonstracija proti centralizmu v socialnem zavarovanju in državni ureditvi. Politična razcepljenost delavstva pa je povzročala, da voditelji konkurenčnih delavskih organizacij takšnih predlogov niso podprli, zaradi česar so imeli ti predlogi še manjšo možnost za uspeh in s tem za izboljšanje delavskega socialnega položaja.

JSZ je skušala v banovinskem proračunu za leto 1930 doseči čim večjo vsoto za delavske potrebe in tako je njeno načelstvo sklenilo v tej zadevi govoriti z banom Dravske banovine ing. Sernece. Imenovalo je delegacijo Žumer, Gostičar, Lombardo, ki naj gre k njemu.⁸⁸ V to prizadevanje JSZ za socialno delavsko zaščito in njen razvoj, ki je bilo v središču njenega delovanja leta 1929, moramo vključiti še nastop na delavskem zborovanju 28. februarja 1930 v dvorani centralnega tajništva delavskih zbornic ob obisku direktorja mednarodnega urada dela Alberta Thomasa. Predstavnik JSZ F. Terseglav je ob odobravanju večine, v svoji izjavi med drugim povedal: »... Krščanskosocialistično delavstvo Jugoslavije ugotavlja, da je socialna zaščitna zakonodaja, kakor je uzakonjena v naši državi, minimum tega, kar od države zahteva naravno pravo, krščanski družbeni red in na moralnih principih sloneča kultura Evrope. Zato pričakujemo, da se obstoječa socialna zaščitna zakonodaja Jugoslavije ne samo ne bo poslabševala, kakor je to želja jugoslovanskih poslovodskih gospodarskih krogov, nego da se bo celo izboljševala in izpopolnila kakor to že obstoječa naša socialna zakonodaja sama predvideva...«⁸⁹

III

Prvi javni spopad med krščanskimi socialisti in vrhovi slovenskega klerikalizma 1929—1930

Klerikalno hierarhijo so, kot smo videli, že dolgo vznemirjale napredne leve ideje, ki so se uveljavljale tako v družbenopolitični kot v idejno kulturni sferi med delom slovenskih kristjanov, nad katerimi si je duhovni in politični monopol lastilo slovensko klerikalno gibanje. Slovensko klerikalno vodstvo, ki je bilo povezano z velikosrbsko buržoazijo in tudi sodelovalo v diktatorski vladi v Beogradu, je hotelo v svojem političnem taboru v Sloveniji ohraniti popoln mir, ki bi mu omogočal nadaljnjo močno pozicijo v političnem življenju Slovenije. Zato so se mu zdele vsakršne napredne ideje v katoliškem taboru, ki so kakorkoli postavljale pod vprašaj ali znikale vladajoče klerikalne avtoritete in strukture, zelo nevarne. Tako so prišli pod udar vrhov klerikalnega vodstva najprej križarji, ki se pretežno sicer niso ukvarjali z družbenopolitično dejavnostjo in propagando, so pa s svojo duhovno širino in svobodnostjo, ki je stremela po duhovni prenovitvi vsega krščanskega življenja, po vzpostavitvi osebne vezi z bogom, teoretično znikali cerkveno hierarhijo in klerikalne strukture.

⁸⁸ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 3. Zapisnik seje načelstva JSZ, 27. novembra 1929.

⁸⁹ Delavska pravica, 6. marca 1930.

Križarstvo,⁹⁰ kot mladinsko gibanje katoliške mladine, se je pojavilo nekako leta 1924. O njem je že precej napisanega. Prvi razpravljavci o njem so bili križarji sami, ki so potem, ko je bilo obdobje razmaha križarstva za njimi, ugotovljali predvsem razloge in način njegovega nastanka ter skušali označiti njegovo vsebino.⁹¹

Na tem mestu bomo govorili o križarstvu v obdobju do leta 1930, ko je bilo, kot smo omenili, izraz katoliškega mladinskega gibanja.⁹² Omejili se bomo zaradi prostora in obdelanosti problema na najbolj splošne ugotovitve. Iz vsega do sedaj znanega gradiva in literature je razvidno, da je križarsko gibanje na Slovenskem nastalo dokaj samoniklo brez večjega tujega vpliva, čeprav so se tudi drugod po Evropi sočasno pojavljala vsebinsko enaka gibanja, s katerimi so se pa slovenski križarji seznanili post festum.⁹³ Rodilo se je iz osnov in problematike slovenske družbe tedanjega časa, kot izraz odpora zoper kapitalistično politiko klerikalne stranke in katoliške cerkvene hierarhije.⁹⁴ Katoliška mladina je »opazila nasprotja med načeli, ki jih je ljubila, spoštovala in doživljala do zadnjih neizprososti in pa tisto okolico, ki se je nanje sklicevala«,⁹⁵ zato je, po mnenju S. Gogale, iskala izhod iz družbene in duhovne krize.

Nezadovoljstvo s celo vrsto družbenih pojavov je križarstvo kazalo s svojo idejno-publicistično umetnostno in organizatorično dejavnostjo.⁹⁶ Prvi dve obliki delovanja sta se najbolj pokazali v križarskih revijah Almanah katoliškega dijaštva, Stražnih ognjih, Križu na gori, Rasti, Križu, Ognju in v nekaj številkah Dijaškega koledarja. Najpomembnejši križarski organizatorji in publicisti so bili študentje, med njimi Anton in France Vodnik, Božo Vodusek Franjo Čibej, Tine Debeljak, Vilko Fajdiga, Tomaž Furlan, Stanko Gogala, Edvard Kocbek, Niko Kuret, Rajko Ložar, Jože Pogačnik,⁹⁷ kar pa se tiče organizacijske dejavnosti, moramo omeniti razne kulturne krožke ter počitniške tečaje in taborjenja. Najpomembnejša organizacija križarjev je bila Akademski Orel. S svojo dejavnostjo so precej razmajali togost in trdnost katoliških študentskih društev.⁹⁸

Težko bi natančno opredelili bistveno hotenje križarjev. Mnenja o njem so se med križarji samimi pozneje razbijala. Med njimi so obstajale razlike v

⁹⁰ Ime dobilo po reviji Križ na gori; izhajal 3 letnike od 1924/25 do 1926/27 in potem obnovljen pod imenom Križ od 1928 do 1930.

⁹¹ Najpomembnejše take poskuse so napisali Stanko Gogala O pedagoških vrednotah mladinskega gibanja. Ljubljana, 1931... strani; Stanko Cajnkar, Moderni časi in mladinsko gibanje. Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, št. 3. stran 46; Edvard Kocbek, Mladi. Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, str. 193—195; Božo Vodusek, Mladinski problem, Sodobnost II, 1934, str. 20—26 in str. 386—397; France Vodnik: Mladinsko vprašanje, Dom in svet 1934, stran 297 in še komunist Bratko Kreft, Borba katoliške mladine. Književnost II, 1934, str. 140—147. V novjšem zgodovnopisju pa so križarje najtemeljiteje obravnavali Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji I. Ljubljana 1960, str. 122—138; najobsežnejša in najbolj kompleksna študija o križarstvu je Marka Dvořaka, Poizkus orisa križarskega gibanja. Nova pot XXI, 1969, št. 4—6, str. 146—191, št. 7—9, str. 242—278, št. 10—12, str. 395—402; najnovejša in zelo vsestranska pa je analiza križarstva v delu Slavka Kremenska, Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941. Ljubljana 1972, str. 106—117 in 157—165.

⁹² Nekateri avtorji, med njimi M. Mikuž in M. Dvořak potegujejo križarstvo še dalje, M. Mikuž do 1936, M. Dvořak do 1945 in z njimi poimenujeta vse intelektualno duhovno gibanje naprednih katoliških študentov in inteligence, ki se je politično štelah krščanskim socialistom.

⁹³ Kremenski, stran 114.

⁹⁴ Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji I, stran 124.

⁹⁵ B. Vodusek, Mladinski problem. Sodobnost II, 1934, stran 22.

⁹⁶ Kremenski, stran 113.

⁹⁷ Prav tam, stran 115.

⁹⁸ Prav tam, stran 115.

poudarkih posameznih prvin. Razumljivo je, da so posamezniki v mladostnem odporu do družbenega življenja, ki ga niso sprejemali za svoje, iz različnih razlogov, odgovarjali na različne načine.⁹⁹ Stanko Gogala pravi, da je križarska mladina spoznala bistveno vrednost religioznosti in tej osnovni vrednosti podredila vse druge. Hotela je ustvariti nov tip religioznega človeka, ki bi tudi v vsakdanjem življenju živel krščansko življenje. Zelela je preplesti vse kulturno življenje Slovencev z religioznimi vidiki.¹⁰⁰ Svojo religioznost pa so pojmovali drugače, kot jo je bila vajena tradicionalna katoliška cerkev. Njim je bil bog viden kot »lastna duša, kot sonce, kot zemlja«.¹⁰¹ Zavzemali so se za neposredno osebno doživljanje boga brez posrednika cerkvene hierarhije. »... Bog in duša: tu vmes ni nikogar, to je čisto svoja vez stvarnika in stvari. To individualno življenje je pravo in središče vsega. Pod tem vidikom si urejamo in usmerjamo vse druge življenjske odnose.«¹⁰² Zaradi tako pojmovanega krščanstva jih je katoliška cerkev kritizirala.¹⁰³ Branili so se, da njihov pokret ni versko gibanje, je le težnja k obnovi celotnega življenja, tako kulturnega, socialnega, zasebnega; in ker jemljemo religijo za temeljno osnovo vseh življenjskih manifestacij in je ta osnova z drugimi osnovami vred oslabela v članih cerkve, zato je nujno, da se naše težnje pred vsem ostalim usmerjajo v okrepitevi te temeljne osnove... Iz vseh teh razlogov pokret kot težnja k novemu življenju neposredno ni podrejen organski avtoriteti Cerkve.¹⁰⁴

Kljub vsemu pa bi le za redke križarje v tem času veljalo, kar je zapisal Božo Vodusek leta 1934: »Katoliško mladinsko gibanje je bilo sovražno oficialni katoliški javnosti... Ko pa je mladina spoznala, da je katolicizem dejansko, čeprav ne teoretično istoveten z oficialno katoliško javnostjo, se je počasi odvrnila tudi od katolicizma samega, ker ni videla možnosti, da bi v okviru katolicizma uresničila svoje npravne težnje.«¹⁰⁵ Če bi skušali na kratko označiti križarstvo, bi se lahko pridružili B. Kreftu, ki je zapisal, da je bilo križarstvo »bolj versko reformatorsko, kot politično gibanje«.¹⁰⁶ V najizbrnejšem delu o križarstvu, pisanem z velikim poznavanjem in veliko simpatijo, ali celo istovetenjem za križarske ideje, M. Dvořak označuje večino križarjev politično za krščanske socialiste, »čeprav te svoje politične orientacije niso tako vehementno poudarjali, kakor so jim jo njihovi nasprotniki pripisovali. Pripadnost politični formaciji je pomenila križarjem po njihovih načelih manj kot pripadnost križarskemu gibanju in osebnemu prepričanju, ki se nikoli ne more v popolnosti strinjati s katerimkoli političnim programom. Bili so zagovorniki osebno doživljenih idej in šele tem so se bili pripravljene popolnoma pokoriti, vendar ne pokoriti nekritično in kot ubogljiva masa, temveč osebno svobodno in aktivno. Prav zaradi tega bi o križarjih kot o orga-

⁹⁹ Prav tam, stran 115.

¹⁰⁰ Stanko Gogala, O pedagoških vrednotah mladinskega gibanja, str. 203–204.

¹⁰¹ Tretje leto. Križ na gori III, 1926/27, stran 2.

¹⁰² — IV. V novo leto. Križ na gori II, 1926, stran 4.

¹⁰³ Prvo takšno kritiko je napisal A. Ušeničnik v Slovincu, 17. februarja 1926. Očital je, da vnašajo v svoje ideje duha novega protestantizma. Jeglič pa je isti dan zapisal v svoj dnevnik, da se mora zadeva razčistiti in nevarna struja zatreti. — Dnevnik škofa Jegliča, 17. februarja 1926, prepis v arhivu CK ZKS.

¹⁰⁴ D. P. (Dora Pegan — opomba J. P.) Avtoriteta. Križ na gori II, 1926, str. 68–72.

¹⁰⁵ B. Vodusek, Mladinski problem. Sodobnost II, 1934, stran 22. (Proti Vodušku je pisal F. Vodnik, Mladinsko vprašanje v Domu in svetu, 1934.)

¹⁰⁶ Bratko Kreft, Borba katoliške mladine. Književnost II, 1934, stran 141.

niziranih krščanskih socialistih težko govorili. Da so bili socialisti, je bilo pri njih drugotnega pomena, predvsem so bili križarji...¹⁰⁷

Vseeno pa ne smemo zanemariti, da so se nekateri posamezniki iz križarskega kroga zavedali pomena neposrednega delovanja za družbenopolitične cilje. O Miru Jeršiču in njegovem članku o novem gospodarstvu smo že govorili. Aleš Stanovnik je izrazil prepričanje, da bo »pokret, ki je predvsem religiozen, močno vplival na socialno in politično življenje. Ob političnem razmišljanju človek po nujnosti posledic religiozne obnove na politiko naravnost strastno zahrepeni...¹⁰⁸ Kot človek, ki politično razmišlja, je tudi napisal članek Nova država, kjer je povedal svoje prepričanje, »da zverženost in zamotanost družbenega življenja hiti nevzdržno h koncu. Človeške tvorbe v oblikah držav so že godne za pogin. Je samo še vprašanje kratkega razdobja, ko se bodo na razvalinah zmehaniziranih držav zgradile nove tvorbe ljudskega sožitja, ki ne bo temeljilo na sili in paragrafih, ampak na ljubezni in vzajemnosti... To novo življenje že diha z vzhoda. Poročevalci trdijo, da vstaja v zadnjih letih tam nov svet. Čisto poseben način skupnega življenja, preprosto in mehko brez zamotanih statutov... Vsi čutimo, da nam sedanja naša oblika ne prija več. Zato se nikar ne silimo z njo in ne dopovedujemo sebi in drugim, da to ljubimo, da to hočemo...¹⁰⁹ V smislu odločnega političnega apela je pisal o narodnem vprašanju Božo Vodušek. Zavračal je unitarno jugoslovanstvo pri Slovencih in kritiziral tudi klerikalno manipuliranje s slovensko avtonomijo. Razvil je svoj pogled na slovensko narodno vprašanje, ki je bil nedvomno najnaprednejša koncepcija tega vprašanja na Slovenskem, ki je šla vštric s tisto, ki jo je razvijala svobodomiselná mladina v reviji Mladina. Vodušek je med drugim pisal: »Propagiranje jugoslovanstva s strani Slovencev med Slovenci je neetično, dokler od strani Srbov ni dana podlaga enakopravnosti. Edino ena pot bi bila etična: ne propagiranje med rojaki, ampak nasprotno med Srbi, kajti tam je »ta ideja visokoetična, ker pomeni odrekanje nasilju« in nadaljuje: »slovenski avtonomistični ideal, je lastno politično kulturno in gospodarsko življenje Slovencev, ohranitev posebnega mišljenja in čutenja in posebne povesti. Ta ideal gradi na krivice in neenakopravnosti, ki jih trpimo, vendar jih ne zavrača s primernim moralnim poučkom. Mislim, da je v jedro zadet kot kompromisarski.« Zaključuje z mislijo: »Naša notranja neenakopravnost izvira iz dejstva, da mi Slovenci še nismo političen narod, da še nismo spočeli najvišjega političnega ideala, ki mu ta naziv pristaja... Lastna državna oblika je za narod enak ideal kakor za poedinca osebna svoboda. Ko bo ideal lastne državne oblike sam po sebi rastel iz vseh nas, se bo vprašanje načina njegove uresničitve samo rešilo... V okviru sedanje države je edina rešitev v tem duhu federacija,«¹¹⁰

S takim pisanjem v svojih revijah so izražali do vseh pomembnih življenjskih vprašanj drugačna stališča, kot vladajoča struktura slovenskega klerikalizma in s tem ogrožali njen monopol v katoliških vrstah in netili nemir. Čeprav križarjev ni bilo veliko in so bili razmeroma precej ekskluzivni, so vseeno s svojimi idejami predstavljali latentno nevarnost za klerikalni vpliv na kato-

¹⁰⁷ Marko Dvořak, Poizkus orisa križarskega gibanja. Nova pot, 4—6, 1969, stran 159.

¹⁰⁸ Aleš Stanovnik, Katoliški akademiki o svojem pokretu. Socialna misel IV, 1925, stran

104.

¹⁰⁹ Križ na gori II, 1926, str. 94—96.

¹¹⁰ Božo Vodušek, Etika in politična misel Slovencev. Križ na gori III, 1926/27, str. 103—109.

liške študente, zato jih je klerikalno vodstvo stalno kritiziralo in skušalo omejiti njihov vpliv med katoliško akademsko mladino. Iz odbora Akademске zveze mu je uspelo oktobra 1928 izriniti križarje. Križarjem je ostala še postojanka v Akademskem Orlu.¹¹¹ Odločilo se je udariti po njem, kajti že dalj časa mu je bil s svojim nastopanjem trn v peti.

Akademski Orel je bil v organizacijskem pogledu odsek Jugoslovanske orlovske zveze. Skupina križarjev okrog Pina Mlakarja je našla v njem primeren okvir, za telesne vaje iz notranje potrebe ob zavračanju telovadbe zaradi nje same. Akademski Orel je v svojem nastopu smešil tradicionalen način orlovskega telovadnega sistema in s tem užalil Orlovsko zvezo, v kateri je igral že pomembno vlogo prof. Ernest Tomc. Orlovska zveza se je februarja 1929 odločila za njegov razpust.¹¹² V svojem odloku je navedla le, da je AO kazal veliko upornost in trajno nesolidarnost proti osrednjim odborom in da bi njegov nadaljnji obstoj škodoval ugledu in bodočnosti orlovske organizacije.¹¹³ V brošuri *Moja opazovanja*, s katero je polemiziral proti AO eden glavnih pobudnikov ukrepov zoper križarje Franc Zabret,¹¹⁴ so bili navedeni pravi vzroki razpusta. To je bilo pisanje krščanskih socialistov v reviji *Ogenj*, ki so kritizirali in smešili orlovsko organizacijo, češ da zganja dresuro, uči slepo pokorščino in ubija razsodnost. Predvsem so se obesili na izjavo E. Kocbeka v *Ognju* konec leta 1928, da je vsak krščanski socialist prižigalna vrv, ki vodi do smodnika.¹¹⁵ Z njo so dokazovali, da hoče Kocbek razbiti orlovsko organizacijo. V pogojih, ki jih je predsedstvo Orlovske zveze junija 1929 postavilo članom Akademskega Orla, ki jih morajo le-ti sprejeti, pa bo predsedstvo spremenilo svoj sklep o razpustitvi Akademskega Orla, so bile tudi tele točke: Kocbek mora preklicati svoje pisanje v *Ognju* ali pa ga mora Akademski Orel izključiti iz svojih vrst; noben orlovski funkcionar ne sme delovati v konkurenčni organizaciji (pri tem so mislili Krekovo mladino — opomba J. P.); Akademski Orel priznava popolno pristojnost Jugoslovanske orlovske zveze pri urejanju razmerja orlovstva do vseh drugih organizacij in podobno.¹¹⁶ Člani Akademskega Orla v take pogoje niso privolili, češ da jih žalijo in zahtevajo, da bi ravnali proti svoji vesti¹¹⁷ in tako so se pogajanja pred orlovskim razsodiščem razbila. Nato so člani razpuščenega Akademskega Orla poleti 1929 izdati tiskano *Spomenico Akademskega Orla* vsem orlovskim družinam in slovenski katoliški inteligenci (večji format na 12 straneh), ki je razkrinkavala početje predsedstva Jugoslovanske orlovske zveze, v kateri je imel odločujoč vpliv prof. Tomc, ki je bil izrazito nasproten katoliškemu mladništvu — križarstvu. Na to spomenico je predsedstvo Jugoslovanske orlovske zveze odgovorilo tako, da je članu razpuščenega Akademskega Orla Dragu Ulagi ukinilo štipendijo za študij na telesnovzgojni šoli v Berlinu. Dne 24. novembra 1929 pa je bil na občnem zboru Jugoslovanske orlovske zveze Akademski Orel obsojen kot krivoverska organizacija in potrjen njegov razpust.¹¹⁸

¹¹¹ Kremenšek, stran 112.

¹¹² Prav tam, stran 113.

¹¹³ *Spomenica Akademskega Orla vsem orlovskim družinam in slovenski katoliški inteligenci*, 12 strani, večjega formata, Ljubljana 1929.

¹¹⁴ Franc Zabret, *Moja opazovanja*, 13 strani, Ljubljana 1929, stran 5.

¹¹⁵ Zabret, *Moja opazovanja*, stran 9.

¹¹⁶ *Spomenica Akademskega Orla*, stran 7.

¹¹⁷ Prav tam.

¹¹⁸ Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, stran 134.

Reakcionarni klerikalni voditelji v orlovski organizaciji pa se niso dolgo veselili, kajti zmagoslavje jim je zagrenil decembra 1929 diktatorski vladni ukrep, s katerim je bil ves Orel razpuščen in ustanovljen za vso državo Sokol krajevine Jugoslavije, kamor se lahko Orli vključijo.

Leta 1932 so bivši člani Akademskega Orla obnovili svojo organizacijo, ki je bila sedaj podrejena samo Akademski zvezi.

V začetku leta 1930 se je klerikalno vodstvo spravilo nad Jugoslovansko strokovno zvezo, želeč obračunati z njenimi socialističnimi pogledi, njenim kritičnim odnosom do klerikalne politike in njeno neodvisnostjo. Izrabilo je novoletni uvodnik Delavske pravice, ki je zapisala, da zaradi nerešenega delavskega eksistenčnega vprašanja prehaja omejevanje porodov v vse širše plasti naroda, in se vprašala, kaj konkretno stori cerkev, da bi rešila delavsko vprašanje. Slovenec je takoj ostro reagiral in obdolžil Delavsko pravico in krščanske socialiste, da so frazerji, da hočejo z odmikanjem od ostre linije cerkvenosti pridobivati delavce. »Toda zelo se motijo, kajti s polovičarsko zabrisano katoliško ideologijo, ki malikuje pred duhom časa, ne bodo dosegli nobenega vpliva na delavske mase... Imponirali bomo le s smotrnim delom v strogo katoliškem smislu in poudarjanju katoliških vidikov brez kompromisarstva...« Slovenec je še zapisal, da »kdor smatra socializem za formulo bodočnosti, je to le znak zapoznelega mišljenja.«¹¹⁹

Delavska pravica se tega napada ni ustrašila in je 16. januarja s člankom Bodi luč — zgodi se resnica, ostro odgovorila Slovincu. Povedala mu je, da nima več pravice govoriti o smereh v katoličanstvu in druge poučevati, ker »Slovenec bi hotel biti politično glasilo katoličanov, a je to smer izgubil. Postal je sličen ostalemu časopisju. Smeri nima nobene: ne ljudske, ne krščansko-socialne, skratka: nobene... Potrebuje le še malo framasonerije, pa bo čisto vseeno, ali čitamo njega ali Jutro.«¹²⁰

Polemika in ostrina sta se še stopnjevali, ko je Slovenec 19. januarja v odgovoru Delavski pravici očitil »zmotno pot«, po kateri usmerja svoje gibanje, da preveč suženjsko posnema svojega vzvišenega vzornika Vitusa Hellerja, ki da psuje duhovščino in mu ni nihče dovolj krščanski. Delavska pravica je na to odgovorila 23. januarja s člankom Vemo kaj delamo, v katerem je opredelila svoje odnose do cerkve in klerikalne politične stranke. Povedala je, da niti Slovenec niti nobena skupina v vodstvu klerikalnega gibanja ne more določati, kdo bo vodil delavsko organizacijo in pisal v Delavsko pravico, da krščanski socialisti v versko-kulturnem oziru priznavajo ordinariat in škofovo avtoriteto, v gospodarskih in organizacijskih vprašanjih pa so docela samostojni. Za krščanske socialiste, da je kapitalistični sistem samo eden in se bodo borili proti njemu, kjerkoli ga najdejo tudi v tako imenovanih katoliških podjetjih.

Polemika je, kakor smo videli, zavzela takšen ton, da je grozila, da se katoliške vrste razbijejo. Ob tej nevarnosti je pogel vmes, kot vedno v kritičnih trenutkih za slovensko katolištvo, škof Jeglič. Krščanski socialisti so imeli z njim dobre stike, ker je bil naklonjen njihovemu gibanju. Jeglič je sestavil izjavo, ki naj bi jo prinesla Slovenec in Delavska pravica, toda Slo-

¹¹⁹ Slovenec, 9. januarja 1930.

¹²⁰ Delavska pravica, 16. januarja 1930.

venec te izjave ni hotel objaviti. Nato je Jeglič sestavil novo izjavo, ki pa jo je Delavska pravica odklonila, ker je menila, da bi ji ta izjava med delavstvom škodovala, nasprotni časopisi pa bi jo lahko izrabljali. Storila je vse, da prepreči objavo. Toda Zabret in Ahčin sta izjavo brž pograbila in objavila v Slovincu 4. februarja 1929.¹²¹ Izjava se je glasila: »Z oziroma na trditev »Pravice« št. 3, da je Slovenec »nehal biti katoliški list« izjavljam podpisani: »Ker ima Slovenec nalogo, da politično, narodno, socialno, gospodarsko življenje med narodi presoja v luči nauka katoliške Cerkve in v tem duhu o njem razpravlja v uvodnih člankih in drugih poročilih moram reči, da je Slovenec katoliški dnevnik in to svojo nalogo uspešno vrši. Ni pa zgolj verski ali nabožen list... V Ljubljani 27. januarja 1930 Anton Bonaventura škof.«¹²²

Ker je Slovenec objavil, da je to škofovo izjavo dobila tudi Delavska pravica, je pa ni objavila, se je ta 5. februarja odločila za objavo, da bi ne dala klerikalcem argumenta za napade, češ da ne spoštuje škofove avtoritete. Objavo je pospremila z zahtevo Slovincu, naj prekliče vse obdolžitve izrečene na njen račun v obeh Slovenčevih člankih 9. in 19. januarja in pribila, da »dokler uredništvo Slovenca teh obdolžitve javno v Slovincu ne prekliče, za nas in vse organizirano krščanskosocialistično delavstvo boj zaradi ideje in pokreta ne more in ne sme biti končan!«¹²³

Z izjavo, ki je postavila Delavsko pravico v izredno težak položaj in jo v bistvu prisilila požreti grenko pilulo, škof Jeglič osebno gotovo ni nameraval pritiskati na krščanske socialiste. To je razvidno iz zapiskov v njegovem dnevniku in iz njegovega pastirskega pisma za leto 1930, ki ga imamo lahko za njegovo politično oporoko.¹²⁴ V njem je pisal o krščanskih socialistih tole: »...Krekova mladina je v tesni zvezi z Borci in Jugoslovansko strokovno zvezo. To so trije deli dobro zamišljene organizacije katoliškega delavstva. Svoj sedež imajo v Delavski zbornici v Ljubljani. Imajo pa mnogo nasprotnikov, tudi od strani naših krščanskih inteligenčnih delavcev. Boje se, da bo ta močna delavska organizacija zabredla in sicer, da bi mogla biti nekako marksistična, nekako nekrščanska. Prepričan sem in vem, da bo med letom ta močna delavska organizacija dokazala, da se od marksistov bistveno loči, da zahteva od članov globoko krščansko življenje... Boli pa me njihova preostra in brezobzirna borba... Vse gospode, ki ljubite naš pokret, ki ljubite tudi delavce, prosim, proučujte socialne probleme in pomagajte delavskemu gibanju, da bi se pravilno razvilo. Tega gibanja ne bo nikdo zaustavil. Gorje nam Slovincem, ako bi se ga poskušalo v nastali borbi razbiti.«¹²⁵ Toda Jeglič v tem času ni več odločal, klerikalno vodstvo se je že poslužilo intrige in ga pritisnilo v pokoj.¹²⁶

Klerikalno vodstvo pa je sklenilo krščanske socialiste in njihovo glasilo, zaradi njihovega upornega stališča gospodarsko streti. Uredilo je, da je odbor

¹²¹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. 1, M. 3. Zapisnik seje načelstva JSZ, 19. februarja 1930.

¹²² Slovenec, 4. februarja 1930.

¹²³ Delavska pravica, 23. januarja 1930.

¹²⁴ Janko Prunk, Škof Jeglič — politik. Kronika III, 1971, stran 175.

¹²⁵ Pastirsko pismo za leto 1930. Ljubljanski škofijski list, št. 1, 1930.

¹²⁶ Srečko Zumer navaja v svojih spominih, da mu je škof Jeglič spomladi 1930 pripovedoval, kako je prišlo do tega, da je zaprosil za razrešitev svoje službe. Vsa njegova okolica ga je že nekaj časa nagovarjala, naj se umakne. On pa je to odločno zavračal. Ko pa mu je ob nekem napadu kapi to svetoval tudi zdravnik, je napisal prošnjo in jo oddal svojemu kanclerju. Ponoči se je premislil in hotel prošnjo umakniti; kancler, zvesti človek klerikalne stranke, pa mu je dejal, da je prošnjo že odposlal v Vatikan.

I. Delavskega konsumnega društva,¹²⁷ ki mu je načeloval dr. A. Gosar odvedal Delavski pravici mesečno podporo v višini 3.000 din. Srečko Žumer je pri Gosarju protestiral zaradi tega in ga opozoril, da se je to zgodilo pod Gosarjevim načelstvom.¹²⁸

Delavska pravica se je znašla v velikih finančnih težavah. Ravnatelj Jugoslovanske tiskarne Karl Čeč je zapretil, da ne bo več tiskal časopisa, če ta ne poravnata dolga 25.000 din. Ta denar je potem v nekaj dneh prinesel S. Žumru dr. Aleš Stanovnik, s pripombo, naj o tem molči in dolg poravnata.¹²⁹ S tem je bilo rešeno glasilo krščanskih socialistov, ki je bilo odločilnega pomena za njihovo organizacijo in njihovo propagando. Po tej krizi Delavska pravica ni imela več finančnih težav, vzdrževala se je iz delavske naročnine in tako lahko neomahljivo razglašala neodvisno delavsko usmeritev.

Klerikalna reakcija je bila odločena krščanske socialiste podrediti sebi ali pa jih razcepiti in v odcepljenih organizacijah priti do vpliva. Toda vsi takšni poskusi so zaradi odločne volje delavstva in njihovih voditeljev, ki so se odločili za socializem, za zdaj propadli. Tako je propadel maja 1930 poskus snovanja neke delavske krščanske socialne organizacije v Mariboru, ki jo je poskušal kanonik Hrastelj. Izdal je dve številki časopisa Delavska fronta in zahteval od JSZ, da ga ta prizna za svoje pokrajinsko glasilo. JSZ je vsako tako zblíževanje odklonila, ker je bil časopis namenjen razbijanju njenih vrst. Časopis pa je moral kmalu prenehati, ker ni imel nobenega odziva v delavskih vrstah.¹³⁰ Julija 1930 je poslal načelstvu JSZ pismo militantni klerikalec kranjski dekan M. Škrbec. V njem ga je pozival, naj le-ta korigira delo, naj vzame nazaj dr. Gosarja ter napadal funkcionarje JSZ in Krekove mladine zaradi njihove marksistične usmerjenosti. Načelstvo je Škrbcu odgovorilo, da zavrača vse njegove napade in tudi njegovo povabilo na sestanek v Kranju zaradi ustanovitve delavske krščanske organizacije.¹³¹

V ta prvi spopad uradnih katoliških krogov s krščanskimi socialisti spada tudi teoretično ekonomska polemika med dr. Gosarjem, ki je v tem času odšel na nekako sredinsko pozicijo in zapustil nauke in boj krščanskega socializma,¹³² ter teoretikom JSZ patrom dr. Angelikom Tomincem.

Delavska pravica se je 12. februarja 1931 v članku Boj materializmu, spotaknila ob dr. Gosarjeva sociološka predavanja na ljubljanski univerzi, češ da se je postavil na popolnoma materialistično kapitalistično stališče, ker je zavrgel delo kot barometer za določanje delavskega zaslužka in razglasil, da se mora zaslužek ravnati po ceni izgotovljenega produkta. Očitala mu je, da on, ki hoče veljati za propagatorja krščanske miselnosti, zastopa tezo, naj se moralna ravna po gospodarstvu, ne pa narobe. Zmotna, da je tudi njegova kritika marksizma. Gosar je odgovoril 19. februarja Delavski pravici s člankom Ali je to materializem, kjer je poudaril, »da se mezde resnično določajo po tržnih

¹²⁷ Delavsko konsumno društvo je kot zadružno organizacijo krščanskega delavstva organiziral J. Ev. Krek in se je dobro razvijala. Počasi pa so v njenem vodstvu prevladali oportunistični elementi, ki so se solidarizirali s klerikalnim vodstvom.

¹²⁸ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 3. Zapisnik seje načelstva JSZ, 19. februarja 1930.

¹²⁹ Žumer, spomini v rokopisu stran 7.

¹³⁰ Prav tam, stran 7.

¹³¹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 4. Zapisnik seje načelstva JSZ, 24. julija 1930.

¹³² Gosar je to tudi jasno dokumentiral v svojem velikem ekonomsko teoretičnem delu Za nov družbeni red, I, 1933, kjer svoj družbeni model ni imenoval več krščanski socializem, ampak krščanski solidarizem.

razmerah in ne po kakšnih socialnih vidikih, to je pač dejstvo, ki ga v modernem gospodarskem življenju ni mogoče zanikati niti spremeniti. Tega dejstva niso mogle spraviti s sveta nikake želje in zahteve, po katerih bi bil delodajalec dolžan plačati delavcem toliko, da bi dostojno živeli...«

Pater A. Tominec je potem v Delavski pravici 26. februarja prijel Gosarja za njegovo trditev in dejal, da »če bi trditev dr. Gosarja bila resnična, potem imajo prav komunisti, ki trdijo, da je edina rešitev preureditev današnje družbe nasilna revolucija«. ¹³³ Atom (psevdonim za Angelika Tominca — opomba J. P.) potem nadaljuje, da ima Gosar prav, ko trdi, da je res današnje gospodarstvo zgrajeno na dobičku; ni pa prav, da se hoče s tem žalostnim pojavom pomiriti in ga postaviti kot nespremenljivo dejstvo. Atom zaključuje, da je to dejstvo moč spremeniti po socialni zakonodaji, ki jo mora izdati država in urediti produkcijo. ¹³⁴

V tem Atomovem članku smo videli dve tipični krščanskosocialistični maksimi, prvo je vera v socializem, v družbeno lastnino produkcijskih sredstev, druga pa, da more do tega priti po mirni poti s strukturalnimi reformami, ki naj jih izvede država, torej zanikanje revolucije. Ti pogledi so popolnoma enaki pogledom, ki jih je zagovarjala v tem času evropska socialna demokracija.

Slovenska socialna demokracija, ki je registrirala to polemiko, ni pohvalila Atomovih konceptov, pač pa je dejala, »da so ji krščanski socialisti napoti, ker ji nasprotujejo in delajo zgago...« ¹³⁵

IV

Zaostritev pritiska na krščanske socialiste s strani klerikalnih vrhov ob papeževi okrožnici Quadragesimo anno 1931—1932

V letih 1931/32 so se morali krščanski socialisti znova braniti pred napadi klerikalnih vrhov. Šlo je za samo ime krščanski socializem in za program JSZ, katero si je hotelo klerikalno vodstvo popolnoma podrediti. Ob izidu papeževe okrožnice Quadragesimo anno, 15. maja 1931, je Slovenec 24. junija 1931 prinesel uvodnik dr. Ahčina Katolicizem in socializem, v katerem je ta na osnovi okrožnice spregovoril kratko o razvoju socializma v svetu. Povedal je, da je socializem razcepljen na radikalno komunistično krilo, ki si prizadeva z revolucijo spremeniti družbene razmere, in na zmernejšo socialistično smer, ki je odstopila od načela nasilnega boja za odpravo privatne lastnine. Pravi, da so zato mnogi kristjani skušali priti skupaj s socialisti, kar pa da ni mogoče, ker »čeprav je socializem glede razrednega boja in lastninske pravice zavzel pravičnejše stališče, ostaja vendarle po svojem nauku, zgodovinskem razvoju in kot pokret še vedno nezdružljiv z naukom katoliške Cerkve, ker bi sicer moral prenehati biti socializem. Nasprotje med socialističnim in krščanskim družbenim pojmovanjem je nepremostljivo.« ¹³⁶ Zato

¹³³ Delavska pravica, 26. februarja 1931.

¹³⁴ Prav tam.

¹³⁵ Delavska politika, 6. maja 1931.

¹³⁶ Slovenec, 24. junija 1931.

zaključuje, da je pojem krščanski socializem nasproten sam v sebi in poziva krščanske delavce, ki stoje v vrstah socializma, naj se vrnejo nazaj k Cerkvi.¹³⁷ Delavska pravica je na to odgovorila 9. julija 1931: »... Ko bi se vsi katoličani iz ljubezni do delavstva pečali objektivno s socializmom in z odnosom marksizma do socializma, bi morali vedeti, da je v marksističnem gibanju zelo veliko zdravega in lepega idealizma, ki ni brez etične podlage. Tudi bi morali vedeti, da ni nastalo v zadnjih petdesetih letih napeto razmerje med krščanstvom in marksizmom brez krivde krščanske družbe...«¹³⁸ Dalje je povedala, da se najdejo danes med marksisti taki, ki iščejo pot do zbližanja in združitve socializma s krščanstvom. Vključiti se v to prizadevanje bi bila naloga katoliške družbe, če je še kaj katoliška in krščanska in potem zaključuje, da »... edino na ta način bomo podprli zadnjo socialno okrožnico. Sveti oče je sicer podal smernice. Toda če bomo te smernice samo priobčevali, celo več ali manj tendenciozno, kakšna bo praktična korist od tega? Sami komentariji ne pomagajo. Kar je edino potrebno, to je: Začeti v duhu okrožnice delati na vseh poljih dosledno in radikalno.«¹³⁹ Zaradi takega pisanja Delavske pravice in levega protikapitalističnega duha, ki je prevladoval v JSZ in se ni menil za vse pozive klerikalnih krogov, k zmernosti v socialnih pogledih in pokorščini cerkvenim avtoritetam, je škof Rožman konec julija 1931 sklical konferenco duhovnikov iz delavskih krajev, ki naj bi spregovorila o teh vprašanjih. Škof Rožman je bil izrazito klerofašistično usmerjen in zvesto orodje v rokah reakcionarnih vrhov klerikalne stranke.¹⁴⁰ Na konferenco so bili vabljeni samo škofiji in klerikalni stranki zvesti duhovniki, frančiškanov niso vabili. Pater Ačko se je vseeno nevabljen udeležil seje in stenografiral njeno vsebino.¹⁴¹ Na seji so škof Rožman, F. Zabret in dekan M. Škrbec ostro kritizirali JSZ; očitali so ji, da 1. v vodstvu JSZ sedijo boljševiki; 2. odklanjajo duhovnike (škof Rožman je pripomnil, da so odklonili dr. Ahčina); 3. ne pokoravajo se cerkvi; 4. Hohoffa propagirajo; 5. Brüninga sramotijo; 6. s frančiškani se bratijo; 7. učijo razredni boj; 8. z marksisti paktirajo; 9. v vodstvu JSZ sedijo tatovi; 10. ne držijo se politične linije SLS; 11. odpirajo fronto navznoter, namesto navzven; 12. nevarni so Cerkvi, politiki in državi; 13. med sabo trpijo buržuje (dr. Gosar, dr. Stanovnik!); 14. nepokorni so duhovnikom; 15. ne hodijo v cerkev; 16. krivo pišejo o Cerkvi in jo napadajo.¹⁴² Pater F. Ačko je javno pozval Škrbca na odgovor, kdo je tat v JSZ, toda ta ni mogel ničesar točnega povedati, je pa vseeno vztrajal pri svoji izjavi. Sklep seje je bil, da se ustanovi nova organizacija za katoliške delavce, ali pa se je treba polastiti vodstva JSZ in vreči sedanje nepokorno.¹⁴³

Ačko je odnesel stenogram seje na načelstvo JSZ, to pa je na svoji seji 5. avgusta 1931 sklenilo pri škofu protestirati zaradi očitkov.¹⁴⁴ Srečko Žumer je to zahrbtno rovarjenje posredno razkrinkal v Delavski pravici 27. avgusta 1931 s člankom Ali delavska strokovna organizacija ali delavska podporna

¹³⁷ Prav tam.

¹³⁸ Delavska pravica, 9. julija 1931.

¹³⁹ Prav tam.

¹⁴⁰ Mikuž, Pregled zgodovine NOB I, str. 110—113.

¹⁴¹ Arhiv IZDG, Zapuščina Srečka Žumra, F. Ačko, spomini v rokopisu xerox kopija, stran 15, v originalu, stran 8.

¹⁴² F. Ačko, spomini v rokopisu stran 17.

¹⁴³ Prav tam, stran 17.

¹⁴⁴ Prav tam, stran 17 in Zapisnik 8. redne seje načelstva JSZ 5. avgusta 1931, arhiv IZDG, fond JSZ.

društva, v katerem je zapisal, da JSZ ne uživa posebne dobrohotnosti v širši katoliški javnosti. V zadnjem času, da so se pričeli pojavljati v gotovih krogih nameni ustanoviti delavska podporna društva, ki bi ne imela nobene zveze s krščansko strokovno organizacijo. Pravi, da mora biti vsem jasno, da podporna društva ne zadoščajo za izboljšanje delavskega socialnega položaja. Za ta cilj se je treba boriti. Ta boj pa omogočajo delavske strokovne organizacije, ki so bojne organizacije za delavske pravice. Vsako drugačno delavsko združevanje, ki nima značaja boja proti kapitalističnim krivicam, je delavstvu škodljivo.¹⁴⁵

Delavstvo je takoj vedelo, odkod preti nevarnost, in nameni škofije so bili prepričani. Škofija ni mogla mirno pogoltniti tega poraza in škof Rožman je pisal potem Ačku pismo, v katerem ga je imenoval za veleizdajalca in mu dosmrtno prepovedal obisk vseh sej in sestankov na ljubljanski škofiji.¹⁴⁶

Ob tako zaostrenih odnosih, kakršni so bili med škofijo in vodstvom JSZ, je bila tudi spomenica na episkopat, ki jo je izdala JSZ skupaj s Radničkim strokovnim savezom iz Zagreba in Jugoslovanskim strokovnim savezom iz Splita na skupni konferenci krščanskega delavstva v Ljubljani, brez pomena in bolj znak kritike kot pa pričakovanje pomoči. V spomenici so ugotavljali, da je episkopat v Jugoslaviji indiferenten do strokovnega gibanja. Povedali so, da delavske zbornice podpirajo socialistične sindikate, liberalci nacionalne delavske organizacije, njih pa nihče. Zato pozivajo episkopat, da zainteresira vse vernike za krščanske delavske organizacije, kajti bore se za krščanstvo itd.¹⁴⁷

Episkopat je šel svojo protisocialistično in protikomunistično pot. Odločil se je razbiti samostojno krščanskosocialistično delavsko organizacijo. Na ekspozitivnem občnem zboru JSZ v Mariboru 8. septembra 1931 mu je uspelo vriniti svoje privrženke v ekspozitivni odbor. Toda načelstvo JSZ v Ljubljani je takoj reagiralo in zahtevalo, da ekspozitivni odbor zaradi statutarnih kršitev takoj odstopi in preda vse posle likvidacijskemu odboru, ki je bil sestavljen iz lojalnih privrženecv JSZ; v nasprotnem primeru je zapretilo s sankcijami.¹⁴⁸ Dne 13. aprila 1932 je načelstvo JSZ razpravljalo o sporu s škofijo, Katoliško akcijo in Slovencem. Sklenjeno je bilo, da ustavijo napade na Vatikan, ker preprosti ljudje mislijo, da napadajo papeža, s tem pa si JSZ zapravi naklonjenost tudi med krščanskim delavstvom, nasprotniki pa to izrabljajo. Za zdaj bodo ustavili tudi napade na Slovence, ker se bližajo volitve v Delavsko zbornico in je treba tudi njega vpreči v agitacijo za krščanske socialiste.¹⁴⁹

Na zadnji seji načelstva JSZ 25. maja 1932 pred občnim zborom so razpravljali o škofovem pismu načelstvu JSZ, v katerem je slednji pozval JSZ, naj ta natančno določi stališče do Quadragesimo anno. Sklenili so čimprej

¹⁴⁵ Delavska pravica, 27. avgusta 1931.

¹⁴⁶ F. Ačko, spomini v rokopisu stran 17.

¹⁴⁷ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 4, Zapisnik konference predstavnikov Jugoslovanske strokovne zveze iz Ljubljane, Radniškega strokovnega Saveza iz Zagreba in Jugoslovanskega strokovnega Saveza iz Splita 30. avgusta 1931 v Ljubljani.

Na omenjeni konferenci so govorili predvsem o ustanovitvi enotne krščanske strokovne organizacije za vso državo, ki naj bi nastala s povezavo vseh treh imenovanih central in o kongresu krščanskih socialistov, ki naj bi prinesel program.

¹⁴⁸ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 5, Dopis načelstva JSZ ekspozituri v Mariboru 17. septembra 1931.

¹⁴⁹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 5, Zapisnik seje načelstva JSZ 13. aprila 1932.

sklicati kongres, ki bo določil stališče, »v splošnem pa velja, da smo dolžni cerkvi pokorščino v vseh moralnih in verskih zadevah, v ostalih pa ne.«¹⁵⁰

Kljub takšnemu v bistvu odklonilnemu stališču do družbenih in gospodarskih konceptov okrožnice Quadragesimo anno, kakršno je splošno prevladovalo na seji načelstva in med članstvom JSZ, si le-ta v tem času še vedno ni upala javno izraziti, da se ne strinja z okrožnico. To bi tedaj pomenilo neposreden napad na papeža in cerkev, kar pa krščanski socialisti v tedanjem položaju še niso mogli tvegati. S tem bi se preveč izpostavili napadom klerikalcev in jim dali orožje, da bi jih ti precej onemogočili v razmeroma nediferencirani konservativno misleči katoliški javnosti. Tako so v resoluciji na občnem zboru glede Quadragesimo anno sprejeli izjavo, kakor jo je predlagal pater Angelik Tominec, ki je podal referat o načelih te okrožnice. Resolucija se je glasila: »Jugoslovanska strokovna zveza izjavlja javno, da so socialna načela, izražena v papeževih okrožnicah *Rerum novarum* in Quadragesimo anno, njena glavna vodilna načela. Obenem pa tudi izjavlja, da bo vse svoje delo in trud usmerila v ta cilj, da bodo načela prešla v življenje.«¹⁵¹

Zaradi te izjave, ki je priznala Quadragesimo anno, in smo videli zakaj je do nje prišlo, je socialdemokratska Svoboda julija 1932 napadla krščanske socialiste in jih imenovala katoliške cehovce in da zagovarjajo korporativizem, kakršnega propagira tudi fašizem. Delavska pravica se je samo enkrat skušala braniti in razlagati srednjeveški cehovski sistem kot tisti, v katerem je delavec živel dobro,¹⁵² potem pa je takšne nesmiselne poskuse opustila. O krščansko-socialistični kritiki korporativizma in Quadragesimo anno bomo govorili pozneje.

Veliko bolj brezkompromisno pa se je JSZ držala na občnem zboru v boju proti poskusom klerikalnih vrhov polastiti se vodstva te osnovne krščansko-socialistične organizacije. Nekateri ljudje, ki so prešli na stran klerikalnega vodstva, so na občnem zboru napadli vodstvo JSZ, da je premalo skrbelo za izrazito katoliško smer krščanskega socialističnega delavskega gibanja. Zahtevali so obsodbo Delavske pravice in brezpogojno spremembo uredništva.¹⁵³ Postavili so svojo kandidatno listo za novo načelstvo JSZ, s klerikalnim veljakom dr. Miho Krekom na čelu, ki pa je doživela popoln poraz. Uspelo jim je pridobiti le 30 glasov in še to samo disidentov iz nameščenske skupine JSZ in strokovne zveze gospodinjstkih pomočnic, ki so bile pod vplivom duhovnikov. Lista Srečka Žumra je dobila glasove vseh delegatov močnih strokovnih organizacij, skupno 70.¹⁵⁴

To je dejansko pomenilo dokončen prelom med klerikalnimi vrhovi bivše SLS in med krščanskosocialističnim sindikatom. Po tem dogodku JSZ ni šla več politično skupaj s klerikalno stranko (to sicer ni bilo takoj vidno). Da klerikalci JSZ niso jemali več za svojo, se je videlo pri volitvah za Delavsko zbornico oktobra 1933, ko so postavili svojo listo Združenih zasebnih in trgovskih nameščencev in jo pospremili z uvodnikom v Slovincu: »Med skupinami, ki se bodo v nedeljo borile za mandate v Delavsko zbornico, se po svojem programu

¹⁵⁰ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 5, Zapisnik seje načelstva JSZ 25. maja 1932.

¹⁵¹ Delavska pravica, 9. junija 1932, Občni zbor Jugoslovanske strokovne zveze.

¹⁵² Delavska pravica, 14. junija 1932.

¹⁵³ Delavska pravica, 9. junija 1932.

¹⁵⁴ F. Ačko, spomini v rokopisu str. 19—21.

najbolj približuje idealu stanovsko urejene družbe — zveza Združenih zasebnih in trgovskih nameščencev Slovenije (zelena barva), ki katoličanom mora biti simpatična zlasti zaradi tega, ker brez oklevanja izpoveduje naziranje, da mora sedanjemu socialnemu kaosu edinole iz integralnega krščanstva priti ozdravljenje. Program te mlade skupine klije iz socialne enciklike Pija XI...¹⁵⁵

Organizacijo Združenih zasebnih in trgovskih nameščencev so klerikalci ustanovili 19. aprila 1933, kot svojo ekspoziuro med delavci, ki pa jih niso mogli pritegniti v večjem številu. Pridobili so zaenkrat le disidente iz Strokovne zveze privatnih in trgovskih nameščencev Jugoslavije, ki je bila članica JSZ.¹⁵⁶ Lista Združenih zasebnih in trgovskih nameščencev je sicer dobila samo dva mandata za Delavsko zbornico in za toliko oslabila JSZ. JSZ je potem na seji načelstva ugotovila, da so ponekod klerikalci ob volitvah za Delavsko zbornico neloyalno agitirali proti njej.

V

Delovanje jugoslovanske strokovne zveze v mezdnih bojih ob zaostreni ekonomski krizi leta 1931—1932 in njeno prizadevanje za enotno delavsko fronto

Jugoslovanska strokovna zveza si je vso dobo, ki jo obravnavamo v naši študiji, pa tudi prej in pozneje prizadevala zaboljšanje vsakdanjega materialnega položaja delavstva. To njeno delo se je odražalo v delu Delavske zbornice, kjer se je vedno pridruževala vsem konkretnim akcijam zaboljšanje delavskega položaja, ki se jih je lotevalo zbornično vodstvo, ki je bilo v rokah socialdemokratov, pa najsi je šlo za vloge na oblastne instance ali za nastope pred podjetniki. JSZ je lojalno, nesebično sodelovala pri vsem notranjem delu Delavske zbornice, kot je bilo dajanje pomoči brezposelnim in zaščita delavskih zaupnikov. Trudila se je, da bi Delavska zbornica čimbolj koristila delavstvu v izredno težkih razmerah njegovega boja.

Tudi kot samostojen sindikat je JSZ ščitila delavstvo pred kapitalističnim izkoriščanjem. O tem pričajo številne izboljšane kolektivne mezodne pogodbe, ki jih je izposlovala JSZ v podjetjih, v katerih je večina delavstva pripadala njej; to so bili predvsem obrati lahke industrije, papirnice, večina lesne, tekstilne, oblačilne, usnjarske industrije, medtem ko so v kemični industriji, med stavbinci, rudarji in kovinarji prevladovali socialni demokrati (krščanski socialisti so imeli pomembnejšo organizacijo med rudarji le v Hudi jami, med kovinarji pa na Jesenbah in Guštanju (danes Ravne na Koroškem), ki pa sta po moči trikratno zaostali za socialdemokratskimi).¹⁵⁷

O vseh konkretnih mezdnih akcijah JSZ, ki so izboljševale delavski položaj, bi lahko veliko govorili,¹⁵⁸ toda v tem kontekstu to ni mogoče.

¹⁵⁵ Slovenec, 20. oktobra 1933.

¹⁵⁶ »Združeni zasebni in trgovski nameščenci« so bili klica, iz katere se je pozneje, 1935, ustanovila klerikalna reakcionarna sindikalna organizacija Zveza združenih delavcev.

¹⁵⁷ Razvidno iz tega, v katerih obratih je JSZ dobila delavske zaupnike. Glej Delavsko pravico, 10. aprila 1931; Delavski zaupniki za leto 1931.

¹⁵⁸ Veliko podatkov o mezdnih akcijah JSZ je zbrano v fondu JSZ v arhivu IZDG.

Spregovorili bomo le o delu JSZ na tem področju v letu 1932, ko je to delo zaradi zaostrene gospodarske krize postalo izredno intenzivno in pomembno, ob njem pa se je reflektirala vsa družbenoekonomska in politična problematika delavskega gibanja v omenjenem obdobju, to je poslabšanje delavskega materialnega položaja in razcepljenost v delavskih vrstah, ki ji je JSZ poskušala najti zdravilo v enotni delavski fronti.

Velika svetovna gospodarska kriza je zajela Jugoslavijo v letu 1931 in v letih 1932 in 1933 povzročala največje gospodarske in socialne probleme tudi v Sloveniji. Najhuje je delavstvo prizadela brezposelnost, ki se je ob gospodarski recesiji še povečala. Študije, ki bi obravnavala ekonomski položaj slovenskega delavstva med dvema vojnama, še nimamo in težko rečemo kaj natančnejšega o številu brezposelnih. Znan je le številčni upad socialno zavarovanega delavstva v Sloveniji med krizo, ki smo ga navedli v uvodu ob prikazu družbene strukture.

Na prve vidnejše simptome gospodarske krize, ki je pretila z redukcijami rudarjev TPD, je Delavska zbornica v Ljubljani, v kateri so sedeli tudi predstavniki krščanskosocialističnega delavstva, reagirala v februarju 1931 tako, da je poslala k banu Dravske banovine delegacijo. Ta je zahtevala od njega, naj skuša vplivati na vodstvo TPD, da le-to ne bi odpuščalo delavcev pred sklenitvijo pogodbe z državnimi železnicami o dobavi premoga. Ban naj bi dosegel pri državni železnici, da bi jemala od TPD večje količine premoga. Predlagali so mu za ublažitev brezposelnosti tudi zasilna dela, toda na vse te zahteve in predloge jim ni dal povsem zadovoljivega odgovora. Nato je zbornica posredovala pri ministrstvu za gozdove in rude. Vse te intervencije so ostale brez praktične koristi in Delavska zbornica je že 7. aprila sklenila Podpornemu fondu za brezposelne rudarje pri glavni bratovski skladnici v Ljubljani nakažati iz svojih proračunskih sredstev, ki niso bila velika, 50.000 din.¹⁵⁹ Seveda takšna pomoč ni mogla ničesar rešiti, dokazuje le, kako majhne so bile možnosti Delavske zbornice v tedanjem sistemu in s tem tudi delavske zaščite. Delavski predstavniki v zbornicah so kljub temu hoteli izkoristiti vsaj te minimalne možnosti, ki so jih z zbornico imeli in so še naprej pošiljali delegacije k banu, k ministrstvu in k vodstvu TPD. Še največ, kar ji je uspevalo je bilo to, da je podpirala delavske zaupnike, ki so jih podjetniki odpustili.

Pokazalo se je, da je celo to omejeno delo Delavske zbornice mogoče le ob sodelovanju z vsemi sindikati. »Delavske zbornice brez ozadja svobodnih delavskih strokovnih organizacij bi bile za razvoj delavstva, njega dvig in funkcijo v javnem življenju popolnoma brezpomemben aparat«, je poudaril F. Tersglav na občnem zboru JSZ 31. maja 1931.¹⁶⁰

Ves položaj je torej delavstvu in njegovim voditeljem v sindikatih narekoval potrebo po čim večji enotnosti, zakaj edinole z združenim nastopom bi mogli braniti nekatere svoje pravice pred podjetniki. Toda zgodilo se je ravno obratno, ko je bila enotnost najbolj potrebna, se je zelo očitno pokazala razcepljenost v delavskih vrstah. Tak najbolj očiten primer so bile Jesenice ob veliki krizi železarne v začetku leta 1932. Poglejmo si torej podrobneje ta primer. Jeseniška železarna v lasti delniške Kranjske industrijske družbe se

¹⁵⁹ Arhiv IZDG, fond Delavske zbornice (DZ), Zapisniki sej predsedstva DZ 1928—1933; zapisnik seje predsedstva, 23. februarja 1931 in seje 7. aprila 1931.

¹⁶⁰ Delavska pravica, 11. junija 1931.

je konec leta 1931 znašla v velikih gospodarskih težavah, prodaja njenih proizvodov se je začela zaustavljati in zaloge v skladiščih so se začele kopičiti brez upa na skorajšnje prodajo. Začelo se je govoriti, da bo KID ustavila delo, kakor ga je že železarna v Zenici, 16. novembra 1931 je KID že odpovedala kolektivno pogodbo delavstvu.¹⁶¹

O položaju na Jesenicah je razpravljala JSZ na seji načelstva 19. avgusta 1931, na kateri so ugotovili, da je na Jesenicah opaziti, da vodijo socialisti sami neke dogovore s KID, zato bo JSZ protestirala pri upravi, da se kaj takega ne bo več zgodilo. Na seji 9. decembra 1931, že po odpovedi kolektivne pogodbe, pa so krščanski socialisti bili mnenja, da se jugoslovanska gospodarska politika vodi po navodilih zunanjih kartelov, da je ravnanje KID maslo njenega predsednika Westna. Bili so tudi mnenja, da ni popolnoma zaupati socialistu J. Jeramu, glavnemu delavskemu zaupniku na Jesenicah.¹⁶² Kljub temu pa so bili ves čas solidarni in enotni s socialdemokratsko kovinarsko organizacijo na Jesenicah. To so jim tudi socialdemokrati sami javno priznavali v svojem tisku. Govorili so, da je odločen enoten nastop delavstva na shodu 20. decembra 1931 preprečil, da bi KID na Jesenicah odpovedala delo večini delavstva. Delavstvo bo za zdaj raje delalo v skrajšanem delovnem času, kakor da bi bil kak delavec odpuščen. »Krščanskosocialna organizacija je pokazala v celotni borbi solidarnost, narodni socialisti pa še vedno slepomišijo...«¹⁶³

Dne 1. marca 1932 je KID za 15. marec najavila odpoved delovnega razmerja vsemu delavstvu in nameščenstvu, z obrazložitvijo, da bo delo stalo toliko časa, dokler ne nastopi izboljšanje kupčijskega položaja in dokler Narodna banka ne da KID obljubljenih kreditov.¹⁶⁴ Ustavitev dela in zaslužka je pretila ogroziti existenco več kot 2.000 delavcev z njihovimi družinami. Delavske organizacije so si prizadevale, da bi najele posojila za delavsko prehrano za čas, ko bo delo ustavljeno. Tako posojila bi delavci pozneje s svojimi zaslužki v obrokih vračali. Krajevna bratovska skladnica na Jesenicah je izračunala, da bi potrebovala za aprovizacijo delavcev za en mesec 450.000 din. Odločila se je 12. marca prositi centralno borzo dela v Beogradu za 1 milijon dinarjev posojila. Banska uprava je nakazala v podporni fond 50.000 din, ravno toliko pa tudi občina Jesenice.¹⁶⁵

Na dan ustavitve dela 15. marca je bilo na Jesenicah veliko delavsko zborovanje. Na njem so sprejeli sklep o ustanovitvi akcijskega odbora vseh treh strokovnih organizacij, ki naj vodi pogajanja s KID in da je treba pri ponovnem obratovanju podjetja zaposliti vse delavstvo in naj ne bo nihče izvzet.

O zaprošenem denarju centralne borze dela v Beogradu ni bilo nič gotovega. V podporni akciji za pomoč brezposelnim so prevzeli vodstvo krščanski socialisti.¹⁶⁶ V nadaljnjih pogajanjih, ki so se vodila med delavskimi zastopniki

¹⁶¹ Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, II. del. Ljubljana 1970, stran 197.

¹⁶² Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. 1, M. 5. Zapisniki sej načelstva JSZ 19. avgusta 1931 in 9. decembra 1931. — Ivan Mohorič v svoji knjigi pa prikazuje A. Westna kot izrednega gospodarstvenika, ki mu je šlo za modernizacijo podjetja, v katerega je vlagal veliko svojega kapitala iz drugih svojih podjetij, je pa naletel na nezumevanje delavcev, ker je zahteval od njih večjo storilnost in delovno disciplino in nekaj časa nižje plače. Ravno tako so mu različne oblastvene instance delale pri njegovih načrtih velike ovire, ki mu jih je uspelo premagati le z genialnostjo in vztrajnostjo. Dvignil je podjetje na evropsko višino ter tako povečal tudi število delovnih mest; str. 160—216.

¹⁶³ Delavska politika, 2. januarja 1932.

¹⁶⁴ Ivan Mohorič, stran 200.

¹⁶⁵ Prav tam.

¹⁶⁶ Delavec, 10. aprila 1932.

in KID, je prišlo do neljubega incidenta. Referent Delavske zbornice socialdemokrat Josip Kopač je pri teh pogajanjih žalil krščanske socialiste, zaradi česar so ti vložili pritožbo na Delavsko zbornico.¹⁶⁷ KID je pri pogajanjih o obnovitvi dela postavljala precej trde pogoje. Zahtevala je, da se pri obnovljenem delu ne zaposli kakih 500 delavcev; KID bo sama odločala, kdaj in koliko delavstva bo še naknadno sprejela glede na prihajajoča naročila. Čas, ko je delo stalo, priznava KID delavstvu za plačan dopust, delavske mezde se imajo znižati za 5 %, KID pa nakaže v fond za brezposelne za mesec marec, april in maj po 250.000 din, za junij pa 200.000 din.¹⁶⁸

Socialnodemokratski kovinarski sindikat, vključen v Sloveniji v Strokovno komisijo (po skupni jugoslovanski socialnodemokratski kovinarski strokovni organizaciji, v katero je bil tudi vključen, se je imenoval Savez metalških radnika Jugoslavije — SMRJ), ki se je v večini sam dogovarjal s KID, je privolil v takšne pogoje, samo da se obnovi delo in kolektivna pogodba. Ostali dve sindikalni centrali sta bili postavljeni več ali manj pred gotovo dejstvo in Narodno strokovna zveza se je takoj strinjala s socialdemokrati. Krščanskosocialistična zastopnika Gasser in Rozman sta na skupnem sestanku zaupnikov 31. marca zahtevala odlok za svoj podpis, da dobita odobritev svoje organizacije, ker pa je bila večina zaupnikov proti odlogu, sta solidarno podpisala.¹⁶⁹

Še isti dan se je po Jesenicah razvedelo o tem sporazumu, ki je zbudil val ogorčenja. Začele so se širiti vesti, da je glavni delavski zaupnik socialdemokrat Jeram izdal delavske interese. Ni dokazano, kdo je lansiral te govornice. Drugi dan 1. aprila, ko so se sestali predstavniki vseh treh sindikalnih central z direkcijo železarne, je Jeram obdolžil JSZ za vse te govornice in zahteval od njenega predstavnika Rozmana zadoščenje. Ker mu ga ta ni dal, z obrazložitvijo, da JSZ nima ničesar pri teh govornicah, je Jeram zahteval, da se mora krščanskosocialistični predstavnik odstraniti od pogajanj, kar je ta res storil.¹⁷⁰ Na seji načelstva JSZ, ki je bila še takoj 1. aprila zvečer, so obsodili tako socialdemokratsko početje, za katerega so našli vzrok v socialdemokratski užaljenosti zaradi podporne akcije, ki jo vodi JSZ. Sklenili so izdati v Slovencu komunike o nevzdržnosti položaja na Jesenicah in pozvati na shod na Jesenicah, na katerem naj se razčistijo nesporazumi in razhod med socialdemokrati in krščanskimi socialisti. Poudarili so potrebo, da preide vodstvo pogajanj v nepristranske roke in pri tem imenovali tajnika Delavske zbornice.¹⁷¹

Shoda, ki ga je sklicala na Jesenicah JSZ, so se 4. aprila udeležili jeseniški kovinarji vseh treh sindikalnih central, v velikem številu okrog 1.400. Tudi govorili so predstavniki vseh treh smeri in pojasnjevali položaj in svoja stališča. Krščanski socialisti so se pokazali precej spravljive in predlagali resolucijo, ki je vsebovala tele točke: da se takoj v smislu sklepov shoda 15. marca 1932 oživi medstrokovni akcijski odbor, da se pri pogajanjih s KID zahteva sodelovanje vseh strokovnih organizacij, obžaluje se, da je prišlo 1. aprila do delavske neenotnosti pri uradnih pogajanjih s podjetjem, da ni ugotovljeno, kdo je dejal, da je Jurij Jeram izdal delavske interese, da naj to stvar pretrese

¹⁶⁷ Arhiv IZDG, fond DZ, Zapisnik seje predsedstva DZ 18. marca 1932.

¹⁶⁸ Delavec, 10. aprila 1932.

¹⁶⁹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. 1, M. 5. Zapisnik seje načelstva JSZ 1. aprila 1932.

¹⁷⁰ Prav tam.

¹⁷¹ Prav tam.

medstrokovni odbor in JSZ je pripravljena za vsako ugotovljeno žaljivko dati zadoščenje.¹⁷² Socialni demokrati za to resolucijo niso hoteli glasovati in so odšli. V svojem glasilu Delavski politiki pa so 9. aprila zapisali, da na Jesenicah ni enotnosti, ker je zanjo pogoj iskrenost, te pa da pri JSZ ni.

V takšnih razmerah je skušal na prošnjo JSZ posredovati pri KID 7. aprila tajnik Delavske zbornice Filip Uratnik. Krščanski socialisti z njegovim posredovanjem niso bili zadovoljni in so mu očitali, da se je v sporu postavil na stran večinske, to je socialnodemokratske organizacije.¹⁷³

Jesenice so bile prav tipičen primer, kako so bile delavske vrste razcepjene, in osnovna naloga delavskih organizacij bi morala biti, da jih strnejo. Krščanski socialisti so se tega dobro zavedali, da bo delavstvo le v enotni fronti uspelo braniti svoje življenjske interese. Zato so do leta 1932, kot smo videli že večkrat, pozivali druge sindikalne centrale, naj ustanove skupni medstrokovni odbor, ki bo vodil vse delavske akcije.

V kritičnih razmerah leta 1932 so voditelji JSZ ob vseh priložnostih pozivali k enotni delavski fronti. Ker so jim klerikalni nasprotniki očitali, da hočejo skupno stranko socializma s socialdemokrati in komunisti, je pater Angelik Tominec v dveh člankih v Delavski pravici avgusta in septembra razložil krščanskosocialistične poglede na enotno fronto. Povedal je, da »kakor se združuje kapital brez ozira na narodnostne ali državne meje, je nastala tudi nujna potreba, da se združijo tudi delavci. Saj socialno vprašanje ni v prvi vrsti boj za svetovno naziranje — čeprav je z njim v tesni zvezi — tudi ne boj za državo in narodnost, ampak gre ta boj za pravice delavstva, ki jih ima zaradi svojega dela. Delo delavcev je tisto, ki ustvarja bogastvo držav. V kulturnih in verskomoralnih vprašanjih ostaja krščansko delavstvo na katoliških tleh, kadar pa gre za pravične delavske zahteve, naj nastopi skupno z vsemi delavskimi organizacijami, kajti le v slogi je moč, in kjer je moč, je tudi zmaga«.¹⁷⁴ Razložil je tudi odnos do enotne stranke socializma, ki je nekaj drugega od skupne delavske fronte. Dokler ni ustvarjena enotna fronta delavstva, ki bi skupno in enotno nastopala vsaj pri odločilnih zadevah, ki se tičejo zgolj delavstva, o kaki stranki socializma ne more biti govora, ker delavstvo zanjo še ni zrelo. Zrelo pa bo po njegovem, ko se bo zavedalo delavskega stanu in dolžnosti boriti se za pravice tega stanu.¹⁷⁵ Najodločnejši poziv k enotni fronti so krščanski socialisti izrekli na kongresu krščanskosocialističnih rudarjev v Laškem 16. oktobra 1932.¹⁷⁶

Z vsemi temi svojimi težnjami in pozivi krščanski socialisti niso naleteli med socialnodemokratskim vodstvom na nikakršno razumevanje. Socialni demokrati so se šteli za edine prave delavske predstavnike in so gledali v krščanskih socialistih samo podaljšek klerikalcev in jih podcenjevali. Tako na vse krščanskosocialistične pozive leta 1932 sploh niso z ničemer odgovorili. Enotna fronta delavstva je bila leta 1932, predvsem po krivdi socialnih demokratov, še vedno tako daleč od realizacije, kot poprej. Narodni socialisti v Narodni strokovni zvezi, ki so bili pod vplivom liberalnega meščanstva, niso

¹⁷² Delavska pravica, 7. aprila 1932.

¹⁷³ Slovenec, 8. aprila 1932, Delavska zbornica v jeseniškem sporu; in arhiv IZDG, fond DZ, Zapisnik seje upravnega odbora DZ, 14. aprila 1932.

¹⁷⁴ Atom, Nekaj misli o skupni fronti delavstva. Delavska pravica, 11. avgusta 1932.

¹⁷⁵ Atom, Še par misli o skupni fronti delavstva. Delavska pravica, 1. septembra 1932.

¹⁷⁶ Delavska pravica, 20. oktobra 1932.

niti številčno, niti politično skoraj ničesar pomenili,¹⁷⁷ da bi lahko vplivali na enotno fronto, za katero se pa niti niso prizadevali. Komunisti, ki so se pozneje trudili za enotno fronto, leta 1932 niso imeli nobenega vpliva v sindikatih.

JSZ je bila tako prisiljena, da je delala sama. Kljub temu je izvedla leta 1932 nekaj pomembnih mezdnih akcij v podjetjih, kjer je imela močne organizacije. Te akcije so imele svoj odmev v delavskem gibanju. Ena takšnih akcij je bila v Združenih papirnicah, ki so v začetku avgusta 1932 ustavile obratovanje z obrazložitvijo, da je to začasno, dokler se ne zboljša položaj na tržišču, ker podjetje ne more prodati zalog. Delavska pravica je ob tem 11. avgusta zapisala, da je nerazumljivo, da je v prvem polletju država uvozila za 18 milijonov dinarjev papirja, domača industrija mora pa odpuščati delavce, ker ne more prodati zalog. Izgovor, da domača industrija ne more, ob šibki zaščitni carini, konkurirati tuji, ni popolnoma prepričljiv, ker so pri nas surovine in delovna sila znatno cenejši kot v inozemstvu; vzrok je le v tem, ker se podjetniki in delničarji nočejo odreči svojih ekstraprofitov. JSZ je organizirala 21. in 28. avgusta dva shoda papirničarjev v Medvodah in Vevčah, na katerih so sprejeli resolucije vodstvu podjetja, ministrstvu za trgovino in industrijo, ministrstvu za socialno politiko in občinam, v katerih so brezposelni papirničarji.¹⁷⁸ JSZ je poživila delo na učvrstitvi sindikalne organizacije med papirničarji in začela z akcijo za podporo brezposelnim.¹⁷⁹ Zaradi hudega pritiska podjetnika Falterja v tovarni lesne galanterije v Jurkloštru in na Gračnici pri Rimskih Toplicah, ki je hotel znižati že tako nizke delavske mezde (gibale so se med 300 in 900 din) za 30⁰/₀, so vsi delavci pod vodstvom organizacije JSZ v Jurkloštru stopili v štrajk. V organizacijo so vstopili tudi do tedaj neorganizirani delavci¹⁸⁰ in s tem pokazali pripravljenost vztrajati v boju za mezde pod vodstvom JSZ.

Dne 17. novembra je Delavska pravica sporočila, da je bil v Hudi jami zadan nov udarec rudarskemu delavstvu, odpuščenih da je 120 rudarjev. Ugotavljala je, da je to gesta, s katero hoče TPD pokazati državi, da so od njenih dobav odvisni tudi delavci — rudarji. Toda za rudarje take umazane konkurenške metode niso sprejemljive, ker jih morajo sami plačevati. Članek je ostro zaključen: »Dovolj gorja! Vse pomožne akcije so v tem slučaju brez pomena!« Hotel je verjetno povedati, da je treba bistveno spremeniti sistem kapitalističnega gospodarjenja, drugačne rešitve ni. JSZ se je kljub temu podala v pogajanja s TPD in uspelo ji je zagotoviti, da je večina rudarjev ostala na delu.¹⁸¹

Ti poslednji dve akciji so zabeležili tudi komunisti. O njih je zapisal L. Kuhar aprila 1933 na Dunaju v svojem Osnutku strankine resolucije o položaju v Sloveniji in o najbližjih nalogah stranke, ki jo je poslal centralnemu komiteju KPJ v Moskvo, tole: »... V tovarni kopit v Jurkloštru je izbruhnil štrajk istotako spontano, vendar se je boju takoj postavila na čelo krščansko-

¹⁷⁷ Narodni socialisti so na volitvah za Delavsko zbornico oktobra 1933 zelo povečali svoje število glasov na 12.000 in celo prehiteli krščanske socialiste, ki so dobili samo 10.000 glasov; toda tak izid ni bil realen, ker so podjetniki in režim pritiskali na volivce, naj volijo Narodno strokovno zvezo, ki so jo imeli za najbolj simpatično režimu JNS. — Delavska pravica, 27. oktobra in 2. novembra 1933.

¹⁷⁸ Delavska pravica, 1. septembra 1932.

¹⁷⁹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 6, Zapisnik seje načelstva JSZ 15. septembra 1932.

¹⁸⁰ Delavska pravica, 13. oktobra 1932.

¹⁸¹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 6, Zapisnik seje načelstva JSZ 7. decembra 1932.

socialistična strokovna organizacija, dasiravno je le del delavstva bil organiziran v tej organizaciji. Štrajk je trajal nekaj tednov in ni bilo stavkokazov...

Ugotoviti moramo, da krščanskosocialistične strokovne organizacije v borbenosti ne zaostajajo za marksističnimi, da se njihovi voditelji postavljajo z demagoškimi radikalnimi parolami pred reformističnimi, njihovi vodilni kadri pa se temu boju celo postavljajo na čelo. To nam kaže primer v Hudi jami, kjer so bili aretirani vsi funkcionarji njihove organizacije in klerikalni zaupniki...¹⁸²

Iz tega pisanja vidimo, da se je JSZ s svojo konkretno dejavnostjo toliko uveljavila, da so jo začeli upoštevati kot dejavnika v delavskem gibanju tudi komunisti, ki so jo do tega časa bolj ali manj pavšalno imeli za del klerikalne stranke in ji sploh odrekli delavski značaj.

VI

Radikalizacija v delovanju Krekove mladine in oblastna prepoved njenega delovanja

Krekova mladina, o kateri smo že govorili, je bila v odporu proti šestojanuarski diktaturi veliko bolj brezkompromisna kot JSZ. V vodstvu Krekove mladine je leta 1929 prišlo do spremembe. S predsedniškega mesta je odstopil umirjeni Franc Kordin, ki ni mogel slediti radikalnim socialističnim pogledom, kakršne so zastopali mladi. Kordin se je popolnoma naslanjal na vodstvo JSZ in videl v Krekovi mladini le pomožno organizacijo JSZ — njeno prosvetno vzgojno organizacijo. Mlajši voditelji: Jože Slak, Edi Štok, Ernest Vilfan, Danilo Puca, ki so bili izredno dejavni in polni radikalizma, pa so hoteli, naj bi bila Krekova mladina jurišni odred krščanskega socializma in bi zato morala biti precej neodvisna tudi od JSZ, ki je bila sindikat, in kot taka ni imela toliko politično-taktične svobode. Ti mladi so v svoj najvišji moralni kodeks postavili, da mora pravi krščanski socialist vse, tudi svoje osebno življenje podrediti boju za uveljavljanje krščanskosocialističnih idealov.¹⁸³ Po Kordinu je prevzel predsedstvo Krekove mladine Jože Langus, ki je bolje razumel mlade, Kordin je ostal samo odbornik.¹⁸⁴ Duša vse dejavnosti Krekove mladine je postal Jože Slak, ki je v njenem okviru ustanovil še posebno organizacijo Borci, katere namen je bil telesno vzgojna dejavnost ter študij in propaganda delavskega vprašanja in socializma. Borci so nosili posebne uniforme — robaške in bili organizirani na nov način v krdela, v katerih naj bi se navadili iniciativnosti in vztrajnosti.¹⁸⁵ Duhovniški vodja Borcev je bil pater France Ačko. Borci so prirejali pogosta taborjenja v Lescah, Bodešcah, na Ježici in

¹⁸² Arhiv IZDG, Osebna zbirka D. Gustinčiča 1933—1939; Lovro Kuhar, Osnutek strankine resolucije o položaju v Sloveniji in o najbližjih nalogah stranke, str. 16 in 17.

¹⁸³ Da bi se lahko popolnoma posvetili temu delu, se vsi iz te mlade elite krekovcev niso odločali za zakon, da bi jih ne oviral. — Izjava Danila Puca avtorju 23. junija 1972.

¹⁸⁴ F. Ačko, spomini v rokopisu, xerox kopija, stran 9; Jože Langus je bil ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let vnet in borben krščanski socialist, po ustanovitvi klerikalne Zveze združenih delavcev, pa se je na ženin pritisk zaradi materialnih ugodnosti udinjal klerikalcem, med vojno je padel kot domobranski narednik. — Ustni podatki M. Jeršiča in D. Puca avtorju.

¹⁸⁵ F. Ačko, spomini v rokopisu, stran 11; Poslanstvo in peta Krekove mladine 1929, str. 34—35; Borčevstvo. Ogenj, IV, 1931, str. 14—15.

največjega v Martuljku leta 1931, katerega se je udeležilo za 14 dni 300 ljudi.¹⁸⁶

Jože Slak, ki se je dobro razumel na združništvo, ker je bil poprej revizor pri klerikalni Zadrudni zvezi, je začel organizirati tudi združništvo Krekove mladine in Borcev, tako imenovano ekonomsko enoto. Krekovci so prevzeli leta 1929 pobudo v krščanskosocialistični stanovanjski gradbeni zadrugi Delavski dom. Njen predsednik je bil Anton Jež, tajnik Danilo Puc. Gradbena zadruga je dobila nekaj posojila od hranilnice JSZ, s katerim je kupila večje gradbeno zemljišče ob Gerbičevi ulici. Začela je zbirati prva delavska vplačila in graditi delavske hišice, v katere so se vselili delavci z razmeroma nizkimi dohodki, ki so potem v malih mesečnih obrokih odplačevali dolg. Nekaj kredita je dala tudi banovina; predvsem je krila obresti dolgov. Gradbena zadruga Delavski dom, katere dejavnost je bila največja v letu 1930, je v nekaj letih zgradila okrog 100 hišic v Gerbičevi ulici, v Zalogu in za Bežigradom.¹⁸⁷

Pritisk cenzure in oblasti na Krekovo mladino je bil precej oster, ker je ta v svoji okrožnici št. 337 z dne 8. novembra 1929 sporočila svojim terenskim organizacijam: »Cenzura je zadnje čase zelo poostrena, tako npr. ne smemo pisati nič o kapitalizmu, kapitalističnem družbenem redu, razredni borbi itd. Skušali se bomo teh besed ogniti in isto drugače povedati. Opozorite na to vse fante, da bodo znali brati tudi med vrsticami...«¹⁸⁸ Krekovci so hoteli biti pripravljeni na vse morebitne ukrepe diktature, tudi na razpust organizacije. Sestavili so tričlanski ilegalni odbor: Jože Slak, Ernest Vilfan in Danilo Puc, ki naj bi izdajal ilegalne okrožnice, s katerimi bi obveščal člane o družbenopolitičnem položaju v državi in o nalogah krekovcev.¹⁸⁹ V decembru 1929 so sestavili okrožnico z naslovom Zveza, s katero so obvestili somišljenike, da jih bodo v prihodnje obveščali z Zvezo. Pozvali so jih, naj zbirajo okoli sebe zanesljive tovariše, zaupnike v podjetjih ter jih informirajo o položaju, kakor je orisan v Zvezi. Vsak dogodek in vest naj koristno uporabijo za propagando krščanskosocialističnega gibanja.¹⁹⁰ V prvem delu okrožnice so podali svoje družbenopolitične poglede in orisali družbenopolitični položaj v državi. Njihovi družbenopolitični pogledi jasno govore, kako daleč so se razvili mladi slovenski krščanski socialisti med diktaturo, zato so vredni vse pozornosti. V okrožnici so med drugim zapisali: »... Delo je izvor vsega, delo vse ustvarja in živi. Vlada pa danes kapital in delo zaslužnjuje, s tem seveda proletarijat. Nujno je, da se torej proletarijat osvobodi in postavi novo gospodarsko podstavo družbi v socialistični postavi. Ker delo vse ustvarja, bodi torej tudi delo izvor vse politične moči. Hočemo diktaturo dela, ne diktaturo države, kot jo oznanja socialna demokracija in ki jo je posnel fašizem, temveč diktaturo delovne družbe. Kaj hočemo z gnilo monarhijo? Star ostanek je to, ki bo odgnil zaradi svoje časovne neutemeljenosti.

¹⁸⁶ F. Ačko, spomini v rokopisu, stran 13.

¹⁸⁷ Ustni podatki Danila Puca avtorju 23. junija 1972.

¹⁸⁸ Rokopis Vitka Muska, Material o mladinskem krščanskosocialističnem delavskem gibanju med obema vojnama, napisano leta 1956, hrani IZDG, stran 3.

¹⁸⁹ Ustni podatki Danila Puca avtorju 23. junija 1972.

¹⁹⁰ Rzsodba deželnega sodišča v Ljubljani 2. aprila 1930 v zadevi Danila Puca, 6 listov; Original hrani Danilo Puc v Ljubljani, xerox kopija v arhivu IZDG.

Hočemo torej diktaturo dela, proletarsko državo, ki ne bo poznala državnega naroda, temveč le proletarski narod, pozadruženje industrijskih in agrarnih proizvajalnih sredstev (nepremičnine, kapital), omejitve konsumptivne lastnine, demokracijo, ki bo storila (verjetno tipkarska pomota, moralo bi biti, ki bo slonela — opomba J. P.) na zavednem proletariatu in religioznosti, ki bo povečala razmerje med človekom do človeka z razmerjem do Boga.

V sebi moramo biti pripravljeni na čas, ko bo fašizem datiral do konca in bo treba pokazati, kaj smo in kaj hočemo... Kakor vidite, stopamo s tem v resno delo. Neresnost je torej nevarna stvar. Položaj zahteva izrednih ukrepov in celih mož. Postavljamo se fašizmu po robu in hočemo, da pride proletarijat do svoje besede... Jugofašizem ustvarja sloveno-fašizem. Slovenski nacionalizem vstaja. Mi pa hočemo, da vstane proletarijat. Borba proletariata je internacionalna. Narodnostno gledanje onemogoča politično in gospodarsko borbo proletariata. Poznamo proletarski narod, ki obsega ves svet. Zato ne nehajmo opozarjati na nevarnost, da nacionalna stremjenja odvrtačajo pogled na bistveno stvar...¹⁹¹

Ti pogledi so zelo blizu komunističnim, samo da govore o religioznosti. Zanimivo je, da so bili napisani samostojno brez neposrednega vpliva komunistične partije, kot so to nekateri tedaj mislili. J. Slak in njegov krog je bil sprejet v komunistično partijo šele marca 1933.¹⁹²

Okrožnica Zveza je prišla slučajno v roke policije in ker je bil na njej naslov Danila Puca, na katerega naj se somišljeniki obračajo s pošto, je bil ta obtožen in pred deželnim sodiščem v Ljubljani 2. aprila 1930 obsojen na leto dni zapora zaradi navedenih stališč. Drugi vodilni člani Krekove mladine so imeli policijske hišne preiskave, ker pa je Danilo Puc na sodišču trdil, da je okrožnico napisal sam ter da nima nobene zveze z nikomer, ni sodišče moglo dokazati drugače.¹⁹³ Obsojeni se je zoper razzsodbo pritožil na Stol sedmorice v Zagrebu, ki pa je decembra 1930 prvo razzsodbo potrdil¹⁹⁴ in Danilo Puc je v letih 1931 do 1932 odsedel eno leto ječe.¹⁹⁵

Poleti 1931 so krekovci med vsemi krščanskimi socialisti najbolj očitno izražali svoje negotovanje do diktature in do servilne politike klerikalne stranke. Napadali so njeno Prosvetno zvezo. Umerjenost in taktičnost JSZ v političnem boju so občutili kot oviro in so se zato hoteli čim bolj osamosvojiti. Glasilo Borcev Mladi plamen je izražal zelo radikalne družbenopolitične poglede. Izdajali so tudi okrožnice in letake. JSZ je razpravljala o teh težnjah in sklenila, da je za vsako ceno treba ohraniti enotnost krščanskosocialističnega delavskega gibanja. Centrala Krekovih družin mora ostati mladinska in vzgojna organizacija JSZ. Pater Angelik Tominec je poudarjal, da mora delavska organizacija vedno imeti pred očmi en cilj in ta je: »delavska eksistenca in kruh«. Ta cilj zasleduje predvsem JSZ, zato se mora vse krščanskosocialistično

¹⁹¹ Razzsodba v zadevi obtoženega Danila Puca.

¹⁹² Podatek dr. Dušana Kermavnerja avtorju maja 1972; podrobno o tem pozneje.

¹⁹³ Razzsodba o zadevi Danila Puca in Fran Ačko, spomini v rokopisu, str. 25.

¹⁹⁴ Odlok Stola sedmorice, oddelek B, Zagreb 9. decembra 1930, overovljen prepis od deželnega sodišča v Ljubljani hrani Danilo Puc.

¹⁹⁵ Po vrnitvi iz ječe so ga pri JSZ, kjer mu je Jože Slak poprej obljubljal službo, neupravičeno sumili komunizma in mu niso dali službe. Posrečilo se mu je odpreti samostojno tapetniško delavnico in se je nekaj časa politično pasiviziral. — Ustni podatki Danila Puca avtorju in F. Ačko, spomini v rokopisu, stran 25.

gibanje urejati okoli nje.¹⁹⁶ Centrala Krekovih družin je poleti 1931 sprejela za vso organizacijo borčevski organizacijski sistem po celicah.¹⁹⁷ Rahli nespoznanosti med krekovci in vodstvom JSZ so se nadaljevali skozi vse leto 1932. Jože Slak je bil zaradi nekkih izjav, ki so govorile o samostojnosti centrale Krekovih družin, klican pred častno razsodišče JSZ. Pomirjevalno je vplival načelnik JSZ Srečko Žumer in stvar se je nekako zgladila.¹⁹⁸

Proti koncu leta 1932, verjetno pred 1. decembrom, je Jože Slak brez vednosti JSZ izdal na vse borčevske organizacije okrožnico, v kateri jim naroča, naj ob državnih praznikih ne izobešajo zastav. Na Vrhniki je dobil ta razglas v roke nek sokolski učitelj istega imena kot naslovljenec in javil na banovino.¹⁹⁹ Ban Marušič je to porabil in 7. februarja 1933 razpustil centralo Krekovih družin z utemeljitvijo, da je prekoračila svoje statutarno področje, da se je udeještovala kot politično društvo ter ravnala zoper državni red.²⁰⁰

Po razpustitvi CKD je Jože Slak s svojo skupino še naprej izdajal revijo Mladi plamen, katerega lastnik je bil konzorcij. Pisal je vse bolj radikalno protirežimsko. Da bi zavarovala pred udarci režima in ker je Slakovo skupino sumila, da je komunistična, je JSZ 15. marca 1933 sklenila izdati obvestilo, da z Mladim plamenom nima ničesar skupnega; glasilo JSZ, da je Delavska pravica.²⁰¹ Slak s svojo skupino, kljub svoji skoraj popolni marksistični in revolucionarni usmeritvi, katero smo imeli priložnost prepoznati, do tega časa ni bil organiziran komunist. Prve uradne stike s komunistično partijo je vzpostavil v začetku marca 1933 in sicer z Dušanom Kermavnerjem. Na naslednji sestanek s Slakovo skupino konec marca 1933 sta prišla Boris Kidrič in Dušan Kermavner. Kidrič je po razgovoru, ko je slišal izjave teh ljudi, da se čutijo komuniste in videl, da poznajo marksizem, predlagal, da stopijo v partijo, kar so sprejeli.²⁰² Od tega časa je Slak s svojo skupino res delal po navodilih partije. Iz tega se vidi, da komunistična partija v tem času še vedno ni imela nekega novega stališča do krščanskih socialistov, ni jim zapala, da bi bilo moč sodelovati z njimi, pač pa je vsakega levičarja iz krščanskosocialističnih vrst, ki se je idejno politično, po njenem, razvil dovolj daleč, raje neposredno vključila v svoje vrste.

¹⁹⁶ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 5, Zapisnik seje predsedstva JSZ 3. februarja 1931 in Zapisnik seje načelstva JSZ 5. avgusta 1931.

¹⁹⁷ F. Ačko, spomini v rokopisu, stran 15.

¹⁹⁸ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 5, Zapisnik seje načelstva JSZ 17. februarja 1932 in fasc. I, M. 6, Zapisniki seje načelstva JSZ 6. julija 1932 in 20. julija 1932; F. Ačko, spomini v rokopisu, stran 15.

¹⁹⁹ F. Ačko, spomini v rokopisu, stran 25.

²⁰⁰ Banski odlok II/2 No 428/2 en primerek hrani Vitko Musek — v AS, fond banske uprave, oddelek II., je ta dokument zgubljen.

²⁰¹ Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. I, M. 6, Zapisnik seje načelstva JSZ 15. marca 1933.

²⁰² Ustni podatki dr. Dušana Kermavnerja avtorju maja 1972. — Dušan Kermavner pravi, da je bil sam začuden nad to Kidričevo tako hitro odločitvijo. Njemu se je zdelo bolje, če bi ta skupina še ostala izven partije v JSZ in tu delovala kot komunistični simpatizer, ki bi izvajal partijska navodila, ni pa nasprotoval Kidričevi odločitvi.

VII

Krščanski socializem med katoliškimi študenti v letih 1932/33 in krščanskosocialistični akademski klub Borba

Tri leta diktature in sodelovanje klerikalne stranke v njej je med slovenskimi katoliškimi študenti pustilo vidne posledice. Politične in gospodarske razmere, kakršne so tedaj vladale v Sloveniji, niso posebej pogojevale gibanja, ki bi bilo odmaknjeno »časnim« problemom, kot je to bilo križarstvo, namesto tega je med katoliško akademsko mladino začela prevladovati socialna usmerjenost, v akademskem klubu Borba krščanski socializem.²⁰³ O tem, da se je križarstvo med katoliško študentsko mladino nekako izživelo, ne zaradi klerikalnega pritiska in obsodb, ampak iz lastnega spoznanja in novih zahtev časa, nam izpričujeta leta 1932 dva nekdanja njegova vidna predstavnik. Tako pravi Stanko Cajnkar, da je religiozna in umetniška dejavnost križarskega gibanja bila nekaj časa koristna, ob njej so si mladi ljudje klesali svoj lastni značaj, sčasoma pa da je postala nekam »ostudna in utrudljiva«. V ospredje je stopilo socialno vprašanje kot netivo vsega verskega življenja.²⁰⁴ Do podobnih sklepov je prišel v istem času tudi E. Kocbek, ki je zapisal, da se mlada generacija približuje svetovni in življenjski resničnosti, da je tesno navezana na epohalno spreminjanje sveta. Mlada generacija, da se je predvsem poenostavila, »prevelik metafizični ponos se je zmanjšal v eminentno ljubezen do predmetnosti«. Po njegovem je mladina »v tej svoji specifičnosti mnogo enotnejša, mnogo resničnejša«, čas pa bo pokazal, če ne tudi bolj »tragična«.²⁰⁵

Katoliški študentje so se do konca leta 1931 precej odtujili klerikalni stranki, v katero so formalno spadali, zaradi njene breznačelne politike sodelovanja v diktatorski vladi. Mladi ljudje so videli, kako se je klerikalna stranka odpovedala narodnostno avtonomističnega programa in kako očitno je razkrila svoje kapitalistično lice. Najbolj neposredno pa je študente razburjalo, da se je pod diktatorskim režimom pretilo univerzi z zmanjšanjem proračunskih sredstev. Nezadovoljstvom v Sloveniji in jih usmerjalo socialno radikalno. Tega ni preprečil niti izstop klerikalcev iz diktatorske vlade septembra 1931, v katerem so sumili manever. Razpoloženje v katoliških akademskih vrstah, ki so bile v tem času izjemno kompaktne,²⁰⁶ je bilo takšno, da so vsi katoliški akademski klubi Danica, Zarja, Borba in celo bogoslovsko Ciril Metodovsko društvo sklenili 8. novembra 1931 akcijski sporazum z naprednim študentskim društvom Triglav. Ta akcijski sporazum je bil sklenjen za skupni nastop pri demonstracijah proti režimu diktature in za razširitev univerze. Sporazum je ostal v veljavi do konca leta 1932 in z njim ustvarjena napredna študentska fronta, je izvedla vrsto stavk in demonstracij, največjo ob Svetosavski pro-

²⁰³ Tako sodi S. Kremenšek, ki je detaljno preučeval razvoj študentskega gibanja med dvema vojnama v svoji knjigi Slovensko študentsko gibanje 1919–1941, stran 157.

²⁰⁴ Stanko Cajnkar, Moderni čas in mladinsko gibanje. Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, stran 46.

²⁰⁵ E. Kocbek, Mladi. Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, str. 193–194.

²⁰⁶ Ustni podatek dr. Marjana Breclja avtorju junija 1972.

slavi leta 1932, tako da je bila univerza v šolskem letu 1931/32 odprta vsega skupaj le dva meseca.²⁰⁷

Pozimi 1931/32 je Akademska zveza organizirala vrsto predavanj o političnih in socialnih vprašanjih. Na teh večerih je prevladoval kritičen duh do politike klerikalne stranke in njenega voditelja Korošca. Takšne usmeritve niso mogli preobrniti niti katoliške starešine in klerikalne avtoritete, ki so prihajali na ta predavanja (Ušeničnik, Ehrlich, Aleksič). Ti večeri so porodili misel, da se voditelju klerikalne stranke Antonu Korošču pošlje spomenica, katero so poimensko podpisali pripadniki vseh katoliških klubov, tudi bogoslovskega Ciril-Methodovskega.²⁰⁸ V spomenici datirani s 26. aprilom 1932 so Korošca ostro kritizirali in mu odrekli pravico lastiti si vodstvo slovenskega naroda,²⁰⁹ zahtevali, naj SLS odločno nastopi proti centralističnemu režimu in se postavi za slovenske narodnostne pravice, reševati naj začne težaven materialni položaj kmeta — uredi naj zadružništvo, da bo v korist kmeta, ne pa v korist bank.²¹⁰ Da je v nji prevladoval res radikalen protiklerikalni duh, nam zgovorno priča izjava bogoslovcev, ki se je ohranila na zadnji strani spomenice: Bogoslovci so zapisali: »... Zavedamo se, da nas čakajo v našem duhovniškem življenju resnejše naloge, kot pa služba političnim strankam. Naša trdna in resna volja je, delati za religiozno obnovo naroda, zakaj le religiozno obnovljen narod bo zmožen dejansko uveljaviti katoliška načela v političnem in socialnem življenju. Hočemo vplivati na celotno javno življenje, kolikor to z ozirom na katoliški nauk ni indiferentno. Tega vpliva pa ne bomo izvajali s političnimi sredstvi, ampak s sredstvi, ki nam jih daje naš nauk in naš stan. Zavedamo se, da v tem ravnamo po papeških direktivah za katoliško akcijo. V tem smislu izjavljamo, da ne bomo dopustili, kolikor je to odvisno od nas, izrabljanja katoličanstva in sebe v katerikoli stranki in v zgolj politični namen; da se v bodoče načelno ne bomo ekspanzirali za noben čisto politični pokret. Zato želimo, da v bodoče pritegnete v vodstvo stranke laični naraščaj. Pridružujemo si pa popolno osebno svobodo glede politične orientacije.«²¹¹ Socialni odsek mariborskih bogoslovcev, katerega je takrat vodil Joško Brilej pa je bil še ostrejši. Zapisal je, da popolnoma soglaša s kritiko delovanja bivše SLS. Ne strinja se pa s socialnim programom spomenice, ker je premalo radikalen.²¹² Nasprotnik krščanskih socialistov desničar Tine Kraner je v svojem članku o Akademski zvezi leta 1940 zapisal, da so že na versko prosvetnem tečaju Akademske zveze, ki je bil spomladi 1932, krščanskosocialistični študentje iz kluba Borba napadli katoliško starešinstvo in vodstvo Slovenske ljudske stranke. Odklonili so papeževo okrožnico Quadragesimo anno. Očitali so uradnim katoliškim krogom, da nimajo smisla za socialno vprašanje. Papež se je po njihovem mnenju uklonil fašistični sili.²¹³ Takšne usmeritve med katoliškimi študenti se je klerikalna stranka ustrašila in sklenila je razvoj obrniti v drugo smer. Uporabila je dva prijema. Pritiskati je

²⁰⁷ Mikuž, Pregled zgodovine NOB I, stran 135.

²⁰⁸ Ustni podatki dr. M. Breclja in T. Jakopiča avtorju junija 1972.

²⁰⁹ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, stran 135.

²¹⁰ Toliko vesta o vsebini spomenice, ki se je razen fotografije zadnje strani, zgubila, njena soavtorja dr. Marjan Breclj in Tone Jakopič, kot sta izjavila avtorju.

²¹¹ Fotokopija zadnje strani spomenice, hrani jo Tone Jakopič v Ljubljani, ki je fotokopijo tedaj tudi napravil.

²¹² Izjava socialnega odseka mariborskih bogoslovcev tudi na zadnji strani spomenice.

²¹³ Tine Kraner, Akademska zveza. Revija Katoliške akcije, letnik I, 1940, stran 405.

začela na materialno šibke študente in jih kupovati ter podpihovati trenja v do tedaj enotnih društvih.²¹⁴ Kot so ugotovili malo pozneje krščanskosocialistični študentje v brošuri Borci, »je zalet slovenske katoliške mladine, ki je bil brez dvoma največji po vojni, malo upadel, navdušenje je splahnelo, enotnost se je krhala, tovarišstvo in prijateljske vezi so se rahljale vedno bolj, ozračje se je zastrupljalo. Zakaj iz ozadja se je stegnila kakor zlovesča roka iz pravljič, roka inkvizitorja in učinek je bil porazen... ovaduštvo se je razmahnilo, ustvarili so se tajni krožki, ki so po navodilih Katoliške akcije nadzirali društva in posameznike«. To je povzročilo, da se je načrt za preureditev društev in za stvarno delo, razblinil.²¹⁵ Ker pa so vedeli, da bo s samim pritiskom in intrigami težko med katoliškimi študenti premagati krščanskosocialistične nazore, je vodstvo katoliške akcije oziroma škof Rožman, julija 1932 ustanovil Katoliško akcijo za srednješolce, društvo Mladcev Kristusa kralja, ki naj se idejno pripravi na obračun s socialističnimi nazori med katoliškimi akademiki. Mladce je vodil profesor Ernest Tomec, »slovenski Mahnič v laični obleki«,²¹⁶ in v poznejših letih, ko so prišli na univerzo, so igrali pomembno vlogo v katoliških vrstah, poskušali so jih usmerjati desno-klerofašistično.

Še pred mladčevskim prihodom na univerzo je dr. L. Ehrlich, duhovni vodja Akademske zveze, sam s svojo skupino študentov, ki so se po poznejšem glasilu imenovali Stražarji, zadal prvi udarec krščanskim socialistom med katoliškimi študenti. V jeseni 1932 jim je iztrgal iz rok odbor akademskega kluba Zarja. V tem klubu se je skušal utrditi za nadaljnjo ofenzivo.²¹⁷ Spomladi 1933 so pripadniki njegovega študentskega kroga izdali dve številki svojega glasila Naša moč, v katerem so razvili svoj program. Povedali so, da je treba odstraniti vse, kar je liberalističnega, framasonskega, marksističnega in sploh nemoralnega v obstoječem družbenem redu. Predvsem se je treba bojevati proti neplodnemu in netvornemu marksizmu. Zato je treba pomesti z vso nejasnostjo, nenačelnostjo, z vsem dvoživkarstvom v katoliških študentskih društvih. Katoličanstvo se mora uveljaviti stoodstotno, zakaj slovenski narod se je ohranil samo zaradi tega, ker se je trdno oklepal katoliške miselnosti. V socialnih vprašanjih pa je potrebno priznati veljavo papeževi okrožnici Quadragesimo anno od prve do zadnje črke.²¹⁸

Večino organiziranih katoliških študentov so spomladi 1933 še vedno vplivno obvladovali krščanski socialisti, tako klub Danico, kakor Borbo, ki je bila vsa krščanskosocialistična in se je tako tudi imenovala.²¹⁹ Borci so se v tem času pod predsedstvom Joška Brileja, ki je leta 1932 izstopil iz mariborskega bogoslovja in prišel v Ljubljano študirat pravo, usmerili zelo levo v radikalni krščanski socializem. Spomladi 1933 je med katoliškimi študenti krožil letak, ki so ga pripisovali članom Borbe, v katerem je bilo med drugim rečeno, da je delo edini vir vrednosti, da katoliški študentje ne vidijo rešitve socialnega vprašanja v smeri, ki jo nakazuje cerkev, ker se predstavniki cerkve ne poskušajo niti nočejo povzpeti do predstopnje pravega krščanstva. Njihovo

²¹⁴ Ustna izjava dr. Marjana Breclja avtorju.

²¹⁵ Borci, izdal kršč. soc. akad. klub Borba. Ljubljana 1933, stran 22.

²¹⁶ Dr. Filip Zakej, prof. Ernest Tomec, Zbornik koledar svobodne Slovenije za leto 1962, stran 160 po S. Kremenšku, Slovensko študentsko gibanje 1919–1941, stran 160.

²¹⁷ Kremenšek, stran 161.

²¹⁸ Naša moč. Glasilo nove katoliške generacije, št. 2, Maribor, 10. maja 1933. Razmnožena z ročnim tiskom (znana le 2. številka).

²¹⁹ Kremenšek, stran 161.

sodelovanje s katoliškim starešinstvom, da je nemogoče, ker večina članov katoliškega akademskega starešinstva trdovratno vztraja v taboru kapitalistov.²²⁰ Dr. Ehrlich je kot duhovni vodja Akademске zveze zahteval v začetku aprila od Borbe pojasnilo, ali je res izdala letak in ali se strinja z njim. Ko je dobil zahtevani odgovor, ga je 4. maja kot nezadostnega odklonil. V sporazumu s škofom, je 17. maja ponovno zahteval od Borbe, da se jasno izrazi, če sprejema smernice, ki jih cerkev avtoritativno določa glede socialnih vprašanj. Postavil je rok za odgovor do 25. maja; če Borba ne bo odgovorila, bo jemal to za odklonilno stališče. V istem času je Borbi pisal tudi odbor stavbne zadruge Akademski dom in zahteval od nje, naj mu do 20. maja odgovori: »1. Ako priznava društvo Borba, odbor in članstvo socialno okrožnico Pija XI. Quadragesimo anno kot avtoritativno izjavo za katoličane in ne samo kot znanstveni spis, ki ga more prezreti in zavreči? 2. Ali zametuje marksizem, obsojen v okrožnici?« Samo v primeru pozitivnega odgovora lahko odbor stavbne zadruge daje klubu prostore v Akademskem domu.²²¹ Borba na to ni odgovorila in je bila vržena iz Akademškega doma.

Člani Borbe so na to pripravili odgovor, ki je izšel natisnjen v knjižici Borci proti koncu leta 1933. V njej so podali jasno in odkrito izjavo svojega prepričanja, kakor sta to zahtevala oba ultimata. Povedali so, da se pridružujejo enotni fronti študentske mladine v Triglavu in v Njivi, »gospodi, ki ima namen s poživitvijo srednjeveških metod in z izrabljanjem materialne stiske obdržati nezavedno mladino zase«, pa so dejali: »Ne bojimo se žrtev, niti največjih, bodočnost pripada nam.«²²² Knjižico Borci so sestavljala tri ločena poglavja. Avtor prvega z naslovom Mladina v borbi je bil Ivo Rupnik, kemik, ki je bil nekoč član Zarje, a je izstopil, drugo poglavje o Quadragesimo anno je prispeval Joško Brilej, pravnik, predsednik Borbe v študijskem letu 1932/33; tretje poglavje z naslovom Fašizem — imperializem je napisal France Terseglav, zgodovinar, ki je prevzel predsedništvo Borbe za Brilejem.²²³

Glede vprašanja, ki je v glavnem zanimalo dr. Ehrlicha in stavbni odbor, se pravi cerkev in klerikalni politični tabor, so dali Borci jasen odgovor: papeževa okrožnica avtoritativno sankcionira kapitalizem, povzdiguje ga v od boga dani družbeni red in zavrača delovno teorijo vrednosti; zagovarja privatno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi, zavzema se za sožitje delavcev in kapitalistov, ki naj združeni v korporacije, sodelujejo v gospodarskem in družbenem življenju. V korporativni družbeni ureditvi gleda možnost odprave razrednega boja, s tem v bistvu napoveduje razredni boj proletariatu. Zato krščanskosocialistični študentje okrožnico odklanjajo in se zavzemajo za marksistično razlago kapitalističnega družbenega reda.²²⁴

Takšno marksistično analizo korporativističnega sistema je res napisal Joško Brilej, ki je bil v tem času že komunist,²²⁵ toda sprejeli so jo vsi krščanskosocialistični Borci, kar nam jasno kaže, da so sprejemali marksizem kot gospodarski nauk. Enak razvoj je napravila od tega časa tudi skupina

²²⁰ Vsebina letaka zapisana v publikaciji Ehrlichovega kroga V mlade zarje izdalo Jugoslovansko katoliško akademsko društvo Zarja, 1933.

²²¹ Borci, izdal Kršč. soc. akad. klub Borba, str. 1—3.

²²² Prav tam, stran 3.

²²³ Kremenšek, stran 162.

²²⁴ Borci, str. 35—99.

²²⁵ Ustna izjava dr. Jožeta Brileja avtorju februarja 1972.

krščanskosocialističnih intelektualcev, okrog revije Beseda o sodobnih vprašanjih, o čemer bomo še spregovorili. Borci so doživeli v javnosti precejšen odmev; Mladi plamen je knjižico toplo priporočal, njegova uprava je bila tudi posrednik naročil.²²⁶ Urednik Književnosti Bratko Kreft je v članku Borba katoliške mladine zapisal, da je poleg izpovedi Triglava to najpogumnejši odpor slovenske povojne mladine, ne samo proti starešinam, temveč proti družbenim razmeram in sistemu sploh; da so Borci stopili na pot znanstvenega socializma.²²⁷

Krščanskosocialistični klub Borba, ki je štel novembra 1933 dobrih trideset članov, so v katoliškem taboru označili za komunističen in banska uprava režima JNS ga je novembra 1933 razpustila.²²⁸

Tudi drugemu katoliškemu akademskemu klubu, v katerem je prevladoval vpliv krščanskih socialistov — Danici, se ni godilo nič boljše. Konec maja 1933 je stavbna zadruga Akademski dom izkoristila majhen incident in ga vrgla na cesto. Danica se je odselila, v njej pa ni prišlo do sprememb. V jeseni 1933 so se v Danico vpisali vsi Tomčevi Mladci in na občnem zboru 30. novembra je bil izvoljen odbor, ki je zastopal klerikalno smer. S krščanskimi socialisti, ki so ostali v društvu, so se začela obračunavanja in izključitve. Iz Danice je bil že decembra 1933 izključen Marjan Dermastia, sledile so izključitve Paberja, Seliškarja in še nekaterih.²²⁹

Krščanski socialisti med katoliškimi študenti so do konca leta 1933 doživeli hude udarce, bili so izrinjeni iz vodstev vseh katoliških klubov, njihov matični klub Borba pa je bil razpuščen. Toda to ni pomenilo uničenje krščanskega socializma med študenti, živel je dalje. Za nekaj časa jim je bila sicer vzeta možnost, da bi ga izpovedovali v katoliških akademskih društvih, lahko pa so to delali v krščanskosocialistični znanstveni reviji Beseda o sodobnih vprašanjih in pri delu Jugoslovanske strokovne zveze. Ob prvi priložnosti, leta 1935 pa so znova zavzeli akademsko društvo Danica, ki jim je postalo izhodišče za ponovno uveljavljanje med katoliškimi študenti.

VIII

Idejni in politični pogledi krščanskih socialistov v reviji Beseda o sodobnih vprašanjih 1932—1934

Revijo Beseda o sodobnih vprašanjih so si krščanski socialisti zamislili kot »svobodno tribuno, kjer bo dal lahko izraza svojemu mnenju, k reševanju socialnih in kulturnih problemov vsakdo, ki stoji na osnovah krščanskega etosa«. Zavedajoč se odgovornosti, so se v reviji hoteli izogniti obravnavanja sodobnih problemov z ozkega ali polemičnega stališča ter kakšne zgolj strujarske usmerjenosti, in se odločili presojeti vse probleme z »visokega stališča«. V prvi vrsti so namenili posvetiti v reviji pozornost socialnogospodarskim vprašanjem, ker so ta po njihovem mnenju stopila v ospredje v te-

²²⁶ Kremenšek, stran 162.

²²⁷ Književnost II, 1934, stran 147.

²²⁸ Mikuž, Pregled zgodovine NOB I, stran 136.

²²⁹ Kremenšek, stran 163.

danji krizi dobe. Zapisali so, da čutijo v sebi rast narodnega občestva in da hočejo sodelovati pri izgradnji slovenske kulture.²³⁰ Analiza vsebine revije, ki je izhajala od januarja 1932 do 1935, lepo odraža idejno politični razvoj, ki so ga napravili krščanski socialisti — vsaj nekateri med njimi — do konca dobe, ki jo obravnava pričujoča študija. Prva dva letnika Besede je urejal Vilko Pitako, po njegovem odhodu k vojakom pa sta jo urejala skupaj Mirko Javornik in dr. Jože Pokorn.

V prvi številki Besede je F. Terseglav napisal članek V čem je rešitev?, namreč rešitev človeške kulture, in pribil, da je le-ta v demokraciji, ki predpostavlja visoko stopnjo moralne vzgoje občestva. Takšna demokracija zahteva obnovo krščanskega etosa, ki postavlja v ospredje vse stvari in vsega stvarnega dogajanja svobodno osebo, vezano na občestvo po absolutnem nrvstvenem redu.²³¹ Krščanski socialisti se zavzemajo za takšno človeško družbo in njeno kulturo, ki bo temeljila na etiki. Z etiko je utemeljeval socializem tudi France Šmon, ki se je v prvem letniku Besede v nekaj nadaljevanjih lotil analize kapitalističnega gospodarstva in razrednega problema. Pri tej analizi je ločil ekonomsko in svetovnonazorsko plat razrednega problema. Za ekonomsko stran je sprejel Marxov gospodarski nauk o kolektivizaciji produktijskih sredstev, do katere mora priti z razrednim bojem. Toda tega razrednega boja in kolektivizacije ni izpeljal do konca konsekvntno po Marxu, ki trdi, da mora do tega priti po materialističnih prirodnih zakonih razvoja kapitalističnega gospodarstva, ampak je vpletel tu svojo »svetovnonazorno plat« in zaključil: »Proletarska razrednost pač ne more biti plod meščanskih gospodarskih razmer, ampak je plod od Boga v človeško srce in človeško družbo položenih večnih objektivnih zakonov, pravičnosti, enakosti in bratstva... In socialističen način tudi ni absolutno nujen, vendar je moralno upravičen, kar pa je moralno je tudi pametno in ker je večina ljudi moralna in pametna in v njihovih srcih še vedno žive od Boga jim vrojeni objektivni zakoni, lahko danes z vso gotovostjo računamo z novim družbenim redom.«²³² Takšen Šmonov pogled na socializem, katerega utemeljuje z etiko, je še najbolj podoben Bernsteinovemu. Podobno je, kakor smo videli, razlagal socializem tudi pater Angelik Tominec.

Sodelavci Besede so odločno zavrnilo politični katolicizem-klerikalizem. Tako je Miro Jeršič v članku Mladina, politika, politični katolicizem zaključeval tole: »... Mladina vidi, kako ima politični katolicizem poguben vpliv na poplitvenje krščanstva v očeh katoličanov samih, in kako še dalje stoječim zakriva pravo podobo krščanstva... To izrabljanje cerkvene avtoritete v prid političnih strank, ki se je tam, kjer je kler v obilnem številu posegel v politiko, še močneje občutilo, ta nedopusten pritisk na človekovo vest v politični sferi, to poplitvenje duhovnega kraljestva po prepotentnem nastopanju politične oblasti — vse to je moralo mladino odbiti od političnega katolicizma. Vse to sili mladino, da politični katolicizem odklanja...«²³³

Iz kroga sodelavcev Besede je izšla najbolj tehtna, ekonomsko argumentirana zavrnitev stanovske — korporacijske družbene ureditve, za kakršno se

²³⁰ Beseda o sodobnih vprašanjih, leto I, januar 1932, št. 1, stran 1.

²³¹ Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, str. 4—5.

²³² Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, str. 113—114.

²³³ Beseda o sodobnih vprašanjih II, 1933, stran 9.

je zavzemala papeževa enciklika *Quadragesimo anno*. Napisal jo je poznavalec ekonomske problematike dr. Jože Pokorn. Analiziral je različne oblike kapitalističnega gospodarstva: liberalni kapitalizem, monopolni kapitalizem, in se posebej ukvarjal z dejavniki kot so racionalizacija proizvodnje ter koncentracija kapitala in gospodarske krize. Tako je prišel do pojavnosti stanovske države, ki je zanj »izum, da se dokončno odpravi gospodarski liberalizem, da pa kapitalizem ostane«. Po njegovem se stanovska država s korporacijskim sistemom noče niti v teoriji niti v praksi dotakniti ene stvari: zasebne lastnine produkcijskih sredstev. »Dejansko predstavlja korporacijski sistem zadnji obupni poskus posejudočega razreda, obraniti svojo posest in dohodke pred navalami gospodarskih kriz in socialno razgibanih množic.« Po Pokornovem mnenju je v takšni totalitarni korporacijski državi, ki je nase prevzela vodeno gospodarstvo, podjetnik zgubil vsak pomen v gospodarskem procesu, zadržal pa je še vedno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in čiste brezdelne dohodke. Zato vidi Pokorn edino rešitev iz takšnih razmer v odpravi stanu zasebnih lastnikov nad produkcijskimi sredstvi, stanu delodajalcev in rentirjev ter zaključuje: »... Produkcijska sredstva morajo priti v občestveno last tako, da bodo monopolska podjetja vodili in v njih gospodarili tisti, ki v njih delajo.«²³⁴

Eno pglavitnih prizadevanj Besedinega kroga je bilo dokazati, da je v marksizmu dvoje elementov: gospodarska teorija, to je znanstvena analiza kapitalizma na osnovi delovne teorije in teorije presežne vrednosti in svetovno nazorska osnova, to je materialistična filozofija. Krščanski kolektivisti da jemljejo iz marksizma samo gospodarsko teorijo, ki jo družijo s krščanskim etosom.²³⁵

Odnos sodelavcev Besede do slovenstva je najlepše viden iz članka F. Terseglava Župančičev pojem slovenstva. Terseglav je ostro zavrnil Župančičevo pisanje v Ljubljanskem zvonu ob analizi pisateljskega genija Louisa Adamiča. Župančič je namreč postavil tezo, da slovenstvo ne bi trpelo nobene škode, če bi se odpovedali samostojnemu jeziku. Pridobilo da bi samo na svoji širini. Kot primer za to je postavil Adamiča, ki je ameriški pisatelj, je pa ostal Slovenec po svojem notranjem bistvu, ki ni zvezano z jezikom. Terseglav je poudaril, da je jezik »substencialna forma in najadekvatnejši zunanji izraz narodnega bistva«. Zapisal je, da je Župančičeva alternativa, živeti nezavestno narodno življenje — »narodno življenje po notranjem bistvu«, žrtvujoč svoj jezik brez pomislekov, dvomov ali bojev, ne omejujoč pri tem nobene možnosti, ni realno in je nesprejemljivo. S takim pisanjem Župančič zanika smisel in pomen Prešerna in rehabilitira Dežmana.²³⁶ Beseda je bila deležna ostrih kritik ortodoksnih katoliških krogov, kakor tudi tako imenovanih svobodnih slovenskih kulturnih delavčev okoli revije *Sodobnost*. Slovenec je 19. marca 1933 v članku Marx ali Kristus povedal krščanskim kolektivistom: »Spoštujemo prave marksiste, odločno pa obsojamo one, ki bi se radi s krščansko krinko na obrazu vtihotapili med slovensko katoliško delovno ljudstvo in ga

²³⁴ Dr. Jože Pokorn, *Sprememba gospodarskega reda*. Beseda II, 1933, str. 212—218 in 229—239, citati str. 237—239.

²³⁵ Glej za to vprašanje najbolj ilustrativne članke: Jožko Brilej, *Krščanstvo in marksizem*. Beseda II, 1933, str. 10—15 in Anton Marinček, *Materialistično zgodovinsko naziranje*. Beseda III, 1934, str. 10—13.

²³⁶ Beseda o sodobnih vprašanjih I, 1932, stran 162.

odtujili Bogu, cerkvi in njenim poglavarjem — Bodi katolik ali marksist, voda ali ogenj, ne moreš pa biti oboje, ker se to dvoje izključuje, kar je potrdil papež, v svoji okrožnici *Quadragesimo anno*.« V *Sodobnosti* 1933, stran 143 je poglede sodelavcev Besede zavrnil Stanko Leben. Marksistični krogi se o Besedi niso javno izrazili, so ji pa komunisti zamerili, da se preveč opleta s krščanstvom in se ne upa odločiti za pravi marksizem.²³⁷

Krščanskosocialistično delavstvo v Jugoslovanski strokovni zvezi, ki se je leta 1932 popolnoma in dokončno razšlo s klerikalno stranko, se je v letu 1933, tudi pod vplivom intelektualnega kroga okoli Besede, ki je bil z njim najtesneje povezan, jasno opredelilo za socializem, katerega nosilec bo delavski razred. Predsednik JSZ Srečko Žumer je na občnem zboru organizacije 11. junija 1933 popolnoma jasno zavrnil katoliško korporativistično družbeno doktrino, ko je poudaril, da je delo edini vir vrednosti, da se je moderna družba, ki se je postavila na kapitalistična načela, postavila proti Kristusu in razredno proti delavstvu. Zato se mora delavstvo razredno organizirati. Krščanski socialisti kot del delavskega razreda hočejo sodelovati z vsem ostalim delavstvom.²³⁸

Takšen razvoj in usmeritev krščanskih socialistov kot smo jo videli, pa v letih 1933 in 1934 še vedno ni bistveno vplivala na odnos slovenskih komunistov do krščanskih socialistov kot skupine, ki je ostajal še nadalje popolnoma odklonilen. Tako je pred volitvami za Delavsko zbornico 22. oktobra 1933 pisal Rdeči prapor; ilegalno glasilo Pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo med drugim: »Komunistična stranka vas poziva v najaktivnejšo borbo proti fašizmu in proti socialpatriotskim in klerikalnim birokratom... Iz kandidatnih list naj izginejo vsi Čobali, Sedeji, Uratniki, Svetki, Terseglavi, Žumerji itd. itd. Med socialfašisti in klerikalci ne smemo delati nobenih razlik...«²³⁹ Podobna odklonilna stališča do krščanskih socialistov so prevladovala v pogledih slovenskih komunistov še na partijski konferenci septembra 1934 v Goričanah.²⁴⁰

Krščanski socialisti so se v zadnjih letih diktature znašli v Sloveniji politično osamljeni, po eni strani so se sami izločili iz klerikalnega političnega tabora, in se odločili za socializem in duhovno svobodo, v čemer so videli edino alternativo za slovenski narod. Po drugi strani pa poznejši hegemon demokratičnega političnega gibanja na Slovenskem — slovenski komunisti, še ni kazal nikakršnega razumevanja za njihova stališča in še ni bil pripravljen z njimi sodelovati.

²³⁷ Ustni podatek Mira Jeršiča avtorju maja 1972.

²³⁸ *Delavska pravica*, 14. junija 1933.

²³⁹ *Rdeči prapor*, septembrska št. 1933, šapirografiran, v arhivu CK ZKS.

²⁴⁰ Dokumenti konference v materialu procesa proti Pavlu Tepini. Kazenski spisi proti komunistom. Arhiv CK ZKS.

Viri in literatura

Viri

Osnovni arhivski vir za zgodovino krščanskega socializma med dvema vojnama, je arhiv krščanskosocialističnega sindikata Jugoslovanske strokovne zveze, Fond Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) v arhivu IZDG (Inštituta za zgodovino delavskega gibanja) v Ljubljani, ki obsega 10 fasciklov in hrani arhivalije sindikata od 1926—1927 do 1941. Predvsem so to zapisniki sej načelstva JSZ, dalje predsedstva (razširjeno načelstvo) JSZ, različnih pomembnejših konferenc, korespondenca JSZ z mednarodnimi združenji krščanskih sindikatov, društvena pravila in poslovniki JSZ in njenih skupin, nekaj manj važnih okrožnic in dopisov. Največ pa je zapisnikov o mezdnih sporih, pogajanjih in sporazumih — kolektivnih pogodbah, ki jih je sklenila JSZ s podjetji, v katerih je obstajala tudi njena organizacija. V arhivu manjkajo zapisniki letnih občnih zborov, na katerih so določali politično linijo JSZ in vsa korespondenca z vodstvom klerikalne stranke, drugimi sindikalnimi centralami in oblastnimi institucijami.

Precej podatkov o delu JSZ je v fondu Delavske zbornice, 50 fasciklov, v arhivu IZDG. Najpomembnejši v fondu za našo problematiko so zapisniki sej predsedstva Delavske zbornice in seje upravnega odbora Delavske zbornice za leta 1926—1939, ki so vezani v knjige. Iz njih je moč razvideti delo JSZ v Delavski zbornici in deloma njen odnos do socialdemokratskega in narodnosocialističnega sindikata.

Pomembnejša zbirka dokumentov, ki je prišla v poštev pri našem delu so fotokopije dokumentov KPJ iz arhiva kominterne in fond protikomunističnih sodnih procesov v arhivu CK ZKS v Ljubljani. Iz njih smo rekonstruirali odnos Komunistične partije Jugoslavije v Sloveniji do krščanskih socialistov v prvi polovici tridesetih let.

Nekaj pomembnih podatkov je še v zapuščini Srečka Žumra v arhivu IZDG in v osebni zbirki komunista Dragutina Gustinčiča v IZDG. To so predvsem njegove in Lovra Kuharja analize družbenopolitičnega položaja v Sloveniji za leta 1933 in 1934, kjer izražata tudi svoje stališče do slovenskih krščanskih socialistov.

Podatke o prepovedi različnih krščanskosocialističnih organizacij je najti v Arhivu Slovenije, fond banske uprave.

Nekaj izredno pomembnih podatkov je v dokumentih, ki so jih dali na vpogled zasebniki Miro Jeršič, Srečko Žumer, dr. Marjan Breclj in Danilo Puc. To so predvsem zasebna korespondenca in različne spomenice krščanskih socialistov iz tedanjega časa.

Precej gradiva o krščanskih socialistih bi se moglo najti v nadškofijskem arhivu v Ljubljani, ki pa žal ni dostopno.

Iz navedenega je razvidno, da je vse to arhivsko gradivo pomanjkljivo in se po njem nikakor ne bi moglo ustvariti celotnega, pa čeprav še tako skopega prikaza razvoja krščanskih socialistov. Vse to gradivo lahko samo v kombinaciji s časopisnimi viri, revijami in brošurami pokaže pravo zgodovinsko podobo.

Ugotoviti moramo celo, da so časopisni viri neprimerno bogatejši s podatki, ker so kontinuirano izhajali ter so zato najvažnejši vir za proučevanje našega problema, kot je sploh slučaj za vso politično zgodovino obdobja med obema vojnama.

Za našo razpravo so prišli v poštev vsi krščanskosocialistični časopisi in revije, da omenimo le najvažnejše:

Pravica, tednik, glasilo JSZ od začetka leta 1923 do konca maja 1928; nadaljevanje **Delavska pravica** od 1. junija 1928 do 1941.

Ogenj, glasilo krščanskosocialistične mladine, mesečna revija, izhajala od januarja 1928 do konca leta 1931, izražala najbolj radikalne krščanskosocialistične poglede. Njeno nadaljevanje je **Mladi plamen** od konca leta 1930, ki pa je spomladi 1933 postal glasilo SKOJ za Slovenijo, ker so njegovi sodelavci prišli v komunistično partijo.

Križ na gori, mesečna revija 1924/25 do 1926/27 in njegovo nadaljevanje **Križ** 1928 do 1930, glasilo križarjev.

Beseda o sodobnih vprašanjih, izhajala mesečno od januarja 1932 do 1935, teoretična revija krščanskih socialistov za družbena, politična, idejna in kulturna

vprašanja, v kateri so nekateri krščanski socialisti že popolnoma sprejeli marksistične družbenoekonomske nazore.

Od klerikalnega časopisja naj imenujemo samo dnevnik **Slovenec** in tednika **Slovenski gospodar** in **Domoljub**, ter znanstveno revijo **Čas**, ki so izhajali vso obravnavano dobo.

Nekaj podatkov vsebuje tudi glasilo slovenskih liberalcev **Jutro**.

Od socialdemokratskega časopisja je najvažnejša **Delavska politika**, izhajala dvakrat tedensko od 1926, glasilo socialdemokratske stranke v Sloveniji in tednik **Delavec**, glasilo slovenske socialdemokratske sindikalne centrale Strokovne komisije, oba sta izhajala vso dobo, ki jo obravnavamo.

Komunistične poglede na krščanske socialiste je moč zasledovati po glasilih **Enotnost**, od leta 1926 do februarja 1929 in potem po ilegalnem šapirografiranem **Rdečem praporu** od februarja 1932 do konca leta 1934 in po **Rdečih signalih**, glasilu ilegalne partijske organizacije na ljubljanski univerzi v letih 1932 do 1934.

Veliko stvari je bilo mogoče osvetliti šele s pritegnitvijo ustnih virov. Te sem zbral od večine vodilnih krščanskih socialistov, dejavnih v obdobju, ki ga zajema pričujoča študija. V intervjujih so dali podatke: Srečko Zumer, Vilko Pitako, France Ačko, Danilo Puc, Edvard Kocbek, Tone Jakopič, Miro Jeršič, Ernest Vilfan, Jože Zemljak, dr. Marjan Breclj, dr. Jože Brilej. Navedeni so ali do danes ostali krščanski socialisti ali pa so v času pred in med revolucijo postali komunisti, vsi so aktivno sodelovali v OF na bolj ali manj vidnih mestih in večina izmed njih tudi v obdobju povojne socialistične graditve, iz česar lahko precej zanesljivo sklepamo, da so govorili s socialističnega stališča OF. Ostaja samo vprašanje materialne zanesljivosti njihovega pričevanja, kar pa sem skušal vse preveriti z vzporejanjem arhivskih in časopisnih virov.

Literatura

Zgodovinske literature o krščanskih socialistih na Slovenskem med dvema vojnama je zelo malo, zakaj celotno obdobje slovenske zgodovine med dvema vojnama je izredno slabo obdelano.

Največ in najboljše, kar je do sedaj napisanega o krščanskih socialistih na Slovenskem med dvema vojnama, je kratek pregled njihovega razvoja v delu *Metoda Mikuža, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji. I. knjiga*, Ljubljana 1960, str. 104—138. Ta pregled je narejen na osnovi časopisja in publicističnega gradiva; arhivskih virov, razen dnevnika škofa Jegliča, ne priteguje.

Vse drugo, kar je o krščanskih socialistih napisanega v literaturi, so samo neznatni fragmenti v sklopu nekaterih zgodovinskih del, ki obravnavajo širše probleme.

To so dela: *Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev 1917—1941*, Ljubljana 1965.

Ivan Kreft, *Progresivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama v knjigi Progresivna Slovenija*, Trst in Koroška. Ljubljana 1964, str. 135—355.

Na razvoj krščanskih socialistov med vojnama sta se z nekaj stavki ozrla v svojih memoarskih zapiskih, ki sicer zajemajo dobo NOB dva pripadnika:

Edvard Kocbek, *Listina*. Ljubljana 1967 in Tone Fajfar, *Odločitev*. Spomini in partizanski dnevnik. Ljubljana 1966.

Precej omemb krščanskih socialistov, ki pa so velikokrat netočne in politično tendenciozne, je v delu emigranta Ruda Jurčeca, *Skozi luči in sence*. 3 knjige, Buenos Aires 1964, 1966 in 1969.

Krščanskosocialistični delavski sindikat Jugoslovansko strokovno zvezo je omenjal France Kresal v svoji razpravi *Nastajanje akcijske enotnosti slovenskega delavstva*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1—2, Ljubljana 1966, str. 63—76.

O posebnem vprašanju iz krščanskega socializma pa razpravlja Marko Dvořak, *Poizkus orisa križarskega gibanja*. Nova pot, XXI, 1969, št. 4—6, str. 146—191, št. 7—9, str. 242—278, št. 10—12, str. 395—402.

O krščanskosocialistični študentski mladini piše Slavko Kremenšek v svojem delu Slovensko študentsko gibanje med dvema vojnama 1919—1941 (Ljubljana 1972). Sistematične obdelave zgodovine krščanskih socialistov se je lotil avtor te razprave in iz tega dosedaj objavil razpravo Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. Priloži za historijo socializma 8, Beograd 1971, str. 175—212, v kateri obravnava razvoj krščanskih socialistov v začetku dvajsetih let do 1924.

O krščanskih socialistih in njihovem odnosu do klerikalnih vrhov SLS v drugi polovici dvajsetih let je isti razpravljaval v Škof Jeglič — politik. II. del Kronika 3, Ljubljana 1971, str. 169—177.

SOCIALISTES CHRÉTIENS SLOVÈNES PENDANT LA DICTATURE DU 6 JANVIER (1929—1934)

R é s u m é

L'auteur présente, en puisant les matériaux inutilisés, le développement des socialistes chrétiens slovènes dans les années 1929—1934. Avant tout il nous donne la définition de ce mouvement. Les socialistes chrétiens selon lui sont les catholiques progressistes qui voulaient effectuer changements radicaux dans leur spiritualité et dans leur vie sociale. Dans ce temps ils n'avaient son propre parti politique indépendant, mais ils se considéraient combattants du parti populaire slovène jusqu'à la moitié de la période traitée. La plus forte de leurs organisations était le syndicat des ouvriers socialistes-chrétiens, la Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ, Association syndicat ouvrier Yougoslave), qui représentait le point d'appui aux autres leurs organisations comme p. ex. Krekova mladina (La jeunesse du dr. Krek) c'est l'organisation ouvrier de la jeunesse, le club des étudiants universitaires socialistes chrétiens »Borba« (La lutte) et les divers groupes des intellectuels de la gauche catholique.

Les socialistes chrétiens luttèrent avec décision contre la dictature du six janvier qui menaçait le développement social et national du peuple slovène. À cause de cela ils sont passés en conflit ouvert avec leur parti officiel, le parti populaire slovène, dont la direction bourgeoise s'était soumise à la bourgeoisie panserbe en appuyant la dictature pendant deux ans et demi avec la participation en gouvernement. Parmi les socialistes chrétiens s'est développée surtout une forte critique du capitalisme. La jeunesse du Krek et les syndicats défendaient les positions d'un socialisme de classe ouvrier et la socialisation des moyens de production. Les divergences entre les socialistes chrétiens de la JSZ et la direction du parti populaire se sont transformées en conflit plus accentué quand celui-ci est passé en opposition (septembre 1931), car les socialistes chrétiens n'y voyaient qu'une manœuvre tactique de la direction qui avait commencé à s'orienter vers le clérofascisme. La direction cléricale exigeait de la JSZ une complète soumission et l'approbation de l'encyclique papale sur la systémation de la vie sociale Quadragesimo anno. La JSZ n'a pas voulu capituler et la conséquence en a été la rupture complète et définitive avec la direction cléricale (1932).

En 1933 les socialistes chrétiens ont refusé scientifiquement et pratiquement l'encyclique corporativiste Quadragesimo anno et ils ont décidé à suivre une propre prospective socialiste.

La JSZ comme syndicat ouvrier cherchait dans les institutions existantes la protection et l'amélioration de la situation économique des ouvriers. Particulièrement active elle était dans la lutte contre licenciements et réduction des salaires pendant la crise de 1931—33. Pendant ce temps elle cherchait la création d'un front commun des ouvriers pour leur assurer une protection efficace. Mais tous ses sincères efforts restaient sans effet par faute de la direction des syndicats socialdémocratiques

qui les refusaient en s'appropriant le droit d'être représentant unique de la classe ouvrière. La JSZ n'a pu collaborer ni avec les communistes pendant cette période. Ceux-ci défendaient alors trop les conceptions de la Comintern et refusaient de collaborer avec les socialistes chrétiens lesquels ils considéraient comme une groupe qui ne pouvait être que nuisible à la lutte révolutionnaire du prolétariat. Mais ils acceptaient les individus et petits groupes des socialistes chrétiens qui avaient refusé la doctrine sociale chrétienne reconnue la nécessité de la révolution sociale. Le plus important sous cet aspect était le groupe de la jeunesse du dr. Krek qui a été passé en parti communiste en mars 1933, après l'interdiction. De même le groupe Borba en automne 1933 a été interdit, suspecté du communisme, et ses membres sont passés dans les rangs des communistes.

Dans le dernier chapitre l'auteur analyse les points de vue théoriques des intellectuels socialistes chrétiens en ce qui concernait les problèmes économiques, sociaux et nationaux traités dans la revue (La parole) Beseda. Il conclut sa dissertation avec la constatation que les socialistes chrétiens se sont trouvés isolés à la fin de la dictature. Du camp clérical ils se sont éliminés seuls, car ils avaient pris la décision de chercher le socialisme et la liberté spirituelle qui pouvaient sauver le peuple slovène. De l'autre côté le porteur principal du mouvement démocratique des années suivantes, le parti communiste, ne montrait alors aucune compréhension pour leurs points de vue et pourtant il ne s'intéressait pas de leur collaboration.

PRVI STIK SLOVENSКИH PARTIZANOV Z VOJSKO VELIKE BRITANIJE

Pavel Dobrila*

UDK 940.547.6(497.12) »1943«

Pavel DOBRILA, professor, 62000 Maribor, Yu:

THE FIRST CONTACT OF THE SLOVENE PARTISANS WITH THE
ARMY OF GREAT BRITAIN.

The treatise describes the first meeting of the Slovene partisans with the representatives of the armed forces of Great Britain, which took place in March 1943 near Gorica, Primorska. It gives a detailed description of these contacts until August 1943.

Uvod

Čas, v katerem je prišlo do prvega srečanja in vojaškega sodelovanja med notnami slovenske narodnoosvobodilne vojske in oboroženimi silami ene izmed treh zavezniških držav, to je Velike Britanije, označujeta velika preobrata na frontah v severni Afriki in v vzhodni Evropi. Posledica teh preobratov in temu primernih sprememb v vojaških in političnih pogledih vrha angleškega vodstva¹ je tudi njegova odločitev, da pošlje v Slovenijo oboroženo skupino — izvidnico. Ta se je spustila na ozemlje primorske operativne cone (POZ) 18. marca 1943 v bližini Plav v Soški dolini. O tem vodstvo primorske operativne cone predčasno ni bilo obveščeno, kar bo tudi razvidno iz tega pregleda. Skupino so sestavljali trije primorski rojaki, nekdanji italijanski vojaki, ki pa so v bojih po raznih krajih Afrike prišli v angleško ujetništvo. Na prigovarjanje različnih frakcij medvojne jugoslovanske emigracije na zahodu in emigracije italijanskih Slovencev v pokrajinah, ki so jih nadzorovali na Bližnjem vzhodu Angleži, so se odločili boriti se proti silam osi pod angleško zastavo ali v sestavu enot jugoslovanske kraljeve vojske na Bližnjem vzhodu. Vsekakor je ta spust sodil v okvir vojaških zahtev, ko se je začejalo anglo-ameriško vodstvo zavedati vojaške pomembnosti jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja v

* Pavel Dobrila, Maribor, Gorkega 37

¹ Dne 3. marca 1943 sta Britansko ministrstvo za zunanje zadeve in obveščevalna služba SOE (Strategic Operation Executive) poslala brzojavko iz Londona v Kairo, da morajo Britanci podpirati Mihailovića, vendar se naj britanski oficirji infiltrirajo tudi v »druga gibanja odpora«. Glej F. W. Deakin, Britanija i Jugoslavija 1939—1945. JIC, 1963, št. 2, (nadalje Deakin, Britanija i Jugoslavija) stran 52. »Druga gibanja odpora« so nedvomno bili partizani, o katerih prvič poroča na zahodu glasilo KPVB Daily Worker poleti 1942. Glej Janko Perat, Delo, 18. marca 1972 (nadalje Perat, Delo), stran 24.

nemško-italijanskem zaledju na vzhodni strani Jadranskega morja, to je na desnem krilu Apeninskega polotoka, kateremu se je anglo-ameriška fronta po nemško-italijanskih porazih v severni Afriki vse bolj približevala. Angleško vodstvo je izbralo ozemlje Primorske, ki je bilo tedaj še nerazdelan del kraljevine Italije, njen skrajni severovzhodni del.

Glavni namen tega sestavka sicer ni pojasniti vseh vidikov važnosti te odločitve in z njo važnosti slovenskega in jugoslovanskega NOB za tedaj skupno zavezniško stvar, je pa njegov namen ponazoriti potek teh dogodkov vsaj toliko, kolikor to dopušča skromni vpogled v dokumente, ki jih hranita zgodovinski arhiv CK ZKS in arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Ta rekonstrukcija naj sama nakaže vrednost, mesto in pomen tega dejanja v določenem trenutku za več strani: za slovenski NOB, za Angleže, pa tudi za Italijane in njihovo vojsko na tem območju. Nedvomno so v profilu odločitve za spust angleških padalcev slovenskega rodu zapopadeni politični cilji angleškega vodstva, njegov učinek pa se je izrazil, vsaj v začetnem obdobju po navezavi stikov s partizani, predvsem v vojaškem pomenu in prednostih.

Namen spusta: poiskati stik z narodnoosvobodilnim gibanjem

Čeprav so Angleži »bombardirali« balkansko območje z različnimi padalci že dolgo pred tem dogodkom,² pa je res to, da so predstavniki, ki so jih poslale angleške oborožene sile, tokrat prvič pristali pri slovenskih partizanskih enotah. Angleži so jih oborožili z italijanskim orožjem, vendar ne gre prezreti dejstva, da so kot italijanski državljani slovenskega rodu v ujetništvu prevzeli in podpisali jugoslovansko državljanstvo in prisegli zvestobo jugoslovanskemu kralju in njegovi vojski³ in privolili v to, da se borijo proti svoji bivši, to je italijanski državi, ki se je več kot mačehovsko obnašala do slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v obdobju 1918—1943. Vsekakor so prav ta dejstva odločilno vplivala na Angleže, da so poslali med partizane primorske rojake, in to na ozemlje, ki je pripadalo kraljevini Italiji, na katerem pa so se borile odporne čete slovenskega primorskega ljudstva pod vodstvom kadrov Komunistične partije Slovenije oziroma Komunistične partije Jugoslavije proti italijanski oblasti in njeni vojski.

Za angleške razmere takšno pošiljanje misij na balkansko področje, ki so štele le nekaj oborožencev, torej ni bilo ničesar novega.⁴ To so delali že več kot leto dni, v glavnem so spuščali svoje ljudi, ki so raziskovali razmere v nemško-italijanskem zaledju na Balkanu, na območja, kjer so prevladovale nedičevske in četniške enote, to je v Srbijo⁵ k ljudem, ki so bili — prek uradnih in opolnomočenih angleških predstavnikov — uradno priznani za angleške vojaške zaveznike na Balkanu.⁶ Z njimi so sodelovali, jim pošiljali orožje, obe-

² Jovan Marjanović, Velika Britanija i NOP u Jugoslaviji 1941—1945. JIC, št. 2 (nadalje Marjanović, VB i NOP), stran 37.

³ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska 1943 — V/1943, mapa Dopisi in poročila poslana CK KPS od I.—VI. 1943. Izjava vojakov redne jugoslovanske vojske od 27.—30. marca 1943 (nadalje Izjava).

⁴ Vladimir Dedijer, Igra velikih sil okrog Jugoslavije. Delo, 23. januarja 1972 — 20. marca 1972 (nadalje Dedijer, Igra).

⁵ Arhiv IZDG, fasc. 332/1/3; poročilo PK KPS za Primorsko CK KPS z dne 8. julija 1943.

⁶ Tako je v spremstvu majorja Z. Ostojića, udeleženca puča 27. marca 1941 in majorja M. Lalatovića prišel 26. oktobra 1941 v štab Draže Mihailovića na Ravno goro angleški oficir

nem pa se seznanjali s spremembami na terenu, zvedeli pa so tudi, da njihovi uradni jugoslovanski kraljevi vojaški zavezniki pod vodstvom Draže Mihajlovića nič kaj vneto ne sodelujejo v bojih proti nemškemu okupatorju.⁷ Ugotovili so, da so, na Balkanu nove oborožene moči. Prav to dejstvo ter spoznanje o njihovi naravi in usmerjenosti k ljudskemu odporu⁸ ter že omenjene spremembe na frontah, so napeljale zelo gibčno angleško vodstvo na to, da se je začelo intenzivneje zanimati za partizansko gibanje toliko, kolikor bi lahko kot vojaški dejavnik vplivalo na razbijanje nemško-italijanske moči na jugovzhodu Evrope.⁹ Tako je okoli 20. marca 1942 prišel v vrhovni štab v Fočo, z željo, da bi govoril s Titom, angleški major Atherthon.¹⁰ Pri tem pa tedaj in tudi še dolgo pozneje niso niti pomislili na to, da bi odtegnili svojo pomoč jugoslovanski kraljevi vojski, saj so jo celo povečali za štirikrat; do prave pomoči partizanom pa je minilo še dosti časa.¹¹

Iz vsega, kar je doslej znanega o tem dogodku, veje vtis, kot da se je trojica spustila med partizane zgolj slučajno, zaradi vetra, ki jih je s padali zanesel na partizansko področje. Njihov namen naj bi bil — takšen bi naj bil prvotni vtis — spustiti se na ozemlje, kjer bi bili ti padalci po tem, kolikor so bili seznanjeni o stanju na področju spusta, prvi zametki »resničnega« oboroženega odpora proti italijanski vojski v njenem lastnem, strateško tako važnem zaledju. Predstave teh mladeničev so namreč bile kar otroško naivne, saj so si na primer predstavljali svojo nalogo kot veliko herojsko dejanje, kot začetek akcije, v kateri bodo primorsko ljudstvo dvignili k uporabi proti italijanskim fašističnim zatiralcem slovenskega naroda in ga popeljali do zmagovitega konca.¹² Možno da zato, ker so jih Angleži poslali, da bi dobili podatke o določenih industrijskih in vojaških objektih pri Trstu in Gorici; vendar ni mogoče odgovoriti, kako so si predstavljali svojo vrnitev. Imeli so sprejemno in oddajno radijsko postajo, s katero so lahko oddajali vse podatke. Videti pa je, da bi se po uspešno opravljenih nalogah morali sami vrniti iz tako globokega zaledja (!) do angleških čet. Če to ne bi bilo mogoče, je domnevati, da bi jih morda odpeljali z lahkim letalom, ki bi ponoči pristalo nekje na dogovorjenem kraju. Sicer so imeli denar, vendar so morali tisti, ki so jih poslali, računati, da bodo slej ko prej trčili na partizanske enote, za katere so Angleži že vedeli. Saj so jih pred njimi celo opozarjali, češ da bodo ostali brez opreme, če se z njimi srečajo. Zato trditev, da je srečanje s partizani tudi bil glavni namen njihovega prihoda, nikakor ni odveč.

Vendar kaže, da se je vtis, ki so ga napravili na dr. Aleša Beblerja ob prihodu v štab, nekoliko razlikoval od tega, kar so povedali v izjavi. V njej

T. Hudson. Izkricali so se iz angleške podmornice že 20. septembra 1941 v bližini Petrovca na črnogorski obali. Res, da se je T. Hudson srečal tudi z najožjimi Titovimi sodelavci, vendar se mu je k Mihailoviću tako zelo mudilo, da so v času njegovega prihoda četniki kljub sporazumu s partizani le-te napadli 1. in 2. novembra 1941 v Užicu! Vsekakor je pri tem moral igrati neko vlogo tudi Hudson, ki je bil v stari Jugoslaviji nekaj let zaposlen kot rudarski inženir v Krupnju; podrobneje glej Dedijer, Igra. Delo, 7. februarja 1972, stran 10 in Delo, 8. in 9. februarja 1972.

⁷ Deakin, Britanija i Jugoslavija, stran 50; Marjanović, VB i NOP, str. 33–34 in 39.

⁸ Angleži so leta 1942 ocenjevali število jugoslovanskih partizanov na približno 70.000 dobro organiziranih borcev. Marjanović, VB i NOP, stran 37.

⁹ Deakin, Britanija i Jugoslavija, str. 51 in 52.

¹⁰ Tako kot Hudson je tudi Atherthon poznal Jugoslavijo, saj je tu živel 10 let kot novinar. Atherthonova skupina v Foči se je čudno obnašala, dokler ni 15. aprila 1942 pobegnila iz Foče. Dedijer, Igra. Delo, 18. in 19. februarja 1972, str. 11 in 8.

¹¹ Vojin Kljaković, Promjena politike Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine. JIC, 1919, št. 3 (nadalje Kljaković, Promjena) str. 47, 48.

¹² Ustmeni podatek dr. Aleša Beblerja, Ankaran, 28. avgusta 1971.

so namreč med drugim navedli tudi opozorila, ki so jih prejeli še pred vzletom za primer, če bi naleteli na partizane. Kaže, da bi morali vsaj sprva ustvariti vtis, ki bi naj prikril resnični namen njihovega prihoda — poiskati partizane.

Nad tem, kar so videli ob svojem prihodu v štab primorske operativne cone, so bili prijetno presenečeni. Nad vsem so se iskreno navduševali ter izrazili takojšnjo pripravljenost za sodelovanje in pomoč partizanskim četam, kolikor so jo lahko nudili s svojimi, predvsem tehničnimi sredstvi (radijska sprejemna in oddajna postaja itd.).¹³

Z opremo, ki so jo prinesli do štaba, pa so pomenili — ob njihovi slabi seznanjenosti z vsem, kar bi jim moglo biti v pomoč na terenu — tudi ravno pravnije in sprejemljivo orodje za prikrito izvrševanje nalog, zaradi katerih so jih z Bližnjega vzhoda poslali na Primorsko. Nikakor namreč ne gre prezreti, da so Angleži čez mesec dni od 20. na 21. april 1943¹⁴ spustili na ozemlje tedanje NDH svoje predstavnike, ki jih je vodil kanadski major William Jones in katere je sprejel glavni štab NOV in PO Hrvatske.¹⁵ Tedaj je Jonesova misija bila še brez kakršnihkoli pooblastil. Trije padalci, ki so se spustili pri Plavah v Soški dolini, pa so mesec dni pred tem pomenili angleško izvidnico na italijanskem ozemlju, čeprav se tega sami v polni meri niti zavedali niso. Zanj so Angleži sicer vedeli, da je poseljeno s slovenskim prebivalstvom, prav tako pa so morali vsaj nekaj vedeti o narodnoosvobodilnem gibanju. Za belo gardo v Ljubljanski pokrajini so zanesljivo vedeli, vsekakor pa so lahko sklepali, da se poskuša organizirati tudi v Slovenskem primorju, prav tako kot »komunistični uporniki«. V primeru, da bi našli za zaveznike primerno gibanje, so imeli dovolj natančno določeno vojaško nalogo. To so tudi uspešno izvrševali, namreč: predvsem z rušenjem komunikacijskih žil v severovzhodni Italiji otežkočati povezavo med Italijo in Nemčijo, in to v času, ko je vsak zaustavljeni ali uničeni kontingent vojaških dobav na italijanski polotok pomenjal toliko in toliko manj anglo-ameriških žrtev pri invaziji v južno Italijo, načrtovani za poletje 1943. Tako je trojica padalcev vzpostavila kot predstavnik angleških oboroženih sil, v sestavu katerih je bila tudi jugoslovanska kraljeva vojska v emigraciji, prvi stik s slovensko partizansko vojsko.

Politično in vojaško vodstvo v Slovenskem primorju je bilo ob dogodku vznemirjeno, saj se je zavedalo pomena tega srečanja. Poudariti je hotelo predvsem vojaške, obveščevalne in komunikacijske prednosti, ki bi jih lahko imele partizanske čete od njih in je te tudi že takoj v začetku hotelo čimbolj izkoristiti. Zavedalo pa se je tudi, da more za vsem tem tičati tudi kaj pomembnejšega. Pri tem je bilo spričo neobveščенosti, ki je bila logična zaradi razmer, v kakršnih je delovalo, odvisno od navodil, ki jih je prejemale od političnega in vojaškega vodstva slovenske Osvobodilne fronte, centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije.¹⁶

¹³ Arhiv CK ZKS, Izjava.

¹⁴ Kljaković, Promjena, stran 50; nenatančno govori o tem tudi William Jones, Dvanajst mesecev s Titovimi partizani. Ljubljana 1962 (nadalje W. Jones, Dvanajst mesecev), stran 10.

¹⁵ Kljaković, Promjena, stran 50.

¹⁶ Dopisovanje Aleša Beblerja, Dušana Pirjevca s CK KPS in glavnim štabom na pomlad 1943, arhiv IZDG, fasc. 532 in fasc. 535.

Z Bližnjega vzhoda v slovenske kraje

Dne 17. marca 1943 so na enem izmed letališč v bližini Kaira vkrcali v letalo dve skupini Primorcev, ki sta šteli po tri člane. Za polet in naloge, ki so jih čakale, so bili dovolj dobro pripravljene. Izbrali so jih izmed vsega kakih 1850 pripadnikov jugoslovanskega bataljona — izmed primorskih Slovencev in Hrvatov, italijanskih vojnih ujetnikov, ki so jih do pozne jeseni leta 1942 pripeljali z različnih koncev Afrike v glavno zbirno taborišče Haifa v Palestini.¹⁷ V začetku leta 1943 so jih 10 poslali na enomesečni padalski in radio-telegrafski tečaj v Kairo (eden izmed padalcev navaja 6 tečajnikov), odkoder so tudi odleteli na Primorsko.

Že v zbirnih taboriščih¹⁸ so italijanske vojne ujetnike slovenskega rodu obiskali predstavniki tako imenovanega Jugoslovanskega odbora iz Italije. Povsod navajajo dva člana tega odbora, in sicer dr. Ivana Marijo Čoka¹⁹ in prof. Ivana Rudolfa; Jugoslovanski odbor so sestavljali slovenski meščanski politiki, ki so — to dovolj dobro razlaga že naziv Jugoslovanski odbor, ki spominja na Jugoslovanski odbor iz časov prve svetovne vojne — nezadovoljni s položajem, emigrirali iz Italije kot prozahodno, predvsem anglofilsko usmerjeni, v angleška vplivna območja na Bližnjem vzhodu. Tam so bili predvsem v Egiptu, tudi številni gospodarski emigranti — Slovenci iz Italije. Vsekakor jih gre, tako ujetnike kot primorske emigrante slovenskega rodu, nekoliko lo-

¹⁷ Arhiv CK ZKS, Izjava; glej tudi Perat, Delo, 18. marca 1972, stran 24.

¹⁸ Pri tem navajajo za različni čas različna taborišča: Nairobi oktober 1941, Aleksandrija pomlad 1941, Haifa začetek 1942, Suez decembra 1942, Arhiv CK ZKS, Izjava; glej tudi Perat, Delo, 18. marca 1972, stran 24.

¹⁹ Dr. Ivan Marija Čok je v času druge svetovne vojne izdal tako imenovano Berilo Jugoslovanskega odbora iz Italije Bazovica in ga razpošiljal slovenskim vojakom na Bližnjem vzhodu pod imenom Ivan Učeničnik (hrani ga NUK v Ljubljani, rokopisni oddelek, R II, 117445). Oktobra 1942 je bil na obisku v New Yorku (Bazovica, 18. oktobra 1942, str. 3 in 4), še novembra pa piše, da so »partizani trockisti, ki se poskušajo pokriti z ruskim slovanstvom in komunizmom...« ter trdi, da so zaradi svoje ekstremne politike dokazali v praksi, da so v službi Hitlerja (Bazovica, 1. novembra 1942, stran 3). Ob prelomu leta 1942/43 se stalno oglašajo z novicami o položaju četnikov v Jugoslaviji, njegovo prvo poročilo o partizanih, za katero pa je zagotovo dobil angleški ali ameriški namig, pa datira v čas, ki je za spust-dveh padalskih trojic 18. marca 1943 dovolj simptomatičen in sicer 7. marca 1943. V njem je v redna poročila o četnikih ob njihov bok »enakopravno« prvč uvrstil še partizane in sicer bosansko-hercegovske, to pa je tedaj tudi bilo vse (Bazovica, 7. marca 1943, stran 8). Dne 25. aprila 1943 (Bazovica, stran 2) roti skrajno desnico, naj pozabi v teh težkih dneh na vse ideološke razlike; češ »... ali naj bo Slovenija domovina malega človeka, bolj zakrknjena in manj sodobna, kakor je mogoča na angleška zaveznica? Ali naj slovenski narod izgine samo zaradi blažne bratomorne vojne tistih, ki še danes ne vedo, da je 22. junij 1941 ustvaril eno samo fronto... Zato stražarji desnice, izkopljite se iz okorelega in zastarelega svetovnonazorskega okovja in pogledjte resničnosti korajžno v obraz...« Nedvomno so ga ta njegova, lahko rečemo proti SLS-ovska stališča približevala partizanom in to v času, ko se začnajo zanje zanimati tudi Angleži (!), gotovo pa so ga začela odvracati od klerikalnega slovenskega vodstva v Londonu, ki se je prek njega mesec dni in pol pred objavo tega poziva pritoževalo. Dr. Alojz Kuhar ga namreč v pismu iz Londona, 8. marca 1943 ljubljanskemu nadškofu dr. Gregoriju Rožmanu tako črni: »... Izjemo delata med Slovenci le Čok in Kazimir (pater K. Zakrajšek. Ime mi je ljubeznivo dešifiral dr. Tone Ferenc — opomba P. D.). Do sedaj vplivnih mest nimajo, a imajo svoje kanale, za katere že dolgo vemo. Prvi se peha za kakšno ministrsko častjo in je pripravljen prodati se komurkoli za vsako ceno, samo, da to doseže. On je bil naš denunciant, odkar smo prišli z Angleži v stik v Jeruzalemu, nas je oviral na svoji poti v duhu govorov, ki jih je imel na svobodni »Triglavski« radio-postaji. Proti vsakemu izmed nas ležijo pri Angležih denunciantski spisi. In tako je naslikana tudi SLS. Sedaj je isti posej opravljal po Ameriki, kjer je postal partizan. Za svoje ljudi v Primorju do sedaj še ni storil prav nič. Ni napisal pri Angležih še nobene poštene vrste in ni izdal kakšne kritike. Sprehajal se je tukaj in potem po Ameriki s svojim jeruzalemskim memorandumom okrog, hiačal od enega do drugega, vlado pa prosil za ministrsko čast in za denarne podpore...« Temu dodaja dr. Kuhar, še navedek, da je SLS pri Angležih zaradi Marka Natlačena bila ožigosana »že celo kot sovražnik«, itd., itd. torej že v času, ko se začno Angleži ozirati tudi na »komunistične partizane«. (Kuharjevo pismo dr. Gregoriju Rožmanu, prepis v arhivu IZDG.)

čiti od dejavnosti emigrantov iz Jugoslavije.²⁰ Čeprav so večkrat prihajali v spore z njimi ter se ločili med seboj v osnovnih stališčih,²¹ ki sta jih obe strani zavzemali do različnih dogodkov med vojno, predvsem v okupirani Jugoslaviji, jih ni motilo, da ne bi tudi lepo sodelovali.²² Vsekakor so spori (ali »spori«) segali do tako občutljivih vprašanj, kot je npr. njihov odnos do porajajočega se in vedno bolj rastočega gibanja — narodnoosvobodilne vojske. Čeprav bi bilo primer, ki najbolje potrdi pravilnost te domneve, potrebno osvetliti z več različnih izhodišč in ga le tako pravilno ovrednotiti, pa vsaj v trenutku, ko so trije padalci od 27. do 30. marca 1943 podajali pred štabom primorske operativne cone svoje izjave, zvenel dovolj verodostojno in prepričljivo. Izjavili so namreč, da so slišali po taborišču med Slovenci govorice o tem, da profesor Rudolf javno in glasno izjavlja, »da se gospodje v Londonu motijo, če mislijo, da bodo še kdaj prišli v Jugoslavijo«. Morda je Rudolf mislil na jugoslovansko emigrantsko vlado, ni pa to povsem gotovo. Morda je takšne govorice razširjal med ljudmi z namenom zмести svoje rojake, morda pa je govoril iskreno,²³ domnevno pa predvsem kot anglofilsko usmerjeni Slovenec. Kot tak se je Angležem moral zdeti dovolj pripraven za določene akcije, ki naj bi ali zmedle ali onemogočile posamezne jugoslovanske frakcije v odnosu do o vsem odločujočih Angležev. Gotovo je le to, da je Rudolf sprva želel, da bi se trojica Semulič—Sever—Križmančič spustila na Nanos, ker je vedel, da se po njem gibljejo partizani. Kasneje pa je odločitev zato, ker je teren za spuščanje padalcev na Nanos zelo prikladen, na zahtevo trojice spremenili v korist Banjške planote, ki je globlje kakor Nanos segala v notranjost tedanje kraljevine Italije.

Pristanek

Nekaj po polnoči 18. marca 1943 je trojica posebej izšolanih padalcev, čeprav namenjena na Banjško planoto, zaradi vetrovne noči pristala v bližini Plav. Takoj po pristanku so se skrili v gozdu ter v okrilju teme poiskali orožje in material, ki so ga skupaj z njimi vrgli iz letala. Žal so takoj ugotovili, da jim je oddajnik na baterije padel v Sočo, in ga niso mogli več najti. Sicer so pa imeli pri vsem tem tudi precej sreče, ker je eden izmed njih padel baje čisto blizu karabinjerske postaje. Nato so se previdno potikali naokoli in nale-

²⁰ Poročilo PK KPS za Primorsko, dr. Beblerja — inštruktorju PK KPS za Primorsko z dne 9. junija 1943. Arhiv IZDG, fasc. 539, II, 8.

²¹ Janko Perat, eden izmed 6000 jugoslovanskih borcev, ki so prišli v času do leta 1945 v enote NOB iz Afrike, piše o tem: »Gre za to, da po mojem prepričanju tov. Dedijer daje vse preveč teže za organizacijo upora proti kralju in begunski vladi na Bližnjem vzhodu konec leta 1943 skupini kraljevih oficirjev in skoraj popolnoma prezre dejstvo, da so te upore in razkroj tedanjih obstoječih formacij, ki so bile vsaj po formi zveste kralju, dejansko organizirali vojaki in oficirji Slovenci s Primorskega in Hrvati iz Istre. Njim pa so sedli nekateri maloštevilni napredni oficirji in se jim pridružili šele potem, ko je bil glavni udar mimo...« (Perat polemizira z Dedijerjem v zvezi z njegovim feljtonom, ki je izhajal sočasno v Delu in ga na nekaterih mestih dopolnjuje — opomba P. D.). Delo, 18. marca 1972, stran 24.

²² Dr. Alojz Kuhar piše iz Londona 8. marca 1943, torej v času, ki sodi v predigro k spustu 18. marca 1943, ljubljanskemu knezoškofu dr. Rožmanu. »... Med seboj smo SLS ljudje tukaj trdno med seboj povezane skupine. To velja tudi za Ameriko... Zelo lepo je sodelovanje s Furlanom v Ameriki in Rudolfom v Kairu...« (Kuharjevo pismo dr. Gregoriju Rožmanu, prepis v arhivu IZDG.)

²³ Glej izjavo Antona Božnarja, dne 25. septembra 1943: »V Kairu sem spoznal dr. Rudolfa, ki mi je pravil tudi o razmerah doma, o nastanku bele garde ter mi odsvetoval, da bi se ji udinjal. Bil je simpatizer partizanov. Prof. Rudolf je zbiral primorske Slovence... in jih uvrščal v jugoslovansko vojsko...« (Zapisnik zaslišanja A. Božnarja v Kočevju, 25. septembra 1943; arhiv CK ZKS, fond kočevski proces.)

teli na nekega kmeta z Banjške planote, ki je o tem takoj poročal tedaj bolnemu Viktorju Ilovarju, skriteму v bunkerju blizu Dobljarja. Ko je Ilovar zvedel zanje, je poslal tri kurirje, ki so jih »aretirali« (?) . Podnevi 19. marca so jih kurirji privedli v Ilovarjev bunker. Vsi trije padalci so bili v uniformah podnarednikov. Medtem je Ilovar sporočil štabu primorske operativne cone oziroma Dušanu Pirjevcu-Ahacu, kdo so njegovi gostje in dobil odgovor z navodilom, naj jih »politično nekoliko otipava«. Takoj po sprejemu je eden izmed njih prosil, da mu izroče titovko, in povedal, da so bili poslani kot vohuni, da bi ugotovili, v kakšnem stanju je četništvo v Sloveniji in na Primorskem pod Italijo ter kolikšne so kapacitete tržiške ladjedelnice. To je bil verjetno Miroslav Križmančič.²⁴ Do 27. marca so jih pripeljali do bunkerja pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije za Primorsko pri Kokošarju v Tolminskem Lomu,²⁵ kjer je bival tudi štab primorske operativne cone. Ko so se predstavili ožjemu partizanskemu vodstvu za Primorsko, je le-to že vedelo, da ima opraviti z domačini, ki jih je usoda prek afriških poljan znova vrnila v bližino domačih krajev. Prvi, ki je podal izjavo, je bil Radoslav Semulič, rojen sicer na Štajerskem, vendar otrok primorskih beguncev; ob spustu je bil star 24 let in pol, po poklicu čevljar. Drugi član zračne ekspedicije Miroslav Križmančič, rojen leta 1919, je bil iz Slop pri Materiji v Čičariji, prav tako obrtniški delavec, pekovski pomočnik in samski kot Semulič. Tretji član odprave je bil Nikolaj Sever iz Budanje pri Vipavi, rojen leta 1913, po poklicu kot Semulič čevljarski pomočnik. Vsi trije so torej bili revni kmečki fantje s Primorskega. V okviru možnosti, ki so jih imeli tedanji še posebno kmečki slovenski prebivalci in mladež pod Italijo, so se kar se da hitro izsolali v osnovnih šolah, dlje kot do tega, da so se izučili »njim najprikladnejše obrti«, pa niso prišli. Angleži, ki so jih poslali na to pot in jih sredi vojne vihre pravzaprav vrnili v domovino, so jim dali s seboj precej opreme in denarja. Imenovana trojka je namreč dobila, poleg konzervirane hrane, še vsak po 50.000 lir ter 20 zlatnikov za primer, če bi Primorsko zasedli Nemci. Iz tega je torej razvidno, da so Angleži že spomladi 1943 sklepali, da Nemci svojim italijanskim zaveznikom ne zaupajo preveč in da bodo, če bo treba, sami držali zanje tako važno ozemlje v obrambnem sistemu na jugu tretjega rajha. Kaže, da so Angleži že tedaj računali z možnostjo, da bodo kdaj kasneje Primorsko zasedli Nemci. Ta domneva se je uresničila, ko je Hitler za umikajočo se italijansko vojsko poslal na Primorsko svoje čete in 10. septembra 1943 ustanovil vojaško politično enoto, tako imenovano operacijsko cono Jadransko primorje. V tem primeru so bili tudi primorski rojaki-padalci najverjetneje izvidnica, ki naj bi potrdila ali ovrgla to možnost; njihove naloge so odkrile, da so se Angleži najbolj zanimali za stanje vojne in druge industrije v tržiškem in goriškem kotu. Da bi jih mogli sproti seznanjati z opazovanji, so vzeli na pot sprejemno in oddajno radijsko postajo na izmenični tok in eno na baterije (ta je po besedah padalcev padla ob pristanku v Sočo) ter rezervne dele za obe. Z aparatom na izmenični

²⁴ Vse podatke v začetku poglavja Pristanek je posredoval Viktor Ilovar, Ljubljana, 25. decembra 1971.

²⁵ Po 10. marcu 1943 so semkaj zaradi varnosti preselili vodstvo iz bunkerja PK KPS za Primorsko pri Petru Fornazariču na Vogrskem, kjer so ga Italijani neuspešno iskali. Pri Kokošarju sta se v času prihoda zadrževala le Anton Velušček-Matevž, član PK KPS, in dr. Aleš Bebler-Primož, inštruktor CK KPS; glej Tone Ferenc, Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1 (nadalje Ferenc, Kratak pregled), stran 138.

tok so imeli neposredno zvezo s Kairom, z baterijskim pa le posredno prek Malte. Čas iskanja je bil omejen na trideset minut, valovna dolžina pa naj bi se menjavala vsak dan. Šifre, ki so bile zelo zapletene, so bili pripravljene — kakor je nakazano v Izjavi — takoj razložiti vodstvu primorske operativne cone in pokrajinskemu komiteju Komunistične partije Slovenije, vendar tega kasneje niso hoteli storiti.²⁶ Poleg tega sta dva imela italijanski brzostrelki na 40 nabojev, eden beretto, vsi skupaj 3 revolverje na boben in nekaj italijanskih bomb.²⁷ Imeli so še legitimacije na lažna imena, ki za italijanske oblasti ne bi zadostovale (bili pa so brez drugih dokumentov). Samo te legitimacije so verjetno dobili zato, da bi bili prisiljeni čimprej navezati stike s partizani, zakaj služile so jim lahko le pri civilnem prebivalstvu. Napotki za čas po spustu, ki so jih dobili od predstojnikov, niso natančneje določali njihovega ravnanja, razen nekaj povsem tehničnih nasvetov in seveda glede njihove osebne varnosti, ki je bila prvi pogoj in obveznost!

Naloge, ki so jih dobili, so bile dvojne: na zahtevo angleškega poveljstva na Bližnjem vzhodu bi morali poskrbeti za čimbolj točne podatke o letališčih v Ronkah, Trstu, Gorici in Vidmu, ime vojne ladje, ki je bila tedaj zasidrana v Trstu, zmogljivost podmorniške baze na Reki, način in posebej določena območja utrjevanja severne jadranske obale ter kvantiteto in kvaliteto morskega in železniškega prometa skozi Trst. Najbolj pa jih je zanimalo, če je bila v Tržiču splavljena kakšna vojna ladja, in če je šla po opremo za oborožitev in kam. Po teh nekaj podatkih se takoj vidi, da so Angleži kar dobro poznali gibanja vojne in z njo zvezane druge italijanske oblasti v severni Italiji. Morda so od padalcev dobili kaj podatkov v času od 18. do 27. marca 1943, to je od pristanka do prihoda v štab primorske operativne cone. Kot piše Dušan Pirjevec-Ahac, naj bi si organizirali oddajališče, vendar za zdaj še ni znano kje in kdaj.²⁸ Toda to je skoraj izključeno, ker jim z aparatom s priključkom na električno omrežje tega ni bilo mogoče storiti do 27. marca 1943, aparat na baterije pa jim je po njihovih besedah padel v Sočo. Možno je le, da je to bila laž in da so ga uporabili samo za sporočilo o pristanku. Do srečanja s kmetom, ki jih je »ovadil« Viktorju Ilvarju, naj bi ga torej že odvrgli. Kasneje so ta del naloge — obveščati Angleže o stanju v italijanskem zaledju — prevzeli primorski obveščevalci. V zameno naj bi partizansko gibanje dobilo orožje. Nekoliko več o tem, kako je potekalo to sodelovanje, kasneje. Videli bomo, da je precej znakov, ki opozarjajo, da je Angležem ta dejavnost služila poleg koristi, ki so jih imeli od obvestil, tudi za prikrievanje resničnih namenov, to je seznaniti se z močjo partizanskega gibanja. Pred nekaterimi od teh namenov — glede oblike sodelovanja z Angleži prek trojice padalcev — so kasneje vodstveni organi slovenskega političnega in vojaškega vodstva opozarjali štab primorske operativne cone, da ne bi morda Angležem nasedel, to je dal preveč,

²⁶ Ing. Drago Hartner-Hari, ustni vir, Portorož, 15. januarja 1972.

²⁷ Po izjavi Viktorja Ilvarja naj bi vsak imel tudi revolver »Colt«.

²⁸ O oddajališču poroča 27. aprila 1943 D. Pirjevec-Ahac v poročilu CK KPS, vendar ne daje natančnejšega odgovora na to; glej arhiv IZDG, fasc. 532/I-3; dr. Bebler o tem, kje naj bi imeli v teh 9 dneh oddajališča tudi nič ne ve. Vendar pa oddajališča do 27. marca najverjetneje le niso mogli organizirati, ker bi v ta namen morali dobiti električno energijo le po kablu iz kakšnega vira — ali iz akumulatorjev ali iz redne napeljave. To dvojje pa jim tedaj ni bilo dosegljivo. Tako vsaj je zatrdil Drago Hartner-Hari, ki je bil po 22. februarju 1943, ko je prišel na Primorsko skupaj s padalci in z njimi v začetku aprila tudi organiziral oddajališče. — Ing. Drago Hartner-Hari, ustmeni vir, Portorož, 15. januarja 1972.

dobil pa premalo.²⁹ V tem pogledu je bila previdnost povsem umestna, ker jo je razvoj dogodkov še prehitro potrdil.

Druge naloge, ki so jo dobili padalci, pa niso naročili neposredno Angleži, marveč Jugoslovanski odbor, ki ga je v stikih s primorskimi, italijanskimi vojnimi ujetniki predstavljal že prej omenjeni profesor Ivan Rudolf iz Vipave. Od njih je želel, naj mu prek oddajne radijske postaje pod posebno šifro »za Ivana« pošiljajo poročila o političnem stanju na Primorskem, o razpoloženju ljudstva, o partizanskem gibanju. Nič novega pa ni pomenil za slovensko narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem njihov podatek o 27.000 letakih, pisanih v slovenščini, ki so pozivali Slovence k mirovanju, češ da se osvoboditev hitro bliža. Propagandni material torej, ki ga je londonska emigrantska jugoslovanska vlada nič kolikrat že prej širila med slovenskim prebivalstvom, hoče ga odvrniti od sodelovanja s partizanskim gibanjem. Nihče izmed trojice ni vedel, če so te letake razmetali potem, ko so skočili na Banjško planoto, vendar je videti, da pilot tega ni storil, ker je smer poleta te noči bila takšna, da mu ni več preostalo dovolj časa. Letalo je namreč letelo skoraj do Ljubljane ter se v loku obrnilo proti Polhograjskim Dolomitom in nato Gorici, kjer je nad Banjšico spustilo že imenovano trojico. Letakov do tedaj še ni odvrlo. Pot je najuspešneje nadaljevalo, ne v smeri proti notrajnosti Italije, ker bi se izpostavljalo nevarnostim protiletalskega ognja, ampak ostro proti jugu, s tem da se je izognilo Trstu, čez Jadransko morje proti Kairu.

Zakaj takšen lok nad Ljubljano? Letalo, ki je poletelo z enega izmed egiptovskih letališč proti srednji Evropi, je nosilo s seboj še dodatni »tovor«. Jugoslovanski odbor iz Italije je vkrcal v letalo tudi dva bivša italijanska vojaka, primorska domačina, ki sta v ujetništvu prestopila v jugoslovansko kraljevo vojsko, ter ju dodelil človeku, znanem pod imenom Toni,³⁰ katerega identiteto

²⁹ Arhiv CK ZKS, fasc. — Kardeljeva navodila PK KPS za Primorsko spomladi 1943.

³⁰ Polhograjska trojica so bili: 1. Anton Božnar-Toni, doma iz Polhovega Gradca, kjer je njegov oče imel lesno trgovino in žago; po domače se je reklo »pri Zagarju«. V jugoslovanski trgovski mornarici je bil telegrafist; 2. Venčeslav Ferjančič, 24 let, visok 1,75 m, Idričan, kodrastno rdečih las, srednje močne postave, po poklicu kino-operater; 3. Bogomir Kolar, 22 let, Idričan, kmečki sin... (Arhiv CK ZKS, Izjava.) Glej še Zapisnik sestavljen dne 25. septembra 1943 v Toplicah z Božnarjem Antonom, roj. 7. decembra 1909 v Polhovem Gradcu. (Božnarja je 15. septembra 1943 narodnoosvobodilna vojska ujela. Glej Franček Saje, Belogardizem, 2. dopol. izdaja, Ljubljana 1952, (nadalje Saje, Belogardizem), stran 550. Med zaslišanjem je Božnar izpovedal: »Moj oče je Pavel Božnar, lesni trgovec iz Pristave pri Polhovem Gradcu. Končal sem 4 razrede srednje šole z malo maturo. Nato sem bil eno leto na Srednji tehnični šoli, stavbni oddelek. Leta 1928 sem šel v vojno mornarico in tam vstopil v podoficirsko šolo v Šibeniku. V mornarici sem ostal 7 let in pol. Leta 1931 sem absolviral 9-mesečni radiotelegrafski kurs. Vojno mornarico sem zapustil kot narednik. Leta 1937 sem prestopil v trgovsko mornarico, kjer sem služboval pri raznih družbah. Leta 1940 sem se 3. aprila vkrcal v Gibraltarju na trgovsko ladjo Cetvrti, last sušaške dužbe Marovič. Decembra 1940 so nas na jugozahodni irski obali napadli Nemci in nam poškodovali ladjo. Izkrcali smo se na Irskem. Ko je aprila 1941 prišla v London jugos. vlada, sem bil avgusta 1941 mobiliziran. Ker za vojsko nisem bil sposoben, sem bil dodeljen v vojni kabinet v vojnem ministrstvu kot pisar, nato pa k vojnemu atašeju pri angleški vladi, divizijskemu generalu Radoviču, še vedno kot pisar. Dne 8. maja 1942 me je angleški major Long iz angleškega zunanjega ministrstva poslal v Egipt z namenom, da bom takoj prepeljan v Jugoslavijo. Ker pa takrat razmere doma zato še niso bile godne, sem ostal v Kairu pri angleški vrhovni komandi kot instruktor za telegrafijo. Januarja 1943 sem šel v padalski kurz in 17. marca me je angleško letalo spustilo na Smrečjem pri St. Joštu nad Vrhniko. Na tej točki so poleg mene spustili še dva padalca Ferjančiča »Venclja« iz Idrije, ter Rejca »Kolarja« Bojana iz Idrije. Sprejeli so me major Novak z 20 možmi pri dogovorjenih znakih z ognji.

Izhajam iz klerikalne družine, sam pa se s politiko nisem bavil skoraj nič. Malo pred mojim odhodom iz Londona me je Kuhar vprašal, če hočem v Slovenijo. Kam naj bi šel, da bom zvedel od Angležev, ki bodo organizirali tudi polet. Ob slovesu sem bil skupaj tudi z dr. Krekom. Pri njemu sem bil početka kakih 14 dni telefonist v ministrstvu. To mesto sem zapustil, ker mi je Kuhar očital, da špijoniram po pisarnah. Ob odhodu iz Londona mi je Krek naročil, naj doma povem, da se bori za federativno Jugoslavijo, da se Srbi niso prav nič pobolj-

je trojica le domnevno poznala, njegovih natančnejših nalog pa ne. Anton Božnar-Toni in ostala primorska rojaka so odskočili iz letala že prej nad Polhovim Gradcem, natančneje pri Smrečju pri Št. Joštu nad Vrhniko³¹ na posebne, z zemlje oddane signale. V primeru, če teh signalov z zemlje ne bi bilo, Božnar ne bi smel odskočiti; vrniti bi se moral v Kairo. Druga dva naj bi v tem primeru odskočila skupaj s Semuličem, Severjem in Križmančičem na Banjški planoti. Naloga, ki jo je dobil Božnar in ki naj bi ga poslal sam dr. Miha Krek (česar pa »banjški« padalci niso mogli potrditi), je bila strogo tajna. Že njegov položaj v taborišču je bil nekaj posebnega, saj je obiskoval radiotelegrafski in padalski tečaj skupaj z angleškimi oficirji. Že od julija 1942 dalje je čakal na dovoljenje, da bi ga poslali v Slovenijo. Tudi on je bil opremljen s sprejemno in oddajno radijsko postajo, toda samo na baterije, tako da je lahko oddajal le prek Malte in ne naravnost v Kairo. Dobil je še vsoto 1.000.000 lir, ki se je obično razlikovala od 50.000 lir, kolikor so jih posamezno dobili padalci, določeni za Banjško planoto. Njegova spremljevalca sta prav tako imela sprejemno in oddajno radijsko postajo, le da je njuna bila na izmenični tok, se pravi, da sta lahko oddajala naravnost v Kairo. Posebno navodilo, ki sta ga dobiła, jima je dovoljevalo gibanje le v okolici Idrije, imela pa sta dogovorjeno zvezo z banjško skupino.

V sestavi dveh trojk ter posebno v navodilih, ki sta jih dobili vsaka zase, je opaziti nekaj zanimivih podrobnosti, ki opozarjajo na protislovnost celotne konstrukcije zgodbe o spustu. Vsekakor najbolj pada v oči dejstvo, da sta bila Božnarjeva spremljevalca, v primeru, da Božnar ne bi opazil znakov z zemlje in ne bi odskočil, določena, da se priključita banjški skupini. Toda to se nikakor ni skladalo z ostrim nastopom profesorja Rudolfa, ki je tik pred poletom dejal Božnarju, da ga zanima samo peterica,³² z njim pa da nima ničesar skupnega. Ne glede na to, da je bil Rudolf pri slovenskih vojaki v angleških taboriščih zelo priljubljen, ker se je zanje zelo zavzemal pri angleških predstojnikih in sodeloval pri izdajanju časopisa Bazovica, v katerem je objavljaj na spomlad

Sali in da je Simović odletel, ker je pometal s hrvatskimi in slovenskimi ministri. Ob odhodu iz Kaira letos marca nisem od nobenega prejel kakih direktiv za svoje vedenje v domovini. Poznal sem tudi dr. Coka, prof. Poberaja, Lenščaka, ki je delal pri dr. Kreku, vendar vse le na videz. Pozvan sem bil na to službo izključno kot specialist telegrafist in ne kot politični eksponent. V Kairu sem spoznal dr. Rudolfa, ki mi je pravil tudi o razmerah doma, o nastanku bele garde ter mi odsvetoval, da bi se ji udinjal. Bil je simpatizer partizanov. Prof. Rudolf je zbiral primorske Slovence, ujetnike iz Italije, vojske in jih uvrščal v jugoslovansko vojsko. V svojem kurzu sem v glavnem učil tuje narodnosti.

V Kairu sem bil vključen kot telegrafist v Intelligence Service, odsek za zveze. Moja predstojnika sta bila major Müller (!), Skot in kapetan Clark. Ob mojem odhodu iz Kaira mi je prvi naročil, da pošiljam podatke o prometu in okupatorskih vojaških silah v Sloveniji. Sporočil političnih, da ni treba pošiljati, ker to dobivajo od Mihailovića. Imel sem dovoljenje sprejemati depeše za London. V tem primeru sem prejel prek Kaira direkten val za London, vendar komu sem oddajal, nisem vedel in tudi vsebine teh brzojavk nijsem poznal, ker sem jih dobival prek Novaka šifrirane in take oddajal naprej. Pošiljal mi je te depeše »Prikazen«, za katerega ne vem kdo je, pošiljal sem jih pa na dr. Bohinjca, za katerega domnevam, da je dr. Krek, točno oz. z gotovostjo pa tega ne morem trditi. Za »Prikazen« pa domnevam, da je Miloš Stare.«

³¹ Zvečer 17. marca (verjetno okoli polnoči med 17. in 18. marcem — opomba P. D.) je major Novak z župnikom Ramšakom napravil trikoten ogenj pri Smrečju. Nato je priletelo angleško letalo, ki je odvrlo padala z razno vojaško opremo, pol milijona lir za Novaka in radijske oddajne aparate. Pristali so tudi trije padalci slovenske narodnosti, obveščevalci Venčelj Ferjančič-Adam, Bogomir Kolar-Črtomir iz Idrije in Božnar Anton-Blaž iz Polhovega Gradca. Blaž in Adam sta ostala pri Novaku, Črtomir pa je odšel na Primorsko (Saje, Belogardžem, stran 530). Glej tudi opombo 30.

³² Rudolfova izjava ne more biti povsem iskrena, saj je bil eden od Božnarjevih spremljevalcev, ki »naj ne bi imel ničesar skupnega z njim«, posebno določeno nalogo: v začetku julija 1943 je moral ostati pri četnikih majorja Karla Novaka zato, ker je čakal v zvezi s tem posebno angleška navodila. Arhiv IZDG, fasc. 532, PK KPS piše CK KPS, 8. julija 1943.

1943 tudi članke o partizanih, njihovih uspehih, jim bil naklonjen in celo predlagal, kljub temu, da je vedel, da se partizani gibljejo na Nanosu, spust na primorskega očaka,³³ pa se ne da prikriti neskladnosti v teh trditvah; končno je tudi 27.000 letakov bilo najverjetneje namenjenih za spremljanje te akcije, čeprav jih do odskoka zadnje trojice pilot še ni odvrigel. Z njimi naj bi podprli vsa gibanja na Slovenskem, ki so zahtevala čakanje; kot je znano, narodnoosvobodilno gibanje k čakanju na osvoboditev od zunaj nikoli ni pozivalo. Možno je sicer predvideti, da bi naj banjška skupina odskočila k slovenskim mihailovičevskim, to je četniškim enotam, tako kot je Božnarjeva skupina,³⁴ dejstvo pa je, da zanje niso bili pripravljene posebni signali z zemlje. Rudolfovo vedenje priča, da je bila banjška skupina določena, da najde stik s partizani. To naj bi potemtakem bila tudi želja Angležev. V istem času so namreč poslali dve skupini k dvema različnima jugoslovanskima gibanjima in šele na podlagi poročil obeh skupin pri obeh bi mogli Angleži bolj gotovo oceniti položaj na severnem koncu jadranskega zaledja. Ali pa ni »Tonija« obenem poslal sam dr. Miha Krek, ki je ves čas vzdrževal stike s slovensko kontrarevolucijo v domovini, morebiti tudi zato, da bi povezal Karla Novaka in belo gardo? Možnosti za različne sklepe je dovolj in takšno je to sklepanje; če je pravilno ali napačno, pa bo možno odgovoriti šele, ko bodo bolj dostopni predvsem tuji arhivi.

Prvi ukrepi štaba POZ in PK KPS za Primorsko in prva navezava stikov z Angleži prek oddajnika »banjških« padalcev

Po zaslišanju padalcev, ki ga je vodil Tone Pirjevec-Marko Belin, organizator VOS na območju primorske operativne cone,³⁵ prisotna sta bila še Dušan Pirjevec-Ahac Brodar in Bojan Štih-Bojan Klepec³⁶ in ki je trajalo od 27. do 30. marca 1943, sta štab POZ in PK KPS hitro ukrepala. Sprva je predvsem PK KPS menil, da naj bi se padalci sicer javili, da so pristali, da pa bi zamolčali, da so prišli v stik s partizani. Vseeno pa bi oddajali sporočila, ki bi zasledovala tele cilje: predvsem omogočiti Angležem, da bi na podlagi podatkov, ki bi jih poslali padalci, lahko uničevali moč fašistične industrije v Trstu, Tržiču in drugod. Ne glede na to, da se PK KPS za Primorsko Angležem oziroma Intelligence servisu, oddelku za Bližnji vzhod ne bi javil, pa je sodil, da bi bilo takšno skrito »sodelovanje« za začetek opravičljivo.³⁷

PK KPS je sprva hotel uporabiti to zvijačo zato, da bi izkoristil namero Angležev, da pošljeje na Primorsko padalce in orožje tako imenovanega Prvega bataljona kraljeve garde. Kdaj je PK KPS dobil o tem *natančneje* obvestilo sicer ni bilo možno ugotoviti, a v poročilu centralnemu komiteju³⁸ omenja, da je prihod tega bataljona pravzaprav potrebno ocenjevati kot ugoden glede

³³ Vsi doslej navedeni podatki razen opombe št. 29 so vzeti iz Arhiva CK ZKS, Izjava.

³⁴ Arhiv IZDG, fasc. 532/I-3; PK KPS za Primorsko piše CK KPS dne 8. julija 1943. To poročilo omenja med drugim tudi besedilo prestrežene angleške brzozjavke ki pravi, da je Božnar pri majorju Novaku le za to, da bi si pridobil čim več vojaških podatkov, da pa njegova prisotnost še ne pomenja, da bi angleško poveljstvo simpatiziralo z Novakovim sodelovanjem z Italijani ali z njegovim protipartizanskim razpoloženjem in dejavnostjo.

³⁵ Padel 26. aprila 1943; Ferenc, Kratak pregled, stran 105.

³⁶ Arhiv CK ZKS, Izjava.

³⁷ Poročilo PK KPS za Primorsko CK KPS, 4. aprila 1943, v arhivu IZDG, fasc. 532/I-3.

³⁸ Prav tam.

na trenutek, ko se začel boj proti fašizmu šele krepiti in večati. Zakaj bolje je, tako je sklepal PK KPS za Primorsko, za zdaj s prevaro, to je, če še ne obvestijo Angležev, da so njihovi padalci prišli v stik s partizani, prepričati londonsko emigrantsko vlado, da so se na terenu Primorske — po morebitnem pristanku manjših četniških skupin — formirali večji četniški protipartizanski oddelki. To je PK KPS utemeljeval s sklepanjem, da bi bilo spuščanje manjših padalskih skupin četnikov sprejemljivejše za primorske partizane, saj bi jih posamično lažje vsrkali ali celo vključili v partizanske vrste, potem ko bi jih seznanili s položajem na Primorskem. Obenem pa bi s prikrivanjem identitete pošiljalca poročil prek prve trojice padalcev »privabili« na Primorsko tudi vodjo tega četniškega bataljona profesorja Rudolfa, ki je nameraval priti najkasneje do 1. septembra.³⁹ Po pristanku bi ga sprejele partizanske enote, sicer najverjetneje na njegovo veliko presenečenje, a bi ga z ozirom na njegovo razpoloženje do partizanskega gibanja, kakor se je izkazalo iz pripovedovanja »banjške skupine«, skušali pridobiti »na licu mesta« za NOB. K temu naj bi ga prisililo tudi spoznanje o spremembah z njegovimi rojaki, ki naj bi se spustili na Primorsko pred njim. Le-ti naj bi posamično po skupinah, uvidevajoč h komu so skočili in sicer nasploh upoštevajoč propartizansko razpoloženje v njihovi ožji domovini, prestopili k NOB. Če pa to z Rudolfom ne bi uspelo, bi ga pridržali kot ujetnika. Tudi ta druga možnost se PK KPS ni zdela tako slaba, da je ne bi veljalo izkoristiti.

PK KPS se je sicer že na vsem začetku zavedal dvoreznosti takšne prevare. Saj ne bi mogla dolgo trajati že zaradi tega ne, ker bi skupina, ki je izskočila nad Smrečjem, s pomočjo belogardistično razpoloženih župnikov kaj hitro zvedela, da se njihovi trije tovariši zadržujejo pri partizanih in bi to seveda sporočili dalje do Intelligence Servica. Poročilo so zaključili s prošnjo, da naj CK KPS čimprej pošlje odgovor z nasveti in navodili, izrazili upanje v to, da se bi dala angleška radijska sprejemna in oddajna postaja uporabiti tudi za medpartizanske pogovore (šlo je za frekvence, ki jih niso mogli »uglasiti« na domače potrebe) ter z dodatkom, da so že začeli pripravljati kraj, kjer naj bi organizirali oddajališče.

Kljub temu da iz začetka aprila še ni nikjer zaslediti (vsaj za sedaj ne) kakršnihkoli navodil CK KPS, sta PK KPS za Primorsko in štab POZ uvidela, da sta šla nekoliko predaleč glede namere, da bi Angleže »vodili za nos«. Zato so se junji načrti kaj hitro spremenili. Tudi okoli polovice aprila 1943 še ni nikjer zaslediti natančnejšega stališča CK KPS do vprašanja padalcev. Vendar je PK KPS uvidel, da bi takšno »goljufanje« Angleži slej ko prej razkrili sami ter bi zato začeli dvomiti o verodostojnosti poročil, sprejetih od padalcev.⁴⁰ Do te spremembe v načrtih je prišlo še pred 15. aprilom 1943, a ne prej kot 9. ali 10. aprila 1943.⁴¹

K temu da so tako ravnali, pa jih je navedlo tudi popolnoma nasprotno lastno mnenje, izbojevano po dolgih medsebojnih obravnavah, da orožje, ki bi ga dobili »skupaj« s padalci — pristalimi četniki in sam Rudolf — ne bi mogli odtehtati politične koristi, ki jo lahko PK KPS ima od te zveze padalcev

³⁹ Poročilo PK KPS za Primorsko sekretarju Branku Babiču-Vladu z dne 9. maja 1943, v arhivu IZDG, fasc. 532/II-12.

⁴⁰ Poročilo D. Pirjevca-Ahaca CK KPS, 27. aprila 1943, v arhivu IZDG, fasc. 532/I-3.

⁴¹ Prav tam.

z zavezniki, če se slovenski partizani namreč odkrito povežejo po aparatu z Angleži.⁴² Zato so v času približno od 8. ali 9. aprila do 12. aprila sklenili poslati lastne brzojavke Angležem — prek aparata padalcev seveda.

Po organizaciji oddajališča so padalci odposlali prve brzojavke, odkar so prišli v štab POZ; prvič so dobili zvezo s štabom v Marsa Matruhi na velikonočni ponedeljek 26. aprila 1943.⁴³ Videti pa je, da so že v času do 27. marca nameravali odposlati dve brzojavki; ker pa ju ni bilo možno oddati, so ju nato šteli za preveč zapozneli.⁴⁴ Prva odposlana brzojavka, ki je zapisana v dokumentih PK KPS iz tega obdobja je brez datuma (datum 4. maja 1943 je naknadno pripisan na dan prepisovanja dešifriranih brzojavk v arhivske dokumente PK KPS — opomba P. D.) in je bila odposlana najverjetneje en dan pred tem, ko je Pirjevec-Ahac napisal poročilo centralnemu komiteju KPS.⁴⁵ V njej sporočajo, da so se po pristanku več dni gibali po njihovem predhodnem ukazu (zamolčali so kmeta, ki jih je »prijavil« V. Ilovarju — opomba P. D.) ter da so se prepričali, da ni več možno dalje brez druge pomoči. Prav tako so se prepričali na lastne oči, da je položaj na terenu povsem drugačen, kakor so o njem slišali govoriti še v taborišču, omenjajo enote bele garde, ki da so desna roka Italijanov in da je »hujša od samih Lahov«. Poleg tega so še sporočili, da so se zaradi velike nevarnosti pridružili Osvobodilni fronti, »k našim partizanom«, kot jih sami imenujejo, »ki se borijo po vsej Primorski«. Dodali so še, da so partizani varni zaradi zanesljivih ljudi, sredi katerih se borijo, da jih pri delu nihče ne ovira, da so jim partizani vedno na voljo in drugo.⁴⁶

Stik med slovenskimi partizani in Angleži je bil tako prek padalcev, s katerimi pa je imel štab POZ že od vsega začetka težave,⁴⁷ vzpostavljen. Kako sta ga štab POZ in PK KPS za Primorsko nameravala izkoristiti, se je naj-

⁴² Poročilo D. Pirjevca-Ahaca CK KPS, 27. aprila 1943, v arhivu IZDG, fasc. 532/I-3.

⁴³ Pri organizaciji oddajališča je s strani štaba POZ sodeloval inž. Drago Hartner-Hari, ki je prišel dan ali dva po smrti Janka Premrla-Vojka na Primorsko skupaj z Mirkom Bračičem, kateremu ga je Edvard Kardelj dodelil za vezista. (Vojko je umrl 22. februarja 1943.) Po prihodu na Primorsko je Hartner bil določen za delo v tehniki nad Dobarljem, kjer je bil tudi V. Ilovar, nato pa je dobil nalog, da pomaga padalcem. Skupaj so odšli v Deskle, kjer so uredili priključek za elektriko za aparat na izmenični tok, pri čemer sta pomagala Marica Zidarič in domačin Manfreda, za čigar hišo so aparat tudi namestili, to je približno 200–300 m nad gozdom. S kablom, ki so ga dobili v Anhovem, so imeli težave; ko so ga priključili na izvor električne energije, so ga morali položiti po terenu, ki je dajal slabo kritje, raslo je le redko grmičevje. — Podatek o tem in o prvi zvezi na velikonočni ponedeljek 26. aprila 1943 z Marsa Matruhom je posredoval inž. Drago Hartner-Hari, 15. januarja 1972 v Portorožu.

⁴⁴ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943 — Dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943; važnejši telegrami, izmenjani s Kairom; 4. maja 1943 telegram padalcev.

⁴⁵ Navedeno Pirjevčevo poročilo z dne 27. aprila 1943.

⁴⁶ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943, 4. maja 1943.

⁴⁷ Težave so nastale predvsem zato, ker poveljujoči trojice padalcev Rado Semulič ni hotel razložiti šifer, kar pa je Hartner od njega že takoj na začetku zahteval. Ves čas svojega sodelovanja z njimi, to je približno mesec in pol, Hartnerju tega ni uspelo izveči iz trojice. Ta spor je šel tako daleč, da se je Semulič začel celo pritoževati štabu POZ, ki je Hartnerja nato odpoklical. Vendar jih je čez približno mesec dni po spustu — kdaj natančneje in kako ni bilo možno ugotoviti — štab POZ že imel. Možno je, da jih je vseeno dobil od enega izmed trojice in to najverjetneje od M. Križmančiča. Tako vsaj trdi V. Ilovar, ki pravi, da ostala dva za to nista smela vedeti, ker bi ga sicer ubila. Vendar pa je za to le malo možnosti, ker je po Hartnerjevih trditvah poznal šifre le Rado Semulič, »ki se je tudi sicer vedel zelo zadržano«. Tako ostaja vprašanje odkritja šifer še vedno odprto. Kljub temu je Hartner skušal kontrolirati samostojne oddaje padalcev, pri čemer je že pri prvi oddaji na velikonočni ponedeljek 26. aprila 1943 prišlo do ostrega spora. Hartner jim je dal namreč jasno vedeti, da bodo delali pod partizanskim poveljstvom in tako že prvo oddajo prekinil, čeprav pravi, da se ne spominja več, zakaj. Bil pa je tudi prvi mož, ki je še »vroče« brzojavke, ki so jih v naslednjih dneh sprejemali padalci, posredoval štabu POZ, pa tudi partizanske narekoval padalcem. Pomagal mu je pri tem kurir Anton Ferjančič-Zvonko. V vseh približno 45 dneh sodelovanja Hartnerju tudi ni uspelo prepričati Semuliča da bi poslal brzojavke na CK KPS. — Izjava D. Hartnerja-Harija, 15. januarja 1972.

bolje izkazalo z njuno trezno odločitvijo, da sama pošljeta — prek padalcev — svoja sporočila z različnimi ponudbami o sodelovanju med Angleži in partizani na Primorskem. Bližnjevzhodno angleško poveljstvo v odgovoru sprašuje, »če partizani potrebujejo kaj angleške pomoči«. Poleg tega pa so izrazili zadovoljstvo, da so se Sever, Semulič in Križmančič sestali z OF, ki jo »iskreno pozdravljajo« in zahtevali, da naj jih seznanijo z delovanjem OF.⁴⁸ No, kakršnakoli je že tedaj bila informiranost Angležev o položaju OF na Slovenskem in njenem delovanju, je čudno le to, da sprašujejo o pomoči, saj so padalci obenem s prvo brzojavko poslali 26. aprila tudi brzojavko štaba POZ. Poblize spoznati nekatere oblike »fenomena« OF so mogli že kaj hitro po tistem, ko so dobili prvo sporočilo svojih padalcev, odkar so prišli v štab POZ. Za to pa je poskrbel štab POZ prav s svojo brzojavko.

Brzojavke štaba POZ, Jake Avšiča in dr. Aleša Beblerja Angležem s ponudbami o medsebojnem sodelovanju in pomoči

Prva sta pripravila besedilo »svoje« brzojavke tedanja komandant in politični komisar štaba POZ Mirko Bračić in Dušan Pirjevec, in sicer 12. aprila 1943.⁴⁹ Vendar je bila odposlana kot kaže šele 26. aprila 1943, skupaj s prvo brzojavko o pristanku padalcev. Poslala sta ga kot vojaška predstavnika borečega se primorskega ljudstva, v njem pa sta sporočila, da se kot del NOV in PO Jugoslavije enote primorske operativne cone bore proti italijanskemu fašizmu znotraj meja kraljevine Italije, in sicer v slovenskih predelih provinc Gorica, Trst in Videm. Ponudila sta jim, kolikor bo pač na voljo — lastne informacije o oboroženi italijanski sili, v zameno pa naj bi dobili — kar so tedaj najnujnejše potrebovali — lahko avtomatsko orožje in težke minometalce s strelivom, metalce plamena, brzantno razstrelivo s priborom za miniranje, baterijske radijske sprejemne in oddajne aparate za telefonijo z rezervnimi baterijami in sanitetni material. Pričakujoč pozitivni odgovor, sta še sporočila, naj jima sporočijo signale in prostor za sprejem materiala, ki bi ga zaščitili z oddelki dveh primorskih brigad.⁵⁰ Brzojavko sta nasloвила naravnost na vrhovni štab britanskih oboroženih imperialnih sil v London! Nekoliko vzneseno in velikopotezno naslovljen telegram, a v teh razmerah, v obdobju po skoraj dveh letih osamelega boja primorskih partizanov, dovolj razumljivo. Odgovora sicer niso poslali iz Londona, ampak »samo« z Bližnjega vzhoda, vendar je bil dovolj ohrabrujoč, ker je izpolnil nekatera pričakovanja, čeprav za zdaj samo z obljubami, ki pa so se postopoma le začele uresničevati.

Nekoliko pozneje (točnega datuma ni bilo možno ugotoviti), je poslal telegram vrhovnemu štabu angleške imperialne vojske tudi Jaka Avšič-Branko Hrast. Prav tedaj — sredi aprila se je kot namestnik komandanta glavnega

⁴⁸ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943 dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943; važnejši sprejeti telegrami; prepis stran 3.

⁴⁹ Iz tega, da so v štabu POZ »dali« padalcem zaporedoma tri brzojavke in sicer brzojavko štaba POZ, brzojavko J. Avšiča-Branka Hrasta in brzojavko dr. A. Beblerja-Primoža — glej že omenjeno poročilo D. Pirjevca CK KPS z dne 27. aprila 1943 — je razvidno, da je bila brzojavka štaba POZ oddana prva. Brzojavke dr. A. Beblerja ni bilo možno najti, prepis brzojavke J. Avšiča-Hrasta pa je brez datuma — opomba P. D.

⁵⁰ Brzojavka štaba POZ, 12. aprila 1943 vrhovnemu štabu britanskih imperialnih oboroženih sil, London, arhiv CK ZKS, fasc. Primorska V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943.

štaba NOV in PO Slovenije zadrževal na inšpekcijskem potovanju vojaških enot na območju POZ. Njegova brzojavka se skoraj v ničemer ne razlikuje od brzojavke, ki jo je poslal štab POZ, le da omenja, da potrebujejo orožja za »kakih 2000 mož«, obenem pa že predlaga, da bi bilo pametno sodelovati pri rušenju komunikacij na Primorskem, ker bi samo tako lahko pospešili skupno končno zmago proti fašizmu. Ponudba je bila izrečena⁵¹ in Angleži so jo kot nekdo, ki komaj čaka na določeno vprašanje, takoj sprejeli z odobravalnim »da«. Končno jim je rušenje komunikacij v tem trenutku pomenilo največ — v vojaškem, pa tudi v političnem pogledu v odnosu do slovenskega in jugoslovanskega NOB. Brzojavko je J. Avšič podpisal s pravim imenom in ne s partizanskim (Branko Hrast) ter s starim činom (to je činom polkovnika, ki ga je imel aprila 1941 — opomba P. D.), prosil pa je, da se njegovo ime⁵² za zdaj še ne objavi.⁵³ Namen Avšičeve brzojavke naj bi bil v tem, da bi s svojim pravim imenom in starim činom starojugoslovanske vojske Angležem dopovedal, da se v NOB ne borijo samo komunisti, ampak vsi resnični slovenski in jugoslovanski patrioti, ne glede na politične ali ideološke nazore. S tem naj bi pri njih pospešil odločitev o nujnosti podpore partizanom — ne samo zaradi vojaških interesov Velike Britanije, ampak tudi zaradi interesov svobodoljubnih, toda tedaj podjarmljenih narodov Evrope, ki se željno borijo za osvoboditev.

Na obe vojaški brzojavki je prišel ugoden odgovor z novico, da so ga odposlali naprej v London. Med drugim je vseboval tudi že zahvalo za medtem dobljene prve obveščevalne podatke o italijanski industriji na severnem Jadrinu, ki jih je poslal obveščevalni center POZ. »Zahvala« je bilo zagotovilo o prvi nameravani pošiljki pomoči z navodili o tem, kako je treba postaviti signale za letala, ki bodo spustila material.⁵⁴ Zaključili so ga s pozdravi, namenjenimi predvsem borcem. Odgovora po obstoječih in razpoložljivih dokumentih ni možno točno datirati, spada pa v začetek maja 1943.⁵⁵

Poleg »vojakov« je poslal brzojavko tudi duša partijskega dela PK KPS za Primorsko, instruktor CK KPS dr. Aleš Bebler-Primož. Sekretar PK KPS za Primorsko je bil sicer Branko Babič, a se je ves čas zadrževal v Trstu,⁵⁶ zato je bil od dogodkov »v hosti« odmaknjen. Dr. Bebler se je spričo še iz španske vojne ranjene noge kot napol invalid in težko gibljiv zadrževal bolj v bunkerju; predstavljal je gonilno duhovno silo v PK KPS, saj so vsi drugi člani ves čas potovali zaradi tekočih dolžnosti sem in tja po Primorski ali v Ljubljansko pokrajino.⁵⁷ Njegova brzojavka pa ni vsebovala predlogov za usluge in protiusluge v vojaškem sodelovanju in pomoči med obema zavezniškima partnerjema, marveč je bila namenjena Slovincem v Egipt. Ti so tam prebivali

⁵¹ Brzojavka J. Avšiča vrhovnemu štabu angleške imperialne vojske — prepis je brez datuma in brez podpisa ter je arhivu IZDG, fasc. 535/IV-7.

⁵² Iz varnostnih razlogov zaradi družine in pa da bi ji dal verodostojnost. Ustmeni podatek Jake Avšiča, Ljubljana, 25. decembra 1971.

⁵³ Glej omenjeno poročilo Pirjevca CK KPS 27. aprila 1943, v katerem Pirjavec omenja upanje, da so s tem, ko so poslali tri brzojavke, »zadeli pravo«. Jaka Avšič je prišel na Primorsko, ne da bi karkoli vedel o spustu padalcev. Tako je potemtakem tudi jasno, da v zvezi z njimi ni imel nikakršnih navodil CK KPS in da je brzojavko poslal na lastno pobudo. Ustmeni podatek Jake Avšiča, Ljubljana, 25. decembra 1971.

⁵⁴ Glej tekst opombe 82.

⁵⁵ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943; prepis: Sprejeti telegram iz Kaira, stran 3.

⁵⁶ Ferenc, Kratek pregled, stran 105.

⁵⁷ Prav tam, stran 105.

kot ekonomski emigranti iz Italije ali pa kot nekoč italijanski vojaki, nato angleški ujetniki, tedaj pa že kot vojaki redne jugoslovanske kraljeve vojske na Bližnjem vzhodu po raznih egiptovskih in palestinskih taboriščih. Namejnena je sicer bila tudi slovenskim emigrantom v Angliji, vprašanje pa je, če jih je sploh dosegla. Dr. Bebler jih je pozval, naj se priključijo boju v okviru NOB jugoslovanskih narodov, opisal napore in uspehe tega boja in prizadevanje vodstva NOB, da bi se mogli vrniti v domovino in se priključiti temu boju.⁵⁸

Očitno je bil namen te brzojavke, še v pravem trenutku seznaniti rojake na Bližnjem vzhodu o resnici boja partizanov in četnikov ter onemogočiti ali vsaj omiliti propagandno dejavnost emigrantske jugoslovanske vlade, ki je tedaj bila še v Londonu in med jugoslovanskimi ljudmi v egiptovski mednarodni družini v letu 1943. Njen namen je bil prav tako onemogočiti ali morda celo prepričati kroge v Jugoslovanskem odboru iz Italije, ki so se pripravljali na prihod v Slovenijo in ki so deloma bili naklonjeni partizanskemu gibanju, da bi se priključili NOB, ne pa četnikom Karla Novaka, h kateremu sta skupaj z A. Božnarjem 18. marca 1943 prišla že dva padalca izpod varuštva profesorja Rudolfa. O tem, kakšen je bil odmev te brzojavke med slovenskimi in drugimi jugoslovanskimi rojaki v Egiptu, se ne da ničesar povedati, ker je sploh vprašanje, če je prišla do pravih naslovljencev, zakaj v brzojavkah, ki so jih Angleži pošiljali prek banjske trojice v štab POZ in o tem, da bi z njeno vsebino seznanili egiptovske — primorske Slovence, ni niti najmanjše omembe.

Vzpostavitev rednih stikov s poročanji prek radijskega sprejemnega in oddajnega aparata ter brzojavke obveščevalnega centra POZ Angležem

Od brzojavk poveljniškega kadra POZ do naslednje »pošiljke« je minilo približno teden dni. D. Pirjevec-Ahac napoveduje v poročilu CK KPS 27. aprila 1943,⁵⁹ da bodo podatki o italijanski oboroženi sili odtlej naprej naslovljeni neposredno na Intelligence Service. Tega so se na poveljstvu POZ v bodoče skoraj striktno držali, čeprav je moral štab POZ v tem času že dobiti nekaj navodil, zakaj CK KPS je pokrajinskemu komiteju 24. aprila 1943 poročal o tem, da jim v »zadevi zraka« pošilja Staneta.⁶⁰ Ni pa iz nobenega naslednjega sporočila (dokumenti ga več ne omenjajo — opomba P. D.) natančneje razvidno, kaj naj bi Stane počel ali kakšna navodila naj bi prinesel s seboj.⁶¹ Vprašanje je, če je Stane do prvih na novo vzpostavljenih stikov (do 5. maja 1943) sploh že prišel v štab POZ. Skoraj zagotovo je mogoče trditi, da ne,⁶² ker je bila 5. maja 1943 oddana prva brzojavka (po treh od 26. aprila 1943 dalje), ki jo je sestavil kontrolor Drago Hartner-Hari, s tole vsebino: »Ljudstvo na Primorskem zelo razgibano. Vsaka vas ima osvobodilni odbor. Partizanske čete in terenski zaupniki kontrolirajo vso Primorsko. Mlajši letniki, ki še niso bili

⁵⁸ Ustmeni podatek dr. Aleša Beblerja, Ankaran, 28. avgusta 1971.

⁵⁹ Arhiv IZDG, fasc. 532/1-3.

⁶⁰ Arhiv IZDG, fasc. 532/1-3; sprejeti dopisi PK KPS za Primorsko od CK KPS, dne 24. aprila 1943; kdo je Stane, še ni ugotovljeno.

⁶¹ Dr. Bebler o tem ni mogel povedati ničesar konkretnjšega.

⁶² Arhiv IZDG, fasc. 532/1-3, z dne 21. maja 1943. PK KPS za Primorsko poroča CK KPS, da Stane k njim ni prišel.

vpoklicani, se vsi javljajo v partizane.«⁶³ To je vsekakor brzozjavka, ki je mogla Angležem povedati marsikaj koristnega zanje. Po njej so se lahko vnaprej mnogo bolje orientirali, še posebno z ozirom na njihov odnos do partizanov in četnikov (ter bele garde), predvsem pa jim je mnogo, skupaj s prej navedenimi brzozjavkami, pomagala pri konkretnem ravnanju in navodilih, ki so jih sporočali padalski trojki Semuliču, Severju in Križmančiču. Odslej naprej so brzozjavke v obeh smereh bile vedno pogostnejše, najverjetneje pa so skupaj z misijo, ki jo je vodil major William Jones tedaj na Hrvaškem, pomagale odpreti pot tudi za zdaj še neuradni Deakin-Stewartovi misiji v vrhovni štab NOV in POJ — Titu, ki je 27. maja 1943 pristala v bližini Durmitora v Črni gori.⁶⁴ O treh padalcih v literaturi zaenkrat še nikjer nisem zasledil niti besedice, vseeno pa je možno domnevati, da so pomagali utreti pot tej važni odločitvi premiera Churchilla, ki ga je najbolj zanimalo ravno število vojskujočih se upornikov proti nemško-italijanski vojski na Balkanu in v Srednji Evropi, še posebno pa zaslomba, ki so jo uživali med ljudstvom. Ta poročila so mu mogla povedati dovolj. Kakšna pa je njihova vojaška teža v primerjavi z njihovo politično, pa se je kar hitro razvidelo in uresničilo — na začetku le s partizanske strani — v koristnih napotilih in obvestilih.

Pristanek padalcev pri Plavah ni mogel ostati dolgo časa skrit. Ljudje, s tem pa tudi »nepoklicani«, to je bela garda, četniki in drugi, so kaj hitro zvedeli za ta dogodek, saj se sekretar okrožnega komiteja KPS za Kanal Mirko Zimic-Miro Brodar v poročilu PK KPS dne 29. aprila 1943⁶⁵ pritožuje, češ da ni pravilno, da vedo civilisti (to so bili novinci, ki so komajda prišli v partizane ali pa so se na to šele pripravljali — opomba P. D.), kdaj so padalci prišli, kakšne aparate imajo s seboj ter da bodo oddajali Angležem. To poročilo še omenja, da je bil tedaj z njimi Drago Flis-Strela, vendar ne navaja, od kdaj in do kdaj. Kakorkoli, padalci so bili »na zemlji«, o njih se je slej ko prej razvedelo in tudi na to je bilo treba računati. Štab POZ pa je pohitel s svojimi načrti in je po skoraj enotedenski prekinitvi odposlal že prve podatke o italijanski vojski. Ti pa tudi niso — tako kot prve depeše bili »kar tako«; sprožili so prvi pravi vojaški odgovor Angležev: pošiljke v materialu in orožju. Vendar pa je na to bilo treba čakati še nekaj časa in povsem upravičena je bila bojazen CK KPS, da ne bi partizani nasledli pravokacijam, pa tudi, da ne bi privolili v to pomoč brez omejitev, to je, da bi jo sprejeli pred, preden Angleži ne pošljejo priznanja slovenskega NOB; predvsem pa, da bi dobili namesto topov, ki so jih partizani zahtevali, »samo 9 pušk in 4 brzostrelke«. ⁶⁶ V iskrenem zagonu so, kljub previdnosti, izraženi v pomislekih nad značajem angleške udeležbe v drugi svetovni vojni,⁶⁷ poslali prve važne obveščevalne podatke Intelligence Servisu in sicer nekaj dni po 5. maju 1943.⁶⁸

⁶³ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943; dopisi poslani CK KPS od I.—V. 1943; važnejši telegrami izmenjani s Kairo, dne 5. maja 1943.

⁶⁴ Deakin, Britanija i Jugoslavija, str. 52, 53.

⁶⁵ Arhiv IZDG, fasc. 532/V-3.

⁶⁶ Kardeljevo pismo PK KPS za Primorsko, 19. junija 1943, arhiv CK ZKS.

⁶⁷ Arhiv IZDG, fasc. 532/II- ; pismo PK KPS za Primorsko inštruktorju Jožetu Krajcu, 9. junija 1943.

⁶⁸ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943:

V ladjedelnih v Trstu trenutno gradijo 4 lahke rušilce 700–800 ton, bodo gotovi v 3 do 4 mesecih, 8 rušilcev iste tonaže, bodo gotovi v 12–14 mesecih, ena oklopnica 35.000 ton tipa Impero, gotova čez 16–18 mesecev, 1 križarka 25.000 ton tipa KIMV Cavour, poškodovana od angleških letal v Tarantu l. 1940 na njej dela še za 8 mesecev. V začetku aprila predani 4 rušilci 700–800 ton. Dalje se gradijo ena petrolejska ladja 8 do 10.000 ton, gotova v 6 mesecih,

Iz brzojavke je razvidno upadanje italijanske gospodarske in tehnične moči, da ne govorimo o važnosti nekaterih podatkov, ki omenjajo številčno stanje italijanskih enot na severovzhodu Italije. Ti natančni podatki so sad prizadevnega dela obveščevalnega centra POZ slovenske narodnosvobodilne vojske. Kmalu so te izredno izčrpne podatke dopolnili še z nasveti o »izboru« primernih objektov za bombardiranje iz zraka: najprimernejši so se jim zdeli — poleg tržaške in tržiške industrije — še elektrarna v Dobarju (ki je oskrbovala tržaško in tržiško industrijo in elektrificirane proge v severovzhodni Italiji), železniški most v Zidanem mostu in pa železniški viadukt pri Borovnici, tako imenovani Štampetov most,⁶⁹ ki je bil deloma porušen že v začetku vojne in nato zasilno popravljjen.⁷⁰ Posebno važne pa so bile obveščevalne brzojavke o razporejenju v Italiji in še posebno v vrhovih rimskega političnega življenja ter nekatere pripombe v njih glede možnosti invazije na obale italijanskega škorinja.⁷¹

Sicer teh obveščevalnih podatkov ne smemo predimenzionirati, vendar so lahko pomagali predvsem Angležem. Zasluge za to, da je obveščevalni center POZ mogel Intelligence Servicu postreči s podatki, ki so se v svojih napovedih, še prej kot je bilo sicer predvideno, v marsikaterem pogledu uresničili, so šle Ančki Devetakovi iz Tolminā, ki se je med italijansko zasedbo Primorske poročila z italijanskim generalom, živelā med vojno v Rimu, se sukala v visokih krogih in ne da bi pozabila svojo domovinsko čast in pripadnost, od tam pošiljala domov na Primorsko »pristojnim ljudem« »dragocenosti«, ki se jim v vojni cena še poviša.⁷²

2 lahki križarki 5.000 ton, namenjeni za Siam, predelujejo v tovarni ladji. V začetku aprila predana 1 petrolejska ladja 8–10.000 ton. Produkcijo ovira pomanjkanje kvalitetnega jekla, niklja, kroma, bakra. Dobave teh kovin 40% manjše kakor lani. Tržaške železarne druge po kapaciteti v Italiji pretaplajo v glavnem staro železo. Kvaliteta polovice slabša od lanskoletne. Železo, označeno za specialno, je slabše od železa, ki se je pred dvema letoma označevalo kot navadno. Železarne valjajo surove bloke železa, ki prihajajo iz Nemčije, v plošče, ki jih pošiljajo nazaj v Nemčijo. Rafinerije so zmanjšale obrat za več kot 50% v primeri z lanskim. Od 3 vlakov dnevno, ki so vozili pred letom dni iz rafinerije, vozi danes 1 ali zelo redko 2. Nafta je iz Romunije. Prihaja skrajno neredno. V tovarni Alfa Romeo stoji 150 vojaških kamionov, ki čakajo že dva meseca na jeklene vzmeti in elektromagnete. V tržaški luki so ladje: Rex: 54.000 ton potniška, Stockholm 30.000 ton potniška, obe že od začetka vojne, zavarovane s podmorniškim mrežami. Giulio (?) 30.000 ton potniška, Giulio Cesare 33.000 ton potniška, Saturnia in Vulcania po 23.000 ton potniška, 2 tovarni ladji srednje tonaže. Vojaška posadka razmešena v 14 vojašnicah. Pripada regimentom 151. in 152. divizije Sassari in regimentu 73. divizije Lombardia ter drugim. Skupno šteje 24.000 mož, od teh 8000 pehote, 2000 mož gorske artilerije, 2000 mož težke artilerije, 2500 konjenice, 1500 mornarjev, 1000 v avtocentru, 2000 mož milice ter 5–6000 mož karabinerjev, kvesture, luške milice in finančne straže. Oborožitev pehote slaba. Vsak bataljon ima 4 do 6 minometalcev.

⁶⁹ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943.

⁷⁰ Štampetov most so Angleži prvič bombardirali že oktobra 1943, porušile pa so ga pravzaprav enote XIV. divizije 13. oktobra 1943 (Večer, 13. oktobra 1942). Kasneje je bil deležen še več skupnih akcij partizanskih enot in britanskega letalstva — opomba P. D.

⁷¹ Splošna naveličanost vojne in nezadovoljstvo v Italiji narašča zadnje mesece v široko antifašistično gibanje. Prebivalstvo s simpatijami spremljalo boj, vojaki iz kasarn pisali stavekajočim pisma, naj vztrajajo in obljubljali, da ne bodo nastopili proti njim. Stavko organizirala in vodila KPI. Vojaštvo na splošno pripravljeno končati vojno. Primer v garniziji Tolmin: razširjena vest, da so se Angleži izkrkali v Siciliji. Vojaki so kričali po mestu in v gostilnah, da je konec vojne in da gredo domov. S težavo so jih oficirji prepričali, da vest ni točna. V Gorci vojaki v javnem lokalno streljali v Mussolinijevo sliko. Neredi v kasarnah na dnevnem redu. Ostanke ekspedicijskega zbora v Rusiji razoroženi in konfinirani kot najbolj revolucionarni. Da bi preprečili nadaljnji razvoj demokratične revolucije, pripravlja vojaška skupina Badoglio, Graziani državni udar, prestolonaslednik Umberto jih še ne podpira. Mussolini se rešuje z intrigami, oprt na Gestapo, OVRO. Pripravlja za skrajni slučaj nemško okupacijo, zato se demontirajo vojni objekti in izpraznujejo skladišča vojnega materiala ob nemški meji. Angleška invazija na neštetiht točkah slabo ali nič utrjene obale, preračunana na psihološki efekt, bi brezpogojno uspela. Preprečila bi nemško zasedbo in izločila Italijo iz vojne. Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943.

⁷² O tem glej več — Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 94 in 95; tu je naveden tudi popravek dela poročila, v ka-

Stališče IOOF in njegovi pogoji za sodelovanje z Intelligence Servicem in angleško vojsko

Sodelovanje med POZ in »angleškimi« padalci ter poveljstvom britanske vojske za Bližnji vzhod je do sredine maja potekalo brez prave kontrole CK KPS, ker je bilo štabu POZ več ali manj razen okvirnih navodil prepuščeno odločanje o oblikah sodelovanja, ne nazadnje tudi zaradi zamudnosti kurirskih zvez, ki so jih mogli tedaj uporabljati. Šele 20. maja je IOOF na svoji seji, na kateri je manjkal E. Kardelj-Krištof, zarisal natančnejše smernice o postopanju s padalci in načinu sodelovanja z Angleži.⁷³ O tem vprašanju so sklepali na podlagi poročila POZ (najverjetneje Pirjevčevega z dne 27. aprila 1943) ter na podlagi priloženih prepisov vseh treh glavnih brzojavk POZ. Zavzeli so stališče, da sme vsak pripadnik zavezniških armad, ki se spusti na naše, to je partizansko ozemlje, izvrševati svoje delo samo pod kontrolo partizanskih enot in njihove obveščevalne službe. Posebej pa je bilo poudarjeno stališče, da se sme jugoslovanski državljani, ki se v vojaški misiji spusti na naše (to je s partizani zasedeno) ozemlje, udeleževati samo pod partizanskim vodstvom in je zavezan partizanskim (v tekstu je navedeno: našim — opomba P. D.) zakonom. (Kot je bilo navedeno že v izjavi padalcev, so bili vsi trije prestopili še v taboriščih v jugoslovansko državljanstvo. Kako je bil ta akt na Bližnjem vzhodu izvršen, ne vem — opomba P. D. Vendar bi bilo zanimivo zvedeti, ali so se partizanske enote v svojem odnosu do padalcev, ki so se od leta 1943 dalje začeli v vse večjem številu spuščati v jugoslovanske gozdove in med katerimi je bilo tudi še nekaj jugoslovanskih državljanov ter konkretno že kar v odnosu do prve trojice, držale tega navodila in če jim je povzročalo v praksi kakršnekoli težave.)

Zanimiv je sklep, ki zahteva, da ne smejo enote same od sebe uporabljati radijskih zvez z zavezniškimi vojaškimi štabi in z inozemstvom sploh, razen za sporočilo, da so padalci pristali, z označbo kraja in pri kateri enoti. Vsak primer pa mora vsaka enota takoj sporočiti glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, ki bo edini vzdrževal morebitne zveze.

V tem primeru je bilo ravnanje štaba POZ do maja 1943 sicer v razkoraku z odločitvijo IOOF, vsekakor pa se je pod pogoji, v katerih se je izvršilo, izkazalo kot uspešno in sorazmerno z malo napakami; ni ravno mnogo preseglo pristojnosti, ki so mu bile zaupane, čeprav je moč sklep IOOF razumeti tudi kot blago opozorilo štabu POZ, da odtlej naprej ne bo mogel več tako kot dotlej — samostojno, brez vednosti CK KPS in IOOF — vzdrževati stikov s poveljstvom angleških oboroženih sil na Bližnjem vzhodu. Že naslednja zahteva pa nakaže nov »slog« v odnosih in delu z zavezniki. Vendar velja še enkrat poudariti, da do tedaj noben organ NOB, niti IOOF niti glavni štab NOV in PO Slovenije niti POZ ni bil pripravljen na tak »desant« padalcev in da so se prav ob tem primeru začele iskati norme za odnos, vedenje, pogoje itd. do zavezniških predstavnikov in obratno.

To, kar je IOOF še posebej poudaril in priporočal: »kar naj se Angliji v vljudnem tonu sporoči«, je namreč, da se od nje za zasluge, ki jih NOV slo-

terem se je Devetakova zmotila, namreč v zvezi z vlogo generala Grazianija v državnem udaru — opomba P. D.

⁷³ Seja IOOF, dne 20. maja 1943, IZDG, fasc. 432/I-1, zapisniki sej IOOF, stran 1, prepis.

venskega naroda izvršuje z dajanjem vojaških informacij, pričakuje priznanje partizanske vojske. No, datum te zahteve se skoraj pokriva z dnevom prihoda misije Deakin-Stewart v vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije, ki sicer še ne pomenja mednarodno-pravnega priznanja jugoslovanske partizanske vojske, vsekakor pa upoštevanje njenega obstoja, boja in tudi moči. Vendar je to maja 1943 bilo za tedaj dovolj, ni pa še moglo vplivati na izpolnjevanje angleških obvez — obljub, ki so se v vojaškem oziru le začele uresničevati. To pa je potegnilo za seboj tudi politično priznanje, čeprav mnogo kasneje. V tej zahtevi IOOF je to priznanje že obseženo, kategorično postavljanje te zahteve pa je časovno postavilo tudi piko za zadnjim stavkom v uvodu sodelovanja med Veliko Britanijo in porajajočo se novo Jugoslavijo tudi v političnem smislu.

IOOF je na tej seji še sklenil, da bo glede konkretnega ravnanja z angleškimi padalci na Primorskem poslal J. Avšiču-Hrastu⁷⁴ in štabu POZ pismi. Kolikšno važnost je posvečal tem postopkom, je razvidno še iz zadnjega sklepa, sprejetega na tej seji, namreč da je izvedbo sklepov v zvezi s padalci prevzel v IOOF Boris Kidrič-Peter.

Prva pošiljka zavezniške pomoči

Obveščevalni podatki o vojaško-gospodarskem stanju na severovzhodu italijanske kraljevine, ki jih je poslal štab POZ, so Angleže spodbudili k temu, da so obljube o pomoči partizanski vojski sicer z zamudami, posebno glede nujnosti potreb NOB, vendarle začeli izpolnjevati. Po tem, kdaj in kako so pošiljali pomoč, je razvidno, da so jo uravnavali v glavnem po lastnih potrebah in ne toliko po potrebah partizanske vojske. Če so se potrebe obeh vojska in načrtov skladale, je prišlo do več ali manj nemotenega zračnega transporta, sicer pa je bilo v njem zapaziti večje, partizanom večkrat nerazumljive za-
stojte.

Tako je končna odločitev in z njo prvo sporočilo o angleški pomoči navsezadnje le prišlo — nekako okoli 10. maja 1943. Do prve »blagovne aterisaže« pa ni prišlo tako, kot so Angleži napovedali za 21. ali 22. maj 1943, marveč točno mesec dni kasneje.⁷⁵ Sporočilo o tem, da bodo poslali pomoč, je že bilo odgovor na natančno določen datum, ki ga je izbral štab POZ. Dr. A. Bëbler je namreč že 9. maja 1943 poročal J. Avšiču-Branku in D. Pirjevču-Ahacu, da so se po razgovoru z operaterji (to je s padalci — opomba P. D.) domenili »izkoristiti polno luno okoli 20. maja 1943 za pričakovanje angleškega orožja«. V ta namen so padalci oddali brzojavko, v kateri so sporočili, da bo od 20. maja dalje čakal partizanski bataljon vsako noč od 11.—2. ure v bližini vasi Nemški Rut; ta bataljon bi lahko povsem varno odnesel orožja za 100 mož; brzojavko so dopolnili s seznamom najpotrebnejšega orožja; v glavnem se ta spisec ni razlikoval od zahtev v brzojavkah štaba POZ in J. Avšiča.⁷⁶ Brzojavka, ki so

⁷⁴ Jaka Avšič — Branko Hrast pisma ni dobil, če ga je dobil štab POZ, pa ne ve. — Izjava J. Avšiča, Ljubljana, 25. decembra 1971.

⁷⁵ Čeprav govorita Hočevar-Pervanje v knjigi Četrta prekomorska brigada, Ljubljana, 1970, stran 17, opomba št. 9 o »prvi pomoči« — 5 pušk (!), ki da je prišla že 10. maja 1943, sem ob ponovnem pregledu navedenega vira ugotovil, da je moralo priti do pomote, ki je pa nisem razrešil. Najverjetneje je, da sta avtorja zamenjala številke dneva in meseca tako, da sta ju obrnila — opomba P. D.

⁷⁶ Arhiv IZDG, fasc. 532 II, 9. maja 1943.

jo poslali z Bližnjega vzhoda in ki ni bila — tako kot vse dotlej in še pozneje tudi ne — podpisana,⁷⁷ je zahtevala natančno določitev datuma med 21. in 23. majem skupaj z navedbo kraja za pristanek pošiljke. Obljubili so, da bodo poslali 12 cilindrov, to je kontejnerjev ali zabojev materiala ter dva radijska aparata, od katerega naj bi aparat na baterije dobili padalci, drugega pa naj bi štab POZ poslal naprej. Poleg tega so obljubili, da bodo kasneje poslali tudi navodila o uporabi drugega aparata (?)⁷⁸ Samo iz poročila PK KPS z dne 21. maja 1943 ne pa iz kakršnegakoli angleškega poročila se da ugibati, kaj so Angleži nameravali storiti z drugim aparatom. PK KPS namreč meni, da bodo Angleži verjetno zahtevali namestitev tega aparata kje bliže Trsta, torej drugje kot se je štab POZ med pisanjem poročila zadrževal.⁷⁹ Dalje sicer v PK KPS bistro ugotavljajo, da bi to angleško navodilo »razumeli malo po svoje« in bi ga poslali enostavno h CK KPS.⁸⁰

Medtem je štab POZ pripravil vse potrebno za sprejem pošiljke. Za komandanta operacije z zemlje je bil določen dr. Marijan Dermastia-Urban, za političnega komisarja pa Anton Velušček-Matevž, vendar so dve noči čakali zaman na »nebeške darove«, kot je zapisal dr. A. Bebler. Vzrok temu je bilo slabo vreme. Sklepali so, da so Angleži sicer poskušali 23. maja poslati material, ker so partizanski izvidniki opazili signale za alarm v Gorici, zatemnitev tega mesta ter Tolmina in še drugih manjših krajev, celo ogenj protiletalskih baterij iz smeri Trsta. Toda letal ni bilo, čeprav je bilo s strani štaba POZ in bataljona, ki je čakal na prevzem, vse v redu.⁸¹ Kljub navodilom, kako pripraviti mesto za sprejem, ni bilo tedaj iz vsega skupaj nič. Obljube so napovedale pošiljko že v maju. Navodila pa so določala: ognje je treba prižgati v obliki trikotnika z osnovnico 50 m in stranicama 100 m, s konico proti vetru, v sredini bi bil priporočljiv še en ogenj, kar pa ni neobhodno potrebno. Prostor za spuščanje mora biti oddaljen od drugih ognjev in luči. Patulje je potrebno razporediti na vse strani v primeru, če bi zaboji padli zunaj trikotnika. Prostor mora biti daleč od Soče. Vnaprej je bilo treba izkopati tudi jarke, v katere bi zagrebli kontejnerje.⁸² Kljub temu pa aktivnost partizanskih obveščevalcev ni ponehala. Sicer ni možno ugotoviti, če je s partizanske strani zaradi tega nastal večji premor, a so, verjetno še pred 23. majem (ko so pričakovali angleška letala), še ne vedoč, da jih ne bo, poslali nove podatke, tokrat o goriškem letališču. Le-to je bilo tedaj izhodišče vseh protipartizanskih akcij iz zraka — za pretežni del Balkana,⁸³ kot je nekoliko pretiravajoče trdil PK KPS za Primorsko.

⁷⁷ Glej tudi poročilo dr. Beblerja CK KPS z dne 18. maja 1943; arhiv IZDG, fasc. 532/I-3.

⁷⁸ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1949, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943; telegrami s Kairom, prepis stran 3.

⁷⁹ Zadrževal se je — od 1. maja dalje — v Grudnici nad Čepovanom oziroma pri brigadah še bolj na severu Primorske. Glej Ferenc, Kratek pregled, str. 138—139.

⁸⁰ Poročilo PK KPS za Primorsko dne 21. maja 1943, arhiv IZDG, fasc. 432/I-3, stran 5.

⁸¹ Poročilo PK KPS za Primorsko — nadaljevanje — 25. maja 1943, arhiv IZDG, fasc. 532/I-3, stran 10.

Italijanske oblasti so poročale, da so v noči na 26. maj tri večmotorna letala neugotovljenega izvora okrog pol ure nizko krožila nad Nanosom in Hrušico. Ker letal ni opazila letalska opazovalnica v Gorici, so italijanske oblasti domnevale, da so priletela iz smeri dalmatinskih otokov. Morda gre ta dogodek povezovati s pričakovanjem pomoči narodnoosvobodilnemu gibanju v Primorski.

⁸² Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943, prepis telegrama s Kairom, stran 3.

⁸³ Poročilo PK KPS za Primorsko dne 27. maja 1943, arhiv IZDG, fasc. 532/I-3, stran 6.

Prekinitev, ki je nastala v medsebojnem obveščanju, je trajala približno deset ali nekaj dni več. Sicer pa so dobili od Angležev v tem času neko sporočilo, ki je bilo dovolj važno, saj je natančneje opisalo vsebino pošiljke (ki bi morala priti že do 23. maja). V njem napovedujejo, da bodo poslali zlasti velike količine razstreliva in drugih priprav za rušenje, z dodatnim vprašanjem o tem, kakšne objekte so partizanske enote tega območja sposobne razrušiti. Obljubili so še podrobnejša navodila, tako da bi lahko akcije obeh strani usklajevali.⁸⁴ Ko je prispela ta brzojavka, pa je D. Pirjevec-Ahac pisal PK KPS in ga naravnost rotil, naj brigadi, ki ju je CK KPS hotel premakniti drugam, pustijo na območju POZ zato, ker so — zaradi neuspešnega čakanja 23. maja — iskali na novo prispeli partizanski »operaterji« nov prostor za sprejem »stričevih pošiljk«! V istem času je D. Pirjevec zahteval hitrejše dogovarjanje in krajši rok pošiljanja.⁸⁵

Odgovor na to prošnjo pa je vseeno bilo treba čakati še 13 dni. Kot je razvidno, so se Angleži oprijeli v teh razmerah zanje najprimernejše oblike pomoči. Največ so poslali rušilnega materiala. Prva pošiljka je končno le dospela do partizanskih rok in sicer v noči od 20. na 21. junij 1943 — po kakšnih petih ponesrečenih poskusih spuščanja materiala. Vreme, ki je bilo ugodno, je k temu veliko pripomoglo. Partizanske čete so čakale na dogovorjenem mestu ter so bile pravilno obveščene o signalih. Letalo tipa Liberator je odvrгло 11 kontejnerjev, ki so vsebovali okoli 300 kg razstreliva (odlične kvalitete, a neznane vrste), 5 sodčkov minerskih priprav (vžigalnike, zažigalne vrvice itd.), 18 brzostrelk s strelivom, aparat za »Simona« (kdo ali kaj je to, za sedaj ni bilo možno ugotoviti — opomba P. D.). Spustili so tudi aparat na baterije, ki so ga najbolj goreče čakali, a se padalo ni odprlo in se je razbil.⁸⁶ (Verjetno je bil namenjen trojici padalcev, da bi mogli zaradi prekinitve v drugi polovici maja in v začetku junija, ko je bil sprejem slab, z novim zboljšati zvezo — opomba P. D.). Operacija se je izvršila pri Podmelcu.⁸⁷ Dejstvo je, da je ves ostali, to je v glavnem rušilni material, prispel v redu; to pa je vsekakor bilo v splošno korist, ker so načrtovali rušenje nekaterih objektov. Material je takoj prevzel komandant POZ M. Bračič in ga hitro odpeljal v brigade, odkoder so v PK KPS že pričakovali poročila o kakšni večji rušilni akciji. Kaže pa, da so iz letal metali kontejnerje bolj »na široko«, zakaj štab 6. SNOUB Ivana Gradnika je sporočil štabu POZ že dne 23. junija 1943, da »se po terenu raznašajo govorce, da so pri Koritnici našli Italijani nek zabojo, ki je baje padel iz aviona...«⁸⁸ Če se spomnimo, da so Angleži obljubili poslati 12 cilindrov⁸⁹ in pa, da je pristalo 21. junija 1943 samo 11 kontejnerjev, potem je tem govoricam bilo kar verjeti.

Medtem pa je že prišlo do važnega dogodka, ki po svoje tudi pojasnjuje nadaljnji razplet dogodkov, saj je verjetno pomenil pripravo in v geografskem smislu približevanje krajem teh dogodkov — z angleške strani — na partizanskem območju sredi okupirane srednje Evrope. IOOF namreč 28. junija 1943:

⁸⁴ Poročilo dr. A. Beblerja z dne 8. junija 1943, arhiv IZDG fasc. 532.

⁸⁵ Pirjevčovo pismo PK KPS, 8. junija 1943, arhiv IZDG, fasc. 532/III-3.

⁸⁶ Poročilo PK PKS za Primorsko, 8. julija 1943, arhiv IZDG, fasc. 532/I-3.

⁸⁷ Vodje operacije na zemlji v pregledanih dokumentih ni bilo možno ugotoviti.

⁸⁸ Arhiv IZDG, fasc. 219/I-6.

⁸⁹ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska. V/1943, dopisi poslani CK KPS od I.—VI. 1943; telegrami s Kairom, prepis stran 3.

poroča,⁹⁰ da je v glavni štab NOV in PO Slovenije dne 27. junija 1943 prišel iz Hrvatske major Kanadske vojske Williams Jones, skupaj s pomočnikom. To pa je pomenilo drugačen način v dogovarjanju med slovenskimi partizani in Angleži, zakaj slednji so se vse bolj začeli zanimati za posebne usluge, ki bi jim jih mogli nuditi tudi na območju POZ — to predvsem o kapaciteti podmorniške baze v Pulju.⁹¹ Angleži so namreč širše zagrabili celotno stvar, saj so v brzozavkah po akciji 21. junija napovedali še dve novi z že določenim krajem in časom; v vsaki bi spustili po 4 padalce in 8 zabojev materiala. Vsaka skupina bi imela svoj oddajnik z dvema telegrafistoma ter po 2 minerja za rušenje prog.⁹² To je bilo torej tisto, za kar so se Angleži tedaj zares ogreli. Vse drugo je zanje bilo tedaj še »postranskega« pomena. Prihajal je namreč čas, ko so tudi na podlagi poročil, ki so jih dobili prek obveščevalnega centra POZ naravnost iz Rima, računali, da se bo v Italiji nekaj zgodilo, obenem pa začeli pripravljati akcije, ki naj bi Nemcem vsaj delno onemogočile preprečiti polom v Italiji, ali pa organizirati — tudi na severovzhodu kraljevine Italije — nove obrambne sisteme.

Najverjetneje tudi v zvezi z napovedanimi akcijami je glavni štab NOV in PO Slovenije sodil za potrebno poslati v štab POZ pooblaščenca Dušana Kvedra-Tomaža,⁹³ ki je odrinil na pot 7. julija, 11. julija pa je že poročal PK KPS.⁹⁴ Kmalu po Kvedrovem prihodu na Primorsko, se je 18. julija 1943 ali takoj po polnoči 19. julija 1943 (glej naslednje vrstice — opomba P. D.) spustil na partizansko ozemlje poročnik Intelligence Servica Zdravko Lenščak. Dal je nekaj dragocenih podatkov o razmerah med Jugoslovani v Kairu in Londonu; imel je posebno zvezo s političnim oddelkom britanske vlade in z zunanjim ministrstvom. Obljubil je, da bo dal javne izjave proti početju Alojza Kuharja in dr. Mihe Kreka. Angležem se je torej zdelo vredno naročiti blatenje tedaj že zelo zavoženega vodstva SLS v tujini, da bi s tem pospešili sodelovanje z NOB jugoslovanskih narodov. Vse to se jim je zdelo potrebno spričo pripravljajočih se (in izvedenih) dogodkov v Italiji in okoli nje julija 1943. V okvir teh sprememb okoli Italije sodi tudi izjava radia Kairo, ki je 13. julija 1943 pozdravil primorske partizane (ne gverilce!)⁹⁵ Tako si je angleška zaveznica mogla vsaj nekoliko pridobiti naklonjenost pri borbah in posebno vodstvu NOB, kar je bilo tedaj še posebno važno.⁹⁶ Polet letala, ki je pripeljal Lenščaka, so italijanske čete registrirale in navedle,⁹⁷ da sta 19. julija ob 00.27 dve skupini neznanih letal, ki so jih opazili med 23.54 in 00.20 tudi na Reki, v Pulju in Trstu,

⁹⁰ Arhiv IZDG, fasc. 432/I, zapisnik seje IOOF, dne 28. junija 1943.

⁹¹ PK KPS za Primorsko se namreč obrača na okrajni komite KPS za južno Primorsko, naj čimprej preskrbi te podatke; partizani z njimi tedaj še niso imeli kaj početi, to se pravi, da so jih mogli posredovati edino Angležem.

⁹² Poročilo PK KPS, 8. julija 1943, arhiv IZDG, fasc. 532/I-3.

⁹³ Vendar je šlo za slučajno skladnost v nameravanih akcijah glavnega štaba NOV in PO Slovenije in italijanske vojske na področju POZ. Italijani so namreč na območju Primorske imeli skoncentriranih okoli 250.000 mož. To dejstvo je POZ še posebno čutila, ker so bile hajke na primorske brigade v tolikšnem obsegu, da so bili v glavnem štabu že v resnih skrbeh. S posebnimi naročili so zato sklenili poslati na Primorsko Dušana Kvedra-Tomaža. Glej, Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, VI, knjiga 6, Poročilo GŠ z dne 27. junija 1943 Edvardu Kardelju (nadalje: Zbornik NOV), stran 78.

⁹⁴ Ferenc, Kratek pregled, stran 138.

⁹⁵ Pismo Primoža Tratnika-Aleša Beblerja Pirjevcu, Avšiču in Bračiču 13. julija 1943, arhiv IZDG, fasc. 535/I-2.

⁹⁶ Za podatke o Lenščaku glej Zbornik NOV, dok. št. 5, poročilo GŠ NOV in POS sekretariatu CK KPJ, 8. avgusta 1943, stran 134.

⁹⁷ Arhiv IZDG; LZ mesečnega poročila poveljstva XXIV. italijanskega armadnega zbora z dne 29. julija 1943; neregistrirano gradivo.

vstopili v sektor Červinjan ... in da se je v sektorju Čepovan iz njih spustilo 8 padalskih kupol.

Poleg tega je šlo za pripravo tako imenovanih akcij Lastovka in Vrabc, od katerih se je druga izvršila v dneh 13., 14., 16. in 17. avgusta 1943. V drugi je poleg 10 mož pristal na območju POZ major Neville Darewsky (poljsko-londonski Žid),⁹⁸ ki bi se naj dogovoril o pomoči⁹⁹ in s katerim se je štab POZ sicer dobro razumel,¹⁰⁰ ki pa je imel poleg znanih nalog še »manj znane«, o katerih še ni možno govoriti, to tudi zato, ker je svojo dejavnost prikril v nejasne tančice in običajne akcije na terenu. Vsekakor se je branil povabila, da bi odšel v glavni štab NOV in POSlovenije, ker ni želel navezati z njim poluradnih stikov in se z njim dogovarjati, marveč je hotel samo organizirati pomoč »na terenu« POZ,¹⁰¹ sodeloval pa je — septembra 1943, ob kapitulaciji Italije — tudi pri razoroževanju alpincev.¹⁰²

S tem je poskus rekonstrukcije spusta padalcev 18. marca 1943 in prvih akcij v zvezi z njim zaključen. Nadaljnjo fazo sodelovanja med NOB v Sloveniji in zahodnimi zavezniki v obdobju pred italijansko kapitulacijo pomeni prihod kanadskega majorja W. Jonesa v Slovenijo in prek njega vzpostavljeni stiki.

LE PREMIER CONTACT DES PARTISANS SLOVÈNES AVEC L'ARMÉE ANGLAISE

Résumé

Dans l'article est traitée la première rencontre des partisans slovènes avec les représentants des forces armées des Alliés, avenue à minuit du 18 mars 1943 auprès le village Plave dans les alentours de Gorica. Ce territoire alors se trouvait contrôlé par les unités du Quartier Général de l'armée de Libération nationale de la Slovénie, qui opéraient dans le Littoral slovène. Les parachutistes étaient soldats de l'armée royale yougoslave en émigration, mais en service de l'armée britannique. Le commandement britannique pour le Moyen Orient avait envoyé ces parachutistes pour explorer la partie nord-occidentale du Balkan pour faire un rapport sur la force et sur le développement des formations militaires qu'y opéraient. C'était intéressant aussi pour connaître les vrais et les faux adversaires des forces d'occupation italiennes et allemandes: partisans ou tchetniques.

Les trois parachutistes ont porté, outre les équipements habituels, aussi un poste radio récepteur-émetteur à courant alternatif. Des Anglais ils avaient eu l'ordre

⁹⁸ Poročilo PK KPS Branku Babiču-Vladu, z dne 23. avgusta 1943, arhiv IZDG, fasc. 532/II-12, in arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, št. 1358, poročilo dr. A. Beblerja, 30. avgusta 1943.

⁹⁹ Nevilla Darewskega je po vojaški liniji pričakal Darko Marušič in sicer blizu Črnega vrha. Prisotni so bili, poleg kurirjev in borcev še Edo Brajnik, Zora Rupena in slučajno inštruktor PK KPS za Primorsko Dušan Bravničar-Veljko. Pri premiku proti področju tako imenovane Loze (prostora, ki ga zajemata cesta in železnica Postojna—Trst) so se angleški padalci s konjetnerji, ki so med običajnimi pošiljkami vsebovali še generatorje in 2 ali celo 3 radijske oddajne in sprejemne postaje, zelo težko gibali. Naleteli so na italijansko patroljo, s katero so se spopadli. Imeli so 2 ranjena kurirja, poskrili pa so del dragocenega tovara, ki ga kasneje niso več našli. V štab POZ so prišli po 3—4 dneh, potem ko jim je pri prečkanju ceste blizu Razdrtega uspelo odnesti s seboj 1 dragocen generator in eno radijsko oddajno in sprejemno postajo. Sam Darewsky, ki je nosil zlato uokvirjena očala in ki so ga spremljali fantje, odlični borci, je sicer nosil uniformo angleške kraljevske vojske (zaradi haaške konvencije za primer, da bi ga ujeli), bil pa je »čisti« obveščevalec, kar je z ravnanjem med svojim bivanjem na Primorskem tudi dokazal. Ustmena izjava ing. Dušana Bravničarja-Veljka, Ljubljana, 16. januarja 1972.

¹⁰⁰ Ustna izjava dr. A. Beblerja, Ankaran, 28. avgusta 1971.

¹⁰¹ Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, št. 1403; poročilo PK KPS 27. avgusta 1943.

¹⁰² Arhiv CK ZKS, fasc. Primorska, V/1943, št. 1345; poročilo PK KPS 9. oktobra 1943.

de recueillir données le plus possible exactes sur la situation dans les ports et sur les aerodromes de l'Italie du Nord. Le Comité Yougoslave en Italie voulait obtenir par moyen d'eux surtout des données illustratives la disposition de la population slovène du Littoral et sur le développement de la résistance par les partisans. Le groupe a trouvé ensuite le contact avec le quartier général de la zone d'opération du Littoral et avec le Comité régional du Parti communiste slovène. Les interrogatoires ont eu lieu du 27 au 30 mars. Le 26 avril les parachutistes ont établi le premier contact avec les Anglais du Moyen Orient en leur communiquant sur la situation et sur les luttes des partisans avec les ennemis. Le quartier général de la zone opérative du Littoral a offert alors aux Anglais la collaboration dans la lutte commune contre les Italiens. Les Anglais ont accepté cette proposition en envoyant ensuite, en mois de juin, les avions les explosifs pour détruire les voies de communication.

Cette collaboration se développait pendant un mois sans instructions de la direction politique et militaire de la Slovénie. Par suite des communications du quartier général des partisans le Comité Exécutif du Front de Libération de la Slovénie le 20 mai a décidé que tous les appartenants aux armées alliés, qui se parachutent dans les zones contrôlées par les partisans, doivent se soumettre dans leur activité au contrôle des formations des partisans, mais tout les citoyens yougoslaves parachuté en mission militaire étrangère ne peut y collaborer que sous le contrôle des partisans et est en base des lois des partisans. Le Comité Exécutif a exigé expressément de «communiquer à l'Angleterre avec politesse» qu'on en attend la reconnaissance de l'armée partisane pour les informations militaires que la direction de la Résistance slovène donne aux alliés.

Cette collaboration a été augmentée en juillet et août avec l'arrivée de plusieurs informateurs soit d'origine yougoslave soit anglaise (Zdravko Lenščak et le majeur Newille Darewsky) qui ont préparé la réception des fournitures successives et qui collaboraient dans importantes actions avec commandement des partisans.

DOMOBRANSKA PRISEGA DNE 20. APRILA 1944

Janez Peršič*

UDK 940.531.63(497.12):179.5 »1944«

Janez PERŠIČ, student, 61000 Ljubljana, Yu

THE HOME GUARD OATH ON APRIL 20, 1944.

The author discusses the oath which the Slovene Home Guards took in April 1944, promising to fight together with Nazis against communists and their allies. He tries to establish whether this was also an oath of allegiance to Hitler.

Zjutraj 20. aprila 1944 (na Hitlerjev rojstni dan) so na ljubljanskem centralnem stadionu ob sedanji Titovi cesti, na kandijskem stadionu v Novem mestu in na Vrhniki, pozneje pa še v nekaterih drugih krajih pripadniki Slovenskega domobranstva in policijskega zbora izrekli sledečo prisego:

»Prisegam pri vsemogočnem Bogu, da bom zvest, hraber in svojim nadrejenim pokoren, da bom v skupnem boju z nemško oboroženo silo, stoječo pod poveljstvom vodje Velike Nemčije, SS četami in policijo proti banditom in komunizmu kakor tudi njegovim zaveznikom svoje dolžnosti vestno izpolnjeval za svojo slovensko domovino kot del svobodne Evrope. Za ta boj sem pripravljen žrtvovati tudi svoje življenje.

Tako mi Bog pomagaj!«

Organizacijski štab Slovenskega domobranstva je poslal 16. aprila 1944 četam ukaz s pripisom: Strogo zaupno, samo v evidenco, potem pa 20 — ali 21 — IV — vrniti. Ta se glasi:

»Poveljniku ...

1.

Na dan 20. aprila t. l. bodo pripadniki Sl. D. položili prisego. Tekst prisega predvidevajo osnovne odredbe za vzpostavitev Slov. D.

Te odredbe se glase: V duhu odredbe Vrhovnega komisarja od 6. dec. 1943 o ustanovitvi narodno zaščitnih oddelkov v operacijski coni Jadransko primorje predpisujem sledeče:

* Janez Peršič, Ljubljana, Večna pot 5.

- paragraf 1. Narodni zaščitni oddelki v Ljubljanski provinci se imenujejo Slovensko domobranstvo.
- paragraf 2. Slovensko domobranstvo se za vzdrževanje reda in varnosti bori v vsej operacijski zoni Jadransko Primorje in kolikor bo potrebno v neposredno obmejnih krajih.
- paragraf 3. Slov. domobranstvo polaga sledečo prisego: ...*
- paragraf 4. Gornja prisega se polaga ustmeno in se okrepi s podpisom. Vsi pripadniki Sl. domobranstva morajo zgornjo prisego na pamet znati.«

V točki 2 so podana navodila za prisego in čas: ob 10. uri dopoldne; pred tem bo od pol devetih do devetih maša. V točki 5 piše, da bodo »vse čete poslale v Ljubljano svoja odposlanstva in to po enega častnika, enega podčastnika in dva domobranca kot svoje zastopnike...

9.

Prisega enot po položaju se bo izvršila po naknadno izdanem povelju.

10.

Častniki in podčastniki org. štaba, štaba šolske skupine, prijavnega urada in železniške delegacije** bodo ostali na desnem krilu.

Poveljnik ppolkovnik

K r e n e r s. r.«^{1/**}

* Sledi besedilo prisega

** Železniška policija

*** Nenavedene točke predpisujejo potek ceremonije

Pred samo prisego sta imela z balkona palače pokrajinske uprave (pred vojno sedež banovine, sedaj sedež izvršnega sveta SRS) govora divizijski general Leon Rupnik, tedaj prezident pokrajinske uprave, in generallajtnant Erwin Rösener, poveljnik policijskih in SS- oddelkov na področju Ljubljanske pokrajine. Prisotnih je bilo precej gostov, med njimi konzul NDH v Ljubljani, oficirji organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti in rektor Univerze. Prvič je bila tedaj na omenjeni palači slovesno izobešena tudi slovenska zastava s kranjskim deželnim grbom, godba pa je zaigrala poleg nemške državne in nacionalsocialistične himne tudi pesem Naprej zastava slave.

Na stadionu, okrašenem z različnimi nemškimi in s slovensko-kranjsko zastavo, so bili zbrani domobranci ljubljanskih in zastopstva drugih domobranskih enot Ljubljanske pokrajine (kar pomeni, da je bila v Ljubljani uprizorjena nekakšna osrednja prireditev), poleg teh pa tudi člani tako imenovanega Policijskega zbora. Za uvod jih je z mašo »duhovno očistil« ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, zatem pa so poslušali Rösenerjev govor, ki ga je v prevodu

¹ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (AIZDG), fond Organizacijski štab Slovenskega domobranstva, fasc. 274, III.

ponovil podpolkovnik Franc Krener, najvišji domobranski oficir. Rösener je na začetku rekel, da je dne 24. septembra 1943 izdal povelje za ustanovitev Slovenskega domobranstva in da so tedaj možje, ki so hoteli ohraniti svojo domovino pred boljševiszmozom, opravili na znotraj sveto prisego, čeprav se niso zakleli na zunaj. »Tedne in mesece je bilo treba delati in uspelo nam je, iz te majhne čredice narediti ugledno vojsko.« Nato je domobrance opozoril na to, da so bili s pomočjo velikonemškega rajha izvežbani, oblečeni in oboroženi. Nadaljeval je: »Mi pa smo vam prinesli eno: vero v vašo domovino, da bi jo branili in ohranili čisto.« Potem je domobrance opozoril, naj bodo zvesti, disciplinirani, tudi kadar ne razumejo, kaj njihovo vodstvo namerava z danimi povelji, naj bodo hrabri in borbeni (»Gre za vaš biti ali ne biti. Ne gre samo za Nemčijo... gre zato, ali po naši borbenosti, pripravljenosti in odločnosti hočemo živeti v urejenih državah...«). Nato je dejal: »Danes ste nastopili za prisego, da se boste skupaj z nemško vojsko, z vojaško SS in policijo borili za svobodno čisto Evropo. Nastopili ste za prisego, da se boste borili za svojo domovino, za izgubljeno kri, da se bomo tako nekoč mogli svobodni ter v miru in redu lotiti mirnega dela za obnovo Evrope. Ko prisegate, se zavedajte, da ste stopili v novo razdobje svojega življenja. Kdor misli, da svoji prisegi ne bo mogel slediti, mu dajem priložnost, da odide, ne da bi mu kdo zameril. Vaš škof vas je to jutro pripravil. Čistega srca stojite tu, da bi položili zaobljubo vojaka.« Zagrozil je, da bodo ljudje, ki ne mislijo držati položene prisege, kaznovani in sojeni po vojaških določilih in pozval tiste, »ki so doslej stali ob strani«, naj se uvrstijo med domobrance in se »borijo za svobodo svojega naroda proti banditom, proti komunistom in njihovim pomagačem« z besedami: »So to ljudje, ki so nekoč prisegli na osebnosti, katerih danes ni več ali pa so svojo domovino v nesreči zapustili in izdali. Kdor hoče prisego tem izdajalcem še naprej držati, izdaja svoj narod, svojo domovino, svojo družino in se sam izloča iz narodne skupnosti.« Dalje je govoril, da domobrance obvezuje ime, da branijo svojo domovino pred banditi in njihovimi pomagači, jih končno pozval, naj prisežejo na meč (»na orožje, ki nam je vsem sveto«), ki ga vojak odloži šele »takrat, če je častno in zvesto izpolnil nalogo, braniti in čuvati domovino, narod in družino.« Na koncu je dejal: »Sprejemam vas sedaj v borbeno skupnost svojih vojakov in vas, tovariši iz Slovenskega domobranstva, prisrčno pozdravljam. Dokažite tudi v bodoče, da ste vredni boriti se za svojo svobodo in svojo domovino. Vaša prisega, ki se ozira na vodjo velikonemškega rajha, bo držala zvestobo, zakaj vedno, kadar koli bi bili v stiski in nevarnosti, se lahko zanesete nanj in na njegove možje. Bodite potem tudi vi njemu v bodoče zvesti!«²

General Leon Rupnik je bil prisoten pri ceremoniji kot gledalec.

Pri samem aktu prisege sta sestavljala okvir prisegajočim domobrancem oddelek Waffen SS in oddelek policijskega polka. V notranjost četverokotnika so se postavile štiri skupine Nemcev in domobrancev. V vsaki od teh skupin so trije Nemci držali meč, na katerega konico so trije domobranci (častnik, podčastnik in prostak) položili levico, tri prste desnice pa dvignili k prisegi. Tudi domobranci v četverokotniku so dvignili tri prste desnice. Besedilo prisege je

² Citati so vzeti iz Rösenerjevega govora, objavljenega obenem z opisom ceremonije v Jutru, letnik 24, št. 91, 21. aprila 1944.

bral podpolkovnik Franc Krener, domobranci pa so ga ponavljali za njim. Po slovesnosti je Rösener ranjenim domobrancem razdelil ranjeniške značke, za konec so nemške in domobranske enote defilirale pred Rösenerjem in Rupnikom na Kongresnem trgu, zvečer pa so se nemški in domobranski oficirji v spremstvu družin gostili v dvorani na Taboru.

O prisegi je bil tedaj posnet tudi dokumentarni film.

Zapriseženi domobranci so podpisali dvojezično izjavo (Erklärung):

»Ich bin freiwillig in die Slow. Landeswehr eingetreten zur Bekämpfung und Vernichtung des Kommunismus, der meinem Lande schon so viel Elend gebracht hat und ganz Europa bedroht.

Mein fester Wille ist es, mit allen meinen Kräften, zur Befriedung des Landes und Europas unter der deutschen Führung beizutragen und mein Leben dafür einzusetzen. Diese Verpflichtung habe ich heute mit einem heiligen Eid bekräftigt.

Ich bin über Pflichten und Rechte in dienstlicher, disziplinarer und wirtschaftlicher Hinsicht belehrt worden.

Sem prostovoljno pristopil v Slov. domobranstvo, v boj in uničenje komunizma, ki je moji deželi že toliko gorja prinesel in vso Evropo ogrozil.

Moja trdna volja je, z vsemi mojimi močmi v zadovoljstvo moje dežele in Evrope bojevati se pod nemškim vodstvom, in zato tudi moje življenje postaviti.

To obvezo sem danes s sveto prisego potrdil. Sem bil o dolžnostih in pravicah v službenem, disciplinarnem in gospodarskem oziru poučen.«³

Med podpisniki te izjave ni najti imen častnikov organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva.

Tisti, ki so po 20. aprilu stopili v Slovensko domobranstvo, so prisegli zopet na Stadionu po istem postopku 30. januarja 1945 (dvanajsta obletnica prevzema oblasti po nacionalsocialistih v Nemčiji), mašo pa je tedaj bral glavni domobranski kurat dr. Ignacij Lenček. Oficirji, ki so bili prisotni na zasedanju »slovenskega parlamenta« v noči od 3. na 4. maj 1945, so tedaj prisegli kralju Petru, enako pa naj bi domobranci množično storili po begu na Koroško v Vetrinju maja 1945.

Omenim naj še dokument, ki ga je podpisal zastopnik »inšpektorja« (polkovnika Antona Kokalja) major Ferencak in ki kaže na to, da je poveljstvo Slovenskega narodnega varnostnega zbora na Primorskem prisego morda celo zavrnilo. Dokument se glasi:

RAZPIS

Ako bi pri kaki edinici SNVZ zahteval kak nemški oficir ali kakšna nemška oblast položitev prisega ali bilo kake zaobljube, je isto odkloniti in tuk. poveljstvo nemudoma obvestiti.«⁴

³ Glej opombo 1.

⁴ AIZDG, Slovenski narodni varnostni zbor, dokument št. 01552.

Na tem mestu se ne bom spuščal v nastanek in razvoj domobranstva na Slovenskem, ker je to že lepo razloženo v četrti knjigi Ljubljana v ilegali (zlasti v članku Ivana Križnarja). Zato navajam samo nekatera osnovna dejstva, ki so posebno pomembna za mojo razpravo. Slovensko domobranstvo (naziv za domobrance v Ljubljanski pokrajini; od sedaj naprej kratici SD) ni bilo neka samostojna vojaška organizacija, pač pa je bilo (razen v začetku, ko si je poveljstvo nad njim za nekaj dni prilastil general Rupnik in nekaj dni pred predajo zaveznikom, ko je poveljstvo nad njim zopet imel za en dan isti general, zatem pa Narodni odbor) podrejeno višjemu skupinskemu vodji (der Höhere Gruppenführer) SS in generallajtnantu policije Erwinu Rösenerju. Temu so bile kot policijskemu poveljniku osemnajstega vojnega okrožja podrejene SS in policija na skoraj vsem slovenskem ozemlju (vključno na Koroškem), z izjemo ozemlja, ki je bilo že pred letom 1941 pod Italijo. Za podrejeno slovensko ozemlje je Rösener ustanovil operativni štab za uničevanje tolpe (Führungsstab für Bandenbekämpfung) s sedežem v poslopju ljubljanske Kazine. Temu štabu je bil prek vmesnega člana z nazivom Aufbaustab podrejen organizacijski štab SD. Le-ta je domobranskim enotam posredoval Rösenerjeve ukaze in skrbel, da so se izvajali. Ukaze vojaško-operativnega značaja so enote dobivale celo mimo organizacijskega štaba. Njegov poveljnik je bil podpolkovnik Franc Krener, načelnik pa podpolkovnik Ernest Peterlin, oba oficirja bivše jugoslovanske vojske.

Na področju slovenske Primorske je poveljeval SS in policiji general Odilo Globocnik, ki mu je bilo podrejeno domobranstvo z nazivom Slovenski narodni varnostni zbor z inšpektorjem Antonom Kokaljcem, polkovnikom bivše jugoslovanske vojske na čelu. Na Gorenjskem je tudi bilo nekaj domobranskih enot, ki niso imele posebne organizacije, pač pa so bile podrejene lokalnim nemškim postojankam.

V civilnem pogledu je bila Ljubljanska pokrajina skupaj s Slovenskim primorjem vključena v operacijsko cono Jadransko primorje, ki ji je načeloval koroški gaulajter dr. Friedrich Rainer. Njemu so bili podrejeni prefekti posameznih provinc, med njimi tudi prezident Ljubljanske pokrajine divizijski general stare jugoslovanske vojske Leon Rupnik. Kljub temu, da je sodeloval pri ustanovitvi SD, se v njegove zadeve ni smel mešati, vsaj do septembra 1944 ne, ko ga je Rösener, ki je bil avgusta istega leta sam povišan v vrhovnega skupinskega vodjo (Obergruppenführer) in generala policije, postavil za generalnega inšpektorja SD s činom nemškega generala. Pa tudi potem ni imel posebno velike oblasti nad SD.

Na zasedanju »slovenskega parlamenta« na ljubljanskem Taboru v noči od 3. na 4. maj 1945 so bili domobranci sprejeti v sestav jugoslovanske kraljeve vojske. Skupaj z Nemci so se potem umaknili na Koroško, kjer so jih zajeli Angleži in jih začasno nastanili v vetrinjskem samostanu. Tu so baje domobranci zopet prisegli, tokrat kralju Petru.

Primorski domobranci so se predali zaveznikom v Furlaniji.

Preden bom podrobneje prikazal vprašanja, ki se pojavljajo v zvezi s prisego in skušal poiskati odgovor nanje, naj navedem nekaj osnovnih dejstev o pomenu prisega.

Prisega je »akcent brez črke pod njim«. Izhaja iz prastarega klicanja pomoči višje sile, ko nekdo zatrjuje, da govori resnico ali sklene, da bo napravil

nekaj važnega. Po mnenju moralnih teologov in po cerkvenem pravu se prisega zato, da človek, ki je slab, pokliče na pomoč vsemogočnega in vsevednega boga kot pričo, da je res pripravljen izpolniti tisto, kar obljublja (če gre za promisorno prisego), oziroma da govori resnico (če gre za asertorno prisego). Bistvenega pomena za »pravo« prisego so torej besede »Prisegam pri bogu«, ki dajo navadni zatrditvi značaj prisege. Čim manj ima cerkev vpliva na življenje ljudi, toliko bolj se uveljavlja civilna prisega ali slovesna zaobljuba, vendar je pri domobranski šlo za »pravo« prisego. Dalje je treba vedeti tole: za prisego sta potrebna dva subjekta, to sta tisti, ki priseže, in tisti, kateremu ali bolje v čigar korist je prvi prisegel. Pri vojaški prisegi je prvi subjekt vojak, ki priseže drugemu subjektu, vrhovnemu poveljniku armade (ki je običajno poveljar države) zvestobo, poslušnost in podobno. Ime ali naziv tistega, ki se mu priseže, morata biti navedena v samem besedilu prisege. Tisti, ki prisego sprejme, pred katerim je izvršen akt prisege, in tisti, v čigar korist je bila izrečena, sta lahko različni osebi. Vojaki prisego izrečejo pred svojimi neposrednimi poveljniki, glasi se pa na vrhovnega poveljnika. Prisega »veže v duhu« do smrti enega ali drugega subjekta. Odvezo od »prave« prisege da lahko le tisti, kateremu se je priseglo, v dvomljivih primerih (če gre za izsiljeno prisego) pa cerkvena oblast. V primeru, ko si vsak od obeh subjektov razlaga prisego po svoje, obvelja razlaga tistega, kateremu je bilo priseženo.

Za uvod je to več kot dovolj in naj samo še pripomnim, da nas o moralnih aspektih prisege poleg Zakonika cerkvenega prava pouči že Summa theologica Tomaža Akvinskega, o pravnih pa kratko in jasno Der politische Eid Ernesta Fiesenhahna.

Poglejmo si sedaj izjave, ki so jih dali v glavnem na zaslišanju ali sodišču tisti, ki so sodelovali v pripravah na prisego oziroma pri sami prisegi. Iz zgoraj navedene prve točke povelja za prisego je razvidno, da je organizacijski štab četam ukaz samo posredoval. Tudi iz tega, da tekst omenja vrhovnega komisarja kot tretjo osebo, lahko sklepamo, da je ukaz izdal generallajtnant Rösener, ki je tedaj vedril in oblačil nad SD. To je povedal tudi zelo jasno sam na zaslišanju. Na vprašanje: »Zakaj ste zaprisedli SD?« je podal tole izjavo:

»Vse nemške enote so po zelo kratkem času urjenja zaprisedle svojemu najvišjemu vojaškemu gospodu Adolfu Hitlerju. Vse vojaške enote, ki so se bojevale v nemški vojski kot zavezniki in so prisegle že v svoji vojski na zastavo, so bile ponovno zaobljubljene. Če domačinske enote še niso imele samostojne vlade, so bile zaprisedene domovini oziroma osvoboditelju Evrope in na meč. Iz tega razloga je bilo tudi SD zaprisedeno. Za mene in moj štab in za druga udeležena nemška službena mesta je bila zapriseda sama ob sebi razumljiva. Kot tako so jo jemali tudi Rupnik in poveljstvo SD. Oblika za prisego je bila nekaj dni pred zaprisedo izročena SD, da so jo lahko častniki in moštvo proučili.«

Glede maše je Rösener dalje izjavil, da je pobuda zanjo izšla iz komande SD z utemeljitvijo, da je treba upoštevati verska čustva domobrancev.

Na vprašanje, kdo je bil mišljen z besedo »zavezniki«, je odgovoril Rösener takole:

»Angloamerikanci. To je bilo raztolmačeno tudi Rupniku in Krenerju, ki mu je bila pokazana originalna izdelava in po meni spremenjena izdelava.«

K temu je dodal:

»Četudi se SD ni borilo direktno proti Angloamerikancem, tedaj je s strazenjem in varstvom prometnih poti nemškega vojaka v borbi proti Angloamerikancem zavestno podpiralo.«⁵

Glede delovanja škofa Rožmana v zvezi s prisego pa je rekel, da »je opozoril tiste, ki naj bi bili zapriseženi, na brezpogojno izpolnjevanje prisega, ki jo bodo položili.«⁶

Na sodni obravnavi konec avgüsta 1946 so Rösenerja ponovno vprašali: »Kdo je odredil zaprisego SD?« Odgovoril je: »Povelje za to sem v končnem pogledu dal jaz. Pobudo za to so dale čete same oziroma štab domobranstva.«⁷

»Rainer trdi, da je bil tekst zaprisege za vse kvislinške enote v nemški vojski enak in podoben prisegi, ki so jo dajale enote Waffen SS. Dalje trdi, da se spominja, da mu je Rösener predložil tekst domobranske prisega s pripombo, da so se v Ljubljani s to formulacijo zedinili.«⁸

General Leon Rupnik je v izjavi, napisani v zaporu, prisego le mimogrede omenil, češ da so prisegli vsi domobranci in poudaril, da sam ni prisegel.⁹

Na procesu je povedal, da je vsebino teksta poznal; zatem je rekel: »Meni je poslal Rösener tekst prisega, in tam sem dodal 'in zaveznike'«. Na vprašanje predsednika sodišča, koga je s to besedo mislil, je odgovoril: »Angloamerikance.« Zatem je pojasnil, da Sovjetska zveza ni prišla v poštev, ker je bila »zelo daleč«.¹⁰

Pomočnik poveljnika organizacijskega štaba SD podpolkovnik Milko Vizjak je na zaslišanju glede prisega izjavil, da je Rösenerjevo besedilo popravil Rupnik in da so to besedilo uporabljali domobranci pri prisegah, da so se pa zlasti oficirji prisegi upirali in sklenili, da je to le zaobljuba, ker jih veže še stara prisega kralju Petru, da je to potrdil tudi dr. Ignacij Lenček po posvetu s škofom Rožmanom. Nadaljeval je:

»Rösener je hotel z zaprisego doseči to, da bi bilo domobranstvo bolj enotno, bolj vezano. Zagrozil nam je, da po prisegi ne sme biti več slovenskih zastav, samo slovenskih bataljonov, prekomerne oborožitve.

Pojavljale so se tudi vedno pogostejše dezertacije ter drugi disciplinski prestopki. Z zaprisego pa je bil Rösener pravno opolnomočen, da je posameznike klical na odgovornost.«

Vizjak je dalje rekel, da so pred tem bila pogajanja, med Krenerjem, Rupnikom in Rösenerjem, kjer je Rösener postavil alternativo: prisega ali razpušitev SD; pred prisego je bil na sodnem odseku organizacijskega štaba izdelan statut, ki je vseboval prisego. »Na kratko rečeno, prisega je imela ta pomen, da smo bili vsi domobranci na slovenskem ozemlju popolnoma v rokah Rösenerja,« je rekel na koncu in zatem dodal še zanimivo misel:

⁵ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, Zaslihanje Rösenerja, stran 3.

⁶ Prav tam, stran 10.

⁷ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, Proces proti Rupniku, Rösenerju, Hacinu, Vizjaku, Kreku in Rožmanu, III, A-2.

⁸ Metod Mikuž, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB. Ljubljana v ilegali IV, stran 341.

⁹ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, Izjava Leona Rupnika, stran 4.

¹⁰ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, IV, Proces proti Rupniku ..., C-1.

»Na Primorskem Globocnik ni načel tega vprašanja... To je za mene poven dokaz, da je moral biti iniciator prisege general Rupnik, ki je bil morda malo sugestiran od SLS, kajti če bi bila to Rösenerjeva zamisel, bi gotovo tudi Globocnik na Primorskem dobil od nadrejenih iste instrukcije. Tudi na Gorenjskem ni bilo prisege.«¹¹

Na procesu je Vizjak na trditev predsednika sodišča, da so »zavezniki« logično Angloameričani, izjavil: »Z naše strani ni bila o tem izdana nobena direktiva.« Poleg tega tudi ni vedel, da je bil o prisegi obveščen tudi Mihailović. Dalje je izjavil, da so na posvetovanjih s škofom Rožmanom in kuratom Lenčkom sklenili, da je to samo zaobljuba, »češ da nas veže stara zaprisega kralju Petru«, in končno, da jih ni zaprisegel duhovnik, temveč nemški oficirji. Tožilec je debato o tem zaključil z ugotovitvijo, da je bila zaprisega po nemškem vojaškem predpisu, »ker se je slovensko domobranstvo imelo za sestavni del nemške vojske.«¹²

Škof Rožman je imel pred prvo prisego na stadionu mašo za tiste, ki bodo prisegli; pri prisegi je zatem (po vsej verjetnosti) bil navzoč kot gost. Pri drugi prisegi je maševal Lenček, vendar se je Rožman udeležil vojaške parade. Glede njega je Rösener na procesu izjavil, da je »podpisal zadevo glede zaprisege in je postavil zahteve glede kuratov...«¹³ Rožman pa je pozneje zapisal, da je pregledal besedilo prisege, da bi videl, če ne bodo domobranci zapriseženi Hitlerju, zakaj v tem primeru maše ne bi opravil. Potem je dodal: »Besedila prisege formalno nisem potrdil.«¹⁴

Podpolkovnik Ernest Peterlin je povedal v izjavi, ki jo je napisal v zaporu leta 1946, da se je »v aprilu pojavilo vprašanje prisege« in je zato »nastala velika revolta. Do sedaj ni statnika,* torej ne dajo Nemci ničesar, a zahtevajo prisego«. Zatem naj bi se vmešal general Rupnik in na koncu je bil tekst pripravljen. »Istočasno pa so bili narejeni 4 grafi** statuta.*** Takoj, ko se je pojavilo to nesrečno vprašanje, sem odhitel k polkovniku Prezljju, naj vpraša Mihailovića, ali se priseže kljub vsemu, ali se domobranstvo razpusti in pristopi v OF, ali pa odide v ilegalo. Čez nekaj časa mi je bilo sporočeno, da imam na imenu, da se stara prisega glasi tudi na otadžbinu in da zaradi skrajnega cilja taka prisega, dana sovražniku zaradi dosege narodnega in državnega cilja, ne velja nič. Tudi Krener mi je sporočil, da je govoril in konferiral z nekimi politiki, ker da so mu ti rekli, da je tudi v tem pogledu vse v redu in naj bom brez skrbi.« Zatem je Peterlin menil, da je Prezelj to rekel gotovo tudi drugim (Cofu) in bil je pomirjen.¹⁵

Za veliko noč 1944 je v Ljubljani izšla brošura Bodi tudi v vojski dober kristjan, ki jo zasmehljivo nazivajo domobranski katekizem. V tretjem delu piše zelo veliko o prisegi:

¹¹ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, IV, Zapisnik o zaslišanju Milka Vizjaka, stran 25 in 26.

¹² AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, VII, Proces proti ... Vizjaku ..., C-5.

¹³ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, V, Proces proti ... Rösenerju ..., C-1.

¹⁴ Članek škofa dr. Gregorija Rožmana, zbornik Svobodne Slovenije 1965, stran 69.

¹⁵ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 925, Izjava Ernesta Peterlina.

* statuta.

** paragrafi.

*** mišljene so prve štiri točke ukaza za prisego.

»... 2. Kaj če je prostovoljec prisegel tuji državi, čeprav ni prepričan o pravični vojni? Ali ga prisega veže?

Prisega je vedno nekaj akcesornega, to je prvotni obveznosti dodana. Prisega je vedno odvisna od neke druge prvotne obveznosti oz. dejanja. Če prvo dejanje veže, potem tudi prisega veže. Prisega je torej le novo potrjenje prve obveznosti, seveda iz novega naslova, to je iz nove obveznosti. Pogodbo moram izpolniti zaradi pravičnosti, prisega pa me veže iz verske obveznosti.

Zato sme npr. oficir, ki prostovoljno stopi v protikomunistično vojsko, priseči tuji državi, če to od njega zahteva. Ta prisega ni v nasprotju s prvo prisego.

Pri prisegi je odločilen namen (intencija). Protikomunistični borec priseže z namenom, da se bo zvesto boril proti komunizmu.

C. 1318. Paragraf 1: Prisego smem razlagati v svojem smislu, če je dvomna. Če pa je jasno izražena, pa seveda ne smem priseči nekaj, česar ne mislim izvršiti, ker bi to bila laž. Če me pa tuja država prisili k prisegi (za kar ni upravičena), je ta prisega — *neveljavna*.

S to prisego ni prva prisega zvestobe razveljavljena. Samo rebus sic stantibus (v sedanjem položaju) legitimna (zakonita) vlada nima pravice ukazovati, ker pač nima dejanske oblasti.«

Na strani 23 v isti brošuri je govor o pojmu restrictio mentalis in pravi:

»To je tako govorjenje, kjer nekaj zamolčim in s tem pripustim dva smisla. Poslušalec bi se lahko odločil za pravi smisel, dejansko pa se odloči za tistega, ki ga hočem.

Zahteva se, da je podana možnost dveh smislov, to se pravi, da more imeti beseda poleg dirigiranega smisla, v okoliščinah kraja, časa in osebe še drug smisel.«¹⁶

Tudi Slovenski poročevalec je domobranski prisegi že kmalu posvetil članek z naslovom Prisega na polomljeni križ. Po mnenju pisca iz besedila prisege »sledi, da Švabobrancem poveljuje Hitler, da so del nemške armade in da jih zato lahko porabijo ali proti 'banditom' v Sloveniji in na Balkanu ali proti 'komunistom' na vzhodni fronti ali proti 'zaveznikom' kjerkoli, tako v Franciji kakor kjerkoli na Danskem in na Poljskem«.¹⁷ Podobno so dogodek sprejeli tudi zavezniki oziroma begunska vlada v Londonu, zakaj dr. Alojzij Kuhar je v enem od svojih radijskih govorov rekel, da je prišlo do srámotnega 20. aprila 1944, ko so slovenski fantje pod vodstvom zrelih slovenskih ljudi... prisegli Hitlerju zvestobo...«.¹⁸

Po vojni so slovenski emigranti precej pisali o domobranski prisegi, med njimi so se razvile celo polemike. Preglejmo torej na kratko njihovo pisanje. Leta 1945 so Mirko Bitenc, Marko Kranjc, Miloš Stare in Andrej Križman izdali publikacijo Slovenes and their liberty struggle during the occupation time. V njej seveda prikazujejo partizane kot elemente, ki so hoteli revolucijo in jim je bil boj proti okupatorju samo sredstvo za doseg tega cilja. Najprej opisujejo razvoj ilegale (Slovenske legije in četnikov), zatem sodelovanje pri-

¹⁶ Brošura Bodi tudi v vojski dober kristjan, Ljubljana 1944, stran 8 in 23 (AIZDG, fond Organizacijski štab Slovenskega domobranstva, fasc. 290, V, 2).

¹⁷ Slovenski poročevalec, letnik 5, št. 11, 11. maj 1944, stran 3.

¹⁸ Vestnik, 1960, 6, stran 108.

padnikov SD s to ilegalno. Domobranci naj bi dajali odredom jugoslovanske vojske podporo in zaščito, kajti brez tega bi jih »uničil dvojni sovražnik, namreč okupator in partizani«. Ilegalna orientacija legalnih obrambnih enot naj bi postajala vedno močnejša, domobranci naj bi bili vsak hip pripravljeni oditi v ilegalno. Nemške oblasti so vedele za to stališče. Po svoji špijonski mreži so mogli ugotoviti naraščajočo ilegalno dejavnost.

Spomladi 1944 so Nemci zahtevali od SD prisego.

SS general Rösener je predložil štabu SD obrazec prisega. Po predlaganem tekstu bi se domobranci morali zavezati za naloge, ki niso imele nič skupnega s cilji SD (samoobramba proti komunizmu). Štab SD je predloženi tekst gladko zavrnil. Po odklonitvi je sledilo dolgo pogajanje med štabom SD in generalom Rösenerjem. Naposled je SS general Rösener postavil alternativo: ali prisega ali razpustitev SD in na ta način prepustitev dežele in naroda partizanskemu komunističnemu barbarstvu.

Častniki so vprašali načelnika štaba KS* majorja Andreja Glušiča in legijskega poveljnika za vzhodno Slovenijo majorja Mirka Bitenca, kaj storiti.

KS je po radiu vprašala načelnika štaba vzhodne komande JV** in vojnega ministra Dražo Mihailovića, ali naj skrivni častniki, ki jih je KS poslala v SD, priséžejo ali zapuste domobranstvo. Odgovor se je glasil za prisego. Dodano je bilo, da morajo častniki dodati poročstvo, da bodo izvedli svoje naloge v danem trenutku, to je, da se bodo priključili ilegalnemu gibanju. Dovoljenje za prisego je dal aktivnim častnikom načelnik štaba KS, legijskim častnikom*** pa poveljnik SL****

Partizani so priložnost izkoristili za začetek novega napada proti protikomunističnim samoobrambnim enotam. Dajali so zlohota kriva poročila in zagotovili, da so domobranci prisegli Hitlerju in Nemčiji, da se bodo borili z Nemci, za Nemce. S pomočjo dobre in močne propagandne organizacije jim je uspelo nepoučeno ljudstvo zajeti v strahovanje in pomen prisega krivo prikazovati. Po obrazcu prisega domobranci niso prisegli niti Hitlerju, niti Nemčiji, niti da se bodo borili za Nemčijo proti zaveznikom. Prisegli so le, da se bodo borili na lastnih narodnih tleh proti komunistom in njihovim domačim zaveznikom. Kot komunistični zavezniki so bili mišljeni lokalni partizani, ki se niso vključili v linije partizanske vojske in niso bili vedno komunisti, kakor tudi vsi, ki so na tem teritoriju podpirali partizanstvo. Nihče ni kot zaveznike menil zahodne angloameriške zaveznike.

Dovoljenje za prisego je dal Draža Mihailović, vojni minister kraljeve jugoslovanske vlade, najvišji šef JV v deželi v trenutku, ko sta bili pri njem angleška in ameriška vojaška misija.

Takrat Tito še ni bil angloameriški zaveznik, ampak le komunističen revolucionar. Vsakdo je bil prepričan, da se je dovoljenje generala Mihailovića opiralo na odobritev zavezniških vojaških misij.

Po prisegi je ilegalno delo v domobranskem gibanju šlo dalje in se krepilo.¹⁹

¹⁹ Brošura Slovenes and their liberty struggle during the occupation time, 1945 (prevod v AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, fasc. 923, II).

* Komanda Slovenije.

** Jugoslovanska vojska.

*** Mišljeni so častniki Slovenske legije v SD.

**** Slovenska legija.

Pod naslovom Domobranska prisega etično in pravno neki B. F. iz Argentine v Vestniku obravnava zadevo deloma z moralno-teološkega, deloma z mednarodno-pravnega aspekta. Članek je poln raznovrstnih napak, v bistvu pa hoče reči tole: Prisega je bila nujna in pravilna, ker bi sicer Nemci uničili domobrance; domobranci so iskreno prisegli samo tisto, kar jim je vest dopuščala, ostalo pa so izrekli in si razlagali po svoje; partizani so bili dejansko banditi; pod besedo »zavezniki« niso bili mišljeni Angloameričani, ki so imeli s partizani le nekatere skupne interese, pač pa partizanska preskrba, tehnika, VOS in nekomunisti v OF.²⁰

Neki E. C. iz Italije pa odgovarja piscu B. F. z besedami: »Domobranska prisega je bila po besedah, smislu, razumevanju in namenu ali resnična vez za boj proti enemu zločincu s pomočjo drugega ali pa hinavska izjava, lažna trditev in potrditev zavezništva z zavestjo, da nihče te vezi ne bo spoštoval. Ves napor B. F. . . . izzvani v smislu Slovenskega doma . . . *

Ali ne bi bilo bolj pametno pisati, kako je do te prisega prišlo? Kdo, kaj, kako so jo zahtevali? . . .

Marsikaj je mogoče opravičiti z izjavo, da je bila prisiljena. Trditi pa, da je bila »pravilna«, ni mogoče. »Partizane so za bandite šteli le Nemci. Ne gre upoštevati le to, kdaj so Stalin, Roosevelt, Churchill pismeno priznali novi položaj v Jugoslaviji.«²¹

K obema člankoma se je oglasil še neki dr. J. R. iz Buenos Airesa. Začne s trditvijo, da »je jasno, da so se domobranci resnično hoteli vezati na nekaj«. Nismo pa vedno dolžni izreči resnice. »Včasih smemo izreči dvoumje, ki bližnjega nujno zavede v zmotu; tako dvoumje lahko mirno potrdimo s prisego, kar sicer ni najbolj krščansko, je pa gotovo razumno, s tem pa dobi tudi vse druge pridevke. Domobranci so gotovo imeli razlog, da so prisegli na 'hinavsko' izjavo, ki pa ni bila hinavska, ampak je bila resnična obveza za skupni boj proti komunizmu. In čisto gotovo so se obvezali le na toliko, kolikor so se po vesti smeli kot katoličani in Slovenci in mnogi še kot zapriseženi člani kraljevske vojske v domovini.« Glede »zveze z enim zločincem proti drugemu« dr. J. R. pravi, da so domobranci izbrali manjše zlo. Če pojmuje E. C. pravilno v smislu moralne dopustnosti, je bilo pravilno, kar so storili, ker so jim to narekovale razmere; med glavnimi razlogi je bila sila, ki sicer ne zmanjšuje krivde, opravičuje pa to, da je do dejanja prišlo. Nato izrazi željo, da bi se s pomočjo haaške konvencije preverila sporna vprašanja in ugotovil tudi status partizanov, čeprav je naravno pravo važnejše od pozitivnega. Na koncu članka pa pravi, da bi bilo zanimivo tudi slišati, kaj meni o tem cerkev, kaj tisti, ki so privolili v besedilo prisega, zatorej naj bi o tem spregovoril zlasti moralist dr. Ignacij Lenček, kajti edini razlog, ki bi ga E. C. dopustil, to je sila, take prisega ne opravičuje. Zlasti naj bi o tem pisali tiisti, »ki so molčali in reševali kožo in 'čast'«. ²²

Tudi dr. Fran Bajlec je v svojem članku Gradivo k Vetrinju večkrat omenil prisego in dogajanje v zvezi z njo. Pravi, da je bila domobranska prisega

²⁰ Članek nekega B. F. iz Argentine, Vestnik, 1960, 10, stran 209—215.

²¹ Članek nekega E. C. iz Italije, Vestnik, 1961, 4, stran 80—81.

²² Dr. J. R., članek Gradivo k prisegi. Vestnik, 1961, 7, stran 178—180.

* Kolaboracionistični časopis.

»v očeh zahodnih zaveznikov glavni greh domobrancev«,²³ da so Nemci ob ustanovitvi domobrancem ponudili statut, ki ga je Rupnik odklonil. Prisega, ki jih je formalno postavila v sestav nemške vojske, pa Nemci niso zahtevali,²⁴ zakaj po Rösenerjevi izjavi so Nemci hoteli domobrance samo za vzdrževanje reda. Prisega je Rösener dovolil šele po nekajmesečnem prigovarjanju, sestavil pa jo je Rupnik in njegov kabinet.²⁵ Predlogu za prisego, ki je prišel od tam, naj bi se Krener zelo upiral.²⁶ Ta prisega ni izražala resnične volje domobrancev in je bila domobrancem naravnost podtaknjena.²⁷ Prisega 3. maja 1945 je bila potrebna samo zato, da bi izprali ta madež.²⁸ Rupnik je sam dostavil »zaveznike« v času, ko so Angloameričani bili resnični zavezniki Rusov in Tita.²⁹ Tudi ljubljanska radijska postaja je samo potrjevala vse komunistične obdolžitve o domobrancih.³⁰

V zborniku Svobodna Slovenija je nekaj podobnega trdil tudi Miloš Stare, ko je napisal, da je Rupnik predlagal, naj bi šli domobranci na urjenje v Nemčijo in prisegli. Krener naj bi temu nasprotoval, češ da to ni potrebno, ker so domobranci samo prostovoljci za boj proti komunizmu.³¹

V istem zvezku zbornika omeni tudi dr. Tine Debeljak domobransko prisego, češ da je imela »dvoumno razlago«. ³²

Isti avtor je tudi napisal, da je dal general Rupnik 30. januarja 1945 ponoviti prisego za proslavo obletnice Hitlerjevega prevzema oblasti, s čimer so se izvršili ponovni premiki k nemški vojski in se utrjevala vera v njeno poslanstvo.³³

Rudolf Hirschegger pa je v članku Resnica o naši borbi glede prisega dejal: »Ko bi peščica teh iz vodstva Ljubljanske pokrajine vsaj slutila narodovo mišljenje, ne bi prišlo nikdar do domobranske prisega, ki je bila našim možem in fantom vsiljena, ker je bil pač tak ukaz in nikdar ne bi odmevali po ljubljanskem radiu propagandni govori z nemškim prizvokom.«³⁴

V reviji Tabor pa se je v Rupnikovo obrambo oglasil njegov zet dr. Stanko Kociper. Pravi, da Rupnik ne nosi odgovornosti za prisego, pa tudi sam je sodeloval le kot gost in sploh ni prisegel. Rösener mu je z dopisom z dne 4. novembra 1943 prepovedal vsako vmešavanje v zadeve SD, kar je potem veljalo do 24. septembra 1944. »Nemški izvornik mu je dostavil naravnost gen. Erwin Rösener, slovenski izvod besedila pa je gen. Rupnik dobil iz organizacijskega štaba SD.« Potem poda Kociper razlago, kako naj bi prišlo do dostavka »zaveznikov«: osebno je bil prisoten, ko je Rösener telefoniral Rupniku, naj bi vstavi omenjeni dodatek. Rupnik je sicer temu nasprotoval, se je pa končno moral ukloniti in pripisati »kakor tudi njegovim zaveznikom«. Takoj zatem je povabil v sobo »svete tri kralje«, Krenerja, Vizjaka in Peterlina, jih oštel zaradi »idiotov, ki so zaljubljeni v Angloameričane« in jim pokazal spremenjeni

²³ Dr. Fran Bajlec, članek Gradivo k Vetrinju. Vestnik 1962, 12, stran 329.

²⁴ Prav tam, stran 312.

²⁵ Prav tam, 9, stran 222.

²⁶ Prav tam; 4, stran 89.

²⁷ Prav tam, 10/11, stran 271.

²⁸ Glej opombo 25.

²⁹ Prav tam, 10/11, stran 269.

³⁰ Glej opombo 23.

³¹ Članek Miloša Stareta, zbornik Svobodne Slovenije, 1965, stran 217.

³² Članek dr. Tineta Debeljaka, zbornik Svobodne Slovenije, 1965, stran 80.

³³ Članek dr. Tineta Debeljaka, zbornik Svobodne Slovenije, 1967, stran 103.

³⁴ Članek Rudolfa Hirscheggerja, zbornik Svobodne Slovenije, 1967, stran 123.

tekst. Tako naj bi se torej raznesle govornice, da je Rupnik sam sodeloval pri sestavljanju besedila. Kociper dalje sprašuje, kako naj bi Rupnik smel karkoli dodajati, ko ni niti sestavil besedila, oziroma smel imeti zveze s SD. Kot znan vojaški strokovnjak je tudi vedel, da domobranci mednarodno-pravno niso bili vojskujoča se stranka, pač pa samo »naš notranji organizirani odpor proti revoluciji... Po drugi strani pa celotno besedilo prisege z dodatkom vred vпада natančno v koncept gen. Rösenerja, ki je potreboval in seveda tudi iskal osnove za svojo afirmacijo pri vrhovnem poveljstvu.« Kociper nato obtoži Vauhnik, da je poročal Rösenerju o prozavezniški nastrojenosti domobrancev, kar je slednjega privedlo do prave »protiangloameriške obsedenosti«. Morda je prav tako Vauhnik Rösenerja obvestil, da je Mihailović odobril besedilo in je zato vrnil še »zaveznike«. Na koncu Kociper napoti raziskovalce problema domobranske prisege h krogom, »ki so še izza časa legij in vseh mogočih privatnih vojska pa vse do... Vetrinjskega polja trpeli na maniji zapriseg...«³⁵

Za konec skušajmo poiskati kolikor toliko pravilne odgovore na vprašanja, ki nastajajo ob tako nasprotujočih si izjavah. Predvsem je treba vedeti, da so se okrog SD dogajale številne intrige. Pripadniki ilegalne Slovenske legije, vojaške organizacije Slovenske ljudske stranke, so vanj infiltrirali svoje ljudi, ki so zasedli tudi več ključnih položajev. Za vpliv v SD so se borili tudi četniki in Rupnikov krog. Na drugi strani je Rösenerjev štab preganjal vsako ilegalno dejavnost, zaradi katere je bilo tudi več visokih domobranskih oficirjev poslanih v koncentracijska taborišča. Domobranska prisega je bila nekakšna projekcija tega dogajanja.

Rösener je prisego imel za akt, s katerim je domobrance kot nekakšno darilo Hitlerju za rojstni dan sprejel »v borbena skupnost svojih vojakov«. Po njegovi izjavi so morale vse kvistlinške enote, ki niso imele lastne vlade, po določenem času urjenja priseči Hitlerju in na meč, kot je bila navada v nemški vojski. Prisego tako imenovanih »Frikorps Danmark« opisuje časopis Social-Demokraten takole:

»Polkovnik Kryssing jim je ukazal sneti čelade in vsi so dvignili tri prste desnice in ponavljali stavek za stavkom. Prisega se je glasila: ‚Prisegam pri Bogu to sveto prisego, da bom v boju proti boljševizmu poveljniku nemške Wehrmacht izkazoval brezpogojno poslušnost in da bom kot hraber vojak vedno pripravljen žrtvovati življenje za to prisego.‘«³⁶

Zanimiv je govor predsednika dr. Tisa po prisegi prvega polka slovaških domobrancev:

»Slovaški domobranci prevzamejo v svojo tradicijo vse, kar je doslej proslavilo slovaške vojske: poštenost, junaštvo in zvestobo, poštenost in ravnanju, junaštvo v boju in zvestobo do zastave, v prvi vrsti zvestobo do velike Nemčije in njene vojske, ki ni samo zgled v boju za naše narodno življenje in za evropsko kulturo proti boljševizmu, marveč nas s svojo zvestobo nasproti nam obvezuje k zvestobi v boju in k poštenosti.«³⁷

Glede nastanka prisege bo verjetno držalo, da so vse kvistlinške formacije morale po določenem času, predvsem proti koncu urjenja priseči domovini in Hitlerju z besedilom prisege Waffen SS, ki pa so ga prilagodili razmeram v

³⁵ Članek dr. Stanka Kocipra, Tabor, 1968, 7, str. 168–178.

³⁶ Social-Demokraten, 6. avgust 1941, prevod iz angleščine.

³⁷ Jutro, letnik 24, št. 232, 10. oktober 1944, stran 1.

posameznih deželah. Zato sem mnenja, da Rösener ni dal ukaza za prisego šele po prigovarjanju generala Rupnika. V svoji izjavi Rösener tega ni navedel, na procesu pa je izjavil, da je pobuda za prisego prišla iz domobranskega štaba. To pa ne zveni posebno prepričljivo z ozirom na stališče, ki ga je organizacijski štab SD imel do Nemcev. General Leon Rupnik, izrazit kolaboracionist, je v svojih govorih v stilu nacistične propagande poleg komunistov napadel tudi anglofile, Žide in zahodne zaveznike. Okrog sebe je zbral skupino enako mislečih ljudi in zašel je v spore tudi s člani Slovenske ljudske stranke, ki so sprva podpirali njegovo oblast v Ljubljanski pokrajini.³⁸ Zanj trdi policijski pretepač dr. Maks Loh, da je šefu policije dr. Lovru Hacinu večkrat rekel, da so Anglo-američani zavezniki komunistov.³⁹ Po vsem tem lahko sklepamo, da je dodal »kakor tudi njegovim zaveznikom«, o čemer govori tudi nek dokument, o katerega provenienci si dr. Metod Mikuž ni na jasnem, njegova vsebina pa naj bi kazala na to, da je Rupnik besedilo prisege popravljal in dostavil »zaveznike«.⁴⁰ Knjižica Bodi tudi v vojski dober kristjan, ki je izšla za veliko noč 9. aprila 1944 nam pove, kakšno prisego so bili klerikalni voditelji pripravljene dopustiti: nič niso imeli proti prisegi, ki bi domobrance vezala glede boja proti komunizmu, če bi pa Nemci prisilili domobrance priseči kaj več, prisega ne bi veljala. Na prisego se gotovo nanaša tudi poglavje o reservatio mentalis, ki pravi, da lahko v določenih razmerah z dvoumnimi izrazi bližnjega namenoma zavedemo v zmoto, ker bi pač te izraze lahko tudi pravilno razumel.

Tekst domobranske prisege je verjetno sestavil nekdo iz Rösenerjevega štaba ali Rösener sam, vendar je po dogovarjanju privolil v spremembe. Originalni tekst je moral biti napisan v nemščini, kar velja tudi za dvojezično izjavo, ki so jo po prisegi podpisali domobranci. Za to namreč govori okornost obeh tekstov.

Če pogledamo vsebino prisege, lahko ugotovimo, kot pravilno pišejo tudi nekateri emigranti, da domobranci niso prisegli Hitlerju. Besedilo govori le o skupnem boju z nemško vojsko, ki ji poveljuje »vodja Velike Nemčije«. V vsaki veljavni prisegi se priseže nekomu oziroma nekaj. Komu in kaj so torej domobranci prisegli? Predvsem so prisegli pokorščino nadrejenim. Nadrejeni so širok pojem, ki ne pove veliko. Navadnim domobrancem so bili nadrejeni domobranski oficirji in nato organizacijski štab, ki pa je bil podrejen Rösenerjevemu štabu. Vendar je treba poudariti, da je večino, in to predvsem najvišje oficirje, vezala prisega kralju Petru, ki so jo izrekli v bivši jugoslovanski vojski. Zato praviloma ne bi smela veljati prisega komurkoli drugemu. Sedaj lahko razumemo Vizjakove besede, češ da so se dogovorili (po posvetovanju s kuratom dr. Lenčkom in škofom dr. Rožmanom), da je to samo nekakšna zaobljuba, ker jih veže stara prisega kralju Petru. Seveda po svojem obrazcu to ni zaobljuba, temveč prava prisega, vendar je bil namen najbrž poudariti tole: nova prisega ni v nasprotju s prisego kralju Petru, pač pa z njo domobranci prisegajo nekaj novega, to je boj proti komunizmu. Rösenerjeve besede v govoru pred prisego o ljudeh, ki mislijo, da jih še veže prisega tistim, ki so svojo domovino v nesreči zapustili in izdali in je izdajalec tisti, ki bi jim prisego hotel držati, prav tako kažejo, da se je Rösener zavedal veljavnosti prve prisege.

³⁸ Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo, Ljubljana v ilegali IV, stran 244.

³⁹ Članek dr. Maksa Loha, Vestnik, 1964, 9, str. 180–184.

⁴⁰ Glej opombo 8.

Dalje so domobranci prisegli vestno izpolnjevanje dolžnosti za »slovensko domovino kot del svobodne Evrope«, v skupnem boju z Nemci »proti banditom in komunizmu kakor tudi njegovim zaveznikom«. Ni treba posebej razlagati, da je vse časopisje v tistem času označevalo partizane za tolovaje in tudi bande, glede drugih dveh izrazov pa pogledjmo nekaj odlomkov iz takratnega časopisja. Stavki kot na primer »komuniste podpira . . . anglosaško plutokratsko židovstvo, ki je že tri leta povezano v vojnem zavezništvu z boljševizmom«,⁴¹ so bili v takratnem časopisju pogosti, četudi je časopisje Sovjetsko zvezo huje napadalo kot zahodne zaveznike. Posebno je zavezništvo in podporo, ki jo dajejo zahodni zavezniki »tolovajem«, poudarjal v svojih govorih general Rupnik. V primeri s tem so v manjšini stavki, iz katerih bi se moglo razbrati, da so z zavezniki komunizma mišljeni terenci in nekomunisti v OF; tako sledi na primer iz članka z naslovom Kakšna usoda čaka komunistične zaveznike in pomočnike.⁴² Niso se pa emigranti v poznejših razlagah izraza »zavezniki« spomnili, da so časopisi kot zaveznike komunistov večkrat omenili tudi Badoglijeve vojake; morda zato ne, ker je bil general Badoglio po kapitulaciji Italije na strani Angloameričanov. Glede izraza »komunizem« lahko rečem, da je imel v smislu pisanja tedanjega časopisja več pomenov. Pomenil je marksizem, grozodejstva, ki bi se dogajala, če bi ta ideologija zmagala, »zločinska« dejanja partizanov in tudi Stalinovo rdečo armado. Anonimni B. F. napačno navaja tekst prisega, ko spreminja »proti banditom in komunizmu« v »proti komunističnim banditom« ter nato trdi, da ni šlo za ideološki boj,⁴³ pač pa le za boj proti banditom in da je pridevnik »komunističen« domobrancem preprečeval, da bi bili vezani tudi za boj proti četnikom.⁴⁴ Pravilni tekst prisega tega formalno ni preprečeval. Nemci so bili upravičeno gotovi, da bi se domobranci borili tudi proti rdeči armadi, če bi prišla na slovensko ozemlje in bi se torej izraz komunizem lahko nanašal tudi nanjo. Pri izrazu slovenska domovina naj pripomnim, da so Nemci na področju Ljubljanske pokrajine dopuščali nekakšen slovenski nacionalizem. Nikjer pa se ni uradno omenilo, da živijo Slovenci tudi na Štajerskem in Gorenjskem. Svobodna Evropa je v takratnem javnem govorjenju in pisanju pomenila nacionalsocialistično Evropo.

Domobranci niso prisegli skupnega boja z nacisti, pač pa le vestno izpolnjevanje svojih dolžnosti v skupnem boju z njimi. Iz tega lahko sledi razlaga, da so se domobranci obvezali izpolnjevati svoje dolžnosti v skupnem boju, dokler bo ta pač trajal! Prav tako ni bilo natančno določeno, za kakšne dolžnosti gre in kdo jim je te dolžnosti nalagal.

Ali je takšna razlaga posameznih izrazov pravilna s stališča same prisega?

Teoretično se tekst prisega, ne glede na objektivni pomen posameznih besednih zvez, razlaga tako, kot ga je razumel prisegajoči, če pa se pokaže, da je tisti, ki mu je bilo priseženo, mislil drugače, velja njegova razlaga. O pomenu posameznih izrazov so torej lahko odločali domobranci sami oziroma njihovi nadrejeni. Dejansko so to bili Nemci, čeprav njim večina oficirjev SD, ki so že prisegli kralju Petru ni mogla veljavno priseči. Prav ti pa so bili nadrejeni domobrancem.

⁴¹ Slovenec, letnik 72 št. 135, 15. junij 1944, članek Slovenci in invazija, stran 1.

⁴² Slovenec, letnik 72, št. 3, januar 1944, stran 2.

⁴³ Glej opombo 20, stran 212.

⁴⁴ Glej opombo 20, stran 213.

Kljub temu, da stvari še niso jasne, lahko zaključimo nekako takole: prisego (katere besedilo se je najbrž prvotno glasilo na Hitlerja) je zahteval Rö-sener, da bi izpolnil določbo in domobrance še bolj povezal s svojo vojsko. Okrog 9. aprila se je že pojavila brošura Bodi tudi v vojski dober kristjan, ki z omembo prisega dokazuje, da se je problem pojavil že pred tem datumom. General Rupnik je morda nemške zahteve po prisegi celo podpiral ter je dodal »kakor tudi njegovim zaveznikom«, ker je nasprotoval stikom domobrantskih oficirjev s prozavezniško ilegalo. Klerikalni voditelji so v prisego privolili s pridržki (škof Rožman trdi, da ne bi bral maše, če bi domobranci prisegli Hitlerju), dopustili pa so besedilo, ki je vezalo domobrance nadrejenim v boju proti komunizmu, to je Osvobodilni fronti. Morda so tudi upali, da bo množica neborbenih ljudi, ki so v SD prišli bolj pod silo razmer kot prostovoljno, po prisegi postala bolj navdušena za boj. Nekoliko so se najbrž protivilili nekateri oficirji, češ da so že prisegli kralju, vendar je po posvetovanjih in intervencijah, pri čemer je verjetno igralo tudi okupatorjevo stališče, da je treba na tako važnem in obenem nemirnem področju voditi posebno politiko, bilo končno sprejeto besedilo, v katerem je sicer ostal izraz »vodja Velike Nemčije«, kot je bil običaj pri tovrstnih prisegah, niso pa domobranci prisegli njemu. Zanimivo je, da je zvestobo Nemčiji po prisegi slovaških domobrancev izrekel celo dr. Tiso, čeprav je bila Slovaška bolj neodvisna od Ljubljanske pokrajine. Privrženci četniškega gibanja v SD, ki so domobrance potrebovali za pomoč svojim ilegalnim enotam, so privolili v prisego z utemeljitvijo, da ta pač ne velja, če seveda drži, da jim je general Draža Mihailović to sporočil.

V povojnem pisanju emigrantov o prisegi se v glavnem kaže želja najti razloge, ki bi dejanje opravičili oziroma odkriti tiste, ki so bili zanj odgovorni. V spisu *Slovenes and their liberty struggle during the occupation time* avtorji predvsem pretiravajo s pomenom ilegale in z opisovanjem odpora oficirjev SD proti prisegi. Prav tako je čudna trditev, da je bil Tito spomladi 1944 samo komunističen revolucionar, ne pa tudi zaveznik protinacističnih sil. B. F. iz Argentine in J. R. iz Buenos Airesa pišeta v mnogočem podobno kot avtor domobrantskega katekizma. Značilna je trditev prvega, da so domobranci izbrali manjše zlo, ko so se povezali z Nemci in ne s partizani. Postavka, da je bila prisega izsiljena, je zelo vprašljiva. Domobranci so prisego sprejeli in izpolnili tako kot vsak drug ukaz. Dr. Fran Bajlec, Miloš Stare in dr. Tine Debeljak poudarjajo krivdo generala Rupnika za prisego in za tesnejše povezovanje SD z Nemci, vendar dokazov ne navajajo, dr. Stanko Kociper pa hoče predvsem braniti generala Rupnika. Da bi pa vse to postalo bolj jasno, je res potrebno, da spregovorijo še nekateri, ki so imeli s temi stvarmi neposredno opravka. V medsebojnem obtoževanju posameznih struj emigrantov odseva že med vojno nastalo nasprotovanje dveh skupin: ljudi okrog ilegalnega Narodnega odbora in kolaboracionističnega Rupnikovega kroga. Že zato je treba jemati z rezervo obtožbe enih na račun drugih kakor tudi njihovo opisovanje medvojnih dogodkov. Obema krögoma je skupno tarnanje nad usodo domobrancev, ki so jih Angleži maja 1945 izročili partizanom in naj bi jih le-ti potem večinoma pobili. Lahko smo pa prepričani, da do tega ne bi prišlo, če ne bi bili domobranci sodelavci nacistične vojske.

Kako so na prisego in na domobrance gledali zahodni zavezniki, je razvidno iz takratnih govorov dr. Alojza Kuharja po londonskem radiu in iz besed dr. Mihe Kreka, ki je rekel, da so »nam (Kreku in njegovim) bile politično in diplomatsko s prisego posekane vse korenine, pa čeprav smo dobro vedeli, da so bili fantje in možje k prisegi prisiljeni. Zaveznikom se ni dalo dopovedati nič več.«⁴⁵ Dodajmo še to, da tudi Bajlec piše, da so zavezniki imeli prisego za akt, s katerim so se domobranci podredili Hitlerjevemu poveljstvu in izrazili pripravljenost boriti se z njegovo vojsko proti zahodnim zaveznikom⁴⁶ in se vprašajmo, v kakšni meri je torej sama prisega, ne glede na besedilo in na to, da dejanskega položaja domobrancev ni spremenila (morda so Nemci po prisegi zahtevali od njih nekaj več discipline, v čemer pa je prej treba videti kontinuirano prizadevanje, da bi jih čimbolj podredili svoji oblasti), vplivala na izročitev ujetih domobrancev partizanom. To se ni zgodilo s primorskimi domobranci, ki niso prisegli. Ker pa tudi gorenjski domobranci niso prisegli, pa so bili vseeno izročeni, so za tem najbrž še drugi vzroki.

Kot že rečeno, ni prisega spremenila položaja SD, četudi Rösener v govoru pred prisego domobrance sprejema v borbeno skupnost svojih vojakov in piše Bajlec, da jih je prisega formalno postavila v sestav nemške vojske. Po prisegi naj bi domobranci sicer zaključili vojaške vaje,⁴⁷ ostali pa so to, kar so bili že od začetka: od okupatorja oskrbovana kvislinška formacija v okviru nemške policije in SS. Pravno je njihov položaj urejala odredba visokega komisarja dr. Fridericha Rainerja z dne 6. decembra 1943, ki je veljala za vse domobranske enote na področju operacijske cone Jadransko primorje. Haaške konvencije takih enot ne poznajo.

Nemška protiusluga Slovincem za prisego je bilo slovesno izobešenje slovenskih zastav, seveda s kranjskim deželnim grbom in v družbi nemških, domobranci pa so dobili nekakšen statut ad hoc.

Rečemo lahko, da dogodki okrog prisege prikazujejo komplicirane razmere na našem ozemlju med drugo svetovno vojno. Oficirji jugoslovanske vojske, ki jih je vezala prisega kralju Petru, so se skupaj z nacisti borili proti partizanom, ki so bili na strani združenih protifašističnih sil. Čeprav tu še marsikaj ni jasno, je bil verjetno strah pred tako imenovanim komunizmom, ki je mnoge gnal pod nacistično komando, v boj proti partizanom. Še sedaj piše eden od bivših domobrancev tole: »Naš cilj je bil pravica in resnica ter sveta obramba naroda pred tujim, krutim, brezbožnim imperialističnim komunizmom. Branili smo svoj narod in svojo zemljo pred krivico, pred brezboštvom, pred tujim imperializmom sovjetske tiranije in pred največjimi zločinci in morilci vseh časov. Ali se je braniti res greh? Da, pred Bogom in svetom je to sveta dolžnost vsakega, pred komunisti pa je to največji zločin. Zločin zato, ker smo se branili pravično in junaško, pošteno in lojalno, in onemogočali komunizmom vojni uspeh na bojnem polju vse dotlej, dokler nismo bili prodani in dokler niso prišle Titu na pomoč Stalinove horde.«⁴⁸

20. aprila 1944 so prisegli ljudje s takšnim mišljenjem.

⁴⁵ Članek dr. Mihe Kreka, Vestnik, 1961, 10, stran 258.

⁴⁶ Glej opombo 25, str. 221–222.

⁴⁷ Slovenski narod, letnik 77, št. 2, 8. januar 1945, stran 3, članek V domobranstvu so strnjene vse zdrave sile našega naroda.

⁴⁸ Članek Martina Zekarja, zbornik Svobodne Slovenije, 1964, stran 173.

THE OATH OF THE HOME GUARD ON APRIL 20, 1944

Summary

The Slovene Home Guard was founded in September, 1943, in the Ljubljana province, after that territory had been occupied by the Nazi troops. It was formed of the native volunteers, among them many former Yugoslav officers who, under the influence of propaganda, joined it with the intention to fight against »Communism«, that is against the Liberation Front. Its first commander was Leon Rupnik, a general in the former Yugoslav army, who was also the head of the Civil administration in the Ljubljana province. Shortly afterwards, general Erwin Rösener, the SS and police commander for the region, took the command. The number of the Slovene Home Guard increased constantly and, towards the end of the war, there were more than ten thousand members. A part of them, especially some of the officers, were connected with the anti-Nazi underground movement which did not, however, cooperate with the Liberation Front as a mass organization. In the spring of 1944 Rösener gave orders that the members of the Slovene Home Guard take an oath. They took it on April 20, 1944, Hitler's birthday. The chief ceremony was in Ljubljana, where Slovene flags with the Carniolian coat of arms were hung out legally for the first time since the occupation. In their oath the members of the Slovene Home Guard promised to obey their superiors and to fulfill their duties in their fight together with the Nazi troops against the communists and their allies. Every valid oath is a declaration of allegiance to someone. In the present oath obedience was promised to the superiors and not to Hitler. Besides, the officers of the former Yugoslav army could not take a valid oath if it were against their oath to King Peter. The question is, also, what the term »allies« stood for in the wording of the oath. From the depositions of Rösener, Rupnik, and some of the highest officers of the Slovene Home Guard, made at their hearing and at court after the war, it can be concluded that the oath had been ordered by Rösener as it had been stipulated for all the quisling troops. Rupnik added the word »allies« because he was against the pro-allies orientation of some of the officers, while the bishop of Ljubljana or may be, by radio, even general Draža Mihailović, assured the high officers that the oath did not bind them to Hitler. After the war there came to a polemic among the Slovene emigrants, concerning the oath. Some of them claimed the oath to have been the chief reason that the allies handed the members of the Slovene Home Guard who had surrendered themselves to them, over to the partisans. According to them Rupnik had been responsible for the oath as Rösener had ordered it on his persuasion. The word »allies«, too, did not apply to the English and the Americans but, above all, to those collaborators of the Liberation Front who were not communists. In spite of that it is difficult to efface the fact that the Slovene Home Guard fought on the side of the Nazis against the Liberation Front and thus, indirectly, against all the anti-Nazi forces.

ZAPISKI

OPOMBE K ŠKOFOVSTVU MONSINJORJA LUIGIJA FOGARJA (1924—1936)*

1. Dosedanja publicistika in zgodovinopisje, ki obravnavata dogajanja v zvezi z odstranitvijo mons. Fogarja iz tržaško-koprske škofije in fašistično kampanjo zoper škofa (Schiffner, Botteri, Apih), vztrajata predvsem na treh ugotovitvah: temačen in nasilen nacionalizem škofovih nasprotnikov (nacionalisti in fašisti); modra in umerjena stališča do slovenskega duhovništva in vernikov, sprejemljiva tudi z vidika okrepitve in zagotovitve navzočnosti italijanstva v deželi, ki jih je škof spodbudil in zagovarjal v obliki zaščite njihovih naravnih pravic; možnost, da bi ta linija, če bi prevladala, »spremenila potek zgodovine«. V splošnem vidita vso zadevo kot primer nepomirljivosti in torej neizogibnega nesoglasja med cerkvijo (katolicizmom) in fašističnim režimom. Okrepljeni položaj fašističnega režima na mednarodnem torišču in v notranjosti, naj bi vplival na sveto stolico, da je popustila in odrekla podporo mons. Fogarju ter ga odstranila iz Trsta. Osebnost mons. Fogarja je vsekakor prikazana kot izhodišče za nekakšno »pastirsko«, »napredno« usmeritev, odprte stvarnosti tržaškega katolicizma.

2. Takšna interpretacija zasenčuje in zabrisuje vrsto elementov, ki so, kot kaže, bistveni za razumevanje celotne zadeve v drugi luči in torej za njeno vrednotenje in sodbo.

Predvsem je usmeritev mons. Fogarja ocenjena mnogo bolj z vidika fašističnih napadov na škofovo linijo, kakor na osnovi analitičnega preverjanja njegovega dejanskega ravnanja, in sicer s posameznimi dogodki, z opravičevanjem in razlago teh dogodkov, s splošnimi in posebnimi koncepti, ki osvetljujejo v okviru vprašanj religioznega življenja odnose s politično oblastjo glede vprašanja razmerja do treh narodnosti v škofiji (italijanska, slovenska, hrvatska). Označba Fogarjeve usmeritve, kot »modre« »ravnotežne« in »pastirske«, je izredno posplošena, ko se sklicuje na »trajne vrednote« neke koncepcije in na religiozno prakso, ki pa ni raziskana z vidika njenih značilnosti, njene vloge in objektivne teže v notranjosti določenega politično socialnega položaja. Ocena, da gre za »alternativo« fašistični liniji, ostaja torej nedokazana predpostavka,

* Chiesa e Società, Quaderni di dibattito storico-politico. Trst, marec 1973, zv. 1, str. 2—11. Kolektivno delo: Franco Belci, Fulvio Cante, Orietta Cassano, Marina Ersini, Tristano Matta, Giovanni Miccoli, Anna Millo, Adriana Petronio, M. G. Santoro, G. Valdevit.

Prispevek objavljamo, ker nakazuje nove vidike v obravnavanju pomembnega vprašanja odnosa cerkvenih oblasti do narodnih pravic slovenske in hrvatske manj-

sloneča skoraj izključno na izidu zadeve same, to je na odstranitvi mons. Fogarja iz tržaško-koprske škofije.

Razen tega je spor individualiziran kot nasprotje med dvema dejavnikoma, mons. Fogarjem na eni, in fašisti ter nacionalisti na drugi strani. Če raziskave že ne zamolčijo več ali manj prikrito dejavnost nekaterih eksponentov in pripadnikov klera v korist režimu, fašistom in nacionalistom, z ovaduštvom, stiki s politično oblastjo in podobnim, pa jo vsekakor ocenjujejo predvsem s moralnih vidikov, kot nesrečno osebno podreditev, politično topo, pogojeno s splošnim ozračjem dobe nasilja in tlačenja. Tako so nepopravljivo zabrisana globoka nasprotja, ki so nastajala v notranjosti cerkve in katoliškega sveta, spričo konceptov in prakse v verskem življenju, stališč svete stolice in cerkvene hierarhije do fašizma, spričo konkordata in temeljite politične povezave. Ta je sledila po odstranitvi nasprotij glede Katoliške akcije leta 1931 in se je pozneje okrepila zaradi etiopske vojne in komunistične »nevarnosti« v Evropi, ki se je kazala z ustanovitvijo ljudskih front. Nasprotja so tembolj zabrisana, ko gre za narodnostno mešano deželo, za ozemlje, kjer je živo tradicionalno sklicevanje na naravne pravice in spoštovanje obstoječega reda, kjer je že uveljavljena verska posvetitev idej in vrednot kot so »domovina« in »nacija« in kjer je cerkvena organizacija globoko prodrla v politično-socialni red. Ti dejavniki so posebej primerni za povzročitev razkrojev, nasprotij in nesoglasij v cerkvenem telesu samem, česar ni mogoče razložiti z vidika moralnih padcev ali osebnih spodrseljavev in slabosti. Ker niso pojasnjeni, je torej zamegljeno osnovno dejstvo, in sicer da gre za zadeve, ki so globoko posegle v cerkveno življenje in stvarnost. Toda ne toliko zato, ker je vanje vmešan nek škof in ker se končajo z nekim odstopom, temveč zato, ker odpirajo vprašanja o celotni temeljni liniji, ki so jo izbrale cerkvene hierarhije do režima, o splošnih namenih, vrednotah in dejanski praksi, katere nosilec postane prav ta vladajoča duhovščina.

3. Mons. Fogar je bil imenovan za tržaško-koprskega škofa julija 1923, vendar je mesto lahko zasedel šele marca naslednjega leta zaradi nezaupljivosti lokalnega fašizma v zvezi z njegovo domnevno avstrofilsko preteklostjo. Prva leta njegovega pastirstva so potekala hkrati s časom, ko se je fašizem spreminjal v režim. Za tržaško italijansko katoliško gibanje, organizirano v šibko ljudsko stranko, je bil značilen goreč nacionalizem. Proces zatiranja in raznarodovanja slovenskega in hrvaškega prebivalstva se je že začel. To je bil od vsega začetka velik problem lokalnih cerkvenih hierarhij: mnogi duhovniki so bili slovenske ali hrvaške narodnosti, razen tega pa bi z neposredno soudeležbo pri vladni raznarodovalni politiki cerkvene oblasti utegnile zgubiti moč in vpliv nad prebivalstvom. V tem pogledu so značilna navodila, ki jih je

šine v Italiji v dobi fašističnega režima. Hkrati poskuša prevrednotiti dosedanje ocene razmerja med cerkvenimi hierarhijami in politično oblastjo. Razen tega je prav, da se seznanimo z nameni, metodo in dosežki raziskovalcev v sosednji državi, tembolj če gre za obravnavo vprašanj, ki zadevajo slovensko skupnost v Italiji. V predgovoru avtorji opozarjajo, da jih združuje prepričanje o potrebi po radikalni obnovi vrednot sedanje družbe, s čimer je povezana potreba po analizi vloge cerkve pri ohranjanju politične in socialne strukture v Italiji. Namen njihovih raziskav je tudi zbuditi zanimanje širše javnosti za ta vprašanja in pritegniti k razpravi nove sodelavce.

poslal škofu državni sekretar kardinal Gasparri: »Vašemu blagorodnemu in prečastitemu gospostvu je znano, kako so se Slovani iz pokrajin ob novi italijanski meji pogostoma pritoževali zaradi ravnanja z duhovniki in verniki njihove narodnosti na italijanskem ozemlju. Potrebno je... da cerkvene oblasti v Julijski krajini ravnajo s čim večjo pozornostjo in previdnostjo, izogniti se morajo nevarnosti, da bi njihova dejanja postala predmet zmotnega tolmačenja, ki bi utegnilo v očeh javnosti prikazati cerkvene oblasti kot solidarne s civilnimi oblastmi v morebitnih ukrepih zoper drugorodne elemente. To je zlasti pomembno, ko gre za uporabo materinega jezika. Zato sveta stolica priporoča Vašemu gospostvu, kakor tudi drugim ordinariatom te cerkvene pokrajine, da zadovoljivo poskrbi za pridige in verouk v slovanskem jeziku, tam kjer žive ljudje z različnimi ali samo slovanskimi jeziki.«¹

Na tej podlagi se je poskušal gibati mons. Fogar v naslednjih letih, s tem da je izkoriščal tudi nekatere privilegije, ki jih je dobila cerkev glede verskega pouka v nižjih razredih osnovnih šol, v katerih je bila dopuščena uporaba jezika, ki je bil v rabi v določenem kraju. Pritiskal je tudi na državni sekretariat, da bi podprl pri Mussoliniju stališče o oportunisti; tako za vero kot za Italijo, ohraniti in ščititi ta privilegij, ki so ga sistematično ogrožale lokalne pobude.² Vendar je v škofovih razmerjih s krajevnimi oblastmi takoj opazna različica, ki je izredno pomembna: »Hrvatje in Slovenci ne morejo postati čez noč dobri Italijani; najprej je treba torej iz njih narediti dobre državljane. Da bi to dosegli je treba predvsem spoštovati nedotakljivo jezikovno dediščino, na kulturnem in gospodarskem področju pa ne samo dopustiti organizacijo, temveč jo tudi podpirati.«³

Očitno je, da gre v tovrstnih razgovorih za taktično potezo: utemeljitve so namreč takšne, da bi utegnile pripraviti sogovornika, da privoli v tisto, kar je bilo v tem trenutku škofu najbolj pri srcu: uporaba slovanskega jezika, ohranitev kulturnih in gospodarskih organizacij »drugorodnega« prebivalstva. Za te organizacije je bila bitka v resnici že zgubljena, pa tudi o uporabi slovanskega in hrvatskega jezika pri pridigah, verouku in verskih obredih, se je čedalje pogosteje razpravljalo. Toda kar je v zvezi z argumentacijo mons. Fogarja (v tem primeru je iz druge roke, toda v naslednjih dokumentih je neposredno njegova) na tem mestu pomembno poudariti, je dejstvo, da ga je prav potreba po taktiki privedla k sprejetju in osvojitvi temeljne premise nasprotni strani: in sicer, da bi morali Slovenci in Hrvatje postati, čeprav postopoma, »dobri Italijani«. Spričo konteksta, v katerega je stavek uvrščen, ga ni mogoče razumeti samo v smislu, da gre za dobre državljane, spoštljive do reda in zakonite oblasti, ustrezno katoliškim načelom, temveč je iz njega jasno razvidno, da gre za raznarodovalno linijo, ki so jo režim in najbolj goreči domači italijanski nacionalisti sistematično uveljavljali. V primerjavi s to linijo se je škofova razlikovala zgolj po previdnejši taktiki, ki naj bi bila vsaj za zdaj manj nasilna in zatiralska. Mimo njegovega namena po vztrajnosti in

¹ Pismo z dne 31. marca 1924, objavljeno v delu L. Čermelja, *Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati della diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*, Ljubljana 1953, stran 15.

² Zanimiv dokument o tem je objavljen v delu Margiotta Broglio, *Italia e Santa Sede dalla grande guerra alla conciliazione*. Bari 1966, str. 486 in sl.

³ To so »navodila« mons. Fogarja, kakor so razvidna iz nekega poročila pazinskega podprefekta dne 25. aprila 1927 puljskemu prefektu o razgovoru s škofom; dokument je objavljen v delu D. Klēna, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri*. Zagreb 1953, str. 70 in sl.

skrajni postopnosti, mimo pozornosti in občutljivosti do vprašanja ne pretrgati s svojo slovensko in hrvatsko duhovščino, braniti jo in ščititi pred vedno pogostejšimi policijskimi ukrepi, bo ta usmeritev navzlic vsemu pot, ki jo bo mons. Fogar ubiral v naslednjih letih.

4. Pastirstvo mon. Fogarja se je končalo z odstopom, ki ga je dal škof po papeževem priporočilu. Škofiji je bil odstop sporočen 31. oktobra 1936. Obsežna javna polemika, ki jo je spremljala razločna zahteva krajevnega in osrednjega tiska po zamenjavi škofa, se je razvila leta 1934 in se je ujemala z nastopom novega tržaškega prefekta skvadrista Carla Tienga, doma iz Adrie. Toda napetosti in nasprotja, tako z istrsko prefekturo (k tej je spadal del škofije) kakor s tožilstvom in političnimi oblastmi v Trstu, so obstajale že prej. Spopad je bil javen, kakor pričajo na primer, poleg mnogih drugih, članki v časopisu *Piccolo* 9. in 11. maja 1928 in zanimiv intervju z »neko osebnostjo katoliškega sveta, zelo blizu mons. Fogarju«, ki je v svojih izjavah poudarila škofovo gradualistično linijo. Za okvire teh nasprotij so značilni tile dokumenti: Fogarjevi spomenici državnemu tožilstvu v Trstu dne 26. maja 1931⁴ in neposredno Mussoliniju dne 9. marca 1932,⁵ za čas po ostrem spopadu leta 1934, pa Fogarjev ekspoze z dne 15. avgusta 1935 istrskemu prefektu.⁶ Do začasnega sporazuma je prišlo februarja 1927 in aprila-maja 1932, toda v splošnem si poročila prefektur in državnega tožilstva v Trstu, ki več ali manj neposredno obravnavajo delovanje mons. Fogarja, slede skoraj nenehoma. (V teh dokumentih so kajpada različice in odtenki, toda našo razpravo to trenutno ne zanima.) Aprila 1931 je mons. Fogarja sprejel Mussolini, od katerega je dobil — ali je vsaj mislil, da je dobil — soglasje za spoštovanje jezikovnih pravic slovenskega in hrvatskega ljudstva v okviru veroizpovedi. V decembru se je škof sestal z Arpinatijem zaradi istih vprašanj in dobil tudi od njega soglasje in obljube za podporo. Vsekakor bi bilo zgrešeno povezovali prihod prefekta Tienga z navzkrižjem med škofom in lokalnimi političnimi oblastmi: s Tiengom so se nasprotja le pospešila, postala javna in so privedla po navideznem obdobju miru (to dobo dejansko obeležujejo dolgotrajna pogajanja med sveto stolico in vlado, ki pa jih ne poznamo natančneje) do skoraj sočasne odstranitve obeh protagonistov. Da bi pravilno razumeli razmere in zaplete tega nesoglasja, moramo poseči, brez zahtev po popolnosti, v nekatere stopnje razvoja, uporabljajoč zlasti nekatere še neobjavljene in nepoznane dokumente, ki jih hrani nacionalni arhiv v Washingtonu (NAW), kopije pa inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto per la storia del movimento di liberazione) v Milanu.

5. Med letoma 1926 in 1927 se razvije v deželi, vzporedno z vedno bolj intenzivnim in neusmiljenim raznarodovanjem, obsežna ilegalna dejavnost, tudi teroristična. Nosilca te dejavnosti sta komunistična stranka in slovenske ter hrvatske nacionalistične organizacije. Oblasti in celo dnevni ter osrednji tisk so pogostoma videli v slovenski in hrvatski duhovščini oviro za »asimilacijo drugorodcev«, ali celo osnovno mrežo podpornikov ilegalne dejavnosti slovenskih in hrvatskih nacionalističnih skupin. Dne 12. februarja 1927 je bil v ško-

⁴ NAW, (Nacionalni arhiv v Washingtonu), T 586-451 027360-027576, kopijo hrani Inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Milanu.

⁵ Objavljena v navedenem Klenovem delu, str. 83-87.

⁶ NAW, cit., 027436-027440.

fijjskih uradih v Trstu sestanek med škofom, istrskim prefektom in najvišjimi fašističnimi osebnostmi istrske province. Obravnavali so najnovejše »incidente« in soglasno sprejeli tele tri sklepe, zadevajoče »srednjo pot, ki jo je treba ubirati v krajih dvojezičnih občin za zadovoljitev verskih potreb vsega prebivalstva, kakor se pojavljajo v tej dobi etničnih preobrazb«: obdržati samo italijanski jezik pri pridigah in molitvah v župnijah, kjer se je to že uveljavilo; v drugih uvesti pri pridigah »izmenično uporabo italijanskega jezika in krajevnega narečja«; »postopno zamenjati morebitne politikantske duhovnike, najprej tiste, katerim je bilo spričo te dejavnosti odklonjeno italijansko državljanstvo, z duhovniki, ki so z nacionalnega vidika neoporečni«. Sprejeli so še obvezo o vzdrževanju stalnih stikov posvetovalne narave, »s ciljem zavarovati skupne znane interese, tako cerkvene kakor nacionalne«. ⁷

Ta dogovor je značilen, ker jasno kaže na nekatere perspektive: mimo očitnega napora za zaščito obstoječe cerkvene strukture je namreč jasno, da škof sprejme dve temeljni postavki nasprotne strani: dejstvo, da dežela preživlja »dobo etničnih preobrazb«, s samo po sebi razumljivo perspektivo radikalne, čeprav dolgotrajnejše raznaroditve »drugorodnega« prebivalstva; zamenjavo duhovnikov »politikantov« z duhovniki, ki so »z nacionalnega vidika neoporečni«. Vendar je politična dejavnost, ki jo je bilo treba preprečiti, ostala docela nedoločena, kar je pozneje pripeljalo do ostrih nesoglasij. Zelo jasno je namreč razvidno, bodisi iz tedanjega tiska (Piccolo, Popolo di Trieste), bodisi iz samih poročil prefektur in državnega tožilstva, da se je uporaba slovenskega in hrvatskega jezika štela kot znak politične protinacionalne dejavnosti, ne glede na dejstva ali ravnanja posameznih duhovnikov. S tem v zvezi je značilno poročilo ministrstva za pravosodje in verske zadeve 30. maja 1931, kjer so povzete obtožbe dvanajstih duhovnikov iz tržaške škofije, ki jih je navedel državni pravdnik pri prizivnem dvoru v Trstu Mandruzzato, ko je zamahteval pri škofu njihovo odstranitev: »A) Aktivna iredentistična propaganda med drugorodnimi ljudstvi, pri kateri nemajhno število duhovnikov izrablja svoj položaj verskega pastirja; dejavnost, ki zbuja v samih prebivalcih, na katere ima kler močan vpliv, sovraštvo do italijanskega naroda in našega režima; B) odnose, ki jih nekateri duhovniki vzdržujejo z iredentističnimi centri onstran meje; C) predvsem pa: uporaba slovanskega jezika pri pridigah, pri verskih obredih, pri cerkvenem petju, pri učenju otrok katekizma; uporaba tega jezika, čeprav zasebno, z verniki zunaj cerkve; širjenje pobožnih knjig, katekizmov ali moralnih, verskih in misijonskih knjižic med verniki, spisanih v slovanskem jeziku; ustanavljanje verskih društev (Marijina družba), v katerih govore in molijo v slovanskem jeziku.« ⁸

Očitno je, da sta prvi dve obtožbi, to je že iz poročila razvidno, temeljito povezani s tretjo prav zato, ker se je vsakršen izraz navezanosti na lasten jezik in tradicijo štel kot politična, protinacionalna manifestacija.

Prav v tem vprašanju pa tržaška škofija ni hotela popustiti. Osebnost in miselnost mons. Fogarja, ki mu je bila tuja vsakršna nacionalistična togost in ki si je skladno prizadeval, ne glede na popuščanje v perspektivi, za zaščito cele vrste individualnih in lokalnih situacij, sta gotovo imela svojo težo. Toda

⁷ Faksimile dokumenta je v navedenem Klenovem delu, V, Va.

⁸ NAW, cit., 027407.

težo so prav tako gotovo imela tudi druga dovolj vidna stališča: *Folium diocesanum* vsebuje vrsto opozoril o pomanjkanju duhovščine in potrebi po povečanju novih nastavitev. Odstranitev množice slovenskih in hrvatskih duhovnikov bi ta že tako težaven položaj še poslabšala, saj bi tržaški škofiji odvzela ljudi, ki so bili edini sposobni skrbeti za duhovno pastirstvo zlasti na kraški planoti in v notranjosti Istre. In prav na tej liniji so vztrajale najbolj zagrizene skupine domačih fašistov in nacionalistov, ki jih je vlada pri teh prizadevanjih čedalje bolj odkrito podpirala, in ki so postopoma pridobile soglasje in podporo med samimi cerkvenimi dostojanstveniki in med italijanskim klerom v deželi. O tem zgovorno priča vedenje mons. Sirottija, apostolskega administratorja goriške škofije po odstopu nadškofa Sedeja, oktobra 1931, ko je odkrito podprl tisk v kampanji zoper škofa, dalje kritičnost in vztrajnost tudi v odkritem ovaduštvu nekaterih italijanskih študentov teologije v goriškem semenišču, stiki posameznih duhovnikov s koprskim fašijem in prijave o »protiitalijanski« usmeritvi mons. Fogarja, ter končno osamljenost, v kateri se je, kot kaže, znašel mons. Fogar nasproti drugim škofijskim hierarhijam v deželi. Natančne sledi in znake o tem najdemo že pri pozornem prebiranju *Folium diocesanum*, zlasti v govorih na posameznih zborovanjih škofijske duhovščine, ki vsebujejo vrsto pozivov k enotnosti, sporazumu, medsebojni ljubezni, mimo narodnostnih in jezikovnih razlik. To dokazuje navzočnost globokih razdorov in nesoglasij med samimi duhovniki. Dramatičen dokument o tem je govor mons. Fogarja italijanskim bogoslovcem v Gorici, navzlic temu, da je preišljen in oprezen.⁹ Po drugi strani pa je čedalje tesnejša povezava cerkvenih hierarhij z režimom slabila, če že ne rečemo izničila, vsak poskus resnejšega odpora v okviru lokalnih in omejenih okoliščin. Zavezništvo na državni stopnji, soglasna odobravanja režimskih »zaslug«, so dejansko osamili vsak poskus konkretne kritike in ga obsodili na neuspeh tembolj ker je bila vsaka kritika spričo splošne usmeritve svete stolice in cerkvenih hierarhij, že tako omejena le na taktično in metodološko področje.

Nasilna nacionalistična kampanja lokalnega fašizma, ki se je čedalje bolj stopnjevala v protislovanskem smislu, ne preseneča: v bistu ustreza miselnosti in kulturi meščanskega in malomeščanskega sloja, ki je v Trstu, tako kakor drugje po Italiji, sestavljal množično bazo fašizma. Potreba po ohranitvi kompaktnosti in kohezije v tem bloku je narekovala poudarjanje vseh tem in situacij, ki so utegnile zavreti njegov razpad: »izsiljevanje« italijanstva in nenehen nacionalističen *battage*, sta ustrezala prav temu smotru. Hkrati sta poskušala ovirati prebuditev in razširitev razredne zavesti ter nevarne povezave, ki bi spričo tega utegnili nastati med mestnim proletariatom, večinoma italijanske narodnosti, ter slovenskimi in hrvatskimi kmeti, k čemur je razločno težila ilegalna komunistična dejavnost. Jasno je, da je ta osnovna možnost izbire bila podvržena pritiskom in nadvladi vseh municipalizmov in topoumne nadutosti slojev in skupin, ki so desetletja gojili miselnost in kulturo vzvišenosti in paternalističnega zaničevanja okoliškega »kmetovalca«. To so bile skupine, ki so lastno kulturno šibkost in privilegije prikrivale na ta način, da so poskušale zbujati v množici neke vrste čustveno sublimacijo njenih frustracij in nesposobnosti v obliki domnevne vzvišene sfere patriotičnih in nacional-

⁹ Dokaj veren izvleček je v *Piccolo* 17. maja 1934.

nih idealizmov. Fašistična opredelitev za nasilno raznarodovanje, za etnično ter jezikovno nasprotstvo ni ustrezala samo režimskemu in razrednemu značaju fašizma, pač pa je pomenila tudi sprejetje stališč najbolj topoumnega domačega provincializma, katerega je fašizem sam gojil. Toda razvoj v tej smeri je vseboval nekakšno notranje protislovje in tveganje nemajhnega pomena: etnično in jezikovno nasprotje je namreč cepilo cerkveno organizacijo na dva dela in s tem prizadelo glavnega zaveznika — tako ga je namreč označevala vsa režimska cerkvena politika — v prizadevanjih za brzdanje in podjarmljanje ljudskih množic.

Tega argumenta, skrajno obrambne narave, so se dejansko poskušali oprijeti mons. Fogar in njegovi somišljeniki: vse kaže, da je prav ta obrambni argument odvrnil krizo, ali jo je vsaj odložil za precejšnje število let.

»Najmočnejša zavora v rokah države bo v tej deželi vedno Kristusova vera; če bodo verniki užaljeni spričo znanih prepovedi, bo država zgubila to nepogrešljivo zavoro.«

»Prepoved, ne po zakonu, temveč dejanska prepoved mladinskih deških društev je privedla do tega, da je duhovščina zgubila možnost prepotrebne verskega in moralnega vpliva na slovansko mladino v deželi; tako se je zgodilo, da je manjši del mladine zapadel pregrehi, se tajno pridružil komunizmu in je naklonjen tudi Orjuni. Če bi cerkev še popuščala, bomo priče pravemu verskemu in moralnemu razkroju slovanskega prebivalstva.«¹⁰

Te ugotovitve so bile potrjene v govorih samih predstavnikov slovenske duhovščine, ki so bili blizu mons. Fogarju. Karel Ukmar je takole zaključil ciklus pridig maja 1931:

»Spričo lažnivih govoric, ki krožijo v zvezi z našimi pridigami, moram povedati, da se italijanska država nima ničesar bati, pač pa si lahko od njih mnogo obeta. V pridigah ne oznanjamo prevratnih idej, prav nasprotno. V njih razlagamo dogmatične resnice naše svete vere, zabičujemo spoštovanje cerkvenih in civilnih oblasti, priporočamo ljubezen in pravičnost do vseh, zvestobo v izpolnjevanju dolžnosti, vztrajnost in vdanost pri prenašanju vsakdanjih križev. Dokler revež posluša in se drži teh naukov, dokler moli in poje v lastnem jeziku, napolnjujoč cerkev do zadnjega kotička, kakor ste videli v tem majskega mesecu, se nimate ničesar bati, to vam zagotavljam: to so in bodo najboljši italijanski državljani. Toda če bo to ljudstvo zadelo nekega dne nesreča, da bo zapustilo cerkev, ali še huje, da bo iz nje iztrgano, tedaj, vam povem, bojte se ga, kajti odšlo bo pomnožit trume orkana, ki grozi prevreči obstoječi družbeni red ne samo tukaj, temveč v vsej Evropi in na svetu.«¹¹

Ta dognanja je škof še močneje in vztrajneje potrdil v spomenici, ki jo je poslal puljskemu prefektu 15. avgusta 1935. Potem ko je nanizal vrsto nasilnih ukrepov in dejanj je takole zaključil:

»Naj Vaša ekscelencja presodi, kam nas bodo privedle te metode. Ljudstvo, ki ne gre več v cerkev, ker se tamkaj preveč zastruje pritisk na rodni jezik, nasprotuje državi in cerkvi in ne bo nikoli dajalo domovini dobrih državljanov ter ne bo ljubilo Italije. Danes so stvari takšne, da lahko zatrdno povem Vaši

¹⁰ Navedena spomenica mons. Fogarja državnemu tožilcu z dne 26. marca 1931, cit., 027572, 027568.

¹¹ Dokument je citiran v C. Schiffrer, Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista v »Trieste«, št. 58, nov.-dec. 1963, stran 5.

ekscelenci, da komunizem rovavi sredi dela istrskega prebivalstva, ki je že zapustil cerkev, ali pa jo zapušča iz zgoraj navedenih razlogov. Nikar naj Vaša ekscelencija ne reče kvesturi, da pretiram, kakor se je nekoč že zgodilo pod Njegovo ekscelenco Foschijem. Potem se je namreč sam prepričal o nasprotnem, ko je odkril, kaj se dogaja v dekanski občini v zvezi s komunistično propagando. V imenu ljubezni do domovine, ki odlikuje Vašo ekscelenco, Vas zaklinjam, da ponovno preverite vse vzroke tolikih opominov in svaril, izrečenih duhovnikom v veliko zgražanje vernikov... Če se Vaši ekscelenci zdi primerno, naj pošlje kopije te spomenice Njegovi ekscelenci Buffariniju Guidu ali načelniku vlade; s tem bi popolnoma soglašal, zakaj prepričan sem, da se njihove ekscelence ne bodo mogle odreči podpori Vaši ekscelenci, če bo šlo za popraviljanje nevzdržnega položaja, nadvse škodljivega domovini in režimu, kakršnega so ustvarili nekateri v veri, da je mogoče rešiti vse prek odprave zadnje slovanske besede, ali pa ker so zastrupljeni s sovraštvom do vere in se zato pod etiketo fašizma in raznarodovanja bijejo zoper cerkev. Namesto da bi dosegli, kar smo nameravali, asimilacijo Slovanov in njihovo ljubezen do Italije, dosegamo na ta način nasprotni učinek in potiskamo ljudi iz cerkve, komunizmu nasproti.«¹²

Ta utemeljitev ni bila taktična; taktičen je bil morda poudarek ne pa vsebina tega dokazovanja. Fašizem je v cerkvenih hierarhijah spoznal možnega zaveznika, ker so bile le-te za zavezništvo in za vlogo, ki jim jo je to zavezništvo prinašalo, sprejemljive. Gre torej za izid, ki ni pogojen samo objektivno, ki bi bil torej neodvisen od volje posameznikov. Vloga za vzdrževanje reda, ubogljivosti, vdanosti, spoštljivosti do socialnih hierarhij in oblasti je bila organska sestavina, predstavljala je sestavni del religije in krščanstva, kakršnega so zastopale italijanske cerkvene hierarhije. Tradicionalna religiozna posvetitev ideje o domovini in koncepta o realnosti naroda, sta sestavljala učinkovito podlago za vzajemni stik. Protislovje pa je dramatično in prodirno izbruhnilo v Julijski krajini, kjer je ubogljivost oblastem vsebovala nenehno nevarnost sprejetja ukrepov, ki bi zmedli, če bi bili pasivno uporabljeni, mrežo bogočastja in kompromitirali verodostojnost cerkve v očeh slovanskega prebivalstva. Mons. Fogar je to jasno razložil v številnih spomenicah, ne da bi se izogibal sklicevanju na naravno pravico slovanskih vernikov do uporabe rodne jezika. Toda gre za utemeljevanje, ki ga prav zaradi drugih premis o vlogi vere pri vzdrževanju reda in patriotizma, vedno spremlja priznanje zakonitosti asimilacijskega procesa in torej raznarodovanja »drugorodnih« ljudstev, čeprav naj bi se to uresničevalo postopoma in po zmerni poti. V spomenici državnemu pravdniku v Trstu, 26. marca 1931, je mons. Fogar jasno poudaril, da »verniki predobro vedo, da šteje cerkev rodni jezik za ljudsko naravno pravico... Če bi škof ali duhovnik popustil eni izmed navedenih postavk (uporaba slovanskega jezika v pastirskih opravilih) proti volji vernikov, tolikokrat izraženi samemu škofu, bi cerkve ostale prazne...«¹³ Toda hkrati je povedal s posebnim poudarkom:

»Vsi veliki državniki uče, da je za asimilacijo drugorodcev potrebno: a) predvsem napraviti iz njih lojalne državljane, opuščajoč tudi učenje jezika; b)

¹² Navedena spomenica, 027439-40.

¹³ Navedena spomenica, 027567-68.

učiti jih državnega jezika na tak način, da ga vzljubijo; c) vedno spoštovati njihove tradicije, ki ne nasprotujejo državnim interesom.«¹⁴

Med prebiranjem tega obsežnega dokumenta dobimo vtis, da gre pri škofu za neko vrsto globoke nedojemljivosti narave režima in vladajočih sil. Najbrž je ta vtis pravilen, vendar je le del celote: zakaj mimo te nedojemljivosti ostaja škofovo pojmovanje ujetnik vrednot, konceptov in miselnosti, ki mu ne glede na taktiko in previdnost, onemogočajo realno in radikalno načeti debato o fašističnem nasilnem postopku. Že vloga, ki je bila dodeljena veri, to je podpora »domovini«, vladi, državi, vloga za vzdrževanje reda in ohranjevanja socialnega sestava, je v temeljih spodkopavala vsako možnost resnega odpora režimskim ukrepom. Dne 5. aprila 1931 je mons. Fogar med blagoslavljanjem mestnih zastav pri Sv. Justu izjavil:

»Z današnjo blagoslovitvijo praporov julijskih mest namerava cerkev slovesno razglasiti obveznost zavesti, ki zadeva vse državljane brez razlike, in sicer da služijo s krščansko zvestobo domovini . . . Gospodje, ne pozabite nikoli: smo na mejah domovine, toda nismo na mejah cerkve, ki zahteva od vseh svojih sinov, razpršenih po vsem svetu, da so lojalni državljani in v svesti si svoje domovine — cerkve, ki daje državnim zakonom najvišjo avtoriteto, redu najboljša zagotovila, domovini največjo varnost. Na tem obmejnem ozemlju je pomembnost cerkve tem večja, ker je s svojo tisočletno izkušnjo dokazala, da zna povsod vzgojiti najboljše državljane domovine, tudi v najtežjih okoliščinah.«¹⁵

Nedvomno je mogoče v tem govoru zaznati vrsto opreznih razlikovanj: toda le-te so ostale nepopravljivo abstraktne, neizogibno podrejene in neuporabne. Ne samo zato, ker so se merile z nasprotno realnostjo in ker so se vrinjale v okolje, ki ni bilo razpoloženo, da jih sprejme in osvoji, temveč predvsem zato, ker je sama škofova misel sprejemala in predlagala vrednote in načela, v imenu katerih se je bil boj proti tem opreznostim in razlikovanjem, in v imenu katerih so bile zanikane. V maju 1927 je bila na Sveti gori pri Gorici svečana patriotska proslava. Samostanski gvardijan je ob tej priložnosti v navzočnosti mons. Fogarja imel govor. Gre za govor, ki je retorično napihnjem in ki se utegne dandanes kot dokument zdeti neuporaben in nečitljiv, vendar je iz njega razvidna razsežnost miselnosti in odnosa, ki sta omogočala vsakršen kompromis in popuščanje pri izvajanju fašističnega nasilja.

»Božansko hrepenenje, globoko kakor brezmejno prostranstvo, skrivnostno kakor globine oceana, se je vedno povezovalo s plemenitimi duhovi in se uteleševalo v velikodušnih prsih izbrancev, ki so spoznali celoten pomen domovine, ker so zaslutili njeno skrivnostno veličino in lepoto ter občutili njeno nadčloveško mogočnost in čar. Gre za hrepenenje, ki utegne imeti različne odtenke in izraze . . . toda v bistvu sloni na neuničljivem zakonu previdnosti, na ukazovalnem glasu matere narave. Zato pomenita brezbriznost ali nevtralnost do tega glasu pohabitev duše; boj ali delovanje proti temu zakonu sta enaka moralnemu samomoru, duševni izprijenosti. To patriotično čustvo je silno občutljivo in če ni razumljeno, ohromi človeško bitje, če ni gojeno in razvito po zdravih načelih vere in razuma, potisne državljana iz tira njegovega socialnega

¹⁴ Prav tam, 027570-571.

¹⁵ Vita Nuova, 11. aprila 1931.

poslanstva, ali ga celo pogubi... V zgodovini nad štirinajststoletnega obdobja je bila Italija napadana, poteptana, izkoriščana in oskrunjena, spremenjena je bila v področje eksperimentov in neskončnih egoističnih pohleпов ter političnih hrepenenj vseh človeških ras... Od tod trdna duša, značilna za domovinsko ljubezen italskih ljudstev, ljubezen, ki je povzdignjena v življenjsko načelo civilizacije v odpornosti proti povodnji divjih besov in plazov človeških in političnih vpadov, namenjenih zlomiti njeno etnično hrbtenico in ugasiti njenega duha... Iz tega nečloveškega spopada izvira v vsem sijaju Previdnost, ki je spremljala to dušo in sij vedno naraščajočega blišča, ki se je moral povzpeti nad osuplo občudovanje sveta; to razodetje je doseglo svoj vrhunec v svetovnem spopadu, svojo veličastno sprostitev pa v fašistični revoluciji.¹⁶

V tej perspektivi je treba gledati notranje razdore med škofijsko duhovščino, usmeritev mons. Sirottija, ravnanje nekaterih italijanskih bogoslovcev goriškega semenišča, pripravljenost drugih škofijskih hierarhov v deželi na popuščanje in kompromise, ne glede na osebne šibkosti in koristi.

Mons. Fogar razvija v svojih pastirskih pismih misel, ki naj bi privedla k pomiritvi, poglobljeni verski dejavnosti, spravi in omtvičenju strasti. Toda njegova misel je bila vseskozi protislovna, zakaj navzlic vsemu je bila tudi ta nosilec načel in vrednot, v imenu katerih se je opravljala silovita praksa nasilstva; zakaj navzlic vsemu je bila nesposobna dejansko sprožiti razpravo o načelih, vrednotah in okoliščinah, v katerih je bila cerkvena organizacija globoko zapletena.

Zadeva mons. Fogarja odpira vrsto vprašanj in kaže na kompleks protislovij, ki se v vsej svoji razsežnosti pokažejo ob izbruhu vojne in okrutnih epizodah, ki to vojno spremljajo; na dan pride namreč globoka kriza v verskih konceptih in pastirstvu, uklenjenem, objektivno uklenjenem v starodavne in vkoreninjene razredne in oblastne interese.

Prevedla Milica Kacin-Wohinz

¹⁶ V delu *Festa di eroi, Trieste-Gorizia nel XII annuale della guerra. Trieste 1927, stran 27.*

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

TRI PISMA O TIVOLSKI KONFERENCI LETA 1909

Franc Rozman

Iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem se je ohranilo sorazmerno malo korespondence, še manj je je doslej objavljene za širšo znanstveno uporabo. Doslej ni bilo znano nobeno pismo enega vodilnih slovenskih socialnih demokratov Etbina Kristana. V zapuščini Viktorja Adlerja v knjižnici delavske zbornice na Dunaju (Bibliothek der Arbeiterkammer der Arbeiter und Angestellte für Wien — Nachlass Viktor Adler) sta se ohranili dve pismi Etbina Kristana voditelju avstrijske socialnodemokratske skupne stranke Viktorju Adlerju, in sicer v zvezi s pripravami na tivolsko konferenco. Objavljamo obe pismi, ki smo jima priključili tudi pismo Ivana Mlinarja Adlerju, nanašajoče se ravno tako na tivolsko konferenco.

Ne da bi se na tem mestu hoteli podrobneje ukvarjati s problematiko sklicanja jugoslovanske konference in nastanka tivolske resolucije, je vendar treba opozoriti na ta problem, ki je zelo kompleksen in ga je treba gledati v širšem kontekstu vse monarhije ter v odnosu do stališč o narodnem vprašanju avstrijske socialnodemokratske skupne stranke. Politična kriza, ki je zajela avstro-ogrsko monarhijo ob aneksiji Bosne in Hercegovine oktobra 1908, se je odražala tudi v socialnodemokratski stranki, seveda pa še posebej pri socialnih demokratih jugoslovanskih dežel, saj je šlo za državnopravni akt, ki je prizadel nekaj milijonov po krvi in jeziku močno sorodnih prebivalcev teh predelov. Narodno vprašanje in njegov neposredni del, jugoslovansko vprašanje, je tako dobilo nove razsežnosti. Zatorej je povsem razumljivo, da so predstavniki vseh jugoslovanskih socialnodemokratskih strank začeli iskati skupen jezik in skupno razčiščevati kaj je sploh jugoslovanstvo. Važno je bilo namreč, da vse stranke privolijo, v isto stališče o jugoslovanstvu, obenem pa je bilo potrebno to stališče uskladiti tudi z avstrijsko socialnodemokratsko skupno stranko, ki so ji seveda pripadali. Sad teh prizadevanj je bila jugoslovanska konferenca, ki se je sestala 21. in 22. novembra 1909 v Ljubljani in sprejela svojo resolucijo, ki je v zgodovino prišla pod imenom tivolska.

Sočasno z aneksijsko krizo je potekala med češkimi in avstronemškimi socialnimi demokrati obravnava o reviziji brnskega programa, češ da je neustrezen in ga je treba spremeniti ter dopolniti. Vzporedno s to obravnavo se je razvijalo tudi gledanje slovenskih in hrvatskih sodrugov na narodnostno problematiko. Zlasti Hrvati so menili, da bodo skupaj s Čehi našli skupno formulo za reševanje narodnega vprašanja. Potreba po skupnem in enotnem narodnem programu je bila za JSDS in hrvatsko-slavonsko socialnodemokratsko stranko nujna tudi zato, ker so se bali, da se ne bi pogodili nemškoavstrijski in češki socialni demokrati v okviru dualistične koncepcije. V istem času pa so tudi skušali podpreti zmerno strujo pri Čehih okoli B. Šmerala, ki je bila naklonjena personalnemu načelu, podobno kot E. Kristan. V tem smislu so sprejeli tudi Rennerjevo koncepcijo o enotnem gospodarskem prostoru monarhije ter hkrati menili, da bo skupen jugoslovanski narod eden od odločujočih dejavnikov pri morebitni tripartitni ureditvi monarhije. Svojo vlogo so seveda igrali tudi projekti meščanskih strank, katerih politično delovanje se je po veleizdajniškem procesu na Hrvaškem in septembrskih dogodkih leta 1908 v Sloveniji, znatno okrepilo.

Idejo za sklic jugoslovanske konference so dali Hrvati, in sicer na svojem zboru stranke konec leta 1908. To misel je ponovil J. Demetrović v obravnavi na VII.

rednem zboru JSDS v Ljubljani 1. in 2. februarja 1909, ko je dejal, da »položaj posameznih delov v monarhiji ni vsem jasen. V dunajskem socialističnem tisku so se pojavili momenti, ki našim interesom niso ugodni. To se ni zgodilo namenoma, ampak zaradi nepoznavanja razmer. Mi nismo za dualizem, ne za trializem, ampak za osvoboditev narodov.«¹ Zbor je tedaj sprejel resolucijo, da izvršni odbor pripravi skupno konferenco, ki naj »omogoči enotne sklepe in enotno taktiko glede na vprašanja, ki izvirajo iz dejstva aneksije«.²

O samem pripravljanju konference nimamo natančnejših podatkov, niti ne o morebitnih problemih. Glasilo JSDS Rdeči prapor je sredi marca zapisalo, da je kot zadnja naznanila tudi na novo ustanovljena bosanska socialnodemokratska stranka, da se strinja s konferenco in izvršni odbor je 15. marca po referatu Etbina Kristana in po splošni obravnavi sklenil, da skliče konferenco za velikonočne praznike 11. in 12. aprila v Ljubljani. Predlagan je bil tale dnevni red: 1) Aneksija Bosne in Hercegovine in njene posledice, 2) Narodno in kulturno vprašanje Jugoslovanov.³ Kmalu nato je bila konferenca odložena, ker je bil za veliko noč sklican strankin zbor ogrske socialnodemokratske stranke.⁴ Posredi pa je bila tudi želja nemškoavstrijskih sodrugov, naj bi konferenco preložili kot je razvidno iz prvega, na tem mestu objavljenega pisma Adlerju. V pozni pomladi in poleti so se odnosi med Avstro-Ogrsko in Srbijo zaostrili in začetek konference je bil spet odgoden. Izvršni odbor jo je nato sklical za 31. oktober in 1. november.⁵ Toda konferenco so še enkrat preložili, to pot na 21. in 22. november, ko se je končno vendar sestala. Poslednjič so jo odložili zato, »ker so bili nekateri domači in zunanji delegati 31. oktobra in 1. novembra nujno zadržani«.⁶ Opozoriti je še na dejstvo, da se je konferenca sestala potem, ko so nemškoavstrijski in češki socialni demokrati že imeli svoja zbora.

Objavljena pisma nam omogočajo delen vpogled v zakulisje konference in nekatera nasprotja ter obojestranska taktiziranja so lepo vidna.

Pismo Etbina Kristana Viktorju Adlerju iz Ljubljane 12. oktobra 1909.

Werter Genosse!

Es tut mir ausserordentlich leid, dass Sie von der Veranstaltung unserer Konferenz zuerst auf indirektem Wege Kenntniss erhielten. Schuld daran sind unsere beschränkten Verhältnisse; während ich die nichtdeutschen Einladungen bereits versendet hatte, war unser Sekretär,⁷ der den zweiten Teil der Aufgabe übernommen hatte, noch nicht dazu gelangt, die deutschen Einladungen fertig zu stellen. Was nun die Konferenz selbst anbelangt hat unsere Exekutive beschlossen, sie auf den **21. und 22. November**⁸ zu verlegen, obwohl uns dies schwer fiel. Auf keinen Fall aber können wir auf die Abhaltung überhaupt verzichten. Die Exekutive wurde schon von unserem im Winter abgehaltenen Parteitag⁹ beauftragt, eine solche Konferenz unter allen Umständen in kürzester Zeit zu veranstalten. Aber noch lebhafter ist der Wunsch der kroatischen Genossen nach einer Aussprache und auch die bosnischen Genossen haben das gleiche Bedürfniss. Wir hatten die Konferenz schon für Ostern einberufen; auf Wunsch der deutschen Genossen wurde sie damals vertagt. Seit der Zeit

¹ Razprave VII. rednega zbora JSDS, Ljubljana 1909, stran 51.

² Prav tam, stran 7.

³ Rdeči prapor, št. 22, 17. marca 1909.

⁴ Rdeči prapor, št. 27, 3. aprila 1909.

⁵ Rdeči prapor, št. 104, 30. septembra 1909.

⁶ Rdeči prapor, št. 110, 14. oktobra 1909.

⁷ Sekretar izvrševalnega odbora JSDS je bil takrat Ivan Mlinar.

⁸ Podčrtano z modrim svinčnikom, kar je storil verjetno Adler sam; isto velja za vsa nadaljnja podčrtanja, kolikor ni drugače povedano.

⁹ Mišljen je VII. redni zbor JSDS v Ljubljani 31. januarja do 2. februarja 1909.

wurde die Einberufung aus Sarajevo, insbesondere aber aus Agram wiederholt urgiert. Aber auch wir selbst brauchen sie.

Ich habe für Ihre Bedenken gewiss Verständnis. Aber mit den Schwierigkeiten der nichtsüdslavischen Genossen wollen wir ja rechnen und gerade deshalb ist uns an Ihrer Teilnahme gelegen. Wir wissen, dass eine südslavische Konferenz nicht berufen sein kann, staatsrechtliche Reichsfragen zu erledigen; ja, wir wollen gerade darin den bürgerlichen Parteien unserer Länder entgegentreten, dass wir die Veranstaltung der staatsrechtlichen Aspirationen in ihrer Nutzlosigkeit klarmachen wollen. Niemandem von uns fällt es ein, unseren Nationalisten Vorspanndienste leisten zu wollen; ganz im Gegenteil. Aber eines brauchen wir vor allem: Wir müssen uns soweit verständigen, dass wir den Nationalisten gegenüber in Fragen, über welche man nicht schweigen kann, Übereinstimmung zeigen. Ich brauche Ihnen nicht zu erzählen, dass all dasjenige, was man als »Südslavische Frage« zusammenfassen kann, ganz abgesehen von staatsrechtlichen Tendenzen, gar nicht wenig kompliziert ist und eine Menge von Dilemmen aufweist, welche uns in der praktischen Arbeit täglich Schwierigkeiten bereiten. Selbstverständlich wird ja auch unsere Konferenz **vertraulich** sein und gedacht ist sie als Konferenz der **österreichischen Slovenen und Kroaten, der kroatisch-slavonischen und der bosnisch-herzegovinischen Kroaten und Serben**. Aber die Teilnahme der Genossen der übrigen Nationen wünschen wir, um sie über verschiedene Dinge *informieren* und andererseits sich von ihnen beraten lassen zu können. Es wird gewiss kein Beschluss gefasst werden, welcher ernste Schwierigkeiten bereiten könnte und die Öffentlichkeit wird nicht mehr erfahren, als sie unter allen Umständen erfahren darf.

Bemerken möchte ich noch, dass uns zwei Gründe die Abhaltung der Konferenz dringend erscheinen lassen: 1) Die liberalen südslavischen Parteien planen gleichfalls eine gemeinsame Tagung und es kann uns nicht passen, dass sie **vor**¹⁰ uns sprechen. 2) Die serbischen und bulgarischen Genossen bereiten eine »Balkankonferenz« vor und wir haben Gründe zu wünschen, dass, wir in Österreich-Ungarn vorher über einige Dinge vertraulich, wie gesagt-reden.

Schliesslich ist **noch**¹¹ ein Umstand da, welcher Sie wahrscheinlich interessieren wird. Vielleicht ist es Ihnen, sehr geehrter Genosse, nicht unbekannt, dass die **serbischen** Genossen an der Haltung der österreichischen Partei mehrfach Kritik geübt haben; ich hörte auch, dass in Belgrad die Absicht besteht, dem nächstjährigen **internationalen** Kongress gewisse Beschwerde zu unterbreiten. Ich bin weit davon entfernt, einen solchen Versuch zu überschätzen; immerhin meine ich, dass es besser wäre, wenn er unterbliebe. Und ich glaube, dass unsere Konferenz auch in dieser Richtung nützlich wirken kann.

Die Kroaten und die Bosnier haben ihre Delegierten schon nominiert. Ich muss sie nun von der Vertagung benachrichtigen. **Darin** werden sie sich **fügen**, weil es nicht abzuändern ist. Aber eine neuerliche Vertagung oder gar ein Aufgeben der Konferenz ist unmöglich.

Ich hoffe jedenfalls, dass insbesondere die deutschen, tschechischen und ungarischen Genossen die Konferenz beschicken werden; ich halte ihre Teilnah-

¹⁰ Podčrtal E. Kristan.

¹¹ Podčrtal E. Kristan.

me im gegenseitigen Interesse für notwendig. Wenn ich zur italienischen Konferenz gehen soll, würde es mich interessieren wo¹² sie stattfindet.

Mit besten Grüßen Ihr ergebener Etbin Kristan.

Pismo Mlinarja iz Ljubljane 20. oktobra 1959 V. Adlerju, oz. stranki.

Werte Genossen! Verehrlichte Executive!

Die Exekutive der südslavischen sozialdemokratischen Partei hat im Einverständnis mit den direkt interessierten Bruderparteien zu dem Einschlusse gekommen, dass in Anbetracht der politischen Entwicklung im Süden Österreich-Ungarns auch die Sozialdemokratie eine einseitliche Richtschnur zu finden hat, die für alle Parteiorganisationen bindend sein soll.

Akut ist diese Frage vornehmlich durch die Annexion des Okkupationsgebietes geworden, da die bürgerlichen Parteien mit den verschiedenen Reformplänen vor das Volk treten, die Sozialdemokratie dagegen in einer gemeinsamen Konferenz darüber noch nicht beraten hat und natürlicherweise ohne eine diesbezügliche vorherige Einigung eine einheitliche Stellungnahme zu den verschiedenen Fragen gänzlich ausgeschlossen sein könnte.

Zum zwecke der Beratung über die vorerwähnten Fragen wird eine **südslavische Konferenz**¹³ sämtlicher österreichisch-ungarischer und interessierter sozialdemokratischer Parteien **nach Laibach auf den 21. und 22. November 1909**¹⁴ einberufen, und wird hiemit Ihre verehrliche Organisation zur Teilnahme an derselben eingeladen, da sämtliche sozialdemokratischen Organisationen daran interessiert sind, wie sich zu der zuschaffenen Lage die südslavischen Organisationen stellen werden.

Eine Teilnahme Ihrer geschätzten Organisation ist daher von grosser Wichtigkeit.

In der angenehmen Erwartung, dass werte Genossen, uns die Teilnahme der Vertreter Ihrer Organisation ehstens bekanntgegeben werden wird, damit Ihnen die Teilnahmekarten zugeschickt werden können, zeichnet im Auftrage der Executive der südslavischen sozialdemokratischen Partei Mlinar.

Pismo Etbina Kristana iz Ljubljane 16. novembra 1909 Viktorju Adlerju

Sehr geehrter Genosse!

Soeben berichtete mir Genosse Mlinar, dass Sie einige Mitteilungen bezüglich unserer Konferenz wünschen und da beeile mich diesem Verlangen soweit es möglich ist, nachzukommen.

In der verflossenen Woche war Genosse Juraj Demetrović von der kroatischen Partei hier, welche folgende Tagesordnung proponiert:

¹² Podčrtal E. Kristan.

¹³ Podčrtal I. Mlinar.

¹⁴ Podčrtal I. Mlinar.

1. Die politische Lage und Sozialdemokratie
2. Die Stellung der Sozialdemokratie zur südslavischen Frage
3. Kartell der südslavischen sozialdemokratischen Parteien.

Als Referenten wurden beauftragt ad 1. Juraj Demetrović, ad 2. ich, ad 3. Vitomir Korać. Die Kroaten haben zum 1. Punkt eine Resolution beantragt, welche einleitend die absolutistischen und imperialistischen Tendenzen der Grossmacht kennzeichnet die wirtschaftliche Gemeinsamkeit als unseres Prinzip deklariert und schliesslich folgende politische Programmpunkte aufstellt:

1. Alle Südslaven in österreich-ungarischen Monarchie bilden trotz verschiedenen Benennungen eine einheitliche Nation mit einem nationalpolitischen Streben: **Nationale Vereinigung** aller Südslaven ohne Unterschied des Namens, der Religion und der Orthographie.

2. Sohin streben die Südslaven darnach, sich ohne Rücksicht auf künstliche, staatsrechtliche und politische Grenzen und auf besondere autonome Verhältnisse als Nation zu konstituieren, welche im Verbande einer staatlichen, durchaus demokratischen Föderation ein freies nationales Leben führen soll.

3. Um zu diesem Ziele zu gelangen, ist auf dem Boden der realstehenden politischen Formationen und Einrichtungen des gegenwärtigen dualistischen Österreich-Ungarn unermüdlich auf alle Demokratisierung der nationalen, politischen und administrativen Korporationen das einzig geeignete Mittel...¹⁵ Darnach wird der Kampf zur Eroberung des allgemeinen, gleichen, direkten Wahlrechtes für den ungarischen Reichstag, für den kroatischen, sowie bosnisch-herzegowinischen Sabor und für die österreichischen Landtage in die erste Reihe gerückt.

Meine Resolution, welche momentan noch in Agram ist, behandelt die kulturelle Seite südslavischen Frage und betont die Notwendigkeit einer gemeinsamen Schriftsprache der Südslaven.

Die Resolution Korać' kenne ich noch nicht; soweit ich informiert bin, will er ein südslavisches Bureau beiläufig eine Diminution des internationalen Bureau beantragen.

Nicht nur ich, sondern wir alle sind erfreut, dass wir gerade Sie auf der Konferenz begrüßen werden und ich wäre Ihnen dankbar, wenn Sie uns noch bekanntgeben würden, mit welchem Zuge Sie eintreffen, damit Sie jemand auf dem Bahnhofe erwarten könnte. Mlinar sagt mir, dass eventuell auch Gen. Renner mitkommt. Als Spezialist für die nationale Frage würde er selbstverständlich sehr herzlich willkommen geheissen werden.

Für die öffentliche Versammlung, welche jemehr als agitatorische Manifestation gedacht ist, würde das Thema »Die nationale Frage und die Sozialdemokratie« gewählt. Die vertraulichen Beratungen der Konferenz beginnen gleich nach der Versammlung.

Indem ich Ihnen namens der Executive nochmals für Ihr Kommen danke, verbleibe ich mit aufwärtigem Gruss Ihr ergebener E. Kristan.

¹⁵ Crtica v izvirniku.

O SLOVENCIH V AVSTRIJI OB ANŠLUSU

Alenka Nedog — Tone Zorn

V Arhivu Jugoslavije so se v fondu Narodne skupščine med gradivom kabineta ministra brez portfelja in narodnega poslanca dr. Mihe Kreka ohranili zanimivi dokumenti, ki osvetljujejo položaj med Slovenci na Koroškem ob priključitvi Avstrije k Nemčiji marca 1938. Glede na to, da obstaja zelo malo arhivskih virov za zgodovino Slovencev na Koroškem v obdobju med dvema vojnama, ker so avstrijski arhivi za to razdobje zaprti, objavljamo nekaj dokumentov, ki so spričo aktualnosti koroškega vprašanja zanimivi ne le za zgodovinarje, temveč tudi za družbenopolitične delavce, ki se ukvarjajo s tem vprašanjem. Razen dveh letakov so dokumenti klerikalnega izvora. Tajništvo Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v Ljubljani je pošiljalo dr. Kreku, enemu izmed prvakov slovenskega dela JRZ, razna poročila in obvestila, da jih je posredoval notranjemu ministru in klerikalnemu voditelju dr. Antonu Korošču ali pa tudi predsedniku vlade dr. Milanu Stojadinoviću.

Najprej objavljamo dva letaka, ki ju je tajništvo JRZ v Ljubljani prek Kreka posredovalo ministrskemu predsedniku kot komunistična letaka. Doslej nista bila znana. Zanimivo je, da sta bila napisana in razširjena že takoj prve dni po anšlusu. Tajništvo JRZ v Ljubljani je letak s podpisom Zavedni delavci posredovalo ministru Kreku že 15. marca 1938 s pripombo, da kroži po Gorenjskem, letak Akcijskega odbora slovenskih domoljubov pa 16. marca s pripombo, da so ga raztrosili v noči med 15. in 16. marcem v vasi Stražišče pri Kranju, in da izvira iz komunističnih vrst. Krek je prepisal letakov posredoval predsedniku vlade 23. marca 1938 s pripombo, da so ju izdelali komunisti in razširili v okolici Kranja.

Komunisti so torej izredno hitro reagirali na tako pomemben dogodek kot je bil anšlus, in sicer na temelju takrat že jasno izoblikovanega narodnoobrambnega programa KPS. Letak z naslovom Delavci, kmetje, vsi Slovenci in s podpisom Zavedni delavci je po vsebini sodeč vsekakor komunističnega izvora. Ujema se namreč s politično linijo manifesta ustanovnega kongresa KPS iz aprila 1937. Ta ni le opozoril na fašistično nevarnost, ki grozi slovenskemu narodu, temveč je tudi poklical vse sile, »ki jim je pri srcu usoda slovenskega naroda, da se združijo pred to nevarnostjo« in branijo domovino. Še stvarneje je ta linija nakazana v letaku CK KPJ Za mir, neodvisnost in svobodo, ki je bil razširjen po vsej Jugoslaviji konec marca 1938. V resoluciji prve konference KPS aprila 1938, ki se je ukvarjala predvsem z na novo nastalim položajem ob severni meji po anšlusu, pa so zapisali, da je to prvi Hitlerjev udarec po obstoju slovenskega naroda. Zaščito pred hitlerizmom lahko najdejo Slovenci le v svobodni, demokratični Jugoslaviji. Poudarili so potrebo po združitvi vseh demokratičnih in pozitivnih sil slovenskega naroda, od delavskih strank pa vse do iskrenih, domoljubnih množic JRZ in JNS. V objavljenem letaku najdemo poziv k združitvi ob skupnem narodnoobrambnem programu vseh skupin, ki so jih komunisti imeli za potencialne zaveznike v ljudskofrontnem, protifašističnem gibanju.

Letak Akcijskega odbora slovenskih domoljubov z naslovom Kljukasti križ na Karavankah, razkrinkuje zunanjepolitično usmeritev naslonitve Jugoslavije na države osi Stojadinović—Koroščeve vlade. Še posebej je uperjen zoper narodnostno politiko slovenskih klerikalcev od koroškega plebiscita dalje. Glede na vsebino in podpis lahko domnevamo, da letak ni komunističnega izvora. Takrat so namreč klerikalci kot tudi oblastni organi hitro nadeli komunistično nalepko vsemu, kar je bilo opozicijsko oziroma protirežimsko usmerjeno. Vsekakor bomo morali izvor drugega letaka še nadrobneje raziskati.

Delavci, kmetje, vsi Slovenci!

Hitlerjevski fašistični imperializem je protizakonito, z zvijačo in nasiljem uničil svobodo in samostojnost male Avstrije. Obkolil je Češkoslovaško in preži na naši severni meji.

Kaj bo sedaj? Vsi vemo za hitlerjevske načrte: »osvoboditi« Čeha, Slovence in med njimi bivajoče Nemce in priti na Jadransko morje. Za Avstrijo smo torej na vrsti mi!

Fašistična »osvoboditev« pa prinaša:

delavcu in kmetu (nemškemu in slovenskemu) bedo in glad in najhujšo diktaturo finančnih mogotcev;

podjarmljenim narodom najhujše izkoriščanje in narodno zatiranje (Slovenci v Italiji in na Koroškem)!

Za vse človeštvo pa vojni, ker čim močnejši je fašizem, tembolj je požrešen in hitreje bo udaril na druge male države.

Ali je že vse izgubljeno? Ne! Če bi v Avstriji vladala vlada, ki bi se opirala na ljudstvo in mu dala svobodo, če bi v Avstriji zatrli hitlerjevsko propagando, če bi Avstrija ne iskala pomoči pri Mussoliniju, ampak pri demokratičnih državah, če bi Jugoslavija in druge male države ne skočile Avstriji v hrbet in jo prodale Nemčiji, bi do anšlusa ne prišlo in mi ne bi imeli nemške vojske na Karavankah.

Slovenci!

Še je čas, da se branimo! Še je čas, da se rešimo sužnosti in sramote! Še je čas, da se rešimo vojne! Konec mora biti politike klečeplazenja in narodnega izdajstva. Slovensko delavstvo vidi edino rešitev v sledečih ukrepih:

Konec naj bo bratenja z nemškim fašizmom!

Prvi uspeh našega prijateljstva z Nemčijo je, da imamo Hitlerja na meji, Francija in Anglija nam pa ne moreta pomagati, če se proti njim vežemo s Hitlerjem. Ni res, da nas bo prijateljstvo z Nemčijo rešilo, kakor Avstrije ni. Volk in ovca ne moreta sklepati prijateljstva.

Zatre naj se hitlerjevska propaganda v Sloveniji in ostali Jugoslaviji!

Ta propaganda bo sedaj še hujša in pripravlja Hitlerju pot v Slovenijo. Nikogar naj se ne preganja radi boja proti hitlerizmu!

Utrdi naj se naša severna meja in ukrene vse za vojaško obrambo Slovenije in Jugoslavije.

Takoj naj se sklene trdna gospodarska politična in vojaška zveza s Francijo, Čehoslovaško in drugimi branitelji miru! in utrdi naj se Mala antanta. Samo taka zveza lahko Nemčijo drži v strahu.

Uvede naj se demokracijo v državi!, da bo ljudstvo sodelovalo v politiki in se lahko branilo proti tujcem in izdajalcem. Samo v svobodi živeč narod se lahko brani pred fašističnimi napadalci.

To so zahteve delavstva v Sloveniji. Avstrijski proletariat je enotno podprl Sušnikov boj za neodvisnost Avstrije. Tako bomo tudi slovenski delavci do zadnjega branili našo slovensko domovino in skupno državo Jugoslavijo, ki mora postati branik svobode in miru na Balkanu. Zato delavstvo zahteva, da vlada te zahteve izpolni! Če tega noče, ali ne more storiti, če noče spremeniti svoje zunanje in notranje politike,

potem pozivamo slovenska ministra
Korošca in Kreka

da izstopita iz vlade, ki ne more braniti interesov slovenskega naroda. Vsak izgovor, da bo potem še slabše, je smešen, ker Slovenci v slabšem položaju, kot smo, ne moremo biti!

Slovenci!

Branili se bomo in pomoč in zaščito bomo dobili le, če bomo resnično
Enotni vsi Slovenci!

Mi slovenski delavci ne bomo nehali klicati, da naj bo konec malenkostnih sporov in razprtij med nami. Zopet pozivamo vse slovenske demokratične skupine: SLS,¹ socialiste, krščanske socialiste, Slovensko vas,² kmečko delavsko gibanje, SDS³ in levičarje, da se združimo na skupnem programu! Ta slovenska demokratična skupnost naj z vsemi ostalimi, ki se hočejo boriti proti nemški fašistični nevarnosti skupno nastopi za obrambo slovenskega naroda, za obrambo svobode in miru!

Kdor to enotnost vseh Slovencev preprečuje in razbija, je Juda Iškarijot slovenskega naroda.

Slovenci!

Socialisti, levičarji, krščanski in narodni socialisti! Nam prinaša fašizem največjo sužnost! Združimo se! Strnimo svoje vrste in bodimo prva četa v boju slovenskega naroda proti fašizmu, narodnemu zatiranju in vojni!

Nočemo prijateljstva s fašističnimi napadalci, Nemčijo in Italijo! Naj živi bratska zveza s Čehoslovaško, Francijo in drugimi branilci miru!

Naj živi enotnost vseh Slovencev!

Hitler, roke proč od Slovenije!

Slovenci, branimo se!

Zavedni delavci

Národno izdajstvo! Kljukasti križ na Karavankah!

Vlada slovenskih klerikalcev nam je pred leti ob plebiscitu s svojo upravno nesposobnostjo in brezglavo politiko zapravila slovenski Korotan. To je bil eden največjih grehov nad slovenskim narodom, greh, ki je spravil zibelko slovenstva pod tujčevo peto, ki je dal Nemcem prosto roko za dokončno ponemčenje Koroške in ki je Karavankam odvzel pomen mogočne mejne obrambne črte.

Ta nepopravljivi poraz, ki smo ga doživeli 10. oktobra 1920 po zaslugi klerikalcev, ne bo nikoli pozabljen, pa naj ga slednji še tako skrbno prikrivajo s hinavsko krinko braniteljev slovenstva. Tako kakor tedaj, se je tudi sedaj politična sprememba v Avstriji, ki je območje kljukastega križa razširila prav do naše severne meje, izvršila s pritiskom in odobrenjem dr. Korošca, velikega mojstra slovenskega klerikalizma.

¹ SLS — mišljeni so privrženci stare SLS, ki niso soglašali z vstopom SLS v vsedrjavno režimsko JRZ.

² Slovenska vas je bilo glasilo kmečkega gibanja dr. Lončarjeve smeri, ki se je v svoji dejavnosti naslanjalo na Hrvatsko seljačko stranko.

³ SDS — Samostojna demokratska stranka je začela v Sloveniji ponovno oživljati svojo dejavnost v zadnjih letih pred vojno kot nekakšna disidentska skupina JNS, ki ni soglašala s politiko vodstva.

Mogočen steber nemškega mostu do Jadrana prek našega narodnega telesa je skoraj dograjen. Usodna politika dr. Stojadinovića pripravlja tla nacizmu, izloča Jugoslavijo iz občestva demokracije in jo tira v protislovanski tabor. Dr. Korošec je eden izmed glavnih podpornikov te pogubne vladne politike. Predsednik vlade je posetil Rim — gotovo z vednostjo in soglasjem dr. Korošca! — ali je tam kaj dosegel za naše zatirane sonarodnjake? V ničemer se ni olajšala njihova težka usoda! Dr. Stojadinović je šel s pritiskom dr. Korošca v Berlin, kjer je našo državo ponudil za pripravo nemškemu nacizmu.

»Kri ni voda« je zmagoslavno zapisalo glasilo JRZ »Samouprava«, pozdravljajoč zasužnjenje Avstrije, nje ljubljanski tovariš »Slovenec« pa hinavsko jadikuje nad slovenskim Korotanom novih gospodarjev Avstrije. Treba se je spomniti časov, ko je isti »Slovenec« radostno pozdravljajal pobjo in pokolj avstrijskih delavcev,¹ edinih braniteljev avstrijske neodvisnosti in z dopadanjem gledal nove oblastnike, ki jim je zapovedoval kardinal Innitzer. Ves svet ve, da se položaj koroških Slovencev tudi pod vlado kardinalovih eksponentov ni prav nič zboljšal, dasi so imeli naši klerikalci polna usta hvale za črno dunajsko vlado.

Šele zdaj je »Slovenec« bridko zaplakal, toda ne zaradi zmede naših rojakov, v Avstriji, marveč nad izgubljeno postojanko papeškega Rima. Svojo žalost nad izgubo, ki je zadela vatikansko politiko, licemersko zavija v ponarejeno skrb za usodo našega naroda.

Stojadinovićeva in Koroševa politika je razbila Malo antanto, oslabila Balkansko zvezo ter uravnavala našo državo v smer diktature. Kljukasti križ na Karavankah pomeni za Slovence stalno grožnjo in nevarnost. Za oboje je dal pristanek dr. Korošec. Glasom nacističnega programa je za bližnjo bodočnost na vrsti Slovenija, ki jo nacisti štejejo deloma za nemška narodna tla (deutscher Volksboden), deloma za nemško kulturno področje (deutscher Kulturboden). Iz teh razlogov zahtevajo nacisti našo zemljo za Veliko Nemčijo in jemljejo Hitlerja že danes za »führerja« naših pokrajin in njih prebivalstva.

Nacizem je napravil važen korak naprej in pot sta mu zgladila Stojadinović in dr. Korošec, ko sta dala pristanek na usodno razširjenje nacističnega vpliva v Avstriji. S tem je naša ožja domovina Slovenija neposredno izpostavljena pohlepu in besu nemškega nacizma. To izdajo slovenstva in države mirno gleda in potrjuje sin slovenske matere dr. Korošec, ki mora čez drn in strn za Stojadinovićem, da obdrži ministrski stolec, ki mu omogoča borbo proti poštemnim domoljubom. Za neomejeno oblast v Sloveniji je dr. Korošec izdal svoj narod in mu na severni meji postavil dednega sovražnika, ki od pamtiveka hlepi po slovenski zemlji.

Bolestno hrepenenje dr. Stojadinovića po diktatorstvu in Korošca po samovladi v Sloveniji je naša država plačala z razvrednotenjem zavezniških pogodb in postala odvisna od dobre volje dveh nasilnikov, ki ji strežeta po življenju. Dr. Stojadinović in dr. Korošec sta dednim sovražnikom Jugoslavije odprla pot, osramotila sta nas pred vsem svetom, ko sta nas pritirala v družbo, o kateri je znano, da ne spoštuje pogodb in ne drži dane besede.

¹ Gre za vstajo avstrijskega proletariata februarja 1934, ki je bila v krvi zadušena s strani klerofašistične Dollfusove vlade.

² Glej poročila v Slovincu o dogodkih v Avstriji od 13. do 17. februarja 1934, zlasti članek Kdo so krivci državljanske vojne. Slovenec, 16. februarja 1934.

Naš narod obsoja to nevredno mešetarstvo in iz dna duše odklanja novo politično smer, ki sta jo državi odkazala izdajalca demokracije in slovenstva dr. Stojadinović in dr. Korošec!

Akcijski odbor slovenskih domoljubov

Objavljenima letakoma se v zbirki dr. Kreka pridružujejo še nekateri. Predvsem je tu vrsta dopisov in brzojavk slovenskih občin in društev iz osrednje Slovenije z opozorili, da je z anšlusom nastopil trenutek za priključitev južne Koroške Jugoslaviji ali pa za zagotovitev narodnih pravic koroškim Slovencem in gradiščanskim Hrvatom. Poleg tega je po anšlusu obiskala jugoslovanskega ministrskega predsednika dr. Milana Stojadinovića, predsednika senata in skupščine ter notranjega ministra dr. Antona Korošca delegacija narodnih združenj koroških emigrantov ter predlagala naj Jugoslavija uradno zahteva priključitev slovenskega dela Koroške; izročena je bila tudi spomenica Kluba koroških Slovencev z zahtevami v tem smislu. Stojadinović je v odgovoru nakazal možnost, da bi Jugoslavija v zamenjavo za nekatere kraje na Koroškem odstopila Nemčiji ozemlje severno od Maribora s Šentiljem. Delegacija je tak predlog odklonila. Dalje je poslala skupina poslancev interpelacijo predsedniku skupščine in predlagala, naj se skupščina javno zavzame za priključitev slovenske Koroške Jugoslaviji. Nekateri poslanci pa so izrecno zahtevali, da se koroško vprašanje reši v tem smislu in da se vlada izjavi o tem vprašanju. Podobne zahteve so bile izrečene tudi v senatu.

Vendar cenzura ni dopustila, da bi tisk o tem karkoli poročal, niti ni bila vlada voljna dati jasnega odgovora (Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 do 1941, Ljubljana 1966, stran 137). Tako je ostala javnosti neopažena tudi vrsta dopisov (pisem) in brzojavk posameznih slovenskih občin in društev iz marca 1938 o koroškem vprašanju dr. Mihi Kreku, ki jih je po prejemu posređoval predsedniku jugoslovanske vlade. Pisma s to zahtevo so prišla iz tehle občin: Ježica pri Ljubljani (16. marca 1938), Šmarje pri Ljubljani (18. marca je bilo pismo objavljeno), Dobrunje (18. marca), Dol pri Ljubljani (19. marca), Podgorica (20. marca), Št. Jošt (20. marca), Vrhnika (21. marca), Prevalje (21. marca), Slivnica — Žalna (22. marca), Račna (22. marca), Horjul (22. marca), Polhov Gradec (23. marca). Iz dopisa dr. Kreka dr. Stojadinoviću dne 20. aprila pa je videti, da sta podobni pismi poslali tudi občini Št. Vid nad Ljubljano in mestna občina Ptuj. Vsa pisma poslana iz ljubljanskega okraja (sreza) so enako formulirana ter se enako kot prevaljsko zavzemajo za priključitev slovenskega dela Koroške Jugoslaviji. Od društvenih intervencij so v arhivu dr. Mihe Kreka dostopna tale pisma: sekcija jugoslovanskega učiteljskega združenja za dravsko banovino ter nekaterih sreskih društev tega združenja sprejetih v Kočevju (21. marca), Kamniku (22. marca), Murski Soboti (22. marca) in v Radovljici (brzojavka z dne 21. marca). Ohranjenih je tudi več pisem pododborov jugoslovanskega profesorskega društva iz Celja (14. marca), Novega mesta (16. marca, to pismo je bilo objavljeno), Murske Sobotě (16. marca), profesorskega društva prve državne realne gimnazije v Ljubljani ter državne učiteljske šole v Ljubljani (obe 17. marca). Dne 14. marca je poslalo enako pismo Slovensko društvo v Ljubljani. V razliko od pisem omenjenih slovenskih občin so se ta pisma oziroma brzojavke zavzemale za dosego mednarodno zagotovljene zaščite obeh naših manjšin v Avstriji, za koroške Slovence in gradiščanske Hrvate. Enako pismo je 15. marca poslala še Pevska zveza v Ljubljani ter enako društvo iz Ježice, pridružila pa se je obema društvoma še vrsta podružnic narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda (osrednji odbor v Ljubljani ter podružnice iz Radeč pri Zidanem mostu, Moravč, Gradišča, Laškega, Vrhnike, Križevcev pri Ljutomeru in Šoštanj). Podobna pisma (brzo-

javke) so poslale še tele organizacije: pododbora kluba koroških Slovencev na Jesenicah in v Celju, društvo Tabor, podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda, Branibora in narodne odbrane v Celju, sekcija Jugoslovanske ženske zveze v Ljubljani, osrednji odbor narodnoobrambne organizacije Branibor v Ljubljani, Sokol iz Trbovelj, klub koroških Slovencev, Sokol, Kolo jugoslovanskih sestara ter prosvetno društvo iz Dravograda pa so poslali poziv Rešite Koroško.

Posebno pismo so poslala tudi društva slovenskih študentov na ljubljanski univerzi. Pismo je apeliralo na jugoslovansko vlado, naj z »moralnimi in fizičnimi sredstvi obvaruje slovensko kulturo in narodno ozemlje Slovencev na Koroškem« z isto pravico, kot se sklicujejo Nemci, češ da »so prišli osvobodit svoj narod iz suženjstva, moramo mi zaščititi slovenski narod...« Pismo so podpisala tale akademska društva: akademska sekcija za izpopolnitev univerze kralja Aleksandra, Akademsko zveza, Danica, Zarja, Savica, Straža, Kladivo, Cirilsko društvo, Edinost, Narodni akademski klub in Slovenski klub. Zahtevo po revindikaciji slovenskega dela Koroške je takoj po anšlusu (14. marca) s posebnim pismom zahteval Klub koroških Slovencev, podobno zahtevo pa sta poslala še Klub koroških Slovencev v Mariboru in Orjen v Trbovljah. Tajništvo JRZ je 27. aprila 1938 pisalo dr. Antonu Korošču, da se je pred štirimi dnevi (24. marca) oglasil v tajništvu stranke dr. Franc Gržina z vprašanjem, kakšno stališče zastopa stranka v zadevi koroških Slovencev, ki so prišli pod Nemčijo. Vendar na vprašanje ni dobil odgovora, pač pa mu je tajnik stranke naročil, naj pripravi zadevni predlog. Predlog, ki ga objavljamo, je poslalo tajništvo JRZ dr. Korošču kot predsedniku banovinskega odbora stranke. Ko je dr. Krek posredoval Gržinov dopis dr. Korošču, je pripisal: »Jaz sem bil mnenja, naj nič ne odgovore dokler Vas ne vprašajo.« Vse kaže, da je resolucijo o koroškem vprašanju sprejel tudi občni zbor Legije koroških borcev; na to kaže poročilo o zboru objavljeno v Slovenskem Narodu 4. aprila 1938, iz katerega pa je cenzura iztrgala odstavek o predlogih in resolucijah občnega zbora.

Zaradi vsebinskosti povzemamo iz gradiva dr. Mihe Kreka še tri dokumente. Prvi je poročilo, ki ga je poslalo tajništvo JRZ 6. maja 1938 dr. Kreku in ki ga je sprejemnik posredoval načelniku političnega oddelka ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu. Gre za zanimiv dokument, ki ob nadrobnostih opozarja predvsem na splošno ozračje, v katerem je po marcu 1938 živel slovenska manjšina. Omenimo naj, da gre pri učitelju, ki so ga nacisti prestavili iz Globasnice v zgornjekoroške Tifriče — Tigring za Luko Viternika. V poročilu graške slovenske čitalnice z dne 8. maja 1938 pa je treba popraviti podatek, da je Alois Maier-Kaibitsch postal po anšlusu deželni svetnik in ne deželni glavar. Dr. Krek je vsa tri poročila posredoval jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu.

Gospod minister!

Spričo sprememb na teritoriju koroških Slovencev in gradiščanskih Hrvatov apeliramo na Vas, da dosežete izpolnitev mednarodno zajamčene zaščite teh naših manjšin, če že ne bi bilo mogoče izpremeniti meje v korist naše države.

V Novem mestu, 16. marca 1938

Predsednik:

Logar Janez
prof.

Tajnik:

Žig
podpis nečitljiv

Šmarje, dne 18. marca 1938

Blagorodni gospod minister!

V trenutku, ko je nemški narod dosegel cilj, da je v eni državi združil brate iste krvi, pa občutimo mi Slovenci, pretežno bol, ko ta Velika Nemčija trga od našega naroda del našega naroda, ki je zvezan z nami nič manj, kakor avstrijski Nemci z ostalimi Nemci v rajhu. Nevarnost, da izgubimo zibelko naših svetinj, brate, ki so dvajset let po plebiscitu še upali, da z juga pride svoboda, ki je prišla do tistega viška, ko v slehernem od nas kliče srce: Zdaj morajo postati svobodni tudi naši bratje in sestre ob Dravi in pri Gospe Sveti, ki so vžili najmanj svobode.

V imenu vsega prebivalstva občine Šmarje pri Ljubljani Vas, gospod minister, prosim, da zastavite vse sile za usodo naših bratov in sester onkraj meje.

Prejmite, gospod minister, tudi ob tej priliki izraze našega vdanega spoštovanja.

Žig

Župan: Škrjanc Anton

Prepis

TAJNIŠTVU

JUGOSLOVANSKE RADIKALNE ZAJEDNICE

V

LJUBLJANI

V smislu osebnega razgovora z g. tajnikom Tomažičem, si podpisani kot pooblaščenec tukajšnjega banovinskega odbora JUGOSLOVANSKE NARODNE STRANKE (Hodjerove), dovoljujem vljudno vabiti vc. naslov na anketo o stališču, ki naj ga Slovenci zavzamemo v vprašanju naše narodne manjšine na Koroškem in tudi o stališču do naše lastne narodne usode v bodočnosti z ozirom na priključitev Avstrije k Nemčiji.

Nameravani sestanek ima popolnoma nadstrankarski namen in je izrazito splošno narodnega pomena.

Dovoljujem si še pripomniti, da so za obravnavanja tega vprašanja poklicani predvsem predstavniki naših političnih skupin in že zaradi politične narave vprašanja samega, zlasti pa zaradi okolnosti, da groze posameznim društvom ali osebnostim morebitne sankcije, če bi to vprašanje načele in slednjič tudi zaradi tega, ker predstavljajo naše pol. stranke vzete v celoti — javno mnenje naše ožje domovine.

V predmetni zadevi sem stopil v stike tudi s predstavniki ostalih pol. strank, ki so se izjavile za sodelovanje s pridržkom, da bodo vabljene vse naše politične stranke.

Naprošam vc. naslov, da me izvoli obvestiti o svojem sklepu v tej stvari na spodnji naslov ter za istočasno sporočilo o svojih eventualnih željah glede dneva, časa in kraja nameravane ankete.

Ljubljana, 25. aprila 1938

Z odličnim spoštovanjem
Dr. Franc Gržina
Lj. Celovška cesta 44.
Dr. Gržina l. r.

B
II/1129

Ljubljana, dne 6. 5. 1938

Gospod minister!

Zglasila se je pri nas dobra naša slovenska gospodična s Koroškega in nam povedala o razmerah na Koroškem sledeče:

Zelo se že pozna po Anschlusu nemški duh. Nacionalni socializem in Hitlerjev pokret v Nemčiji nista prijazna katoličanstvu in isti duh v obilni meri veje tudi v Avstriji in to občutijo posebno koroški Slovenci, ki so mehak in katoliški veri globoko vdan narod. Za živahno slovensko kulturno in prosvetno delo ter za obstoj slovenskega življa na Koroškem imajo največjo zaslugo slovenski katoliški duhovniki, ki so znali pod težkimi prilikami, ki so že pred Anschlusom vladale v Avstriji držati zveze z narodom in ga hrabriti.

To dobro čutijo Nemci in nemčurji na Koroškem, ki so dobili sedaj močno moralno oporo v hitlerjanstvu in znali so zadeti Slovence na najbolj občutnem mestu. Ubiti hočejo v narodu zaupanje do duhovnikov in delajo to na najgrše načine s tem, da obrekujejo dobre slovenske duhovnike in jih dolže najgrših moralnih dejanj (gospod kaplan Nagele,¹ dr. Blümel,² gospod Millonig³ — tajnik Karitas). Pri dr. Blümlu in g. Millonigu so napravili hišno preiskavo in ker drugega niso našli, so odnesli vso osebno pošto ter pravijo sedaj, da so bila to samo ljubavna pisma. (Oba gospoda sta duhovnika.) Nemci se pri tem drže pravila »Obrekuj, nekaj bo že ostalo.«

Gospodu župniku msgr. Podgorcu⁴ so odnesli pri hišni preiskavi vso zlato valuto, ki jo je imel od Mohorjeve družbe. Pritožba, ki je bila menda narejena, ni našla nikakega odziva.

Da bi naše ljudi — Slovence na Koroškem še bolj zadeli, nameravajo premestiti vse slovenske duhovnike na nemške fare. V vsej Koroški je bilo nekaj slovenskih učiteljev, ki so jih prestavili na nemške šole. Eden takih je bil v Beli pri Beljaku, kjer je bil že desetletja tam učitelj, pa je moral iti na popolnoma nemško šolo na Gor. Koroško. Drugi tam je bil v Globasnici, ki je tudi prestavljen na Gor. Koroško.

Pred plebiscitom se je vršila tudi po Koroškem med Slovenci huda propaganda. Sledile so groznja grožnji in so bili v tem posebno pridni nemčurji, domačini, ki so pozabili, da so bili še njihovi starši Slovenci. Neka taka nemčurka je grozila našemu fantu: »Čuje se, da bo jugoslovanska vojska prišla in zasedla Koroško. Za take govorice ste odgovorni Slovenci. Če se bo še kaj takega govorilo, Vas bomo zaprli.« Take govorice pa so širili Nemci in nemčurji sami, da so potem lahko hujskali in grozili.

Za plebiscit je bilo od oblasti določeno, da dobi v obmejnih conah (cona A in B) vsaka hiša takoimenovani »Gutschein«. Nanj so dobile potem hiše, ki so glasovale za Hitlerja živila in drugo potrebno za življenje.

Nekatere slovenske družine so potem vprašale, če bodo kaj dobili, pa so jim rekli Nemci: »Mi smo se bojevali in mi bomo dobili. Nam je vse to dolo-

¹ Matija Nagele.

² Dr. Rudolf Blümel.

³ Filip Millonig.

⁴ Valentin Podgorc.

čeno. Kar mi vam damo, to samo sebi odtrgamo.« Tako se je izrazila proti slovenskemu človeku neka nemčurka. Tako pravijo tudi drugi nemčurji. Koroški Slovenci dobro čutijo, da bo hitlerjevska Nemčija delala z njimi tako tudi v gospodarskem oziru in jim metala samo drobtinice, ki bodo njim ostajale.

Koroški Slovenci imajo navado, da za Veliko noč zažigajo kresove. Spomladi počistijo travnike in gozdove in nabrano grmovje, listje in drugo spravljajo na kupe, ki jih potem za Veliko noč zažgo. Letos so po vsej Koroški hitlerjevci slovenskim ljudem te kresove zažgali na Hitlerjev plebiscit.

V Libučah je dan pred plebiscitom grozil nek hitlerjanec slovenskemu fantu, češ če toliko in toliko odstotkov (koliko ne vemo) Slovencev ne bo glasovalo za Hitlerja, bomo takoj segli po Slovencih.

Hiše, kjer imajo kakega rejenca dobivajo od države gotovo podporo. Neka slovenska družina ima dva rejenca, pa ni dobila niti enega groša, medtem ko je vsaka nemška družina dobila za rejenca obleko, živila in tudi denar.

Vse slovensko prosvetno delo sedaj stoji in čaka, kaj bo. Nemška prosvetna društva pa pridno delajo in so vsi šoloobvezni otroci pa tudi manjši vpisani v »Hitlerjugend«. Faktičnega pritiska sicer ne izvršujejo nad slovenskimi otroci, toda je pa močan moralni pritisk, ko je vsak Slovenec in vsaka slovenska družina takoj prizadeta materialno na en ali drug način, če se njihovi otroci ne organizirajo. Za najmanjše otroke, ki še ne hodijo v šolo se ustanavljajo nemški otroški vrtci in iz teh otroških vrtcev bodo prišli vsi slovenski otroci ponemčeni. Gospod Zwitter, dolgoletni neumorni delavec pri Koroški prosvetni zvezi je odšel sedaj v Nemčijo in bo zlasti med nemško-poljsko narodno manjšino pregledal, kako tam delajo prosvetno, da bodo tudi koroški Slovenci začeli, kolikor jim bo seveda dovoljeno.

Močne trdnjave slovenstva na Koroškem so bili tudi slovenski kuharski tečaji, ki so jih prirejali po slovenskih krajih. Ti tečaji so sedaj ogroženi, ker jih oblasti, kot je znano ne bodo rade dovoljevale. Prirejajo pa zelo pogosto, enega za drugim po slovenskih občinah nemške kuharske tečaje, ki so za obiskovalke popolnoma brezplačni. Slovenski kuharski tečaji pa ne uživajo nikake podpore od oblasti.

Še to-le o slovenskih duhovnikih:

Celovski gospod škof si ne upa več z dekretom nastavljati in prestavljati duhovnikov, ker so tudi v njegovo oblast posegli že hitlerjevci. Izjavil pa je gospod škof, da nobenega duhovnika, ki bi se pregrešil količkaj proti novemu režimu, ne bo ščitil.

Marijine družbe in Marijini vrtci, kjer so se zbirala slovenska dekleta in slovenski otroci, ne smejo imeti nikakih zborovanj več, ne na prostem, ne v dvorani, pač pa smejo imeti samo izključno svoje shode v cerkvah. V nasprotnem slučaju bi jim takoj grozila prepoved. Vsak duhovnik se pa boji pridigovati v cerkvi, ker so povsod špijoni, ki pazijo na vsako duhovnikovo besedo. Mnogi slovenski duhovniki pridigajo v cerkvi na ta način, da si pridigo preje napišejo na list in jo čitajo. Zgodilo se je že, da je bil duhovnik ovaden, da je pridigal to in ono, pa je mogel dokazati samo s pisano pridigo, kaj je govoril. V Pliberku npr. je neka nemčurka, ki nikdar ni prestopila praga cerkve, toda sedaj pa gre vsako nedeljo v cerkev k pridigi in ko je konec pridige gre takoj ven. Vsak dobro ve, da samo špijonira.

Naduti nemški vojaki, kot tudi hitlerjanski, fantje in tudi dekleta ne pustijo nobenega katoliškega duhovnika in nobene redovnice tudi na cesti ali v vlaku na miru. Zabavljajo čez duhovnike, jih sramote, se norčujejo iz njih in človek mora biti v dno srca žalosten, ko posluša in gleda take izpade sovraštva proti vsemu, kar je katoliškega.

Ob času Hitlerjevega rojstnega dne je morala vsaka najmanjša gorska bajtica razobesiti zastavo s kljukastim križem. Po vaseh so hodili špijoni in gorje vsakomur, ki ne bi imel zastave. Zastavo si je seveda vsak moral kupiti sam. Na velike parade, ki so bile v Celovcu ob času Hitlerjevega obiska v Celovcu in ob času njegovega rojstnega dne, so se vozili ljudje trumoma, ker se je vršila od hiše do hiše zadevna agitacija. Za progo kjer se plača normalno 3.40 S, je bilo treba plačati samo ca. 80 gr. Na tak način seveda so mogli spraviti v Celovec res ogromne mase ljudstva, ki so rjovele po celovških ulicah.

Trezno misleči Avstrijci — Nemci, pa so razočarani. To se lahko že danes marsikje vidi. Za plebiscit so se dajale s strani hitlerjevcev obljube, kako dobro se bo živelo, da bodo vsi brezposelni dobili delo itd. itd., sedaj pa se že kaže vsa dobrota hitlerizma, ki obstaja v samih paradah. Ko so nemški vojaki prišli v Celovec, v razne pekarnice in slaščičarne so se čudili, kako je mogoče, da se v Avstriji dobi vsega tega, kolikor kdo hoče, za denar seveda, medtem ko se v Nemčiji niti za denar ne more dobiti vsega, kar človek nujno rabi za vsakdanje življenje. Isto življenje se počasi prenaša tudi v Avstrijo in marsikomu, ki se je vnemal za hitlerizem, je danes na tihem že žal, toda nazaj ne more več.

Žig

Maribor dne 8. 5. 1938

Slovenska straža v Mariboru

Dne 4. 5. 1938 smo zvedeli od graških Slovencev sledeče:

V novem stanju, ki je nastalo po priključitvi Avstrije Nemčiji so graški Slovenci skušali navezati stike s koroškimi Slovenci, s katerimi bi naj našli nekake skupne vire za borbo proti ponemčevanju Slovencev. Tako so se sešli z g. Tischlerjem,¹ Wuttejem,² a z Zwitterjem³ pa niso mogli priti v stik, ker je isti odpotoval v Berlin, da tam razkrinka sedanjega koroškega deželnega glavarja Majer Kaibiča. Četudi je slednji podal nekako miroljubno izjavo koroškimi Slovincem, vendar je stanje teh zaradi podtalnega delovanja domačih faktorjev — nemčurjev ter njih natolcevanja nevzdržno. — Zvedeli so tudi, da je dal Berlin zur Bekämpfung der slovenischen Iredentät in Kärnten 1.000.000 Mark. (Sedaj seveda razumemo govornice, ki se širijo vzdolž koroške meje tudi pri nas, da so odpuščeni davki stari, da je bilo za Suhi darovanih 40.000 Mark v svrhu obnove posestev itd.)

Nadalje dobivajo naši kočevski Nemci (samo mesto) do zadnjega 16.000 šilingov. Koliko pa prejema odnosno je prejemal Ptuj, Maribor in druga mesta ni znano.

¹ Dr. Joško Tischler.

² Rado Wuttej.

³ Dr. Vinko Zwitter.

Spričo gotovih resničnih ali lažnih ugodnih gospodarskih vesti, (z nemške strani), ki jih širijo v obmejnem ozemlju in po vsej bivši mariborski oblasti, je jasno, da je pri nas precej podminirano z zaenkrat tihim simpatiziranjem za hitlerizem, pa bo še bolj, ko se vrne onih 600 mariborskih in njega okolice delavcev, kateri uživajo tamkaj posebno pozornost, ker so namenjeni kot tihi agitatorji na našem ozemlju. Naš del slovenske zemlje smatrajo za svoj Abstimmungsgebiet. V teku letošnjih počitnic bodo poslali sémkaj v naše obmejne kraje mnogo svojih dijakov, ki bodo prehajali čez pod pretvezo izletov. Ti se bodo ponudili našemu kmetu kot zastojnski delavci, govorili o vrednosti Nemčije, njenem redu, vojski itd. S tem hočejo pripraviti naše prebivalstvo tako daleč, da bi isto zahtevalo ljudsko glasovanje in tako nekako postavno in zopet brez borbe priključilo te dele naše slovenske zemlje Nemčiji. Ti študenti in sezonski delavci so nevarni za našo slovensko bit in bo treba na vsak način posvetiti tem ljudem veliko pozornost. Delavcu bodo tamkaj pokazali le zunanjo vrednost svojega nacionalizma, njene notranjosti duha pa ne bodo razkrivali.

V Gradcu si je sedaj slovenska čitalnica nekoliko opomogla. Ima še nekoliko dolga (400 šilingov), a vendar urejeno društveno sobo, kjer se shajajo tamkajšnji Slovenci. Pravijo pa, da bi bil njih položaj rožnejši, ako bi imeli tamkaj drugega čutečega resnega in dobrega konzularnega zastopnika. Obenem žele imeti tamkaj tudi uradnika na konzulatu, da bi bilo poslovanje ekspeditivnejše. Tako pa je bil odstavljen edini uradnik in njegove posle vrši več ali manj sluga, kateri izstavlja potne liste in vizume, a po ulicah pa pozdravlja s »Heil Hitler!« V tem si žele novega zmožnega človeka.

Sedanjega konzula so prosili, naj jim izroči tri zaboje, v katerih so slovenske knjige (ki so bile nekđaj v knjižnici bralnega društva) slovenski čitalnici, da jih uporabi v svoje društvene in prosvetne namene. »Ne mogu. Trebam za arhiv,« je izjavil konzul in obdržal knjige z vitrinami (stalažami, ki so še tudi na razpolago) vred. Nujno je, da se konzularno zastopstvo v Gradcu spremeni in poleg že zaželjenih oseb nastavi še enega petja in društvenega delovanja zmožnega idealnega učitelja, ki bi prevzel slovenski razred (ustanoviti ga je treba), da ne bodo otroci slovenskih staršev pohajali v italijanski razred.

Glede vrednosti konzularnega zastopstva v Gradcu, pa lahko da primerno poročilo še mariborska policija.

Ob koncu prosijo še za kakšno možnostno podporo, da si tako čimprej uredijo svoje lokale in nato tudi kot Slovenci uveljavijo v Gradcu. Dati jim je življenjske možnosti, nato jim ne bo pretežko buditi slovenske zavesti. Ker nimajo toliko na razpolago, je tudi težje privabiti naše v naše društvo in gredo raje tja, kjer so parade, izleti, petje, veselje itd.

Nazadnje smo dobili v roke tudi pesem postavljeno že kar na note »Marburg, du schöne Stadt im deutschen Süden!« To pesem prodajajo po Avstriji in pojo med pohodi. Izročili smo jo policiji, ki jo bo poslala na merodajna mesta.

Taka so poročila, ki smo jih prejeli od zanesljivih oseb. So verjetna in jasna dejstva, zaradi katerih bo treba kaj ukreniti.

Ker smatramo to kot dolžnost, podajamo to poročilo vsem merodajnim činiteljem, da po svojih močeh ukrenejo vse, kar se v obrambo slovenske biti storiti da.

Bog in narod

Žig

Tajnik:

Kotnik

Maribor, dne 20. 9. 1938

Zamejne zadeve:

Poročilo

Iz zamejstva smo od našega zaupnika zvedeli sledeče:

Življenje v graški slovenski čitalnici je bilo letos pomladi ponovno razgibano. Oglasili so se na vabila (potom Koroškega Slovence, ki je dal imena naročnikov) mnogi Slovenci, ki so s posebnim veseljem sprejeli vest o požitvi slovenskega društva, zatrjujoč, da še vedno čutijo slovenski in da je v posameznih krajih še mnogo zavednih slovenskih družin. Ponekod je še do 400 družin v enem kraju (največ v industrijskem), ki so po mišljenju in hotenju zavedni Slovenci in žele odslej imeti stalne stike z graškim slovenskim društvom, ako že ni mogoče ustanoviti v njih krajih samostojnih slovenskih društev.

O občnem zboru v Gradcu, ki je bil narodnostno čudovit in ginljiv so poslali posebno poročilo obema ljubljanskima dnevnikoma (Slovenec in Jutro), izmed katerih Slovenec ni hotel objaviti zadevnega poročila. Ne vedo, zakaj... Stalno prosijo na Slovenski straži v Mariboru, naj posreduje pri oblasteh in drugih ustanovah na vsak način za sledeče:

Jugoslovanska vlada naj odstrani — odstavi tamkajšnjega konzularnega zastopnika, ki se za slovensko odnosno za jugoslovansko manjšino ne zanima. Ako pa to ni mogoče, naj se na vsak način nastavi prepotrebne vicekonzula, ki bodi nad vse delaven Slovenec.

Temu se naj da na razpolago denar, da mu bo možno organizirati po svojih ljudeh slovenska bralna društva v severnih industrijskih krajih Štajerske. Ako bo kdaj (in to kmalu pričakujejo) nemška vlada kot sedaj na Češkem se potegovala za svoje Nemce v Jugoslaviji, bo možno Jugoslaviji gladko pokazati na slovenske otoke v Nemčiji-Avstriji.

V celoti je za tako delo sedaj najugodnejši čas, ko je čut Nemcev v Avstriji postal trdnejše avstrijski in se pruske komande in velike nemške skupnosti idejno odvrtačo,

»Dajte nam učitelja!« je prosil zastopnik graškega društva. Ta naj kot konzularni uradnik izvrši vse, kar je za dobro društveno delo potrebno. Naj uči otroke Slovencev, da ne bodo pohajali v italijanske ali nemške šole. Kri našega rodu se ne sme zgubiti. Učitelj bodi tak, da je vse v njem: učitelj, pevec, igravec, organizator itd. Ta naj potuje iz kraja v kraj in ustanavlja slovenske krožke in ustvarja slovenske otoke.

Ko nastopijo počitnice zamre slovensko društveno življenje ker odidejo dijaki na počitnice. Nemški državljan in zaveden Slovenec Harisch pa sam ne more niti ne sme preveč na plan, zato je to delo dijakov. Glede tega bo vplival

dr. Tischler, vodja koroških Slovencev na dijake, ki so študirali doslej v Inomestu, da bodo šli odslej raje v Gradec, kjer je zanj hvaležno narodnostno polje. Menijo pa vsakemu določiti tudi nekako delokrog.

V splošnem pa so naši v inozemstvu mnenja, da se Jugoslavija premalo zaveda važne problematike, ki je v narodnostnem boju. Nemci se na eni strani nekako utrujajo, ko vodijo raznarodovalno politiko na našem narodu na Koroškem, na drugi strani pa ne morejo toliko koncentrirati svojih sil za Nemce pri nas. Na Koroško gredo milijoni mark za raznarodovanje našega življa, kar se posebno sedaj kaže, ko so v jedru začeli zatirati narodno zavest koroških Slovencev po na novo ustanovljenih otroških vrtcih, da je delo v redni šoli laže. Tem otrokom nudijo vse, igre, igrače, kruha namazanega z dobrotami, obleke, čevlje, nato pa jih nasilno uvajajo v nemščino zavedajoč se, da narodna zavest v otroku najprej ugasne. Slovenskih šol ni in mladina je po že znanih metodah v zamejstvu za nove razmere zelo navdušena.

Poleg tega poročajo, da se še dobi edini izvod starega zgodovinskega atlasa, ki kaže predvsem objektivno narodnostne meje še iz prejšnjega stoletja. Po izjavi zastopnika je zanimivo, kako riše te meje tedanji štabni oficir Spruncer in priznava skoro ves del sedanje Štajerske (v zamejstvu) za svet, ki ga je treba asimilirati za nemško korist. Atlas je dragocena vrednota in bi stal sedaj okrog 1200 dinarjev.

V Gradcu ima društvo veliko množico starih knjig — stara knjižnica, katera pa bo šla v nič, ako se zanjo nihče ne bi zavzel. Knjige naj se spravijo na kak način v Jugoslavijo (tj. Slovenski straži, ker se edina izmed vseh društev zanima za naše probleme), ker je med njimi mnogo dokumentaričnih knjig, ki jih je na vsak način treba shraniti. Skušali bomo zaradi tega na poseben način stopiti v stik z oblastmi, da nam te stvari omogočijo spraviti sem.

Narodni odbor in naše oblasti pa prosimo, da store vse, kar je mogoče za rešitev slovenskega življa na Koroškem in Štajerskem. Žrtvovati je treba za te zadeve več, mnogo več, kot se je doslej. Prosimo, da se v polni meri ustrezne glede izmenjave konzularnega zastopstva v Gradcu, nastavi samo uslužbenca našega državljanstva (sluga je nemški državljan in izstavlja celo potne liste, ki jih seveda konzul le podpiše), nastavi vsaj enega agilnega učitelja Slovenca in zahteva urejeno manjšinsko šolstvo v vsej Avstriji, še posebej pa na Koroškem, in nudi podpore v višji meri, da je naša narodna sila odpornejša.

Bog in narod!

Žig

Tajnik
Kotnik

O VIRIH

FOND DELAVSKE ZBORNICE ZA SLOVENIJO V LJUBLJANI

Marjeta Adamič

Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani hrani za obdobje med obema vojnama med drugim tudi arhivsko gradivo Delavske zbornice (DZ) za Slovenijo v Ljubljani, ki obsega skupaj s knjižno dokumentacijo 7 tekočih metrov in zajema čas od leta 1921 do 1941. Gradivo zbornice je Republiški svet zveze sindikatov Slovenije (RSZSS) skupaj z gradivom Pokrajinske delavske zveze za Slovenijo, Javne borze dela v Ljubljani, Jugoslovanske strokovne zveze, Delavske tiskarne, Delavske založbe in Inšpekcije dela v Ljubljani izročil februarja 1957 Zgodovinskemu arhivu CK ZKS v Ljubljani. Le-ta ga je leta 1959 odstopil arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Že pri izročitvi gradiva Arhivu CK ZKS so bile v takrat izdelanem splošnem popisu s posebnim znakom označene zadeve, ki so ostale na RSZSS. Tako od fonda Delavske zbornice niso bile izročene personalne zadeve zbornice (osebni spisi uslužbencev in zaupnikov zbornice), premoženjske zadeve zbornice (odkup palače DZ v Ljubljani, nakup stavbe v Celju, nakup stavbe Zadržni dom v Prevaljah, nakup zemljišča v Mariboru, prodaja stavbe v Prevaljah) in vsi inventarji premičnin. Tega gradiva RSZSS tudi pozneje ni izročil arhivu inštituta.

Delavska zbornica za Slovenijo

Delavska zbornica za Slovenijo, s sedežem v Ljubljani, je bila ustanovljena z uredbo o uvedbi delavskih zbornic z dne 21. maja 1921 na predlog takratnega ministra za socialno politiko dr. Vekoslava Kukovca (Uradni list 29/1921, str. 491—492). Uredba je določala ustanavljanje in delovanje delavskih zbornic v vseh pokrajinah SHS, razen na ozemlju bivše kraljevine Srbije, kjer je ostal v veljavi Srbski obrtni zakon z dne 29. junija 1910. Tako so bila kot interesna predstavništva delavcev in nameščencev ustanovljene delavske zbornice v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu, Splitu in Novem Sadu. Naloga teh zbornic je bila, da na svojem območju varujejo gospodarske, socialne in kulturne koristi delavcev in nameščencev. Organizirane so bile na načelu samostojnih samoupravnih ustanov s svojim statutom. Nadziralo jih je ministrstvo za socialno politiko. Vendar je ta uredba določala, da se delavske zbornice lahko ustanovijo šele po opravljenih volitvah članov delavskih zbornic. Zato so bile najprej ustanovljene *časne delavske zbornice*, ki naj bi izvedle volitve

in izdelale statute. Člane teh začasnih delavskih zbornic je na predlog strokovnih organizacij delavcev in nameščencev imenoval minister za socialno politiko. Člani začasne delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani so bili imenovani 5. decembra 1921, ustanovna seja skupščine pa je bila 6. januarja 1922 v Ljubljani. Za prvega predsednika je bil imenovan Melhior Čobal. Zbornična organa sta bila poleg skupščine (plenuma) še izvrševalni odbor in predsednik.

Z zakonom o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922 so bile delavske zbornice uzakonjene kot razredna predstavništva delavcev in nameščencev na ozemlju celotne kraljevine SHS, torej tudi na ozemlju bivše kraljevine Srbije. Tako je bila uvedena organizacija delavskih zbornic enotno za vso državo. Določenih je bilo osem zbornic in sicer za Srbijo s sedežem v Beogradu, za južno Srbijo s sedežem v Skopju, za Hrvatsko in Slavonijo s sedežem v Zagrebu, za Črno goro s sedežem v Podgorici, za Slovenijo s sedežem v Ljubljani, za Bosno in Hercegovino s sedežem v Sarajevu, za Dalmacijo s sedežem v Splitu in za Vojvodino s sedežem v Novem Sadu. Od teh ni bila ustanovljena delavska zbornica za Črno goro s sedežem v Podgorici, ker je imela premajhno območje in premalo dohodkov za vzdrževanje. Delavske zbornice so se namreč vzdrževale z rednimi denarnimi prispevki delavcev in nameščencev od njihovih mezd in z državno subvencijo. Po zakonu o zaščiti delavcev člen 62, je bilo odrejeno, da ta prispevek ne sme presegati 0,5% zaslužka mezde, ki je služila za odmero vplačila za zavarovanje zoper bolezni in nezgode.

Delavske zbornice so bile še nadalje pod neposrednim nadzorstvom ministra za socialno politiko in narodno zdravje, ki je skrbel, da so zbornice opravljale svoje naloge po odredbah zakona o zaščiti delavcev in statuta zbornice. Nadzorni organ je bil tako imenovani komisar, ki je poročal o delovanju zbornice predsedniku pokrajinske vlade oziroma pozneje banu. Le-ta je poročal dalje ministru za socialno politiko.

Naloge delavskih zbornic so bile:

1. Dajati poročila, mnenja in predloge državnim in samoupravnim organom, in sicer o ureditvi delovnih odnosov delodajalcev in delojemalcev, o vprašanih delavskega zavarovanja, delavnih trgov, delavskih stanovanj, socialne higiene, delavske prehrane in delavske prosvete.

2. Opravljati nadzor, da so država, samoupravni organi in oblastva pravilno izvrševala zakone in naredbe, ki so zadevali interese delavcev in nameščencev.

3. Dajati mnenja o ustanavljanju in organizaciji javnih naprav in delu za pospeševanje obrti, trgovine in prometa, kolikor so zadevala interese delavcev in nameščencev.

4. Posredovati pri sklepanju kolektivnih pogodb in pri poravnavi sporov med delavci in nameščenci na eni ter delodajalci na drugi strani. Vsa ta posredovanja so opravljale na željo prizadetih strank in pristojnih oblastev.

5. Voditi statistiko ter zbirati podatke o vprašanih, ki zadevajo interese delavcev in nameščencev.

6. Zbirati in hraniti vse delavske pogodbe, ki so bile sklenjene na njenem območju.

7. Voditi evidenco vseh delavskih in nameščenskih strokovnih organizacij ter vzdrževati z njimi stalne zveze in kolikor je bilo mogoče vplivati na smer njihovega strokovnega delovanja.

8. Neposredno posredovati pri vseh državnih organih in ustanovah ter delodajalcih, če to zahtevajo interesi delavcev in nameščencev.

9. Dajati statistiko in zbrane podatke o vseh vprašanih, ki se tičejo delavstva in nameščenstva na razpolago Osrednji borzi dela in krajevnim borzom dela.

10. Ustanavljati in organizirati ustanove za izboljšanje ekonomskega socialnega in kulturnega položaja delavcev in nameščencev (npr. strokovna šola).

Po zakonu o zaščiti delavcev se je spremenila organizacija delavskih zbornic. Organa delavske zbornice sta bila skupščina in upravni odbor. Zakon je določal, da se ustanovijo začasne delavske zbornice, dokler ne bodo izvoljeni dokončni člani delavskih zbornic. Glede imenovanja članov začasnih delavskih zbornic ni bilo sprememb. Začasne delavske zbornice naj bi samo izvedle volitve za stalne delavske zbornice. Pomemben je bil še člen 69 tega zakona, ki je določal, da se na ozemlju kraljevine SHS lahko ustanovi skupno tajništvo v Beogradu. To je bilo ustanovljeno 1. januarja 1924 kot Centralno tajništvo delavskih zbornic v Beogradu.

Ustanovitev stalnih delavskih zbornic se je zavlekla za nekaj let, čeprav so bile vse priprave za konstituiranje izdelane v nekaj mesecih. Dejavnost začasnih delavskih zbornic je bila zaradi slabega finančnega položaja zelo omejena. Odločilen preobrat v tem oziru je pomenil odlok ministra za socialno politiko z dne 12. septembra 1924, s katerim je bilo začasnim delavskim zbornicam dovoljeno pobirati doklade. Šele leta 1926 pa so dobile delavske zbornice svoje prve redne proračune. S tem se je lahko šele pričela njihova prava dejavnost.

Področje Delavske zbornice za Slovenijo je bilo urejeno:

1. z zakonom o zaščiti delavcev od člena 36 do člena 69;
2. s pravili (statut) DZ, sprejetimi na 5. skupščini DZ dne 30. novembra 1924 (sprejeta od ministra za socialno politiko z odlokom z dne 2. avgusta 1925).
3. s poslovníkom DZ, sprejetim na 2. seji skupščne DZ dne 30. novembra 1924.

Po zakonu o zaščiti delavcev in pravilih DZ je bila zbornica razredni predstavnik delavcev in nameščencev na ozemlju ljubljanske in mariborske oblasti. Po kasnejši upravni razdelitvi države pa je obsegala območje dravske banovine.

Delavska zbornica je imela po teh pravilih tele organe: skupščino, upravni odbor z administrativnim osebjem, finančno kontrolo, zaupništva in poročevalce, osrednje tajništvo delavskih zbornic v Beogradu.

Skupščino je sestavljalo 60 po redni poti izvoljenih članov oziroma njihovih namestnikov. Izvoljeni so bili za dobo treh let. Naloge skupščine so bile: volitev članov upravnega odbora, izdelava sprememb in dopolnil k pravilniku (statutu) in poslovníku zbornice, izvolitev tajnika in določitev višine njegove plače, odobritev vsakoletnega proračuna, sprejetje zaključnega računa, letnega

poročila upravnega odbora in finančne kontrole, sklepanje o vprašanih in predlogih, ki so jih predložili ali upravni odbor ali posamezni člani zbornice in izvolitev posebnega odbora za proučevanje delavskih vprašanj izmed samih članov skupščine in to na svojo lastno pobudo ali na poziv državnih ter samoupravnih oblasti. Skupščina je o teh zadevah sklepala na svojih sejah, ki jih je po potrebi sklical predsednik zbornice sam, ali pa na zahtevo vsaj polovice članov. Seje skupščine so bile praviloma javne, tajne le izjemoma, če je to zahtevala vsaj večina navzočih članov. Seje o proračunu so morale biti javne. O sklicu skupščine je bilo treba obvestiti upravno oblast, komisarja, ki je poročal dalje banu in ta ministru za socialno politiko. Minister je lahko poslal na skupščino svojega delegata.

Izvršilni organ delavske zbornice je bil *upravni odbor*, ki ga je sestavljalo 12 izvoljenih članov za dobo treh let. Za člane kot njihove namestnike so bile lahko izvoljene samo osebe, ki jih je za to izbrala skupščina delavske zbornice. Pripadati so morali najvažnejšim strokam na območju zbornice, med njimi so morali biti tudi predstavniki privatnih nameščencev. Ti so izmed sebe izvolili predsednika, podpredsednika in blagajnika. Naloge upravnega odbora so bile: sestavljanje predlogov in poročil za skupščino, predlaganje za imenovanje tajnika, nastavitve in odpusti administrativnega osebja zbornice, razen tajnika, nadzorovanje celotnega osebja zbornice, določanje članov za sodelovanje in reševanje sporov med delavci in delodajalci pri sklepanju kolektivnih pogodb in za izvedbo raznih anket itd.

Predsedstvo zbornice so predstavljali predsednik, podpredsednik, blagajnik in tajnik zbornice. Predsednik je bil administrativni šef zbornice.

Finančna kontrola je opravljala pregled blagajniških računov vsaj enkrat na mesec. Člani finančne kontrole so bili prav tako izvoljeni za dobo treh let.

V posameznih važnejših delavskih središčih je delavska zbornica lahko vzpostavila svoja **poverjenišтва** ali pa odredila v njih svoje **poročevalce**. Poverjenišтва so bila pomožni organi upravljanja odbora zbornice. O vzpostavitvi poverjeništv je sklepala skupščina zbornice, poročevalce pa je postavljala upravni odbor.

Delavska zbornica za Slovenijo je bila član Osrednjega tajništva delavskih zbornic v Beogradu. Njihovih pravil se je morala držati tudi delavska zbornica v Ljubljani.

Pravila delavske zbornice za Slovenijo so podrobno obdelala volilni red, po katerem naj bi se izvedle volitve za člane stalne delavske zbornice. Na osnovi teh pravil so bile prve volitve za člane delavske zbornice razpisane 4. decembra 1925, volitve pa so bile 8. februarja 1926. Prva skupščina tako izvoljene stalne delavske zbornice je bila 7. marca 1926. Na prvi seji izvoljeni upravni odbor se je konstituiral na prvi seji upravnega odbora 8. marca 1926. Za predsednika je bil izvoljen Melhior Čobal, za podpredsednika pa Alojz Sedej.

Že 1. oktobra 1924 je delavska zbornica za Slovenijo namestila stalnega tajnika, Filipa Uratnika, ki je vodil tajniške posle kar 21 let.

Mandati skupščine in upravnega odbora so bili po preteku triletne funkcijske dobe podaljšani do nadaljnjega, ker so bile leta 1929 odgodene volitve v vsa državna in samoupravna zastopstva. Ponovne volitve v delavsko zbor-

nico so bile šele 21. in 22. oktobra 1933. Nova skupščina se je konstituirala 10. decembra 1933. Za predsednika je bil izvoljen dotedanji podpredsednik Alojz Sedej.

Tudi s potekom mandatne dobe te skupščine v začetku leta 1937 niso razpisali novih volitev. Pač pa je minister za socialno politiko 24. marca 1937 razrešil nekatere člane upravnega odbora, med njimi predsednika zbornice Alojza Sedeja. Na izpraznjena mesta članov so prišli njihovi namestniki, predsednika pa je izvolil upravni odbor na seji 7. aprila 1937. Novi predsednik zbornice je bil Lovro Jakomin.

Svoje delo je ta uprava opravljala vse do aprila 1939, ko jo je minister za socialno politiko razrešil in imenoval novo za dobo treh let. Pri tem se je minister za socialno politiko oprl na pooblastila, ki mu jih je dal drugi odstavek člena 104 finančnega zakona, ki je določal da sme v času, dokler ministrski svet ne izda nove uredbe o delavskih zbornicah, razrešiti skupščinske člane delavske zbornice, in sicer v celoti ali posamezno in imenovati na njihova mesta nove. Ministrski svet je bil namreč pooblaščen, da izda na predlog ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje novo uredbo o delavskih zbornicah. Nova uredba o delavskih zbornicah pa ni izšla, zato je minister za socialno politiko in narodno zdravje izkoristil pooblastila omenjenega finančnega zakona. Tako imenovana nova skupščina delavske zbornice je imela iste pravice kakor redna skupščina, izvoljena po zakonu o zaščiti delavcev. Vse to je bilo le pravno opravičilo, da so vodstvo delavske zbornice zamenjali z režimskimi ljudmi. Na ta način delavske zbornice niso mogle opraviti vseh nalog v korist delavstva, ki jih je določil zakon o zaščiti delavcev.

Tudi ta uprava Delavske zbornice ni bila dokončna. Večje zamenjave so bile še 19. novembra 1939 in 11. decembra 1940. Z naredbo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 8. julija 1941 se je Delavska zbornica za Slovenijo preimenovala v Pokrajinsko delavsko zvezo, ki je delovala do konca vojne leta 1945.

Dejavnost Delavske zbornice za Slovenijo je najbolj razvidna iz letnih poročil zbornice, ki so bila izdana kot posebne publikacije. Ta so poleg poročil o samem delu zbornice in njenih organov prinašala še obširne, predvsem statistične študije o gospodarskih in socialnih razmerah ter o položaju našega delavstva doma in v inozemstvu.

Sestavljali so jih v glavnem tajnik in referenti zbornice: Filip Uratnik, Anton Marinček, Andrej Hafner, Ivan Tavčar, Jože Golmajer, Stanko Jurij in drugi. Posebno Filip Uratnik se je kot tajnik zbornice dobro spoznal s problematiko gospodarskega in socialnega položaja delavstva. Tako so nastale njegove številne študije, članki, poročila, referati, predavanja o delavski zakonodaji, zaščiti in zavarovanju, o brezposelnosti, gospodarskem položaju delavcev, vprašanju vajencev, kmečkega delavstva itd. Bil je tudi urednik letnih poročil Delavske zbornice za Slovenijo.

Dosedanja ureditev gradiva

Načelo prvotne ureditve je bila ureditev po strukturi dosjejev, ki pa ni bila do konca izpeljana. Ohranil se je le en delovodni protokol od junija do decembra 1932, ki kaže na zelo poenostavljeno pisarniško vodenje. To je le nekak

spisovni protokol oziroma protokol po zadevah. Vanj so vpisovali samo zadevo kot tako oziroma prvi spis o tej zadevi in jo vložili v mapo ter dodali popis spisa. Vsak naslednji došli ali odposlani spis niso zavedli v delovodni protokol, ampak so ga enostavno numerirali, vložili v mapo k prvemu spisu o tej zadevi in vpisali datum na popis spisa. Na popisu spisa je bila navedena številka zadeve, leto, referent, vlagatelj, predmet in posebna razpredelnica s tekočimi številkami vlog in rešitev, kamor so se po datumih vpisovali posamezni spisi. Na en popis se je lahko vpisalo 48 spisov. V novem letu je dobila zadeva oziroma prvi spis v tej zadevi novo številko; zadeva je bila vložena v novo mapo in dodan nov popis spisov. Podobne zadeve so nato združevali v dosjeje. Strukturacija je bila zelo gibka.

Primer: Kraljevska banska uprava dravske banovine je julija 1934 sklicala anketo o ustanovitvi poklicne posvetovalnice in posredovalnice za obrtniške vajence v dravski banovini in nanjo povabila zastopnike DZ. Pisarna Delavske zbornice je odprla zadevo Ustanovitev poklicne posvetovalnice za vajence s štev. 1558/34. Nova anketa o ustanovitvi je bila sklicana šele v letu 1936. Pisarna Delavske zbornice je vpisala to pod štev. 222/36 — Anketa v svrhu ustanovitve poklicne posvetovalnice. O začasnem poslovanju posvetovalnice je banovinska uprava obvestila Delavsko zbornico februarja 1938 — in ta je vpisala novo zadevo pod št. 543/38 — Ustanovitev poklicne posvetovalnice. Ker je Delavska zbornica z dopisom 543/38-4 poslala banski upravi subvencijo za poklicno posvetovalnico in posredovalnico za vajence, je referent k naslovu zadeve pripisal še »podpora«. Leta 1939 je bila posvetovalnica dokončno ustanovljena in pisarna Delavske zbornice je obvestilo in vse nadaljnje spise (pravilnik o poslovanju, prošnjo za subvencijo, svoje odgovore) zavedla pod štev. 144/39 — Banska poklicna posvetovalnica. Iz vseh teh zadev je bil napravljen dosje Ustanovitev poklicne posvetovalnice pri banski upravi Ljubljana s štev. 144/39.

Vsa ureditev temelji na sestavljanju dosjejev, ki zelo pogosto združujejo spise oziroma zadeve za več let. Niti kasnejša (verjetno medvojna) nasilno ustvarjena fascikulacija po letnikih ni prikrila prvotne ureditve, ki je najbolj vidna v zadnjih fasciklih, kar je popolnoma razumljivo. Če predpostavljamo, da je bila ta fascikulacija napravljena med vojno (1941—1942) ko je Delavska zbornica za Sloveńijo prenehala delovati pod tem nazivom in je njeno delo nadaljevala Pokrajinska delavska zveza ter je bilo potrebno gradivo Delavske zbornice urediti, je očitno, da je bilo gradivo iz zadnjih let še lepo skupaj in zloženo po nekem redu. Vsi ovitki fasciklov so bili enotni in opremljeni z etiketo, kjer je bil naveden tvorec fonda, štev. fascikla, leto in ponekod celo vsebina. S to fascikulacijo po letih je bil razbit sistem dosjejev po smiselnem zaporedju in se je bilo v njem težje znajti, zlasti ker ni bilo nobenih pripomočkov. Dosedanjim uporabnikom je služil za orientacijo popis, ki je bil napravljen na Republiškem svetu zveze sindikatov Slovenije, vendar je bil to slab pripomoček in so uporabniki v glavnem pregledovali fascikle kar po vrsti.

Tako stanje urejenosti gradiva je terjalo preureditev in izdelavo ustreznih pomagal. En način preureditve bi lahko bil že razbitje gradiva na zadeve, ki bi jih potem združili po letih. Za vsako leto bi bil potem napravljen popis zadev. Vendar ta način preureditve ne bi ustrežal načelu prvotne ureditve, bil bi pa na vsak način boljši in preglednejši od sedanje. Ker je bil sistem dosje-

jev tako izrazit, smo se odločili, da gradivo uredimo po smiselnem zaporedju dosjejev v večje skupine.

Po izdelanem načrtu je bilo gradivo razdeljeno na dve večji skupini, in sicer na gradivo, ki je nastalo v internem poslovanju same zbornice in na gradivo, ki je nastalo pri izvajanju nalog, ki jih je imela delavska zbornica v korist delavcev in nameščencev. V okviru teh dveh skupin je bilo gradivo razdeljeno v posamezne podskupine.

Sedanja ureditev fonda

I. skupina

Serije sejnih zapiskov: obsegajo 22 knjig, in sicer zapisnike sej skupščine DZ za Slovenijo (I—IV. samouprave) za leta 1922, 1926—1940; zapisnike sej Upravnega odbora DZ za Slovenijo (I—IV. samouprave) za leta 1922—1941; zapisnike sej predsedstva DZ za Slovenijo (II—IV. samouprave) za leta 1928 do 1941; zapisnike sej finančne kontrole DZ za Slovenijo (II—IV. samouprave) za leta 1926—1941; zapisnike sej tarifnega odseka DZ za Slovenijo (III. samouprave) za leta 1937—1939; zapisnike sej kulturno-prosvetnega odseka DZ za Slovenijo za leta 1926—1940; zapisnike sej nameščenskega odbora DZ za Slovenijo za leta 1934—1940 in zapisnike sej knjižničnega odseka DZ za Slovenijo za leta 1930—1936.

Splošne upravne zadeve (1926—1941). Obsegajo 7. fasciklov poročil DZ in njenih odsekov, priprave službenega reda oziroma pragmatike za nameščence DZ, pravilnike odsekov DZ, interne okrožnice, gradivo za seje, upravljanje posloplja DZ, domovnice članov DZ, zaprisege uslužbencev DZ, vse dopise v zvezi s samoupravnim in upravnim poslovanjem DZ itd.

Finančne zadeve DZ (1926—1941). To so predvsem proračuni, bilance, najemne pogodbe oziroma določitev najemninskih zneskov za pisarniške in stanovanjske prostore v posloplju DZ, blagajniški obračuni, glavne knjige, blagajške knjige, dnevniki, knjige bilanc, knjiga dolžnikov itd.

Ekspozitura DZ v Mariboru in ekspozitura DZ do 1. junija 1940 dopisništvo v Celju. Obsega 2 fascikla: zapisnike sej sosveta ekspoziture v Mariboru in Celju (1935, 1939, 1940), dnevna poročila in druge dopise v zvezi s poslovanjem.

Osrednje tajništvo delavskih zbornic (Centralni Sekretariat Radniških Komora) v Beogradu in *Delavske zbornice* (Radničke Komore) v Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Novem Sadu in Splitu. Gradiva je 3 fascikle in zajema leta 1931—1940. To so zapisniki sej, poročila, dopisi, razni predlogi in dopolnitve k socialni zakonodaji, proračuni itd.

Važni in načelno važni spisi DZ. Delavska zbornica je v letih 1937—1940 vodila posebno skupino spisov po delovodnih številkah z oznako važni in načelno važni spisi. Spisi se nanašajo tako na interno poslovanje DZ kot na delovanje DZ v okviru njenih nalog. Gradivo obsega 4 fascikle.

II. skupina

Socialna zakonodaja (sodelovanje DZ pri urejanju delavske in socialne zakonodaje)

Obrtni zakon. Gradivo vsebuje razprave o pravilnikih k obrtnemu zakonu vseh delavskih zbornic v državi v letu 1932 in revizijo ter dopolnitve k obrtnemu zakonu v letih 1937—1939.

Socialno zavarovanje (1928—1940). DZ je dobivala na voljo vso zbrano statistiko in podatke, ki se nanašajo na zavarovanje delavcev in nameščencev, Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Bratovske skladnice (zavarovnje rudarjev), in drugih uradov in blagajn za zavarovanje delavcev in nameščencev. Tako vsebuje ta podskupina statistične podatke OUZD o zavarovanju delavcev (OUZD je izvrševala bolniško, nezgodno, starostno, onemoglostno in posmrtno zavarovanje), predloge, načrte, ankete, pripombe itd. k reviziji in dopolnitvam socialnega zavarovanja, predloge in ankete o spremembah bratovskih skladnic in njihovi sanaciji, predloge za pokojninsko zavarovanje privatnih nameščencev, poljedelskih delavcev itd. Delavska zbornica je svojim članom dajala pravno pomoč pri urejanju pokojnin, nezgodnih, vdovskih in drugih rent ter podpor. Spisov v zvezi z urejanjem pokojnin, rent in podpor je 18 fasciklov (1929—1940).

Poselski red. To so spisi v zvezi z akcijo za spremembo poselskega reda, zlasti v zvezi s starostnim zavarovanjem hišnih poslov (1935—1936, 1937—1939).

Uredba o minimalnih mezdah (1936—1940). Gre za gradivo, ki je privedlo do banovinske uredbe o minimalnih mezdah — statistiko mezd in življenjskih stroškov, načrte in predloge k uredbi itd. Delavska zbornica je na podlagi tega gradiva izdala dve študiji, in sicer Izvajanje uredbe o minimalnih mezdah in Gradivo za banovinsko uredbo o minimalnih mezdah.

Delavski zaupniki (1935—1940). Delavska zbornica je vodila sezname delavskih in nameščenskih zaupnikov po obratih na svojem področju. Delavski zaupniki so bili zakoniti zastopniki delavstva in nameščentstva po obratih. Posredovali so med delodajalci in delojemalci v delovnih sporih in bili sploh zakoniti čuvarji delavske zaščitne zakonodaje. Pri volitvah zaupnikov je sodelovala tudi DZ. Njena naloga je bila preskrbeti volilnemu odboru (ta je volil zaupnike in je bil sestavljen navadno iz najstarejših delavcev v obratu) vse volilno gradivo. Nosila je tudi vse stroške v zvezi z izvedbo volitev. Zato vsebuje ta podskupina predvsem gradivo v zvezi z volitvami zaupnikov, seznane delavsko nameščenskih zaupnikov in pravno zaščito-zaupnikov največ zaradi odpustitev. Gradiva je 5 fasciklov.

Delovne razmere. Gre za poročila o delovnih razmerah po posameznih obratih (predvsem za leto 1940), ankete o delovnem času in drugih pogojih dela.

Mezdna gibanja in stavke (1929—1940). Spisi se nanašajo na posredovanje DZ v mezdnih sporih in stavkah, na preglede stavk v posameznih letih in na preglede mezdnih gibanj.

Kolektivne pogodbe (1919—1940). DZ je za svoje članstvo vodila točno evidenco o vseh sklenjenih kolektivnih pogodbah in sporazumih. Kolektivne pogodbe so bile včasih važnejše od zakonitih odredb, saj so bile bolj elastične in so se lahko prilagodile posebnim okoliščinam v posameznih vejah industrije in v posameznih podjetjih. Gradivo obsega 3 fascikle.

Poslovni redi (1936—1939). DZ je vodila tudi evidenco poslovnih redov. Poslovni red je določal delovni čas, čas in način izplačevanja mezd, odpovedni rok in navodila za primer bolezni.

Zaposlitev in zaščita našega delavstva v inozemstvu. Gradivo vsebuje vprašanje delavske pogodbe za delavce v inozemstvu za leto 1929, konvencijo o zaščiti delavstva med Francijo in Jugoslavijo ter Belgijo in Jugoslavijo (1937—1939), razne prošnje, sezname in obvestila o zaposlitvi našega delavstva, predvsem rudarjev.

Vajenci. DZ je sodelovala tudi pri zaščiti vajencev in sploh pri reševanju vajeniških vprašanj. DZ je posredovala pri poravnalnih postopkih v sporih med vajenci in mojstri, reševala problem njihovega zaposlovanja, sodelovala pri ustanovitvi poklicne posvetovalnice za vajence pri banski upravi v Ljubljani itd.

Viničarji. DZ je sodelovala tudi pri ureditvi delovnega razmerja viničarjev, izvedla anketo o položaju viničarjev in se zavzemala za dopolnilne uredbe k viničarskem redu.

Položaj delavstva po panogah industrije. DZ je proučevala položaj delavstva v posameznih panogah industrije in izdelala o tem posebne študije.

Strokovne organizacije (1923—1940). Gradivo vsebuje registracije strokovnih organizacij, nekaj poročil o njihovem delovanju, o skupščinah in sestankih. Vse gospodarske, prosvetne in športne organizacije delavcev in nameščencev so bile dolžne izročiti DZ en izvod svojih pravil in se tako registrirati pri DZ. Dajati so morale poročila o svojem delovanju, o stanju na delovnih trgih, o mezdni sporih, o sklenjenih delovnih pogodbah; aktivno so morale sodelovati pri poslovanju zbornice. Dolžne so bile dostavljati DZ sklenjene mezdne pogodbe, prijaviti vse stavke in spore delavstva, od DZ pa zahtevati posredovanje v gibanjih, kjer so sodelovali njihovi člani. Predstavniki uprave DZ so imeli pravico prisostvovati skupščinam teh organizacij s posvetovalnim glasom.

Strokovna šola DZ v Ljubljani (1939—1940). DZ je leta 1940 ustanovila redno strokovno šolo v smislu § 37 čl. 9 zakona o zaščiti delavcev in § 5 čl. 10 pravil DZ ter po sklepu skupščine DZ z dne 15. aprila 1939. Namen šole je bil vzgajati voditelje delavstva, ki naj bi prevzeli vodstvo strokovnih organizacij, širili med delavstvom narodno in stanovsko kulturo in zavest, vodili krajevne delavske ustanove in bi bili skratka najbolj poklicani zagovorniki in branitelji delavstva. Pouk je bil teoretičen in praktičen. Vodstvo šole so sestavljali vodja in štirje člani sosveta. Tako vsebuje to gradivo organizacijo strokovne šole, dopise v zvezi s poslovanjem šole, zapisnike sosveta, dnevnik šole, predavanja predavateljev itd.

V tem poročilu so našete glavne skupine gradiva, celoten pregled gradiva pa je razviden iz podrobnega popisa gradiva. Predno se je začelo preurejati oziroma bolje dopolnjevati ureditev fonda Delavske zbornice za Slovenijo, je bilo potrebno najprej napraviti načrt ureditve, popis stanja gradiva in opis njegove ureditve. Vse spremembe in dopolnitve je bilo potrebno zabeležiti tako, da se da že vsak naveden spis najti. Tako obstaja iz vsega postopka določena dokumentacija. Za vsak posamezen fascikel je bil napravljen kartotečni popis vseh spisov oziroma zadev. Na kartotečnem listku je označena

prejšnja in nova številka fascikla, delovodna številka spisa (če jo je imel), vsebina spisa, datum in morebitne potrebne opombe. Kartoteka je postavljena glede na prejšnjo ureditev fonda, smotrno bi bilo postaviti kartoteko še po sistematskem načelu. Za novo ureditev fonda je izdelan podroben inventarni seznam, ki vsebuje številko fascikla, mape in ovoja, naziv skupine gradiva, delovodno številko spisa oziroma zadeve, vsebino spisa in na koncu še prejšnjo številko fascikla, v katerem je bil navedeni spis pred preureditvijo.

Viri in literatura

- Fond Delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani; v arhivu IZDG.
Poročilo Začasne delavske zbornice za Slovenijo za leta 1922 do 1925, Ljubljana 1925.
Poročilo Delavske zbornice za Slovenijo za leti 1927 in 1928, Ljubljana 1928.
Poročilo Delavske zbornice za Slovenijo za leti 1929 in 1930, Ljubljana 1930.
Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939.
France Kresal, Pregled razvoja delavske zaščitne zakonodaje in ustanovitev delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1968—1969, št. 1—2, str. 103—190.

JUBILEJI

OB SEDEMESEETLETNICI ZGODOVINARJA DR. DUŠANA KERMAVNERJA

Dr. Dušan Kermavner se uvršča s svojim opusom knjig, razprav in člankov med najplodovitejše zgodovinarje slovenskega političnega zgodovinopisja novejših dobe.

Rodil se je v Ljubljani 7. decembra 1903. Po maturi leta 1922 se je najprej vpisal na Visoko trgovsko šolo v Berlinu, po treh semestrih na tej šoli pa je študij nadaljeval na pravni fakulteti v Ljubljani. Že v višjih razredih gimnazije je postal marksist. Od leta 1920 je delal v mladinskih in drugih delavskih organizacijah ter objavljaj prispevke v njihovem tisku. Leta 1924 se je kot delegat udeležil IV. kongresa Komunistične mladinske internacionale v Moskvi in sodeloval kot delegat tudi na III. kongresu KPJ na Dunaju. V letih 1927/28 je objavljaj članke o narodnem vprašanju v mladinskem časopisu Svobodna Mladina.

Življenjska pot marksističnega intelektualca v predaprilski Jugoslaviji je bila težka, polna odpovedi in samopremagovanja. Po takšni poti je korakal tudi Dušan Kermavner. V obdobju diktature kralja Aleksandra je bil večkrat aretiran, štirikrat so ga postavili pred sodišče, dvakrat pa obsodili po zakonu o zaščiti države na robijo. Najprej je predsedel v ječi dve leti od leta 1929 do 1931. Takoj po izpustitvi je postal pobudnik in redaktor levega časopisa Književnost. Poleti 1933 je bil ponovno aretiran in drugič obsojen na tri leta robije. Šel je skozi kaznilnice v Mariboru, Lepoglavi in Sremski Mitrovici. V ječah Aleksandrove diktature je napisal med drugim tudi osnutek zgodovine delavskega gibanja. Po vrnitvi z robije leta 1936 je poglobil svoje preučevanje s temeljito pritegnitvijo zgodovinskih virov. Plod tega dela sta bili dve monografiji o slovenskih socialističnih ideologih dr. Henriku Tumi in Albinu Prepeluhu. Z izdajo Tumovih spominov Iz mojega življenja z Urednikovimi dopolnitvami ter z izdajo Prepeluhovih Pripomb k naši prevratni dobi z obširno študijo o idejnem razvoju in delu Albina Prepeluha-Abditusa je prikazal dovršen del idejnega razvoja slovenskega delavskega gibanja v prvih treh desetletjih XX. stoletja. S temi deli se je uvrstil med vidne raziskovalce slovenskega delavskega gibanja. V letih od 1937 do 1941 je objavil vrsto politično-publicističnih in zgodovinskih člankov v časopisu Sodobnost. Na svojo pobudo je prevedel tudi pomembno delo francoskega zgodovinarja Alberta Mathieza Francoska revolucija (Ljubljana 1938) in delo sovjetskega pisca Iljina Priroda in ljudje (1940), za filozofsko biblioteko Slovenske Matice pa je pripravil izbor del Augusta Comta.

V februarju leta 1940 so ga ponovno zaprli za dva in pol meseca v koncentracijsko taborišče Bilečo. Po vrnitvi, ko je potekel rok izgube častnih

pravic na osnovi obsodbe iz leta 1933, mu je bilo šele omogočeno, da je promoviral za doktorjā prava.

Okupacijo je od februarja 1942 dalje prebil v italijanski konfinaciji na otoku Ustice in v koncentracijskih taboriščih (Renicci, Flossenburg in Buchenwald).

Po osvoboditvi je bil član komisije za pripravo osnutka ustave FLRJ, nato pa je bil zaposlen pri ministrstvu za zunanje zadeve kot zgodovinar-ekspert. Leta 1949 je postal znanstveni sodelavec Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.

Iz njegovega obsežnega opusa naj navedem nekaj najpomembnejših knjig in razprav, v katerih se pisec loteva prevrednotenja slovenske politične zgodovine. V knjigi Začetki slovenske socialne demokracije od srede osemdesetih do začetka devetdesetih let (Ljubljana 1963) se je lotil na 754 straneh izredno pomembne problematike, ki je bila dotlej le fragmentarno obdelana. Študija je plod mnogoletnega zbirateljskega in raziskovalnega dela. Avtor prikazuje obdobje začetkov delavskega gibanja in socialne demokracije na Slovenskem. Posebno pozornost posveča nastanku in razvoju delavskega gibanja v Ljubljani, v revirjih in v Trstu. Historično vrednoti vlogo prebujajočega se slovenskega delavskega razreda, njegove napore in prizadevanja, da bi se organiziral v okviru socialne demokracije in izdajal svoje časopise. Na osnovi obsežnega arhivskega in časopisnega gradiva osvetljuje socialni položaj slovenskega delavstva, nečloveško izkoriščanje, posebno revirskih rudarjev. Sistematično razčlenjuje prva stavkovna gibanja na Slovenskem, delavske shode in njih problematiko. Prav tako avtor pozorno sledi stališčem meščanskega tiska (Slovenski narod, Slovenec, Edinost itd.) do začetkov socialne demokracije na Slovenskem.

Dotlej se v slovenskem zgodovinopisju še nihče ni ukvarjal s tem obdobjem tako temeljito in sistematično. Znanstvena odlika dela so sistematične in temeljite rekonstrukcije političnega življenja v delavskih izobraževalnih društvih, njihovih shodov, prikazi socialnega položaja delavstva ter izčrpni pregledi stavkovnega gibanja na Slovenskem v tem obdobju.

Sistematično proučevanje slovenskega delavskega gibanja je Kermavnerja vodilo do spoznanja, da je nadvse potrebno prevrednotiti marsikakšno sodbo, ki so jo zapisali o naši politični preteklosti zgodovinarji prejšnjih generacij. Med takšna prizadevanja sodijo vsekakor njegove pripombe k Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini dr. Ivana Prijatelja, enega redkih slovstvenih zgodovinarjev, ki je opravil pomembno pionirsko delo na politično-zgodovinskem področju, ko je svoja literarna proučevanja povezoval s širokimi okviri politične zgodovine. Prijateljevo delo je prežeto z liberalnodemokratskimi koncepti, zato so Kermavnerjeve opombe ob ponatisu Prijateljeve slovstvene zgodovine pomembna dopolnitev. Kermavner je k posameznim knjigam Prijateljeve zgodovine napisal na stotine strani tehtnih pripomb, ki dopolnjujejo Prijateljevo delo. Njegove politično-zgodovinske opombe k peti Prijateljevi knjigi obsegajo zajetno dodatno knjigo na 808 straneh. Rezultati avtorjevih temeljitih raziskav in popravkov so tako obsežni in dragoceni za slovensko zgodovinopisje, da raziskovalci ne bodo mogli mimo njegovih številnih ugotovitev. Popravki in prevrednotenje Prijateljevih pogledov so namreč do-

segli tak obseg, da je avtor napisal celo vrsto bistveno novih monografskih razprav, ki dopolnjujejo Prijatelja v taki meri, da se pred bralca oziroma raziskovalca resno postavlja vprašanje, ali nemara ne bi bilo bolje, da bi avtor napisal samostojno delo. Povsem točna je Kermavnerjeva ugotovitev, da so se slovstveni zgodovinarji Prijateljeve šole v glavnem držali njegovih izsledkov in jih niso poglobljali, razčlenjevali in prevrednotili. V svojih opombah je sledil, preverjal in dopolnjeval Prijateljeve politično-zgodovinske okvire tako natančno, da bralca navdaja s presenečenjem. Nekatere formulacije kritika so ponekod preostre, zlasti na mestih, ko opozarja na pomanjkljivosti v zvezi z navajanjem gradiva oziroma na pomanjkljivo interpretacijo gradiva. Kermavnerjeva zasluga je, da se je prvi lotil kritike Prijateljevega liberalnodemokratskega koncepta oziroma subjektivizma, ki se kaže v njegovi raziskovalni metodi.

Na splošno lahko rečemo, da Kermavnerjev Dodatek: Socialistično gibanje med Slovenci od začetkov do leta 1895 skupaj z njegovo knjigo Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894 predstavljata znanstveno temeljna dela s področja slovenskega delavskega gibanja. S ponatisom Prijateljevega dela in Kermavnerjevimi opombami, dopolnitvami in popravki je dobilo slovensko zgodovinopisje dragocen kulturnopolitični oris dobe, ki pa ga bo nujno treba z enako vestnostjo dopolniti še z gospodarskimi raziskavami.

Z vrsto razprav se Kermavner loteva tudi zgodovinske problematike slovenskega delavskega gibanja 20. stoletja. V sklop teh raziskav sodi tudi študija Ivan Cankar in slovenska politika 1918 (Ljubljana 1968). Delo je zasnovalo na obsežnem časopisnem gradivu, arhivskih raziskavah, še neobjavljeni Tumovi korespondenci, spominih in drugem. Vodilo pri raziskovanju in razčlenjevanju mu niso aprioristični sklepi, zasnovani na domnevah, ali neargumentiranih teoretičnih razglabljanjih, temveč solidna, na virih zgrajena zgodovinska razčlenitev. Prav ta zgodovinski metodološki prijem daje knjigi svojevrstno izvirnost. Celotne problematike se pisec loteva kot kritičen raziskovalec. Prvenstvena naloga mu je odkrivanje pomembnih dejstev, prikazovanje toka dogajanja, ugotavljanje in razčlenjevanje stališč organizacij, političnih strank in njihovih voditeljev. Avtor odpira nove poglede na celo vrsto vprašanj v zvezi z deklaracijskim gibanjem, politično fiziognomijo slovenskih političnih strank in njihovo taktiko v predrevratni dobi. Kermavner je kot prvi med slovenskimi zgodovinarji do podrobnosti razčlenil in ovrednotil razcep v socialnodemokratski stranki v letih 1917/1918. Osvetlil je tedanje Tumove politične koncepte ter kritično pretresel nastopa Ivana Cankarja v Trstu in Ljubljani leta 1918.

V svojem najnovejšem delu Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah — Javorniku od začetkov do leta 1918 (1530 strani rokopisa) dr. Dušan Kermavner obravnava na svojstven način slovensko politično življenje od šestdesetih let XIX. stoletja do leta 1918. Njegova študija je nadaljevanje poprejšnjih raziskav, zlasti njegovega dela Slovenska politika v letih 1879 do 1895 in politično zgodovinskih opomb k peti knjigi slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine dr. Ivana Prijatelja (1848—1895), ki so izšle leta 1966. V navedenih raziskavah je poudarek na prevrednotenju določenih ustaljenih liberalnih predstav iz slovenske politične zgodovine. V predloženem

delu O političnih bojih na Gorenjskem, je avtor konkretno na terenu, raziskal politično strankarske manifestacije dogajanja, ki ga je v vseslovenskem merilu poprej že temeljito proučil v vrsti svojih del. Najnovejše delo dr. Dušana Kermavnerja tako predstavlja samostojno, zaokroženo študijo, ki ima svoja izhodišča v poprejšnjih raziskavah, ali kot je sam zapisal, je značilnost njegove študije »mikro-gorenjski pristop k makro-slovenskim političnim zapletom in problemom v avstrijskem polstoletju našega političnega življenja«. Prav njegove predhodne raziskave so mu omogočile, da je osvetlil gorenjsko politično življenje kot integralen del splošnega slovenskega političnega gibanja in ne iztrgano iz družbeno-narodnega okvira.

Svojo študijo je dr. Kermavner razdelil v tri zajetne dele. V prvem delu: Pred socialno prebujo in o njenih začetkih (do leta 1903) nas podrobno seznanja s političnim dogajanjem od šestdesetih let do leta 1885. Iz regionalnega gorenjskega gradiva sledimo porajanju slovenske narodne stranke, njeni dejavnosti v dobi slogaštva, pavperizaciji v propadajočih krajih starega železarstva, razcepu na klerikalni in liberalni tabor, prvim pojavom socialne prebuje, občinski politiki itd.

V drugem delu Jesenice v osredju političnega življenja na Slovenskem od velike krščanskosocialne stavke aprila 1904 in liberalne ofenzive v letih 1904 do 1905 do krize v jeseniškem občinskem svetu leta 1908, je avtor svoje razčlenitve osredotočil na javorniško-jeseniško stavko leta 1904 in njene odmeve na klerikalno-liberalni boj. Posebno pozornost je posvetil gibanju za volilno reformo, občinskim in državnozborovskim volitvam jeseni 1905 in spomladi 1906 ter strankarskim trenjem v jeseniškem občinskem odboru. V tretjem delu Rast socialne demokracije ob krščanskem socialstvu v letih 1908—1914 in njen prodor v vojnih letih (do konca 1918) pisec obravnava politično življenje na Jesenicah v letih 1908—1918. Pred nami zaživi podoba političnega življenja klerikalnega in liberalnega tabora ter vse močnejše rasti socialne demokracije. Ugotovitve do katerih se je avtor v svojih razčlenitvah dokopal, so novost v našem zgodovinopisju.

Avtorjeve razčlembе temelje predvsem na časopisnem gradivu, spisih predsedstva kranjske deželne vlade; v svojem socialnopolitičnem orisu drugih arhivskih fondov ni koristil. Pri odbiranju časopisnega gradiva je rajši navedel preveč kot premalo. Preobsežno navajanje citatov ponekod ustvarja vtis nedodelanosti in razvlečenosti. Kljub pomanjkljivostim pa ima delo Dušana Kermavnerja za zgodovinopisje velik pomen, saj osvetljuje začetke in razvoj delavskega gibanja v gorenjskem kotu s povsem novih metodoloških izhodišč in v marsičem ruši ustaljene klerikalne in liberalne predstave strankarskih političnih bojov ter v regionalnem merilu kritično vrednoti politično dejavnost obeh meščanskih strank. Pred bralcem rastejo konkretne žive podobe klerikalno zanesenih jeseniških župnikov, bojevitih liberalnih učiteljev in tržanov, ki se spoprijemajo z nemškutarji in s klerikalnimi nasprotniki. Posebno skrb je pisec posvetil začetkom socialne prebuje ter aktivistom socialne demokracije, ki so se upirali klerikalnemu taboru, ki je prek zanesenih župnikov vodil lokalno politiko. Strankarsko političen boj v lokalnem merilu je avtorju uspelo živo osvetliti. Lokalna zgodovina Jesenic je s tem delom pridobila zanimivo študijo socialnopolitičnih bojov od šestdesetih let do leta 1918, ki bo koristna

ne le za zgodovinarje, temveč tudi za družbene delavce. Delo nima le lokalnega pomena, saj je njegova zasnova znatno širša. Slovenski zgodovinar pri obravnavi strankarskih političnih bojev v letih 1860 do 1918 ne bo mogel mimo Kermavnerjevega skrbno zbranega gradiva in ugotovitev. Avtor je s tem delom storil korak naprej v vrednotenju slovenske politične zgodovine z marksističnih nazornih kotov. Prizadevanje dr. Dušana Kermavnerja lahko ovrednotimo kot nov poskus pisanja lokalne socialnopolitične zgodovine, katere namen je, da se pravilno in kompleksno ovrednoti zgodovina delavskega gibanja kot sestavni del slovenske nacionalne zgodovine. Iz teh izhodišč lahko ocenimo Kermavnerjevo študijo kot pionirsko delo na področju socialnopolitične zgodovine Slovencev, ne glede na nekatere pomanjkljivosti v sintetiziranju gradiva, ki povzročajo vtis premajhne zaokroženosti, strnjenosti in vsebinske dodelanosti zbranega gradiva.

Na koncu naj opozorim na Kermavnerjevo znanstveno historično kritiko. V prvi vrsti na njegovo polemično kritiko Golouhovih spominov, saj bi ti članki po obsegu lahko napolnili zajetno knjigo. Rezultati Kermavnerjeve kritike bi bili vsekakor mnogo bolj učinkoviti, če bi jih spremljal umirjen ton podajanja. S tem ne mislim trditi, da njegova spoznanja in ugotovitve niso točne. Kermavnerjeva kritika zagovornikov povzdigovanja meščanske preteklosti v jugoslovanskem zgodovino in njegovi nastopi proti hegemonističnim in nacionalističnim tendencam v zgodovinskem prikazovanju medjugoslovanskih odnosov so vsekakor na mestu, zlasti še v ozračju močnih nacionalističnih tendenc, ki se porajajo v zgodovino jugoslovanskih narodov. V teh polemikah razpravah pisec včasih žal zapada v neumesten ton. Njegovo opozorilo, da se je treba lotevati pisanja zgodovine z vso znanstveno kritičnostjo, pa je vsekakor vredno vsega upoštevanja in pohvale.

Svoje zgodovinsko delo opravlja z globoko notranjo prizadetostjo. Njegove razprave dajejo raziskovalcem trdno osnovo za raziskovanje slovenskega delavskega gibanja. Kermavnerjevo delo na tem področju lahko označimo za pionirsko. Njegovi sklepi so plod natančnega študija arhivskega in časopisnega gradiva, tuje mu je vsako aprioristično 'sintetiziranje'. V svojih metodoloških prijemih se drži pravila, da je potrebno temeljito proučiti gradivo in šele nato presojati, vrednotiti in delati sinteze.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti mu je izrekla priznanje s tem, da ga je leta 1972 izvolila za dopisnega člana.

Marijan Britovšek

Dodatek k bibliografiji Dušana Kermavnerja*

1. Socialno farizejstvo na V. katoliškem shodu. Glas svobode, št. 21 (6. IX. 1923).
2. Nekaj razmišljanj o našem delavstvu. (Psevd.: Josip Škrabar.) Glas svobode, št. 18—19 (26. IV. 1924).
3. Kaj je z Orjuno? Glas svobode, št. 18—19 (26. IV. 1924).
4. 1. junij pred sodiščem. Delavsko-kmetijski list, št. 16 (4. XII. 1924).

* Bibliografija Dušana Kermavnerja je izšla v Letopisu Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 22, 1971, Lj. 1972, str. 41—46. Na tem mestu objavljamo njegove članke v delavskih listih od 1923—29 in članke iz let 1971—72, ki so izšli po izidu letopisa.

5. Slovenska duhovščina v boju proti boljševizmu. Delavsko-kmetijski list, št. 11 in 12 (12. in 19. III. 1925).
6. K diskusiji. I. En dokument. II. Zakaj se prepiramo? III. Ali za Kristana ali proti njemu? IV. Ena paralela. (Psevd.: Griša.) Delavsko-kmetijski list, št. 43, 44 in 45 (26. XI., 3. in 10. XII. 1925).
7. Korak naprej, dva koraka nazaj. Delavsko-kmetijski list, št. 14 (8. IV. 1926).
8. Dušan Kermavner, Za enotnost proletarske športne in telovadne internacionale. Svoboda II/1926, št. 4—5, str. 62—65.
9. D. K., O internacionali proletarskih svobodomislecev. Svoboda II/1926, št. 4—5, str. 71—72.
10. D., Zgodovina 1. maja. Svoboda III/1927, št. 1 (1. maj), str. 4—5.
11. L. E. F. (po uvodnih poglavjih knjige Karl Korsch »Arbeitsrecht« priredil). Svoboda III/1927, str. 17—21.
12. D. K., Prva mednarodna delavska mladinska konferenca pred dvajsetimi leti. Svoboda III/1927, št. 2 (1. junij), str. 37—39.
13. »Enotnost« zopet pred sodiščem. S. Kermauner oproščen. Enotnost, št. 16 (27. IV. 1927).
14. Izlet delavcev na vas. Ustvarjajmo stike med delavci in kmeti! (Šifra: D.) Enotnost, št. 25 (8. VII. 1927).
15. Eno leto izhajanja »Enotnosti«. Enotnost, št. 35 in 36 (16. in 23. IX. 1927).
16. Pogum in vztrajnost sta nam danes predvsem potrebna. Enotnost, št. 50 (30. XII. 1927).
17. Delavsko gibanje se more resnično konsolidirati le na pravi marksistični podlagi. (Psevd.: Dekalist). Enotnost, št. 1 (5. I. 1928).
18. Naše splošne naloge. (Psevd.: Dekalist). Enotnost, št. 3 (20. I. 1928).
19. Kdo je Stanko? Sodrug Vlado-Franjo Vulč. Enotnost, št. 8 (24. II. 1928).
20. Samokritika je nepogrešno orožje proletarske avantgarde. (Psevd.: Daneu). Enotnost, št. 9 (2. III. 1928).
21. Naše stališče. Niti »klero«- niti »demo-komunizem«, za samostojno razredno proletarsko politiko. Enotnost, št. 9 (2. III. 1928).
22. Sodrugu Vladu — Slovo njegovih sodelavcev. (Psevd.: Daneu). Enotnost, št. 9 (2. III. 1928).
23. Politični položaj in naloge dekalistov. Enotnost, št. 10 (6. III. 1928).
24. Med mase na delo za dekalizem. Enotnost, št. 11 (10. III. 1928).
25. Odkod mrtvilo in ravnodušnost med proletariatom? Enotnost, št. 12, 13 in 14 (23. in 30. III. ter 6. IV. 1928).
26. Kakšna je vloga SSJ in JSDS. Enotnost, št. 15 in 16 (13. in 20. IV. 1928).
27. Kakšen mora biti cilj proletarske razredne izobrazbe? (Šifra: D.) Enotnost, št. 16 (20. IV. 1928).
28. Politični boj, kritika in »blatenje«. Enotnost, št. 17 (1. V. 1928).
29. »Što gore, to bolje«. (Šifra: Š. D.) in Opomba uredništva. Enotnost, št. 21 (25. V. 1928).
30. Pogrom policije na komuniste po vsej državi in po vsej Sloveniji. Enotnost, št. 33 (7. IX. 1928).
31. Korošček režim — režim nezakonnosti in nasilja. Enotnost, št. 34 (14. IX. 1928).
32. Kruh, svobodo in mir si more delovno ljudstvo le v razrednem boju izvajati! Enotnost, št. 35 (21. IX. 1928).
33. Za splošno amnestijo političnih jetnikov. Enotnost, št. 36 (28. IX. 1928).
34. SSJ — odkrita zaveznica režima. Enotnost, št. 36 (28. IX. 1928).
35. Proti izjemnemu nezakonitemu režimu nad delavskim gibanjem v Sloveniji. Enotnost, št. 37 (5. X. 1928).
36. Temeljne naloge našega tiska. Enotnost, št. 40 (26. X. 1928).
37. Po desetih letih. Enotnost, št. 41 (2. XI. 1928).
38. Socialpatriotje — repek buržoazije. Enotnost, št. 42 (9. XI. 1928).
39. Nacionalistična ulica in proletariat. Enotnost, št. 43 (16. XI. 1928).
40. V obrambo golega življenja. Enotnost, št. 45 (30. XI. 1928).
41. Vojaška diktatura. Enotnost, št. 47 (14. XII. 1928).
42. Logična pot reakcionarnega režima. (Ob osmi obletnici obznane.) Enotnost, št. 49 (28. XII. 1928).

43. Bohinjski kmečki upor v juliju 1871 v obrambo stare pravde. Delo, št. 198 (24. VII. 1971).
44. Novi podatki o izjalovljenem popotovanju desetčlanske delegacije KPJ na moskovski posvet marca 1928. Naši razgledi, št. 1 (14. I. 1972).
45. Od političnega mita nazaj k stvarnosti okrog Klementa Juga. Planinski vestnik 1972, 60—66.
46. Prvo ali Trstenjakovo »društvo slovenskih pisateljev«. Sodobnost 1972, 1027 do 1042.
47. Novo o minulih rusko-slovenskih in češko-slovenskih stikih. Delo, št. 88 (31. III.) in št. 95 (7. IV. 1973).
48. Idrijski »punt« za »staro pravdo« pred sto leti. Delo, št. 148 (2. 6. 1973).

FRANCE KLOPČIČ — SEDEMDESETLETNIK

Letos bo preteklo sedemdeset let, odkar se je rodil France Klopčič, eden izmed pomembnih voditeljev komunistične stranke na Slovenskem v prvem desetletju njenega razvoja. Že kot srednješolec se je odločil, da bo svoje življenje posvetil revolucionarnemu boju za osvoboditev delavskega razreda. Tem svojim idealom je ostal zvest na vsej svoji življenjski poti. Od njih ga niso mogli odvrniti niti organi buržoazne oblasti kraljevine SHS, niti policijski organi Sovjetske zveze stalinskega obdobja. Čeprav je preživel v zaporih 11 let in od tega 9 let v zaporih in taboriščih NKVD, nikoli ni podvomil v pravilnost revolucionarne poti, ki so jo proletariatu pokazali Marx, Engels in Lenin. Tudi v najtežjih razmerah se je z vsemi močmi boril za načela in cilje, ki si jih je določil v rani mladosti.

Sedaj živi v Ljubljani z ženo Angelo-Nino, ki je z njim delila usodo preganjanega poklicnega revolucionarja. Ostal je borben, razgledan in skromen komunist, vedno odločen braniti resnico in javno obsoditi vse, kar ni v skladu z njegovimi načeli o socialistični ureditvi ter vedno pripravljen pomagati vsakomur, ki se mu godi krivica.

Povezovanje marksistične teorije z revolucionarno prakso je bilo in je osnovno izhodišče vse njegove dejavnosti. Skrbno spremlja razvoj marksistične misli in delavsko gibanje doma in v svetu ter objavlja članke in razprave o tem gibanju. Čeprav sega bibliografija objavljenih del Franceta Klopčiča že v leto 1922 in najdemo v nadaljnjih desetletjih več del — takrat pomembnih za usmerjanje dejavnosti slovenskih komunistov, danes pa za raziskovanje tiste dobe — pa so za slovensko zgodovino pomembne tudi razprave o nastanku komunistične partije na Slovenskem in njenem razvoju v prvem desetletju, ki jih je napisal jubilar po vrnitvi leta 1956 iz Sovjetske zveze. Tako je bil France Klopčič ne le eden izmed najpomembnejših voditeljev slovenskih komunistov v prvem desetletju njihove partije, marveč tudi prizadeven raziskovalec zgodovine tega obdobja in prvi odgovorni urednik Prišpevkov.

France Klopčič se je rodil 25. oktobra 1903 v rudarskem naselju L'Hopital v Loreni, ki je takrat pripadala nemškemu cesarstvu, potem pa je postala francoska pokrajina. Oče zdomec je bil zaposlen kot rudar-kopač v tamkajšnjih premogovnikih. Ko je bilo Francetu šest let, bratu Miletu pa štiri leta, se je Klopčičeva družina vrnila v očetov rojstni kraj Zagorje ob Savi, da sta mogla sinova v slovensko šolo. Tudi mati se je želela vrniti v bližino svojega doma v Šentgotard pri Trojanah. V Zagorju je France Klopčič spoznal, kako težak je boj rudarjev za njihove pravice. Leta 1917 je nadaljeval študij v ljubljanski

reakki, to je srednji šoli s sedmimi razredi, ki je pripravljala dijake za študij tehničnih poklicev. Ker je bil France dober dijak in nekoliko starejši od svojih sošolcev, je v prvem letu končal dva razreda realke. Kmalu se mu je na realki pridružil mlajši brat Mile. Ker je oče le težko vzdrževal oba sinova, je France kril primanjkljaj z zaslužkom od inštruiranja sinov premožnejših staršev. Med počitnicami je delal kot vozač v zagorskem premogovniku. Leta 1923 je absolviral 7. razred realke z odličnim uspehom.

Leta šolanja v Ljubljani so odločilno vplivala na njegovo politično usmeritev, čeprav ga seveda takratna srednja šola niti malo ni usmerjala na revolucionarno pot. Pod vtisom težkih razmer v rudarskih revirjih med prvo svetovno vojno in pod vplivom ruske revolucije, majniške deklaracije, razsula avstro-ogrske monarhije in nastanka kraljevine SHS, ki ni izpolnila pričakovanj delovnih ljudi in se je zato revolucionarno vrenje poglobilo, je tudi France začel iskati nove življenjske poti. Bral je socialdemokratsko časopisje, na katero je bil naročen njegov oče. Prebiral je Cankarjeva literarna dela in njegov spis, objavljen v Demokraciji: Kako sem postal socialist. Spoznal je, da socialna demokracija svojega poslanstva ni izpolnila, ko je bilo to najbolj mogoče in najbolj zaželeno, zato ni bila več privlačna sila, ki bi mogla ljudstvo privedi k svobodi in socializmu. Pridružil se je partiji, ki je iskala realnejšo pot za tako rešitev. V začetku leta 1920 je postal član Društva študentov komunistov ter se je kot gost udeležil ustanovnega kongresa komunistične partije na Slovenskem, ki je bil 11. aprila 1920 v prostorih hotela Švicarija v ljubljanskem Tivoliju. V kratkih in stvarnih govorih so komunistični voditelji okrepili udeležence kongresa v revolucionarnih idejah za partijo novega kova. Ko so bile pred vukovarskim kongresom KPJ široke razprave o programu in oblikah boja jugoslovanskih komunistov, objavljene zlasti v beograjskem in zagrebškem komunističnem časopisju, je France globlje dojel razliko med desnimi in centrumaškimi delavskimi voditelji in med resničnimi komunisti. Z vso odločnostjo se je opredelil za revolucionarne ideologe takratnega komunizma. Julija 1920 se je v Zagorju včlanil v komunistično organizacijo. Vpisal ga je Valentin Mlakar, ki je bil kmalu nato izvoljen za komunističnega poslanca v konstituanto. France se je najbolje počutil med delavci, ki so najprej spoznali, da se brez boja za oblast ne bodo rešili izkoriščanja. Vplivali so nanj s svojo borbenostjo, on pa jih je seznanjal z marksistično literaturo.

Ko je vlada z obznanom konec leta 1920 prepovedala komunistično delovanje, so skojevske in partijske organizacije nadaljevale delo ilegalno. France Klopčič se je udeleževal tajnih skojevskih sestankov v Ljubljani in tajnih sej komunistov v Zagorju. Tja je iz Ljubljane prinašal Delo, ki je izhajalo v Trstu in v katerem je leta 1922 tudi sam objavljaval svoje prispevke. Leta 1922 je bil na kongresu SKOJ v Ljubljani izvoljen v CK SKOJ.

V letu 1923 je bil France Klopčič trikrat v zaporu. Prvič je bil aretiran skupno z bratom, ker je njun stanovalec našel za okenskim podbojem letak proti militarizmu in o tem obvestil oblasti. Ker niso mogli dokazati, da je komunistični spis njun izdelek, sta bila France in Mile po dveh mesecih izpuščena. Tudi drugi preiskovalni zapor je France prebil v Ljubljani in bil po dveh mesecih izpuščen, ker mu niso mogli dokazati protidržavne dejavnosti. Ko se je vrnil iz preiskovalnega zapora, je bil delegat na 2. kongresu SKOJ

v Kefrovem mlinu pri Ravnah na Koroškem, kjer je bil ponovno izvoljen v CK SKOJ. Kmalu nato so Klopčiča zadržali v Litiji, ker so ga obtožili, da je sodeloval pri organiziranju stavke v Zagorju. Ko so stavko zadušili, so vse aretirance izpustili. V zaporih je France preštudiral Borhartovo skrajšano izdajo Marksovega Kapitala in Buharinovo Teorijo zgodovinskega materializma. V teh letih je prebral mnogo klasične in sodobne marksistične literature. Iz Hamburga so prejeli slovenski komunisti bilten Internacionale Presse-Korrespondenz, ki je prinašal članke o družbenem položaju, o perspektivah razvoja, delovanja komunističnih strank in politiki Kominterne. V teh biltenih so bile objavljene vse obravnave z različnimi mnenji komunističnih, zlasti pa sovjetskih teoretikov in politikov. Bile so popolnoma svobodne in dostopne javnosti. Mlada generacija prvih komunističnih intelektualcev, kakor Dušan Kermauner, Bratko Kreft, Slavko Klinc, Vladimir Martelanc, Stane Krašovec, Jože Hermanko, Fridi Gerl, Ivan Kreft, Mile Klopčič, Ludvik Mrzel, Marija Preželj, Stane Melihar, Jože Potrč, Ferdo Delak in drugi, med njimi tudi France Klopčič, je vpijala vase najnovejše misli svetovnega komunističnega gibanja. Zato je zavzeto prebirala dela Lenina, Trockega, Buharina, Zinovjeva, Kamenjeva, Radeka, Talheimerja, Emila Varge, Humbert-Droza, Ercolija in drugih. Klopčiča je oblikovalo to obdobje in iz tega izhaja njegovo povsod prisotno prepričanje, da človeška misel na področju družboslovja in revolucionarne politike še nikoli prej ni dosegla toliko globokih spoznanj kot prav v 20. letih 20. stoletja, to je v prvem desetletju kominterne. Človek je takrat začel učinkovito uporabljati politične ideje, uresničujoč jih v akcijah, v družbi, hkrati je začel načrtovati družbeni razvoj, da bi odpravil razredno družbo in ustvaril enakopravne odnose med ljudmi in narodi. »Za nas Lenin ni bil le močan ideolog, ampak človek, ki je ideje boljševizma uresničil, kar socialna demokracija očitno ni znala,« se spominja o tem France Klopčič.

Potem ko je vodstvo realke Klopčiču zaradi revolucionarnega delovanja in odsotnosti od pouka v času, ko je bil v preiskovalnih zaporih, preprečilo, da bi maturiral in s tem nadaljnje šolanje, je postal poklicni revolucionar. Revolucionarna dejavnost ga je vsega prevzela. Marksistična literatura in praktična dejavnost ga je kot druge mlade in stare komuniste prepričala o nujnosti proletarske revolucije. Spoznal je zakonitosti družbenega razvoja, vendar se je zavedal, da je treba kritično razmišljati in iskati ukrepe za razrešitev perečih socialnih problemov, neprestano delati in se žrtvovati. Vključil se je v široko razpravo jugoslovanskih komunistov o nadaljnjem delovanju KPJ. Leta 1923 je pisal v ljubljanski partijski legalni tednik Glas svobode. Vozlišče vsega idejnega snovanja so bila nerešena socialna in nacionalna vprašanja stare Jugoslavije. KPJ je polagala takrat izpit o tem, kako marksizem in leninizem uporabiti v sodobnih domačih razmerah in kako na izviren način razložiti delovnim ljudem potrebe časa. Tega se je Klopčič dobro zavedal, tudi kot eden izmed slovenskih delegatov na III. državni konferenci KPJ, ki je bila v januarju 1924 v Beogradu. To konferenco ocenjuje Klopčič v svojih zgodovinskih razpravah in polemikah kot prelomno. Obračunala je z ostanki socialnodemokratske miselnosti, ki so bili poleg revolucionarnih načel sprejeti v program vukovarskega kongresa in je ustvarila marksistično-leninistično usmerjenost KPJ. Na tej konferenci je zmagal revolucionarni program leveice, ki so jo vodili Triša Kaclerović, Kosta Novaković, Rajko Jovanović, Djuro Cvijić, Moša Pi-

jade, Avgust Cesarec, Kamilo Horvatin in drugi, in kateri se je z vso odločnostjo pridružil ves slovenski del partije z vodstvom (Dragotin Gustinčič, brata Jaka in Marcel Žorga, Milan Lemež, Albert Hlebec in drugi) in z njimi tudi France Klopčič. Desnica v KPJ pod vodstvom Sima Markoviča je doživela idejni poraz tudi s svojim stališčem o narodnem vprašanju, po katerem bi narodna nasprotja rešili z revizijo unitaristične ustave. Levičarji so nasprotno trdili, da je Jugoslavija mnogonarodna država, v kateri ni narodne enakopravnosti, zato se je treba boriti proti nacionalnemu zatiranju za enakopravnost narodov in narodnih manjšin, za njihovo samoodločbo. O taki rešitvi je na III. konferenci razpravljala tudi Klopčič.

V začetku leta 1924 je France Klopčič zamenjal dotedanjega sekretarja PK SKOJ za Slovenijo Toneta Matulja. S tem je postal po statutarnih določbah avtomatično tudi član PK KPJ za Slovenijo. Od tega časa je dejansko spadal v vodstvo KPJ za Slovenijo do odhoda v emigracijo leta 1930.

Slovenski komunisti, vštevši komunistične mladince, so delovali ilegalno, pa tudi legalno v delavskih sindikatih, v tisku in na zborovanjih. Legalno delovanje je zajemalo predvsem dejavnost sindikatov v prizadevanjih zaboljšanje položaja delavcev. V ta namen je tudi PK SKOJ, ki je takrat na Slovenskem vodil okrog 300 članov, skliceval zborovanja in ulične demonstracije vajencev v Ljubljani in Mariboru z zahtevo, naj vajenci obiskujejo obrtno nadaljevalno šolo med svojim delovnim časom in imajo proste nedelje. Organiziral je tudi stavko mladih steklarjev v Zagorju. Drugo področje legalnega delovanja PK SKOJ so bila delavska izobraževalna društva Iskra v letu 1922 in Vesna v letih 1922—1924. Poskušal je tudi ustanoviti delavske telovadne enote, pa oblast teh enot ni hotela potrditi; zato je ustanavljal telovadne enote v okviru društva Vesna. V okviru Vesne je PK SKOJ ustanovil tudi prve otroške skupine. Tretje legalno področje delovanja PK SKOJ je bila dejavnost proti orjuni. Skupno s partijo in pod njenim vodstvom so se skojevci pridružili pollegalnim proletarskim akcijskim četam — PAČ. Te enote je spomladi 1923 ustanavljal in vodil Franjo Vulč. France Klopčič, ki je bil član vodilne trojke, je pripravil in izvedel načrt za odpor v Trbovjah proti orjunašem, ki so organizirali 1. junija 1924 propagandni in strahovalni pohod v Trbovlje. V oboroženem spopadu med PAČ in orjunaši je imelo delavstvo revirjev pet smrtnih žrtev, ubiti pa so bili tudi trije voditelji orjune. Že naslednjega dne je bil Klopčič aretiran. Nato so sodili 20 obtožencev v Celju, med katerimi je bil tudi France Klopčič, vendar so jih oprostili 18 zaradi yzorne solidarnosti trboveljskih delavcev, med katerimi policija ni našla niti ene bremenilne priče, in zaradi discipliniranega vedenja samih obtožencev, ki so sicer priznavali, da so po prepričanju komunisti, ki pa niso hoteli priznati udeležbe v spopadu, medtem ko so obsodili na zaporne kazni dva osumljenca, ki z oboroženim odporom sploh nista bila povežana.

Od aprila do septembra 1925 je France Klopčič deloval v Beogradu in Zagrebu kot član sekretariata CK SKOJ skupno z Jankom Mišičem in Mijo Oreškim. CK je izdajal ilegalno glasilo Mladi boljševik v srbohrvaščini in slovensščini. To glasilo je Klopčič v avgustu 1925 odpremil v Dalmacijo, kjer je obiskal tudi nekaj skojevskih organizacij. Na povratku je bil v Kninu aretiran in obtožen, da je pripeljal v Split ilegalno skojevsko literaturo. Zaradi odličnega zadržanja splitskih tovarišev pred policijo pa ta tudi Klopčiču ni mogla

dokazati krivde in ga je sodni senat moral na sodni razpravi oprostiti. V letu 1926 je Klopčič nekaj časa urejal v Ljubljani legalni tednik Delavsko-kmečki list in Enotnost ter je napisal brošuro o takratni stavki angleškega proletariata. V naslednjem letu pa je nekaj mesecev deloval kot instruktor PK KPJ za Slovenijo v Mariboru.

O idejnopolitičnem razvoju KP v Sloveniji priča med drugim Klopčičev rokopis razprave o narodnem vprašanju Slovencev, ki ga je 10. novembra 1926 zaplenila policija. Rokopisa sicer doslej še niso našli, vendar je o njem ohranjeno policijsko poročilo, ki govori o tem, da je Klopčič v njem prikazal Slovenijo kot kolonijo srbskega imperializma in militarizma. Pisec je nato označil orientacijo raznih strank o slovenskem narodnem vprašanju in prišel do sklepa, da bo državni centralizem mogoče zlomiti samo z revolucionarnim odporom delavcev in kmetov. Policijsko poročilo navaja, da Klopčič v razpravi poudarja, kako se zato večja vloga komunistične partije kot stranke industrijskega proletariata. Samo boljševiška politika močne komunistične stranke bo sposobna v Jugoslaviji razrešiti zapletena socialna in nacionalna protislovja. Za strmoglavljenje hegemonije srbske buržoazije je potrebna revolucionarna kombinacija delavsko-kmečkega in nacionalnega gibanja. Le enotna fronta delavcev, kmetov in zatiranih narodov bo mogla ustvariti delavsko-kmečke republike Slovenijo, Hrvatsko, Makedonijo, Črno goro in druge, povezane v federacijo delavsko kmečkih republik Balkana. Komunistična stranka mora zato vključiti v boj tudi kmete in druge napredne sile. V svobodni delavsko-kmečki republik Sloveniji je treba zediniti vse Slovence, torej tudi tiste, ki ječijo pod italijanskim imperializmom. Zato mora KP Jugoslavije pri reševanju narodnega vprašanja sodelovati s KP Italije. Tudi ta dokument priča o tem, da si je partija zadala nalogo rešiti v socialistični revoluciji tako delavsko kot kmečko in narodno vprašanje.

V tem času se je Klopčič ukvarjal tudi z drugimi teoretičnimi in praktičnimi problemi marksizma. V Zapiskih Delavsko-kmečke matice je objavil članek, v katerem dokazuje neustreznost besede nadvrednost za nemški Mehrwert, ki so jo oblikovali socialnodemokratski publicisti in predlaga izraz »dodatna vrednost« ali »prirasla vrednost«; kasneje se je po zaslugi drugih slovenskih marksistov uveljavil izraz »presežna vrednost«. Pisal je o koncentraciji srbskega, hrvatskega in slovenskega kapitala in podpori ter pritisku tujega kapitala. Analiziral je tudi volitve leta 1925.

V predvolilni dobi, ko so se prvič ustanavljale oblasti, je Klopčič v začetku leta 1927 govoril na kmečkih shodih v Stični in okolici. Na teh shodih ni bilo vedno lahko. Kmečki ljudje so bili takrat še pod močnim vplivom duhovščine, ki je ob podpori državnih organov prikazovala komuniste kot brezverce in izrodke slovenskega naroda, ki hujskajo ljudi na državljansko, to je bratomorno vojno. Ker ga je zasledovala policija, je moral večkrat v ilegalo. Tako je nekaj časa živel pri Žvanovih nad Poljanami pri Jesenicah, kjer je gospodinjala sestra jeseniškega komunista Wolfa. Pokrajinsko vodstvo KPJ v Sloveniji, v katerem je sodeloval Klopčič, se je čutilo dovolj močno, da ni slepo izvrševalo neustreznih direktiv CK KPJ. Tako je Klopčič v letu 1927 odgovoril CK KPJ, da se slovenski komunisti ne bodo ravnali po njegovih neustreznih navodilih o sindikalnem gibanju.

V jeseni 1927 in v letu 1928 je France Klopčič služil vojaški rok v Ljubljani in Slavonski Požegi. Komandant polka v Požegi ga je poklical in mu povedal, da mu je poslala ljubljanska policija vse podatke o njegovem delovanju in mu prepovedal sleherno rovarjenje v njegovi enoti. Zato je Klopčič poiskal komuniste v Slavonski Požegi zunaj vojašnice in obnovil komunistično celico in jo povezal s PK KPJ za Hrvatsko v Zagrebu.

Po odsluženju vojaškega roka se je vrnil v Ljubljano in bil konec leta 1928 izvoljen v novi PK KPJ za Slovenijo. Po uvedbi šestojanuarske diktature v letu 1929 je bil France Klopčič izvoljen za sekretarja PK KPJ za Slovenijo, ki je takrat imel 7—9 članov. Po sklepu pokrajinskega komiteja je napisal letak, ki je ocenil ukinitvev ustave, razpust parlamenta in oblikovanje nove vlade z generalom na čelu, kot dejanje fašističnih in generalskih krogov in kot nastop vojaške in fašistične diktature združene srbske, hrvatske in slovenske veleburžoazije, ki je do konca odpravila borne ostanke meščanske parlamentarne demokracije, že okrnjene z zakonom o zaščiti države. Letak je označil izhod iz krize v revolucionarnem boju za socializem, za delavsko-kmečko vladó, za samoodločbo narodov. Zato je omenil kot eno izmed taktičnih poti tudi oboroženo vstajo. To je bilo po sedanji Klopčičevi oceni pozitivna stran letaka, kajti v temeljito spremenjenih razmerah, ko so doživele polom vse meščanske stranke, je bilo treba razviti odkrit in daljnoviden komunistični program in nakazati izhod iz diktature; pomanjkljiva stran letaka pa je v tem, da komunistična stranka ni pozvala vseh demokratičnih opozicijskih sil v Jugoslaviji na skupno demokratično fronto in za boj proti diktaturi kralja Aleksandra, ki takrat ni imel opore v nobeni meščanski politični stranki v celoti in ki se je opiral na edino zvesto realno silo, na armado. O takšni demokratični fronti pa ob takratni koncepciji kominterne, ki je na VI. kongresu leta 1928 zaostrila razredni boj, še ni moglo biti govora. Letak so komunisti v več tisoč izvodih razširili po vsej Sloveniji. Po izjavi Franceta Klopčiča je PK dobro razumel, da ni okoliščin za takojšnjo oboroženo vstajo in zato ni dal nobenih napotil, bodisi za organiziranje čet ali za zbiranje orožja. Nobenega konkretnega ukrepa v tem smislu ni sprejel in ga ni izvajal. Prav tako ni dobil od CK KPJ nobenih navodil za to. Delovanje komunistov je bilo zaradi diktature omejeno na razširjanje letakov, napisne akcije in leteče shode pred tovarnami. Ko so policisti v avgustu 1929 aretirali Ivana Makuca, Dušana Kermaunerja in Mileta Klopčiča, je postal France Klopčič ilegalce in se pred policijo in orožniki skrival pri tovariših, delavcih v Ljubljani. Zaradi hudega policijskega terorja v Zagrebu, kjer so aretirali sekretarja CK KPJ Djura Djakoviča in številne druge partijske in skojevske voditelje, se je konec leta 1929 biro CK KPJ umaknil v Ljubljano. Takrat je bil France Klopčič imenovan za tehničnega sekretarja tega ožjega vodstva KPJ. Članom biroja je oskrbel ilegalna stanovanja, vodil centralno tehniko, ki je razmnoževala ilegalno literaturo in oskrbovala komuniste s potrebnimi dokumenti. Hkrati je skrbel za javke, kjer so se sestajali člani biroja, za kurirje, za zveze biroja s pokrajinskimi komiteji v posameznih pokrajinah in za zvezo z Djurom Salajem na Dunaju, ki je skrbel za zvezo z vodstvom kominterne v Moskvi. Vse te posle je Klopčič opravljal do aprila 1930. Zveze čez državno mejo z Dunajem je vzpostavil Prežihov Voranc.

V aprilu 1930 je France Klopčič po direktivi biroja CK KPJ emigriral v Avstrijo. Prehod čez Peco v Železno Kapljo so mu pripravili velenjski komu-

nisti. Čez mejo ga je vodil Miha Stropnik. Pred protivojnim dnevom 1. avgustom je obiskal še enkrat Slovenijo in Zagreb, prinesel literaturo in se vrnil v Avstrijo. Domovino je zapustil kar za 26 let.

V začetku septembra 1930 je odšel s ponarejenim potnim listom čez Berlin in Varšavo v Sovjetsko zvezo, kamor je prispel 10. septembra. Po nekaj tednih je prispela v Moskvo tudi njegova žena Angela-Nina iz Ljubljane. Sprejet je bil v Mednarodno leninsko šolo za višje partijske kadre, kjer so obravnavali teorijo marksizma-leninizma in zgodovino komunističnih partij. V šoli pa ni ostal dolgo. Sekretar kontrolne komisije kominterne Angaretis ga je spraševal o razmerah in delovanju v politbiroju CK KPJ ter mu očital napake, ki jih ni storil, zaradi katerih pa je bil od decembra 1930 do aprila 1932 v moskovskem zaporu. Ko je bilo zbranih dovolj dokazov, da ni kriv, je bil izpuščen, vendar ga je medtem kontrolna komisija kominterne izključila iz partije zaradi »škodljive dejavnosti«, CK KPJ pa mu je še vedno priznaval članstvo v KPJ. Medtem ga je leta 1931 sodišče v Beogradu v odsotnosti obsodilo na 18 let ječe zaradi komunistične dejavnosti.

V preiskovalnem zaporu v Moskvi je Klopčič zbolel za TBC in se po izpustitvi štiri mesece zdravil v Jalti. Po okrevanju mu ni preostalo drugega, kot da je sprejel sovjetsko državljanstvo in se je zaposlil na velikem gradbišču kemične industrije in termoelektrarne v kraju, ki so ga kasneje imenovali Stalinogorsk, sedaj pa se imenuje Novomoskovsk. Tam je deloval nekaj mesecev kot sindikalni funkcionar, nato pet let kot novinar in šef oddelka ter pomočnik urednika dnevnika Podmoskovski gigant, ki so ga kasneje preimenovali v Novomoskovsko pravdo. Pisal je tudi članke za glasilo KPJ o življenju v SZ in prevedel v slovenščino Leninova dela Država in revolucija, »Levičarstvo«
otročka bolezen komunizma in druga Leninova dela.

V septembru 1937 — med stalinskimi čistkami — so ga organi NKVD zaprli in skupno z ženo obtožili zvez z mednarodno reakcijo. Po kratki preiskavi je dobil v nekaj vrsticah obvestilo, da je obsojen na osem let zavora. Njegove pritožbe niso upoštevali. Poslali so ga na sever v tajgo ob reki Uhti, kjer je prestajal »kazen«
v delovnem taborišču NKVD in sodeloval pri gradnji mesta Uhte, ki ga najdemo na 64,5^o severne geografske širine. Do mesta Kotlasa so jetniki potovali z vlakom, nato peš nadaljevali 360 km dolgo pot proti severovzhodu. Na podobno pot, le da v Kazahstan onkraj Urala, je morala tudi njegova žena Angela, ki ji je v taborišču umrl edini otrok.

Ob prihodu so si taboriščniki šele zgradili barake. Tu je preživel France Klopčič nad osem let za žico taborišča. Jetniki, ki so bili najrazličnejših narodnosti in poklicev, so zgradili ceste, zvrtili vrtine v naftna polja, sezidali rafinerijo in tovarne, hkrati je zrastle mesto, ki je kmalu dobilo železniško zvezo s Kotlasom in železnica je prodrla še stotine kilometrov dalje na sever do na novo odkritih premogovnikov Vorkuta. Sprva je bil France zemljokop, nato zaradi bolezni — skorbuta — premeščen na delo v pisarno. Delovni čas je trajal poleti do deset ur, pozimi do sedem ur. Hrana je bila sprva nezadostna zato so ljudje umirali od izčrpanosti; ko je bila vzpostavljena železniška zveza, se je oskrba zboljšala. Med taboriščniki je bilo mnogo komunistov, starih boljševikov, ljudskih komisarjev, izobražencev iz dobe carske Rusije. Velika večina teh ljudi je bila po Klopčičevem mnenju izolirana v taborišču samo zato,

da se vzpostavi popolno idejno in akcijsko monolitnost v partiji in v deželi po Stalinovih zamislih in v kali zatre sleherno opozicijo ali obstoj samostojno mislečih ljudi glede socialnih in političnih razmer. Obenem so delovno silo taboriščnikov usmerjali na oddaljena območja, kjer je bilo treba zgraditi nove industrijske obrate in prometne zveze. Jetnikom, ki so v veliki večini iskreno ljubili svojo domovino in so nasprotovali samo stalinski diktaturi, so med vojno dali nekaj več svobode in jim dovolili hoditi v gozd po jagode in gobe in na celini pridelovati krompir. Zbežati v nepregledno in nenaseljeno tajgo ni imelo smisla, razen tega je vsakdo hotel s svojim delom in vso prizadevnostjo dokazati, da se je NKVD zmotil, ko ga je obsodil kontrarevolucionarne dejavnosti in da je vreden živeti svobodno v prvi socialistični državi.

O dogodkih med II. svetovno vojno je jetnike obveščal radio Moskva. Nekateri so se prijavi v RA, vendar niso bili sprejeti. Tudi France Klopčič se je priglasil v jugoslovansko brigado, ki so jo 1944 ustanovili v SZ, vendar ga iz taborišča niso izpustili. Sprva je bil knjigovodja, potem načelnik finančnega oddelka enega izmed mnogih naftnih obratov v Uhti. To delo je moral opravljati tudi potem, ko mu je preteklo osem let jetništva, le da se je takrat smel preseliti v barako izven taborišča. Ves čas je trdno zaupal, da se bo spremenilo na bolje in da se bo mogel vrniti v Jugoslavijo. Spoznal je vso okrutnost in krivičnost stalinskega sistema, vendar je v sebi ohranil neomajno prepričanje, da bodo tudi v Sovjetski zvezi prevladali med ljudmi socialistični odnosi, ki jih je gradil Lenin, Stalin pa poteptal.

Potem ko je preživel v taborišču 2981 dni, je postal spet svoboden. Po končani vojni se je obrnil na CK KPJ, da bi mu omogočil povratek v domovino. Toda to se je moglo zgoditi šele po Stalinovi smrti. Leta 1955 sta z ženo Angelo-Nino dosegla sodno rehabilitacijo pred vrhovnim sodiščem SZ. Obtožba o kontrarevolucionarni dejavnosti je bila preklicana in razveljavljena. Centralna kontrolna komisija KP SZ je nato oba z ženo rehabilitirala kot partijca, kar jima je omogočilo vstop v članstvo KP SZ. Na članskem sestanku sta leta 1956 tudi slišala znameniti referat Hruščova o Stalinovi politiki in njegovem kultu. Še isto leto sta se vrnila v Jugoslavijo.

Po vrnitvi v Ljubljano se je France Klopčič odločil, da bo raziskoval zgodovino delavskega gibanja. Poglobil se je v razvoj KPJ, všteti leta po njegovem odhodu iz domovine, ko je novo partijsko vodstvo obnovilo dejavnost slovenskih komunistov in jih usposobilo, da so med fašistično okupacijo povedli ljudstvo v NOB in hkrati izvedli revolucijo, s katero so uresničili program, za katerega se je v dvajsetih letih borila partija in njen tedanji član France Klopčič. Ta svoja spoznanja je izpovedal na konferenci slovenskih komunistov februarja 1957.

V letih 1959—1965 je bil član CK ZKS. Iz pobud, da bo raziskoval zgodovino delavskega gibanja, je delal sprva v zgodovinskem oddelku CK ZKS, nato pa v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani od njegove ustanovitve leta 1959. S svojimi bogatimi političnimi izkušnjami je pomagal oblikovati program in dejavnost inštituta. Dal je pobudo za dokumentarne izdaje zgodovine KPJ na Slovenskem (Fotografski dokumenti o boju Komunistične partije Slovenije in Zbornik dokumentov KPJ v Sloveniji 1918—20). Bil je prvi odgovorni urednik Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, ki

jih je urejal v letih 1960—62. V letu 1963 je bil kot višji znanstveni sodelavec upokojen. Za svoje delo je bil odlikovan z redom dela z zlatim vencem, redom zasluge za narod z zlato zvezdo in z redom bratstva in edinstva z zlatim vencem.

France Klopčič raziskuje zgodovino KPJ in delavskega gibanja med obema vojnama v Jugoslaviji, s tem v zvezi pa tudi nekatere probleme mednarodnega delavskega gibanja. Čeprav objavlja uredništvo Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja v tej številki skoraj popolno bibliografijo objavljenih del Franceta Klopčiča, ki obsega 314 bibliografskih enot in 11 prevodov, kar kaže na njegovo izredno prizadevnost, moram bralce opozoriti vsaj na nekatera pomembnejša Klopčičeva dela. Med teoretične prispevke sodijo njegova dela Nadvrednost, Lenin in Slovenci, Uvod h knjigi Iz Leninove dediščine, Lenin, Kristan i Renner o kulturnacionalnoj avtonomiji, O stavu Lenjina prema partijskim frakcijama, Lenin in mali narodi, Popačeni Lenin in samoupravljanje in O kmečki ureditvi družbe in države. Med pomembnejše Klopčičeve družbene ocene in napotke za delo komunistov sodijo zlasti Vzroki neuspeha v volitvah, Trboveljska premogovna družba in Slavenska banka, Nove pregrupacije v delavskem razredu in naša taktika, Dr. Korošec govori, O italijanskem imperializmu, Ne vsiljujte narodom osrečitve!, Kitajski satelit in O površnem obravnavanju problemov okoli Maškarade. Še številnejši so prispevki za novejšo zgodovino, kjer je treba opozoriti zlasti na tele: Prispevek k zgodovini komunistične partije v dvajsetih letih, Pripombe k III., IV. in V. poglavju Pregleda zgodovine KPJ—ZKJ, Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani, O nacionalni politiki KP Jugoslavije, Prvi nastop Etbina Kristana za kulturnonarodnostno avtonomijo leta 1898, Proti abstraktni podobi naše zgodovine, G. V. Čičerin, ustvarjalec sovjetske diplomacije, Prostovoljci-disidenti, Ob petdesetletnici dveh deklaracij za zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov, Pavel Golia v Rusiji med revolucijo, Sloveñci med revolucijo in državljansko vojno v Rusiji 1917—1921, Protivojno stališče slovenske socialnodemokratske stranke leta 1914 in 1915, Pozabljeni agresor in drugi. Najpomembnejši prispevek za zgodovino delavskega gibanja je njegova raziskava o nastanku komunističnega gibanja na Slovenskem. Iz tega področja je napisal več razprav, izdal dokumentacijo o nastanku KPJ na Slovenskem in plod vseh teh raziskav je njegovo temeljno zgodovinsko delo Velika razmejitev (Študija o nastanku KP v Sloveniji). Podrobnejši podatki o teh člankih in razpravah so navedeni v Klopčičevi bibliografiji.

Razen naštetih del je treba opozoriti na Klopčičeve obravnave na zborovanjih in znanstvenih posvetovanjih zgodovinarjev, kjer je podajal svoje poglede, neredko nove ali drugačne od prevladujočih. Vse njegove obravnave in često tudi ostre polemike izhajajo iz prepričanja, da se mora raziskovalec nenehno oboroževati z marksistično teorijo. Prepričan pa je tudi, da bo potrebno še mnogo truda za renesanso marksizma, da pa bo do tega prišlo, kajti človeštvo doslej ni ustvarilo popolnejšega idejnega sistema kot je marksizem, ki daje doslej najgloblja spoznanja o družbi in svetu. Toda marksizem ne sme obtičati na mestu, mora premagati dogmatske obroče, ki ga zožujejo, in se mora razvijati dalje s skrbno analizo družbene prakse, upoštevajoč nove znanstvene dosežke na vseh področjih človeškega spoznanja.

Kratko opisana življenjska pot Franceta Klopčiča in navedba njegovih najpomembnejših člankov in razprav seveda ne more v celoti predstaviti bralcem moža, ki je svoje življenje posvetil boju za socializem in ki je moral pri uresničevanju svojih načel premagati toliko zaprek. Tako rekoč iz otroštva je stopil med voditelje slovenskih komunistov, osebno občutil najtežje udarce stalinizma in se po povratku domov posvetil raziskovanju zlasti obdobja zgodovine KPJ na Slovenskem, v katerem je sam neposredno sodeloval. Še vedno ves živi za svoje ideale in je poln delovnih načrtov. Ob sedemdesetletnici mu želimo še mnogo uspehov!

Ivan Križnar

BIBLIOGRAFIJA

objavljenih del Franceta Klopčiča

A. Leta 1922—1928*

Leto 1922

1. Pavle, Pismo iz Jugoslavije.
Delo, Trst, št. 136, 22. junija 1922.
2. Ptak, Pismo iz Jugoslavije. Izdajstvo »socialistov«. Pred oživiljenjem delavskega gibanja v Sloveniji.
Delo, Trst, št. 138, 6. julija 1922.
3. Pavle, Pismo iz Jugoslavije. Proces proti poslancu Djakoviću. Pomiloščenje Stejiča. Oblast Wranglovcev. Železničarji in draginja.
Delo, Trst, št. 140, 20. julija 1922.
4. Pavle, Pismo iz Jugoslavije.
Delo, Trst, št. 141, 27. julija 1922.

Leto 1923

5. Pondeljski, Misli o rudarskem štrajku.
Glas svobode, Ljubljana, št. 27 in 28 z dne 18. in 25. oktobra 1923.
6. Pondeljski, Neodvisna delavska stranka Jugoslavije in strokovno gibanje.
Glas svobode, št. 30, 8. novembra 1923.
7. Pondeljski, Nekaj o razrednem proletarskem gibanju v Sloveniji.
Glas svobode, št. 30 in 31 z dne 8. in 15. novembra 1923.

Leto 1924

8. P., Kmetom ob novem letu.
Glas svobode, št. 1, 3. januarja 1924.
9. K., K obletnici razpusta Iskre.
Glas svobode, št. 1, 3. januarja 1924.
10. Pondeljski, Prodiranje tujega kapitala v Jugoslavijo.
Glas svobode, št. 2, 10. januarja 1924.
11. Sa., Nekaj o »kulturnih organizacijah«.
Glas svobode, št. 4, 24. januarja 1924.
12. F. K., Mladinski vestnik. Kongres Zveze delavske mladine Jugoslavije v Beogradu.
Glas svobode, št. 9, 21. februarja 1924.
13. Mladinski vestnik. Razširjenje ZDMJ na Slovenijo.
Glas svobode, št. 11, 6. marca 1924.

* Zaradi politične reakcije v stari Jugoslaviji je le nekaj spisov izšlo z oznako pravega imena in priimka oziroma njunih okrajšav. Večina sestavkov je označena s psevdonimi ali njihoviimi okrajšavami, ki sem jih rabil takrat (Pavle Kovač, Ptak, Pondeljski, Sadar, Tone Geri, Antikloštrov, Kivešlob). Samo pri sedmih sestavkih ni navedbe pisca; v teh primerih se svojega avtorstva spominjam sam ali me je nanj opozoril Dušan Kermavner.

14. K., Vsak obrat mora postati naša trdnjava. Lenin o obratnih celicah. Glas svobode, št. 18—19, 26. aprila 1924.
15. Rudarski mladini
Letak za protifašistični shod rudarske mladine v Trbovljah 25. maja 1924.

Leto 1925

16. Tone Gerl, Dawesov načrt.
Bankarstvo, Zagreb, br. 1, januarja 1925, str. 27—30.
17. K-č, Ali naj volim klerikalni blok? Ljubljanske občinske volitve.
Delavsko-kmetški list (v nadaljnjem DKL), št. 8, 19. februarja 1925.
18. K-č, Rudarjem. Trboveljska družba je kupila Slavensko banko.
DKL, št. 13, 26. marca 1925.
19. France Klopčič, Nadvrednost? Prispevek k slovenski gospodarski terminologiji.
Zapiski Delavsko-kmetške matice. Ljubljana 1925, št. 2, str. 54—58.
20. F. Klopčič, Vzroki neuspehu v volitvah.
Zapiski Delavsko-kmetške matice. Ljubljana 1925, št. 3, str. 109—114.
21. France Klopčič, Trboveljska premogovna družba in Slavenska banka.
Zapiski Delavsko-kmetške matice. Ljubljana 1925, št. 4, str. 163—171.
22. Ptak, Iz delovanja naših celic po obratih.
Mladi boljševik, slovenska izdaja, Zagreb, leto I, št. 1, 20. avgusta 1925, ciklo-stiliran.

Leto 1926

23. F. K. Z., Kristan, Štukelj, Grabnar.
DKL, št. 16, 22. aprila 1926.
24. Generalni štrajk angleškega delavstva [3. do 12. maja 1926]
Brošura, izdajatelj Vukovič, Ljubljana 1926, str. 1—16.
25. France Klopčič, Sassenbach v Ljubljani.
Naprej, št. 20, 15. maja 1926.
26. Nove pregrupacije v delavskem razredu in naša taktika.
Tipkopis razmnožen na šapirografu. Str. 1—20. Vsebuje 25 tez ali poglavij.
Izdal Pokrajinski komite KPJ za Slovenijo junija—julija 1926. Poglavlji 16 in 17 natisnjeni v Srpu i čekiću št. 6, avgusta 1926, str. 59—60, z naslovom K taktiki komunistične stranke v Sloveniji (v slovenščini).
27. Pondeljski, Dr. Korošec govori...
Enotnost, leto I, št. 1, 20. avgusta 1926.
28. Kč, Za socializacijo premogovnikov. Poglavlje o zmanjševanju proletariata.
Enotnost, št. 3, 16. septembra 1926.
29. Pondeljski, Veliki katastrofi nasproti. Kapitalizem propada.
Enotnost, št. 6, 7. oktobra 1926.
30. O italijanskem imperializmu.
Enotnost, št. 8, 21. oktobra 1926.
31. Pon-, In vendar se sliši naš glas... K dogodkom na ljubljanski univerzi.
Enotnost, št. 11, 18. novembra 1926.

Leto 1927

32. Pondeljski, Zakaj odklanjamo zedinjenje delavskih političnih strank? O manevru oportunističnega tabora proti nam.
Enotnost, št. 1, 6. januarja 1927.
33. Pondeljski, Glejte, to je oportunistem! K tridesetletnici socialne demokracije.
Enotnost, št. 2, 13. januarja 1927.
34. Kmečki shodi
Enotnost, št. 3, 20. januarja 1927.
35. P., Na delo za našo skupino! O volitvah v oblastne skupščine. Delavski glasovi so v splošnem narasli.
Enotnost, št. 4, 27. januarja 1927.
36. Antikloštrov, Kristanovi socialisti...
Enotnost, št. 6, 10. februarja 1927.

37. Antikloštrov, Social[istič]na stranka — liberalni privesek buržoazije.
Enotnost, št. 6, 10. februarja 1927.
38. K-č, Boj demokratom! Fašistovsko krilo buržoazije.
Enotnost, št. 16, 27. aprila 1927.
39. Ali se bo ponovilo leto 1914? (Slika iz rudarskega revirja)
Enotnost, št. 16, 27. aprila 1927.
40. Kivešlob, Zagorje. Volitev župana.
Enotnost, št. 25, 8. julija 1927.
41. France K., »Socialistični« župan kot cestni policaj.
Enotnost, št. 35, 16. septembra 1927.
42. Pon-, Kmetje, tudi vas zadene komercializacija [železnic].
Enotnost, št. 39, 14. oktobra 1927.
43. Kivešlob, Iz Maribora, Oh ti ubogi komunisti.
Enotnost, št. 39, 14. oktobra 1927.

Leto 1928

44. Kivešlob, Spomini na s[odrug]a Vlada, F. Vulča.
Enotnost, št. 10, 9. marca 1928.
45. Kivešlob, Špiritizem v rudarskih revirjih.
Enotnost, št. 31, 3. avgusta 1928.
46. Kiveš, Kaj nas uči steklarski štrajk?
Enotnost, št. 41, 2. novembra 1928.

Leto 1930

47. [Ob soavtorstvu Djura Salaja] Offener Brief der KP Jugoslaviens zum 10. Jahrestag des Plebiszites in Kärnten.
Rote Fahne, Dunaj, 26. julija 1930.

B. Leta 1956—1972**

Leto 1956

48. Nekaj pripomb s konferenc v podjetjih.
Ljudska pravica, 3. in 4. novembra 1956.

Leto 1957

49. Govor na republiški konferenci ZKS v Ljubljani 19. februarja 1957.
Tipkopis, razmnožen za člane CK ZKS, str. 1—4.
50. Uvod [na str. 5—17]
[h knjigi] Iz Leninove dediščine, I. izdaja, CZ Lj. 1957, str. 1—90.
51. Spomini na prva leta SKOJ v Sloveniji.
Radio Ljubljana, 22. aprila 1957; ponovitev za prvi maj 1958.
52. Prve podtalne celice. Spomini na začetek SKOJ v Sloveniji.
Mladina 1957 (22. julija), št. 29.
53. Stiki s slovenskimi delavci. Ob zori delavskega gibanja Hrvaške.
Delavska enotnost, 31. maja 1957.
54. [Ob soavtorstvu z Marjano Draksler in Mirkom Trtnikom] Hiša na Markovem trgu. Iz zgodovine delavskega gibanja (s sliko).
Slovenski poročevalec, 2. junija 1957.
55. Kratak oris zgodovine delavskega gibanja od 1869 do 1914.
Radio Ljubljana, 3. junija 1957.
Delavska enotnost, 21. junija in 5. julija 1957.
56. Župan-komunist v Zagorju.
Slovenski poročevalec, 22. junija 1957.
57. Spomini na Lovra Kuharja.
Prežihov zbornik. (Uredila Marija Boršnik. Ilustriral Janez Vidic. Založba Obzorja, Maribor 1957.)

** Vsi sestavki so objavljeni s pravim imenom in priimkom.

58. Pismo v uredništvo »Novih obzorij« [o izjavi J. Kazianke leta 1930]
Nova obzorja, Maribor 1957, št. 10—11, str. 719—720.
59. Alojz Hočevar. (Nekrolog).
Slovenski poročevalec, 13. avgusta 1957.
60. O »skrivačih v mlinu«. (Spomini na Ravne.)
Koroški fužinar, št. 7—9, 28. avgusta 1957.
61. Odmevi oktobrske revolucije v Sloveniji leta 1917—1920.
Sodobna pota 1957, št. 8, str. 441—446.
62. Kmetje in kmetijstvo v Sovjetski zvezi.
Kmečki glas, 24. in 31. oktobra 1957.
63. Spomini slovenskih udeležencev oktobrske revolucije.
Slovenski poročevalec, 30. oktobra 1957.
64. Revolucionarni val v Sloveniji 1917—1920.
Slovenski poročevalec, 3., 4. in 5. novembra 1957.
65. Odmevi Oktobra v svetu.
Slovenski poročevalec, 6. novembra 1957.
66. Val uporov. Stavke slovenskih rudarjev, vstaja posadke v Judenburgu, kmetje delijo zemljo.
Komunist, 7. novembra 1957.
67. Dokumenti slovenskih udeležencev oktobrske revolucije.
Slovenski poročevalec, 15. novembra 1957.
68. Novi dokumentarni podatki iz sovjetskih arhivov. (O udeležbi Jugoslovanov pri revolucionarnih dogodkih v Rusiji od leta 1917—1920.)
Slovenski poročevalec, 15. in 16. decembra 1957.
69. Razstava »Oktobrska revolucija in delavsko gibanje na Slovenskem 1917 do 1920«.
Kronika 1957, št. 3, str. 155—158.
70. Ko so bili v Štandrežu še fevdalci. [S sliko.]
Soča 1957 (28. decembra 4.) — (I. 1958) št. 94—1.

Leto 1958

71. Lovro Kuhar in dvajseta leta. Misli ob izidu Prežihovega zbornika.
Naši razgledi, št. 3 (146) in 4 (147), 8. in 22. februarja 1958.
72. O reorganizaciji kmetijstva v Sovjetski zvezi.
Ekonomska revija 1958, št. 3, str. 398—405.
73. Drugi kongres SKOJ.
Priročnik 1958, št. 3, str. 201—204.
74. Ob štiridesetletnici Brestlitovskega miru.
Naši razgledi, št. 5 (148) in 6 (149), 8. in 22. marca 1958.
75. Obletnica prvega zbora slovenskih komunistov. (O kongresu dne 11. aprila 1920 v Ljubljani.)
Slovenski poročevalec, 9. aprila 1958.
76. Maja 1924. (O part. konferenci 4. maja 1924.)
Slovenski poročevalec, 22. aprila 1958.
77. Nov podatek. (O Viktorju Koleši.)
Komunist (slovenska izdaja), 10. maja 1958.
78. Ob članku »1928 in ne 1934«. Ob članku Dragana Markovića in Save Kržavca v Komunistu 12. aprila 1958.
Komunist, 10. maja 1958.
79. Pod psevdonomom Dravić...
Slovenski poročevalec, 22. maja 1958.
80. Konferenca KP Slovenije je bila maja l. 1924.
Komunist, 30. maja 1958.
81. Prispevek k zgodovini komunistične partije v dvajsetih letih.
Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1957 na Ravnah. Naša sodobnost 1958, št. 4 (str. 357—362), št. 5 (str. 426—467) in št. 6 (str. 543—548).
82. Borba protiv frakcija unutar KP u Sloveniji.
Historijski pregled, Zagreb 1958, br. 2, september, str. 127—129.

83. Roman o mornarski vstaji v Boki Kotorski leta 1918.
Naši razgledi (22. novembra 1958).
O knjigi: :F. X. Fleischhacker: Cattaro.

Leto 1959

84. Ustanovitev komunistične partije v Zagorju.
Kronika 1959, št. 1, str. 1—4.
85. Tiha sahrana u Breznici.
Mladost, Beograd, št. 118, 14. januarja 1959.
86. Dva izmed sedmih. (O J. Mišiču in M. Oreškem.)
Mladina, 19. januarja 1959.
87. Nekaj novih dejstev. Pismo o kongresih SKOJ leta 1922 in 1923.
Komunist (slovenska izdaja), 20. februarja 1959.
88. Proti Orjuni.
Borec, 1959, št. 4.
89. Ustanovitev KP v Sloveniji. Leto dni pozneje.
Tovariš, 19. aprila 1959.
90. Mladinski shod v Trbovljah 25. maja 1924.
Mladina, 25. maja 1959, stran 9.
91. Devet sekretarjev PK SKOJ za Slovenijo pripoveduje: prvi del — o začetkih SKOJ v Sloveniji; pripoveduje France Klopčič.
Mladina, 25. maja 1959, stran 2.
92. Ob 35-letnici oboroženega odpora Orjuni v Trbovljah. Dodatek: Obrambni govor dr. Henrika Tume.
Naši razgledi, št. 10 (177), 30. maja 1959, stran 233.
93. Spomin na 1. junij 1924.
Delo, 31. maja, 1. in 2. junija 1959.
94. Zaprli so pot fašizmu v dvajsetih letih.
Dolenjski list, 4. in 11. junija 1959.
95. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
Delo, 13. avgusta 1959.
96. Spomini na sekretariat CK SKOJ leta 1925.
Radio Ljubljana, 3. septembra 1959.
97. Spomini na Dragoljuba Milovanovića.
Radio Ljubljana, 22. septembra 1959.
98. Nastanek komunističnega mladinskega gibanja v Sloveniji.
Priročnik za mlade aktiviste LM Slovenije, Ljubljana, št. 8, oktobra 1959, str. 471—476.
99. Več kritičnosti in samostojnosti.
Naši razgledi, št. 20 (187), 31. oktobra 1959, stran 475, TT 22. oktobra 1959
100. Pripombe k III., IV. in V. poglavju Pregleda zgodovine KPJ-ZKJ.
Študije za zgodovinsko komisijo CK ZKJ.
Tipkopis, razmnožen; leta 1959.

Leto 1960

101. Iz revolucionarnega vrenja pred 40 leti.
Delo, 8. januarja 1960.
102. Ob obletnici smrti V. I. Lenina.
Delo, 21. januarja 1960.
103. ... in leta 1921. O listu »Komunist« leta 1921.
Komunist, 26. februarja 1960.
104. Kdo bo koga. Ob 40-letnici KP v Sloveniji.
Naši razgledi, št. 7 (198), 9. aprila 1960, str. 148—149.
105. Lenin in Slovenci.
Naši razgledi, št. 8 (199), 30. aprila 1960, str. 174—175.
106. Ustanovitev in prvi koraki KP v Sloveniji.
Komunist, 6. maja 1960.

107. Jedanaesti april 1920 u Ljubljani.
Zbornik sećanja aktivista »Četrdeset godina«, sv. 1, Beograd 1960 g., str. 64—65 (nadalje Zbornik).
108. Obračun s Orjunašima u Trbovlju.
Zbornik, str. 201—209.
109. Sekretar SKOJ Dragoljub Milovanović.
Zbornik, str. 347—348.
110. Komandant PAČ [Proletarskih akcijskih čet].
Zbornik, str. 348—352.
111. Zimmerwaldska konferenca.
Priročnik »Vodnik skozi čas in družbo«, Mladinska družba, Ljubljana 1960, stran 184 (nadalje Priročnik).
112. Kienthalska konferenca.
Priročnik, stran 184.
113. Vladimir Iljič Uljanov-Lenin.
Priročnik, str. 185—189.
114. Pregled pomembnejših dogodkov v letu 1941.
Prispevki IZDG 1960/I, št. 1, str. 265—294.
Sodelovali: Tone Ferenc, Dare Jeršek, Milica Kacin, France Klopčič, Ivka Križnar, Miroslav Luštek, Julij Simončič.
115. Komunistična internacionala.
Priročnik, str. 195—197.
116. Komunistična partija Sovjetske zveze (KP SZ).
Priročnik, str. 197—201.
117. Boljševizem, menjševizem.
Priročnik, stran 202.
118. Oportunizem.
Priročnik, stran 203.
119. »Levi« komunizem.
Priročnik, stran 203.
120. Trockizem.
Priročnik, stran 204.
121. Stalinizem.
Priročnik, str. 204—206.
122. I. (ustanovni) kongres KPJ od 21. do 23. aprila 1919 v Beogradu.
Priročnik, stran 206.
123. Ustanovitev komunistične partije v Sloveniji.
Priročnik, stran 207.
124. II. kongres KPJ od 20. do 24. jun. 1920 v Vukovaru.
Priročnik, stran 207.
125. III. državna konferenca KPJ jan. 1924 v Beogradu.
Priročnik, stran 208.
126. III. kongres KPJ od 17. do 22. maja 1926 na Dunaju.
Priročnik, stran 209.
127. IV. kongres KPJ novembra 1928 v Dresdenu.
Priročnik, stran 210.
128. Italijanska komunistična partija (prej Komunistična partija Italije).
Priročnik, str. 244—246.
129. Komunistična partija Nemčije.
Priročnik, str. 246—248.
130. Komunistična partija Madžarske, Partija delovnega ljudstva Madžarske, Socialistična delavska partija Madžarske.
Priročnik, str. 248—249.
131. Španska državljanska vojna (1936—1939).
Priročnik, stran 250.
132. Komunistična partija Kitajske (KPK).
Priročnik, str. 251—254.
133. Partija delovnega ljudstva Vietnam (Laodong).
Priročnik, stran 254.

134. Anarhosindikalizem ali sindikalizem.
Priročnik, stran 254.
135. Zolti sindikati.
Priročnik, stran 255.
136. Amsterdamska sindikalna internacionala.
Priročnik, stran 255.
137. Rdeča sindikalna internacionala (Profintern).
Priročnik, stran 256.
138. Svetovna sindikalna federacija.
Priročnik, stran 256.
139. Mednarodno združenje svobodnih sindikatov.
Priročnik, stran 257.
140. Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919—1920.
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 1, str. 53—101 (nadalje
Prispevki 1960/1).
141. Pismo srbskega socialnodemokratskega prvaka Dragiše Lapčevića iz leta
1917 [Komentar o dokumentu].
Prispevki 1960/1, str. 275—276.
142. K štiridesetletnici generalne stavke aprila 1920 [Komentar k spominom in
dokumentom].
Prispevki 1960/1, stran 278.
143. Največja stavka slovenskih rudarjev. Leto 1923 [Komentar k dokumentom].
Prispevki 1960/1, str. 288—300.
144. Po zagrebških razstavah in muzejih.
Prispevki 1960/1, str. 360—367.
145. Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani. Prvo polletje 1921.
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 2, str. 17—65 (nadalje
Prispevki 1960/2).
146. Pregarjanje Ivana Cankarja leta 1914. Nov, doslej neznan dokument [Ko-
mentar k dokumentu].
Prispevki 1960/2, str. 295—296.
147. Zapiski Pariške komune leta 1871.
Prispevki 1960/2, str. 339—341.
148. Istorija XX. veka. Zbornik Radova. Svezak 1. [Recenzija]
Prispevki 1960/2, str. 369—370.
149. Zelezar, leto VIII, št. 11/12 za november-december 1959, Jesenice [Recenzija].
Prispevki 1960/2, str. 370—371.
150. Železniški vestnik, Ljubljana, leto XIV, št. 3, marec 1960. [Recenzija].
Prispevki 1960/2, stran 371.
151. O pogrebu dr. Antona Breclja. (Iz uredniške pošte.)
Prispevki 1960/2, str. 379—380.
152. Opombe [k razglasom CK KPJ in OF leta 1941].
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1—2, stran 5, (nadalje
Prispevki 1961).
153. K razstavi »20 let Slovenskega poročevalca«.
Prispevki 1961, stran 416.
154. Ocena našega Zbornika fotografij v tujini.
Prispevki 1961, str. 417—418.

Leto 1961

155. Diskusija [k referatu M. Mikuža].
Prekmurški Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgo-
dovinskega razvoja Prekmurja, Murska Sobota 1961, str. 31—34 (nadalje
Zbornik Prekmurški Slovenci).
156. Diskusija [k referatu R. Kyovskega].
Zbornik Prekmurški Slovenci, str. 115—116.
157. Jarše. Pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo (24.—25. dec. 1928).
Zbornik Pomniki naše revolucije. Mladinska knjiga, Ljubljana 1961, stran
37 (nadalje Zbornik Pomniki).

158. Ljubljana. KPJ odgovarja šestojanuarski diktaturi.
Zbornik Pomniki, stran 48.
159. Ljubljana. Kolodvor (15. aprila 1920).
Zbornik Pomniki, stran 58.
160. Ljubljana. Komunistična ulična demonstracija (13. nov. 1928).
Zbornik Pomniki, stran 59.
161. Ljubljana. Delavski dom.
Zbornik Pomniki, stran 60.
162. Ljubljana. Ustanovitev komunistične partije v Sloveniji (11. aprila 1920).
Švicarija v Tivoliju.
Zbornik Pomniki, stran 69.
163. Ljubljana. Zaloška cesta (24. aprila 1920).
Zbornik Pomniki, stran 74.
164. Trbovlje. Rudarska stavka (22.—27. avg. 1922).
Zbornik Pomniki, stran 93.
165. Trbovlje. Spopad z Orjuno (1. junija 1924).
Zbornik Pomniki, stran 94.
166. Trbovlje. Rojstni kraj narodnega heroja Tončke Čečeve.
Zbornik Pomniki, stran 95.
167. Trboveljski revirji. Rudarska stavka jeseni 1919.
Zbornik Pomniki, stran 96.
168. Trboveljski revirji. Rudarska stavka 17. dec. 1920—11. jan. 1921.
Zbornik Pomniki, stran 97.
169. Trboveljski revirji. Začetek velike rudarske stavke 20. julija l. 1923.
Zbornik Pomniki, stran 97.
170. Zagorje. Zmaga komunistov na občinskih volitvah l. 1927.
Zbornik Pomniki, stran 104.
171. Marezige.
Zbornik Pomniki, stran 147.
172. Maribor. Vojaški upor julija 1919.
Zbornik, Pomniki, stran 212.
173. Ravne. III. kongres SKOJ leta 1926 v Kefrovem mlinu.
Zbornik Pomniki, stran 229.
174. Murska Sobota. 21. julij 1919: Ustanovitev socialistično-komunistične stranke.
Zbornik Pomniki, stran 240.
175. Pismo uredništvu. Ob recenziji za 1. štev. Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja.
Naši razgledi, št. 17 (232), 9. septembra 1961, stran 409.
176. Tovariš Tone Jarc sedemdesetletnik.
Delo, 5. decembra 1961.
177. Ocena našega Zbornika fotografij v tujini.
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1—2, str. 417—418.

Leto 1962

178. O nacionalni politiki KP Jugoslavije [v stari Jugoslaviji].
Polemika z J. Marjanovičem in V. Strugarjem.
Naši razgledi, št. 2 (241), 27. januarja 1962, stran 26.
179. O mestu komunistične partije v slovenskem političnem življenju.
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, str. 271—276 (nadalje
Prispevki 1962).
180. [Komentar k pismu R. Golouha] K zatonu socialnodemokratske stranke
1919—1920.
Prispevki 1962, stran 199.
181. [Recenzija] Dr. Sergije Dimitrijevič, Srpski socialisti i ujedinjenje Jugo-
slavije, Arhivski almanah, Beograd 1960, br. 2—3.
Prispevki 1962, str. 327—328.
182. [Recenzija] Istorija XX. veka. Svezak II. Beograd 1961.
Prispevki 1962, str. 328—330.

183. Ob štiridesetletnici »Proletarske mladine«. Komunist, 31. avgusta 1962.
184. Otroške skupine v Sloveniji leta 1922—1924 — predhodnice pionirske organizacije. Komunist, 12. oktobra 1962.

Leto 1963

185. Marcel Žorga osemdesetletnik. Delo, 15. januarja 1963.
186. Uvod [na str. 5—33 h knjigi] iz Leninove dediščine. II. izdaja. CZ, Ljubljana 1963, str. 1—214.
187. [Recenzija] Karel Pichlík, Das Ende der österreichisch-ungarischen Armee. Zgodovinski časopis 1963, str. 288—293.
188. Nekaj misli o noveli »En dan Ivana Denisoviča«. Tovariš, 2. marca 1963.
189. Beseda založbe [in deloma opombe h knjigi] V. I. Lenina, »Levičarstvo«, otroška bolezen komunizma. CZ, Ljubljana 1963.

Leto 1964

190. Spremna prevajalčeva beseda [na str. 219—227] [k slovenskemu prevodu] A. Solženicin, En dan Ivana Denisoviča, I. izdaja. DZS, Ljubljana 1964, str. 1—227.
191. O novih pojavih v sodobnem kapitalizmu. H knjigi Th. Pragerja Gospodarski čudež ali ne? Ekonomska previja, 1964, št. 1, str. 77—85.
192. Jančev Janez. Zasavski vestnik, 28. aprila 1964. Radio Ljubljana, 29. oktobra 1967.
193. Iz kamna kruh. O zadnjem predavanju Ivana Cankarja 1. junija 1918. leta. Jezik in slovstvo, 1964, št. 6, str. 197—199.
194. Biografsko gradivo. Podatki o udeležbi obtožencev prvojunjskega procesa v dogodkih leta 1924 in o njihovi nadaljnji življenjski poti [na str. 195—198]. Prvi junij 1924 v Trbovljah. Stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25., 26. in 27. novembra 1924, druga izdaja. Zavod Borec, Ljubljana 1964, str. 1—198 + 22 ilustr.
195. Prvi maj. Priročni zbornik k proslavi 1. maja, Ljubljana 1964.
196. Branili so svojo domovino. Prvi junij 1924 v Trbovljah. Mladina, 30. maja 1964.
197. H. P. R. [ullmann] o sovjetski književnosti. Sodobnost, 1964, št. 11, str. 1146—1149.
198. Zbornik fotografij iz delavskega gibanja in dejavnosti komunistične partije na Slovenskem 1867—1941. I. knjiga 1. november 1867 — december 1934. Uredniški odbor: Milica Kacin-Wohinz, France Klopčič, Ivan Križnar, Ivka Križnar, Rozalija Lukman, Alenka Nedog, Franček Saje. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Muzej ljudske revolucije. Ljubljana 1964. Stran 559.

Leto 1965

199. Spominu Eda Jilemnickega. Večer, 2. in 4. februarja 1965.
200. Prvo praznovanje osmega marca na Slovenskem. Komunist (slovenska izdaja), 19. februarja 1965.
201. Osmi marec — mednarodni ženski dan. Brošura Lepo proslavimo dan žena. Pionirski dom. Ljubljana 1965.
202. Jugoslovanski kongres 1870 godine, slovenački liberalizam i drugo. Diskusija između istoričara D. Kermavnera i Zwittera u Zgodovinskom časopisu. Jugoslovanski istorijski časopis, Beograd 1965, br. 2, str. 73—89.

203. Prvi nastop Etbina Kristana za kulturnonarodnostno avtonomijo leta 1898. *Sodobnost* 1965, št. 1—3, str. 201—209.
204. Još o broju komunističkih poslanika izabраниh u konstituantu 1920 godine. *Jugoslovenski istoriski časopis*, 1965, br. 3, str. 91—93.
205. Razne ocene slovenske preteklosti. Diskusije med D. Kermavnerjem in F. Zwitterjem. *Naši razgledi*, št. 6 (317), 27. marca 1965, str. 112—113.
206. Rešiti uganko našega stoletja. Po XII. svetovnem kongresu zgodovinarjev na Dunaju. *Naši razgledi*, št. 18 (329), 25. septembra 1965, str. 362—363.
207. Mirko Weinberger. *Zasavski tednik*, 28. aprila 1965.
208. Delavsko gibanje do l. 1930 [na str. 146—148]. Ljubljana. Podobe iz njegove zgodovine. Založil Mestni arhiv, Ljubljana 1965, str. 1—271.
209. Jeseniški zbornik »Jeklo in ljudje«. Delo, 24. julija 1965.
210. Leninovi spisi. Ob peti izdaji zbranih del V. I. Lenina. *Naši razgledi*, št. 21 (332), 6. novembra 1965, stran 428.

Leto 1966

211. Proti abstraktni podobi naše zgodovine. Četrti kongres zgodovinarjev Jugoslavije. *Naši razgledi*, št. 1 (336), 15. januarja 1966, stran 8.
212. Ivan Vuk. *Za Slovenski biografski leksikon*, februar 1966.
213. Dve diskusiji na znanstvenem posvetu o OF v Ljubljani od 28. do 30. aprila 1966. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1966, št. 1—2, str. 137—140 in 265—267.
214. KPJ pripalo je 1920 godine 59 poslanika, a ne 58. *Jugoslovenski istoriski časopis*, 1966, br. 3—4, str. 123—126.
215. Naučno svetovanje o oslobodilačkom frontu slovenačkog naroda u Ljubljani od 28. do 30. aprila 1966. *Prilozi za istoriju socializma*, 1966, br. 3, str. 429—437.
216. Zgodovinoписje delavskega gibanja. Drugi mednarodni znanstveni posvet o zgodovini delavskega gibanja, Linz, septembra 1966. *Naši razgledi*, št. 20 (355), 22. oktobra 1966, str. 408—409.
217. Tomaž Mor in kmečka republika Poljica v Hrvatskem Primorju. Delo, 5. novembra 1966.
218. G. V. Čičerin, ustvarjalec sovjetske diplomacije. *Primorski dnevnik*, Trst, 8. in 9. novembra 1966.
219. Jože Srebrnič v sovjetski Rusiji leta 1918. Delo, Trst, 11. novembra 1966.
220. Dokument iz Moskve leta 1918, namenjen Narodnemu veću SHS v Zagrebu. *Sodobnost*, 1966, št. 12, str. 1264—1269.

Leto 1967

221. Zgodovinar A. M. Nekrič v svojem delu »22. junij 1941«. *Primorski dnevnik*, Trst, 7. in 8. februarja 1967.
222. Srebrnič Jože. *Slovenski biografski leksikon*, zv. X (nadalje SBL X), Ljubljana 1967, str. 431—432.
223. Sitter Ignac. *SBL X*, stran 321.
224. Cecilij Urban (Biografija) [na str. 223—237] [v knjigi] Cecilij Urban, *Zgodba o Viku*. Prevod iz ruščine. Založba Lipa, Koper 1967, str. 1—245 (nadalje Urban, *Zgodba o Viku*).

225. Bibliografija dela in prevodov Cecilija Urbana [na str. 239—244] Urban, Zgodba o Viku.
226. Prostovoljci-disidenti. Ob 50-letnici disidentskega gibanja v Rusiji. Naši razgledi, št. 9 (368), 13. maja 1967, str. 214—215.
227. Ob petdesetletnici dveh deklaracij za zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov. Problemi, št. 53, maj 1967, str. 718—729.
228. Pavel Golja v Rusiji med revolucijo. Sodobnost, 1967, št. 6, str. 620—631.
229. Slovenci v oktobrski revoluciji. Kronika 1967, št. 2, str. 65—69.
230. Nepriobčeni pesnitvi Ivana Vuka. Dialogi, št. 11, stran 570.
231. Diskusija o referatu Hansa Mommsena na III. linški konferenci sept. 1967. Za protokol v izdaji Europa-Verlag, Dunaj.
232. O zgodovinopisju v Jugoslaviji. Referat v N. Ö. Arbeiterkammer na Dunaju 26. septembra 1967. Delno podan v dunajski Volksstimme, 28. septembra 1967.
233. Pismo uredniku [Polemika z B. Š. glede vesoljskih raziskav in našega razumnštva]. Odgovor na glosu V smrt zaradi lune v sodobnosti 1967 št. 6. Sodobnost, 1967, št. 10, str. 1052—1056.
234. Proti abstraktni podobi naše zgodovine. O referatu Vlada Strugarja Ustvaritev socialistične Jugoslavije na IV. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije novembra 1965 v Sarajevu. Zgodovinski časopis, 1967, str. 199—202.
235. O narodnostnem vprašanju — delavskem gibanju v AO. Naši razgledi, št. 20 (379), 21. oktobra 1967, str. 68—569.
236. [Recenzija] Muchitsch Max, Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1967, str. 320—321.
237. Slovenci med oktobrsko revolucijo v Taškentu. Vestnik, Murska Sobota, št. 43, 3. novembra 1967.
238. Lenin, Kristan i Renner o kulturnonacionalnoj avtonomiji. Ciklostiliran referat na naučnom skupu Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije, Beograd-Kotor, oktobra 1967, str. 1—11.
239. Dosežki Sovjetske Zveze. Nekaj podatkov za petdesetletnico. Naši razgledi, št. 21 (380), 4. novembra 1967, str. 598—599.
240. Slovenci med revolucijo in državljansko vojno v Rusiji 1917—21. Referat na znanstvenem posvetovanju ob 50-letnici oktobrske revolucije in 30-letnici prvega kongresa KP Slovenije, Ljubljana, novembra 1967, posvečen temama: a) Okt. revolucija in Slovenci, b) Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in praksi KPJ-KPS. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1—2, str. 471—480, (nadalje Prispevki 1967).
241. Štiri diskusije [na znanstvenem posvetovanju prav tam]. Prispevki 1967, str. 265—266, 449—453, 462—463 in 499—501.

Leto 1968

242. Oktober in narodi Jugoslavije. Znanstveno posvetovanje v Kotoru. Naši razgledi, št. 2 (385), 27. januarja 1968, str. 38—39.
243. Nekatere hibe našega zgodovinopisja. Zgodovinski časopis, 1968, št. 1—2, str. 107—115.
244. O romanu F. X. Fleischhackerja. Delo, 25. aprila 1968.
245. Ne vsiljujte narodom osrečitve! Zanemarjena Leninova opozorila. Naši razgledi, št. 16 (399), 24. avgusta 1968, stran 468.
246. Zgodovinopisje Druge internacionale. Zapiski s konference v Linzu. Naši razgledi, št. 24 (407), 25. novembra 1968, stran 718.
247. O stavu Lenjina prema partijskim frakcijama. Medjunarodni radnički pokret, Beograd 1968, br. 3, str. 133—138.

Leto 1969

248. Gradivo za bibliografijo slovenskega in srbohrvatskega komunističnega tiska v sovjetski Rusiji v letih 1918—1921.
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968—1969, št. 1—2, str. 1—11.
249. Partijska konferenca decembra 1928 v Ljubljani. Spomini ob 40-letnici.
Komunist (slovenska izdaja), 1. januarja 1969.
250. Velika razmejittev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920.
Državna založba Slovenije, Ljubljana 1969, str. 279.
251. Uvodna beseda [na str. 5—12]
[h knjigi] A. M. Nekrič, 22. junij 1941. Mladinska knjiga, Ljubljana 1969, str. 1—201.
252. Predgovor [na str. 7—24]
[h knjigi] Ustanovitev. CZ, Ljubljana 1969, str. 1—72 + 1—21.
253. Predgovor, biografski podatki, opombe
[h knjigi] Jugoslovani v Oktobru, zbornik spominov udeležencev oktobrske revolucije in državljanske vojne v Rusiji 1917—1921. Zavod Borec, Ljubljana 1969, str. 1—789.
254. Mednarodne konferencie istoričara radničkog pokreta u Lincu 1965—1968.
Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd 1969, sv. 9, str. 429—435.
255. Sodrug Mirko Weinberger. (S sliko.)
TV 15, 5. februarja 1969.
256. Ob 50-letnici ustanovitve KPS-ZKJ; Velika razmejittev. (S sliko)
Večer, 21. marca 1969.
257. Marcel Žorga, Beseda ob krsti.
Naši razgledi, št. 6 (413), 22. marca 1969, stran 165.
258. Ustanovitev Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) aprila 1919.
Komunist, 4. in 11. aprila 1969.
259. Za svobodno in zedinjeno Slovenijo! Pričevanja o letu 1927.
Radio Ljubljana, 6. aprila 1969.
Zbornik občine Grosuplje. Grosuplje 1971, str. 25—34.
260. Prvo pokolenje mladih komunistov...
Radio Ljubljana, 11. maja 1969.
261. Dokumenti, stari 122 let. Prvič objavljeni sklepi ustanovnega kongresa Zveze komunistov v Londonu.
Naši razgledi, št. 15 (422), 1. avgusta 1969, stran 441.
262. Vnaprejšnja stališča. Ob članku v moskovski reviji »Voprosy istorii KPSS«.
Naši razgledi, št. 21 (428), 7. novembra 1969, str. 628—629.
263. Osobenosti stvaranja komunističke partije u Sloveniji.
Referat, ciklostiliran, za posvetovanje ob 50-letnici KPJ-ZKJ v Splitu, oktobra 1969.
264. Buharinovo zadnje pismo. Pretresljiv dokument boljševiškega voditelja iz leta 1936.
Delo, 15. novembra 1969.
265. Zakaj je odpovedala II. internacionala. S V. konference zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu.
Naši razgledi, št. 23 (430), 5. decembra 1969, str. 700—701.
266. Prijatelj iz Slovenije. Na straneh sovjetskega tiska.
Delo, 27. decembra 1969.

Leto 1970

267. Ti in opera.
Radio Ljubljana, rubrika Ti in opera, januarja 1970.
268. Nešarmantna storija. K članku L. Legiše: »Golieva šarmantna storija«
Prostor in čas, 1970, št. 1, str. 52—53.
296. Protivojno stališče slovenske socialnodemokratske stranke leta 1914 in 1915.
Zgodovinski časopis, 1970, zv. 1—2, str. 53—75.

270. Lenin i male nacije.
Ciklostiliran referat za posvetovanje ob 100-letnici rojstva V. I. Lenina, junij 1970, Hercegnovi. Povzetek referata je objavil Radio Beograd aprila 1970.
271. Kitajski satelit. Dogodek za razmišljanje.
Naši razgledi, št. 10 (441), 22. maja 1970, str. 291—292.
272. Lenin med Slovenci.
Rodna gruda, 1970, št. 6, stran 34.
273. Predgovor k slovenski izdaji [na str. 5—11]
[knjige] Ustanovni dokumenti Zveze komunistov iz leta 1847, Cankarjeva založba, Ljubljana 1970, str. 1—111.
274. Lenin in mali narodi.
Sodobnost, 1970, št. 8—9, str. 894—908.
275. Raziskovalci, dogmatiki in preprosteži. [Trinajsti mednarodni kongres zgodovinskih ved v Moskvi avgusta 1970.]
Naši razgledi, št. 20 (451), 23. oktobra 1970, stran 597.
276. Sjećanja na radnički Split 1925 godine.
Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1970, br. 1, str. 83—93.
277. Die slowenische Sozialdemokratie und die makedonische Frage vor dem ersten Weltkrieg.
La Macédoine et les Macédoniens dans le Passé, Zbornik znanstvenih del, Skopje 1970, str. 311—326.
278. Rdeči revirji. Zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku v letih 1918—1941. Prvi del 1918 do 1934. Zbornik pripravili: Franc Kralj, Ado Naglav, France Klopčič, Otmar Pečar, Stane Bračko, Barbka Lukman, Fani Mlakar. Trbovlje 1970. Strani 400.

Leto 1971

279. Izobraževalno društvo »Vesna«.
Brošura 50-letnica ustanovitve delavskega prosvetnega društva Vesna Zagorje ob Savi, izdala skupščina občine Zagorje ob Savi 1971.
280. Dr. Milan Lemež.
Delo, 14. januarja 1971.
281. Prevajalčeva spremna beseda [na str. 329—340] in opombe k dokumentom. [k slovenskemu prevodu] A. Solženicin, En dan Gvana Denisoviča. Povesti, črtice, dokumentacija. II. razširjena izdaja, DZS, Ljubljana 1971, str. 1—342.
282. O površnem obravnavanju problemov okoli Maškarade.
Komunist (slovenska izdaja), št. 14, 9. aprila 1971, stran 20.
283. Pozabljeni agresor. O vlogi Japonske pred drugo svetovno vojno.
Delo, 10. julija 1971.
284. Razmišljanja o mesečevih rudninah.
Naši razgledi, št. 14 (469), 30. julija 1971, str. 427—428.
285. [Recenzija] Marjan Britovšek, Anton Fuster in revolucija 1948 v Avstriji.
Archiv für Sozialgeschichte, Band XI, Hannover 1971, str. 600—604.
286. Mar res samo doneča freska? K recenziji Jožeta Snoja ob gostovanju moskovskega gledališča v Ljubljani.
Delo, 9. oktobra 1971.
287. Stopar Viktor.
SBL, XI, stran 492.
288. Štebi Anton.
SBL XI, str. 680—682.
289. Štebi Cirila.
SBL XI, stran 682.
290. Srebrnič Jože.
Enciklopedija Jugoslavije, zv. 8, Zagreb 1971 (nadalje EJ), str. 106—107.
291. Strmecki Maks.
EJ, stran 194.

292. Štebi Anton.
EJ, stran 266.
293. Urban Cecilij (Ludvik Oblak).
EJ, stran 434.
294. Žorga Jaka.
EJ, stran 649.
295. Žorga Marcel.
EJ, stran 649.
296. Diskusija [na temo Die Nation, das Nationale und die Arbeiterklasse als führende Kraft der Nation].
Zbornik Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. V. Linzer Konferenz 1969. Europa-Verlag, Wien 1971, (Zbornik V. Linzer Konferenz), str. 143—145.
297. Diskusija [na temo Die Haltung der slowenischen Sozialdemokratie am Anfang des ersten Weltkrieges idr.].
Zbornik V. Linzer Konferenz, str. 147—148.
298. Iz pozabe iztrgani Anton Füster. Knjiga dr. Marjana Britovška (založba Obzorja) o pozabljenem Slovcu in kozmopolitu, duhovniku in izobčencu, dejavnem revolucionarnem evropskem demokratu.
Naši razgledi, št. 24 (479), 24. decembra 1971, str. 732—733.
299. Brez resnobe.
Naši razgledi, št. 24 (479), 24. decembra 1971, stran 741.
300. Ob branju spominov Mihe Marinka.
Komunist (slovenska izdaja), 29. decembra 1971, 7. in 14. jan. 1972.

Leto 1972

301. Slovenska delegacija na vukovarskom kongresu.
Ciklostiliran referat za posvetovanje v Vukovaru 22. in 23. junija 1970, objavljen v zborniku Drugi kongres KPJ, Slavonski Brod 1972, str. 205—214.
302. Slovenska socialna demokracija in makedonsko vprašanje med prvo svetovno vojno.
Prispevki, 1971—1972, str. 281—294.
303. Diskusiji [na posvetovanju v Vukovaru junija 1970 k referatu G. Vlačiča Kominterni i jugoslovensko pitanje 1919—1921 in k referatom L. Kobse in St. Koprivice-Oštrić].
Zbornik Drugi kongres KPJ, Slavonski Brod 1972; str. 429—432 in 450—452.
304. O prevodih iz ruščine.
Sodobnost, 1972, št. 3, str. 300—312.
305. O dedičih Antona Füstera, Viktorja Adlerja in drugih.
Naši razgledi, št. 4 (483), 25. februarja 1972, str. 105—106.
306. Zanimiva polemika o dediščini.
Naši razgledi, št. 6 (485), 24. marca 1972, stran 170.
307. Ne resnobe, ne logike.
Naši razgledi, št. 9 (488), 12. maja 1972, stran 272.
308. Mali narodi in socializem.
Zgodovinski časopis, 1972, zv. 3—4, str. 383—385.
309. Popačeni Lenin in samoupravljanje.
Teorija in praksa, 1972, št. 5, str. 768—776.
310. O kmečki ureditvi družbe in države.
Komunist (slovenska izdaja), 20. oktobra 1972.
311. Dragotin Gustinčič. Devetdesetletnica.
Naši razgledi, št. 21 (500), 10. novembra 1972, stran 580.
312. Avgust štirinajstega leta. Novi roman Aleksandra Solženicina.
Naši razgledi, št. 23 (502), 8. decembra 1972, stran 639.
313. Moja predvojna srečanja z Jožetom Potrčem.
[v zborniku] Jože Potrč, O socialistični etiki in moralni.
Obzorja, Maribor 1972, str. 452—454.
314. Lističi pozabljene zgodovine.
Prešernov koledar za leto 1973. Ljubljana 1972, str. 141—145.

Dodatek

Prevajalsko delo

Franceta Klopčiča

A. Vajnejši prevodi iz ruščine v slovenščino

1. V. I. Lenin, Karel Marx.
Založba inozemskih delavcev, Moskva 1934.
2. V. I. Lenin, Država in revolucija.
Založba inozemskih delavcev, Moskva 1935.
3. V. I. Lenin, «Levičarstvo», otroška bolezen komunizma.
Založba inozemskih delavcev, Moskva 1936.
4. Vlad. Majakovski, Velika žehta.
Tipkopis za Slovensko narodno gledališče, Ljubljana 1957.
5. Vlad. Majakovski Stenica [verze prevedel Mile Klopčič].
Tipkopis za Slovensko narodno gledališče, Ljubljana 1958.
6. Aleksander Solženicin, En dan Ivana Denisoviča.
Tovariš, 31. decembra 1962 in od 7. januarja do 2. marca 1963.
7. Aleksander Solženicin, En dan Ivana Denisoviča in še dve noveli.
DZS Ljubljana 1964, str. 1—229.
8. Iz Leninove dediščine. Zapiski, članki, in napotki.
Prevedla France Klopčič in Franček Šafar.
Druga, razširjena izdaja, CZ, Ljubljana 1963, str. 1—214.
9. Aleksander Solženicin, En dan Ivana Denisoviča. Povesti, črtice, dokumentacija.
Druga, razširjena izdaja, DZS, Ljubljana 1971, str. 1—342.

B. Iz slovenščine v ruščino

10. Matej Bor, Zvezde so večne.
V tipkopisu za Jugoslovansko avtorsko agencijo, 1963.

C. Iz nemščine v slovenščino

11. Ustanovni dokumenti Zveze komunistov iz leta 1847. (Od junija do septembra 1847.) V izdaji Berta Andréasa, Hamburg 1969.
Cankarjeva založba v Ljubljani 1970, str. 1—110 + faksimile petih originalnih listin.

Opomba: Prevodi posameznih člankov in drugo niso vštet.

POSVETOVANJA

ODPORNišKO GIBANJE V FURLANIJI

(Videm od 20. do 22. maja 1971)

Pokrajinskim inštitutom za zgodovino osvobodilnega gibanja, ki delujejo ob nacionalnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja v Milanu, se je 14. marca 1970 pridružil še furlanski inštitut. Njegova naloga je znanstveno preučevati zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji oziroma v treh provincah — goriški, videmski in pordenonski. Svoje prostore ima v mestni knjižnici, ima pa tudi razmeroma bogat arhiv, ki sta ga zbirali ločeno obe glavni smeri furlanskega odporništva — garibaldinci in ozopovci. Prepričan sem, da je v tem arhivu tudi gradivo za zgodovino našega osvobodilnega boja in obratno.

Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja je pod pokroviteljstvom odbora za proslavo 25-letnice osvobojenih ozemelj v Karniji in Furlaniji v dneh od 20. do 22. maja 1971 pripravil znanstveno posvetovanje Odporniško gibanje v Furlaniji. Pobuda zanj je prišla iz potrebe, da bi poglobili enega najbogatejših dogajanj v novejši zgodovini in slišali v svobodnem soočanju mnenj pričevanje oseb, ki so sodelovale v dogodkih ali tem dogodkom posvetile svoje raziskave.

Od petih glavnih referatov je bil prav gotovo najzanimivejši in tudi sprejet z največjim odmevom referat profesorja torinske univerze Guida Quazze. Podal ga je v slavnostnem uvodnem delu posvetovanja v avli videmskega gradu (sicer je bilo posvetovanje v provincijski palači). Profesor Quazza je najprej na kratko označil tri glavna obdobja zgodovinopisja osvobodilnega gibanja v Italiji in sicer prvo od 1945 do 1955, ko so v glavnem pisali udeleženci odporniškega gibanja, drugo od 1955 do 1965, ko so se z zgodovino osvobodilnega gibanja ukvarjali poklicni zgodovinarji na univerzah in je šlo za znanstveno obravnavo dogodkov po virih, vendar z omejenim obzorjem, ter začetek tretjega obdobja po letu 1965, ko poskušajo povezovati zgodovino odporništva z zgodovino Italije in tudi širše. V drugem delu svojega referata je označil štiri glavna ključna obdobja, ki naj bi pritegnila posebno pozornost zgodovinarjev. Prvo je bilo od 1919 do 1925, drugo v letih 1935 in 1936, tretje v letih 1942 in 1943 ter četrto v letih 1945 in 1946. Pri analizi teh obdobij naj bi še posebej preučili dejavnost in vedenje sil, ki »veljajo v družbi« to je predvsem gospodarskih sil (velikega finančnega in industrijskega ter agrarnega kapitala), središča državne moči: krono, visoko birokracijo, vojake na visokih položajih in visoko sodništvo, cerkev kot hrbtnico klera v njenih različnih stopnjah in skupinah, nižje razrede: drobno buržoazijo in delavske ter kmečke množice, še posebej glede na mladino. Nato je na kratko označil vsako od njih in pri-

kazal vlogo teh sil. Na koncu je dejal, da današnja Italija ni takšna, kot so o njej takrat, to je v osvobodilnem gibanju, sanjali, vendar pa ne bi smeli pozabiti tistega, kar je rezistenca dosegla na političnem področju: osebne svobosčine, ustavo z zelo naprednimi členi, republikanski režim, ki je odstranil tistega, ki je bil vse od združitve Italije dalje združevalno središče konservativnih in reakcionarnih sil v Italiji, to je monarhijo.

Profesor rimske univerze Vittorio Emanuele Giuntella je poročal o »novem vodilnem razredu od antifašizma do rezistence«. Potem ko je pojasnil, da pod »vodilnim razredom« razume »organizirano moč, ki ima politično, duhovno in materialno vodstvo v družbi«, je na podlagi številne literature prikazal, kako so ljudje prehajali iz fašizma v antifašizem in navajal razloge, ki so bili odločilni za ta prehod. Kot prepričan katolik se je bolj mudil pri katoličanih in njihovih vrstah odpora. V drugi del referata je vpletel nekaj zanimivih podatkov in razmišljanj o vojnem času, ki ga je prebil kot visok oficir v Furlaniji. Tudi meni osebno je zaupal nekaj podatkov o svojem bivanju v severnem delu Primorske v letu 1943.

Ravnatelj nacionalnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Milanu prof. Massimo Legnani, je v svojem referatu Partizani, politiki in civilisti v furlanskem odporu govoril predvsem o posebnostih osvobodilnega gibanja v Furlaniji. Ena od posebnosti je bila že v profilu oboroženega boja in sicer v dvojnosti: garibaldinci in ozopovci. Poudaril je, da je v ozopovskih formacijah, ki so jih spočetka ustanavljali privrženci akcijske stranke, pozneje pa je v njih prevladal vpliv krščanskih demokratov, prevladovala močna protikomunistična zaskrbljenost in strah pred stiki s slovenskim partizanstvom in z določitvijo prihodnje vzhodne meje. Vsaka formacija zase je imela v okviru italijanskega partizanstva široko možnost pobude tako na vojaškem kot na političnem področju; obe sta se nekoliko tesneje zbližali poleti 1944. V drugem delu referata je prof. Legnani govoril o političnih tokovih, zlasti še o odnosu katolikov in komunistov do tiska posameznih strank. V tretjem delu je prikazal odnos med civilnim prebivalstvom in upravo na osvobojenih ozemljih ter je svoja izvajanja utemeljeval tudi s podatki o socialni sestavi prebivalstva in novih organov oblasti na osvobojenih območjih v Karniji in Furlaniji poleti 1944.

Za jugoslovanskega udeleženca posvetovanja je bil med zanimivejšimi referati prav gotovo referat profesorja milanske univerze Gianfranca Bianchija Ideje in dejstva v odporu v Furlaniji. Potem ko je orisal osnove »kato-liške rezistence«, je prikazal »nevralgične« točke v odporiškem gibanju v tej pokrajini: dvojnost partizanskih formacij — garibaldincev in ozopovcev, dogodek v Pielungu 19. julija 1944 in poskus združitve obeh formacij, za katero naj bi se jeseni 1943 zavzemali ozopovci, poleti 1944 pa garibaldinci. Največji del referata je obravnaval »slovensko« ali »jugoslovansko« vprašanje, to je odnose med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem, pri čemer je bolj poudarjal ozemeljske zahteve našega narodnoosvobodilnega gibanja do Italije kakor pa sodelovanje na raznih področjih. Ne glede na številne napake v podatkih, poznavalec te tematike nikakor ne more soglašati z nekaterimi sklepi prof. Bianchija, zlasti pa ne z osnovnim sklepom: »Dejansko je bilo stališče nekaterih garibaldinskih enot do Slovanov in do učinkovitosti sodelovanja

z njimi — z objektivnega gledišča in ne glede na drugačna subjektivna prepričanja — nacionalno nevarno za Italijo. Zakaj upoštevalo ni že delujočega slovenskega aneksionizma, čeprav pod aspektom ideološke solidarnosti in internacionalizma, ki se je izražal v obliki ekspanzionistične nestrpnosti, kakor da bi se hotela ustvariti neke vrste »kazenska meja« nasproti Italiji. To pa ne samo zato, da bi ta delala pokoro za grehe fašistov in za svoj nacionalistični imperikalizem, ko bi ji bilo vrnjeno z enako mero, temveč tudi zato, da bi se osvobodilna in razredna vojna združeni uveljavili v predvidenem političnem režimu, ki bi ga bilo treba uvesti po vojni.«

Na koncu svojega referata je prof. Bianchi obravnaval »tako imenovana zblizanja ozopovcev s sovražnikom« in takšne trditve zavrnil kot neosnovane.

Na nesprijemljiva izvajanja profesorja Bianchija o »slovanskem ekspanzionizmu« je odgovoril Aldo Bressan z Reke.

Na željo furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu sem na posvetovanju prebral referat Osvobojeno ozemlje IX. korpusa v Julijski krajini. V njem sem prikazal smotre narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju, odnos sil pred italijansko kapitulacijo, obseg in vojaško, politično in gospodarsko problematiko osvobojenega ozemlja v različnih časovnih obdobjih od italijanske kapitulacije septembra 1943 do osvoboditve maja 1945.

Pomembno novost v preučevanju novejše zgodovine Furlanije je pomenil referat Pieza Mattionija Ekonomski pogledi in pojavi migracije v Furlaniji pod fašizmom. V njem je prikazal zlasti gospodarske razmere v Furlaniji ob koncu prve svetovne vojne in v prvih povojnih letih, razmah ekonomske emigracije (v letih 1921—1931 več kot 100.000 izseljencev), gospodarski položaj delavcev in kmetov pod fašizmom, gospodarsko politiko fašizma itd.

Po vsakem glavnem referatu je bilo nekaj manjših poročil iz pričevanj udeležencev, ki pa pogosto niso bili tesneje zvezani z glavnimi referati. Terešina Degan je bolj v obliki kronike kot strnjene poročila podrobneje poročala o »fašizmu in antifašizmu na desnem bregu Tilmenta« v letih 1919—1928. Piero Pezzè je zanimivo prikazal »odporniške pesmi v Furlaniji in prispevek furlanskih garibaldincev,« ki so jih prepevali, ter omenil tudi vplive slovenskih partizanskih pesmi. Federico Vincenti je obravnaval Furlane v odporništvu v tujini, tudi v Jugoslaviji, razen v Sloveniji. O »političnih organih v partizanskih enotah v Furlaniji« je govoril Luciano De Cillia in prikazal predvsem vlogo političnih komisarjev in njihove naloge (bili so tudi v ozopovskih enotah). Manlio Michelutti je podal bibliografijo »ilegalnega periodičnega tiska v Furlaniji (1943—1945)«, v kateri je upošteval tudi primerke, ki jih hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Vprašanje operativne enotnosti med garibaldinskimi in ozopovskimi enotami v Karniji je obravnaval Tranquillo De Caneva. Silvino Poletto je prikazal »ljudske in zadružne organizme v Furlaniji do osvoboditve«, Ardito Fornasir je obravnaval »nekaterne primere partizanskega sodstva«. Aldo Moretti pa je pregledno prikazal nastanek in razvoj ozopovskih enot v Furlaniji.

Navedena manjša poročila so obravnavala vprašanja, ki se več ali manj tičejo samo Furlanije. Bilo pa je tudi nekaj manjših poročil, ki se tičejo tudi našega narodnoosvobodilnega gibanja. Tako je Mario Lizzero v svojem poročilu

Izvor in posebnosti odpornišva v Furlaniji v glavnih obrisih prikazal stike in sodelovanje odporniškega gibanja Furlanije in slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja od oktobra 1942 dalje, ko je imel kot odposlanec pokrajinskega vodstva KPI za Furlanijo prvi razgovor s komandantom Soškega odreda Mirkom Bračičem. Ko je obravnaval nastanek in razvoj furlanskih garibaldinskih enot, je poudaril zgoden nastanek teh enot pod vplivom narodnoosvobodilnega boja v Slovenskem primorju. Prikazal pa je tudi različnost pogledov na nekatere plati osvobodilnega boja, tudi na reševanje narodnega vprašanja in vprašanja prihodnjih državnih mej. Tudi Giovanni Padoan se je v svojem poročilu o »udarni garibaldinski diviziji Natisone in prispevku komunistov k njeni ustanovitvi« dotikal vprašanj slovenskega osvobodilnega gibanja. O tem je že govoril v svoji knjigi *Abbiamo lottato insieme*, ki je izšla pred nekaj leti, v poročilu pa je naštel tudi nekaj reči (poboj ozopovcev v Porzusu, hladno vojno, Kominform itd.), ki so ovirale pravo vrednotenje garibaldinske divizije Natisone in njenega prispevka k osvoboditvi Italije. Vincenzo Martini je navedel imena partizanov (slovenske in italijanske narodnosti) iz proletarske brigade, ki so padli na goriški fronti in v nemški ofenzivi septembra 1943. Aldo Bressan z Reke pa je dal nekaj »pogledov na sodelovanje med jugoslovanskim in italijanskim odporništvom«.

Tesno povezano z zgodovino osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov, vendar v negativnem smislu, je bilo poročilo *Alviseja Savorgnana di Brazzà* »o ozopovskem odporništvu v spodnji Furlaniji na poti proti Trstu«. V njem je kot nekdanji poveljnik južne skupine ozopovskih enot prikazal prizadevanja, da bi konec aprila 1945 pospešili prihod britanskih in ameriških sil v Trst, prej kot bi vanj prišla Jugoslovanska armada.

Gradivo s posvetovanja je furlanski inštitut objavil v svoji reviji *Rasegna di storia contemporanea* (letnik II-1972, št. 2—3).

V sklopu posvetovanja so si udeleženci ogledali kraje, ki so bili 1944 na svobodnem ozemlju severovzhodno od Vidma in v Karniji.

Prvo znanstveno posvetovanje furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja je vsekakor uspelo. Glavni referati in tudi večina manjših poročil je bila na ustrezni ravni. Kljub različnim osnovnim pogledom na značaj osvobodilnega gibanja med komunisti in krščanskimi demokrati, nekdanjimi garibaldinci in ozopovci, sta pri večini sodelujočih prevladovala strpnost in razumevanje. Govorili smo tudi precej o stikih in odnosih med italijanskim in slovenskim osvobodilnim gibanjem; težko bi rekel, da smo ob tem svoje poglede kaj spremenili, vendar ni bilo kakšnih ostrih izpadov, razen v neki komunikaciji, ki pa edina ni doživela aplavza. Sodimo, da so že nastale razmere za izmenjavo podatkov in da bo slej ko prej prišlo tudi do skupne obravnave nekaterih vprašanj iz zgodovine osvobodilnega boja v sosednjih pokrajinah.

Tone Ferenc

VIII. MEDNARODNA KONFERENCA ZGODOVINARJEV DELAVSKEGA GIBANJA V LINZU OD 12. DO 15. SEPTEMBRA 1972

Osma linška konferenca je obravnavala dva problema iz zgodovine delavskega gibanja: 1) stališče mednarodnega delavskega gibanja do imperializma in militarizma od stuttgartskega do baselskega kongresa II. internacionale oziroma v letih 1907—1912. S tem problemom se je med konferenco popolnoma povezal še drug problem, ki je bil prvotno v programu predviden kot samostojna točka. To je bil problem stavkovnega gibanja v istem času. Kot 2. temo pa je konferenca obravnavala problem avstromarksizma. Udeležilo se je je okoli 150 zgodovinarjev skoraj iz vseh evropskih držav, ZDA, Kanade, Japonske in Izraela. Precej prijaviteljev je moralo vodstvo linške konference spričo pomanjkanja prostora zavriniti.

Kot je zadnje čase na linških konferencah navada, je bil tudi tokrat glavni temi posvečen kolektivni referat vzhodnonemških in poljskih avtorjev: F. Kleina, A. Laschitza, F. Tycha in B. Radlaka. Avtorji so poskušali na skopih 40 straneh referata pokazati ključno vlogo zastavljene problematike za razvoj političnih doktrin v socializmu 20. stoletja, ideološki polarizacijski proces v okviru posameznih strank in resnično mero mednarodne koordinacije v delavskem gibanju.

Referat je pokazal, da so se v zgodovini II. internacionale odražali v glavnem problemi največjih strank zahodne in srednje Evrope, kar si ne gre razložiti samo s številčno močjo in razredno bojno tradicijo teh strank, ampak tudi z neenakopravnim razvojem v drugih državah. Toda problem imperializma in militarizma je zadeval vse socialdemokratske stranke in narode in bi se bilo potrebno boriti proti njemu na mednarodni ravni. Toda v II. internacionali po mnenju avtorjev referata ta vse večji razpon objektivnega družbenega razvoja ni našel zadostnega upoštevanja. V obravnavi o imperializmu so se pred internacionalo postavljala vprašanja ali je imperializem samo določena oblika kapitalizma ali njegov neizbežen nujen pojav, ki vodi v imperialistično vojno, kaj je obrambna vojna, kdaj jo lahko tako imenujemo, in oblike in metode boja delavstva proti vojni nevarnosti. Samo Lenin je v svoji obsežni analizi dal pravičen odgovor na vprašanje imperializma. V II. internacionali so začeli temeljito razpravljati o problemu militarizma na stuttgartskem kongresu pod vplivom ruske revolucije 1905 in maroške krize. Proti vojni resolucija stuttgartskega kongresa je že pokazala zvezo med imperializmom in vojno in delavski voditelji so že na ruskem primeru videli kakšen pomen ima politični generalni štrajk za preprečitev vojne. Toda že v Stuttgartu se je pokazala slabost II. internacionale in sprejet je bil sklep o ob-

veznem generalnem štrajku za vse članice v slučaju vojne nevarnosti. Vprašanje političnega generalnega štrajka je bilo potem v internacionali preskusni kamen, na katerem so se ločili revolucionarji in reformisti.

Referat je posvetil precej prostora nemški socialnodemokratski stranki, ki je bila najmočnejša stranka v internacionali. Izrazil je mnenje, da je bil v večini stranke razkorak med teorijo in prakso prevelik ter da je vodstvo hotelo na vsak način ohraniti enotnost stranke in legalnost delovanja v danih političnih razmerah. Stališča levice so bila v referatu podana zelo natančno in s popolnim odobravanjem, kot pravilna v vseh pogledih. Reformistična desnica je bila brez globlje historične analize označena kot oportunistična in kot glavni krivec kapitulacije II. internacionale ob izbruhu svetovne vojne. Kot je razvidno iz povedanega, so se avtorji držali strogo svojega apriornega revolucionarnega socialističnega ideološkega koncepta. Sprejemali so nekatere kategorije kot so revolucionarna levica, centrizem, oportunistem, enostavno kot so nastale med političnim in idejnim bojem med samimi temi strujami med prvo in po prvi svetovni vojni. Niso poskusili dati nove historične analize, ki jo narekuje petdesetletni družbeni razvoj in novi zgodovinopisni dosežki.

Na vse te pomanjkljivosti je opozorila razprava. Tako je zdaj že pokojni J. W. Brügel (Velika Britanija) v pismenem koreferatu označil referat za skoraj politični pamflet, ki povzdiguje vse, kar se ujema z avtorjevimi pogledi. Ves razvoj, da prikazuje v »črnobeli« tehniki, ne pa znanstveno kritično; vsi, ki so označeni kot »levi«, so vedno imeli prav, »desne« pa stalno diskvalificira.

Znani poljski zgodovinar Jozef Kowalski (Varšava) se je uprl togemu terminološkemu etiketiranju kot je oportunistem in centrizem, ki je prevladoval v referatu. Po njegovem je bilo takšno etiketiranje odvisno od razvoja zgodovinopisja. Navedel je primer, kako je Rosa Luxemburg po Stalinovi sodbi iz leta 1931 veljala za centristko in levica poljske socialdemokracije za manjševistično. Po njegovem bi bila mnogo pomembnejša od statističnega označevanja smeri in kril v socialističnih strankah široka družbenoekonomska in psihološka analiza dejavnikov in pritegnitev v analizo srednjih slojev in mehanizem imperialistične države. *France Klopčič* iz Ljubljane je opozoril na nekatere preveč statično dogmatsko pojmovane postavke v referatu. Očital je, da se referat lagodno zadovoljuje z nad petdeset let staro Leninovo oceno imperializma kot najvišje stopnje kapitalizma. Zameril je avtorjem referata, da so prevzeli protivojno stališče edine celotne socialnodemokratske stranke — srbske socialne demokracije. *Georges Haup* (Pariz) je poudaril, kako pomemben je pri analizi oportunistem v velikih socialdemokratskih strankah problem gospodarske konjunktore, ki so jo evropske velesile ustvarjale s kolonialnim izkoriščanjem.

Susanne Miller (Bonn) je poudarila, da bi konkretni zgodovinski razvoj pred prvo svetovno vojno komaj kaj drugače potekal, četudi bi obstajala enotnost med levim in desnim krilom socialne demokracije glede ocene imperializma. Za zadržanje II. internacionale v teh letih niso tako pomembne teoretične diference o oceni imperializma, mnogo bolj je bilo odločilno vedenje do posameznih vladajočih sistemov.

Skrajno zavrnitev je doživel referat s strani E. Shorterja (Toronto), katerega argumenti so nedvomno zelo sporni. Dejal je, da je bila delavskim

voditeljem revolucija samo sredstvo, da bi si pridobili politične skupine in uveljavili svojo politično moč, ne glede na to, ali se revolucija imenuje marksizem, reformizem ali celo anarhizem.

Osrednji referat na temo o avstromarksizmu je pripravil domačin iz Linza Norbert Leser, ki je v bistvu povzel svojo obsežno monografijo *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*. V večjem delu referata se je zadržal pri filozofskih in ekonomsko-teoretičnih izhodiščih vodilnih avstromarksistov K. Rennerja, O. Bauerja in M. Adlerja. Če povzamemo bistvo, je bil mnenja, da je avstromarksizem nazor, ki združuje marksizem in odklone od njega. V sebi je združil revolucionarno frazeologijo z atentizmom, taktiko čakanja. Za avstromarksizem kot politično gibanje je Leser dejal, da se je kazal v revolucionarno donečih frazah ter v praksi čakanja, kar naj bi bilo pogojeno z zgodovino avstrijskega delavskega gibanja. Zanj naj bi veljala trditev, da se je balo frakcionaštva in je stremelo po enotnosti za vsako ceno. Vse odkar se je v gibanju uveljavil V. Adler s svojimi »filantropskimi nazori«, je vedno svaril pred možnostjo persekucij in razkolom na zmerne in radikalne, kakršen je bil v začetku sedemdesetih let. Zaradi takšne strategije tudi Bernsteinov revizionizem v stranki ni povzročil nobenih večjih napetosti. Ves zapozneli razvoj delavskega gibanja, ki se je moralo ozirati na komplicirano in težavno situacijo mnogonacionalnega članstva, je pogojeval marksizem takšen, kakršen se je razvil. V debati je France Klopčič opozoril na razliko med ideologijo avstromarksizma in dejanskim političnim razvojem, ko je avstromarksizem pokazal svojo nemoč in brezperspektivnost. *Vladimir Turok* (Moskva) je analiziral Leserjevo predstavo avstromarksizma in kritiziral njegov način, s katerim je idejno pot Otta Bauerja pokazal preveč statično in jo soočal z Rennerjevo v korist zadnje, bolj desne. *Peretz Merchav* (Izrael) je govoril o toleranci v avstrijski socialdemokraciji, ki je izvirala iz avstrijskega skepticizma. Podčrtal je precejšnjo razliko v pogledih Otta Bauerja in Maxa Adlerja, da je bil slednji mnogo bolj levičarski in v bistvu revolucionar. *Herbert Steiner* (Avstrija) je v svojem referatu govoril o masovnih gibanjih v Avstriji v letih 1907—1912 in je pokazal, da je bilo delavstvo številčno močno in dobro organizirano, posebno v sindikatih, kar se pa v masovnih gibanjih ne vidi vse do preobrata 1905 v zvezi z bojem za splošno volilno pravico, ko je prišlo do generalnega štrajka. Od leta 1908 do viška v letu 1911 se je masovno gibanje usmerjalo proti naraščajoči draginji, šele 1911/12 pa proti militarizmu. Ob tem se je večina strankinega vodstva bala, da z močnim gibanjem delavskih množic ne bi izgubila parlamentarnih pozicij in se je zato usmerjala na organizatorično utrjevanje baze. V letih pred vojno 1912/1913 se je vodstvo stranke bala, da ne bi prišlo do represalij vlade. Precenjevalo je možnost parlamentarne akcije, mase pa je zajela pasivnost. Ob zaostrenih nacionalnih bojih in zunanji politiki je množično gibanje delavstva vseh narodov kratkotrajno delovalo kot integrirajoči dejavnik proti buržoaznemu nacionalizmu in bi natančnejša raziskava teh pojavov pojasnila različne historične alternative.

Delež jugoslovanskega zastopstva je bil letos večji kot leta nazaj. Udeležbo F. Klopčiča smo omenili. Poleg njega je o stališčih hrvatske socialne demokracije do jugoslovanskega vprašanja, še posebno o Demetroviću, pri-

pravila referat C. Knapič-Krhen (Zagreb). Janko Prunk in Franc Rozman (Ljubljana) pa sta v referatu o avstromarksističnih koncepcijah JSDS pri reševanju slovenskega narodnega vprašanja podala pregled stališč od okrog leta 1900 do prve svetovne vojne. Predvsem sta se ustavila pri genezi in pomenu tivolske resolucije in stališčih nekaterih vidnejših slovenskih socialnih demokratov (Dermota, Tuma, Kristan).

Za leto 1973 je konferenca sklenila obravnavati razširjanje marksizma v delavskem gibanju ob koncu 19. stoletja; za leto 1974 pa je napovedala, da se bo spoprijela s problematiko linških dogodkov, katerih 40. obletnica pada v to leto. S tem se je le odločila poseči v zanimivo in še bolj delikatno problematiko zgodovine delavskega gibanja med dvema vojnoma, katere se je tako dolgo iz taktičnih razlogov izogibala.

Janko Prunk

IZGONI PREBIVALSTVA POD NEMŠKO OKUPACIJO V DRUGI SVETOVNI VOJNI

(Zamość od 17. do 20. oktobra 1972)

Inštitut za zgodovino poljske akademije znanosti v Varšavi in univerza Marije Curie-Sklodowske v Lublinu sta pripravila mednarodno znanstveno posvetovanje o izgonih prebivalstva pod nemško okupacijo v drugi svetovni vojni. Posvetovanje je bilo od 17. do 20. oktobra 1972 v mestecu Zamość v vzhodni Poljski, in sicer v mestni hiši. Udeležilo se ga je okrog 80 znanstvenikov iz Poljske, Zvezne republike Nemčije, Nemške demokratične republike, Češkoslovaške, Sovjetske zveze, Jugoslavije, Madžarske, Romunije in Italije.

Prireditelja znanstvenega posvetovanja sta 14 referatov razdelila v nekaj skupin. V *prvo* skupino sta iz razumljivega upoštevanja kraja, ki sta ga izbrala za posvetovanje, uvrstila dva referata, posvečena *dogodkom v Zamościu in okolici*. Zamość pa sta nalašč izbrala za kraj posvetovanja zato, ker si je nemški okupator ali bolje rečeno sam državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler izbral to mesto za središče velikopotezne kolonizacijske akcije v vzhodni Poljski (po njem naj bi dobilo to mesto ime Himmlerstadt). Odtod naj bi izgnali več kot 100.000 Poljakov in Ukrajincev ter naselili Nemce in nekaj tisoč izgnancev iz Slovenije, Francije in Luksemburga.

Tako sta prvi dan posvetovanja po uvodni svečanosti prebrala svoja referata docent Zygmunt Mankowski in polkovnik Waldemar Tuszynski. Prvi je razpravljal o tem, ali je bilo okrožje Zamość model za nacistično izganjanje ljudi ali le improvizacija. Sklenil je, da je bilo pomembno torišče za izdelavo modela »nemške kolonizacije na vzhodu«, bistven del nemške politike »Drang nach Osten« in začetek uresničevanja tako imenovanega »Generalplan Ost«, to je načrta za iztrebljanje Slovanov. Drugi referent pa je prikazal organizacijo in učinek odpora proti izgonu prebivalstva v okrožju Zamość. Kot vemo, je bil eden od osnovnih razlogov za neuspeh Himmlerjevega načrta za naselitev okrožja Zamość močan odpor domačega prebivalstva, ki je bežalo v gozdove in ustanovljalo tako imenovane kmečke bataljone.

V *drugi* skupini so bili referati, ki so obravnavali *načelna vprašanja nemške politike izganjanja nenemškega prebivalstva in naseljevanje Nemcev*. Med njimi je bil vsekakor najtehtnejši in najpomembnejši referat ravnatelja inštituta za zgodovino pri poljski akademiji znanosti profesorja dr. Czesława Madajczyka, pisca nekaterih zelo dobrih razprav o nemški okupaciji Poljske 1939—1945 (npr. Generalna gubernia w planach hitlerowskich. Warszawa 1961 in Polityka III rzeszy w okupowanej Polsce. Warszawa 1970). V referatu Glavna načela in značaj nacističnega preseljevanja ljudi je najprej obdelal

motive nacističnega preseljevanja ljudi, ki so bili splošno politični, rasni, vojaški, policijski in represivni, nato pa obseg in oblike preseljevanja. Posebno pozorno je obravnaval izganjanje ljudi v zvezi z velikopoteznim načrtom, imenovanim »Generalplan Ost«, ki je imel namen prizadeti predvsem prebivalstvo Poljske in Sovjetske zveze. Med vzroki, da niso uspeli vsi nacistični načrti pri izganjanju Poljakov, Ukrajincev, Rusov in Slovencev, (žal je referent nekajkrat zamenjal Slovence za Slavonce in Kranjsko za Koroško), je referent posebej navedel osvobodilni boj. V sklepnem delu referata je dr. Madajczyk popravil in dopolnil periodizacijo nacističnega preseljevanja ljudi, ki jo je v svoji knjigi RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1919—1945. Cambridge 1957, postavil Robert I. Koehl.

Sovjetski general I. V. Parotjkin je s sodelavcema A. V. Antosjakom in N. G. Cizuljnikovim pripravil referat Genocidna politika fašistične Nemčije v drugi svetovni vojni — najhujši zločin proti človeštvu. V njem je najprej navedel citat iz Brežnjevega govora ob dvajsetletnici zmage nad fašizmom o tem, kaj je bila druga svetovna vojna in njegovo opozorilo, da človeštvo ne sme pozabiti zločinov. Nato je označil genocid in navajal vrste genocida, ki je zanj idejne temelje postavil Hitler v Mein Kampf in ki so ga izvajali fašisti v drugi svetovni vojni (proti tistim, ki so ovirali njihovo agresivno politiko, kot sredstvo za zasužnjevanje ljudi, pri netenju nacionalne in rasne nestrpnosti itd.). Samo na ozemlju Sovjetske zveze naj bi po fašističnih načrtih bilo okrog 30 milijonov ljudi žrtev genocidne politike nemškega okupatorja.

Izganjanje kot element nacistične okupacije je v svojem referatu, ki pa žal ni bil prej razmnožen, predstavil profesor Werner Jochmann, sodelavec raziskovalne ustanove za zgodovino nacionalnega socializma v Hamburgu. Najprej je poskušal odgovoriti na vprašanje, kakšno zvezo je imel program NSDAP s Hitlerjevo politiko preseljevanja prebivalstva, kajti pojavljata se dve nasprotujoči si trditvi, in sicer o trdnem programu in improvizaciji. Referent je podal kratek pregled razvoja Hitlerjevega programa o življenjskem prostoru iz let 1920—1928 in poudaril, da je bila večina nemške buržoazije prepričana o pravilnosti Hitlerjevih namenov v vzhodni politiki in o kulturni in duhovni večvrednosti nemškega človeka; večina nemške buržoazije je bila tudi za to, da si Nemčija osvoji nova ozemlja in dobi nov življenjski prostor itd. Natančneje je navedel odlomke iz Himmlerjevih govorov, v katerih je ta povedal, da bo 120 milijonov Nemcev ali ponemčencev vodilo Evropo z okrog 400—500 milijoni prebivalcev. S svojo politiko ustvarjanja »velikega prostora«, za katero so se prve poteze oblikovale že v cesarski Nemčiji, so nameravali nemški fašisti že v eni generaciji bistveno spremeniti državno, politično in narodnostno sestavo Evrope.

V drugi skupini referatov je bil tudi referat dr. Janusza Sobczaka iz zahodnega inštituta v Poznanju o repatriaciji Nemcev v drugi svetovni vojni v zvezi z izganjanjem poljskega prebivalstva. Referent, ki je pred leti napisal tehtno knjigo o preseljevanju Nemcev v drugi svetovni vojni (Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej. Poznań 1966), je najprej povedal, da je bilo do januarja 1944 preseljenih 770.577 volksdeutscherjev, in sicer v procesu, ki je bil nasproten tistemu iz 19. stoletja, ko so Nemci zaradi industrializacije bežali iz agrarnih vzhodnih predelov

v industrijske zahodne (Ostflucht). Ko je našteval motive za preseljevanje volksdeutscherjev, je poudaril, da so bili orodje v nacistični raznarodovalni politiki, ko so nameravali nacisti z njihovo naselitvijo ustvariti »jezove«, »mostove« in »mejo nemških oboroženih kmetov« in z njihovo pomočjo uničiti druge narode kot etnične enote. Vendar je bilo nemškim preseljencem namenjena le ena četrtina ali največ do 40 % zemlje, večji del so namreč nacisti hoteli prihraniti za nemške vojne veterane. Referent je nato prikazal kriterije za naseljevanje volksdeutscherjev na poljski zemlji in ovire za popolno uresničenje nemških kolonizacijskih načrtov na Poljskem, zlasti še v Powartju, kjer so nameravali naseliti največ volksdeutscherjev. Orisal je naloge in vlogo posameznih ustanov pri preseljevanju in naseljevanju Nemcev in govoril o razlogih, ki so spodbujali baltiške in volinijske Nemce k preselitvi in opciji za nemški rajh ter poudaril, da so bili najpomembnejši gmotni razlogi, to je želja po izboljšanju gmotnega položaja po naselitvi na poljski zemlji. V zadnjem delu referata pa je prikazal odnos nacističnih oblasti do nemških preseljencev po preselitvi, ki je bil v mnogih primerih neugoden za preseljence, ko preselitev ni izpolnila njihovih želja in pričakovanj. Na drugi strani pa je bil tudi slab odnos nemških naseljencev do Poljakov, ki jih nacisti še niso izgnali iz njihove domovine. Škoda, da referent ni zasnoval svojega referata širše, da bi zajel vse skupine nemških preseljencev, saj bi mu tak širši prikaz omogočila tudi povojna literatura. Vendar je bil tudi nekoliko ožje zasnovan referat eden od boljših referatov tega posvetovanja.

V tretjo skupino sta prireditelja uvrstila referate o izganjanju prebivalstva v posameznih zasedenih državah. Dr. Czesław Łuczak, avtor nekaterih dobrih knjig o nemški okupaciji v Powartju (npr. Kraj Warty 1939—1945. Poznań 1972), je v svojem referatu Nacistično izganjanje prebivalstva iz tako imenovanih vzhodnih območij, priključenih k rajhu najprej označil območje zahodne in severne Poljske, ki so ga nacisti oktobra 1939 priključili k nemškemu rajhu in nameravali popolnoma ponemčiti in nato prikazal izganjanje poljskega in židovskega življa kot enega najpomembnejših okupatorjevih ukrepov za doseg tega namena. Opozoril je, da izvirajo prve pobude za izganjanje Poljakov še iz Bismarckove dobe in je takšna politika pred prvo svetovno vojno dobila vzdevek »Drang nach Osten«. Potem ko je opisal osnovne poteze nacistične politike zatiranja poljskega naroda in ustanove za izganjanje Poljakov iz navedenih pokrajin, je poudaril, da so nameravali izgnati iz zahodne Poljske kar 6—7 milijonov Poljakov ali okrog 60—70 % prebivalcev. Kakor drugje, tako tudi na Poljskem niso mogli svojih načrtov uresničiti v celoti, vendar so na razne načine izgnali v vzhodno Poljsko, Nemčijo ali iz enega kraja v drugega okrog 1.500.000 oseb, pri čemer so upoštevani tudi Židje (brez njih okrog 900.000 oseb). Dr. Łuczak je obravnaval vzroke, zakaj je v razni, tudi znanstveni literaturi, navedeno tako različno število poljskih izgnancev, od 750.000 do 1.500.000. Ob teh vprašanih sem se šele prav zavedel, kako daleč smo v Sloveniji pred drugimi z natančnejšim raziskovanjem obsega množičnega izganjanja Slovencev. Med razlogi, da nacisti niso mogli v celoti uresničiti svojih načrtov, so bile transportne ovire, potrebe po gospodarski izrabi dežele in uporabi delovne sile itd., torej razlogi,

ki jih poznamo tudi pri izganjanju Slovencev, vendar je bila pri nas na prvem mestu vstaja jugoslovanskih narodov, torej razlog, ki ga v zahodni Poljski ni bilo. Referent je prikazal tudi skupine prebivalstva, ki so jim nacisti namenili usodo izgnancev, splošni potek izganjanja, odnos Nemcev do tega genocida in na kratko položaj izgnancev v vzhodni Poljski.

Tesno povezan z referatom dr. Łuczaka je bil nekoliko krajši referat Andrzeja Kwileckega o izgonu v spominih Poljakov. Na podlagi analize dveh zbirk spominov o izganjanju Poljakov — Spominov mladine Velikopoljske (1945) in Spominov izgnancev (1970) je opredelil spomine kot pomemben zgodovinski vir in navedel snov, ki jo dajejo zgodovinopisju in sociologiji.

Sodelavci nemške akademije znanosti v vzhodnem Berlinu Wolfgang Schumann, Gerhard Haas in Karl Drechsler bi morali podati referat o političnih načrtih in organizaciji izganjanja. Vendar so se v referatu, ki ni bil prej razmnožen, omejili le na prikaz zgodovine in dejavnosti ene od pomembnih nemških družb, ki je sodelovala pri uresničevanju nacistične raznarodovalne politike v raznih evropskih deželah, to je Deutsche Treuhandgesellschaft s sedežem v Berlinu. Svoje poročilo so sklenili z ugotovitvijo, da ta družba sicer ni morila, požigala itd., temveč je precej pripomogla k uresničevanju nemške imperialistične politike.

Od referatov, ki so obravnavali izganjanje ljudi v zasedenih deželah zunaj Poljske, sta bila vnaprej razmnožena le referata za Jugoslavijo in Slovaško. Avtor tega poročila je pripravil referat Množično izganjanje prebivalstva Jugoslavije v drugi svetovni vojni in neuspeli načrt naselitve Slovencev na Poljskem. Deloma na osnovi lastnih raziskovalnih izsledkov (Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968) in deloma po literaturi drugih avtorjev je uvodoma prikazal osnovne značilnosti množičnega izganjanja prebivalstva v zasedeni Jugoslaviji, zlasti raznarodovalne in genocidne namene nemškega in madžarskega okupatorja ter kvislinškega ustaškega režima. Posebej je povezano obravnaval izganjanje Slovencev in Srbov iz zasedenih slovenskih pokrajin in iz tako imenovane NDH, ker sta ga nemški okupator in ustaški režim usklajevala, dokler sta le mogla. Prikazal je načrte nemškega okupatorja in ustaškega režima za izgon zelo velikega števila Slovencev in Srbov in poudaril osnovne značilnosti teh načrtov (velik del za izgon predvidenega prebivalstva, zelo kratek rok za izgon itd.), navedel osnovne razloge, zakaj izganjanje ni teklo po načrtu, med katerimi sta bila vstaja in osvobodilni boj jugoslovanskih narodov najpomembnejši razlog itd. Posebej je prikazal izganjanje pod madžarsko okupacijo, vendar le v glavnih črtah, saj ni na voljo natančnejših podatkov kot so za Slovenijo in Hrvaško. O izganjanju prebivalstva v drugih pokrajinah Jugoslavije oziroma pod italijanskim in bolgarskim okupatorjem je na voljo še manj podatkov in jih referat ni zajel.

Referent je v drugem delu referata poudaril, da je bil za 80.000 slovenskih izgnancev položaj še posebno težak, ker jih je nemški okupator izgnal na tuje (večino Poljakov je izgnal med Poljake, večino Srbov so ustaši in madžarski okupatorji izgnali med Srbe itd.) in so se znašli v raznih evropskih deželah od Poljske do Francije in Makedonije. Del slovenskih izgnancev (okrog 15.000), ki jih je nemški okupator izgnal v Nemčijo, je nameraval Himmler naseliti v

Zamošću na Poljskem. Za poljske udeležence posvetovanja v Zamošću je bil še posebej zanimiv ta del referata, ki je pregledno prikazal nastanek načrta, prizadevanje nacistov, da bi ga uresničili in vzroke za nespeh, med katerimi sta bila najpomembnejša odpor poljskega in ukrajinskega ljudstva proti nemški kolonizaciji v Zamošću in odpor slovenskih izgnancev proti njihovi naselitvi na poljski zemlji.

Žal referata o izganjanju prebivalstva Češkoslovaške (Jurij Kržižek) ter iz Lotaringije in Alzacije (Alfred Wahl) nista bila vnaprej razmnožena. Kratek povzetek med posvetovanjem prispelega Wahlovega referata so prebrali v referentovi odsotnosti, kratek pregled načrtov nemškega okupatorja v zasedeni Češki in Moravski pa je v razpravi podal Ivan Kamenec.

Poslednja dva referata sta obravnavala *izganjanje Židov v drugi svetovni vojni*. Artur Eisenbach iz Varšave je v nekoliko daljšem referatu celotneje prikazal izganjanje Židov v Evropi. Nacistično preganjanje Židov je zajelo 22 evropskih dežel in so bile njegove metode odvisne predvsem od pravnega in političnega položaja posamezne dežele in vojaških razmer na frontah, po mnenju referenta pa gre tudi za dve značilni obdobji, prvo od oktobra 1939 do srede leta 1941 in drugo od srede leta 1941 do srede leta 1944. V vsakem obdobju pa gre tudi za dva vidika, in sicer evropskega in nacionalnega.

Za prvo obdobje je značilno, da so se nacisti ukvarjali z zamislijo, da bi vse Žide preselili na otok Madagaskar ali pa v Gvajano. Po zasedbi Češkoslovaške in začetku druge svetovne vojne so se povrnili k zamisli o ustvaritvi posebnega rezervata za Žide na Poljskem, vendar so po zasedbi Francije, ko so nekaj časa računali na sklenitev miru z Veliko Britanijo in Francijo, spet za kratek čas oživel načrti o preselitvi Židov na Madagaskar. So pa nemški fašisti v prvem obdobju nasilno izganjali Žide iz Nemčije, Avstrije in Češkoslovaške na Poljsko in preseljevali tudi poljske Žide iz pokrajine v pokrajino in iz kraja v kraj, vse to po načrtu ustvariti velik osamljen rezervat za Žide na lublinskem območju. Vanj naj bi v enem letu spravili kar 2,5—3 milijone oseb in prvi transporti iz Avstrije in Češkoslovaške so prispeli tja že oktobra 1939. Že v začetku leta 1940, posebno pa še tedaj, ko so začeli pripravljati napad na Sovjetsko zvezo, so nemški fašisti začeli po večjih mestih in tudi na podeželju ustanavljati gete, da bi ločili Žide od drugih, preden bi jih odpeljali v rezervat.

V drugem obdobju so se že od pomladi 1941 oblikovali načrti za »dokončno rešitev židovskega vprašanja«. V teh načrtih so bile kot metode genocidnega uničevanja Židov predvideni in tudi izvedeni množična sterilizacija, množično streljanje Židov v zasedenih pokrajinah Sovjetske zveze, za kar so ustanovili tako imenovane akcijske skupine varnostne službe (Einsatzgruppen SD), množično pobijanje v uničevalnih in koncentracijskih taboriščih na Poljskem, ki so jih začeli ustanavljati spomladi 1941 (Auschwitz, Majdanek, Chełmno, Belzec, Sobibor, Treblinka) itd. Na konferenci v Berlinu 20. januarja 1942 je Heydrich govoril o 11 milijonih Židov, ki jih je že ali jih bo slej ko prej zajela »dokončna rešitev židovskega vprašanja« in genocidni ukrepi so nato zajeli večino Židov v vseh zasedenih ali satelitskih deželah. Referent je prikazal tudi dejavnike (politični in vojaški položaj Nemčije, odporniško gibanje, prometne ovire, gospodarski razlogi), ki so vplivali na hitrejše ali počasnejše

izganjanje in uničevanje Židov. Sklenil je, da so Židje v Evropi v drugi svetovni vojni izgubili okrog 6 milijonov ljudi.

Ivan Kamenec iz Bratislave je v svojem referatu natančneje obravnaval preganjanje in uničevanje slovaških Židov med drugo svetovno vojno. Prikazal je, kako je poleti 1942 prišlo v Slovaški do korenitega preloma v odnosu do Židov potem, ko so slovaške oblasti že izdale več ukrepov za zatiranje židovskega življa, med katerimi sta bila tudi prisilno delo in obvezno bivanje v getu. Tedaj so namreč pod pretvezo, da Nemčija potrebuje delovno silo iz Slovaške, začeli odvažati Žide v koncentracijsko taborišče Auschwitz. Slovaška je bila prva nezasedena evropska dežela, ki jih je sama izročila nacističnemu uničevalnemu stroju. Od marca do oktobra 1942 so izgnali iz Slovaške že 58.000 oseb, ostalo jih je le še okrog 25.000, ki jih tudi pozneje nekaj časa niso izgnali predvsem iz bojazni pred posledicami za slovaške oblasti. Vendar so nemški in slovaški fašisti po zadušitvi slovaške vstaje izgnali še okrog 13.500 Židov. Referent je prikazal tudi odnos slovaških oblasti, prebivalstva in odporiškega gibanja do izganjanja Židov.

Ob referatu I. Kameneca se postavlja vprašanje, zakaj organizatorji niso povabili k sodelovanju raziskovalcev fašističnega preganjanja Židov v drugih evropskih državah. Vprašanje je tudi, ali je referat Antonia Gibellija iz Italije »o italijanskih delavcih in nemški vojni industriji v Hitlerjevem programu novega reda v Evropi« spadal v okvir teme posvetovanja v Zamošću ali ne. Sodim, da gre v tem primeru za drugo temo, ki je vredna posebne obravnave.

Organizatorjem posvetovanja je treba priznati, da so večino referentov izbrali zelo preudarno. Tudi vsi referenti so se potrudili, da so svoje referate napisali v ustreznem obsegu, pregledno, razumljivo in so se v glavnem držali okvira teme. Značilno za to posvetovanje je tudi veliko število razpravljalcev, ki so v glavnem dopolnjevali vsebino referatov ali postavljali nova vprašanja, povezana s temo posvetovanja. Tudi ni manjkalo polemike o stališčih referentov ali razpravljalcev, ki pa je bila vedno strpna in v večini primerov tudi na ustrezni strokovni ravni. Vsak inozemski udeleženec je lahko dobil prijeten vtis, da se poljski kolegi zelo resno in sistematično ukvarjajo s preučevanjem nemške okupacije na Poljskem, zločinov nemškega okupatorja itd. in da so pri tem precej pred drugimi. Sodim pa, da bi morali za primerjavo ukrepov (in ta bi bila v številnih primerih upravičena in zanimiva) nekoliko boljše spoznati sorodna vprašanja tudi v drugih zasedenih deželah Evrope. Z zadovoljstvom smo sprejeli novico, da bodo na Poljskem pripravili posvetovanje o problemih kulturnega življenja pod nemško okupacijo v drugi svetovni vojni.

Organizatorji posvetovanja in mestni svet Zamošća so nudili udeležencem tudi prijetno gostoljubje. Vsaj zame je bilo posebno zadovoljstvo, da je bilo posvetovanje v Zamošću, kamor so nacisti nameravali naseliti okrog 15.000 slovenskih izgnancev. Vsi smo si globoko pretreseni ogledali koncentracijsko taborišče Majdanek pri Lublinu in se tam še enkrat v nekdanjih utrdbah v Zamošću, koncentracijskem taborišču pod okupacijo, poklonili žrtvam za svobodo. Seveda smo si z zanimanjem ogledali tudi kulturne ustanove in zgodovinske spomenike v Zamošću, Lublinu in Kazimierzu na Visli.

Tone Ferenc

ZNANSTVENO POSVETOVANJE O INDUSTRIJSKI REVOLUCIJI V JUGOSLOVANSKIH DEŽELAH

Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama, znanstveno posvetovanje, ki je pod nazivom »okrogla miza« obravnavalo to temo, je bilo v Zagrebu 18. decembra 1972. Organizirala ga je Jugoslovanska komisija za ekonomsko zgodovino Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije. Udeležilo se ga je okrog 30 znanstvenikov zgodovinarjev, ekonomistov, sociologov in pravnikov iz 19 pomembnejših ustanov, ki obravnavajo gospodarsko zgodovino v Jugoslaviji, in sicer z ekonomskih fakultet v Beogradu, Zagrebu, Sarajevu in Skopju, s filozofskih fakultet v Zagrebu in Novem Sadu, s pravne fakultete v Ljubljani, iz historijskega inštituta JAZU v Zagrebu, iz inštitutov za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu in Novem Sadu, iz istorijskega inštituta v Beogradu in drugih ustanov.

Posvetovanje je imelo izrazito delovni značaj in so skoraj vsi udeleženci na njem aktivno sodelovali bodisi z referati in koreferati, ali pa v razpravi. Večina referatov je bila razmnožena in so jih udeleženci prejeli še pred posvetovanjem, zato so referenti na samem posvetovanju podali samo uvodne ekspozije in opozorili na ključne probleme. Večina časa je bila posvečena obravnavi, ki je bila v glavnem zelo kvalitetna, konstruktivna in konkretna. V dopoldanskem in popoldanskem delu zasedanja »okrogle mize« je bilo razen štirih ekspozicij referentov še kakih 15 obsežnejših diskusijskih prispevkov z značajem koreferatov in zelo živahna razprava zlasti glede teoretičnega vprašanja definicije industrijske revolucije pri jugoslovanskih narodih in glede njene periodizacije. Ta vprašanja niso bila dokončno razčiščena, kljub temu »da so bili zbrani naši najboljši strokovnjaki o tem problemu«, kot se je izrazil predsedujoči dr. Nikola Vučo, profesor z ekonomske fakultete v Beogradu, ker so bila mišljenja udeležencev preveč divergentna.

Uvodni referat Industrijska revolucija v jugoslovanskih deželah je imel dr. Nikola Vučo, profesor ekonomske fakultete v Beogradu. V svojem referatu je obravnaval najprej nekatera teoretična vprašanja industrijske revolucije nasploh, nato pa industrijske in družbene predpogoje industrijske revolucije v jugoslovanskih deželah, industrializacijo in njen vpliv na drugo gospodarstvo in družbene odnose v jugoslovanskih deželah. Ugotavljal je, da je prišlo pri nas do industrijske revolucije z določeno zakasnitvijo; v deželah, ki so bile pod avstro-ogrsko monarhijo, je bilo to zaostajanje naših dežel za splošnim gospodarskim razvojem monarhije, gospodarstvo Srbije, Makedonije in Črne gore pa je stoletja zaviral zaostali turški fevdalni sistem. Kljub temu pa so naši narodi relativno hitro prešli iz tega zaostajanja in v drugi polovici 19.

stoletja je prišlo do prve faze industrijske revolucije tudi pri nas. Glede dejavnikov, ki bi opredeljevali začetek in nadaljnji razvoj industrijske revolucije, je Vučo ugotavljal, da je to pogonska sila, začetek pa pomeni parni stroj. Prehod ročnega dela na strojno ob uporabi delovnih strojev, prehod na novo pogonsko silo — parni stroj, električno energijo, na motorje z notranjim izgoranjem, vse do nuklearne energije — vse to naj bi bilo predmet zadevnega obravnavanja pod naslovom industrijska revolucija. Spričo tega se mu je samo zastavljalo vprašanje, kdaj je konec industrijske revolucije. Po njegovem bi morali zajeti še obdobje prve svetovne vojne in še posebej razmere po njej, ko je bila izvedena boljša tehnološka oprema naše industrije, zlasti v Srbiji, kjer se je na račun nemških reparacij obnovila porušena industrija z novimi stroji. Ugotavljal je, da je bila to nova faza industrijske revolucije, ki naj bi po njegovem mnenju trajala do ekonomske krize 1930. Dalje je nakazal še problem reperkusije industrijske revolucije, globoke družbene spremembe, ki so sledile samemu procesu industrializacije in velike spremembe, ki so se izvršile v drugih vejah proizvodnje, v kmetijstvu, rudarstvu in metalurgiji, prometu itd.

Izvajanja profesorja dr. Nikole Vuča so izzvala živahno in obsežno obravnavo in tudi nasprotovanja. Pri iskanju skupnih oznak industrijske revolucije v jugoslovanskih deželah, je prišel do prevelikih ovir, ki jih ni ustrezno rešil, razen tega je skupaj obravnaval nekatere dejavnike, ki označujejo industrijsko revolucijo, tehnološki razvoj in industrializacijo dežele.

Dr. Kemal Hrelja, profesor ekonomske fakultete v Sarajevu, je podal v svojem referatu nekaj teoretičnih misli o industrijski revoluciji in pregled industrijske revolucije v Bosni in Hercegovini. Fenomen industrijske revolucije je obravnaval izključno s stališča proizvajalnih sil in se je omejil od problema proizvodnih odnosov in družbene nadgradnje, ki jih je po njegovem mnenju tudi zadevala industrijska revolucija. Industrijsko revolucijo je definiriral kot prehod ročnega dela na strojnega, nastajanje velike strojne industrije, kvalitetno spremembo proizvajalnih sil in novo organizacijo družbeno-proizvajalnih procesov, ki se usklajujejo z nivojem družbenih proizvajalnih sil.

Dr. Igor Karaman, profesor filozofske fakultete v Zagrebu, je podal referat o osnovnih značilnostih razvoja industrijskega gospodarstva v hrvatskih deželah do prve svetovne vojne, dr. Kalman Čehak o začetkih industrializacije Vojvodine, dr. Jože Šorn, znanstveni sodelavec inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, je podal referat o nekaterih problemih industrijske revolucije v Sloveniji in ugotavljal, da je bil to bolj tehnološki razvoj industrializacije kot pa industrijska revolucija.

Dr. Dančo Zografski, profesor ekonomske fakultete v Skopju je govoril o industrializaciji Makedonije in njenih reperkusijah na vse gospodarstvo in družbenoekonomske odnose. Trdil je, da je nastajanje tekstilnih industrijskih podjetij v Makedoniji še pod turško vladavino pozitivno vplivalo na proizvodnjo bombaža, razvoj tobačne industrije na proizvodnjo tobaka in proizvodnja drugih surovin, da je povzročala razvoj industrijskih podjetij v sami Makedoniji in le deloma izvoz teh surovin in da je bilo ob koncu turške vladavine v Makedoniji več tovarn s 300 do 500 delavci ter da je bilo okrog 60.000 sindikalno organiziranih delavcev. Mislim, da ti podatki niso točni in številke

mnogo previsoke. Tekstilna proizvodnja je bila na primer v Makedoniji sicer razvita, a le kot domača obrt in obrt, ni pa bilo industrijskih tekstilnih podjetij, zlasti pa ne takih z več sto zaposlenimi delavci, zato ta industrija ni mogla spodbujati proizvodnje bombaža v Makedoniji, ki sploh ni bila razvita. Res je bilo nekaj neuspešnih poskusov pridelovanja bombaža v Makedoniji med napoleonskimi vojnami in tudi pozneje, a brez večjega uspeha. Nikdar pa ga niso pridelovali zaradi potreb bombažne industrije v Makedoniji, ki je ni bilo, pač pa zaradi izvoza in pozneje v dobi stare Jugoslavije, ko je v tridesetih letih beograjska vlada forsirala proizvodnjo domačega bombaža v Makedoniji menda zaradi narodnoobrambnih koncepcij. Pokupiti pa ga je morala večidel tekstilna industrija v Sloveniji, ker sicer ne bi dobila uvoznih dovoljenj in deviznih kvot za uvoz bombaža iz inozemstva. Glede 60.000 sindikalno organiziranih delavcev v Makedoniji konec 19. in v začetku 20. stoletja, je ta številka nerealna, mnogo previsoka in z ničemer podprta. V tem času je na primer najpomembnejša sindikalna organizacija socialistična strokovna komisija na Kranjskem štela tisoč do tri tisoč članov, na Primorskem s Trstom vred 4 do 10 tisoč, na Koroškem 2 do 6 tisoč, na Štajerskem 14 do 25 tisoč in v vsej Avstriji od 46.606 članov leta 1892 do 400.565 leta 1910, če k tej številki prištejemo še okrog 82.000 krščanskosocialističnih sindikalnih članov in nekaj tisoč liberalnih in drugih sindikalnih organizacij, dobimo številko okrog 500.000 v vsej Avstriji, vendar so bile te dežele v primerjavi z Makedonijo relativno visoko razvite v gospodarstvu in družbenopolitičnem smislu.

Dr. Miroslava Despot, sodelavka inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Zagrebu, je razpravljala o tehnični izobrazbi in propagandnih sredstvih kot enimi od prvih pogojev nastajanja industrijske revolucije nasploh in na Hrvaškem. Dr. Branko Kojić, sodelavec Jadranskega inštituta JAZU v Zagrebu, je razpravljal o industrijski revoluciji v Angliji na primeru tekstilne industrije in menil, da je termin začetka industrijske revolucije zanimiv tudi za nas zaradi tega, ker nam kriteriji, na osnovi katerih so angleški zgodovinarji določili začetek svoje industrijske revolucije, lahko služijo za primerjavo pri določanju začetka industrijske revolucije v posameznih jugoslovanskih deželah. Navedel je podatke o najpomembnejših izumih od leta 1733 do 1786, ki so omogočili razvoj tekstilne proizvodnje v pomembno industrijo v Angliji in podatke o razvoju parnega stroja ter ugotavljal, da industrijska revolucija v Angliji ni izbruhnila naenkrat, kar bi mogli sklepati iz naziva »revolucija«, pač pa je bil to relativno počasen in dolgotrajen proces, ki pa je bil revolucionaren ne samo po svoji tehnologiji, pač pa po svojih ekonomskih in socialnih posledicah. Pomen parnega stroja je bil zlasti v tem, ker je stimuliral razvoj tovarniškega dela in ker je postal temelj industrijskega sistema, zato ker je šele uporaba parne sile omogočila kopičenje velikega števila delavcev na enem mestu, uvažanje rednega delovnega časa, delovne discipline, delitve dela in drugih značilnih oblik tovarniške proizvodnje. Obstajanje take industrijske revolucije se po njegovem mnenju lahko dejansko dokaže v vseh deželah pa tudi v jugoslovanskih, le da se je ta pri raznih narodih razvijala v različnih časovnih razdobjih in pod različnimi okoliščinami.

Dr. France Kresal, znanstveni sodelavec inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, je razpravljal o pomenu tekstilne industrije za industri-

alizacijo Slovenije in o socialnopolitičnem vidiku položaja delavstva v Sloveniji, ki ga je povzročal razvoj industrializacije. Ugotavljal je, da manufakturna in tekstilna proizvodnja obrtnega značaja v glavnem ni prerasla v industrijsko proizvodnjo z uvajanjem strojev na parni pogon, pač pa se je manufakturni način opuščal, obrtni način pa nadaljeval brez bistvenih sprememb. Tovarniška, industrijska tekstilna proizvodnja se je začela v prvi polovici 19. stoletja z ustanovitvijo novih tekstilnih tovarn, ki so bile v glavnem bombažne predilnice. Vse te tovarne so bile strojno moderno opremljene in na parni pogon. Tako po velikosti kot po strojni opremi in kvaliteti izdelkov niso takrat v ničemer zastajale za podobnimi tovarnami drugod v Avstriji. Vendar se ta razvoj industrializacije v Sloveniji ni enakomerno nadaljeval. Medtem ko se je ta industrija v drugi polovici 19. stoletja na Češkem in v Avstriji (okrog Dunaja) močno razvila, je v Sloveniji stagnirala, šele v osemdesetih letih so bile ustanovljene tri nove pomembnejše tekstilne tovarne. Vzrok za tako stagnacijo je bilo pomanjkanje kapitala, domačega ni bilo, tuji kapital, ki je ustanovil tudi te omenjene tekstilne tovarne, pa je razvijal svojo industrijo izven slovenskega ozemlja. Glede socialnopolitičnega vidika položaja industrijskega delavstva je ugotavljal, da so v tem razvoju vidne tri faze. V prvem razdobju, razdobju gospodarskega liberalizma, je bil delavec prepuščen neomejenemu izkoriščanju; v osemdesetih letih je nastopila druga faza, ko je država intervenirala pri sklepanju delovnih odnosov tako, da je delavca zaščitila pred prekomernim izkoriščanjem z zaščitno zakonodajo in z uvajanjem ustanov za izvajanje delavske zaščite. Ustanovljene so bile inšpekcije dela (1883), uvedeno je bilo obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje tovarniškega delavstva (1887 do 1888); po tretji intervenciji države v delovne odnose so delavci ob podpori svojih sindikalnih organizacij delovne pogoje sklepali kolektivno s kolektivnimi pogodbami (od 1906 dalje). Opozoril je, da je potrebno ob proučevanju industrijske revolucije in industrializacije v istem času obravnavati tudi njene posledice na delovno silo, na socialni položaj delavstva.

Zdenka Simončič, sodelavka inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Zagrebu, je razpravljala o cikličnih gospodarskih gibanjih na Hrvaškem med obema vojnama.

Zelo obsežna in živahna razprava se je razvila o teoretičnih vprašanih definicije industrijske revolucije, o okoliščinah, v kakršnih se je razvijala industrializacija jugoslovanskih dežel in ali se lahko ta razvoj že jemlje za industrijsko revolucijo, ali je to samo tehnološki razvoj. V tej razpravi, ki se ni zaključila s sprejetjem skupnih enotnih stališč, so v glavnem sodelovali sodelavci ekonomske fakultete v Beogradu na eni strani, ki so zagovarjali tezo o več fazah industrijske revolucije v jugoslovanskih deželah, in sodelavci ekonomskih fakultet v Sarajevu in Zagrebu ter filozofske fakultete v Zagrebu na drugi strani, ki so zagovarjali tezo, da je imel razvoj industrializacije v obravnavanem razdobju v naših deželah bolj značaj tehnološke evolucije.

Na koncu je bilo zastavljeno še vprašanje definicije industrijskega oziroma tovarniškega obrata. Sprejem enotnih kriterijev za uvrščanje posameznih proizvodnih obratov v industrijo naj bi omogočal primerjalne analize in sintezo pri bodočem pisanju ekonomske zgodovine jugoslovanskih narodov, ki naj bi bila rezultat takih posvetovanj, kot je bilo to. Pri tem so razpravljalci opozarjali

na težave čisto praktičnega značaja. Razpoložljivi viri, predvsem statistike in poročila niso sestavljeni po enotnih kriterijih. So viri, ki imajo podatke o številu delavcev, drugi samo podatke o pogonski sili ali strojni opremljenosti obrata, tretji o vloženem kapitalu ali proizvodnji. Za daljša časovna razdobja in za vse jugoslovanske dežele pa največkrat enotnih podatkov ni. Zato je bil dan predlog, naj bi vzeli kot enoten kriterij število zaposlenih delavcev (20), ker so ti podatki v virih še najbolj pogosti, vendar ni bil sprejet; ta kriterij namreč ne bi bil dovolj natančen. Obveljalo je načelo, naj se upoštevajo vsi kriteriji oziroma čim več podatkov.

Vsi referati in diskusijski prispevki bodo objavljeni v novem časopisu za ekonomsko zgodovino Jugoslavije *Acta historico-oecónomjca*, ki ga bo letos začela izdajati Jugoslovanska komisija za ekonomsku istoriju, o čemer je sklepal razširjeni sestanek te komisije naslednji dan, to je 19. decembra 1972, v Zagrebu.

France Kresal

OCENE IN POROČILA

Žarko D. Protić, Milan Vesović, Milan Matić, Socialistički i radnički pokret i komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija posebnih izdanja (1945—1969). Beograd 1972, 790 strani

Institut za savremenu istoriju v Beogradu je izdal leta 1972 tematsko bibliografijo z naslovom Socialistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija posebnih izdanja (1945—1969). Vsekakor je z vidika nalog sodobne bibliografije, njene vloge in uporabnosti omenjeno delo dobrodošlo za strokovnjake kakor tudi za druge uporabnike. Že pregled nad 1934 deli o socialističnem in delavskem gibanju in o KPJ, zajetih v bibliografiji, ki s svojevrstnim registrom le-ta nadrobneje prikaže in hitro posreduje podatke, hkrati pa prikaže celotno podobo o tem, kaj je bilo po vojni že napisanega iz zgoraj omenjenega obdobja in to za vse jugoslovanske narode, je dovolj prepričljiv dokaz, da so taka in podobna dela povsem na mestu.

Z enotnimi kriteriji so avtorji (kar je pri več avtorjih nekoliko težje dosegljivo kot pri enem samem) zbrali in obdelali gradivo ob upoštevanju sodobnih bibliografskih načel in predvsem z vidika praktičnosti. Iz uvodnih besed dela velja na tem mestu omeniti, da so avtorji zajeli tudi knjižna dela, tako zbirke pesmi socialističnih pesnikov, dalje antologije revolucionarne in socialistične poezije in prispevke o revolucionarni, kulturni in politični dejavnosti književnikov.

Vsebinsko je bibliografija takole razdeljena: 1. Socialistički i radnički pokret i KPJ od 1867—1941. V to skupino sodijo dela, ki obravnavajo celotno obdobje. 2. Socialistički i radnički pokret od 1867—1918. Radnički pokret i KPJ od 1919—1941. Te glavne skupine pa imajo še notranjo razdelitev bibliografskih enot: v splošno skupino in skupine, ki so razporejene po abecednem redu naših republik. V vseh skupinah so bibliografske enote urejene po abecednem redu avtorjev ali naslovov del in so tekoče oštevilčene. Večinoma so dokaj obširne, saj imajo poleg opisa tudi bibliografsko opombo, ki obsega povzetek ali pregled vsebine publikacije oziroma avtorje in naslove prispevkov, ki sodijo po tematiki v bibliografijo, niso pa razvidni že v bibliografskem opisu knjige. Kot pri drugih tovrstnih bibliografijah je tudi sam bibliografski opis precej obširen in na voljo so drobni podatki, ki bodo zadovoljili še tako zahtevnega bralca. Pod anotacijo so dodani še podatki o poročilih in ocenah, ki so bile objavljene v revijah in časnikih in zadevajo bibliografsko obdelano publikacijo. Ti podatki pa niso vselej izčrpani; mestoma so pomanjkljivi, tako na primer so izpuščene pri nekaterih enotah ocene, medtem ko so pri drugih enotah upoštevana tudi morda manj pomembna poročila. Naj navedemo nekaj primerov: pri enoti 200 Kresal France, Razvoj predilnice Litija. Litija 1961, manjka ocena Jožeta Šorna, ki je izšla v Zgodovinskem časopisu XVII/1963,

str. 283—287; pri enoti 887 Čulinović Ferdo, Jugoslavija izmedju dva rata. Zagreb 1961, manjka ocena Mirka Stiplovška, ki je bila objavljena v Zgodovinskem časopisu XVI/1962, str. 269—275; pri enoti 204 Mohorič Ivan, Industrializacija Mežiške doline. Maribor 1954, manjka ocena Jožeta Šorna, ki jo prinaša Zgodovinski časopis XII—XIII/1958—1959, str. 347—351, itd. To pa je seveda le obrobna pripomba in ne velja za bibliografijo del, ki so izšla leta 1969, in je priključena na koncu knjige kot Dodatek. Redakcija je namreč svoje delo v celoti zaključila z letom 1968, kljub temu pa je želela vključiti v bibliografijo tudi dela, ki so izšla v jubilejnem letu 1969, zato je razumljivo, da ni mogla hkrati vključiti tudi podatkov o ocenah in poročilih.

Posebno pozornost so avtorji posvetili registru (obsega kar 105 strani), s katerim uvajajo nekaj tehničnih novosti. V prvem, avtorskem registru so navedena poleg priimka in imena avtorjev del tudi imena sodelavcev, prirediteljev, urednikov, piscev predgovora, sklepa, dalje imena prevajalcev, ilustratorjev, recenzentov. Vse to je s kraticami tudi ustrezno navedeno pri posameznih osebah. Sledi register naslovov knjig z več avtorji, zbornikov antologij in podobno. Zadnji, predmetni register s posebno razporeditvijo in zvezo gesel in podgesel in opredelitvijo pojmov prinaša uporabniku knjige več splošnih kakor tudi detajlnih podatkov, kot jih je moč dobiti pri drugih registrih podobnih del. K širši uporabnosti knjige pomaga tudi vsebinsko kazalo, ki je prevedeno v francoščino, angleščino in ruščino.

Za sklep bi ponovili misel, ki je bila že velikokrat izrečena. V času, ko naše zgodovinopisje novejšega razdobja že teži k sintezi, so prav bibliografije z novejšo tematiko del pri znanstvenem delu nepogrešljive.

Anka Vidovič-Miklavčič

Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost. Založba Obzorja, Maribor 1972, 389 strani, 8°.

Knjiga je izbor člankov, ki jih je Lojze Ude v obdobju, dolgem skoraj petdeset let objavil v raznih časnikih in revijah in so dober pregled avtorjevega odnosa do mnogih v preteklosti in deloma še danes aktualnih problemov. Lahko jih delimo predvsem na tiste z znanstveno in tiste s polemično vsebino. V knjigi niso razvrščeni povsem po kronološkem redu, pač pa glede na razvoj problematike. Tako sledijo uvodnim besedam, ki so dejansko kratka avtobiografija, novejše razprave, objavljene v zadnjih letih, ki obravnavajo jugoslovansko idejo pri Slovencih in drugih Jugoslovanih od leta 1903 do konca prve svetovne vojne. Razprava Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914 obravnava odnos slovenskih političnih strank in struj, posebno gibanja prepodročencev do jugoslovanske ideje v tem obdobju. Že tu se srečamo z vprašanjem alternative novoilirizem ali slovenstvo, torej s problemom, ki se pozneje pojavi v marsikaterem polemičnem članku. S tem v zvezi je zanimiva objava rezultatov ankete, odgovorov slovenskih in nekaterih drugih, v glavnem hrvaških intelektualcev na vprašanja o možnosti zlitja južnih Slovanov v en narod. Vprašanja je zastavilo leta 1912 v šesti številki revije Veda njeno uredništvo, odgovori pa so bili objavljeni v naslednjih številkah in kažejo odnos nekaterih mislecev tistega časa do teh problemov. Sledi razprava Deklaracijsko gibanje

na Slovenskem, kjer je predvsem opisana reakcija tako nemškega kot slovenskega prebivalstva v slovenskih deželah na majniško deklaracijo in stališče nekaterih voditeljev klerikalne stranke, zlasti Sušteršiča in Korošca do trializma oziroma neodvisne Jugoslavije. Razprava Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi podaja sliko ne samo upora v Judenburgu, ampak tudi še nekaterih drugih, tako na primer upora 2. strelskega polka v Codroipu 24. oktobra 1918, katerega se je Ude celo udeležil. Zanimiva je ugotovitev, da med vojaštvom nemške narodnosti skoraj ni bilo uporov. V Recenziji petih spisov iz zgodovine prehoda iz Avstro-Ogrske v Jugoslavijo, to je del dr. Srdjana Budisavljevića, dr. Hamdije Kapidžića, dr. Bogdana Krizmana, dr. Anteja Mandića in dr. Dragoslava Jankovića je ob kritičnem pristopu nakazan marsikateri doslej še nerešeni problem iz tega časa. Avtor na primer nalaga krivdo za izgubo Koroške Narodnemu svetu, češ da je v prvih mesecih po razsulu Avstro-Ogrske premalo poskrbel za odločen vojaški nastop, kar pa je po mojem mnenju vprašljivo, če pogledamo negotove razmere, ki so nastale ob prevratu in razpadu črnozulte monarhije. Dalje je tu vprašanje vloge socialnih nemirov v tistem času, zlasti stavke nemških železničarjev in poštarjev v Mariboru in upravičenosti Kardeljevih besed, na strani 314 v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja, s katerim označi Korošca in Žerjava kot voditelja radikalnih struj jugoslovanskega gibanja, ki so nastopale »s forsiranimi nacionalističnimi gesli, slovenskimi in jugoslovanskimi, da bi z njimi paralizirale revolucionarno socialno vrenje delovnih množic«. Ude kljub trditvam nekaterih raziskovalcev tega problema ugotavlja, da je bilo socialnih nemirov z boljševisko noto na področju Slovenije malo, ne dosti več pa v drugih jugoslovanskih pokrajinah.

Zatem kronološko sledijo članki iz obdobja med obema vojnama, objavljeni v Avtonomistu, Slovcu, Mladini, Svobodni mladini, Socialni misli, Sodobnosti in še kje. Ne bi se spuščal v vsebine posameznih člankov, v splošnem pa lahko rečem, da avtor išče odgovore na vprašanja, kaj je narod, kako je nastal, kaj je njegovo bistvo, vse to zlasti v zvezi s slovenskim narodom (članek Kaj je narod in ali smo Slovenci narod ali ne). Mislim pa, da tu avtor na vprašanje ne odgovori zadovoljivo, se ponekod spušča v samovoljno razlago nekaterih pojavov, zlasti pri obravnavanju nastanka narodov in da tu in tam pretirava s pomenom narodnega principa. Polemike odkrivajo živahno razpravljanje o temeljnih gospodarskopoličnih in kulturnih problemih Jugoslavije do diktature kralja Aleksandra. Poleg boja jugoslovenstvu, v katerem je Ude videl predvsem zaupanje v kulturno, moralno in tudi politično moč slovenskega naroda in iskanje le-te v širšem, jugoslovanskem okviru, pri čemer je morda preoster in preveč brezkompromisen, se zavzema za federativno ureditev države in avtonomno Slovenijo. Tedaj se je za to zavzemala tudi klerikalna stranka, zato se ji je politično približal, čeprav je hkrati poudarjal, da se z njo načelno v marsičem ne strinja. Po vstopu klerikalcev v vlado se je Ude pridružil krogu okrog Mladine in Svobodne mladine. Tedaj se je ukvarjal tudi z vprašanji slovenske kulture in umetnosti ter odnosom politika-kultura. Sem spada tudi polemika z Josipom Vidmarjem ob Vidmarjevi knjigi Kulturni problemi slovenstva.

Aleksandrova diktatura je prekinila Udetovo udejstvovanje v javnem življenju. Umaknil se je v Slovenske gorice in se nato v Lenartu posvetil odvetni-

škemu poklicu. Postal je član Slovenskega društva in član akcijskega odbora kmečko-delavskega gibanja, organizacij, v katerih so imeli velik vpliv komunisti, s katerimi se je tedaj precej zbližal. Malo pred vojno je objavil zopet nekaj člankov, med njimi tudi Nekaj pripomb k sodobnim razmišljanjem Andreja Beličana, ki je po mojem mnenju ena njegovih najboljših polemik. V njej je radikalno obračunal z miselnostjo nekaterih komunistov — pojav je bilo tedaj opaziti po vsej Evropi — ki so odobraval pakt med Nemčijo in Sovjetsko zvezo in niso več v nacistični Nemčiji videli centra reakcije in imperializma.

Kmalu po izbruhu vojne je avtor pristopil k OF, četudi je potem, kot pravi sam v uvodu, zašel kdaj pa kdaj v konflikt z njenimi voditelji, ko se na primer ni strinjal z likvidacijami izdajalcev. V člankih iz vojnega obdobja je zopet napadel jugoslovenstvo, razpravljal o povojnih mejah Slovenije, pri čemer se z nekaterimi radikalnimi možnostmi (izselitev tujega prebivalstva na novo priključenih ozemljih) danes človek ne more strinjati, je pa seveda treba upoštevati čas, v katerem so bile nakazane. Spis Nov slovenski človeški lik je prav tako, tudi po bobnečem stilu dokument časa, v katerem je nastal.

Povojnih polemičnih spisov je malo. Avtor se je očitno bolj posvetil znanstvenemu delu.

Na koncu moram reči, da se mi od vseh objavljenih zdi slab le zadnji, in sicer spis Konkretnost Braca Rotarja, objavljen leta 1966 v reviji Prostor in čas, v številki 1/2. Ude tu ne kritizira Rotarjevih besed glede na to, kako so bile mišljene, pač pa glede na to, kako jih je sam razumel. Zato udarja mimo.

Tako znanstvene razprave, ki zaslužijo vso pozornost, zlasti pozornost zgodovinarjev, so tudi drugi članki vredni, da jih preberemo, saj lepo odsevajo vrsto problemov, ki so se pojavljali v slovenskem prostoru v tem stoletju. Zelo bi bilo zaželeno, da bi avtor Lojze Ude objavil še izbrane razprave in članke o boju za severno mejo, kjer je bil sam prisoten in o čemer je tudi veliko pisal.

Janez Peršič

Pazinski Memorijal 1970. Pazin 1971, 221 + (III) strani, 8°

Prvega marca 1970 je istrski Čakavski sabor na pobudo svojega upravnega odbora ter kulturnih in političnih delavcev Pazina osnoval Pazinski memorijal, ki naj bi deloval kot »katedra za izučavanje novije povijesti istarskih Hrvata, tj. kao istaknuta istarska znanstvena i kulturna tribina«. V letu osnovanja si je »memorijal« zadal nalogo, da pripravi proslavo 100-letnice prvega istrskega časnika Naše sloge. Proslava je obsegala tudi znanstveno posvetovanje o temi Razvoj hrvaškega tiska v Istri od Naše sloge do danes. Zborovanje je bilo v Pazinu 26. in 27. septembra 1970, nastopilo je 10 referentov. Referati so izšli leta 1971 v Pazinu kot druga knjiga zbornikov Čakavskega sabora (urednik Matej Jeličić) pod naslovom Pazinski memorijal 1970; zbornik vsebuje še diskusijske prispevke štirih udeležencev ter otvoritvene in zaključne besede predstavnika organizatorja ter pozdrave zborovanju. Objavljeni so bili vsi prebrani referati.

Štirje prispevki z zborovanja so bili posvečeni listu Naša sloga. Petar Strčić je v Oko pokretanja Naše sloge (str. 17—37) govoril o začetkih lista, ki je prvič

izšel 1. junija 1870 v Trstu. V predzgodovini lista je govoril o vlogi tedanjega poreško-puljskega škofa Jurija Dobrile, ki je s Slovincem Franjom Ravnikom izdal za leto 1869 koledar Istrani; ta je izšel tudi za naslednje leto. Oba koledarja in čitalnici v Kastvu ter v Puli so po Strčićevem mnenju najpomembnejši preporodni podvigi istrskih Hrvatov v šestdesetih letih. V pripravah za izdajo Naše sloge je odigral posebno vlogo tudi slovenski tisk, pa tudi nekateri istrski ter tržaški Slovenci (Ravnik, Martelanc). Gonilo lista pa je bil že omenjeni Dobrila, brez katerega — imel je velik javni ugled in denarna sredstva — istrski Hrvati leta 1870 ne bi imeli svojega lista.

V zvezi s tematiko Strčićevega referata lahko dodamo, da bi v njegov obseg sodila tudi obravnava razmer pri istrskih Slovincih; tržaški in goriški slovenski listi šestdesetih let so se razglašali tudi za njihova glasila. O škofu Dobrili obstoja dovolj literature; najizčrpnější pregled je napisal B. Milanović za zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri (Zagreb 1969, štr. 351—402). Članek je izšel tudi separatno, s spremembami pa je objavljen tudi v knjigi Hrvatski narodni preporod u Istri (knjiga 1, Pazin 1967). Povzetke iz objav v Naši slogi za ves čas njenega izhajanja (1870—1915) je podal F. Barbalić v samostojni publikaciji Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 godine (Zagreb 1952). Peter Strčić je leta 1970 tudi objavil v reviji Dometi bibliografijo o Naši slogi; članek je nato izšel skupaj s člankom J. Bartulića o zgodovini istega lista v posebni publikaciji Stogodišnjica Naše sloge. Dokumentarno gradivo o nastanku lista je Strčić objavil v Jadranskem zborniku (VII/1966—9, str. 509—530) pod naslovom Inicijative i pripreme za pokretanje prvog hrvatskog lista za Istru u XIX stoljeću.

Mirjana Gross je v referatu Značaj prvih deset godišta Naše sloge kao preporodnog lista (str. 39—59) analizirala prvo desetletje listovega izhajanja. Ugotovila je spočetka nejasen politični program lista, ki se je ob koncu obravnavanega obdobja odločno opredelil za podporo narodnostnemu gibanju, za ohranjanje in uveljavitev hrvatskega značaja Istre kot dela Hrvatske. Radojica F. Barbalić je obravnaval pomorsko problematiko v Naši slogi (str. 61—71), medtem ko je Tatjana Blažeković podala bibliografske podatke lista (str. 73—81).

Razprava Jakše Ravlića Petar Studenac, prvi hrvatski narodni preporoditelj u Istri (str. 83—105) ni vezana strogo na zgodovino lista. Duhovnik Studenac (1811—1898) je po Ravličevi ugotovitvi eden izmed prvih, če že ne ravno prvi hrvatski preporoditelj v Istri, sicer so v njegovem času delovali še Dobrila, Slovenec Volčič in pesnik Baštijan.

Preostali referati pa so posvečeni novejšim desetletjem istrskega tiska. Ivo Mihovilović je v prispevku List Istra glasilo Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske Krajine od 1929. do 1940. godine (str. 107—127), v spominskem pričevanju (urednik Istre med leti 1931—6) obdelal zgodovino časnika, ki je enkratno pričevanje o razmerah v Istri in na Primorskem med vojnama ter o življenju številnih beguncev iz teh področij v Jugoslaviji. V naddesetletnem izhajanju Istre je Mihovilović določil tri faze razvoja. V prvi, ki je trajala leto in pol, je bil list navdahnjen s čustveno, sentimentalno in nacionalistično patetičnostjo. V drugi fazi (trajala je sedem let in pol) se je list izkazoval po svojem antifašizmu, v tretji fazi, ki je bila najkrajša, se kažejo tudi v Istri

jugoslovanske politične razmere — depolitizacija in prenehanje z izrazitim antifašizmom. List je prenehal izhajati obenem z razpustom emigrantske zveze.

Božo Milanović je v razpravi Trščanska hrvatska štampa između dva rata s osvrtom na Istru (str. 129—147) podal tudi s pomočjo osebnih spominov pregled tržaškega istrskega tiska. Pozornost je osredotočil na katoliško usmeritev tiska, tako periodičnih publikacij kot tudi književnih. Z drugih nazorskih stališč je Milanovičev prispevek dopolnjeval Ante Iveša v Trščanska hrvatska štampa između dva rata (str. 149—162); tudi on se je posluževal osebnih spominov.

Luciano Giuricin je referiral o italijanskem tisku v Istri La stampa italiana in Istria (dalle origini ai giorni nostri) (str. 163—189). Od prvega lista Foglio periodico istriano (1807—1810) do zadnje omenjenega iz leta 1970 navaja pisec 118 naslovov. Članek ima svoj zgodovinski pregled in bibliografijo. Istrski partizanski tisk obravnava Nikola Crnković — Partizanski tisak u Istri ((str. 191 do 216). Začetek istrskega partizanskega tiska predstavlja Glas Istre iz pomladi leta 1943, a še pred tem je prihajal v Istro tisk, ki je bil namenjen Istranom. Z Glasom Istre se je pričelo tudi v Istri partizansko tiskarstvo tako v hrvatskem kot v italijanskem jeziku (med 32 periodikami jih je bilo 14 v italijanščini, od 165 brošur je bilo 60 prevedenih v italijanščino).

-of

-nei

IV Pazinski memorijal. Knjiga 2. Pazin 1971, 286 + (IV) + (XXXVIII slik. prilog), 8°.

Druga knjiga katedre Čakavskega sabora za novejšo zgodovino Istre prinaša gradivo z zborovanja v Pazinu od 23. do 25. septembra 1971. Zborovanje je bilo posvečeno 30-letnici vstaje jugoslovanskih narodov in 100-letnici prvega istrskega tabora v Kastvu. Publikacija o drugem »pazinskem memorijalu« objavljaja poleg znanstvenih prispevkov še 8 diskusijskih, slikovno dokumentacijo o obem »memorijalih«, uvodne besede izdajatelja ter pozdravni govor predsednika pazinske občinske skupščine.

Objavljenih je 11 prispevkov, izmed teh jih je bilo na zborovanju prečitanih 10. Dva prispevka nista objavljena, in sicer dr. Dragovana Šepića Kastavština i narodni preporod u drugoj polovini XIX stoljeća, ker je redakcija teksta za tisk prepričala referentova bolezen in Nikole Crnkovića Istra 1941, ki je bil objavljen pred tem v Časopisu za suvremenu povijest Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (II—III/1971, str. 37—52) pod naslovom Neki problemi narodnooslobodilačkog pokreta u Istri 1941—1943. Članek Ante Cerovca Ružanski dan 1943, spominsko pričevanje o dneh kapitulacije Italije v Istri je v drugi knjigi »memorijala« vključen kot tematsko dopolnilo h gradivu ter je izšel po piščevi smrti. 21—70.

Med objavljenimi referati posega najdlje v zgodovino obsežen Strčićev prispevek o Kastavskem taboru leta 1871. Pod naslovom Prvi hrvatski tabor u Istri na kvarnerskim otocima (str. 201—264) se pisec v uvodnem delu dotakne tudi taborškega gibanja na Slovenskem. Strčić imenuje kastavski tabor kot pravi hrvatski čeravno omenja, da v slovenskem zgodovinopisju je nekaj zadevnih opredelitev, kot na primer Melikova in Kermavnerjeva, ki pišeta, da je bil tabor hrvatsko-slovenski, za razliko od čubejskega leta 1870, ki je bil

sicer v Istri, a slovenski. Značilnost Strčićeve obravnave tabora je pregled uresničevanja taborskih sklepov oziroma analiza pobud, ki so sprožile taborske zahteve. Petar Strčić je tudi objavil gradivo o taboru v posebni publikaciji Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka (Rijeka 1971, 105 strani, 8°); objavil je gradivo o taboru (38 dokumentov) iz let 1870—1911 (1911 je bila proslava 40-letnice tabora).

Drugo gradivo z »memorijala« je osredotočeno predvsem na dogajanjih med vojnama ter na narodnoosvobodilnem gibanju v Istri. O medvojnem obdobju govori pet prispevkov. Najobširnejši je spominski prispevek Vjekoslava Ladavca Uspomene na rad organizacije TIGR (Borba 1939) (str. 103—105). Ladavac je bil udeleženec ilegalnega gibanja primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, sodeloval je v znani tigrovski akciji pri Pazinu ob priliki fašističnega plebiscita leta 1929. Bil je sojen skupaj s prvo smrtno žrtvijo fašističnega »Tribunale speciale« Vladimirjem Gortanom iz Berama. Franjo Debeuc je v referatu Istarska emigracija u Jugoslaviji između dva svjetska rata (str. 165—182) obdelal tematiko, ki je pri Slovencih še nihče ni podal na povsem zadovoljiv način. Ohranjeni so sicer spominski zapisi, prava zgodovina primorskih emigrantov v Jugoslaviji pa zaenkrat še ne obstoji. Tudi Debeučevo pisanje so predvsem spomini. Neki problemi razvoja komunističkog pokreta u Kastavštini između dva svjetska rata ((str. 183—199) je prispevek Bosiljke Janjatović. Pregledala je razvoj komunističnega gibanja v predelih kastavskega območja, ki je po rapalski meji pripadalo Jugoslaviji. Etoe Poropat je podal referat Gospodarske prilike u Istri od svjetske ekonomske krize do 1941. godine (str. 89 do 97). S številčnimi podatki je prikazal gospodarske in socialne razmere agrarne Istre, ki so se kazale v luči krize po letu 1930; z letom 1936 so se deloma zboljšave zaradi fašistične vojne politike. Zvane Črnja je iz ilegalnega dela Istranov med vojnama objavil letak iz leta 1938. Jedan letak iz 1938. godine (str. 99 do 102) je podal okolnosti njegovega nastanka.

Pet člankov je posvečenih narodnoosvobodilnemu boju v Istri; kot že zgoraj povedano pa so bili na zborovanju prebrani štirje. Dušan Jardas je v članku Prva istarska partizanska četa (str. 13—19) govoril o prvih istrskih partizanih, ki so se pojavili v pozni pomladi leta 1942; pri nastanku jeder partizanske vojske v Istri so odigrali posebno vlogo borci brkinske čete. Prva istrska četa je bila osnovana sredi avgusta 1942. Kastavština 1941 (str. 21—38) je naslov prispevka Iva Kovačića. Razvoj narodnoosvobodilnega gibanja se je v tem predelu Istre začel takrat kot v Gorskem kotarju in Hrvatskem primorju, v jeseni in zimi leta 1941. Berto Črnja je prispeval referat Omladinska organizacija u narodnooslobodilačkom pokretu Istre (str. 53—67); prva organizirana dejavnost istrske mladine je iz junija 1943, ko je bilo postavljeno prvo vodstvo SKOJ in USAOH. Spominski značaj ima tudi referat Ivana Motike Sjećanja na NOP u Istri 1941—1943 (str. 69—87). Kot v že navedenih prispevkih tudi v tem poslednje omenjenem najdemo več podatkov, ki zadevajo tudi zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Primorskem. Pravzaprav kaže zgodovina Istre zadnjih sto let vrsto stičišč predvsem z dogajanja na Primorskem. Tesne vezi so se najbolj pokazale zlasti v dobi med obema vojnama.

Branko Marušič

Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918 do 1921. Maribor 1972, 468 strani.

Dr. Milica Kacin-Wohinz, znanstvena sodelavka Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, se je s svojim skoraj petnajstletnim znanstvenim delom zelo uspešno uveljavila kot glavni poznavalec najnovejše zgodovine primorskih Slovencev med našimi mlajšimi zgodovinarji. Napisala je že vrsto tehtnih razprav in se uveljavila kot strokovnjak tudi med italijanskimi zgodovinarji. Pred seboj imamo zdaj njeno prvo knjigo, ki je obenem razširjen in dopolnjen tekst njene doktorske disertacije, obranjene decembra 1970 na filozofski fakulteti univerze v Ljubljani.

Delo **Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921** govori o slovenskem področju, ki je po prvi svetovni vojni prišlo pod Italijo, področju, ki so mu Italijani rekli Venezia Giulia, Slovenci pa poimenovali Julijska krajina, in zajema čas od razpada avstrijske oblasti v tem prostoru (ob koncu oktobra 1918) in njegove zasedbe po italijanski vojski (v začetku novembra 1918) pa do uradnega razglasa priključitve Italiji (januarja 1921) na podlagi rapalske mirovne pogodbe. Vsebina dela je podrobna obdelava političnih razmer in sprememb v slovenskih pa tudi italijanskih meščanskih strankah in v socialističnem delavskem taboru ter podrobna obdelava sistema, teženj in poslovanja italijanske zasedbene uprave. Tako na široko, poglobljeno in podrobno ni bilo to obdobje zajeto doslej ne z naše ne z italijanske strani. Prav gotovo lahko rečemo, da je delo Milice Kacin-Wohinz izredno pomembna novost. Posebno vrednost mu daje uporaba italijanskih arhivskih virov. Čeprav so ti za javnost praviloma še nedostopni, je višji arhivski svet pri notranjem ministrstvu v Rimu avtorici izjemočno (z nekaterimi omejitvami in pogoji) dovolil dostop v arhive. Politika italijanskih zasedbenih oblasti je mogla biti zato v knjigi zelo jasno osvetljena, cela vrsta vladnih navodil in poročil vladi pa je prvič navedena in analizirana v tisku.

Knjiga je pisana zelo jasno in pregledno. Opremljena je z nekaj zemljevidi, večjim številom fotografij oseb, dogodkov in dokumentov. Strokovnjaki bodo še posebej veseli zelo nadrobnega orisa virov in literature v dodatku, vsi, ki bodo knjigo večkrat uporabljali, imenskega kazala in opomb, slovenščine nevešči tujci pa francoskega povzetka.

Iz bogate problematike knjige naj tu navedem le nekaj stvari. Prav nasprotno kot na svoji severni nemško-slovenski narodnostni meji so Slovenci na Primorskem pred prvo svetovno vojno v nacionalnem pogledu zelo močno napredovali. Italijanizacija je bila vedno manjša, krepile so se slovenske gospodarske, politične in kulturne organizacije. Toda prav to ozemlje je zajela ob razpadu avstro-ogrske monarhije nesreča italijanske okupacije. V kakšnih okoliščinah so živeli Slovenci v tem času, ko njihova bodoča usoda še ni bila do kraja in formalno odločena, kaj so želeli, kaj so upali in kako so ravnali, o tem podrobno govori naša knjiga. Dvoje pojavov je značilnih za razvoj na Primorskem v letu 1919 in v prvi polovici leta 1920: velik razmah socialističnega delavskega gibanja, ne le v Trstu in industrijskih središčih, ampak tudi na slovenskem podeželju, na eni strani — nastanek in začetni razmah italijanskega fašizma na drugi strani. Posebne razmere na Primorskem, zlasti interesi italijanskega nacionalizma, so pomenile večjo spodbudo za razvoj fašizma

kot v starih italijanskih pokrajinah. Fašizem je postajal tu pobudnik akcije nacionalističnih sil, prevladal je nad starimi italijanskimi meščanskimi strankami. Če je bil leta 1919 še dokaj neznaten, se je ob prehodu v novo leto močno okrepil in generalni civilni komisar Mosconi je februarja 1920 že poročal vladi, da se fašizem v deželi krepí in da postaja edina organizirana sila za obrambo italijanstva in socialnega reda. Julija 1920 je prišlo do znanega požiga slovenskega narodnega doma v Trstu, septembra pa do neuspešne splošne stavke delavstva. V obeh primerih je prišlo do povezave med fašističnimi silami in italijanskimi oblastmi. Oboji so govorili o »slovansko-boljševiški« nevarnosti ter hote povezovali delavsko in slovensko gibanje v eno celoto, da bi dali tako boju proti delavskemu gibanju značaj obrambe italijanstva. Druga polovica leta 1920 je tako prinesla poraz delavstvu ter slovenskim in demokratičnim težnjam nasploh, poleg tega pa tudi z rapalsko pogodbo zapečatila usodo primorskega ozemlja vse do narodnoosvobodilnega boja v drugi svetovni vojni.

Opozoriti moramo še na to, da je delo izšlo kot prva knjiga zbirke **Zgodovina Slovencev 1918—1945**, ki jo s tem začelja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Ena velikih nalog inštituta je, podrobno proučiti gospodarsko, socialno in politično zgodovino Slovencev med obema vojnama, tako na jugoslovanskem kot italijanskem in avstrijskem ozemlju. V tej zbirki bodo izhajale posamezne podrobne obravnave. Knjiga dr. Milice Kacin-Wohinz to zbirko dostojno in častno uvaja.

Vasilij Melik

Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941, Lj., Mladinska knjiga 1972.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je leta 1972 izdal pri Mladinski knjigi temeljito monografijo dr. Slavka Kremenška, Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941, ki obsega skupno s povzetkom v slovenskem in francoskem jeziku ter z osebnim kazalom 475 strani, v posebni prilogi pa je na več kot 90 straneh še ilustrativno gradivo o dejavnosti študentov med vojnama.

Problematika, ki se je lotil dr. Kremenšek, je izredno zapletena, saj je bilo dogajanje v študentovskem gibanju v obravnavanem obdobju hkrati tudi »tedanje slovensko politično življenje v malem« (stran 439), pri čemer ni šlo le za odmeve splošnega družbenopolitičnega razvoja v njem, temveč so bili študentje mnogokrat tudi pobudniki ali pomembni soudeleženci akcij za razrešitev nacionalno-političnih, socialno-ekonomskih, kulturno-prosvetnih in drugih problemov v takratni družbi, razumljivo pa so visokošolci posvetili posebno pozornost urejanju univerzitetnih in študentskih problemov. Ob tem naj uvodoma poudarimo, da doslej študentovsko gibanje, kot tudi še drugi pomembni problemi v slovenski zgodovini med dvema vojnama, v našem zgodovinopisju še ni bilo deležno zadovoljive pozornosti in je moral zato dr. Kremenšek za skoraj vse vidike svoje študije orati ledino. Ker je imel na voljo le skromno historično literaturo, je moral posebno pozornost posvetiti iskanju virov. Tu se je soočil s prvo težavo raziskovalcev slovenske zgodovine med obema vojnama, to je z velikim pomanjkanjem primarnega arhivskega gradiva. Zaradi

skromne ohranjenosti društvenih in klubskih arhivov, za nekatere študentske organizacije ni ohranjen noben dokument; se je moral pogosto opirati na časopisne in druge publicistične vire, ki jih je zlasti za trideseta leta precej. Vrzeli v dokumentaciji je poskušal zapolniti z zbiranjem informacij pri več kot 65 organizatorjih in udeležencih študentskega gibanja, kar daje njegovemu delu posebno vrednost, hkrati pa priča tudi o veliki Kremenškovi prizadevnosti, da bi obravnavano problematiko čimbolj vsestransko in poglobljeno obdelal.

Pisec je svoje delo smotrno razdelil na sedem poglavij, ki predstavljajo etape v razvoju slovenskega študentskega gibanja od revolucionarnega 1848 leta do aprilske vojne 1941. Glede na to, da se je slovensko študentsko gibanje po prvi svetovni vojni v organizacijskem in idejnopolitičnem pogledu precej oblikovalo po stari strukturi, je uvodno poglavje o začetkih organizirane dejavnosti slovenskih študentov v univerzitetnih središčih na Dunaju, v Gradcu in Pragi še posebej koristno. Začetno poglavje je več kot le pregled prvega obdobja v zgodovini slovenskega študentskega gibanja, v katerem je pisec posvetil posebno pozornost njegovi vlogi v oblikovanju slovenskega narodnega programa in idejnopolitičnim razhajanjem med študenti.

Po mrtvili v študentskem društvenem življenju med prvo svetovno vojno so nastale solidne okoliščine za razmah slovenskega študentskega gibanja z ustanovitvijo ljubljanske univerze sredi leta 1919. Iz Zagreba in iz drugih univerzitetnih središč se je velika večina slovenskih študentov preselila v Ljubljano, z ustanovitvijo nove univerze pa so se odprle tudi večje možnosti slovenskim dijakom za nadaljevanje študija in število študentov je precej poraslo. Ljubljana je tako postala novo središče slovenskega študentskega gibanja, zaradi okrnjenosti ljubljanske univerze in še drugih razlogov pa je del slovenskih študentov študiral tudi drugod. Kremenšek je v svoji monografiji obdelal glede na pomen in množičnost tudi organizacije slovenskih študentov v drugih univerzitetnih središčih, še najbolj v Zagrebu, ki so bile najtesneje povezane z delovanjem študentov ljubljanske univerze.

V slovenskem študentskem gibanju po prvi svetovni vojni so se kmalu izoblikovali trije idejnopolitični tabori: liberalni, klerikalni in levičarski, zlasti kot posledica prizadevanj političnih strank, da si med mladim slovenskim izobraženstvom utrdijo svoj vpliv in si pridobijo perspektivne kadre. Pri tem so znale izkoristiti študentske eksistenčne probleme in svojo gmotno pomoč so povezovale z včlanjenjem v ustrezno kulturnopolitično društvo. Ta vidik je Kremenšek dobro obdelal in ugotovil: »Podoba razporejenosti študentskih idejnopolitičnih sil utegne biti zato brez upoštevanja gmotnega ozadja temeljito popačena« (stran 93), kar velja še zlasti za levičarski tabor, ki ni mogel nuditi svojim pripadnikom materialnih ugodnosti. Na več mestih v svojem delu je glede na razpoložljive podatke analiziral socialno strukturo študentov ljubljanske univerze in jo primerjal z njihovo idejnopolitično opredelitvijo.

Pisec je v vsakem obdobju prikazal pomembne skupne akcije študentov različnih idejnopolitičnih usmeritev, zelo natančno razmere v kulturnih društvih v vseh treh političnih taborih in odnose med njimi, ter dejavnost študentov v različnih strokovnih, lokalnih in drugih študentskih organizacijah. Prav tako je posvetil tudi pozornost povezovanju slovenskega študentskega gibanja z jugoslovanskim v nekaterih akcijah. Številni problemi na univerzi

so terjali enoten nastop vseh študentov in ustanovitev skupnih reprezentančnih organizacij (Svet slušateljev ljubljanske univerze, Zveza slušateljev Aleksandrove univerze, Akademski akcija). Čeprav je šlo za temeljne interese vseh študentov (npr. ob vprašanju ohranitve slovenske univerze, v prizadevanjih za njeno izpopolnitev, pri avtonomiji univerze, pri akciji za izgradnjo univerzitetne knjižnice in nekaterih drugih fakultetnih zgradb, v prizadevanju za zmanjšanje ali odpravo različnih taks itd.), so se tudi v teh akcijah pokazala trenja med tabori in njihovo prizadevanje, da bi jih kar najbolj izrabili za povečanje svojega vpliva. V mnogo bolj zaostreni obliki pa so se nasprotja med njimi pokazala ob reagiranju na aktualne družbenopolitične probleme. Povezovanje različnih idejnopolitičnih skupin za skupne politične nastope je bilo kar najtesneje povezano z vsakokratnim političnim položajem. Kremenšek je sistematično prikazal ves razvoj medsebojnega povezovanja in sodelovanja različnih študentskih skupin vse do izoblikovanja dveh front, antifašistične in klerofašistične, na predvečer aprilske vojne 1941.

Posebno skrbno pa je pisec analiziral ideološke in organizacijske značilnosti kulturnih društev v vseh treh taborih, programska razhajanja v vsakem posebej in z njimi povezane cepitve, vzpone in krize v njihovi dejavnosti, metode dela, odnos do starešinstev itd. Poudariti moramo njegovo skrb, da bi vse tri tabore čimbolj enakovredno osvetlil. Že omenjeni problemi z viri so bili poglavitna ovira v teh prizadevanjih, zlasti pri levičarskem taboru. V okviru tega tabora je obdelal tudi delovanje študentov komunistov, ki so morali zaradi nasilja in preganjanja nenehno spreminjati oblike in metode svojega dela.

Kremenšek je v svoji monografiji posvetil poglavitno pozornost idejnopolitičnim usmeritvam študentskega gibanja, vprašanjem spodbud za njihove spremembe in ovrednotenju njihovega družbenopolitičnega pomena. Pri teh vidikih so, kot je ugotovil pisec, možna dokajšnja razhajanja v ocenah. Poudariti moramo, da je ob celotni obdelavi študentskega gibanja vseh idejnopolitičnih smeri zastavljeni cilj uspešneje rešil kot bi ga lahko pri preučevanju le ene struje. Pisec je tako postavil vsako študentsko organizacijo na ustrezno mesto v celotnem gibanju in prikazal njeno vlogo v njem. Organizacijska vprašanja je spričo tega koncepta obdelal manj natančno, vendar dovolj za nazorno sliko študentskega društvenega življenja. Morda bi kazalo nekaj več pozornosti temu problemu posvetiti le v primerih, ko gre za posebne značilnosti v notranjem društvenem življenju (npr. pri stražarjih in mladcih). Dejstvo, da je le nakazal delovanje študentov zunaj študentskega življenja, ne zmanjšuje vrednosti Kremenškovega dela. Ta dejavnost, ki je še posebej pomembna pri komunistih, bo morala biti natančno prikazana v drugih monografijah, v obravnavanem delu pa bi pomenila odmik od osnovne tematike. Med posebnimi odlikami Kremenškovega dela moramo omeniti njegove temeljite analize virov in dobre sinteze, pri čemer pa je moral odgovore na nekatera vprašanja zaradi pomanjkljive dokumentacije še pustiti odprta. Njegovo delo ni obremenjeno z manj pomembnimi natančnostmi, ki jih je uvrstil v opombe. Ne glede na težave s pomanjkanjem virov je Kremenšek zastavljeno nalogo dobro opravil in nam poglobljeno pokazal študentsko gibanje med dvema vojnoma. Lahko je zgled za prizadevno zbiranje dokumen-

tacije, hkrati pa tudi v več pogledih vzor za način obdelave problemov, zlasti v pogledu celotnosti. Kremenškova monografija je eden prvih tehtnih prispevkov k osvetlitvi enega od problemov družbenopolitičnega razvoja na Slovenskem 1919—1941.

Miro Stiplovšek

Tone Zorn, Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo. Poskus uničenja koroških Slovencev med drugo svetovno vojno. Vestnik koroških partizanov, letnik V, št. 2/1972

Lanska majska številka glasila odbora koroških partizanov v Ljubljani je prinesla zanimivo razpravo dr. Toneta Zorna z naslovom Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo, ter dodatek, ki je bil napisan za radijsko oddajo. Še pomnite tovariši in nosi naslov Poskus uničenja koroških Slovencev med drugo svetovno vojno. Dodatek je sicer dobro napisan in strokovno neoporečen, toda kljub temu se poraja vprašanje ali sodi k znanstveni razpravi te vrste, čeprav nosi naslov, po katerem bi se dalo sklepati, da bo na nek način dopolnil prvi prispevek. Naj še enkrat poudarim, da ne gre za strokovnost pisanja ali za izbiro napačne tematike, ampak predvsem za namen obeh besedil in s tem v zvezi tudi za stil pisanja. Medtem, ko je bil dodatek, kot smo že rekli, napisan za radijsko oddajo v njej primernem stilu in znanstvenem prijemu, pa je bil prvi tekst napisan v okviru priprav za pisanje zgodovine narodnoosvobodilne vojne na Koroškem. Po načrtu bi morale zgodovino NOB na Koroškem napisati več avtorjev, razprava dr. Toneta Zorna pa naj bi bila uvod v to publikacijo. Med nastajanjem publikacije se je vsebinski načrt dela nekoliko spremenil in zato je avtor svojo razpravo objavil v Vestniku koroških partizanov, ki pa take in podobne tekste z veseljem objavlja, tako da je ta publikacija postala eden najbogatejših virov za proučevanje problematike koroških Slovencev. Na njegovih straneh so bile tekom let obdelane najvažnejše vsebinske točke te problematike, pa tudi marsikateri zgodovinski vir je našel v teh drobnih knjižicah svoje mesto.

Razprava Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo pravzaprav ne sodi med razprave, ki obdelujejo doslej neznane probleme in obdobja. Bolje bi jo lahko označili, če bi dejali, da doslej najpodrobneje in najbolj sintetično prikazuje obdobje v življenju koroških Slovencev, ki ga slovensko, pa tudi avstrijsko zgodovinske ni obdelalo dovolj natančno in dosledno. Naj med deli, ki se v splošnem dotikajo te problematike in tega obdobja, omenim le razpravo Boga Grafenauerja z naslovom Germanizacija treh Avstrij, ki je izšla leta 1946 v Koroškem zborniku in prispevek Janka Pleterskega v publikaciji Progressivna Slovenija, Trst in Koroška (Murska Sobota 1964) z naslovom Progressivne težnje med Slovenci na Koroškem. Na avstrijski strani pa omenimo le obdelavo te problematike in dobe v knjigi Theodorja Veiterja Die slowenische Volksgruppe in Kärnten (Wien-Leipzig 1936).

Tudi sam avtor se je s to problematiko že pojavil v javnosti, vendar jo je sprva tudi gledal in obdelal z drugega zornega kota ter predvsem zajel samo del v pričujoči razpravi zajete tematike. V 6/7 številki revije Borec se je namreč razpisal o vprašanju odnosa nacistov do Slovencev v času od anšlusa do na-

pada na Jugoslavijo. Ne samo po vsebini, tudi po uporabi virov se obe razpravi razlikujeta. Medtem ko je avtor za razpravo v reviji Borec uporabljal in analiziral list Koroški Slovenec in zasledoval stališča slovenske manjšine do nacizma, je za razpravo, ki je pred nami, uporabljal praktično vse koroško pa tudi avstrijsko časopisje, ga analiziral in dognanja strnil v pregledno razpravo.

Besedilo razprave je Zorn razdelil na pet, vsebinsko in zgodovinsko zaključenih razdelkov: Nemški pogledi na koroško vprašanje in nemške nacionalistične organizacije, Avstrijske politične stranke na Koroškem in koroški Slovenci v letih 1920 do 1938, Nacizem na Koroškem, Koroški Slovenci po anšlusu marca 1938 in Poskus pregona Slovencev iz Koroške.

V prvem razdelku razprave je avtor prvi odstavek posvetil razlagi namena svoje razprave. Zapisal je: »Pregled problematike koroškega slovenstva v času od plebiscita pa do napada na Jugoslavijo aprila 1941 se ustavlja predvsem ob vozliščih, ki niso le usmerjala usode koroških Slovencev v prvi avstrijski republiki, ampak tudi vodila na strani večinskega naroda do znanega anšlusa, do vključitve Avstrije v nacistično Nemčijo, V tem okviru skuša raziskava opozoriti in v okviru dosegljive dokumentacije nakazati predvsem odnos nemškonacionalnih sil koroške družbe ter takratnih političnih strank do koroških Slovencev, pokazati na progresivne usmeritve med slovensko manjšino, predvsem pa se ustaviti ob nacizmu na Koroškem in ob njegovem odnosu do koroških Slovencev.«

Čeprav ima razprava naslov Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo, torej obravnava obdobje po plebiscitu do leta 1941, je Zorn opozoril že na leto 1848, od katerega dalje moremo slediti procesu germanizacije na ozemlju, na katerem žive Slovenci na Koroškem. Ob tem opozarja seveda tudi na znano dejstvo, da se je germanizacija širila s kapitalizmom in da so se z izoblikovanjem posameznih industrijskih centrov izoblikovala tudi germanizacijska jedra, ki so pravzaprav ostala ista do danes.

Ob germanizacijskem procesu se Zorn ustavlja pri ljudskih štetjih, katera so vedno izkazovala načrtno tendenco po zmanjševanju slovenskega življa na Koroškem. V njih ocenjevanje se avtor ne spušča, saj je ta problematika že v dokajšnji meri kritično obdelana. Rezultati obdelave pa so pokazali, da so vsa štetja nezanesljiva, s tem, da so se tista pred prvo svetovno vojno še najbolj približala dejanskemu etničnemu stanju koroških Slovencev. Zato navaja samo nekaj števil, da bralcu ustvari sliko, ki je potrebna za razumevanje nekaterih važnih vprašanj iz manjšinske problematike na Koroškem.

Tesno s štetji je povezana teorija, ki med nekaterimi avstrijskimi in koroškimi znanstveniki in politiki ni nikoli dokončno umrla, še posebej pa se je, kot zelo aktualna, pokazala ob zadnjih dogodkih okoli postavitve dvojezičnih krajevnih napisov na južnem Koroškem. To je vindišarska teorija. Žorn sorazmerno natančno prikazuje nastanek in razvoj te teorije, obenem pa tudi jasno pokaže na nastanek teze, ki jo je zlasti zagovarjal znani nemško nacionalno koroški zgodovinar dr. Martin Wutte, češ da so »vindišarji« Nemcem naklonjeni Slovenci; »kajti oni niso Slovenci, ampak vmesna plast, ki pa je po izvoru in jeziku mešani tip. Vendar pa so zaradi usodne, življenjske in kulturne skupnosti z Nemci, kot po svoji usmeritvi in njenih naslednikih, pripadali od pričetka narodnostnega vprašanja ... mnogo bolj k Nemcem kot Slovincem«.

V nadaljevanju prvega razdelka se avtor skladno z naslovom spušča v obravnavo nemško nacionalističnih organizacij. Obdelal je tri, ki so bile najbolj strupeno protislovensko usmerjene: Kärntner Heimatdienst — Heimatbund (Koroškodomovinska služba — domovinska zveza), Deutscher Schulverein — Südmark (Nemška šolska zveza — Südmark) in Kärntner Turnverein (Koroška telovadna zveza). O vsaki od teh treh nemško nacionalnih organizacij je Zorn povedal najbolj značilne poteze, predvsem pa njihovo politiko do slovenske manjšine. Iz njihovega delovanja lahko na grobo povzamemo, da sta bili najbolj protislovensko usmerjeni organizaciji Kärntner Heimatbund (njegove korenine segajo že v leto 1919, do 1923 pa se je imenoval Kärntner Heimatdienst, da bi se leta 1957 ponovno pojavil z istim imenom) in Deutscher Schulverein — Südmark (ta organizacija pa se je obnovila že leta 1955), ki sta postali tudi legli koroškega nacizma. Pri tem pa moramo poudariti, da Kärntner Turnverein ni bila nikakršna telovadna organizacija nepolitičnega tipa, saj je postala v bistvu ilegalna organizacija nacistov na Koroškem in tesno povezana z obema prej omenjenima organizacijama.

Osnovni namen KHB (Kärntner Heimatbund) je bil v začetku »nastopanje proti jugoslovanski rešitvi koroškega vprašanja, po plebiscitu pa vsestransko krnjenje razvoja slovenske manjšine na Koroškem«, je zapisal avtor. Deutscher Schulverein — Südmark sta bili prvotno dve organizaciji. Prva se je, kot stoji v razpravi, ukvarjala predvsem z ustanavljanjem nemških šol in vrtcev na slovenskem ozemlju, druga pa se je »lotevala poskusov nemške, celo rajhovske kolonizacije na Slovenskem in to v glavnem na nemško-slovenski jezikovni meji na Štajerskem«. Leta 1925 sta se organizaciji združili, »v programu združenega društva je bilo ob dotedanjem raznarodovalnem delu najti še zavze-manje za priključitev Avstrije nemškemu rajhu«.

V drugem razdelku Zornove razprave je morda zajeta najbolj zanimiva tematika. Obravnava avstrijske politične stranke v odnosu do koroških Slovencev od plebiscita do priključitve v nacistični nemški rajh. S plebiscitom se je za Slovence začelo bistveno drugačno obdobje, kot so ga bili vajeni dosedaj. Odtrgani so bili od slovenskega narodnega telesa in na njihovo politično življenje so začele pomembno vplivati tudi avstrijske politične stranke. Če bi lahko v nekaj točkah povzeli problematiko, s katero se Zorn v tem delu razprave ukvarja, bi lahko rekli, da se ukvarja: 1. z obnovo slovenskega političnega gibanja, 2. s političnimi strankami meščanskega tabora na Koroškem, 3. z odnosom komunistov do slovenskega vprašanja, 4. z odnosom med avstrijskimi socialdemokrati in slovensko manjšino, 5. s političnim življenjem koroških Slovencev v tridesetih letih, 6. z odnosom Dollfuss-Schuschniggovega režima do manjšine in 7. z začetki novih usmeritev med koroškimi Slovenci.

Obdobje nacizma na Koroškem, ki ga avtor obdeluje v tretjem razdelku, je prav gotovo eno najbolj obdelanih obdobjev v življenju koroških Slovencev. Najbrž se je avtor zato lotil problema s strani, o kateri je bilo manj napisanega. Nedvomno so zelo pomembni obenem pa zelo ilustrativni podatki, ki jih dr. Zorn povzema po dr. Theodorju Veiterju (Die slowenische Volksgruppe in Kärnten, Wien — Leipzig 1936) in Richardu Moscherju (Kärnten-Grenzland im Süden, Berlin 1940). Veiter namreč poudarja, da je bil nacizem v obliki liberalnega nacionalizma dejansko že od nekdaj endemičen na Koroškem, kar se je

v času nacizma pokazalo za zelo točno, saj Moscher prinaša podatke, po katerih je bilo leta 1940 na Koroškem v nacistično stranko včlanjenih kar desetina vseh prebivalcev, torej z otroki vred.

Glavni problem, ki se ga avtor razprave dotika v tem delu pa je nacistični puč leta 1934, dejanje, ki nam v veliki meri pojasnjuje razmah nacizma na Koroškem v času po priključitvi v nemški rajh in med drugo svetovno vojno. Ob prebiranju dela tega razdelka, kjer Zorn opisuje dogodke ob puču 26. julija 1934 in kjer pove, kateri kraji so padli najprej v nacistične roke — torej so bili kraji nacistom prijazni — se nam nehote vrine primerjava z lanskimi dogodki na južnem Koroškem in povojno politično strukturo Koroške. Bivša glavna centrala nacizma na Koroškem Wolfsberg in Št. Vid na zgornjem Koroškem se nam tudi danes pojavljajo kot oporišča najbolj desnih sil v političnem življenju druge avstrijske republike. Prav v obeh omenjenih krajih imata današnji FPÖ (avstrijska svobodnjaška stranka) in ÖVP (avstrijska ljudska stranka) največ volivcev, obenem pa je v teh krajih tudi največ mest, kjer v organizaciji obeh strank pobirajo podpise, da bi izsilili ugotavljanje manjšine (Volksbegehren).

Koroški Slovenci z anšlusom niso mogli pričakovati zboljšanja položaja, saj se je nacizem široko razpletel, še posebej v vrste slovenskih nasprotnikov. Tako nekako ugotavlja pisec v četrtem razdelku, ko govori o koroških Slovencih po anšlusu leta 1938. Kljub temu pa se obdobje koroškega nacizma od anšlusa do napada na Jugoslavijo bistveno razlikuje od tistega po napadu na Jugoslavijo. Zorn pravilno ugotavlja, da so nacisti iz zunanjepolitičnih vzrokov v tem prvem obdobju vsaj tolerirali koroške Slovence. Hitler si je namreč na moč prizadeval vključiti Jugoslavijo v sile osi.

Kljub temu pa to ne pomeni, da so nacisti pustili Slovence popolnoma pri miru. Zorn postreže z otipljivimi dokazi. V prvi polovici marca 1938 je bil prijet nekdanji deželnozborski poslanec Vinko Poljanec (umrl je za posledicami zapora), 15. marca je bil aretiran dr. Joško Tischler (isti dan zaradi zunanjepolitičnih vzrokov izpuščen). Konec leta pa so zaprli še nadučitelja Franca Ainholzerja, urednika Koroškega Slovenca Rada Wuteja (in ne Lada Wuteja, kot je zaradi tiskovne napake zapisano v razpravi) in Šimna Martinjaka. To seveda ni bilo vse in v tem razdelku je najti še marsikatero fizično, gospodarsko, politično in narodnostno nasilje nad koroškimi Slovenci.

V zadnjem delu razprave prinaša Zorn nekatere podatke, ki segajo že v leto 1942, torej že čez okvire nakazane z naslovom. To je seveda nujno potrebno zaradi razumevanja dogodkov in kontinuitete dogajanja. V tem razdelku je avtor pokazal na vse organizacije in posameznike, ki so se aktivno zavzemali za uničenje slovenske narodnostne skupnosti na Koroškem. Označil pa je tudi podobne politične tendence, ki so se dokončno izoblikovale v načrtu o izselitvi — fizičnem uničenju — 50 000 koroških Slovencev, le-ta pa se je delno uresničil z izselitvijo 178 slovenskih družin iz južne Koroške 14. aprila 1942. Tu je treba opozoriti še na podatke, ki jih je v decembrski številki dunajske revije Neues Forum objavil Karl Stuhlpfarrer. Iz korespondence med Maier-Kaibitschem in Himmlerjem ter še iz nekaterih drugih virov je ugotovil, da je bilo konec maja leta 1942 v različnih taboriščih na Frankovskem

in Bavarskem 1217 koroških Slovencev, od teh jih je bilo aprila istega leta izseljenih 947.

Ob prikazovanju delovanja protislovenskih organizacij, ki so skrbele za gospodarsko in fizično uničenje koroških Slovencev (Obmejni urad nacistične stranke, Urad pooblaščenca državnega urada za naselitev nemškega ljudstva, Gestapo in še nekaj drugih) je Zorn tudi jasno pokazal, kakšno vlogo je pri vsem tem imel koroški vojni zločinec Alois Maier - Kaibitsch.

Dušan Nečak

Roy Medvedov, Le stalinisme. Origines, histoire, conséquences. Editions du Seuil, Paris 1972, 638 strani

»Čas bo potekel, umrli bomo, vsi smo pač smrtni, toda dokler delamo, moramo in moramo marsikaj pojasniti in povedati resnico partiji in narodu,« je dejal Nikita S. Hruščov v zaključni besedi na XXII. kongresu KP SZ. »Vse moramo storiti, da bi zdaj ugotovili resnico, kajti čim več časa bo preteklo po teh dogodkih, tem težje bo resnico ugotavljati. Potrebno pa je, da bi bila v zgodovini partije o tem povedana resnica. To smo dolžni storiti tudi zato, da se podobni pojavi v bodoče ne bodo več ponavljali.«¹ Podobno kot Hruščov so po XX. in XXII. kongresu tudi voditelji nekaterih drugih komunističnih partij pozivali k raziskovanju in razkrivanju vzrokov in družbenih pogojev pojava stalinizma, njegovih značilnosti in posledic ter opozarjali, da bo mogoče njegovo dediščino povsem prerasti šele potem, ko bo stalinizem kot sistem razkrit v vseh svojih razsežnostih. Palmiro Togliati je še dodal, da so k tej nalogi »poklicani predvsem sovjetski ljudje«.

Kmalu pa se je izkazalo, da obračun s preteklostjo ne bo lahek in bo zato ta preteklost analogno Stalinovemu pojmovanju zgodovine morala še nekaj časa ohraniti značaj »državne (in partijske) skrivnosti«. Pri raziskovanju preteklosti pač ne gre le za problem zgodovine — kot je v svojem odmevu na XXII. kongres že leta 1962 opozoril G. Lukacs — saj »zgodovinsko raziskovanje nujno preraste v kritiko nastale teorije in prakse«. Stalina zato ne bo mogoče objektivno in brez težav oceniti, dokler ne bo zares postal zgodovina in preteklost in ne bo več glavna sodobna ovira razvoja prihodnosti.² S kakšno težavo se Sovjetska zveza še danes otresa te ovire pa je čutil tudi avtor knjige o stalinizmu Roy Medvedov, ki je dobil spodbudo za svoje delo v obeh kongresih in tedaj prevladujočem prepričanju, da morajo biti prav (sovjetski) »komunisti sami nepopustljivi sodniki svoje lastne zgodovine«, vendar knjige potem, ko je bila napisana, v Sovjetski zvezi ni mogel izdati, celo več: bil je izključen iz KP SZ, moral je zapustiti svoje delovno mesto in se odseliti iz Moskve.³

¹ S. Hruščov, Zaključitelnoje slovo na XXII. sjezde KP SS, 27 oktobra 1961. Gospolitizdat Moskva 1961, stran 30.

² Georg Lukacs, Marxismus und Stalinismus. Rowohlt 1970, str. 173, 189.

³ Roy Medvedov (brat znanega sovjetskega genetika, gerontologa in biokemika Zoreza Medvedova) je bil rojen 1925 v Tbilisiju. Njegov oče, aktivni oficir rdeče armade, ki je do leta 1937 na akademiji v Leningradu predaval filozofijo, jo postal ob začetku vojne žrtev stalinističnih čistk. Po končanem študiju na filozofski fakulteti v Leningradu je Roy nekaj časa poučeval zgodovino na gimnaziji, kasneje pa je bil sprejet na Akademijo za pedagoške vede v Moskvi. Kjer je opravil doktorat iz pedagogike. Aktivno se je udeleževal političnega in intelektualnega življenja v Moskvi, se gibal v krogu akademika Saharova, med njegovimi najbližjimi znanci pa je bil tudi pesnik Aleksander Tvardovski. Ze leta 1969 je poslal centralnemu komiteju pismo, v

Gradivo za knjigo je začel Medvedov sistematično zbirati po XXII. kongresu partije, torej v obdobju, ko je bil proces prečiščevanja partijskih vrst in političnih institucij v največjem razmahu. Knjiga je nato nastajala šest let in v teh šestih letih je avtorju uspelo zbrati in pregledati zavidljivo količino gradiva: arhivskih virov, časopisnih poročil, domače in tuje zgodovinske literature, spominskih zapisov in ustnih pričevanj, legend o Stalinu, kritičnih refleksij, manifestacij oportunitizma itd. Pri delu so mu pomagali še mnogi stari boljševiki, bivši interniranci in politični uradniki, sorodniki žrtev stalinističnih preganjanj ter kulturni ustvarjalci (npr. I. Ehrenburg). Medvedova zanimajo predvsem zgodovinske (in manj sociološke in filozofske) razsežnosti stalinističnega sistema, zato se usmerja k raziskovanju dnevnih političnih dogajanj, poskuša svoje sklepe in spoznanja utemeljiti v konkretnih zgodovinskih situacijah ter se, da bi ne zašel v ideološko shematiziranje in špekulacije, izogiba afirmativnih sodb, kadar mu primanjkuje zanesljive dokumentacije. Svoja stališča zato večkrat polemično sooča s stališči in ocenami zahodnih in sovjetskih zgodovinarjev. Tako popravlja mnoge, v sovjetskem zgodovinopisju še danes prisotne, iz stalinističnega obdobja podedovane ocene posameznih osebnosti polpreteklega sovjetskega političnega življenja (od Trockega prek Buharina do Zinovjeva, Rikova in Tomskega), poimensko pa opozarja na uso-do skoraj 1000 sovjetskih partijskih in političnih delavcev, oficirjev, znanstvenikov in umetnikov ter vodilnih kadrov nesovjetskih komunističnih partij, ki so zginili v stalinskih čistkah. Kljub tej usmerjenosti k povsem konkretni in človeški podobi »pooktobrske sovjetske tragedije«, pa Medvedov zavrača Ehrenburgovo misel, da so s Stalinom trpeli predvsem ljudje in manj sama misel socializma. Medvedov naglaša, da je danes tudi ta (in predvsem ta) misel potrebna rehabilitacije. Prav zato pa je treba odstraniti posledice »kulta osebnosti povsod« — v prvi vrsti pa obračunati s hudo oviro v »nas' samih« — s strahom pred resnico.

Knjiga je razdeljena v tri dele. Prvi (Stalinova prilastitev oblasti v partiji in državi) je kronološki prikaz gospodarskega in političnega razvoja v dvajsetih in tridesetih letih in Stalinovega vzpona do praktično brezmejne oblasti. Korenine stalinizma išče avtor v obdobju po državljanski vojni, ko so bile razmere posebno nenaklonjene revoluciji, ki je bila zamišljena kot del širšega evropskega procesa, a je ostala omejena na še nerazvito in razrušeno deželo. Množica problemov in vprašanj ter gospodarske in politične krize so povzročale stalna razhajanja v partijskem vodstvu; vzpona Stalina in postanka stalinizma po Medvedovu ni mogoče razumeti, ne da bi podrobno preiskali notranje boje v partiji ter miselne okvire in politične pobude protagonistov posameznih skupin. Zato sam kritično in podrobno zasleduje idejna in politična nasprotja v dvajsetih letih in opozarja, da jih je Stalin uspešno izkoriščal. »Tragedija partije«, piše Medvedov, »ni le posledica dejstva, da je človek kot Stalin v dvajsetih letih vodil centralni komite, pač pa tudi dejstva, da so

katerem je opozarjal na posledice eventualne rehabilitacije Stalina; bil je tudi sopedpisnik sponemice, ki sta jo leta 1970 naslovlila na centralni komite Saharov in Turčin. Ko so istega leta zapril njegovega brata Žoreza v umobolnico, se je aktivno in uspešno boril za njegovo izpustitev. Zaradi njegove politične dejavnosti so ga že leta 1969 izključili iz partije, v oktobru leta 1971 pa so mu v hišni preiskavi zaplenili izpiske in rokopise, na kar je zapustil Moskvo in se umaknil na jug dežele. Njegovo delo o stalinizmu je prvič izšlo v angleščini (Let History Judge, Alfred A. Knopf, 1971).

vodili opozicijo ljudje kot Trocki, Zinovjev in Buharin, ki so bili nesposobni ponuditi alternativo in ga zamenjati.« Opozicija je pokazala pomanjkanje realizma in ni ji uspelo najti metod boja, ki bi ustrezale ozračju v partiji in položaju v državi. Tako pa je prispevala svoj delež k dvigu Stalina, okretnega in sposobnega manipulanta, ki ni imel zadržkov pri izbiri sredstev.

Medvedov nato zelo obširno razpravlja o Stalinovi vlogi v politiki kolektivizacije in industrializacije ter svoje ugotovitve dokumentira s stalinističnimi izračuni. Njegovo izhodišče je ugotovitev, da so bile zmote in napake neizogibne, saj se Sovjetska zveza kot prva socialistična dežela v zgodovini ni mogla opreti na predhodne izkušnje, vendar pa Stalin ni v ničemer pripomogel, da bi bile te zmote manj občutne. Prav nasprotno: njegova nagnjenost k administrativnim in nasilnim rešitvam, pragmatizem in mehanicistični, posplošujoč način mišljenja, obenem pa nesposobnost izbirati med možnostmi glede na učinek in posledice — vse to je položaj še otežilo. O Stalinovi politiki kolektivizacije je bilo že mnogo napisanega in se ocene Medvedova ne razlikujejo od znanih kritičnih ugotovitev. Zato pa Medvedov v nasprotju s sedanjo sovjetsko pa tudi zahodno literaturo negativno ocenjuje celo Stalinove zasluge pri industrializaciji in ugotavlja, da bi bili lahko uspehi — glede na velike napore in žrtve — brez Stalinovih »zaslug« mnogo večji.

Vprašanje postanka in značilnosti tako imenovanega »kulta osebnosti« obravnava Medvedov na več mestih in pokaže, da je fenomen »kulta osebnosti« posledica daljšega razvoja, ki ima prav tako kot stalinizem sam svoje korenine v začetku dvajsetih let. Gre za pojav, ki kaže svoje prve znake v zapiranju partijskih organizacij, vedno ostrejši razmejitvi med partiji in nepartiji, v sami partiji pa rastjo avtoritarizma in nastajanjem kasneje izrazite piramidalne hierarhične strukture. Vzporedno s tem procesom se vse pogosteje pojavlja mitologiziran in nekritičen, v določenem smislu že »religiozen« odnos do pojmov kot partija, sovjetska država, revolucija in proletariat. Pred partijo ne sme komunist skriti tudi najbolj intimnih skrivnosti in da bi dokazal svojo vdanost, mora za partijo in revolucijo storiti vse, kar od njega zahtevata. Avtor opominja, da že na tej stopnji vdanost partiji in revoluciji opravičuje vsako krutost. Ščasoma pa se začne kult partije prenašati na posamezne voditelje, po voditeljih se imenujejo ulice, tovarne, mesta itd. (v Sovjetski zvezi naj bi se to zgodilo v letih 1924-25) in logičen sklep tega procesa je, da se s koncentracijo oblasti v rokah enega samega človeka tudi kult v celoti prenese nanj. Prav zato pa, ker gre pri nastajanju »kulta osebnosti« za proces, ki je trajal več kot desetletje, je po Medvedovu zanj »v celoti odgovorna tudi partija«.

Potem, ko je opravil z opozicijo, je Stalin v začetku tridesetih let že močno utrdil svojo oblast, vseeno pa se je pred XVII. kongresom KP SZ zdelo, da se utegnejo odnosi med njim in nekaterimi vodilnimi kadri partije še spremeniti. Ta kongres naj bi bil sicer manifestacija privrženosti in vdanosti Stalinu, na osnovi sicer fragmentarnih podatkov pa Medvedov ugotavlja, da je vladalo med delegati posebno oblastnih in centralnih komitejev neruskih republik nezadovoljstvo in opozicionalno razpoloženje. To nezadovoljstvo naj bi se odkrito manifestiralo pri glasovanju za novi centralni komite, pri katerem je dobil Stalin med vsemi člani komiteja najmanj glasov (270 proti). Stalin je moral čutiti spremembe v obnašanju najvišjih odgovornih v partiji, saj je

bil silno občutljiv za upadanje svojega vpliva, obenem pa opaziti kako je v istem času vse bolj rasla avtoriteta in popularnost Kirova. Prav slednje je eden možnih motivov za umor Kirova, ki naj bi bil — kot domneva Medvedov — Stalinovo delo.

Po umoru Kirova, ki je »pomembna stopnja na Stalinovi poti do popolne polastitve oblasti v partiji in državi«, je nastopilo obdobje množičnih čistk, ki so zajele vso Sovjetsko zvezo. V knjigi je o procesih in čistkah v vseh obdobjih — tako 1928-31, 1935-36, 1937-38 kot kasneje — ogromno dokumentacije in podatkov. Avtor zasleduje nasilje in preganjanja najprej v samem vrhu, nato pa po posameznih republikah, oblasteh in rajonih, v različnih organizacijah, rdeči armadi, sindikatih, komsomolu, varnostnih in sodnih organih ter različnih skupinah prebivalstva (znanstveniki, kulturni delavci, umetniki itd.). Posebej se dotakne čistk med vodilnimi kadri tujih komunističnih partij in španskimi borci. Po njegovih ugotovitvah je bilo v letih 1936-39 podvrženih pregonu približno 4—5 milijonov ljudi in med njimi je bila desetina usmrčenih.

Stopnjevanje represije je vplivalo na gospodarski in politični položaj v deželi, negativno odmevalo v vseh družbenih sferah in škodovalo ugledu Sovjetske zveze v zunanjem svetu. Mnogi dokazi, ki so jih navajala sovjetska sodišča v obtožbah proti »saboterjem« in »vohonom«, so bili za svet lahko preverljivi in pogosto povsem neverjetni. Sovjetski zgodovinarji so — piše Medvedov — sicer posvetili vso pozornost mednarodnemu pomenu in odmevu oktobrske revolucije, niso pa še raziskali — in to naj bi bila danes ena njihovih pomembnih nalog — škode, ki jo je obdobje stalinizma povzročilo ugledu Sovjetske zveze in socialističnemu gibanju v vsem svetu.

V drugem delu knjige (Vzroki in pogoji pojava konsolidacije stalinizma) se Medvedov najprej sprašuje o Stalinovi osebni odgovornosti za utrditev sistema, ki je dobil njegovo ime, raziskuje njegove osebne poteze in zavrača še danes v Sovjetski zvezi razširjene »legende« o »prevaranem Stalinu«, »Stalinu duševnem bolniku« in celo »Stalinu — agentu (carske) tajne policije«. Stalina, ki je bil glavni pobudnik in organizator čistk — o njegovi soudeležbi in krivdi pač danes sploh ni več mogoče dvomiti — nista vodila niti nenaravna pobesnelost, niti napačne informacije, pač pa povsem natančni in jasni politični računi. Med osebnostnimi lastnostmi, ki so pogojevale njegovo obnašanje omenja Medvedov njegovo čezmerno ambicioznost in slo po oblasti, mnoge negativne poteze njegovega značaja (kot maščevalnost, agresivnost, grobost, nečimernost, hinavščino, težnja po absolutnem primatu itd.), obenem pa njegove povprečne miselne sposobnosti, težnjo po shematiziranju in poenostavljanju.

Stalin pa seveda ni bil sam in zato ni edini krivec. Kot je v že navedenem odmevu na XXII. kongresu KP SZ zapisal G. Lukacs gre pri fenomenu »kulta osebnosti« in stalinizmu za problem organizacije, aparata, ki je »kult osebnosti« proizvajal in nato razširjal »kot neprestano razširjeno reprodukcijo«. Stalin je po Lukacsu le vrh piramide, ki se je navzdol stalno razširjala in so jo sestavljali sami »mali Stalini«, ki so bili sicer gledano od zgoraj le objekti, gledano od spodaj pa prenašalci in poroki »kulta osebnosti«. ⁴ To prisposobo konkretizira in potrjuje analiza Medvedova, ki razkriva aktivno vlogo in prispevek posameznih Stalinovih sodelavcev in aktivistov najrazličnejših partijskih in

⁴ Georg Lukacs, navedeno delo, stran 172.

državnih organov v graditvi, utrditvi in funkcioniranju sistema stalinizma. V tej zvezi opozarja avtor na dejavnost Malenkova, Kaganoviča, Molotova, Kalinina, Vorošilova, Proskrebiševa, Jaroslavskega (pa celo Hruščova) itd., treh ljudskih komisarjev za notranje zadeve Jagode, Ježova in Beriže, v posebnem poglavju pa se dotika razmer v širših plasteh prebivalstva, ki se je zastrašeno in spodbujeno k ovajanju in iskanju »saboterjev« in »vohunov« aktivno vključevalo v »preganjanje sovražnikov ljudstva«.

Na tej stopnji raziskave, ob ugotovitvi »žalostne resnice«, da Stalinov vzpon k brezmejni osebni diktaturi in stalinistični sistem nasilja v celoti nista naletela na resen odpor in so bili edini njuni odkriti nasprotniki dejansko le ostanki nekdanjih političnih strank, Medvedov nujno zadene na vprašanja, ki so običajno v središču pozornosti vseh razmišljanj o stalinizmu: Kako je Stalinu uspelo ne le obdržati moč, pač pa tudi spoštovanje in zaupanje večine sovjetskih ljudi? Kako je mogoče, da je partija, ki naj bi bila avantgarda boja »za socialistične, humanistične odnose« »dovolila« in celo podpirala tako prelihanje krvi? Je vse to zgodovinsko naključje ali gre za zgodovinsko zakonitost razvoja revolucij v manj razvitih deželah in je bil Stalin »neizogiben in neustavljiv«, orodje zgodovine, ki je omogočilo drugo revolucijo, transformacijo sovjetske Rusije v moderno industrijsko državo?

Na ta vprašanja je po Medvedovu mogoče odgovoriti le s podrobno analizo številnih konkretnih subjektivnih in objektivnih okoliščin, ki so olajšale Stalinov vzpon in omogočile proces stalinizacije. Poleg že omenjenih okoliščin (gospodarske in politične razmere po državljanski vojni, sovjetska zunanje politična izolacija, nesposobna opozicija, da bi formulirala alternative) naj bi bili katalizatorji razvoja še: pomanjkanje vsakih demokratičnih tradicij in tradicija absolutizma, nezadostna izobrazbena in kulturna stopnja širših plasti prebivalstva, nagla socialna transformacija po revoluciji, s katero se je spreminjala tudi struktura partije v korist nekdanjega srednjega sloja, konservativnost in dogmatizem, delno pa tudi degeneracija starega partijskega kadra, privilegiranje državnih in partijskih uradnikov in funkcionarjev, ki je pospeševalo proces birokratizacije, ob vsem tem pa še deformacija nekaterih načel organizacije partije kot centralizma in idejne enotnosti, ki je omogočila zadušitev diferenciacije mnenj in onemogočila vsako razpravo. Stalinov vzpon kot stalinizem torej po Medvedovu nista nikaka zgodovinska zakonitost, pač pa posledica spleta povsem konkretnih zgodovinskih okoliščin. Medvedov meni, da različne možnosti razvoja v vseh družbenih sistemih in političnih situacijah in uresničitev ene izmed možnosti ni odvisna le od objektivnih pogojev, pač pa tudi od številnih subjektivnih elementov in mnogi med dejavniki so lahko povsem naključni. Prav teza, da je obdobje stalinizma neizogibna faza razvoja v porevolucionarnem obdobju nerazvite dežele, neupravičeno zmanjšuje Stalinovo krivdo kot osebno krivdo njegovih sodelavcev in sodobnikov.

Tretji in zadnji del knjige obravnava kot pove njegov naslov. (Nekatere posledice stalinizma) posledice stalinizma v zunanjepolitičnem položaju in vseh sferah notranjega življenja Sovjetske zveze, obenem pa raziskuje njegov negativni vpliv na razvoj socializma v svetu. Dejstva, ki jih tu navaja Medvedov, so razmeroma znana, le da jih — kot številne druge ugotovitve te knjige — zelo redko slišimo od sovjetskega avtorja. Posebej se tako dotika katastrofal-

nih posledic Stalinovega vpliva na politično usmeritev nemške KP v začetku tridesetih let, pakta s Hitlerjem, medvojne in povojne sovjetske politike v Franciji, Grčiji, Jugoslaviji in na Kitajskem ter problematike političnih procesov v Bolgariji, na Madžarskem, Poljskem in Češkoslovaškem. Ko prehaja z zunanje politike na medvojno Stalinovo vojaško vodstvo, zavrača pozitivne ocene njegovih vojaških sposobnosti in opozarja na spodrsrljaje in poraze, ki so Sovjetsko zvezo prav po Stalinovi zaslugi stali mnogo žrtev.

Zadnja poglavja so namenjena posledicam stalinizma v notranjem življenju Sovjetske zveze. Tu se pisec najprej ustavlja pri nacionalni politiki v obdobju socializma, politiki do Židov, se sprašuje o pomenu in vlogi sindikatov in sovjetov in raziskuje pritiske na področju znanosti in umetnosti. V tem okviru natančneje prikaže Stalinovo »teoretično misel«, ki je po mnenju Medvedova ne le odmik, pač pa že negacija marksizma in njegove leninistične interpretacije. Razpravljanje o teh vprašanih pa seveda prehaja tudi že v kritiko sodobnih razmer v Sovjetski zvezi, predvsem kritiko pritiskov, ki jim je še danes izpostavljena sovjetska inteligenca, obenem pa poziv k demokratizaciji v vseh sferah javnega življenja in odpiranju v zunanji svet.

Kljub številnim negativnim vplivom in pogosto katastrofalnim posledicam stalinizma pa za Roja Medvedova kontinuiteta z oktobrsko revolucijo še ni prekinjena. Medvedov ne skriva svojega neomajnega socialističnega prepričanja in zaupanja v ustvarjalno sposobnost sovjetskih ljudi. Zanj je stalinizem »brezobzirna avtokratska diktatura in teror«, »socializem kasarne«, »antileninski pseudosocializem« in »parazitski prirastek na telesu sovjetske države«, ki pa ni nikoli povsem zamenjal »diktature proletariata« in uničil Leninove dediščine in njenega vpliva na ideologijo in družbeno zavest doma in na tujem. V središču avtorjeve pozornosti je sicer stalinizem kot sistem, toda glavni, (čeprav seveda ne edini) tvorec tega sistema je Stalin sam. Meja med Stalinom uzurpatorjem in Leninom teoretikom in voditeljem revolucije je za Medvedova jasna in ostra. Po njegovem mnenju je mogoče stalinizem in njegove posledice preseči z natančnim študijem vseh njegovih razsežnosti in tako »z drznim in bolečim kirurškim posegom« omogočiti sovjetskim ljudem vpogled v nevarnost, ki je že grozila, da jih odnese. S to mislijo pa se Medvedov vrača k obema kongresoma, ki sta spodbudila njegovo kritično razmišljanje in k misli zaključne besede Nikite S. Hruščova na XXII. kongresu KP SZ, navedene na začetku tega poročila.

Književno poročilo, ki bi poskušalo bogato in obsežno študijo Roja Medvedova zajeti v vsem njenem obsegu, bi zavzelo veliko prostora. V svojem prikazu sem poskušal pokazati predvsem na njene razsežnosti, ki razkrivajo razpon avtorjeve misli in njene okvire. Tudi ta knjiga seveda ni prepričljiva v vseh svojih rešitvah, številna vprašanja pušča odprta in avtorjeva teoretska razmišljanja utegnejo zbuditi deljena mnenja. Gre pa za široko in na izredno bogatem gradivu zasnovano delo, ki si prizadeva kritično razkriti stalinske ponaredke in stereotipe in se maksimalno osvoboditi stalinistične mitologije. Te odlike prav gotovo uvrščajo knjigo Roja Medvedova med najpomembnejša ne le v Sovjetski zvezi, pač pa tudi drugod v svetu napisana dela o pooktobrskem sovjetskem razvoju. Razmišljanje o razmerah, ki so preprečile izdajo knjige v Sovjetski zvezi, presega okvir tega poročila. Prepričan pa sem, da bodo mo-

rali sovjetski zgodovinarji najnovejšega obdobja po poti njenega avtorja, če ne bodo hoteli, da bo njihovo delo ostalo predvsem »utemeljevanje politične moči, perpetuiranje ideoloških aksiomov in dokazovanje nezmotljivosti partije« (Georges Haupt).

Peter Vodopivec

Lavo Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom. Slovenska matica, Ljubljana 1972 — 241 strani, 11 slik, 2 faksimila

Slovenska matica v Ljubljani nadaljuje svojo stoletno tradicijo v izdajanju kakovostnih knjig trajnejšega pomena za nacionalno kulturo, pa čeprav to danes dela v spremenjenih razmerah. V zadnjih letih skuša v vsakoletni zbirki izdati tudi spominsko delo — spomine ljudi, ki so v naši preteklosti oziroma polpreteklosti igrali vidnejšo vlogo na raznih področjih narodnega življenja (posebna zbirka Spomini in srečanja). Seveda je bilo takih oseb precej tudi v naši zgodovini, vprašanje pa je, če so svoje spomine tudi zapisali ter jih skušali izdati. Reči moramo, da je pri Slovencih takih odločno premalo. Sedaj lahko prebiramo spomine Lava Čermelja, ki so izšli jeseni 1972 pri omenjeni založbi. To je pravzaprav že drugi del njegovih spominskih zapisov oziroma nadaljevanje knjige, ki jo je prav tako izdala Slovenska matica leta 1969 pod naslovom Spomini na tržaška leta, ki segajo v skladu z naslovom do leta 1929, ko je avtor emigriral iz Trsta v Jugoslavijo. Ta druga knjiga sega od leta 1930 pa do nekako leta 1944, ko se njegova usoda, ki je vezana na osrednji, v knjigi opisani doživljalj in mejnik, drugi tržaški proces, približa svojemu razpletu.

Avtorja je k pisanju poleg samega nagnjenja k spominjanju »na stara leta« sililo tudi spoznanje, da je zmeraj manj časa in zmeraj manj ljudi, ki to dobo poznajo in zato se mu zdi posebej pomembno prav osebno pričevanje ter da se zlasti mlajši ljudje seznanijo s to dobo in z življenjem važnega dela našega naroda, to je Primorcev.

Spomine je avtor razdelil na devetnajst poglavij, ki pa ne slone vedno na časovnem zaporedju dogodkov, marveč v glavnem na tematskem ločevanju ali boljše rečeno, njihova osnova je v raznovrstnem avtorjevem delovanju ali pa v važnejših dogodkih. Izjema je v veliki meri pripovedovanje ob tržaškem procesu, ki teče po kronološkem zaporedju.

V prvem poglavju z naslovom Prihod v Jugoslavijo opisuje avtor, kot daje slutiti že sam naslov, vse težave, pred katerimi se je znašel ob prihodu v Jugoslavijo, s kakršnimi pa so se sicer morali spopasti vsi primorski emigranti. Najprej je bilo treba dobiti jugoslovansko državljanstvo (da bi lahko tudi družina prišla za njim iz Trsta), pogoj za to pa je bila pripravljenost kake občine, da prosilca sprejme v občinsko zvezo. Avtorju je to uspelo izjemno hitro, seveda pa je bilo še polno drugih stvari npr. dobiti si je bilo treba stanovanje, vpisati otroke v gimnazijo (razlike v učnih načrtih!). Nadalje omenja, da je že takoj od začetka postal reden gost pri Jugoslovanski matici oziroma pri Manjšinskem inštitutu, s katerim je že prej sodeloval in mu pošiljal dokumentacijo iz Trsta. Že takoj v začetku je imel težave s policijo v zvezi s svojim delovanjem, kar pa tudi ni ničesar izjemnega, saj so bile oblasti v stari Jugoslaviji vse prej kot naklonjene aktivnim emigrantom in njihovim organizacijam ozi-

roma so bila v tem odnosu precejšnja nihanja. Vsa ta problematika okrog primorskih beguncev bo nekoč nujno morala doživeti svojo zgodovinsko obdelavo, samo bati se je, da je gradiva o tem bolj malo. Sicer pa je bila matica že leta 1930 razpuščena, namesto nje pa so na pobudo Andreja Gabrščka ustanovili Branibor, a tudi ta ni doživel desetletnice. Manjšinski inštitut pa je ostal in se preselil na Dvořakovo ulico.

V drugem poglavju Prosvetno delo je v začetku spet opisan boj za službo na gimnaziji, če izvzamemo medigro o prostem mestu profesorja za fiziko na univerzi, ki pa se mu je avtor odrekel (prizadevanju) zaradi značilnega vzroka — silnega razvoja fizike v zadnjih letih, ki mu kot srednješolski profesor z vsemi drugimi dolžnostmi ni mogel več slediti. Spet je oblast delala težave in včasih je bil položaj prav tragikomičen. Najprej je pisatelj sicer dobil službo na realni gimnaziji, čez nekaj let pa je dobil delovno mesto pri Manjšinskem inštitutu. Tudi kot profesor je bil zelo dejaven, na šoli je propagiral narodnostno problematiko, omembe vredno pa je tudi njegovo pedagoško — pisateljsko delo (Astronomija, Geometrija!).

Na to se deloma navezuje naslednje poglavje z naslovom Poljudnoznanstveno delo. Pri zgodovinarjih je sploh premalo prezentno dejstvo, da je bil Lavo Čermelj po poklicu naravoslovec. Ni pa bil samo pedagog v ožjem smislu, ampak se je veliko ukvarjal s poljudnoznanstvenim delom, ki je zelo pomembno in ga uvršča med največje predstavnike tovrstnega pisanja na Slovenskem. V tem tretjem poglavju avtor opisuje prav to svoje delovanje pri »popularizaciji prirodoslovnih ved«. Tudi na tem področju se je Čermelj takoj vživel v nove razmere in krepko posegel po peresu. Objavljal je razne članke v različnih listih ter revijah, sodeloval pri prirodoslovni sekciji Muzejskega društva — kot član in odbornik, sodeloval je pri leta 1933 ustanovljenem poljudnoznanstvenem časopisu Proteus, ki mu je po smrti Pavla Grošlja celo načeloval kot urednik. Pisal je tudi poljudne biografije in priložnostne razprave o velikih možeh jugoslovanskega ter slovenskega prirodoslovja kot npr. o Tesli, Vegi, Ressleru, Stefanu, Nacetu Klemenčiču, Boškoviću, predaval iz fizike in astronomije. Tudi to področje naše preteklosti, moramo reči, je slabo popularizirano ali obdelano, kjer se sicer nekaj poskuša pripomoči prav zadnja leta, kjer vsekakor prvi korak predstavlja Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, I, ki ga je prav tako izdala Slovenska matica v Ljubljani. Vsekakor pa tudi Čermelju na tem področju ostaja častno mesto.

Četrto poglavje nosi naslov Nadaljevanje tržaškega dela. Avtor je, kot sam pravi, videl svojo glavno dolžnost po prihodu v Jugoslavijo v tem, da nadaljuje delo, ki ga je začel in več let opravljal v Trstu, namreč zbiranje in širjenje podatkov o položaju Slovencev in Hrvatov pod Italijo. Tedaj je imel veliko dela, ker je prav tedaj potekal v Trstu tako imenovani »prvi tržaški proces« kot posledica atentata na uredništvo fašističnega lista Il Popolo di Trieste februarja 1930; seveda je obtožnica bila izredno obsežna, saj je navajala kar 99 kaznivih dejanj. Italija je to očitno hotela prikazati kot veliko zaroto proti Italiji in hkrati uporabiti kot argument za sovražno stališče proti Jugoslaviji. Čermelj na kratko opiše potek procesa (o tem je doslej kolikor toliko obširno pisal samo Vekoslav Španger v spominski knjigi Bazoviški spomenik, Trst 1965), omenja pa tudi velik odmev in ogorčenje, ki ga je zbudil

doma in po svetu s svojimi hudimi kaznimi še zlasti pa z izvršenimi smrtnimi obsodbami. Nadalje avtor popisuje svoje delovanje pri že omenjenem Manjšinskem inštitutu, s katerim je bil najtesneje povezan (celo njegovo stanovanje je bilo zraven prostorov inštituta). Njegovo delo se ni spremenilo, ko je bil leta 1935 od banske uprave dodeljen inštitutu v službo. Inštitut je dobival material s Primorskega po pošti (prej ga je Čermelj sam pošiljal), nabavljali so italijanske časopise ter zbirali podatke tudi neposredno od pribeglih rojakov. Prav tem je Čermelj tudi vsestransko pomagal ter se pri tem izkazal izredno nesebičnega.

Vsebinsko se na to poglavje navezuje vseh pet nadaljnjih poglavij, ki precej podrobno popisujejo njegovo delovanje v korist primorskega ljudstva. V 5. poglavju z naslovom Primorski begunci (str. 37—43) avtor obravnava izredno zanimivo vprašanje beguncev iz krajev pod italijansko okupacijo. Pri tem se mora seveda dotakniti tudi že omenjenega odnosa jugoslovanskih oblasti do teh emigrantov (na potrebo po obravnavi tega odnosa je opozorila že Milica Kacin v oceni Čermeljeve knjige *Ob tržaškem procesu 1941* v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1963*). Avtor skuša opisati potek teh migracij in njihov obseg, ki je zajel v glavnem Slovenijo, a v manjši meri prav vso Jugoslavijo (goriški begunci v Bistrenici pri Demir Kapiji pri grški meji). Zgodovinsko skuša utemeljiti v glavnem negativni odnos Kranjcev in Štajercev ter oblasti do njih, kar po njegovem sega še v avstrijsko dobo (Tržačani so menda bili na slabem glasu — zaradi nemoralnosti velikega mesta, zaradi premajhne pobožnosti itd.), čemur pa se sedaj pridružijo še novi momenti — pribežniki so v veliki meri res strokovni kader, izobraženci, ki so v določenem smislu res delali konkurenco domačinom v svojih prizadevanjih, da v »novi domovini« opravljajo še naprej isti poklic. Gotovo je tudi, da je bil med emigranti nekoliko večji delež »nepoštenih« ljudi, kar pa najbrž velja sploh za pojav emigracije. Razlike in nesoglasja se čutijo tudi ob različnih temperamentih (prim. na strani 39 navedeno izjavo R. Golouha, ki je na vprašanje, kako se počuti v novem okolju, dejal: »Tu je vse enolično. Klerikalci so klerikalci, liberalci so klerikalci, socialisti so klerikalci. Vsi so klerikalci.«). Vse to se je preneslo še na goriške begunce med vojno, ki so se umikali pred soško fronto in so bili domačemu prebivalstvu v »nadlego«. Relativno mnogo Primorcev si je silom razmer našlo službo pri žandarmeriji, kar že samo po sebi ni preveč popularno. Očitali so jim tudi izključnost, zaprtost, saj so se povsod organizirali v svojih društvih. Vendar naprej avtor navaja tudi vse mnogoštevilne težave, na katere so naleteli; nerazumevanje oblasti je proti njim utemeljeno že s tem, da so begunci nestabilen element, nekaj novega, dodatno breme (za občine!), tudi možnost težav z Italijo je zaradi njih večja in se je to tudi večkrat zgodilo. Mogoče bi pisec lahko malo podrobneje označil vse mnogoštevilne vzroke, ki so prisilili Primorce, da so zapustili svoje domove in se podali v negotovost. Nadalje pa pravi, da pa je bil očitek provincializma neutemeljen, saj so se Primorci, kjerkoli so se že ustavili, živahno udeleževali v javnem življenju, med drugim pa tudi utrjevali narodno zavest in slovenske pozicije na Štajerskem (zato so mariborski Nemci še bolj kot »Tschuschen« sovražili »Tschitschen«). Velike težave so imeli z razvito jugoslovansko birokracijo.

Glede emigrantskih organizacij (poglavje z istim naslovom) že v začetku pravi (stran 43), da je naravno, »da so se Slovenci in Hrvati, ki so se morali umakniti ali zbežati iz Trsta, Istre in Goriškega, združevali v lastnih organizacijah, v tem se je izražal njihov krajevni patriotizem, a tudi notranja potreba, da pomagajo tistim, ki jim sledijo na grenki poti emigranta«. Ob velikem številu emigrantov (cenili so jih na okoli 70.000) ne preseneča tudi visoko število emigrantskih društev; avtor sam pravi, da jih je bilo konec leta 1937 kar 46. Poleg večjega števila v Ljubljani so bila skoraj v vsakem mestu v Sloveniji, a tudi v marsikaterem mestu drugod po Jugoslaviji. Vsa ta društva so bila včlanjena v Zvezi jugoslovanskih društev s sedežem v Beogradu, poleg teh pa so delovale še maloštevilne klerikalne Sedejeve družine. Pisec opisuje vse razgibano ter mnogostransko delovanje teh društev. To njegovo pričevanje ima precejšen zgodovinski pomen, čeprav je včasih malce ohlapno, saj se je po njegovih lastnih besedah zgubil ali uničil skoraj celotni arhiv, ki se tega tiče, tako npr. lastni avtorjev, ki je bil med vojno sežgan v Banjaluki, arhiv osrednje organizacije (dr. Čok) pa je bil uničen ob bombardiranju Beograda. V zvezi s tem delovanjem omenja tudi stike in spore s tedanjim Kongresom evropskih narodnosti, v katerem sta imela vodilno vlogo prav naša rojaka s Primorskega Josip Wilfan in Engelbert Besednjak. Emigranti so izdajali tudi svoja glasila, poleg zvezne Istre npr. še Jadranski koledar itd.

Iz vsega tega je razvidno, da primorski emigranti še malo niso bili uboga begunska amorfná masa, ampak so se po eni strani vključevali v socialno in kulturno življenje v Jugoslaviji, kakor so se po drugi strani organizirali ter si skušali čimbolj olajšati položaj, tako sebi kot tistim, ki so ostali pod Italijo. Stvar Primorcev so skušali reševati tudi na mednarodni ravni. Znotraj njih samih pa so bila tudi trenja, tu mislimo predvsem na društva na Hrvatskem (hrvatska).

Velike akcije so bile tudi razstave, ki so prikazovale tako imenovano Julijsko krajino v celoti ali pa le njene publikacije — to obravnava avtor v naslednjem poglavju z naslovom Razstave primorskega tiska — sodelovali so celo na razstavi jugoslovanske leposlovne knjige v Sofiji. Naslednje poglavje Publikacije o Julijski krajini (str. 69—84) kaže v stvarni obliki publicistično delovanje oziroma prizadevanje Primorcev, da Jugoslaviji in svetu predstavijo položaj Slovencev in Hrvatov pod italijansko oziroma fašistično oblastjo. Tu se pa tudi vidi, kako ogromen delež je pri tem imel prav Čermelj sam, saj je že od vsega začetka pridno deloval na tem področju, kjer vsekakor predstavlja vrh njegova izčrpna knjiga »Life-and-Death Struggle of a National Minority. The Jugoslavs in Italy 1936 oziroma La minorité slave en Italie 1938. Ta knjiga je doživela velik odmev in s tem tudi svoj namen, kar avtor v spominih tudi omenja in z njim nam je spet lahko žal, da je arhivski material tudi v zvezi z nastankom te knjige uničen. Knjiga je končno izšla tudi v slovenskem jeziku pred nekaj leti. Prav ob njo se je tudi silovito zaletaval tožilec na drugem tržaškem procesu. Sledi poglavje Živa beseda (str. 84—97), kjer pisec na kratko popisuje svoje delovanje za iste smotre, kot smo jih omenjali zgoraj, a z živo besedo. Tu so mišljena predavanja in govori predvsem v društvih, šolah ipd. Veliko je avtor to propagiral kot pedagog. Tu je imel več incidentov z oblastmi, vštévši tudi zadnjega v zvezi s komemoracijo Bazovice v društvu Tabor,

ki naj bi bila vzrok za razpust vseh emigrantskih društev v Jugoslaviji novembra 1940 (ali je to edini vzrok iz povedanega ni jasno. Vsekakor je imela prste vmes tudi Italija).

Naslednje poglavje Zasebno življenje (str. 98—103) je kratko in zato tudi reprezentativno za avtorjevo skromnost ter zavzetost za probleme širšega in življenjskega pomena za naš narod. Je pa kljub temu prijetna osvežitev ali bolje rečeno intermezzo, kajti že naslednje poglavje Soška legija (str. 104—111) spet načanja tipično borbena stran avtorjevega življenja. Avtor v začetku pripominja, da je bil njegov položaj v začetku 1941 močno podoben tistemu iz leta 1929, ko je moral zapustiti Trst. Sedaj so policijske oblasti razpustile emigrantske organizacije, njemu pa je bilo zapovedano, da se mora vzdržati vsakršnega javnega delovanja. Hkrati je omenjeno poglavje tudi uvod v sklop spominov na drugi tržaški proces, na katerem je pisec »igral vidno vlogo«. Že v uvodu v te spomine omenja, da je bil v veliki dilemi, ali ta poglavja vključiti v to knjigo, ker je namreč že leta 1962 objavil znano knjigo Ob tržaškem procesu 1941, Spomini in beležke. Takrat je opozoril »na potrebo obsežnejšega dela, ki bi kritično in nepristransko prikazalo proces in razmere na Primorskem, ki so privedli do njega«. Tega se je avtor nadejal ob tridesetletnici procesa, a zaman. Omenimo naj, da se je zanimanje in obravnavanje procesa in problematike ob njem v zadnjem času le povečalo, omenimo le prispevke v Primorskem dnevniku, članek Milice Kacin v reviji Borec iz decembra 1971, št. 12, predvsem pa gre tu omeniti krajšo razpravo Franceta Škerla Drugi tržaški proces, priobčeni v Zgodovinskem časopisu XXI, 1—2, na straneh 31—45, ki je deloma na podlagi arhivskega gradiva (ki je predvsem v arhivu IZDG) izpopolnil sliko o procesu predvsem s tem, da moramo po avtorjevem mnenju »razlikovati predvsem dve plati, preiskovalni postopek in zunanje politične momente, ki so vplivali na čas, kdaj naj bi proces bil, za razvrstitev obtožencev oziroma poudarjanje, katera skupina je bila najvažnejša« (stran 31). Kar zadeva »zunanje politične momente«, se avtor tu deloma nanaša na starejšo študijo Iva Juvančiča Drugi trščanski proces i njegova politička pozadina godine 1940—1941, objavljeno v Jadranskem zborniku IV, 1959—1960. Vendar pa je treba reči, da se prav ob teh razpravah bolj kaže potreba po širši in »dokončni« obravnavi tega važnega mejnika v zgodovini primorskih Slovencev in to tudi predvsem na podlagi arhivskih, dokumentarnih virov. Ker kot rečeno do tega ni prišlo, je Čermelj, kot lahko vidimo, uvrstil v drugo knjigo svojih spominov tudi ves kompleks okrog drugega tržaškega procesa, ki se v mnogem ne razlikuje od publikacije iz leta 1962. Opozarja spet, da je treba izpopolnjeno sliko sestaviti s kombinacijo arhivskih in spominskih virov in da je zaradi slednjih treba pohiteti. Ker je knjiga iz leta 1962 že znana, se tukaj ob tem ne bi veliko mudili, čeprav, če to izpustimo, pridemo že do konca knjige. Milica Kacin je v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1963 podala precej izčrpen pregled in oceno tega dela; omenila je med drugim nekaj stvarnih netočnosti, ki jih je avtor tu očitno popravil. Nebistvene stvari je izpustil, dodal pa je »nekaj novih dokumentacij in pojasnil«. V glavnem pa ohranja podobo in zakonitost prikazovanja iz leta 1962 (kar pa je nujno), saj nam to pove že naštevanje naslovov teh poglavij: V ljubljanskem zaporu, Regina Coeli, Proces v Trstu, Noč po smrtni obsodbi,

Pomilostitev, Portolongone, Pot v svobodo. Svojevrstno kuriozitetu (z zgodovinskega, a ne spominskega stališča) pa predstavlja Epilog, kjer avtor opisuje svoja občutja ob ponovnem »obisku« ječe v Portolongonu (sedaj Porto Azzuro), ko s tem nekako zaključuje najburnejše poglavje svojega življenja. S tem pa se končuje tudi knjiga, ki ji ne moremo odreči zasluge, da nam je vsaj malo osvetlila del zgodovine slovenskega in primorskega ljudstva, kar posebno velja za dobo 30. let oziroma za problem emigrantov in njihovega delovanja. Spet pa smo se lahko prepričali o velikem prispevku avtorja dr. Lava Čermelja v boju našega naroda za svobodo in njegovem hotenju postati moderen kulturni narod. Poleg vsega pa ob branju te knjige tudi uživamo, saj je tudi pripovedno privlačno napisana.

Boris Mlakar

Peta zemaljska konferenca Komunističke partije Jugoslavije. Zbornik radova. Izd. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Školska knjiga, Zagreb 1972, strani 373

Zbornik objavlja gradivo znanstvenega posvetovanja ob 30-letnici pete državne konference KPJ, ki je bilo v Zagrebu od 22. do 23. oktobra 1970. Pripravili so ga Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Gradska konferenca SKH Zagreb in Zajednica institucija za izučavanje novije historije naroda i narodnosti Jugoslavije. Zaradi finančnih težav je gradivo izšlo šele po dveh letih.

Peta državna konferenca KPJ sodi med najpomembnejše predvojne partijske konference oziroma kongrese. Njene odločitve so bistveno vplivale na potek dogajanj leta 1941. Zato je posvetovanje, posvečeno takšnemu dogodku, vsekakor smiselno, še posebej če se izogne manifestativnemu značaju. Kot kaže gradivo v zborniku, so posamezni referenti in razpravljalci na posvetovanju posredovali uspehe svojega večletnega znanstveno raziskovalnega dela. Z različnih vidikov so osvetlili dejavnost KPJ zlasti od sredine tridesetih let dalje, to je v razdobju neposredno pred peto konferenco, ki je bilo doslej obdelano bolj shematično kot problemsko. K temu je poleg kočljivosti nekaterih ključnih vprašanj pripomoglo tudi pomanjkanje izvirnega gradiva. Zbornik radova prinaša mnoge nove hipoteze pa tudi ocene vprašanj, ki so doslej ostajala odprta ali pa sploh nenačeta in za katera se je vedno znova ugotavljalo, da jih je treba raziskati, da bi postopoma lahko prišli do objektivne ocene dogajanj v razdobju tik pred okupacijo. To so na primer vprašanje kontinuitete revolucionarnega delovanja KPJ, vprašanje značaja ljudske fronte v Jugoslaviji, ocena frakcijskih bojev v osrednjem partijskem vodstvu in Titov boj za konsolidacijo KPJ, odnos KPJ—kominterna, odnos med nacionalnim in razrednim bojem itd. Ni naključje, da je največ pozornosti veljalo razmeram ob sovjetsko-nemškem paktu in vprašanju ali se je in kako se je odražala nova usmeritev kominterne, ki je temu sledila, na ravnanje in politiko KPJ, ter v čem so se izražali elementi samostojne koncepcije Komunistične stranke Jugoslavije.

Razprava F. Trge Peta zemaljska konferenca KPJ i pitanje odbrane zemlje, daje genezo protifašističnega gibanja v Jugoslaviji in oblikovanja Na-

rodnog fronta slobode-ljudske fronte. Nemško-sovjetski pakt po njegovih ugotovitvah ni vplival na stališča KPJ glede ocene značaja fašistične Nemčije in njene agresivne politike, v zvezi s tem pa tudi ne na usmeritev KPJ na obrambo domovine. Bistvena sestavina delovanja KPJ v zadnjih letih pred vojno je namreč politična samostojnost, snovanje politike na temelju zunanje in notranjepolitičnih okoliščin, v katerih se je takrat znašla Jugoslavija.

P. Damjanović je govoril o peti konferenci in vprašanju revolucionarne kontinuitete. Na temelju dolgoletnega raziskovanja zgodovine KPJ je ugotovil, da je bilo od sredine tridesetih let dalje revolucionarno gibanje v Jugoslaviji v celoti ali vsaj v njenih najpomembnejših predelih, v neprestanem vzponu. To je utemeljil z borbenim nastopom delavstva v tarifnih akcijah, v gibanju za pomoč brezposelnim, v boju za svobodne volitve uprav delavskih institucij, zlasti pa s stavkami kot najbolj izrazitim razrednim spopadom. Vzporedno s temi boji se je krepilo tudi razredno sindikalno gibanje. Njegova hrbtenica — URSS ni le neprestano številčno naraščala, krepil se je tudi vpliv partije v njej. Zato je prišlo na sindikalnem področju tudi do sporazumevanja o sodelovanju med komunisti in socialisti. Sredi tridesetih let se je pod vplivom mednarodnih izkušenj pojavila tudi pri nas ljudska fronta. Prodorno silo je pomenila že v svoji prvobitni obliki v Frontu narodne slobode. Čeprav z oscilacijami, se je ljudska fronta razvijala pri nas neprekinjeno v celotnem razdobju do pete konference in po njej. Komunistična partija je delovala od leta 1934, ko je bilo končano njeno obnavljanje po udarcih diktature, brez večjih prekinitev, kljub policijskim vdorom, zlasti obširnih v letih 1935—1936. Takšna dinamika revolucionarnega gibanja je postavljala v ospredje vprašanje vodstva KPJ v domovini. Damjanović, ki je prišel najdlje v raziskavah krize partijskega vodstva v inozemstvu v letih 1935—1938, je poudaril, da je bila vrhunec Titove lastne odgovornosti odločitev, da v času največje negotovosti, konec marca 1938, odide na lastno pest v domovino, kjer je potem na svojo roko ustanovil tudi začasno vodstvo KPJ. Osnovni smisel večletnega Titovega boja za partijo je bil v tem, da obvaruje in razvije gibanje v domovini, da likvidira neskladje med partijo in vodstvom in s tem zagotovi osnovne pogoje za uspešno opravljanje revolucionarne vloge KPJ na čelu delavskega razreda in narodov Jugoslavije.

Razprava E. Vražalića obravnava peto konferenco in probleme mednarodnih odnosov. Podrobno je razčlenil sestavine protikominternskega pakta fašističnih držav ter politiko komunističnih strank in KPJ, ki je iz tega izhajala. Na temelju dokumentov je prikazal reagiranje KPJ na odločilne mednarodne dogodke kot so bili anšlus, padec Češkoslovaške, Poljske in Francije ter utemeljil politiko zunanjepolitične naslonitve Jugoslavije na Sovjetsko zvezo, ki jo je takrat terjala KPJ od jugoslovanske vlade.

Zanimive misli, ki so izzvale največ razpravljanja, prinaša prispevek M. Miljanovića. Tretman stanja u medjunarodnom radničkom pokretu i socializmu u dokumentima Pete zemałjske konferencije KPJ. Osnovno vprašanje, na katerega skuša najti odgovor, je vprašanje, zakaj partija ni videla stalinizma oziroma deformacij, ki jih je ta nosil v sebi. Takrat, tik pred vojno so morali biti mnogi pomembni dogodki v Sovjetski zvezi (čistke!) najvišjemu vodstvu KPJ znani, vendar kaže, da so imeli to le za ekscese, ne pa za sestavino sta-

linističnega sistema. Razumljivo je, da so strateški razlogi terjali od mednarodnega komunističnega gibanja in KPJ, da ne dajo na svetlo tudi tega, kar je takrat bilo videti kot eksces. V takratni konstelaciji odnosov bi pomenilo nastopati zoper Sovjetsko zvezo, nastopati zoper komunistično gibanje in socializem. Zgodovinsko dejstvo je, da si v tistih okoliščinah ni bilo mogoče zamisliti revolucioniranja sveta brez Sovjetske zveze, kot se ni moglo zamisliti brez Sovjetske zveze uspešnega boja proti fašizmu. Miljanovičeva ugotovitev, ki iz tega izhaja je, da je bilo mogoče spoznati bistvo stalinizma in ga matirati na teoretičnem polju šele s pojavom samoupravljanja kot negacije stalinizma. To se je lahko zgodilo po uvedbi samoupravljanja v Jugoslaviji leta 1950, ne pa leta 1948, ko je KPJ še dokazovala, da je pravoverna, to je stalinistična v teoriji in praksi. Zanimiva, čeprav kočljiva je tudi njegova teza glede socialne demokracije. Resolucija pete konference je označila socialiste za reakcionarje, za najglasnejše protisovjetske hujskače, za orodje imperializma pri razbijanju delavskega gibanja. To se pravi ponoven obrat na staro oceno iz časov VI. kongresa kominterne leta 1928, ki je bila potem ublažena na VII. kongresu s politiko ljudske fronte. Komunistično gibanje po Miljanoviću v tem času namreč ni moglo sprejeti dejstva, da se je revolucionarnost delavskega razreda razvitega zahoda začela izražati na bistveno drugačen način od klasičnega. To novo revolucionarnost delavskega razreda razvitega zahoda pa je socialna demokracija bolje izražala kot komunistične stranke, ki so se čvrsto držale šablon in izkušenj oktobrske revolucije. Zanimiva je še ena Miljanovičeva ugotovitev iz razčlenitve resolucije V. konference: namreč da je simptomatično, da resolucija ne omenja možnosti različnih poti v socialistično revolucijo, toda hkrati tudi ne govori o sovjetskih izkušnjah v izgradnji socializma in o poteh oktobra kot obveznih. V tem vidi avtor svojevrstno ideološko gverilo. To je bilo vendarle v nasprotju s Stalinovo in kominternsko koncepcijo, ki so iz oktobrske revolucije in sovjetskih izkušenj naredile obvezen kliše, ki so ga komunistične stranke propagirale v svojih dokumentih. Analiza razvoja KPJ ga vodi k sklepu, da KPJ, ki je sicer bila v teoretični orbiti Stalina in VKPb, v svoji praktični dejavnosti ni pomenila stalinistične politične sile. Nasprotno, v praksi je bila zlasti od leta 1937 dalje, izrazito protistalinistično usmerjena, brez česar ne bi bilo mogoče niti leto 1948, niti leto 1950.

Ljubinka Čirić-Bogatić je govorila o uresničevanju odlokov V. konference o delu z ženskami, A. Purivatra pa o nacionalnosti Muslimanov in peti konferenci. Razprava H. Sirotkovića o družbenopolitičnih razmerah v Jugoslaviji v času konference, razčlenjuje gospodarsko strukturo in družbene odnose v tridesetih letih. Nadrobno je obdelal tudi spremembe jugoslovanskega politično pravnega sistema z uredbo o banovini Hrvatski avgusta 1939 ter odnos KPJ in glavnih meščanskih političnih strank do sporazuma Cvetković-Maček. Razprava B. Krizmana odpira nove poglede na zunanjepolitični položaj Jugoslavije v času konference, grajene pretežno na tujih virih in literaturi.

Razprave širšega, splošnojugoslovanskega značaja dopolnjujejo obravnave, ki nadrobneje osvetljujejo delovanje KPJ po posameznih pokrajinah. Njihova vrednost je predvsem v tem, da skušajo prikazati posebnosti tamkajšnjih razmer in iz tega izvirajočih posebnosti delavskega gibanja. (N. Šarac za Bosno in Hercegovino, J. Bojović in R. Pajović za Črno goro, I. Jelić, Bosiljka Jagnja-

tović, Zorica Stipetić, Mira Kolar-Dimitrijević, M. Konjević za Hrvatsko in Slavonijo, V. Brezovski in Slavka Fidakova za Makedonijo in Ali Hadri za Kosovo.) Posebej velja opozoriti na razpravi Z. Stipetić Neki metodološki problemi i sadržaj istraživanja inteligencije u Hrvatskoj prema bitnim društvenim problemima u vrijeme pete konferencije in S. Fidakove, ki je prikazala specifičnosti nastajanja ljudske fronte v Makedoniji, kjer je bil nacionalni moment najbistvenejše izhodišče za njeno oblikovanje. Nacionalnoosvobodilno gibanje MANAPO, ki so ga ustanovili makedonski izobraženci zunaj Makedonije in ga potem prenesli na domača tla, so sprejeli tudi komunisti. Tako je imel vse oznake ljudske fronte.

M. Bosić je obravnaval zgodovinske vire o peti konferenci. Glede na njeno pomembnost in ohranjenost gradivo (osem referatov od enajstih se je ohranilo, prav tako tudi zapisnik konference, resolucija in zapisnik verifikacijske komisije) ter številne memoarske zapiske o konferenci, je resnično čudno, da to gradivo še do danes ni znanstveno pripravljeno in publicirano, kot je ugotovil eden izmed razpravljalcev. Od objavljene obravnave naj omenimo zlasti prispevek L. Stankova-Zembe, ki je v tezah nakazal elemente nove strateško taktične koncepcije revolucionarnega boja KPJ, od zagrebške konference 1928, prek četrte državne konference KPJ 1934, splitskega plenuma 1935, Titovega prihoda v domovino in njegovega dela za idejno politično preobrazbo KPJ, do pete državne konference. Obravnava Z. Lakića ima težišče na zbiranju žensk v okviru obstoječih zlasti kmečkih organizacij v Črni gori, Dj. Milanović in D. Kecić sta prikazala posebnosti razvoja ljudske fronte in KPJ v Vojvodini. P. Damjanović je v razpravi še nadrobneje utemeljil svojo tezo, da je KPJ na peti konferenci gradila svojo politiko na spoznanju, da se je treba fašizmu upreti in braniti domovino. To je fundamentalno stališče, ki KPJ podobno kot KP Kitajske razlikuje od takratnega stalinističnega koncepta. To svojo trditev je soočil z nekaterimi stališči, ki se javljajo v zgodovinski literaturi, na primer v delu Stanka Lasića Hrvatska lijeva inteligencija, da je bila po aretaciji Gorkića, leta 1937, KPJ postavljena pred dilemo: ali se še hitreje boljše vizirati torej stalinizirati, ali pa tvegati razpust. Lasić je iz te dileme izpeljal ugotovitev, da je šla KPJ v revolucijo in v njej zmagala s stalinističnimi konceptijami. Pri tem sicer poudarja lucidnost in genialnost osebnosti, ki je temu boju načelovala. Damjanović je to tezo spodbil kot nevzdržno, ne glede na to, da je KPJ kot sekcija kominterne sicer osvojila neke njene splošne ocene svetovnega položaja, značaja nove svetovne vojne kot spopada dveh imperializmov in podobno. Toda njena osnovna usmeritev je temeljila na samostojni, ustvarjalni zamisli, ki ji je tudi omogočila zmagō. KPJ je spoznala in na svoj način ocenila neke bistveno nove pojave in si s tem v zvezi zastavila tudi nove naloge, kar v bistvu pomeni razhajanje s stalinizmom.

M. Iveković je dal nove poglede na stališče KPJ do sporazuma Cvetković—Maček. KPJ ta sporazum namreč ni napadala kot se navadno piše; pač pa je bila njena kritika uperjena zoper odstopanje HSS, banske in osrednje oblasti do politike, ki so jo razglašali pred in ob sporazumu. Glede ljudske fronte je poudaril, da se je v Hrvatski drugače manifestirala kot v drugih pokrajinah Jugoslavije. KPH je iskala zaveznike za sodelovanje v ljudski fronti predvsem v vodstvu Kmečko-demokratske koalicije (SDK), ki pa je dosledno

odbijala kakršnokoli sodelovanje z revolucionarnim delavskim gibanjem. V zvezi s politično Enotno delavsko stranke (JRP) in Narodnog fronta slobode je prišlo tudi do ostrega nesporazuma s komunisti v tako imenovanem krogu leve inteligence na čelu s Krležo, ki so odločno nastopili proti sporazumevanju s socialisti in tudi z vodstvi HSS in SDK.

O značaju ljudske fronte so obširneje polemizirali L. Stankov, V. Djuretić in P. Damjanović. L. Boban pa je govoril o dveh različnih stališčih KPJ do mobilizacije jeseni 1939 in spomladi 1940, odvisnih od trenutne ocene svetovnega položaja.

Kljub prizadevanju po poglobljenem preučevanju navedenih in še drugih vprašanj, pa bo le težko priti do objektivnih sodb vse dotlej, dokler bodo zaprti arhivi kominterne. Brez teh ostaja večina ugotovitev le na stopnji hipoteze.

Alenka Nedog

Hildebrand Klaus, Deutsche Aussenpolitik 1933—1945. Kalkül oder Dogma? Verlag W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1971. 186 strani

Klaus Hildebrand, ki se je izkazal kot odličen poznavalec najnovejše zgodovine predvsem z velikim delom **Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919—1945**, objavljenim leta 1969, in s publikacijo **Bethmann Hollweg. — Der Kanzler ohne Eigenschaften? Urteile der Geschichtsschreibung. Eine kritische Bibliographie**, ki je leto dni pozneje izšla v drugi izdaji, pa tudi s številnimi pomembnimi članki — analizira v pričujoči knjigi zunanjo politiko nemškega rajha v času od leta 1933 do 1945. Poskus, da bi to »relativno široko zastavljeno temo obravnaval na razmeroma zelo omejenem prostoru«, meri predvsem v to, »da bi deloval nasproti nevarnosti »atomiziranja« zgodovine v detajle« in obenem znova sprožil »razpravljanje o problemih prusko-nemške velesile« (stran 8).

Po uvodnem poglavju o vprašanju »kontinuitete« ali »preloma« v zunanji politiki prusko-nemške nacionalne države« prikazuje Hildebrand zunanjepolitične pozicije, ki so jih zastopali v NSDAP pred »prevzemom oblasti« tako imenovani wilheminski imperialisti, revolucionarni »socialisti«, radikalno-agrarni artamani in sam Hitler, čigar »programu« so vtisnili svoj pečat dejavniki protiboljševizma, antisemitizma in širjenja »življenjskega prostora«. Ta »program«, ki je bil s tem utemeljen rasno kakor tudi v politiki sile, naj bi se uresničil v treh stopnjah. Najprej je veljalo odpovedati se čezmorskim in kolonialnim zahtevam ter v sporazumu z Anglijo ustvariti kolonialno evropsko bazo kot predpostavko za zaželeno pozicijo svetovne sile. Nato naj bi posegli prek morja, da bi odločili spopad z ZDA za svetovno nadvlado v korist Nemčije. In naposled je šlo za to, da bi trajno zagotovili rasno prevlado nemškega naroda nad podvrženim svetom. »Svetovna zgodovina bi s tem dosegla svoj rasno zasnovani konec, dinamika historičnega procesa naj bi se strdila v biološko fiksirano statiko utopije« (stran 28).

Takoj po »prevzemu oblasti« je Hitler pričel uresničevati svoj »program«. Pri tem razločuje Hildebrand v času do leta 1939 tri faze. Tako je tretji rajh

v razdobju od leta 1933 do 1935 oživil tradicionalne revizionistične zahteve, tako rekoč kot predtakt k politiki ekspanzije. Za leta od 1935 do 1937 je bil značilen predvsem »boj za Anglijo« kot »ključ v ključavnici« k Hitlerjevemu »programu«. Tretjo fazo razume Hildebrand kot »pot v vojno«. V bistvu se je začela s tajnim govorom, ki je postal znan pod imenom »Hossbachov zapisnik«, in v katerem je Hitler proti koncu leta 1937 razvil svoj program vojne ekspanzije; usmerjala se je čedalje bolj protibritansko in je peljala mimo »anšlusa« Avstrije, Münchenskega sporazuma in »posega v Prago« v poljsko krizo ter dne 3. septembra 1939, torej dva dni po začetku nemškega napada na Poljsko, v »vsiljeno« vojno.

V prizadevanju, da bi Nemčiji pridobil »življenjski prostor« v vzhodni Evropi, je Hitler, potem ko je kot etapo na tej poti porazil Poljsko, sklenil pregaziti Francijo, da bi si osvobodil hrbet za načrtovani uničevalni vojni pohod proti Sovjetski zvezi. Velika Britanija pa naj bi v nasprotju s Francijo ne bila poražena. Hitlerju je bilo bolj do tega, da bi Anglijo, ki se ga je doslej odrekala, z oboroženo močjo prisilil v zvezo z Nemčijo. Ko pa so se Britanci uprli ponovnemu nemškemu snubljenju in grožnjam, se je Hitler odločil, da bo razbil domnevni britanski »celinski meč« — se pravi, Sovjetsko zvezo — ter si tako pokoril Anglijo, vendar ni spoznal, da je s tem krenil na pot, ki ni bila več v soglasju z njegovim »programom«. Če je bila namreč zaželena zveza med Nemčijo in Anglijo sprva mišljena kot predpostavka za neovirano zavzemanje Evrope in Sovjetske zveze, je zdaj postal vojni pohod na vzhod za Hitlerja tudi sredstvo, s katerim naj bi izsilil popustljivost Velike Britanije.

Zasedba vzhodnega prostora torej ni bila več samo pravi cilj, ki ga je Hitler zasledoval od leta 1925 in za katerega bi si prizadeval po porazu Francije in po doseženi poravnavi z Veliko Britanijo. Angleški odpor tudi še po francoskem porazu je vrh tega spremenil osvajalni pohod na vzhod s hitro pričakovanim zlomom Sovjetske zveze v sredstvo, ki se je zdelo Hitlerju primerno, da bi z njim hitro prisilil Britance h kapitulaciji ali pa k temu, da bi sprejeli vlogo »mlajšega partnerja« rajha. Ta konstelacija bi imela za posledico da bi Nemčija potem s svoje »evropsko-atlantsko-afriške pozicije svetovne sile« lahko začela »boj za svetovno nadvlado« (stran 107).

Kakor ni mogoče spregledati, da so ta razmišljanja motivirana predvsem s tradicionalno politiko sile, tako tudi ni mogoče zanikati, da je od začetka načrta »Barbarossa« dalje — iracionalna — »nacionalsocialistična« rasna politika kot druga gonilna sila »programa« čedalje bolj vplivala na Hitlerjevo hotenje in delovanje. Prav toliko, kolikor je »rasna komponenta« čedalje bolj in kot praksa v prusko-nemški zgodovini »na novo« stopala v ospredje dogajanja« (stran 108), se je Nemčiji zapirala »pot nazaj v družbo držav«. Razen tega je sovjetsko vodstvo, da bi se izognilo nevarnosti kolonialnega podjarmljenja in fizičnega uničenja, mobiliziralo sile, ki so odločilno sodelovale pri tem, da je bilo Hitlerju konec koncev onemogočeno uresničiti politične namene, ki so bili — »za čas po »Barbarossi« (navodilo št. 32 z dne 11. 6. 1941) — usmerjeni v to, da bi s posegom predvsem na Bližnji vzhod in severozahodno Afriko s španskimi in portugalskimi otoki zgradili utrdbo za poznejši boj zoper Združene države Amerike. Z drugimi besedami: rasna politika, ki je bila od vsega začetka konstitutivna sestavina Hitlerjevega »programa«, se je izkazala kot

dejavnik, ki je skupaj z drugimi čedalje bolj »spodbujal že tako orjaško odporno moč nasprotnikov in sistematično spodkopaval račun politike sile v ‚programu‘« (stran 120).

Sicer sta politika sile in ideologija »skupaj dolgo časa zagotavljali obstoj ‚Dual State‘ in služili ohranitvi družbenega reda« (stran 113). Med svojim totalnim uresničevanjem pa sta se razšli in pričeli učinkovati druga nasproti drugi. Še več: kolikor jasneje so se kazali obrisi poraza v nemški politiki sile, toliko intenzivneje se je Hitler ukvarjal z rasnopolitično »končno rešitvijo« — dokler ni bil poraz rajha v dneh od 7. do 9. maja 1945 zapečaten z brezpogojno kapitulacijo, ne da bi prišlo do razpada sovražne koalicije, v katerega je upal Hitler še vse do aprila zaradi nasprotij med zahodnimi silami in ZSSR, ki so se že pričela napovedovati; upal je vanj, da bi se lahko povezal »z zahodom« proti Sovjetski zvezi in — vseskozi v skladu s »programom«, torej zaradi osvajanja »življenjskega prostora« na vzhodu — prešel na »eno fronto«, ki se je »potem po letu 1945 tudi uresničila, a vsekakor v močno spremenjenih razmerah« (stran 132).

V sklepnem razmišljanju pod naslovom Hitler v prusko-nemški zgodovini: O razmerju med notranjo in zunanjo politiko odgovarja Hildebrand na vprašanje o »prelomu« ali »kontinuiteti« s štirimi tezami, ki se, izločene iz konteksta in zato le delno razumljive, glasijo takole: 1. »Prelom v letu 1933 izhaja iz kontinuitete prusko-nemške zgodovine«... 2. »Vsesplošna navzočnost dogme moti učinkovitost preračunane politike sile«... 3. »Parlamentarno-liberalni eksperiment spodleti ob odporu večine vodilnih plasti v Prusiji — Nemčiji«... 4. »Hitlerjeva diktatura dopolnjuje in presega cesaristično tradicijo v prusko-nemški zgodovini« (str. 134 in sl.).

Za povzetek je treba ugotoviti tole: Hildebrand ni nameraval podati »tradicionalnega pregleda« zunanjepolitične dejavnosti »tretjega rajha«, temveč je hotel prikazati temeljne poteze nacionalsocialistične politike velikega prostora in »svetovne sile« ter jih postaviti v širšo zgodovinsko zvezo, to je v zgodovino prusko-nemške velesile od ustanovitve rajha. To težavno nalogo je suvereno rešil — ne le, ker s spoštovanjem zbujujočim poznavanjem virov in literature, s širokim razgledom in s prav tako pregnantnimi kot tudi pretehtanimi formulacijami odgovarja na vprašanje o »kontinuiteti« in »diskontinuiteti«, ki je temeljnega pomena za nemško zunanjo politiko; svojo nalogo rešuje tudi s tem, da s področjem politike sile, z dogmatičnim in z ekonomskim področjem vsakokrat ustrezno upošteva najvažnejše sestavine nacionalsocialistične zunanje politike in pri tem povezuje politično in socialno zgodovino.

Pričujoča študija, ki ne reflektira samo v celoti sedanjega stanja znanosti, marveč v posameznostih tudi še opozarja na marsikatero nerešeno vprašanje, je v okviru svojih namer in zahtev nadvse dragocena raziskava, ki z velikopoteznim pregledom odlično informira o komplicirani celoti zunanje politike »tretjega rajha« in ki ji lahko želimo kar najširši odmev.

Josef Schröder

Prevedel Darko Dolinar

Österreich. Die zweite Republik. Zv. I—II. Styria Verlag, 1972, str. 619 + 752. Uredila Erika Weinzierl in Kurt Skalnik

Vsakdo, ki ga zanimajo vprašanja političnega življenja, kulture in gospodarstva sosednje države, bo našel v obravnavanem zborniku, ki sta ga uredila Erika Weinzierl in Kurt Skalnik, če že ne odgovor, pa vsaj opozorilo na zastavljena vprašanja. V celoti gre pri zborniku za poskus, kakršnega Slovenci nimamo in želeti bi bilo, da bi tudi pri nas prišlo do podobne pobude, saj bi spoznavanje izhodišč našega razvoja in družbe v marsičem odstranilo nespoznanje, ki jih še vedno srečujemo in to ne nazadnje prav zaradi nepoznavanja ali nezadostnega vrednotenja prehojene poti.

V zborniku nastopa vrsta vidnih avstrijskih znanstvenih delavcev in publicistov, medtem ko je bilo samo delo koncipirano ob 25-letnici obstoja druge avstrijske republike. Ideološko se naslanja na sodelavce, ki se priznavajo »k demokraciji zahodnega tipa«.

Poročilo o tako obsežnem delu bo seveda usmerjeno k vprašanjem, ki nas najbolj zanimajo ter zadevajo. Eno teh je uvodna razprava Fritza Fellnerja za obdobje od anšlusa (vključitve Avstrije v nacistični rajh) do »osvoboditve« leta 1945. Nanaša se na zunanjepolitični in mednarodnopravni položaj Avstrije v letih anšlusa ter v tem okviru razpravlja o načrtih zaveznikov o obnovi avstrijske države po zmagi nad nacizmom. Med drugim je v razpravi zanimivo Fellnerjevo razpravljanje o genezi znane moskovske deklaracije treh velesil Sovjetske zveze, Velike Britanije in Združenih držav Amerike z dne 1. novembra 1943 o obnovi avstrijske državnosti. Postavlja tudi hipotezo, da so bili med podpisnicami te deklaracije prav Sovjeti ves čas druge svetovne vojne za obnovo Avstrije v mejah iz leta 1937, medtem ko lahko iz vrste dostopnih virov dobimo sliko, po kateri so se Sovjeti ukvarjali tudi z drugačnimi načrti, dejstvo, ki nikakor ni v prid Fellnerjevi trditvi. Za obravnavanje koroškega vprašanja po drugi svetovni vojni bo v tej zvezi zanimiv povzetek ameriškega dokumenta iz junija 1944, po katerem naj bi obnovljena Avstrija dobila meje iz leta 1937, hkrati pa je dokument predlagal manjše spremembe, pogojene z »upravno tehničnimi razlikami« ter z izjemo na območju južne Tirolske, na podlagi katere bi pokrajina Bocen pripadla Italiji. Ali bi se mejne korekture nanašale tudi na južno avstrijsko mejo (v korist Jugoslavije), avtor ne pove.

Drugi obsežnejši sestavek, ki se dotika tudi vprašanj Slovencev na Koroškem, je prispevek Erike Weinzierl o avstrijskem protinacističnem odporu. Prispevek kaže, da se avtorica ni dovolj natančno seznanila z vprašanjem slovenske rezistence na Koroškem, saj najdemo v njenem sestavku več napačnih trditev in ocen. Tako je bil po njenem mnenju brutalen izgon več sto koroških Slovencev spomladi 1942. leta iz domovine nasledek partizanske dejavnosti in ne skrbno pripravljen del nacističnega načrta o dokončnem uničenju koroškega slovenstva. Pravi sicer, da je izšla pobuda protinacističnega boja koroških Slovencev s strani nekaterih komunistov iz karavanških Sel in Bele, vendar bi človek dobil vtis, da je pričel odpor nastajati nepovezano z NOB na Gorenjskem; beremo celo, da je kmalu zatem prišlo tudi na Gorenjskem do partizanske dejavnosti! Aretacija več deset Slovencev, ki so jih nacisti aprila 1943 postavili pred krvavo Freisslerjevo »ljudsko sodišče«, postavlja Weinzierlova v leto 1941 (prav konec leta 1942). Seveda je bil avstrijski bataljon v

okviru NOV in PO Slovenije ustanovljen leta 1944 in ne leta 1943. Podobno netočnost slonečo na nezadostni interpretaciji nemško pisane literature najdemo tudi za čas po kapitulaciji Italije, ko zvmemo, da so se južnokoroški partizani pred koncem leta 1943 priključili Avstrijski osvobodilni fronti (ÖFF), pri tem pa ne najdemo podatkov o ozadju ustanavljanja ÖFF. Videti je tudi, da se je avtorica izogibala podaji deleža NOV Slovenije v boju proti nacizmu na koroških tleh.

Kljub nakazanim pomanjkljivostim pa utegne držati podatek, da so postavili v dneh razpada tretjega rajha okrožni vodje nacistične stranke na Koroškem gauleiterju dr. Rainerju zahtevo po odstopu, saj nam še z novega zornega kota osvetljuje znano predajo oblasti dr. Rainer — Hans Piesch v noči pred prihodom enot Jugoslovanske armade v Celovec. Sledečega dogajanja — izvolitve Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (»slovenske vlade«) za Koroško dne 16. maja 1945 omenja dunajski historik Rudolf Neck v sestavku o razdobju razvoja avstrijske države do leta 1955. Za nas je iz tega časa še posebej zanimiva razprava Geralda Strouzha o genezi avstrijske državne pogodbe. Razumljivo je, da se v okviru te geneze dotika tudi koroškega vprašanja ter jugoslovanskih izhodišč na pariški konferenci, namenjeni sklenitvi te pogodbe leta 1947. V razpravi Strouzh posebej omenja še kominformski spor 1948. leta in vpliv tega spora na sovjetska stališča do avstrijsko-jugoslovanskega mejnega vprašanja. Pravi tudi, da so Avstrijci decembra 1948 upali »profitirati iz spremenjenih sovjetsko-jugoslovanskih odnosov« ter se ob tem prizadevali za nadaljevanje pogajanj za sklenitev državne pogodbe. Omenja tudi, da je prelom med Sovjeti in Jugoslavijo vodil do večje pripravljenosti zahodnih sil, da sprejmejo jugoslovanske želje v tem smislu, da bi prišlo do določenih »kompromisov«. Vendar pa je bila Avstrija v mejnem vprašanju neomajna. Ob Strouzhovem prikazu bi slovenski bralec seveda želel oris poteka pogajanj za formulacijo manjšinskih zaščitnih določil avstrijske državne pogodbe (člen 7), vendar se žal avtor tega vprašanja ne dotika, pač pa podaja vrsto zanimivih pogledov na prihodnjo usodo državne pogodbe, ki je bila, kot je znano, podpisana šele 15. maja 1955.

Vprašanja avstrijske zunanje politike se v knjigi dotika znani avstrijski pravnik Stephan Verosta. Med drugim govori tudi o odpravi obvezne dvojezične šole na Koroškem v letih 1958 do 1959 in celo piše, da besedilo diskriminacijskega zakona za slovensko manjšino »odgovarja duhu državne pogodbe«, ker da jamči vsakemu slovenskemu otroku na določenem teritorialnem prostoru pravico do pouka v materinščini »neodvisno od procentualnega deleža manjšine v občini, kjer prebiva«(!).

S stališča slovenske skupnosti na Koroškem je posebej zanimiv prispevek vidnega avstrijskega pravnika in eksperta za južno Tirolsko Felixa Ermacora. Prispevek kaže, da se Ermacora na tem mestu pridružuje tezi o nujnosti »ugotavljanja manjšine« kot pogoja učinkovite manjšinske zaščite ter subjektivnemu načelu pripadnosti k manjšini. Tako pa se ob pomanjkanju »ugotavljanja« Avstrija poslužuje jezikovnih podatkov ljudskih štetij, pri čemer se Ermacora presenetljivo pridružuje stališču koroških nemških nacionalistov, ki odštevajo od manjšine vse, ki nimajo vpisane izrecne slovenske jezikovne kategorije. Tako tudi ni čudno, da navaja za štetje leta 1951 vsega 22.534 Slovencev (po

uradnih, vendar nestrokovnih podatkih naj bi jih bilo pri tem štetju nad 42.000), za štetje leta 1961 pa 14.984 Korošcev slovenskega jezika (po uradnih podatkih nekaj več kot 25.000 in to na reduciranem področju obveznega dvojezičnega šolstva). Sprejema tudi tezo, ne da bi jo nadrobneje utemeljeval, o raztresenosti slovenske manjšine na Koroškem; to naj bi dokazovali jezikovni podatki štetja leta 1961. Kolikor lahko presodimo Ermacorova stališča, vidimo, da izhaja iz stališča teritorialnega reševanja slovenskega vprašanja v okviru posameznih sodnih okrajev. — Za Štajersko navaja podatek štetja leta 1951, po katerem naj bi uporabljalo slovenščino kot občevalni jezik 977 Štajercev, medtem ko za leto 1961 ni več takih podatkov. — Po drugi strani pa Ermacora ugotavlja, da uradno ljudsko štetje leta 1961 podaja »manjšinsko strukuro mnogo manj natančno« kot tisto pred desetimi leti in podčrtuje »glasove« o nepravilnostih pri štetju leta 1961.

V Ermacorovem prispevku je dalje zanimiv pravni pretres položaja prizadetih manjšin v Avstriji in njihova zaščita (oziroma zakonodaja na podlagi člena 7 državne pogodbe). Tako opozarja, da pripadniki manjšine ne uživajo posebnih samoupravnih pravic, ampak le tiste, ki služijo prepovedi diskriminacij. Za položaj, ustvarjen ob razbijaških nastopih koroških protislovenskih krogov jeseni 1972, ki jim oblasti niso znale (ali hotele) stopiti na prste, bo vsekakor zanimivo opozorilo, da se prepoved diskriminacije ne izčrpava s prepovedmi, ampak obvezuje državo tudi k pozitivnim dejanjem. Ob koncu omenja še en pogoj za manjšinsko ureditev: namreč dejstvo, da mora ob državi priznati manjšino tudi večinsko prebivalstvo. Kako pa je del tega usmerjen na Koroškem, jesenski dogodki 1972. leta več kot zgovorno govore. — Za vsakogar, ki se zanima za vprašanja Slovencev v Avstriji, bo koristen razpravi priložen pregled dela ustrezne literature, deloma tudi v slovenskem jeziku.

Slovenskega vprašanja se mimogrede dotikata še dva prispevka. Prvega je pripravil umrli koroški socialistični poslanec v dunajskem parlamentu Max Neugebauer, po rodu Korošec. Zanimivost njegovega sestavka o šolstvu je zlasti v tem, da označuje nemško nacionalistično »vindišarsko teorijo« za nestrokovno in neznanstveno. Pri tem podčrtuje, da na Koroškem ni nobenega vindišarskega »vmesnega naroda« (Zwischennation) ter nadaljuje, da Slovenci, ki se sami označujejo za »Windische«, želijo s tem poudariti, da nočejo biti Slovenci. Drugi sestavek Wielanda Schmieda pa se nanaša na upodabljaljočo umetnost v Avstriji. Tako kot Neugebauer se tudi ta dotika poznamenovanja dela Korošcev z »vindišarsko« oznako ter meni, da se z »Windischen« (v navednicah) označuje avstrijske Slovence.

Tone Zorn

Martin Bernd, Deutschland und Japan im Zweiten Weltkrieg. Vom Angriff auf Pearl Harbor bis zur deutschen Kapitulation. Musterschmidt-Verlag, Göttingen-Zürich-Frankfurt/M., 1969, 326 strani.

Dasiravno je literatura o temah z območja nacionalsocialistične dobe že skoraj nepregledna, je najti le malo študij, ki postavljajo v središče obravnave odnose med tretjim rajhom in Japonsko. Če ne upoštevamo, da je britanski zgodovinar F. C. Jones že leta 1954 objavil delo *Japan's New Order in East*

Asia. Its rise and fall 1937—1945, ki je do danes ostalo temeljnega pomena, sta pravzaprav samo dve knjigi prišli do izsledkov, ki so še vedno vredni upoštevanja — namreč analiza, ki jo je izdal E. L. Presseisen pod naslovom **Germany and Japan. A Study in totalitarian diplomacy 1933—1941** (The Hague 1958) ter raziskava T. Sommerja **Deutschland und Japan zwischen den Mächten. Von Antikominternpakt zum Dreimächtepakt. Eine Studie zur diplomatischen Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges** (Tübingen 1962). Medtem ko Presseisen in Sommer končavata svoja prikaza nemško-japonskih odnosov pred začetkom vojne na Pacifiku, se začenja pričujoče delo freiburškega zgodovinarja Bernda Martina s pretehtanim in poučnim uvodom o predpostavkah nemško-japonskega vojnega zavezništva in nato na podlagi obsežnih virov in literature obravnava zvezo med Nemčijo in vzhodnoazijskim cesarstvom v dobi japonskega nenadnega napada na Pearl Harbor dne 7. 12. 1941 do kapitulacije nemškega rajha 7. 5. 1945.

Japonska je sicer 27. 9. 1940 sklenila »trojni pakt« z Nemčijo in Italijo, katerega cilj je bil ustvariti in obdržati »nov red« v Evropi in v »velikoazijskem prostoru«. Ne glede na to dejstvo pa Tokio ni seznanil nemškega vodstva s potekom svojih pogajanj za poravnavo z Washingtonom, ki so se pričela v aprilu 1941. Ko sta Hitler in Mussolini zvedela za neuspeh teh pogajanj, sta bila kljub temu pripravljena, da sta že v zgodnjih jutranjih urah 5. 12. 1941 — približno 60 ur pred začetkom napada na Pearl Harbor, ki ga je cesarski glavni stan v Tokiu štiri dni pred tem tajno določil za 8. 12. 1941 ob 00,00 po tokijskem času — pismeno prevzela nasproti japonski vladi nedvoumno obveznost »da se bosta udeležila vojne proti ZDA, za katero nista vedela, kdaj in kje bo izbruhnila«. Nekaj dni zatem, 11. 12. 1941, je bila v Berlinu podpisana nemško-japonsko-italijanska »pogodba o odklanjanju separatnega miru«, s katero države podpisnice niso samo predvidele zmagovitega konca vojne, ki so jim jo »vsilile« Združene države in Velika Britanija, temveč so se tudi sporazumele, da z Anglosasi ne bodo sklepale nikakršnega separatnega miru ali premirja. Neposredno po podpisu tega sporazuma, ki je pomenil zvezo z možnostmi za globalno strateško načrtovanje, sta Nemčija in Italija napovedali vojno Združenim državam. »Nemška vojna napoved« — tako potrjuje Martin sodbo, ki jo je že leta 1965 izrekel Hillgruber v *Hitlers Strategie* — »predvsem ni bila samostojen in svoboden Hitlerjev sklep, ki bi ga bilo mogoče primerjati z odločitvami za prejšnje vojne pohode, ali nemara smotrni zunanjepolitični ukrep. Bolj je bila posredna posledica resignacije ob neuspehu bliskovite vojne na vzhodu, ki je naraščala v Hitlerju od oktobra 1941, in jo je mogoče razložiti samo kot ‚beg naprej,‘ ki je neposredno izhajal iz potrditve zveze z Japonsko.« Še več: »Ta velika gesta vojne napovedi je morala demonstrativno končati omahljivo ambivalentnost nemške zunanje politike.«

Na japonsko zahtevo je bila 18. januarja 1942, torej še ne celih šest tednov po podpisu »pogodbe o odklanjanju separatnega miru«, (Nichtsonderfriedensvertrag), sklenjena vojaška konvencija med Nemčijo, Japonsko in Italijo, v kateri se je še toliko bolj izrazila različnost politično-strateških ciljev pri partnerjih v tem sporazumu; ta namreč ni bil toliko usmerjen v skupno delovanje, temveč bolj v ločitev operacijskih območij na 70° vzhodne dolžine, se pravi, v pogodbeno določeno delitev vzhodne poloble na vplivne cone, namreč

na evropsko-afriško območje obeh sil osi in na »velikoazijsko sfero blaginje« Japonske; zato je treba v tej konvenciji videti »politično sporazumevanje«.

Nasprotnost interesov, za katere sta si prizadevali predvsem Nemčija in Japonska, pa tudi Italija, se razen tega ni razkrivala le na maloštevilnih sejah, na katerih so se zbirale »komisije trojnega pakta«. Pokazala se je tudi, ko je leta 1942 šlo za to, da bi se sporazumeli o ravnanju proti kolonialnim posestim sovražnih ali nevtralnih sil — proti Indiji kot »jedru britanskega imperija«, proti Madagaskarju kot prevladujočemu položaju za plovbo v zahodnem Indijskem oceanu in proti Timorju kot največjemu med Malimi sundskimi otoki pred severno avstralsko obalo.

Še pomembneje pa je bilo to, da so pojmovanja o japonski udeležbi v vojni, ki so jih v letih 1941 in 1942 zastopali Hitler, Ribbentrop, vrhovno poveljstvo kopenske vojske in vodstvo pomorskih operacij in ki so se sicer kar občutno razhajala, ostala nezdružljiva z japonskimi prizadevanji za posredovanje med rajhom in Sovjetsko zvezo. Strateški zamisli nemškega in japonskega vodstva sta bili celo tako nasprotni, da ni globalno vodenje vojne v koaliciji nikoli prišlo niti v območje možnosti: medtem ko se je vojna proti Sovjetski zvezi izkazala v svoji brezpogojnosti kot konstitutivni dejavnik za nemško hotenje in ravnanje, je japonski vojni načrt, ki je nastal pod prevladujočim vplivom cesarske mornarice, a ob odporu kopenske vojske (ki je mislila na sodelovanje z Nemčijo), meril izključno na boj proti Anglosasom.

Kakor si torej Nemčija in Japonska v letu 1942 nista prizadevali, da bi razumeli svoje strateške ofenzivne zamisli kot dejavnike globalnega vojskovanja in jih ustrezno uglasili druga z drugo, tako po japonskem porazu v bitki letal in letalonosilk pri Midwayu in po sovjetski zmagi pri Štalingradu sploh nista spoznali nujnosti, »da bi se vsaj skupno branili«. Namesto tega sta še naprej mislili na to, »da bi sami pred seboj in pred partnerjem vzdrževali fikcijo moči in nepremagljivosti« in se tako »v ideološko-mistično utemeljeni iluziji končne zmage opotekali nasproti totalnemu porazu«.

V zadnjih letih vojne je sicer v nemško-japonskih gospodarskih odnosih, ki so do 1943 pomenili najmanj razveseljivo poglavje v zvezi med kljukastim križem in sončnim praporom, počasi prihajalo do sporazumevanja. Tudi v marsikaterem političnem, mornariškem in oborožitveno-tehničnem vprašanju se je začelo sodelovanje, ki je postajalo toliko intenzivnejše, kolikor bolj brezupna je bila defenziva, v katero sta se čedalje bolj pogrezali Nemčija in Japonska. Vendar se je Hitler nenehno odtegoval japonskemu pritisku, katerega cilj je bil pripraviti Nemčijo do tega, da bi sklenila separaten mir s Sovjetsko zvezo, ki ga — po pojmovanju Tokia — Rooseveltova formula o »brezpogojni kapitulaciji« vendarle ni izključevala in ki do konca leta 1943 nikakor ne bi bil nemogoč. Ali če povemo z Martinom: »Ena sama negotova možnost, da bi v svetovni vojni vzdržali vsaj na eni fronti, bi bila v sklenitvi nemško-ruskega separatnega miru. Za to, da je ta politično-diplomatska možnost ostala neizkoriščena, je nedvomno kriv Hitler, ki se je togo zavzemal za rasno uničevalno vojno proti 'boljševiškim hordam', in poslušni politiki ter vojaki, ki so šele po invaziji — veliko prepozno — pretehtavali politične alternative«. Z drugimi besedami: o bodočnosti Japonske je odločilo razmerje med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Vsekakor se je zveza med Berlinom in Tokiom — ki ni bila »alianca

naključnih zaveznikov«, kakor meni Sommer, temveč bolj koalicija, v kateri obema partnerjema kljub bombastičnim izjavam nikakor ni manjkalo medsebojnega nezaupanja, pač pa resnične pripravljenosti na sodelovanje — končala 6. 5. 1945, ko je sporočilo o bližnji nemški kapitulaciji dalo japonskemu vodstvu povod, da je odpovedalo vse pogodbe s poraženo Nemčijo, ne da bi Sovjetska zveza zaradi te »geste« postala kaj bolj naklonjena vzhodnoazijskemu cesarstvu.

Deutschland und Japan im Zweiten Weltkrieg je študija, ki — za razliko od mnogih drugih raziskav iz sodobne zgodovine — zbuja simpatije s pretehtano temeljitostjo, s katero je avtor uporabil gradivo v aktih, ki mu je bilo dostopno, med drugim že samo daleč čez 100 000 strani neizdanih arhivalij in priročne publikacije. Tej metodični akribiji ustreza kot posledica diferencirnega načina opazovanja presenetljivo obilje novih spoznanj. Ne le da je treba tezo, ki so jo doslej pogosto propagirali in po kateri naj bi bili Nemčija in Japonska usmerili svoje delovanje v drugi svetovni vojni po »načrtu svetovne zarote« v razdelitev zemlje na dvoje, odslej šteti za nevzdržno. Tudi ne bo več mogoče dvomiti, da trditev, ki so jo po letu 1945 postavljali tako Nemci kot Japonci in po kateri nemško-japonska zveza ni imela nikakršnega učinka na potek vojne, sodi na področje legend. Seveda utegne biti še bolj poučno, da tudi Martinova knjiga razločno kaže vprašljivost mnenja, ki bi še zmeraj rado dopovedalo, da je bil Hitler bolj oportunist kakor doktrinar. Avtor vsaj za zdaj še ni mogel navesti dokončnih dokazov za svoje pojmovanje, da bi bili japonski poskusi posredovanja za separatni mir med Berlinom in Moskvo vsekakor še ob koncu leta 1943 lahko pripeljali do nemško-sovjetske poravnave, ko bi le Hitler ne bil tako dogmatično opredeljen v svojem hotenju; toda tudi če tega ne spregledamo, ostaja delo, ki je odlično opremljeno s številnimi dokumenti, fotografijami in zemljevidi, nadvse dragocen prispevek k važnemu področju sodobne zgodovine.

Josef Schröder

Prevedel Darko Dolinar

Ivan Ferlež, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942. Knjižnica NOV in POS 2, Partizanska knjiga, Ljubljana 1972, 640 strani

Sodelavec ljubljanske skupine Vojaškega zgodovinskega inštituta polkovnik Ivan Ferlež je v svoji knjigi Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942 združil dve komponenti: izkušnje dolgoletnega dela na pripravljanju rokopisov vojaško-zgodovinskih del, ki so doslej izšle kot plod stalnega sodelovanja Vojaškega zgodovinskega inštituta in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, ter lastna doživetja kot udeleženca narodnoosvobodilnega boja prav v tej enoti. To mu je omogočilo, da se je lotil orisa dogajanj v letih 1941 in 1942, ki so povezana z zastavljeno temo, z večjo mero realizma in da je lažje prebrodil težave, ki jih prinašata slehernemu zgodovinarju pomanjkanje in pomanjkljivosti gradiva.

Čeprav začetni del njegovega orisa, ki obsega poglavje o operacijskem področju 2. grupe odredov, kratek opis nemškega in italijanskega okupacijske-

ga sistema in okupatorjevih oboroženih enot ter priprave za vstajo v Sloveniji, skupaj 55 strani, na prvi pogled obremenjuje tekst, saj ga je pripravil na podlagi že dokaj znanega in že večkrat obravnavanega gradiva, se je odločil za ta korak očitno zategadelj, ker se je zavedal, da je knjiga zlasti namenjena širjenju bojnih tradicij na področjih, kjer se je bojevala ta slavna enota, nastala v najzgodnejši dobi slovenskega partizanstva. Zelo težavne razmere, v katerih je raslo partizanstvo v severni Sloveniji, pa so po drugi plati osnovni razlog, zaradi katerih je bilo treba tja poslati pomoč v obliki 2. grupe odredov, če je slovensko vodstvo hotelo doseči uresničitev obćih strateških ciljev slovenskega osvobodilnega gibanja.

Jedro avtorjevega orisa so sistematično urejena nadaljnja poglavja, ki obravnavajo zastavljeno temo neposredno. Najprej je avtor orisal nastanek in boje enot, iz katerih so kasneje zrastle bataljoni 1. slovenske partizanske brigade, oziroma 2. grupe odredov, nato pa njene boje na Dolenjskem in pohod čez Gorenjsko na Štajersko, ki se zaključuje na prelomu jeseni 1942 v zimo 1942/1943 s preureditvijo vseh štajerskih narodnoosvobodilnih enot v 4. operativno cono. Ustrezna razdelitev na podpoglavja in manjše naslove omogoča preglednost sicer močno sestavljenega poteka dogodkov. Lahko ugotovimo, da je Ferležev oris pomemben donesek k bolj celovitemu obravnavanju zgodnje dobe slovenskega partizanskega narodnoosvobodilnega boja in pravzaprav prva kompleksna obširnejša in strokovno zrelejša obravnava 2. grupe odredov.

Pri tem je treba ugotoviti, da je avtor kljub temu, da je osebno doživljal velik del bojne poti 2. grupe odredov, ohranil v vsej knjigi dosleden stvaren pristop. Uspelo mu je pretehtano ovrednotiti vlogo posameznih enot in drugih dejavnikov. Ker se je izogibal pogostnega navajanja osebnih imen, in sicer zavoľjo tega, ker po njegovem mnenju za oris dogodkov imena niso bistven element, je s tem dosegel, da so bolj poudarjeni dogajanja, razvojni procesi, vzročnost in posledičnost, problemi vojaških kolektivov in podobno. Osebnosti, ki nedvomno tudi morajo biti predmet zgodovinske obravnave, so sicer na ustreznih mestih navedene, toda potisnjene so v ozadje, v skladu s stvarnim položajem v partizanskih enotah, ki so, kot vemo, imela nekakšno kolektivno vodstvo z močno izraženo vlogo organizacij KPS.

Izreden avtorjev smisel za vživljanje v tedanja dogajanja, ki veje iz sleherne strani knjige, je morda prav vrednota, ki bo sodobnega bralca in tudi zgodovinarja verjetno najbolj prepričala, kakšno je bilo partizanstvo tedanje dobe. Med stalnimi premiki pred zasledujoćimi sovražnikovimi policijskimi in orožniškimi enotami so se partizanske čete morale hkrati upirati tudi negativnim pojavom na terenu, ki so bili posledica nerazgledanosti ljudi, zaostalosti in oportunitizma. Knjiga je reliefna podoba strahovitega spopada dveh hotenj, ki sta si bili nasprotni na življenje in smrt.

Z vojaško zgodovinskega stališća je treba podčrtati še koristno konkretnost v obravnavi partizanskih izkušenj. Ker ni okleval nakazovati tudi slabosti in napak v pripravi, organizaciji in izpeljavi akcij, kakor tudi njihovih vzrokov, ki so privedli do tega, je knjiga hkrati tudi zelo dober oris načina partizanskega bojevanja v obdobju 1941/1942, ki sta mu dodala svoj osebni prispevek španska borca in oficirja Stane Rozman in Dušan Kvedeř.

Knjiga je opremljena s primernim številom ustreznih skic in fotografij. Slednjih je ohranjeno zelo malo in so skoro v celoti objavljene v knjigi.

Zdravko Klanjšček

Dr. Rasim Hurem: Kriza narodnooslobodilačkov pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942 godine. Sarajevo 1972. Izd. Svjetlost. Strani 322.

Sarajevska založba »Svjetlost« je 1972 izdala na 322 straneh doktorsko disertacijo dr. Rasima Hurema z naslovom: **Kriza narodnooslobodilačkov pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942 godine.** Avtor spada med tiste mlade znanstvene delavce, ki so se v zgodovini posvetili problemom našega narodnoosvobodilnega boja. Za predmet svojega obravnavanja je izbral problem, ki v dosedanjih razpravah ni bil še obdelan, ali pa so se ga posamični avtorji dotaknili le deloma, tako rekoč mimogrede, čeprav ima znanstveno raziskovanje problemov jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja že veliko let za seboj. Rasim Hurem spada med tiste zgodovinarje, ki so mnenja, da se je treba lotiti tudi problemov, ki se jih zaradi negativnih plati mnogi izogibajo. Tudi take probleme je namreč treba raziskati in ugotoviti njihovo znanstveno resnico. Reči moramo takoj, da je Rasim Hurem v raziskovanju svojega problema uspel in pomembno obogatil zakladnico znanstvenih rezultatov našega narodnoosvobodilnega boja.

Avtor »Krise...« je pri svojem raziskovanju ravnal zelo metodično. Pregledal je vso literaturo, ki se je dotlej skušala znanstveno dotakniti pojava krize v Bosni in Hercegovini. Videl je kmalu, da so se kočljivega problema le deloma dotikali in njegove vzroke le deloma pravilno navajali. Seveda so se vsi pojavi dotikali krize v sklopu večjih del, kjer je bilo težišče sploh na drugačnem delu obravnave. Za literaturo je avtor segel dalje v memoarske sestavke, potem pa v arhivsko gradivo iz prve roke, ki ga je preštudiral zelo vestno. Po komparaciji se mu je problem začel odpirati in jasni v vsej celoti in njegovi pomembnosti v sklopu narodnoosvobodilnega boja. Ker pa je še vedno ostalo mnogo nejasnega in nedorečenega, je sam osebno zaslišal mnogo takratnih funkcionarjev in iz njihovih izjav skušal izluščiti resnično podobo tedanje stvarnosti. Po tej poti je prišel do dragocenih spoznanj, ki mimo njih, nobeno širše znanstveno obravnavanje problemov NOB ne bo več moglo.

Kaj vsebinsko pomeni kriza narodnoosvobodilnega boja v Bosni in Hercegovini? Prehitevanje časa v tedanjem družbenopolitičnem procesu narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Koreninilo je v nepravilni ocenitvi tedanjih bojev na vzhodni fronti, kakor da se bo po ruski ustavitvi Nemcev pred Moskvo decembra 1941 začel bliskovit razvoj dogodkov v obratni smeri, ki so jo Nemci uveljavili do Moskve. V komunistični partiji so prišli do izraza ljudje, ki so svetovni položaj slikali zelo rožnato, ker so bili mnenja, da bo vojna kmalu končana. V takem procesu pa naj bi po njihovih nazorih takoj nastopila potreba, da osvobodilni boj spremene v razredno vojno, v boj za prevzem oblasti po proletariatu. Ta leva orientacija je postala uradna linija mnogih partijskih aktivistov. Sprevrkla se je v sektaštvo izrednega obsega v vzhodni Herce-

govini in vzhodni Bosni, da o Črni gori na tem mestu posebej niti ne govorimo, povsod tam, kjer so bili pogoji za to posebej ugodni zaradi velikega četniškega razmaha. Privrženci sektaštva so težišče svoje akcije prenesli iz boja proti okupatorju na boj proti notranjemu sovražniku. Povsod so videli kulake, petokolonce in izdajavce. Odnosa do njih niso reševali s političnim delom, temveč izključno s pozicije sile. Boj za oblast je postal eden od primarnih ciljev narodnoosvobodilnega gibanja, političnemu delu pa so dajali le vzporedni pomen. Razvile so se strahotne likvidacije 'sovražnikov' osvobodilnega gibanja. Razširila se je prava strahovlada, samo likvidacijo pa so označili kot masovno likvidacijo resničnih in navideznih sovražnikov narodnoosvobodilnega boja. Kriterij za likvidacije je bil povsem razredni, ne pa nacionalni. Žrtve so bile velike. Avtor Krize... jih je označil z besedami: »Ubijanje ovih ljudi u večini je bilo neopravdano i neuvjerljivo« (str. 151). Narodnoosvobodilni boj je bil zamenjan z razrednim bojem, ki pa je kot tak postal v prvi vrsti stvar, ki se je v glavnem tikala komunistov (str. 155). Kot silno škodljivo se je izkazalo, da v sektaškem procesu niso bili povsem razčiščeni pojmi o petokolonstvu, kulaštvu in anglofilstvu. Leve odmike od glavne linije narodnoosvobodilnega boja so v obilni meri izkoristili četniki za politično ofenzivo proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Ta ofenziva je časovno sovpadala s pripravami in izvedbo vojnih operacij okupatorjev in ustašev proti partizanskim silam v vzhodni Bosni, Hercegovini, Sandžaku in Črni gori spomladi 1942. Posledice so bile porazne za narodnoosvobodilno gibanje. Prišlo je do razkroja neverjetnih razsežnosti in ubijanja partizanskih funkcionarjev. Mnogi partizanski odredi so razpadli, posamezniki so odšli med četnike, sile nasprotnikov osvobodilnega gibanja so se pa povečale. Zaradi takega položaja se partizanske enote po končani tretji ofenzivi od aprila do junija 1942 niso mogle več vzdržati na tromeji Bosne, Hercegovine in Črne gore, temveč so se morale umakniti; odšle so v zahodno Bosno.

Ko je Rasim Hurem raziskoval levi odklik od linije narodnoosvobodilnega gibanja, je ugotovil, da ga je povzročilo nepravilno oziroma preoptimistično ocenjevanje svetovnega razvoja v članih CK, zlasti pa je imel pri njem delež Moša Pijade s svojim člankom »Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini«, ki je bil objavljen v Proleteru januarja 1942 in je Moša v njem dal največji poudarek »na klasni aspekt narodnooslobodilačke borbe kao i političko preferiranje SSSR na račun drugih saveznika iz antifašističke linije« (str. 140). Centralni komite KPJ ga je priporočil in zahteval od političnih funkcionarjev »da se ovaj članak najhitnije prouči u četnim ćelijama KPJ i sa svim partizanskim boricima, kako bi ovi bili sposobni da ideje izložene u članku prenesu u narod« (str. 105). Na tem temelju je linija odklona prodirala v partizanske enote, kjer jo je vrhovni štab podpiral.

Toda Tito je imel o sektaški liniji drugačno mnenje. Ko je kasneje odgovoril Mošu, je »insistirao na tome da je on 'davno prije' izložio stvar o tome da ne smijemo napadati pristalice Engleske kao takve, već kao sluge okupatora i da ne smijemo dozvoliti da nas peta kolona skrene sa linije Narodnooslobodilačke borbe na klasnu borbu'«. Rasim Hurem po tej Titovi izjavi sklepa, da Tito in M. Pijade »nisu imali identična gledišta o svrsishodnosti klasne borbe u okviru NOR-a« (str. 141).

Nedvomno je to Titovo stališče prišlo ponovno v debato na seji CK KPJ 4. aprila 1942, ko so pretresali politično linijo komunistične partije glede na pojmovanje o »drugi etapi boja«. Ta pojmovanja so na tej seji obsodili in zavrgli. Sprejeli pa so široko osnovo narodnoosvobodilnega gibanja, ki bi naj vanj pritegnili vse rodoljube in najširše sloje ljudstva. Na seji so nastopili proti razpihovanju državljanske vojne, proti pritisku na kulake samo zato, ker so po premoženju na taki stopnji. V narodnoosvobodilnem boju naj se ne poudarja socialna komponenta boja, temveč naj se zagovarja boj proti okupatorjem in vsem onim, ki jih na kakršenkoli način podpirajo (str. 262—266).

S takim stališčem CK je bila kriza v narodnoosvobodilnem gibanju načelno, to je na vrhu, premagana. Preteklo pa je še mnogo časa, da je nova linija prodrla do širokih ljudskih slojev, saj je na terenu v tistem času sovražnik NOB še vedno pridobival. Šele sredi 1942 se je ta proces ustavil in je potem začelo naraščati narodnoosvobodilno gibanje na novih osnovah.

Tu lahko dodamo, da je bila prava sreča za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja, da se je kriza zaradi levega odklona pojavila v prvi polovici leta 1942, to se pravi, preden so kulminirali svetovni dogodki v britanskih zmagah v Afriki in sovjetski zmagi pri Stalingradu. Če bi se zapletli s četniki zavlekli, bi bilo narodnoosvobodilno gibanje prepuščeno sektaštvu v mnogo slabšem položaju. Za spremembo na bolje pa ni bila zaslužna samo nova linija centralnega komiteja KPJ, temveč še bolj dejstvo, da so se četniki razkrinkali kot sodelavci okupatorjev. Jugoslovansko ljudstvo v splošnem ni bilo prijatelj okupatorjev, temveč se je želelo z okupatorji boriti. Ko je začelo spoznavati, da v četniških vrstah te volje ni, je tudi naklonjenost do četnikov začela popuščati. Tu pa je zopet pravilna linija centralnega komiteja imela svojo veliko vlogo. Teh dejstev Rasim Hurem sicer ni zanikal, toda formalno jih je premalo poudaril. Za zmago nad sektaštvom so bila pa ta dejstva silno važna, s tem pa tudi za uspešen potek narodnoosvobodilnega boja sploh.

S tako vsebino v jedru razprave o krizi narodnoosvobodilnega gibanja v Bosni in Hercegovini ob koncu 1941 in začetku 1942 je Rasim Hurem obdelal svojo temo in zgradil sistem svoje razprave. Vendar je k sistemu treba reči nekaj besed. Avtor je najprej prikazal, kakšen je bil položaj v Bosni in Hercegovini leta 1941, potem pa je prešel na prihod centralnega komiteja KPJ in vrhovnega štaba v Bosno in njun poseg v tamkajšnje razmere, ki je sovpadal z zaustavitvijo Nemcev pri Moskvi in optimizmom, ki se je zaradi tega pojavil v vodstvu jugoslovanske partije in vrhovnega štaba. Odslej dalje prikazuje Hurem politiko centralnega komiteja kot osrednjo linijo, ki je v bistvu vodila in posegala tudi v narodnoosvobodilno gibanje Bosne in Hercegovine. Prav zato pa po mojem mnenju začetni del ni vključen pravilno v celotni sistem prikazovanja oziroma razpravljanja. Mnogo bolj organsko in logično bi bilo, če bi že v začetku postavil v center razvoj osrednje linije v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem gibanju, to je dejavnost in usmerjanje centralnega komiteja KPJ, čeprav je njen centralni prostor v letu 1941 bil v Srbiji, v Bosno pa se je prenesel s preselitvijo CK KPJ ob koncu 1941. Seveda bi osrednja linija za začetno fazo morala biti obdelana skromneje. To bi celotni podobi nič ne škodilo, pa tudi ne Bosni in Hercegovini, ki jo je avtor hotel imeti vse-skozi za osrednji prostor, ki mu naj velja njegova pozornost. V prehod med

prvo in drugo fazo, ki ga označuje ravno preselitev CK KPJ v Bosno, bi pa moral avtor postaviti razvoj Bosne in Hercegovine do tistega časa, ker bi s tem ekskurzom postala razumljiva druga faza politike CK KPJ. Seveda bi morala biti v njem prikazana povezanost centralne linije z dogodki v Bosni in Hercegovini. Od tega časa naprej je šele Bosna in Hercegovina s svojim razvojem postala hrbtenica celotnega razvoja NOB v Jugoslaviji. Taka premaknitev v sistemu zgradbe avtorjevega razlaganja bi bila utemeljena in razumljiva toliko bolj, ker se avtor v svoji knjigi sploh ni spustil v razpravo predvojnih težav, čeprav so mnogotera žarišča nastala že tedaj (razmere med Srbi in Hrvati, problem muslimanskega prebivalstva). Prav tako bi bila premaknitev utemeljena glede na avtorjev prikaz razvoja NOB v Bosni in Hercegovini po preselitvi CK KPJ in vrhovnega štaba v Bosno.

Zelo poučen je avtorjev prikaz teritorialnega obsega krize, njegove moči v posameznih pokrajinah in do kam so se pokazali njeni vplivi ter kako so okupatorji in ustaši zavestno ali podzavestno izkoristili neugodne vplive kriznih elementov na mobilizirano ali civilno prebivalstvo.

Pri razširjanju kriznih elementov po jugoslovanskem ozemlju nas na tem mestu posebej zanima Slovenija, ki se je avtor dotika na nekaterih mestih. Pri tem gre za vplive četništva in njihovih pogledov na narodnoosvobodilno gibanje ali na Jugoslavijo sploh. Na strani 85 omenja avtor, da je CK KPJ videl na prvem mestu potrebo po odločnem boju proti velesrbskim elementom in »protiv slovenačkih klerikalaca (Miha Krek idr.) koji su i ovoga puta u sprezi za nosiocima ideje o Velikoj Srbiji i koji pripremaju reprizu 1918«. Kolikor gre pri tem za kasnejšo zvezo Slovenske ljudske stranke s srbskimi radikali, se tu ne moremo spuščati, ker so to itak znane stvari. Nepravilno pa je to zvezo potegniti na leto 1918, ker ne ustreza dejanskemu stanju. Slovenski klerikalci so takrat bili avtonomaši in so pri sprejemanju vidovdanske ustave to tudi izpričali. Za kasnejšo zvezo z radikali so pa bili največ krivi radičevci, v kar se pa na tem mestu globlje ne moremo spuščati, ker presega okvir te dobe. Na str. 82 govori avtor v Slovenski zavezi, ki naj bi nastala v začetku leta 1942 iz kontrarevolucionarnih skupin, ki so tedaj delovale na Slovenskem. Nastanek Slovenske zaveze ni točno določen. Do prve take smiselne organizacije je prišlo že septembra 1941 pod imenom narodnega odbora, drugič pa pod imenom Slovenske zaveze, toda šele spomladi 1942. Avtorjev podatek sloni na netočnem ali vsaj nejasnem viru. Navedba po Enciklopediji pa ni pravilna. Stran 183. Do četniškega rovarjenja, če smemo tako reči, ni prišlo v Sloveniji šele potem, ko je centralni komite KPJ optimistično ocenil svetovni položaj zaradi nemške ustavitve pred Mosko decembra 1941, temveč že precej prej. Četniško nadahnjjen je bil ing. Črtomir Nagode, ki je ustvaril svojo politično skupino »Staro pravdo«, ki jo je sicer pripeljal v krąg drugih skupin, ki so se združile v Osvobodilni fronti. Toda po njegovih dnevniških zapiskih je imel zveze z mihajlovičevskimi agenti (Prekoršek!) že poleti 1941 in pozneje ponovno. S parolami, ki so bile značilne za četniško usmerjenost, je nastopil že oktobra 1941 in pozneje ponovno, torej pred inauguriranjem 'nove etape'. Kasnejši poudarki četniške usmerjenosti na Slovenskem, ki so bili izraženi po pismih CK KPJ centralnemu komiteju KPS oziroma Kidričev poudarek socialnih ciljev v Osvobodilni fronti ni bil posledica pisem centralnega komiteja KPJ temveč je

zrasel iz slovenskih razmer, saj je ideja socialne preobrazbe kot rezultat osvobodilnega boja bila živa že na ustanovnem sestanku OF (26. IV. 1941), ni pa nastala šele pozneje. Kidričev poudarek na socialni orientaciji osvobodilnega gibanja je bil glede pisem CK KPJ le post hoc primer, ne pa propter hoc. Primeri sektašenja slovenskih komunistov so bili močno drugačnega značaja kot v Bosni in Hercegovini. Stališče do družbene reakcije je bilo vedno jasno, tudi če o njem niso govorili kaj več. Težjega primera je bilo sektašenje do soborcev v Osvobodilni fronti, ki ni bilo rezultat socialnih kategorij kakor bolj stopnje politične aktivnosti v sami Osvobodilni fronti, kjer pa je bil individualni delež na tej ali na drugi strani silno važen. Neprijetnejše je bilo sektašenje svetovnonazorskega značaja, pri katerem pa je bilo zelo težko potegniti pravo mejo, ker se je bilo težko izogniti subjektivizmu.

Ne glede na drobne pripombe, ki sem jih napisal o delu Rasima Hurema o posebni problematiki v narodnoosvobodilnem gibanju Bosne in Hercegovine, moramo reči odkrito, da je avtor navedene knjige napisal dragoceno delo iz zgodovine NOB. Posegel je v neznane ali zamolčane probleme te zgodovine. Iz zgodovinskih dokumentov, ki so skromni, predvsem pa večkrat premalo jasni, je izkopal podobo tiste dobe, ki nam kaže, kako narodnoosvobodilni boj ni tekel v ravni črti in kako ni imel opraviti samo z okupatorji, temveč s silami, ki so prehitvale čas, s tem pa povzročale težave in zmede, ki jih tudi ni bilo mogoče hitro premagati, še manj seveda brez posledic. Boj s težavami in zmedami je šele kasneje omogočil jasnejšo pot v prihodnost. Izsilil je večjo preudarnost in večji ozir do nekaterih silnic, ki žive v ljudstvu in jih brez škode zanj in za uspeh pri glavnih ciljih ni mogoče zanemariti ali pustiti ob strani.

France Škerl

Godó Ágnes, Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban, (Madžari v jugoslovanski narodnoosvobodilni vojni). Vojaški zgodovinski inštitut in muzej madžarske armade, Budimpešta 1972, 248 strani, 12 fotoprilog in 36 strani opomb.

Plodovita sodelavka madžarskega vojaškega inštituta in muzeja v Budimpešti podpolkovnik Ágnes Godó je pripravila in objavila zanimivo knjigo Madžari v jugoslovanski narodnoosvobodilni vojni, ki je odstranila občutno vrzel v zgodovinopisju obeh dežel, Madžarske in Jugoslavije, saj doslej o tem vprašanju ni izšlo še nobeno obsežnejše delo.

Avtorica je skušala v svoji knjigi zajeti vprašanje sodelovanja madžarskih ljudi v jugoslovanskem osvobodilnem boju v celoti. Prvih pet poglavij obravnava najprej načelno vprašanje madžarsko-jugoslovanskega sodelovanja v protifašističnem gibanju v drugi svetovni vojni, nato pa posamezne večje skupine udeležencev madžarske narodnosti v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju izven Slovenije. Sem šteje skupine madžarskih budimpeštanskih delavcev, ki so se bojevali na Fruški gori in v sestavi enot slavonskih narodnoosvobodilnih borcev, skupine, ki so nastale iz vrst delavcev, zaposlenih v borskih rudnikih ter v zahodni Srbiji sploh, skupine v 16., 36. in 51. diviziji NOV in PO Jugoslavije oziroma JA, in končno, njihovo sodelovanje v posebni 15. narodnoosvo-

bodilni udarni brigadi Šandor Petöfi, ki so jo oblikovali iz vrst pripadnikov madžarske narodnosti.

Naslednje šesto poglavje obravnava od strani 198 do 248 sodelovanje Madžarov v narodnoosvobodilnem boju na slovenskem ozemlju. To sta bili predvsem dve večji skupini, ki sta obe nastali v aprilu in maju 1945, in sicer prva v Lackovem partizanskem odredu, druga pa v 2. slovenski narodnoosvobodilni udarni brigadi Ljube Šercerja. Obe sta bili v sestavi 4. operativne cone.

Ker izčrpnih arhivskih viri niso na voljo, ali pa jih avtorica ni našla, se je morala zlasti posluževati izjav neposrednih udeležencev. Ugotovila je, da je bilo v Lackovem odredu 9. aprila 1945 že 18 madžarskih borcev. Tem se je pridružilo kmalu še 54, ki so prinesli s seboj tudi orožje. Ko je okoli dvesto vojaških zavezancev zalajske županije šlo v Passau skozi Gornjo Radgono, so prestopili v NOV v Lackov odred v velikem številu. V tem odredu so 30. aprila 1945 ustanovili madžarski 3. bataljon.

Vendar moramo tudi to pot ugotoviti, da spominsko gradivo marsikoga kaj rado zavede. Med 5. in 25. aprilom ni moglo priti v NOV v ta odred več kot 800 Madžarov kot trdi knjiga, kajti v knjigi radijskih depeš štaba Lackovega odreda najdemo podatek, da je 27. aprila 1945 ta odred štel le 487 partizanov, od tega je bilo, kot izrecno navaja ta vir, 132 Madžarov. Iz istega vira, ki ga avtorica ni imela v rokah, razberemo, da so 30. aprila res oblikovali 3. madžarski bataljon, šele 6. maja 1945 pa se je z orožjem predalo še nadaljnjih 450 madžarskih vojakov.

V 2. SNOUB Ljube Šercerja je konec vojne nastajala druga skupina madžarskih borcev. V prvi polovici aprila je pristopilo v bližini Štor pri Celju k partizanom 65 madžarskih topničarjev. Število madžarskih borcev je potem naraščalo, tako da so v začetku maja 1945 mogli iz za boj sposobnih borcev ustanoviti 5. bataljon te brigade, ki je štel okoli 170 mož, druge pa so vključili v delovne enote.

Za vsako skupino knjiga navaja tudi podatke o bojih, v katerih so sodelovali madžarski borci, in kraje, koder so se gibali. Škoda, da niso imena krajev bolj točno preverjena, saj zasledimo med njimi tudi nemške nazive, kot so jih navajali udeleženci, morda pa je to posledica uporabe kartografskega gradiva nemškega porekla. Te pomanjkljivosti kažejo, da je v bodoče treba gojiti tesnejše sodelovanje in takšnim avtorjem dati več pomoči iz Slovenije.

Ob hvalevrednem izidu takšne knjige, ki vsekakor krepi medsebojne stike madžarskega in slovenskega naroda, lahko slovenskim bralcem posredujemo še ugotovitev, da je NOV Slovenije v svojih vrstah ustanavljala enote vseh narodov, ki so naši sosedje. Ob koncu zmagovite narodnoosvobodilne vojne sta bili dve italijanski brigadi (brigada Garibaldi Fontanot in Triestina d'Assalto), en avstrijski bataljon in dva madžarska. To je bila prav tako konkretna oblika borbenega sodelovanja v boju proti nacizmu ter izraz dosledne internacionalistične politike osvobodilnega gibanja slovenskega in jugoslovanskih narodov, kakor tudi že v vojni izpričana usmeritev k mirnemu sožitju z vsemi svojimi sosedi.

Zdravko Klanjšček

Dr. Aleksander Gala-Peter, Partizanski zdravnik. Partizanska knjiga, Ljubljana 1972, 451 + (IV) str. s slikami + zemlj. 8°

Poleg prevoda knjige angleškega zdravnika, ki je delal tudi v slovenskih partizanskih bolnišnicah, dr. Lindsaya Rogersa z naslovom Gverilski zdravnik (Založba Borec, Ljubljana 1962) in knjige dr. Francita Derganca Okrvavljena roža, s podnaslovom Spomini partizanskega zdravnika (Partizanska knjiga, Ljubljana 1971), je izšla knjiga spominov partizanskega zdravnika dr. Aleksandra Gale s partizanskim imenom dr. Peter, enega izmed zdravnikov, ki so se vključili že od vsega začetka v naše narodnoosvobodilno gibanje in odšli že spomladi 1942 iz Ljubljane v partizanske enote zdraviti ranjence in bolnike. Posebna vrednost njegove knjige je v opisovanju prvega organiziranja sanitetne službe na terenu v partizanih, ko v arhivskih virih še ni pisanega pričevanja, saj je bila to doba, ko se je moralo partizanstvo — še posebej pa partizanska saniteta — posluževati stroge tajnosti in je zato iz tistega časa ohranjenih le malo pisanih virov. Zato so tembolj dragoceni avtentični spomini in zapisi posameznikov, ki so bili tedaj neposredni sodelavci in priče tedanjih dogajanj.

Dr. Gala je razdelil svojo knjigo na dvanajst poglavij, od katerih v prvih sedmih opisuje svoje delovanje na Notranjskem (od maja 1942 do začetka januarja 1943), v drugih petih pa razvoj partizanskega zdravstva v Slovenskem primorju, kamor je bil premeščen v začetku marca 1943 in tamkaj delal vse do osvoboditve.

V prvem poglavju opisuje svoj odhod v partizane in prva srečanja s partizanskimi poveljniki in partizanskimi zdravniki, ki so odšli k partizanom nekoliko pred ali obenem z njim na osvobojeno ozemlje okoli Muljave in Krke. Z zanimanjem spremljamo njegovo pot po osvobojenem ozemlju Suhe krajine do Tisovca, kjer sta bila tedaj že glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja. Živo in stvarno opisuje življenje na prvem osvobojenem ozemlju, svojo pot na Notranjsko in prvi spopad z okupatorjem pri Žlebiču ter prve zdravniške posege pri ranjenih partizanih.

Tudi življenje v partizanskem taborišču II. bataljona Notranjskega odreda, kamor je bil dodeljen, njegov sprejem v štabu bataljona in njegova razočaranja in upanja ter razgibano življenje civilnega prebivalstva v osvobojeni Loški dolini in Loškem potoku, kamor je hodil zdraviti tudi civilno prebivalstvo, so zelo verno prikazani. Zanimivo je opisal zdravljenje ranjencev v pomanjkljivih razmerah v prvi bataljonski bolnišnici na Petelinjaku (na karti 1 : 50000 Petelinov vrh), preselitev bolnišnice na novo skrivno mesto ob prvih znakih velike italijanske ofenzive na Notranjsko, in postavitve prve konspirativne bolnišnice v odročnem in težko pristopnem kraju, imenovanem Ogance pri zaselku Bela voda nad Travnikom, prevoz hudo ranjenih v novo bolnišnico ter pripravo zdravil, hrane in vode v kraški votlini, v neposredni bližini bolnišnice, kamor je v ofenzivi skrtil težke ranjence.

Posebno poglavje je posvetil razburljivim dogodkom v zadnjih dneh julija in v začetku avgusta, ko je divjala ofenziva v neposredni bližini skrite bolnišnice. Ob prenosu ranjencev v skrivno kraško jamo je poskrbel za vso njihovo oskrbo s tem, da je ostala pri ranjenih bolničarka, z drugim bolniškim osebjem pa se je umaknil v neposredno bližino bolnišnice, v gozdove bližnjega

Debelega vrha, kjer se je skrila v ozki razpoki skalnate stene, in od tam skrivoma opazoval divjanje okupatorjev. Že po treh dneh neprestane skrbi in bojazni za ranjence, se je kljub nevarnosti, ker je ofenziva še trajala, vrnil k jami z ranjenci. Tam pa je našel vse razdejano in požgano. Temu sledijo opisi napornega iskanja partizanov in prvega stika s preplašenimi ljudmi požganih vasi ter ponovno srečanje s partizani in odhod v bataljon Notranjskega odreda v gozdove pod notranjskim Snežnikom.

Kruta usoda ranjencev, ki je ob prvem obisku bolnišnice v večernih urah ni mogel ugotoviti, ni dala miru dr. Petru. Že po nekaj dneh jo je s tovarišema, ki sta ga spremljala iz bataljona na poti v bolnišnico, ponovno obiskal. Z enim izmed njiju se je podal tudi v jamo, drugi pa je stražil zunaj. Ugotovila sta, da je v jami ležalo pobitih enajst ranjencev, dva pa sta ležala pobita pred jamo. Natančnejše preiskave jame in okolice niso mogli opraviti, ker so pridrli k jami italijanski vojaki, da so jim komaj ušli. Tudi tretji obisk jame zaradi prisotnosti italijanskih vojakov ni uspel, pa tudi prebivalci Loškega potoka o usodi drugih ranjencev in kdo je izdal bolnišnico niso ničesar vedeli. Tako je skrivnost, kako so okupatorji zvedeli za skrivno partizansko bolnišnico, ostala neodkrita vse do kapitulacije Italije, ko so se vrnili iz italijanskih zaporov trije partizani, ki so po čudnem naključju preživeli tragedijo v kraški jami na Ogancah.

Po pripovedovanju in pričevanju enega izmed treh preživelih ranjencev v kraški jami, je napisano poglavje z naslovom Tragedija na Ogancah. Po njegovem pričevanju pred vojaškim področnim sodiščem, je bolnišnico izdal eden izmed bolnikov, ki se je vrnil med hudo ranjene in je ob približevanju okupatorskih vojakov v bližino bolnišnice z zvijačo odšel iz jame in jo izdal. Pretresljivo so opisana dogajanja v jami po odhodu izdajalca iz jame, odločitev ranjencev in bolničarke, da si raje sami vzamejo življenje, kot pa da pridejo sovražniku v roke, napad sovražnikov na jamo in zajetje treh ranjencev, ki so jih po ozdravljenju postavili pred italijansko vojaško sodišče, kjer so bili obsojeni na dosmrtno ječo, njihova vrnitev iz zaporov v Italiji k partizanom ter odkritje izdajalca med partizani in njegova kazen za izdajstvo.

V naslednjem poglavju pa opisuje žalostno stanje na Notranjskem po ofenzivi, v kateri je bilo požganih mnogo vasi, prebivalstvo pa odgnano v internacijo; ustanovitev belogardističnih postojank ter beg civilnega prebivalstva v snežniške gozdove, ustanovitev civilnih taborišč v njih in stisko prebivalstva in partizanov zaradi splošnega pomanjkanja, ustanovitev Loškega odreda ter njegove boje z belogardisti in okupatorji ter ustanovitev skrivne partizanske bolnišnice v snežniških gozdovih in njeno večkratno selitev na prostoru med cesto Stari trg—Prezid—Čabar in nekdanjo jugoslovansko-italijansko mejo ter stiske bolnišnice in civilnih taborišč zaradi prihajajoče zime in visokega snega.

Z odhodom iz partizanske bolnišnice pod Snežnikom v začetku januarja 1943, opisuje dr. Gala svojo tvegano pot z Notranjskega prek Mokrcra in Ljubljanskega vrha v Polhograjske Dolomite v glavno poveljstvo NOV in POS in od tam v Slovensko primorje, kamor je prišel v začetku marca 1943. Zelo dobri so njegovi opisi novega okolja in življenja ter bojev primorskih borcev za svobodo, prihoda v štab III. operativne cone »Alpske« in prvega organiziranja partizanskega zdravstva na Primorskem z ustanavljanjem konspirativnih sa-

nitetnih postaj, ki jih je bilo pred kapitulacijo Italije deset. Nato izčrpno podaja svoje obiske teh postaj in zdravljenje ter razne kirurške posege pri ranjencih v njih. Zanimivi so njegovi doživljaji na poti do vseh sanitetnih postaj, razmeščenih na skritih krajih vse od Idrije prek Trnovskega gozda, Šentviške planote, na Tolminskem, pod Krnom in onstran Soče na Matajurju in visoko na pobočju Kanina in na Bovškem, od koder se je vrnil po isti poti do sanitetne postaje pri Idriji, kjer je doživel kapitulacijo Italije.

Temu sledijo opisi prizorov ob kapitulaciji Italije in osvoboditvi Slovenskega primorja na Vogrskem, kjer je tedaj bilo pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja za Slovensko primorje, razoroževanja italijanske vojske in njen umik proti Furlaniji. S spontanim naraščanjem partizanskih enot in formiranjem tako imenovane goriške fronte in boji z Nemci je moral organizirati partizanske bolnišnice in zdravstveno službo v na novo nastalih partizanskih enotah.

Zaradi prodora Nemcev v Vipavsko dolino so morali odpeljati ranjence iz partizanskih bolnišnic v Škriljah in v Lokavcu pri Ajdovščini, po strmi cesti proti Predmeji in jih skriti med skalami Kozjih sten v Trnovskem gozdu. Tam so preživeli ranjenci in bolniško osebje v dežju in mrazu med ofenzivo nekaj dni, nato pa so jih prenesli in namestili v samotne hiše gorskih kmetij okoli Čekovnika.

Podrobno je nato opisano delo pri gradnji konspirativne partizanske bolnišnice, ki jo je gradil dr. Gala s pomočjo zanesljivega osebja v največji tajnosti na območju Trnovskega gozda med cestami Čekovnik—Mrzla rupa—Maša gora. Že za novo leto 1944 so skrivoma prenesli ranjence iz samotnih kmetij v dobro skrito partizansko bolnišnico, ki je sovražnik nikoli ni odkril. Ko je opravil to delo, ga je imenoval štab IX. korpusa za vodjo bolničarske šole IX. korpusa NOV in POJ. Po enoletnem delu v šoli, katere delo in selitve iz kraja v kraj izčrpno opiše, je bil imenovan za šefa sanitetnega odseka vojne oblasti IX. korpusa. S štabom korpusa je doživljal vse strahote zadnje nemške ofenzive na Primorskem ter prevzel skrb za ranjene borce med prebojem partizanskih enot iz nemškega obroča. S štabom korpusa je odšel ob zmagovitem koncu vojne v Trst in nato v Ljubljano.

Dr. Aleksander Gala je svojo knjigo napisal po spominih, ki jih je pisal deloma že med samim narodnoosvobodilnim bojem leta 1944, kakor piše na strani 443 svoje knjige, ko pravi: »... In pričel sem si po spominu zapisovati vse, česar sem se mogel spomniti od prvega dne, ko sem prišel v partizane,« torej v času, ko so bili spomini še sveži in neposredni. Saj je že od vsega začetka v svojem notesu pisal »nekak dnevnik«, v katerem je »vodil spisek vseh ranjencev, podatke o njihovih ranah, o svojih intervencijah« ter zapisoval »svoja doživetja in opažanja«. Kljub temu da je ta dnevnik med poletno italijansko ofenzivo leta 1942 skrnil pod neki kamen in ga žal ni nikoli več našel (stran 161), si je s pisanjem dnevnika tem bolj živo vtisnil v spomin dogodke in ljudi iz prvih najtežjih mesecev partizanstva.

Živo opisovanje dogodkov in ljudi iz viharnih dni, za katere ni ohranjeno mnogo pisanih virov, stopa v njegovi knjigi pred nas z vso neposrednostjo. Opisi razdvojenosti in dvomov mladega, še ne izkušenega zdravnika, prepuščenega v svojih odločitvah in dejanjih v najtežjih trenutkih samemu sebi, kažejo

vso težo in odgovornost tedanjega mladega človeka. Opisi žive narave in človeških razpoloženj ter razmišljanj v dolgih nočnih pohodih ali ob ognju skrivnih partizanskih taborišč, se prepletajo s kronološkim zaporedjem dogodkov, ki jih avtor tu in tam okrepi z datumi ali navedbo dnevov v tednu ali mesecu določenega leta. Z navajanjem pravih in partizanskih imen ljudi, s katerimi je delal ter s komentiranimi fotografijami, ki spremljajo besedilo, in knjigi priloženima zemljevidoma z vrisanimi lokacijami partizanskih skrivnih bolnišnic in sanitetnih postaj, je ustvaril dokumentarno delo o slovenskem partizanskem zdravstvu z vsemi tegobami in uspehi, še posebno za prvo obdobje našega narodnoosvobodilnega boja.

Jože Krall

Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. Osrednje tiskarne. Ljubljana 1972, str. 393, ilustr.

Monografija višjega strokovnega sodelavca **Jožeta Kralla**, ki je izšla v začetku leta 1973, je prvi del obsežne in izčrpne študije z naslovom *Partizanske tiskarne na Slovenskem*. Jože Krall se je že kot vodja knjižnice v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani začel ukvarjati s preučevanjem zanimivega in pomembnega področja narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, to je zgodovine partizanskega tiskarstva in je o tem napisal nekaj tehtnih razprav (Ilegalne tiskarne grafičnega oddelka »B« pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, Tiskarna »Donas«, Partizanska tiskarna »Triglav« na Goteniškem Snežniku, Delež grafičnih delavcev pri razvoju slovenskih ilegalnih in partizanskih tiskarn v letih 1940—1945, Partizansko tiskarstvo v Slovenskem primorju, Slovenske partizanske tiskarne v zadnjih nemških ofenzivah na Slovenskem). Z razpravo Rast slovenskega narodnoosvobodilnega tiska v letih 1941—1945 je prešel iz okvira obravnave organizacijske in tehnične baze narodnoosvobodilnega tiska in segel na novo področje, ki še čaka vnetega in marljivega raziskovalca.

Pred sedmimi leti je inštitut postavil načrt, da Jože Krall sistematično, celotneje in izčrpneje preuči zgodovino partizanskega tiskarstva na Slovenskem. Sedaj, ko se delo bliža h koncu, je že mogoče videti obrise celotnega opusa, ki bo prav gotovo postal pomembno življenjsko delo avtorja. Prvi del, ki ga imamo pred seboj, obravnava osrednje partizanske tiskarne, drugi del, ki je v tisku in bo izšel še letos, obravnava partizanske tiskarne v Slovenskem primorju in tretji del, za katerega je že napisal nekaj deset strani besedila, bo obravnaval partizanske tiskarne na Gorenjskem in Štajerskem.

Predmet avtorjeve obravnave so torej osrednje partizanske tiskarne ali bolje rečeno partizanske tiskarne, ki jih je ustanovila in vodila neposredno centralna tehnika KPS. Časovno in prostorsko gre za dva kompleksa tiskarn: v prvi polovici narodnoosvobodilnega boja je centralna tehnika KPS ustanovila in vodila ilegalne tiskarne v Ljubljani ali bližnji okolici (tiskarne Podmornica, Tunel, Tehnika, Jama ali Truga in tiskarna Toneta Tomšiča), v drugi polovici, to je od italijanske kapitulacije dalje pa partizanski tiskarni na svobodnem ozemlju Dolenjske in Notranjske (tiskarna Triglav na Goteniškem Snežniku in Partizanska tiskarna na Kočevskem Rogu).

Prikaz nastanka, razvoja, dela in konca *ilegalnih tiskarn v Ljubljani* in ožji okolici je avtor zasnoval predvsem na že izšlih razpravah in člankih drugih avtorjev in zaradi pomanjkanja ustreznih virov raziskave ni mogel bistveno niti razširiti niti poglobiti. Verjetno je zategadelj te tiskarne obdelal krajše in bolj strnjeno in se ta del razprave nekoliko razlikuje od drugega dela, v katerem obravnava *partizanski tiskarni* na svobodnem ozemlju v *kočevskih gozdovih*. O njih so namreč pisali veliko manj in še tisto, kar je bilo napisano, je slonelo bolj na spominskih kakor pa arhivskih virih. Ta okolnost, razmerno dobro ohranjeno arhivsko gradivo teh tiskarn in v nekaj kompletih ohranjen njihov tisk sam, so napotili avtorja k širši, podrobnejši (mestoma kar prepodrobni) in izčrpnjejši obravnavi njihovega nastanka, razvoja in dela.

Na osnovi arhivskih podatkov in že objavljene literature ter ob primerjavi zbranih tiskov obeh tiskarn je avtor za neko obdobje (npr. za vsaka dva meseca) posebej obdelal razvoj posamezne tiskarne in nato ugotovil in naštel vse izdelane tiske po kronološkem redu, tako da je spremljal vsak rokopis ali tekst od takrat, ko so ga sprejeli v tiskarno, pa vse do dne, ko so ga stiskanega odposlali iz tiskarne. Na ta način je za vsak tisk dobil sliko o vsem delu, to je koliko časa je potreboval posamezni tisk za natis, kako so bili obremenjeni stavci in tiskarji z delom in kako je bilo organizirano delo. Za vsak tisk je tudi poskušal ugotoviti naklado, ki tudi po svoje kaže na razširjenost narodnoosvobodilnega tiska. Tako je obenem nastala tudi opisna bibliografija tiskov, ki so jih izdelale osrednje partizanske tiskarne. Medtem ko so ilegalne tiskarne v Ljubljani in bližnji okolici izdelale 56 tiskov v skupni nakladi okrog 1.970.000 izvodov (to je po oceni, ki pa se mi zdi prevelika), sta tiskarna Triglav na Goteniškem Snežniku in Partizanska tiskarna v Kočevskem Rogu izdelali skupno 784 tiskov v nakladi 4.257.554 izvodov.

Krallova monografija je opremljena z vsem potrebnim znanstvenim aparatom (919 navedb virov in literature), pregledom uporabljene literature (92 bibliografskih enot) in kazalom osebnih in krajevnih imen. Je tudi ustrezno ilustrirana z izbranimi fotografijami oseb in objektov ter faksimili nekaterih izdelanih tiskov. Knjigo je izdal Inštitut, za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, založila jo je Partizanska knjiga in je vključena v Knjižnico NOV in POS kot 40/1 knjiga te zbirke.

Ko bosta izšla še drugi in tretji del Krallove študije in bo prikazano partizansko tiskarstvo v celoti, bo mogoče tudi celotneje ovrednotiti prizadevanja narodnoosvobodilnega gibanja na tem zelo zanimivem in pomembnem področju. Takrat bo tudi mogoče sestaviti popolno bibliografijo vseh izdelkov partizanskih tiskarn, medtem ko bo za sestavo popolne bibliografije celotnega partizanskega tiska potrebno prej še preučiti delo številnih ciklostilnih tehnik. Prav gotovo bodo takšne študije kot je Krallova, tudi precej prispevale k preučitvi vsebine in pomena partizanskega tiska samega. To pa je ena pomembnejših raziskovalnih nalog pri preučevanju zgodovine narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem.

Tone Ferenc

Miroslav Stiplovšek, Šlandrova brigada. Ljubljana, Maribor 1971. 812 strani, ilustr.

Dr. Miroslav Stiplovšek je na željo odbora Šlandrove brigade napisal znanstveno monografijo *Šlandrova brigada*. Zgodovina te slovenske narodnoosvobodilne enote je kot 20. knjiga vključena v Knjižnico NOV in POS, ki jo ureja komisija za zgodovino sveta za razvijanje revolucionarnih tradicij pri predsedstvu Zveze združenj borcev NOV Slovenije.

Zajetno delo (812 strani besedila s kazali in številnimi ilustracijami) je avtor razdelil v dvanajst poglavij, od katerih je prvo kratek pregled razvoja narodnoosvobodilnega boja na zahodnih štajerskih in vzhodnih gorenjskih predelih, na katerih je nastala ta brigada, naslednjih deset poglavij v časovnem zaporedju obravnava neposredno zgodovino brigade od ustanovitve do poslednjega boja (ustanovitev brigade in njen preboj na Dolenjsko, dejavnost na Dolenjskem ob kapitulaciji Italije, preosnovanje brigade in njena dejavnost jeseni 1943, nemška protiofenziva pozimi 1943/44 in umik brigade na Koroško, skupne akcije s Tomšičevo brigado, uspešne mobilizacijske akcije in dejavnost na komunikacijah do konca julija 1944, ustanovitev operativnega štaba VI. in XI. brigade, dejavnost brigade v sestavi VII. korpusa na Dolenjskem, sovražnikova ofenziva in hajke pozimi 1944/45, okrepitev brigade in njeni zadnji boji ob osvoboditvi), medtem ko poslednje poglavje prikazuje nekatere dejavnosti brigade (politično in kulturno-prosvetno ter razvoj političnih služb). Razdelitev na poglavja in podpoglavja (le-teh je več kot 85) je zelo smotrna, saj upošteva vse pomembnejše mejnike v razvoju brigade in v glavnem so tudi uspešno izbrani naslovi za poglavja (le za VIII. poglavje — Ustanovitev operativnega štaba VI. in XI. brigade — je naslov preozek za vsebino, ki jo v njem obravnava: osvobajanje Savinjske doline in druge akcije ter preboj na Dolenjsko).

Nobena doslej izšla zgodovina neke slovenske narodnoosvobodilne enote ne zajema tolikšne problematike, kakor ravno zgodovina Šlandrove brigade. Avtor je namreč delo zasnoval zelo široko in bojno pot enote postavil v okvir širših političnih in vojaških dogajanj in še povezal z razmerami, stanjem in razvojem narodnoosvobodilnega boja na operativnih območjih brigade (zahodni predeli Štajerske, vzhodni predeli Gorenjske, nekatera območja Dolenjske). Tako je vedno orisal tudi politične razmere na terenu, zlasti organiziranost prebivalstva v Osvobodilni fronti, rast in uveljavljanje ljudske oblasti itd. Če upoštevamo, da je bila Šlandrova brigada prva brigada, ki jo je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja ustanovilo na območju IV. operativne cone, da je bila dalj časa najpomembnejša enota te cone, da je njena zgodovina povezana z nastankom ali krepitvijo drugih enot in da je zelo vplivala na razvoj na terenu, lahko trdimo, da je avtorjeva zasnova monografije še posebej utemeljena in pravilna ter je prav to gotovo ena od osnovnih odlik njegovega dela. Vendar pa sodim, da je avtor ponekod le prepodrobno obdelal nekatere teme in bi bilo ustrežnejše, da bi jih podal bolj pregledno in povzeto.

Dr. Miroslav Stiplovšek je zgodovino Šlandrove brigade napisal z veliko zavzetostjo in resnim namenom, da poda čimbolj verno podobo življenja in bojne poti prve štajerske brigade. Za to je uporabil vse dosegljive vire in vso ustrezno literaturo. Izsledke, do katerih je prišel na podlagi arhivskih virov,

je nato preveril s podatki, ki so mu jih dali funkcionarji brigade in IV. operativne cone. Le redkokatera knjiga s tematiko narodnoosvobodilnega boja, ki izide pri nas, je tako utemeljena z navedbo virov in literature kakor ravno zgodovina Šlandrove brigade, saj je več kot v 825 opombah na 63 straneh navedenih nekaj tisoč podatkov iz virov in literature. Le avtor, ki dobro obvlada metodo raziskovalnega dela in problematiko zgodovinopisja narodnoosvobodilne vojne, je lahko zbral, kritično obdelal, preučil in obvladal tako veliko količino raznovrstnih virov in v pravi meri upošteval ustrezno literaturo zelo različne vrednosti. Do vseh podatkov je avtor ohranil potrebno mero kritičnosti in kjer so se mu le-ti še zdeli nezanesljivi, a jih ni mogel do kraja preveriti, je to označil posebej. Sodim, da je množica kritično uporabljenih in natančno navedenih virov druga odlika tega dela.

Piscu je uspelo, da je vsej obravnavani temi posvečal enako mero pozornosti, zategadelj je vsa razprava na enaki ravni; praznin ni opaziti. Na temelju lastne raziskave in s pomočjo ustrezne literature je izčrpno obravnaval, ocenil in tudi ovrednotil dogodke ter dogajanja. Vsebinsko zelo dobro so napisani sintetični sklepi za posamezna obdobja, poglavja in tudi podpoglavja. Na koncu pa je na devetih straneh še kratek povzetek cele monografije, žal samo v slovenskem jeziku. Sodim, da je izčrpna obravnava teme in sintetično navajanje sklepov tretja odlika tega dela.

Čeprav Stiplovškovo delo ne obravnava nekega širšega zgodovinskega problema in je njegova monografija o Šlandrovi brigadi zgodovina le ene od številnih enot narodnoosvobodilne vojske na Slovenskem in čeprav ne prinaša nekih novih metodoloških prijemov, pa sodim, da to delo po svoji širši zasnovi, uporabljenih virih in literaturi, izčrpni obravnavi teme itd. zelo presega in kakovostno nadkriljuje podobna zgodovinska dela, to je zgodovine drugih narodnoosvobodilnih enot na Slovenskem in tudi v Jugoslaviji. Postala je vzorec za pisanje zgodovine posameznih enot narodnoosvobodilne vojske na Slovenskem in se tudi uvršča med najboljša dela o zgodovini narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Zategadelj je bila tudi upravičeno deležna več republiških nagrad, med katerimi je tudi nagrada sklada Borisa Kidriča.

Tone Ferenc

Jean-François Steiner, Treblinka. Prevedel Marko Selan. Zavod Borec, Ljubljana 1972, 319 strani, 8⁰

Treblinka, uničevalno taborišče na Poljskem je delovalo od junija 1942 do novembra 1943. Namenjeno je bilo uničevanju Židov predvsem iz varšavskega geta in bližnje okolice. Ležalo je vzhodno od Varšave pri vasi Wolka-Okraglik v okraju Sokołow-Podlaski. Taborišče je dobilo ime po najbližji železniški postaji Treblinka, ki je ležalo na progi Małkinia—Siedlce. Od te proge je bil speljan odcep do taborišča. V letu in pol obstoja je bilo v taborišču po raziskovanjih Centralne komisije za raziskovanje nemških vojnih zločinov na Poljskem ubitih nad 730.000 internirancev, večinoma Židov. Osebe taborišča je sestavljalo okrog 1000 Židov, ki so bili delovna sila taborišča, nadzirali so jih ukrajinski stražarji in nemški SS-ovci.

V uvodu nam francoska pisateljica Simone de Beauvoir navede nekatere vzroke, zaradi katerih se je avtor Jean-Francois Steiner, ki je tudi sam Žid, lotil pisanja te knjige. Med temi je vprašanje, ki so si ga sabri, v Izraelu rojeni Židje, postavljali med Eichmannovim procesom: »Le kako je bilo mogoče da so se dali Židje goniti v klavnico kot ovce?« Drug problem so zanj predstavljali Židje, ki so, četudi zaporniki in obsojeni na smrt, s svojim delom pomagali k čim hitrejši iztrebitvi sorojakov. Ali je morda temu vzrok tradicionalna židovska vdanost v usodo in prepričanje, da je ob preganjanju, katerega so bili deležni Židje že stoletja, bolje skloniti glavo in potrpeti, kajti upiranje bi prineslo še hujše zlo?

Pri pisanju knjige se je avtor naslanjal na redke ohranjene dokumente in ustna pričevanja preživelih internirancev. Pri tem si je nepomembne podrobnosti in dialoge izmislil, tako da knjiga ni samo neko zgodovinsko fakto-grafsko delo, ampak se lahko bere kot roman.

Na začetku knjige opisuje Steiner vilnski geto, ki je bil eden izmed prvih getov, ustanovljenih in likvidiranih na novo osvojenih vzhodnih področjih. Nacistom je lahko služil za preizkušanje uničevalnih metod, ki so jih kasneje uporabljali pri iztrebljanju Židov. Končna rešitev židovskega vprašanja je obsegala dve fazi, in sicer zbiranje Židov v getih in nato njihova fizična iztrebitev. Naciste, ki so se s tem problemom ukvarjali, je Steiner imenoval »tehnike«. V geto so Žide spravili navadno brez posebnih težav, v Vilnu na primer z obljubo, da bodo tam varni pred pogromi domačega prebivalstva. Ko so bili Židje zbrani v getu, so jih začeli nacisti postopoma uničevati. Morebiten upor so preprečevali na več načinov. Žide so puščali v prepričanju, da niso vsi obsojeni na smrt, tako da je vsak posameznik mislil, da je morda on med tistimi, ki bodo preživeli in se je zato le malokdo pridružil upornikom. Steiner trdi, da se je takrat pokazalo od evropskega različno »špekulativno mišljenje« Židov, ki je predvsem iskalo nove teoretične možnosti, in se ni odločalo za enostavna praktična dejanja. Streljanje, ki so ga »tehniki« najprej uporabljali kot uničevalno sredstvo, se ni obneslo zaradi počasnosti in psihičnih traum, ki so jih doživljali eksekutorji. Nacisti so zato posegli po novih metodah, po zastrupljivalnih kamionih in plinskih celicah v uničevalnih taboriščih. V Treblinki so »tehniki« dovršeno izkoristili izkušnje uničevalcev vilnskega in drugih getov, tako da bi čimbolj onemogočili vsako možnost pobega ali upora in čimprej dokončali uničenje. Taboriščne naprave so zgradili Židje, ki niso bili namenjeni takojšnji usmrčitvi. To skupino internirancev, ki so jo uporabljali kot delovno silo, so stalno obnavljali z Židi iz na novo prispelih transportov. Taborišče je bilo razdeljeno na dva dela. V taborišču I. so bile barake za internirance, stanovanjska poslopja za stražarje in »tehnike«, skladišča, delavnice in upravna poslopja. Taborišče II. pa so sestavljale plinske celice in jame, v katere so pokopavali mrliče. Židje so v Treblinko prispeli s posebnimi transporti. Večina je bila prepričana, da gredo v delovna taborišča na vzhod. Tu so jim najprej odvzeli lastnino in obleko in jih gole nagnali v plinske celice s pretvezo, da gredo na razkuževanje. Okoli 200 Židov taborišča II je potem zmetalo njihova trupla v jame. Trupla so morali isti Židje nekaj mesecev pred dokončno likvidacijo taborišča ponovno izkopati in sežgati, da bi zabrisali sledove nacističnih zločinov. »Tehniki« so stalno izpopolnjevali sistem uničevanja.

Uvajali so tehnične izboljšave, internirance pa so organizirali v delovne grupe pod vodstvom židovskih predelavcev. Tedaj se je nekoliko ustalila plast Židov, izhajajoč iz teh in drugih privilegiranih internirancev, ki je organizirala pobege, kasneje pa tudi upor. Pred tem so »tehniki« s posebnimi metodami dosegli, da Židje niso bili drugega kot ubogljivi avtomati, brez lastne osebnosti, katerih edina želja je bila preživeti. Prvo prebujenje ujetnikov iz otopenosti je bilo zavračanje te možnosti, torej odločanje tudi za samomor in določena pomoč tovarišev pri tem dejanju ter vedno bolj pogosti in organizirani pobezi. Kmalu so ujetniki spoznali, da so vsi zapisani smrti, če ne prej pa ob končni likvidaciji taborišča. Zato je bilo nujno, da vsaj nekateri preživijo, opozorijo sorojake in svet pred resnico. Osnovan je bil komite, ki je začel pripravljati upor. Sestavljali so ga večinoma privilegirani Židje. »Tehniki« so imeli organizirano vohunsko službo, ki pa priprav na upor ni odkrila. Datum upora je bil večkrat prestavljen, končno je izbruhnil 2. avgusta 1943 in se končal z delnim požigom taborišča, s pobjem stražarjev in pobegom večine ujetnikov v bližnje gozdove. Konec vojne jih je pričakalo samo 40 in njihova pričevanja so služila Steinerju pri pisanju knjige. S tem uporom avtor konča svoje delo, četudi je taborišče obstajalo in požrlo še nekaj transportov do novembra istega leta, ko je bilo dokončno likvidirano.

Knjiga je napisana napeto in tekoče in stalno priteguje bralčevo pozornost. Avtor ne objokuje usode žrtev in posebej ne obtožuje nacističnih zločinov, ter s tem izključuje čustveni pristop do stvari. Dejstva, ki jih navaja, povedo že brez tega dovolj. Pred bralcem so plastično nanizane psihološke podobe glavnih akterjev, to je predvsem članov uporniškega komiteja in nekaterih nacističnih zločincev. Steiner se trudi prikazati nagibe, ki so vodili do takšnega ali drugačnega ravnanja. Med drugim je opisal tudi groteskno dogajanje v taborišču, ko se je to že bližalo svojemu koncu, ko je bil na primer taboriščni variete z godbo in ženitne slovesnosti, ki so se pričele po prihodu žensk v taborišče. S takimi zabavami so hoteli »tehniki« tik pred likvidacijo taborišča pomiriti internirance in zbujati v njih občutek, da gredo stvari na bolje, ter jih prepričati, da taborišče še dolgo ne bo uničeno. Na vprašanje, zastavljeno v predgovoru, je avtor v knjigi dobro odgovoril. Razmere, v katerih so živeli Židje v vzhodni Evropi že stoletja, so jih napravile večinoma vdane v usodo in prepričane, da je vsak odpor zaman. Židom, ki so bili namenjeni takojšnjemu uničenju v plinskih celicah, so nacisti do zadnjega prikrivali resnico, s čimer je bila izključena možnost za upor iz obupa. Sicer pa bi v enakih okoliščinah pripadniki drugih narodov ravnali podobno kot Židje. Ujetnikom, ki so jih Nemci prisilili, da jim pomagajo pri delu, ki pa ni bilo likvidatorsko, kot piše v uvodu, je sprva ostalo samo dvoje: da ubogajo ali pa da jih Nemci pobijejo. Kljub trpljenju in trenutnim slabostim so vendar ohranili svoje dostojanstvo, sami odločili o svoji usodi in uspešno izvedli upor, ob katerem doživi človek veliko olajšanje.

Nataša Kandus

Handbuch der europäischen Volksgruppen. Zbirka Ethnos zv. 8. Wien-Stuttgart 1970, 558 strani.

Priročnik o evropskih narodnostnih skupinah je izdala unija evropskih manjšin (FUENS), ki združuje vrsto manjšinskih organizacij in skupnosti. Prostorsko je v organizaciji zajet predvsem srednjeevropski prostor, medtem ko je romanski svet zaradi močnega vpliva nemškega elementa bolj v ozadju. V organizacijo so vključene tudi posamezne emigrantske skupnosti, tudi iz Jugoslavije. Od zamejskih Slovencev je včlanjen v FUENS predvsem Narodni svet koroških Slovencev. Ne glede na nakazane omejitve so sestavljalci priročnika skušali podati prerez večine narodnostnih skupin. Kako jim je to uspelo, omogoča primerjava s predvojno publikacijo Die Nationalitäten in den Staaten Europas, Wien 1930, katere pobudnik je bila takratna organizacija evropskih narodnostnih kongresov s sedežem v Ženevi. V nasprotju s predvojno publikacijo, ki daje nadrobne prereze položaja in življenjskih vprašanj zajetih manjšin, večkrat je celo vir prve roke, je priročnik iz leta 1970 (kljub večjemu obsegu) ne dosega. Res da je v njem pojem »manjšina« razširjen, vendar se večina prispevkov ne dviga nad splošno informacijo. Tudi sodelavci so različni: od pripadnikov prizadete manjšine do posameznih boljših ali slabših poznavalcev, pa do političnih nasprotnikov socialističnih držav (npr. za Albance v Jugoslaviji).

V zapisu se omejujem na nam bližja vprašanja, na problematiko zamejskih Slovencev ter na nekatera opozorila o Jugoslaviji.

O Slovencih v Italiji je prispeval oris njihovega položaja in problematike avstrijski delavec na manjšinskem področju dr. Theodor Veiter. Podobno kot drugi prispevki se tudi njegov ne dviga iz nakazanih okvirov. Ko Veiter omenja jezikovne podatke ljudskega štetja iz leta 1961, ceni število tržaških Slovencev na 40.000 ter po italijanski literaturi povzema mnenje, da je v tem številu zajet precejšen dotok političnih beguncev ter priseljencev iz SR Slovenije. Za Goriško omenja število 15.000 Slovencev, za Beneško Slovenijo pa navaja številko 20.000 in za Kanalsko dolino 1.500 Slovencev. V celoti naj bi znašalo število vseh Slovencev v Italiji med 75.000 do 80.000.

V nadaljevanju omenja Veiter londonski sporazum in ureditev tržaškega vprašanja iz leta 1954 ter njegova določila, poseben razdelek pa je namenjen tudi italijanski (notranji) manjšinski zaščiti. Sledi oris položaja slovenske skupnosti v Italiji. Posebej je na podlagi dostopnih podatkov podan številčni prerez slovenskega šolstva (predvsem za šolsko leto 1966/67). Sledijo razdelki o uporabi slovenščine kot uradnega jezika ter o vlogi Slovencev v javnem življenju. Poseben razdelek je posvečen orisu slovenskega kulturnega in gospodarskega življenja in končno nekaterim odprtim vprašanjem slovenske skupnosti. V tem okviru so našteje vse slovenske kulturne in politične organizacije ter stranke, ki vključujejo tudi Slovence. Omenjeno je dalje naseljevanje Italijanov na slovenskem narodnostnem prostoru (občina Devin-Nabrežina).

Isti avtor je prispeval še zapis o Italijanah v Jugoslaviji. V primerjavi s sestavkom o Slovencih v Italiji se tudi ta ne dviga nad splošno informacijo. Želeti bi bilo tudi večjo točnost, saj utegne kdo dobiti vtis, da je bila pred drugo svetovno vojno Dalmacija sestavni del Julijske krajine. Po pre-

vzeti oceni iz italijanske literature naj bi se preselilo po podpisu mirovne pogodbe z Italijo leta 1947 z območja Zadra, Reke in Istre v Italijo okoli 300.000 Italijanov. Vzroki za njihovo izselitev naj bi bili »etnopolitičnega« značaja ter nasprotovanje izseljencev komunizmu, sovražnemu privatni lastnini in cerkvi. Za območje nekdanje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja se Veiter pridruzuje italijanskim trditvam o mednarodnopravni pripadnosti te cone Italiji.

Za Italijane, ki so po letu 1947 ostali v Jugoslaviji, Veiter meni, da so bili v ozadju njihovega ostanka »deloma politični« vzroki, se pravi njihova komunistična ali socialistična usmeritev. Poleg njih pa še tisti, »ki jim socializacija privatne lastnine ni ničesar pomenila«. Pridružuje se mnenju, da živi v Jugoslaviji med 40 do 50.000 Italijanov, od tega v nekdanji coni B STO 10.000. Tako kot v razdelku o Slovencih v Italiji slede v sestavku opozorila na (pravni) položaj italijanske skupnosti.

Prispevek o koroških Slovencih je pripravil podpredsednik FUENS, koroški rojak dr. Reginald Vospernik. Žal se prispevek ne dviga nad priložnostno informacijo in tako ne pomeni bistvene osvežitve slovenske problematike pred tujo javnostjo. Med drugim avtor tudi ni dovolj opozoril na problematiko ljudskih štetij in vprašanja »vindišarjev«.

Četrti prispevek, o katerem poročam, je Johanna Wüshta o Nemcih v Jugoslaviji. Seveda velja njegovo poročilo predvsem za čas med obema svetovnima vojnama, saj ceni avtor današnje število jugoslovanskih Nemcev na 10 do 15.000. Za slovenskega bralca bo zanimiva omemba, da je bilo po aprilu 1941 izseljeno iz spodnje Štajerske skoro 26.000 Slovencev v Srbijo, nadaljnjih 35.000 iz brežiškega konca pa kasneje na nemški vzhod. Ti ukrepi naj bi po Wüschtu imeli za posledico umik mnogih »nacionalnih Slovencev« v gozdove, »kjer so pripravljali kot partizani nemški upravi vedno večje težave«. Za nacistično raznarodovalno politiko na Slovenskem seveda ne najdemo nadrobnejših opozoril, vzrok temu pa bo tudi dejstvo, da je glavni urednik priročnika znani ponemčevalec slovenskega šolstva na Štajerskem v letih druge svetovne vojne dr. Manfred Straka! Wüscht je priložil sestavku pregled (dela) literature o vprašanih nemške manjšine v Jugoslaviji, vendar v njem zaman iščemo deli Dušana Bibra Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966 in Toneta Ferencenca Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941—1945, Maribor 1968.

Tone Zorn

BIBLIOGRAFIJA

SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA 1972

Sestavila Alenka Nedog

A

VIRI

a) Akti, korespondenca, pisma, poročila

1. Ferenc, Tone: Nov okupatorjev dokument o napadu na Pohorski bataljon 8. I. 1943. ČZN; Nova vrsta, 8. (XLIII), 1972, zv. 1, str. 151—156.
2. Ferenc, Tone: Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 361—366.
3. Nedog, Alenka: Neobjavljeno sporočilo, Delo 20. V. 1972, št. 155.
4. Potrč, Jože: O socialistični etiki in morali. Uredili: Bogdan Osolnik (predsednik uredniškega odbora), Marica Dekleva, France Kimovec-Žiga, Ivan Kreft, Janko Liška (odgovorni urednik), prof. dr. Janez Milčinski, Lev Modic, Brane Vesel, dr. Slavko Zore. Izdal IZDG, založ. Obzorja, Maribor 1972. Strani 576, 17 slik + 3 faksimila.

b) Spominski zapisi

5. Makuc, Drago: Od Preserske čete do Šercerjevega procesa. Za tisk pripravila, biografske podatke in opombe napisala Rezka Traven. TV 15, 23. 11. 1972, št. 48 — 1. I. 1973, št. 1.

BIBLIOGRAFIJE

6. Liška, Janko: Bibliografija dr. Jožeta Potrča. Dr. Jože Potrč: O socialistični etiki in morali, Maribor 1972, str. 497—571. — A. Spisi, govori in razprave dr. Jožeta Potrča. B. Spisi in poročila o dr. Jožetu Potrču.
7. Nedog, Alenka: Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja 1970—1971. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 455—461.
8. Škerl, France: Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju na ozemlju občine Grosuplje 1945—1969. Zbornik občine Grosuplje IV/1972. Grosuplje, str. 201—218.

B

RAZPRAVE

9. Dobrila, Pavel: Povezovanje slovenske mladine v protifašistično fronto v letih 1936—1941. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 229—238.
10. Ferenc, Tone: Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 37—70.

11. Ferenc, Tone: Die Massenvertreibung der Bevölkerung Jugoslawiens während des Zweiten Weltkrieges und der missglückte Plan einer Ansiedlung von Slowenen in Polen. Zamość 1972, str. 41.
12. Fischer, Jasna: Ljudski glas 1882—1885. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 177—185.
13. Kacin-Wohinz, Milica: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918—1921. Izd. IZDG, založb. Obzorja, Maribor 1972. Strani 468.
14. Kacin-Wohinz, Milica: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921. Primorski dnevnik, XXVIII/ 24. 9. 1972—29. 9. 1972, št. 226—230 (odlomek iz razprave pod št. 13).
15. Kacin-Wohinz, Milica: Appunti sul movimento antifascista sloveno delle Venezia Giulia, Quaderni II/1972, Centro di ricerche storiche — Rovinj, str. 383—463, 18 dokumentov.
16. Kacin-Wohinz, Milica: Revolucionarno gibanje v Julijski krajini v letih 1920 in 1921. Labinska republika 1921, Zbornik radova — Problemi sjevernog Jadrana, Rijeka 1972, zv. 2, str. 223—248.
17. Krall, Jože: Partizansko tiskarstvo v Slovenskem primorju (Kratek pregled). Idrija, Mestni muzej, ČZP Primorski tisk Koper, marca 1972. Strani 61, slik 16.
18. Krall, Jože: Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. Osrednje tiskarne. Izd. IZDG, založ. Partizanska knjiga, Ljubljana 1972. Strani 393, slik 67.
19. Krall, Jože: Slovenske partizanske tiskarne v zadnjih nemških ofenzivah na Slovenskem. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 265—279.
20. Prunk Janko: Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani 1922. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 199—228.
21. Rozman, Franc: Milan Subarić in njegovo socialistično delovanje. Kronika XX/1972, št. 2, str. 97—100.
22. Rozman, Franc: Naši zapiski 1902—1914. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 187—198.
23. Schara, Hubert: K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 239—263.
24. Škerl, France: Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941—1943). Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 7—36.
25. Šorn, Jože: Proizvodnja svinca v osrednji Sloveniji med leti 1840 in 1918. ZČ XXVI/1972, zv. 3—4, str. 349—366.
26. Šorn, Jože: Baker nad Poljanami, antimon pri Trojanah. Kronika XX/1972, št. 3, str. 154—157.

ČLANKI IN POLEMIKA

27. Ferenc, Tone: Kdo je opozoril sovjetsko armado na začetek nemške ofenzive pri Kursku? Borec XXIV/1972, št. 3, str. 161—163.
28. Ferenc, Tone: Sovražnik o Titu. Borec XXIV/1972, št. 5, str. 271—273.
29. Ferenc, Tone: Ni vseeno, kdaj smo kaj storili. Borec XXIV/1972, št. 2, str. 73—80.
30. Nedog, Alenka: Boris Kidrič in ustanovitev Osvobodilne fronte ter začetki vstaje. Naši razgledi XXI/21. 4. 1972, št. 8.
31. Oblak-Carni, Marija: Arhivska čitalnica in njena oprema. Arhivska tehnika, izd. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1972, str. 195—199.
32. Rozman, Franc: Še nekaj o Antonu Fusterju. Naši razgledi XXI/11. 2. 1972, št. 3.
33. Rozman, Franc: Še o dedičih Viktorja Adlerja. Naši razgledi XXI/10. 3. 1972, št. 5.
34. Škerl, France: Partijska konferenca na Sveti gori aprila 1942. Borec XXIV/1972, št. 3, str. 156—160.

35. Škerl, France: Primorski partizani spomladi 1942. Borec XXIV/1972, št. 4, str. 209—222.
36. Škerl, France: Ustanovitev Gregorčičevega bataljona. Borec XXIV/1972, št. 10, str. 549—554.

POLJUDNI ČLANKI

37. (Ferenc, Tone): Naši znanstveniki pred mikrofonom. Naši razgledi XXI/12, 5. 1972, št. 9.
38. Liška, Janko: Iz zgodovine Šentjurja in okoliških krajev. Ob odkritju spomenikov skladateljem Ipavcem. Uredila Janko Liška in dr. Marjan Žagar; izd. Sklad za postavitev spomenikov skladateljem Ipavcem, Šentjur pri Celju 1972, str. 49—70.
39. Liška, Janko: Naj svet spozna usodo koroških Slovencev v pravi luči. Komunist 27. 10. 1972, št. 43.
40. Liška, Janko: Marijan Kramberger ponuja ZKJ rešitev iz zagate. Komunist 21. 1. 1972, št. 4.

BIOGRAFIJE

a) Splošni življenjepisi

41. Liška, Janko: Dr. Franjo Zgeč. Dr. Jože Potrč: O socialistični etiki in morali. Maribor 1972, str. 491—492.
42. Liška, Janko: O političnem, vzgojnem in književnem delu Jožeta Pahorja. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 303—327.
43. Liška, Janko: Oris življenja in dela dr. Jožeta Potrča (13. IV. 1903 v Desterniku pri Ptujju — 4. X. 1963 v Ljubljani). Jože Potrč, O socialistični morali in etiki Maribor 1972, str. 423—449.

b) Nekrologi

44. Krall, Jože: Darja Ravnihar. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 399.
45. Škerl, France: Miroslav Luštek. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 395.

C

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH

46. Ferenc, Tone: Karl Stuhlpfarrer: Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« Verlag Brüder Hollinek, Wien 1969. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 447—453.
47. Fischer, Jasna: Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941. Založba Svijetlost, Sarajevo 1972, strani 203. ZČ XXVI/1972, zv. 3—4, str. 417—418.
48. Fischer, Jasna: Pariska komuna 1871—1971, Institut za savremenu istoriju in Izdavačko preduzeće Rad, Beograd 1971, 1647 strani. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 417—418.
49. Kacin-Wohinz, Milica: Archivi di »Giustizia e Liberta« (1915—1945), Inventario a cura di Costanzo Casucci, izd. Ministero dell' Interno, Pubblicazioni degli archivi di Stato, LXVIII, Roma 1969, XIX + 259 str. Arhivist, Casopis Saveza društva arhivskih radnika Jugoslavije i arhiva u Jugoslaviji, Beograd, XX/1970, št. 1, str. 56—57 (izšel maja 1972).
50. Kacin-Wohinz, Milica: Trieste Ottobre—Novembre 1918. Raccolta di documenti del tempo a cura di Salvatore Francesco Romano. Izd. Comitato Trieste'68, Trst 1968, zv. I., II., III., strani 167, 174, 245; 44 faksimilov, 33 fotografij. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 423—426.

51. Kresal, Franc: Milorad Aškovič, dr. Jerko Radmilovič, Novica Petrovič, Savez bankarskih, osiguravajučih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — Botič — 1902—1941. Izdal Inštitut za savremenu istoriju, Beograd 1971, strani 576. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 433—436.
52. Kopal, Nada: Jugoslavija v Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 438—442.
53. Liška, Janko: Ob prispevku Štefana Kuharja k zgodovini gibanja kmetске mladine Slovenije med dvema vojnama. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 436—438.
54. Liška, Janko: Dr. Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje v letih 1919—1941. Uvodna beseda Janka Liške na tiskovni konferenci MK 3. oktobra 1972. Delo, 14. 10. 1972, št. 281.
55. Liška, Janko: O socialistični etiki in morali. Pogovor novinarke Mire Šorgo z Jankom Liškom, odgovornim urednikom knjige O socialistični etiki in morali. Komunist 1. 12. 1972, št. 48.
56. Miklavčič-Vidovič, Anka: Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Slovenska matica, Ljubljana 1971, 323 strani. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 420—423.
57. Miklavčič-Vidovič, Anka: Metod Mikuž, Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja. Redna knjiga Prešernove družbe, Ljubljana 1970, 287 str. Kronika XX/1972, št. 1, str. 61—62.
58. Miklavčič-Vidovič, Anka: Tekstilana Kočevje — 50 let. Izdano ob 50-letnici Tekstilane Kočevje v decembru 1971, Kočevje, 111 str. Kronika XX/1972, št. 2, str. 125—126.
59. Miklavčič-Vidovič, Anka: 500 let mesta Kočevje. Kočevje 1971, 196 str. Kronika XX/1972, št. 3, str. 183—184.
60. Nedog, Alenka: Miha Marinko, Moji spomini, Mladinska knjiga, Ljubljana 1971. Prispevki XI—XII/1972, št. 1—2, str. 246—432.
61. Prunk, Janko: Dr. Branislav Gligorijevič, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1970, 620 strani. ZČ XXVI/1972, zv. 1—2, str. 172—173.
62. Rozman, Franc: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I—X, Ljubljana 1960—1970. ZČ XXVI/1972, zv. 1—2, str. 178—180. Isto v Prilozi za istoriju socializma 8., Beograd 1971, str. 523—525.
63. Rozman, Franc: Dictionnaire biographique du Mouvement ouvrier international, I. Autriche, Les Editions Ouvrières, Paris 1971, 361 strani. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 418—420.
64. Šorn, Jože: Peter Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove. Ljubljana 1971, Knjižnica Kronike, zv. 5, strani 104. ZČ XXVI/1972, zv. 1—2, str. 171—172.
65. Šorn, Jože: Miroslav Pahor, Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja. Ljubljana 1972. Izdala Mladinska knjiga in Pomorski muzej v Piranu. Strani 287, ilustrirana. ZČ XXVI/1972, zv. 3—4, str. 413.

POROČILA O USTANOVAH

66. Ferenc, Tone: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Raziskovalec 1972, št. 4, str. 246—252.
67. Schara, Hubert: Urejanje fonda političnega komisarja in deželnega svetnika za okrožje Celje. Prispevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 379—393.

POROČILA O KONGRESIH IN POSVETOVANJIH

68. Fischer, Jasna: Mednarodno znanstveno posvetovanje Začetki socialističnega tiska na Balkanu 20. in 21. decembra 1971 v Beogradu. Prispjevki XI—XII/1971 do 1972, št. 1—2, str. 401—403.
69. Kacin-Wohinz, Milica: Znanstveni posvetovanji zgodovinarjev ob 50. obletnici uporov v Istri. Prispjevki XI—XII/1971—1972, št. 1—2, str. 407—411.
70. Prunk, Janko: VII. mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu od 15.—18. septembra 1971. Prispjevki XI—XII/1971—1971, št. 1—2, str. 404—406.
71. Prunk, Janko: Od petelinjega peresa do zvezde. Zapis o XVI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Škofji Loki od 4.—8. oktobra 1972. Naši razgledi XXI/10. 11. 1972, št. 21.
72. Rozman, Franc: VII. konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu 14. do 18. septembra 1971. ZČ XXVI/1972, zv. 1—2, str. 139—142.
73. Rozman, Franc: Mednarodno znanstveno posvetovanje o začetkih socialističnega tiska na Balkanu 20.—21. decembra 1971 v Beogradu. ZČ XXVI/1972, zv. 3—4, str. 389—390.
74. Rozman, Franc: Bojazen pred resnico polpretekle dobe. Zapis o 8. konferenci zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu septembra 1972. Naši razgledi XX/22. 12. 1972, št. 24.

PREVODI

75. Quéting Michel: Arhivski fotolaboratorij in njegova oprema (prev. Nada Kobal). Arhivska tehnika, Lj. 1972, str. 149—173.

SINOPSIS — SYNOPSIS

France Kresal, znanstveni sodelavec na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (IZDG), 61000 Ljubljana, Yu: **Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922.** Razprava obravnava definicijo delavskega socialnega položaja in metode njegovega reševanja, socialno politične ukrepe države in njene socialne službe ter glavne represivne mere države za zatiranje zunanjih znakov nerešenih socialnih vprašanj.

France Kresal, scientific collaborator, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: **Some Methods for the Solution of the Labour Social Problems in Slovenia up to the Year 1922.** The treatise discusses the definition of the labour social status and the methods applied to reform it, the social political measures of the state and its social service, as well as the chief repressive steps of the state directed towards the suppression of the external symptoms of the unsettled social problems.

UDK 368.4(497.12) »1854/1922«

Franc Rozman, asistent na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (IZDG), 61.000 Ljubljana, YU: **Socialistično gibanje na Slovenskem Štajerskem do leta 1889.** Razprava obravnava politično zgodovino delavskega gibanja socialistične smeri na Slovenskem Štajerskem. Razvoj in delovanje delavskega gibanja je prikazano kronološko in krajevno, dodana pa ji je sumarna skica gospodarskega razvoja Slovenske Štajerske.

Franc Rozman, assistant, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: **The Socialist Movement in the Slovene Region of Styria up to the Year 1889.** The treatise discusses the political history of the labour movement with socialist orientation in the Slovene region of Styria. The development and activities of the labour movement are described chronologically and with regard to locality. A summary draft of the economic development of the Slovene region of Styria is added.

UDK 329.14(497,12—17) »1868/1889«

Janko Liška, višji strokovni sodelavec na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (IZDG), 61000 Ljubljana, Yu: **»Vzajemnost« in »Svoboda« ter gibanje za žensko enakopravnost.** Razprava prikazuje delovanje ženske podružnice v okviru Splošne delavske zveze Vzajemnost in njene naslednice Svobode ter njegov odmev v socialističnem časopisju.

Janko Liška, senior professional collaborator, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: **The unions »Vzajemnosti« (Solidarity) and »Svoboda« (Freedom), and the Movement for the Equal Rights of Women.** The treatise describes the activities of the women's branch of the General Labour Union »Vzajemnost« and its successor »Svoboda«, and the echo reflected in the socialist press.

UDK 396(497.12) »1909—1914«

Andrej Vovko, asistent na Inštitutu za narodnostna vprašanja, 61000 Ljubljana, Yu: **Politični profil lista »La Yougoslavie«.** Razprava opisuje nastanek in politična stališča glasila jugoslovanske federalistične emigracije v Švici 1917-18, ki sta ga urejala D. Gustinčič in N. Smodlaka.

Andrej Vovko, assistant, the Institute for National Questions, 61000 Ljubljana, Yu: **The Political Profile of the Journal »La Yougoslavie«.** The treatise describes the origin and political standpoints of the organ of the Yugoslav federalist immigration in Switzerland between 1917-18, edited by D. Gustinčič and N. Smodlaka.

UDK 325.254.4:342.24(497.1)05 »1917/1918«

Janko Prunk, asistent na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (IZDG), 61000 Ljubljana, Yu: **Slovenski krščanski socialisti v času šestojanuarske diktature 1929—1934.** Razprava prikazuje delovanje krščanskih socialistov, njihovo idejno opredeljevanje in razčiščevanje do političnih in socialnih dogajanj ter posebno njihov odnos do klerikalne stranke v času šestojanuarske diktature 1929—1934.

Janko Prunk, assistant, The Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: **The Slovene Christian Socialists in the Period of the January 6 Dictatorship, 1929—1934.** The treatise discusses the activities of the Christian socialists, their ideological orientation and clarification of views with regard to the political and social events, especially their attitude towards the clerical party during the period of the January 6 dictatorship, 1929—1934.

UDK 329.3:282:329.14(497.12) »1929/1934«

Pavel Dobrila, profesor, 62000 Maribor, Yu: **Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije.** Razprava opisuje prvo srečanje slovenskih partizanov s predstavniki oboroženih sil Velike Britanije, do katerega je prišlo marca 1943 pri Gorici na Primorskem. Podrobno opisuje te stike do avgusta 1943.

Pavel Dobrila, professor, 62000 Maribor, Yu: **The First Contact of the Slovene Partisans with the Army of Great Britain.** The treatise describes the first meeting of the Slovene partisans with the representatives of the armed forces of Great Britain, which took place in March 1943 near Gorica, Primorska. It gives a detailed description of these contacts until August 1943.

UDK 940.547.6(497.12) »1943«

Janez Peršič, študent, 61000 Ljubljana, Yu: **Domobranska prisega 20. aprila 1944**. Avtor obravnava prisego, s katero je slovensko domobranstvo aprila 1944 priseglo, da se bo borilo skupaj z nacisti proti komunistom in njihovim zaveznikom, torej proti Osvobodilni fronti ne pa proti Angležem in Američanom ter razpravlja o tem, ali so s tem prisegli tudi Hitlerju.

Janez Peršič, študent, 61000 Ljubljana, Yu: **The Home Guard Oath on April 20, 1944**. The author discusses the oath which the Slovene Home Guards took in April 1944, promising to fight together with the Nazis against communists and their collaborators, against the Liberation Front therefore, and not against the English and the American. He tries to establish whether this was also an oath of allegiance to Hitler.

UDK 940.531.63(497.12):179.5 »1944«

K A Z A L O

CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALT

RAZPRAVE — ARTICLES — СТАТЬИ — ÉTUDES — ABHANDLUNGEN

France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922	3
UDK 368.4(497.12)''1854/1922''	
Franc Rozman, Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889	53
UDK 329.14(497.12—17)''1868/1889''	
Janko Liška, »Vzajemnost« in »Svoboda« ter gibanje za žensko enakopravnost (Poglavje iz monografije »Vzajemnost« in »Svoboda« 1909—1914)	103
UDK 396(497.12)''1909/1914''	
Andrej Vovko, Politični profil »La Yougoslavie«, revije jugoslovanske federalistične emigracije v Švici 1917—1918	117
UDK 325.2544:342.24(497.1)05''1917/1918''	
Janko Prunk, Slovenski krščanski socialisti v času šestojanuarske diktature 1929—1934	133
UDK 329.3:329.14(497.12)''1929/1934''	
Pavel Dobrila, Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije	185
UDK 940.547.6(497.12)''1943''	
Janez Peršič, Domobrnska prisega dne 20. aprila 1944	211
UDK 940.531.63(497.12):179.5''1944''	

ZAPISKI — NOTES — ЗАПИСКИ — NOTES — NOTIZEN

Opombe k škofovstvu monsinjorja Luigija Fogarja 1924—1938 (prevedla Milica Kacin-Wohinz)	229
UDK 262.3(453.33):92 Fogar	

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA — HISTORICAL DOCUMENTATION — ИСТОРИЧЕСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ — LA DOCUMENTATION HISTORIQUE — HISTORISCHE DOKUMENTATION

Franc Rozman, Tri pisma o tivolski resoluciji 1909	239
UDK 323.13(=86):329.14(061.3)''1909''	
Alenka Nedog, Tone Zorn, O Slovencih v Avstriji ob anšlusu	244
UDK 323.15(436.6/863)''1938''	

O VIRIH — ABOUT SOURCES — ОБ ИСТОЧНИКАХ — SUR LES SOURCES
HISTORIQUES — ÜBER DIE QUELLEN

Marjeta Adamič, Fond delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani 257
UDK 930.25:338.981(497.12)

JUBILEJI — JUBILEES — ЮБИЛЕИ — JUBILÉS — JÜBILÄEN

Ob sedemdesetletnici zgodovinarja dr. Dušana Kermavnerja (Marijan Britovšek) 267
UDK 92 Kermavner D.

France Klopčič — sedemdesetletnik (Ivan Križnar) 275
UDK 92 Klopčič F.

POSVETOVANJA — SYMPOSIUMS — СОВЕЩАНИЯ —
CONFÉRENCES — BERATUNGEN

UDK 930(061.3)

Tone Ferenc, Odporniško gibanje v Furlaniji (Videm od 20. do 22. maja 1971) 299

Janko Prunk, VIII. mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu od 12. do 15. septembra 1972 303

Tone Ferenc, Izgoni prebivalstva pod nemško okupacijo v drugi svetovni vojni (Zamość od 17. do 20. oktobra 1972) 307

France Kresal, Znanstveno posvetovanje o industrijski revoluciji v jugoslovanskih deželah (Zagreb 18. decembra 1972) 313

OCENE IN POROČILA — REPORTS AND REVIEWS —
ОЦЕНКИ И СООБЩЕНИЯ — RAPPORTS ET CRITIQUES —
BERICHTE UND REZENSIONEN

UDK 930(048.1)

Žarko D. Protić, Milan Vesović, Milan Matić, Socijalistički i radnički pokret i komunistička partija Jugoslavije 1867—1941 (Anka Vidovič-Miklavčič) 319

Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost (Janez Peršič) 320

Pazinski memorijal 1970 (Branko Marušič) 322

Pazinski memorijal 1971 (Branko Marušič) 324

Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918 do 1921 (Vasilij Melik) 326

Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941 (Miro Stiplovšek) 327

Tone Zorn, Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo. Poskus uničenja ko-roških Slovencev med drugo svetovno vojno (Dušan Nečak) 330

Roy Medvedev, Le stalinisme. Origines, histoire, conséquences (Peter Vodopivec) 334

Lávo Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom (Boris Mlakar) 340

Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije (Alenka Nedog) 345

Klaus Hildebrand, Deutsche Aussenpolitik 1933—1945. Kalkül oder Dogma? (Josef Schröder) 349

Österreich. Die zweite Republik (Tone Zorn) 352

Bernd Martin, Deutschland und Japan im Zweiten Weltkrieg (Josef Schröder)	354
Ivan Ferlež, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942 (Zdravko Klanjšček)	357
Rasim Hurem, Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942 godine (France Škerl)	359
Ágnes Godó, Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban (Zdravko Klanjšček)	363
Aleksander Gala-Peter, Partizanski zdravnik (Jože Krall)	365
Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. Osrednje tiskarne (Tone Ferenc)	368
Miroslav Stiplovšek, Šlandrova brigada (Tone Ferenc)	370
Jean-François Steiner, Treblinka (Nataša Kandus)	371
Handbuch der europäischen Volksgruppen (Tone Zorn)	374

BIBLIOGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHIE

UDK 016:930

Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja 1972 (sestavila Alenka Nedog)	377
--	-----

PRISPEVKI
za zgodovino delavskega gibanja

Letnik XIII 1973 St. 1-2

Izdaja
Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
61000 Ljubljana, Trg revolucije 1

Tisk
tiskarna Tone Tomšič
Ljubljana 1973

